Тематски зборник научних радова од међународног значаја

(НЕ)ЗАБОРАВЉЕНИ КОРЕНИ: КОСОВО И МЕТОХИЈА У ИСТОРИЈСКИМ, УМЕТНИЧКИМ, ПОЛИТИЧКИМ И БЕЗБЕДНОСНИМ ОКВИРИМА

(НЕ)ЗАБОРАВЉЕНИ КОРЕНИ: КОСОВО И МЕТОХИЈА У ИСТОРИЈСКИМ, УМЕТНИЧКИМ, ПОЛИТИЧКИМ И БЕЗБЕДНОСНИМ ОКВИРИМА
(Тематски зборник научних радова од међународног значаја)

Издавач
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић
Академија за националну безбедност, Београд
Академија наука и умјетности Републике Српске (Одјељење за књижевност и умјетност)
Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори

За издавача
Др Марија Јефтимијевић Михајловић

Главни и одговорни уредник издавачке делатности
Др Марија Јефтимијевић Михајловић

Уредили и приредили
Др Ена Мирковић, виши научни сарадник
Др Тамара Љујић, научни сарадник

Научни савет публикације
Др Марија Јефтимијевић Михајловић, виши научни сарадник,
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић
Академик проф. др Драган Симеуновић
Проф. др Милан Петричковић, Академија за националну безбедност, Београд
Др Ана Мумовић, научни саветник,
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић
Проф. др Ранко Поповић, академик,
Академија наука и умјетности Републике Српске (АНУРС)
Проф. др Душан Крцуновић, Филозофски факултет, Никшић
Проф. др Милош Ковачевић, Филолошки факултет, Београд
Проф. др Лидија Томић, Филозофски факултет, Подгорица
Проф. др Сања Мацура, Филолошки факултет, Бања Лука

Лектура и коректура
Др Јасмина Кнежевић, др Ивана Раловић, др Соња Шљивић, др Милена Видосављевић, др Драгана Церовић, др Милена Хелета, др Зорана Ћупић, др Тијана Милентијевић, Јована Сувајџић, Урош Ђурковић, Магда Миликић, Јована Јовановић, Теодора Бојовић Красић, Маша Петровић, Александра Брајовић

Превод на енглески језик
Ана Микша

Компјутерска обрада
Миодраг Панић

Дизајн корице
Евин Пешић

Штампа
ГИД „Pi-Press“, Пирот

Тираж 150

ISBN 978-86-82736-21-9

Институт за српску културу Приштина – Лепосавић
Академија за националну безбедност, Београд
Академија наука и умјетности Републике Српске
(Одјељење за књижевност и умјетност)
Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори

Тематски зборник научних радова
од међународног значаја

(НЕ)ЗАБОРАВЉЕНИ КОРЕНИ: КОСОВО И МЕТОХИЈА У ИСТОРИЈСКИМ, УМЕТНИЧКИМ, ПОЛИТИЧКИМ И БЕЗБЕДНОСНИМ ОКВИРИМА

Лепосавић, 2026.

Рецензенти

Академик проф. др Драган Симеуновић;
Академик проф. др Сашо Цветковски, Македонска академија наука и уметности, Истраживачки центар за културно наследство „Цветан Грозданов", Скопље, Република Северна Македонија;
Проф. др Зорица Несторовић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филолошки факултет, Република Србија;
Проф. др Предраг Петровић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филолошки факултет, Република Србија;
Проф. др Саша Мијалковић, редовни професор, Криминалистичко-полицијски универзитет, Београд, Република Србија;
Проф. др Слободан Орловић, редовни професор, Универзитет у Новом Саду, Правни факултет, Република Србија;
Проф. др Драган Петровић, редовни професор, Универзитет у Нишу, Економски факултет, Република Србија;
Проф. др Саша Станојевић, редовни професор, Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, Филозофски факултет, Република Србија;
Проф. др Саша Атанасов, редовни професор, Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, Правни факултет, Република Србија;
Проф. др Крсто Јакшић, редовни професор, Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, Економски факултет, Република Србија;
Проф. др Реља Жељски, редовни професор, Академија за националну безбедност, Београд, Република Србија;
Проф. др Ратко Љубојевић, редовни професор, Академија за националну безбедност, Београд, Република Србија;
Проф. др Драго Перовић, редовни професор, Универзитет Црне Горе, Филозофски факултет, Никшић;
Проф. др Мирјана Јанакијева, редовни професор, Универзитет у Стразбуру, Катедра за славистику, Република Француска;
Проф. др Ранко Младеноски, редовни професор, Универзитет „Гоце Делчев", Филолошки факултет, Штип, Република Северна Македонија;
Проф. емеритус др Франсис Корблен, Универзитет Сорбона, Париз, Република Француска;
Проф. др Урош Шешум, ванредни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Република Србија;
Проф. др Јелена Марићевић Балаћ, ванредни професор, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, Република Србија;
Проф. др Росана Морабито, ванредни професор, Универзитет у Напуљу „Ориентале", Департман за књижевне, језичке и компаративне студије, Република Италија;
Проф. др Данијел Батиста, ванредни професор, Универзитет у Салерну, Департман за пословне науке – менаџмент и иновациони системи, Фишано, Република Италија;
Доц. др Марија Слобода, Универзитет у Београду, Филолошки факултет, Република Србија;
Доц. др Александар Савић, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Република Србија;

Доц. др Сузана Михајловић, Универзитет у Београду, Факултет политичких наука, Република Србија;
Доц. др Павел Вавришук, Универзитет Казимира Великог у Бидгошћу, Историјски факултет, Република Пољска;
Др Татјана Јовићевић, научни саветник, Институт за књижевност и уметност, Београд, Република Србија;
Др Игор Перишић, научни саветник, Институт за књижевност и уметност, Београд, Република Србија;
Др Бојан Чолак, научни саветник, Институт за књижевност и уметност, Београд, Република Србија;
Др Божица Славковић Мирић, научни саветник, Институт за новију историју Србије, Београд, Република Србија;
Др Мина Зиројевић, научни саветник, Институт за упоредно право, Београд, Република Србија;
Др Јелена Костић, научни саветник, Институт за упоредно право, Београд, Република Србија;
Др Јасмина Ахметагић, научни саветник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, Република Србија;
Др Иван Бецић, научни саветник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, Република Србија;
Др Ивана Женарју Рајовић, научни саветник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, Република Србија;
Др Јана Алексић, виши научни сарадник, Институт за књижевност и уметност, Београд, Република Србија;
Др Биљана Анђелковић, виши научни сарадник, Етнографски институт САНУ, Београд, Република Србија;
Др Микоња Кнежевић, виши научни сарадник, Етнографски институт САНУ, Београд, Република Србија;
Др Јасмина Играчки, виши научни сарадник, Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Београд, Република Србија;
Др Предраг Терзић, виши научни сарадник, Институт за политичке студије, Београд, Република Србија;
Др Петар Ристановић, виши научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, Република Србија;
Др Ненад Перић, виши научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, Република Србија;
Др Петар Матић, научни сарадник, Институт за политичке студије, Београд, Република Србија;
Др Тијана Милентијевић, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, Република Србија;
Др Бојан Шево, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, Република Србија;
Др Марија Ненадић Журка, научни истраживач, Румунска академија, Институт за историју и теорију књижевности „Ђ. Калинеску", Букурешт;
Др Батја Брутин, предавач, Академски колеџ Беит Берл, Кфар Саба, Држава Израел;
Др Тамир Ход, предавач, Универзитет Тел Хаи, Кирјат Шмона, Држава Израел;
Барбара Дојл, предавач, Државни универзитет Арканзаса, Џоунсборо, Сједињене Америчке Државе.

Сав садржај овог зборника је објављен под лиценцом CC-BY.

Објављивање овог зборника суфинансирало је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије.

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР 19

ПОЗДРАВНА РЕЧ 23–29

ПЛЕНАРНА ИЗЛАГАЊА

Ранко В. Поповић
КОСОВО КАО КЉУЧ СРПСКОГ ПЈЕСНИЧКОГ ПРЕДАЊА 33

Душан Крцуновић
ТОПОЛОШКО ИСТРАЖИВАЊЕ КОСОВА
У ФИЛОСОФСКОЈ ПЕРСПЕКТИВИ 53

ЈЕЗИК И КЊИЖЕВНОСТ

Ливија Д. Екмечић
КОСОВО КАО ПРОСТОР ПАМЋЕЊА У ДЕЛУ
ЉУБОМИРА СИМОВИЋА 63

Мирјана М. Бечејски, Маша Љ. Петровић
МОНОГРАФИЈЕ ПОСВЕЋЕНЕ ПОЈЕДИНАЧНИМ
СТВАРАЛАЧКИМ ПОЕТИКАМА У ИЗДАВАЧКОЈ
ДЕЛАТНОСТИ ИНСТИТУТА ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ
ПРИШТИНА – ЛЕПОСАВИЋ 77

Жељко С. Тешић
КОСОВО И МЕТОХИЈА КАО ПРОСТОР СЕЋАЊА
И ИДЕНТИТЕТА У РОМАНУ *ЈЕСЕЊА СВИЛА*
ДАНИЛА НИКОЛИЋА 93

Слађана Л. Илић
МЕТОХИЈА У ПРОЗИ ДАНИЛА НИКОЛИЋА 107

Весна Ђ. Кожинкова
КОСОВО КАО ПРОСТОР КУЛТУРНЕ МЕМОРИЈЕ
И ЖЕНСКЕ ТРАУМЕ У РОМАНУ *САРА* ПЕТРА САРИЋА 119

Милена М. Хелета
HUMANITAS HEROICA КАО ОДЛИ(У)КА ЈУНАКА
ГРИГОРИЈА БОЖОВИЋА 133

Тамара М. Љујић
КОСОВСКА ТЕМА ИЗМЕЂУ ЕПИКЕ И ДРАМЕ:
ПОЕТИЧКА МИСАО СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ
ДРУГЕ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА 147

Ивана М. Раловић
„ВИДИ СЕ И БЕЗ КЊИГА ШТА ЋЕ ДА БУДЕ”:
ФИЛМСКО ПРИПОВЕДАЊЕ БОЈА НА КОСОВУ 167

Ксенија В. Миловановић
ПРЕПИС *СЛУЖБЕ СВЕТОМ КРАЉУ МИЛУТИНУ* ПАТРИЈАРХА
ДАНИЛА БАЊСКОГ ИЗ ЗБИРКЕ ПЕЋКЕ ПАТРИЈАРШИЈЕ 183

Исидора Ана Д. Стамболић
ЕСХАТОЛОШКИ МОТИВИ У СОТЕРИОЛОШКОМ
КОНТЕКСТУ ДЕЧАНСКИХ ПОВЕЉА СТЕФАНА ДЕЧАНСКОГ
И МОНАХИЊЕ ЈЕВГЕНИЈЕ 207

Марија Д. Миљковић, Аница М. Радосављевић
ФОЛКЛОРНИ ПОДТЕКСТ У КАРАКТЕРИЗАЦИЈИ
ЖЕНСКИХ ЛИКОВА У ПРОЗИ ЗАРИЈЕ ПОПОВИЋА 219

Александра Ј. Брајовић
ИСТОРИЈСКО СЕЋАЊЕ ЗАХАРИЈЕ ОРФЕЛИНА
НА КОСОВСКИ БОЈ 235

Снежана Д. Пасер Илић
ТРАДИЦИЈА БАЈАЊА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ
(СТУДИЈА ТРИ СЛУЧАЈА САВРЕМЕНЕ ПРАКСЕ) 249

Луси Г. Караниколова-Чочоровска
ЕПСКИТЕ „ЈАДРА” ОД КОСОВСКИОТ МИТ
ВО ПЕСНАТА *КОСОВО* ОД ЛАЗА КОСТИЌ:
ЛЕКСИЧКО-СЕМАНТИЧКИ ПРИСТАП 271

Сена М. Михаиловић Милошевић, Ана М. Мумовић
ПОЕТИКА САГЛАСЈА: ТЕОПОЕТСКО ЧИТАЊЕ ЗБИРКИ
ХРАМ ТИШИНЕ МАРИЈЕ ЈЕФТИМИЈЕВИЋ МИХАЈЛОВИЋ
И *МИРИС АНЂЕЛА* ЖИВОЈИНА РАКОЧЕВИЋА 285

Драгана Р. Церовић
ПОЕТИКА ГУБИТКА У ПЕСМАМА РАНКА ЂИНОВИЋА 301

Магда Г. Миликић
ВОЈИСЛАВ ИЛИЋ И КОСОВО И МЕТОХИЈА 315

ПРАВО, ПОЛИТИКОЛОГИЈА И СОЦИОЛОГИЈА

Зоран Д. Миладиновић, Миодраг Л. Гордић
ЗНАЧАЈ БОРБИ ПРИШТИНСКОГ КОРПУСА
ЗА СРПСКИ НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ 333

Волфганг Рорбах, Ратомир Д. Антоновић
УГРОЖАВАЊЕ СРПСКЕ КУЛТУРНЕ БАШТИНЕ НА ПРОСТОРУ
ЈУЖНЕ СРПСКЕ ПОКРАЈИНЕ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ 359

Алексиос П. Панагопулос
КОСОВО И МЕТОХИЈА: СОЦИОЛОШКИ ЗАКОН
ДРУШТВЕНОИСТОРИЈСКОГ ПАМЋЕЊА НАСУПРОТ
МЕЂУНАРОДНОМ НОРМАТИВНОМ НАМЕТАЊУ
(ЈЕДАН ДОПРИНОС ГЕОНОМИЦИ, ГЕОПОЛИТИЦИ
И ГЕОСОЦИОЛОШКОЈ ТЕОРИЈИ) 375

Зоран В. Малбашић
ИСТОРИЈСКИ РЕВИЗИОНИЗАМ КАО ИНСТРУМЕНТ
ХИБРИДНОГ ДЕЛОВАЊА: ИЗМЕЂУ ПОЛИТИКЕ СЕЋАЊА
И БЕЗБЕДНОСНЕ МАНИПУЛАЦИЈЕ 389

Мирослава М. Глигорић
КОСОВСКИ ЗАВЕТ – ОД ИСТОРИЈСКОГ
ДО БЕЗБЕДНОСНОГ КОНЦЕПТА 407

Љиљана Ј. Арсић, Анђелка В. Пиндовић
ПОСТКОНФЛИКТНА ЕКОНОМИЈА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ:
УЛОГА МАЛИХ И СРЕДЊИХ ПРЕДУЗЕЋА (МСП)
У ПРОЦЕСИМА ЕКОНОМСКЕ ОБНОВЕ
И ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА 425

Али Калил
ПОУКЕ ИЗ ПРОШЛОСТИ: КАКО ОБРАЗОВАЊЕ
ЧУВА НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ 443

Миле Б. Анђелић, Хатица А. Бериша
„ОД МИТА ДО ДРЖАВЕ" – УЛОГА КОСОВСКЕ МИСЛИ
У ИНТЕГРАЦИЈИ ЦРНОГОРСКОГ ПЛЕМЕНА 459

Иван Ж. Рибаћ
КОСОВО КАО СЕГМЕНТ НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА
И КАО БЕЗБЕДНОСНА КАТЕГОРИЈА 473

Мирослав Д. Стевановић, Виолета Р. Рашковић Таловић
КОГНИТИВНО РАТОВАЊЕ КАО СТРАТЕГИЈСКИ ИЗАЗОВ
ЗА НАЦИОНАЛНУ БЕЗБЕДНОСТ СРБИЈЕ НА КОСОВУ
И МЕТОХИЈИ 485

Предраг Д. Павлићевић, Лазар М. Раденовић
НЕГОВАЊЕ КУЛТУРЕ СЕЋАЊА НА КОСОВО И МЕТОХИЈУ КАО ЧИНИЛАЦ ЈАЧАЊА НАЦИОНАЛНЕ БЕЗБЕДНОСТИ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ 503

Драган В. Живаљевић, Виолета Д. Вукчевић
ИНТЕРКУЛТУРАЛНА КОХЕЗИЈА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ: БЕЗБЕДНОСНИ АСПЕКТИ И ДРУШТВЕНЕ ПЕРСПЕКТИВЕ 517

Борис Љ. Бурсаћ
ОНТОЛОШКА БЕЗБЕДНОСТ И ИДЕНТИТЕТСКИ ИЗАЗОВИ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ: ОД КУЛТУРНОГ НАСЛЕЂА ДО СУЗБИЈАЊА РАДИКАЛИЗМА 531

Марина Д. Петровић, Наташа Сарафова
ПОРОДИЦА КАО ЧУВАР ИДЕНТИТЕТА У УСЛОВИМА ДРУШТВЕНЕ И ПОЛИТИЧКЕ НЕИЗВЕСНОСТИ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ 549

Немања Б. Вукчевић
МИГРАЦИЈЕ И КОЛЕКТИВНИ ИДЕНТИТЕТ: КУЛТУРНА ТРАНСМИСИЈА И СИМБОЛИЧКА РЕПРОДУКЦИЈА У СРПСКОМ ИСКУСТВУ МАСОВНИХ ДИСЛОКАЦИЈА 563

Ана З. Јевтовић, Ивана М. Лукнар
„КОСОВСКИ ИДЕНТИТЕТ" У МЕДИЈСКОЈ ПРОМЕНИ ЗНАЧЕЊА СРПСКЕ СПОМЕНИЧНЕ БАШТИНЕ 577

Стефан Н. Анђелковић
КОСОВО И МЕТОХИЈА У ПОЛИТИЧКОЈ МИСЛИ СРПСКИХ ИНТЕЛЕКТУАЛАЦА КРАЈЕМ XX ВЕКА 591

Невена Б. Нешић, Виолета С. Ђорђевић Даниловић
НАЈБОЉИ ИНТЕРЕС ДЕТЕТА У ОБРАЗОВНОМ КОНТЕКСТУ ДРУШТВЕНЕ НЕСТАБИЛНОСТИ: СЛУЧАЈ СЕВЕРА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ 603

ИСТОРИЈА И КУЛТУРОЛОГИЈА

Гидеон М. Грајф, Никола А. Марковић
ЈЕВРЕЈИ СА КОСОВА: ОД СРЕДЊОВЕКОВНОГ ПРИСУСТВА ДО САВРЕМЕНОГ СЕЋАЊА 627

Росица Жечкова Ангелова
БУГАРСКА НАУЧНА ЕКСПЕДИЦИЈА У МАКЕДОНИЈИ И ПОМОРАВЉУ (1916): ИЗМЕЂУ ТЕРЕНСКОГ ИСТРАЖИВАЊА И ПОЛИТИЧКОГ И ИСТОРИЈСКОГ КОНТЕКСТА ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА 643

Петар Б. Драгишић, Оливера С. Драгишић
„КОСОВСКИ ВЕСТЕРН": ФИЛМОВИ ЖИКЕ МИТРОВИЋА
О КОСОВУ И МЕТОХИЈИ – ПРОБЛЕМАТИЗАЦИЈА ОДНОСА
УМЕТНОСТИ И ИСТОРИЈЕ 659

Весна С. Зарковић
ДИПЛОМАТСКА АКТИВНОСТ СТОЈАНА НОВАКОВИЋА
И ПОЛИТИКА КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ ПРЕМА
КОСОВСКОМ ВИЛАЈЕТУ (1886–1905) 675

Звездана М. Елезовић, Митар С. Гаћак
СРПСКО СРЕДЊОВЕКОВНО НАСЛЕЂЕ КОСОВА
И МЕТОХИЈЕ НА УНЕСКОВОЈ ЛИСТИ СВЕТСКЕ БАШТИНЕ:
ПЕЋКА ПАТРИЈАРШИЈА, БОГОРОДИЦА ЉЕВИШКА,
ГРАЧАНИЦА, ДЕЧАНИ 693

Далибор З. Велојић
ОРГАНИЗАЦИЈА И ФОРМАЦИЈА КОСОВСКЕ ДИВИЗИЈСКЕ
ОБЛАСТИ 1918–1941. 707

Сава Д. Ђурђевић
ЛЕПОСАВИЋ 1980-ИХ: ПОСЛЕДИЦЕ И СЕЋАЊА
НА КОПАОНИЧКИ ПОТРЕС 725

Мирослав С. Милошевић
БЕЗБЕДНОСНЕ ПРИЛИКЕ СЛУЖБЕНИКА
СРПСКОГ КОНЗУЛАТА У ПРИШТИНИ 745

Милош Д. Тимотијевић
РАЗГОВОРИ О КОСОВУ И МЕТОХИЈИ
СА ТИТОМ (1966–1975) 765

Евин Ф. Пешић
ПОРОДИЧНА АРХИВСКА ФОТОГРАФИЈА КАО ОСНОВА
САВРЕМЕНЕ ВИЗУЕЛНЕ ИНТЕРПРЕТАЦИЈЕ КУЛТУРНОГ
ПАМЋЕЊА ШАР-ПЛАНИНЕ 783

Маја М. Фићовић
КУЛТУРА И МЕДИЈИ У ДОБА ДИГИТАЛИЗАЦИЈЕ:
ИСКУСТВА И ИЗАЗОВИ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ 803

CONTENTS

FOREWORD 19

WELCOME ADDRESS 23–29

PLENARY PRESENTATIONS

Ranko Popović
KOSOVO AS A KEY PARADIGM OF THE SERBIAN
POETIC TRADITION 33

Dušan Krcunović
A TOPOLOGICAL INQUIRY INTO KOSOVO
FROM A PHILOSOPHICAL PERSPECTIVE 53

LANGUAGE AND LITERATURE

Livija Ekmečić
KOSOVO AS A SPACE OF MEMORY IN THE WRITINGS
OF LJUBOMIR SIMOVIĆ 63

Mirjana Bečejski, Maša Petrović
MONOGRAPHS DEDICATED TO INDIVIDUAL
CREATIVE POETICS IN THE PUBLISHING ACTIVITY
OF THE INSTITUTE FOR SERBIAN CULTURE
PRIŠTINA – LEPOSAVIĆ 77

Željko Tešić
KOSOVO AND METOHIJA AS A SPACE OF MEMORY AND
IDENTITY IN DANILO NIKOLIĆ'S NOVEL *AUTUMN SILK* 93

Slađana Ilić
METOHIJA IN THE PROSE OF DANILO NIKOLIĆ 107

Vesna Kožinkova
KOSOVO AS A SPACE OF CULTURAL MEMORY
AND FEMALE TRAUMA IN PETAR SARIĆ'S NOVEL *SARA* 119

Milena Heleta
HUMANITAS HEROICA AS A DISTINGUISHING MARK
OF THE HEROES OF GRIGORIJE BOŽOVIĆ 133

Tamara Ljujić
THE KOSOVO THEME BETWEEN EPIC AND DRAMA:
POETIC THOUGHT IN SERBIAN LITERATURE
IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY 147

Ivana Ralović
"ONE CAN TELL EVEN WITHOUT BOOKS WHAT IS TO COME":
THE CINEMATIC NARRATION OF THE BATTLE OF KOSOVO 167

Ksenija Milovanović
THE MANUSCRIPT OF THE *SERVICE TO THE HOLY KING*
MILUTIN BY PATRIARCH DANILO BANJSKI FROM
THE COLLECTION OF THE PATRIARCHATE OF PEĆ 183

Isidora Ana Stambolić
ESCHATOLOGICAL MOTIFS IN THE SOTERIOLOGICAL
CONTEXT OF THE DEČANI CHARTERS OF STEFAN DEČANSKI
AND THE NUN JEVGENIJA (PRINCESS MILICA) 207

Marija Miljković, Anica Radosavljević
FOLKLORE SUBTEXT IN THE CHARACTERIZATION OF
FEMALE CHARACTERS IN THE PROSE OF ZARIJA POPOVIĆ 219

Aleksandra Brajović
ZAHARIJA ORFELIN'S HISTORICAL MEMORY
OF THE BATTLE OF KOSOVO 235

Snežana Paser Ilić
TRADITION OF INCANTATION IN KOSOVO
AND METOHIJA (A STUDY OF THREE CASES
OF CONTEMPORARY INCANTATIONS) 249

Lusi Karanikolova-Čočorovska
THE EPIC "CORES" OF THE KOSOVO MYTH IN THE POEM
KOSOVO BY LAZA KOSTIĆ: A LEXICAL-SEMANTIC APPROACH 271

Sena Mihailović Milošević, Ana Mumović
THE POETICS OF HARMONY: A THEOPOETIC READING OF
THE TEMPLE OF SILENCE BY MARIJA JEFTIMIJEVIĆ MIHAJLOVIĆ
AND *THE SCENT OF ANGELS* BY ŽIVOJIN RAKOČEVIĆ 285

Dragana Cerović
THE POETICS OF LOSS IN THE POEMS BY RANKO ĐINOVIĆ 301

Magda Milikić
VOJISLAV ILIĆ AND KOSOVO AND METOHIJA 315

LAW, POLITICAL SCIENCE AND SOCIOLOGY

Zoran Miladinović, Miodrag Gordić
THE SIGNIFICANCE OF THE STRUGGLES OF THE PRISTINA CORPS FOR SERBIAN NATIONAL IDENTITY 333

Wolfgang Rohrbach, Ratomir Antonović
THREAT TO SERBIAN CULTURAL HERITAGE IN THE SOUTHERN SERBIAN PROVINCE OF KOSOVO AND METOHIJA 359

Alexios Panagopoulos
KOSOVO AND METOHIJA: THE SOCIOLOGICAL LAW OF SOCIO-HISTORICAL MEMORY VERSUS INTERNATIONAL NORMATIVE IMPOSITION (ONE CONTRIBUTION TO GEONOMICS, GEOPOLITICS AND GEO-SOCIOLOGICAL THEORY) 375

Zoran Malbašić
HISTORICAL REVISIONISM AS AN INSTRUMENT OF HYBRID ACTION: BETWEEN THE POLITICS OF MEMORY AND SECURITY MANIPULATION 389

Miroslava Gligorić
KOSOVO COVENANT – FROM A HISTORICAL TO A SECURITY CONCEPT 407

Ljiljana Arsić, Anđelka Pindović
POST-CONFLICT ECONOMY OF KOSOVO AND METOHIJA: THE ROLE OF SMALL AND MEDIUM-SIZED ENTERPRISES (SMES) IN THE PROCESSES OF ECONOMIC RECOVERY AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT 425

Ali Khalil
LESSONS FROM THE PAST: HOW EDUCATION PRESERVES THE NATIONAL IDENTITY 443

Mile Anđelić, Hatidža Beriša
"FROM MYTH TO STATE" – THE ROLE OF THE KOSOVO MYTH IN THE INTEGRATION OF THE MONTENEGRIN TRIBE 459

Ivan Ribać
KOSOVO AS A SEGMENT OF NATIONAL IDENTITY AND AS A SECURITY CATEGORY 473

Miroslav Stevanović, Violeta Rašković Talović
COGNITIVE WARFARE AS A STRATEGIC CHALLENGE FOR SERBIA'S NATIONAL SECURITY IN KOSOVO AND METOHIJA 485

Predrag Pavlićević, Lazar Radenović
NURTURING THE CULTURE OF REMEMBRANCE OF KOSOVO AND METOHIJA AS A FACTOR IN STRENGTHENING THE NATIONAL SECURITY OF THE REPUBLIC OF SERBIA 503

Dragan Živaljević, Violeta Vukčević
INTERCULTURAL COHESION IN KOSOVO AND METOHIJA: SECURITY ASPECTS AND SOCIAL PERSPECTIVES 517

Boris Bursać
ONTOLOGICAL SECURITY AND IDENTITY CHALLENGES IN KOSOVO AND METOHIJA: FROM CULTURAL HERITAGE TO COMBATING RADICALIZATION 531

Marina Petrović, Nataša Sarafova
FAMILY AS THE CUSTODIAN OF IDENTITY IN THE CONTEXT OF SOCIAL AND POLITICAL UNCERTAINTY IN KOSOVO AND METOHIJA 549

Nemanja Vukčević
MIGRATION AND COLLECTIVE IDENTITY: CULTURAL TRANSMISSION AND SYMBOLIC REPRODUCTION IN THE SERBIAN EXPERIENCE OF MASS DISPLACEMENT 563

Ana Jevtović, Ivana Luknar
"KOSOVO IDENTITY" IN THE MEDIA-DRIVEN REINTERPRETATION OF SERBIAN MONUMENTAL HERITAGE 577

Stefan Anđelković
KOSOVO AND METOHIJA IN THE POLITICAL THOUGHT OF SERBIAN INTELLECTUALS AT THE END OF THE 20TH CENTURY . . . 591

Nevena Nešić, Violeta Đorđević Danilović
THE BEST INTERESTS OF THE CHILD IN THE EDUCATIONAL CONTEXT OF SOCIAL INSTABILITY: THE CASE OF NORTHERN KOSOVO AND METOHIJA 603

HISTORY AND CULTURAL STUDIES

Gideon Greif, Nikola Marković
THE JEWS OF KOSOVO: FROM MEDIEVAL PRESENCE TO CONTEMPORARY MEMORY 627

Rositsa Zhechkova Angelova
THE BULGARIAN SCIENTIFIC EXPEDITION TO MACEDONIA AND THE POMORAVLJE REGION (1916): BETWEEN FIELD RESEARCH AND THE POLITICAL AND HISTORICAL CONTEXT OF THE FIRST WORLD WAR 643

Petar Dragišić, Olivera Dragišić
"THE KOSOVO WESTERN": ŽIKA MITROVIĆ'S FILMS
ON KOSOVO AND METOHIJA – PROBLEMATIZING
THE RELATIONSHIP BETWEEN ART AND HISTORY 659

Vesna Zarković
THE DIPLOMATIC ACTIVITY OF STOJAN NOVAKOVIĆ
AND THE POLICY OF THE KINGDOM OF SERBIA
TOWARD THE KOSOVO VILAYET (1886–1905) 675

Zvezdana Elezović, Mitar Galjak
SERBIAN MEDIEVAL HERITAGE OF KOSOVO
AND METOHIJA ON THE UNESCO WORLD
HERITAGE LIST: THE PATRIARCHATE OF PEĆ,
OUR LADY OF LJEVIŠ, GRAČANICA, AND DEČANI 693

Dalibor Velojić
ORGANIZATION AND STRUCTURE
OF THE KOSOVO DIVISIONAL AREA 1918–1941 707

Sava Đurđević
LEPOSAVIĆ IN THE 1980S: THE AFTERMATH AND
COLLECTIVE MEMORY OF THE KOPAONIK EARTHQUAKE 725

Miroslav Milošević
SECURITY CIRCUMSTANCES OF THE OFFICIALS
OF THE SERBIAN CONSULATE IN PRIŠTINA 745

Miloš Timotijević
CONVERSATIONS ON KOSOVO AND METOHIJA
WITH TITO (1966–1975) 765

Evin Pešić
FAMILY ARCHIVAL PHOTOGRAPHY AS A BASIS
FOR THE CONTEMPORARY VISUAL INTERPRETATION
OF THE CULTURAL MEMORY OF ŠAR MOUNTAIN 783

Maja Fićović
CULTURE AND MEDIA IN THE AGE OF DIGITALIZATION:
EXPERIENCES AND CHALLENGES IN KOSOVO AND METOHIJA 803

ПРЕДГОВОР

Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, као једина српска научна институција која делује на простору Косова и Метохије, своју научну мисију темељи на истраживању историјског трајања, културног наслеђа и савременог положаја српског народа на овом простору. Из таквог опредељења проистекло је и окупљање истраживача различитих научних усмерења око тема које, упркос дугој истраживачкој традицији, не губе на актуелности. Напротив, савремене политичке и друштвене прилике показују да очување културног наслеђа, историјског памћења, институција и идентитетског континуитета добија нову тежину и захтева непрестано научно преиспитивање. Стога овај научни скуп и зборник који је из њега проистекао не представљају само наставак досадашњих истраживања већ и настојање да се постојећа сазнања допуне новим изворима, тумачењима и методолошким приступима, а сложена стварност Косова и Метохије сагледа у својој историјској дубини и савременој друштвеној, политичкој и безбедносној условљености.

Зборник радова са међународног научног скупа *(Не)заборављени корени: Косово и Метохија у историјским, уметничким, политичким и безбедносним оквирима* окупља 48 радова истраживача из земље и иностранства, обједињујући увиде из историје, књижевности, филозофије, права, етнологије, фолклористике, културологије, политикологије, студија безбедности, социологије, економије и педагогије. Његову целину не одређује само заједнички простор истраживања већ и настојање да се, различитим методама и на разноврсној грађи, испитају сложене везе између памћења, идентитета, културног наслеђа и услова опстанка српског народа на Косову и Метохији. У том смислу, синтагма „(не)заборављени корени" не упућује само на потребу очувања прошлости већ и на њено непрестано преиспитивање и разумевање у светлу савремених околности. Радови су распоређени у четири тематске целине, чиме су истовремено истакнуте особености појединих научних дисциплина и њихове међусобне тематске и методолошке везе.

Пленарна излагања постављају духовни и филозофски оквир за разумевање Косовског боја као исходишта песничког предања и Косова и Метохије као простора чија значења превазилазе географску одређеност. Историјско-поетичким праћењем косовског предања, од средњовековних списа и народне епике до модерног песништва, осветљавају се начини на које су наслеђени мотиви мењали облик, а задржавали препознатљива

симболичка значења. Упоредо с тим, филозофским разликовањем простора и места, Косово се сагледава као топос чији смисао произлази из религијског, историјског и културног искуства заједнице. Оба приступа упућују на то да континуитет традиције не подразумева непроменљивост њених облика, већ њену способност да у различитим епохама задржи духовни и идентитетски значај.

Целина „Језик и књижевност" не обухвата само проучавање косовске тематике већ, пре свега, испитивање начина на које се наслеђено историјско, духовно и фолклорно искуство обликује у тексту и преображава у различитим књижевним епохама и врстама. Текстолошким проучавањем преписа средњовековних богослужбених дела утврђују се особености њиховог преношења и различите текстуалне варијанте, док упоредна тумачења повеља откривају како се заједничке хришћанске представе о пролазности и спасењу различито обликују у зависности од владарског, задужбинарског и личног искуства. Истраживања песништва и драме, заснована на анализи мотива и компаративном проучавању поетичких схватања, показују да преузимање косовског предања није подразумевало његово једноставно понављање: епски и хришћански слојеви присутни су и у просветитељском песништву, у романтичарској лирици традиционални мотиви добијају индивидуализован израз, док је у драмској књижевности XIX века управо морална одређеност националних јунака отварала проблем њиховог обликовања као трагичких карактера. У проучавањима приповедне књижевности, интерпретативни и наратолошки приступи, повезани са студијама културног памћења и трауме, усмерени су на однос личне судбине и колективне прошлости. Показује се да завичај, прогонство, породично сећање и историјско насиље нису само тематска грађа већ чиниоци који одређују приповедну перспективу, карактеризацију и организацију времена, док се у обликовању јунаштва и женских ликова откривају и сложени односи између наслеђених етичких и патријархалних образаца и појединачног искуства. Анализе савременог песништва осветљавају начине на које се губитак и страдање преобликују у молитвени говор, при чему библијски и литургијски мотиви постају носећи елементи поетске структуре, а не њен тематски украс. Истраживања живе фолклорне праксе, утемељена на теренским записима и њиховом поређењу са старијом грађом, показују постојаност обредних образаца уз прилагођавање савременим условима, док анализе филмских обрада Косовског боја откривају колико су основни мотиви предања стабилни и при преласку у други медиј. У целини посматрано, радови издвајају различите путеве којима наслеђени текстови, представе и облици памћења остају делатни управо кроз нова тумачења и књижевна обликовања.

У целини „Право, политикологија и социологија" разматрају се везе између колективног идентитета, правног поретка, културе сећања и различитих видова безбедности. Интердисциплинарним повезивањем социологије права, политичке теорије, геополитике и студија безбедности истражен је однос историјског памћења и нормативног легитимитета, као

и улога Косовског завета и других симболичких образаца у обликовању државотворне свести и представа о безбедносним претњама. Анализе политичких и медијских наратива, историјског ревизионизма и савременог информационог и когнитивног деловања указују да очување културног наслеђа и идентитетског континуитета има и безбедносну димензију, али и да инструментализација прошлости може постати средство политичког утицаја. Поред теоријских разматрања, проучавани су економски, образовни и породични услови живота, међугенерацијски пренос вредности, миграције и могућности интеркултуралне сарадње. Упоредна истраживања историјских миграција показују да очување колективне припадности зависи од повезаности територијалне основе, културног преношења и симболичке репродукције, док се инклузивно мировно образовање и интеркултурални дијалог издвајају као могући механизми превазилажења друштвених подела. Указано је на значај породице, школе и малих и средњих предузећа за друштвену отпорност и одрживост заједнице, уз ограничења која стварају институционална нестабилност и безбедносна неизвесност. Квалитативно истраживање искустава наставника и стручних сарадника посебно је показало да заштита деце у нестабилним околностима добија првенство, али понекад сужава простор за њихову самосталност и учешће. Ови приступи показују да се питања идентитета и безбедности не могу свести искључиво на државноправне и политичке односе, већ захтевају сагледавање свакодневног живота, друштвених институција и механизама очувања заједнице.

Целина „Историја и културологија" осветљава политичку, војну, друштвену и културну прошлост Косова и Метохије на основу разноврсне изворне грађе. Архивска документа, дипломатска и војна преписка, периодика и историографска литература коришћени су за реконструкцију конзуларног и дипломатског деловања, организације војних институција, положаја различитих заједница и политичких промена током XIX и XX века. Таква истраживања показују колико су локалне прилике биле условљене међународним односима, државним политикама и променама институционалних оквира, док проучавање јеврејског становништва упућује на значај миграција, ратова и прекида у развоју појединих заједница. Историјским изворима придружена су усмена сведочанства о искуствима локалног становништва, која омогућавају да се последице друштвених криза и природних катастрофа сагледају и из перспективе свакодневног живота. Истраживања средњовековног споменичког наслеђа, архитектуре и зидног сликарства показују да су материјални споменици истовремено уметничка остварења и носиоци културног памћења, док анализе породичних фотографија, филма и дигиталних медија испитују начине на које се прошлост документује, представља и савремено тумачи. Посебно је истакнуто да визуелни извори нису само илустрација историје: они проширују могућности њене реконструкције, али захтевају критичко разликовање документарног сведочанства и идеолошки посредоване представе. На тај начин се у овој

целини повезују историографска реконструкција политичких, војних и друштвених процеса и проучавање начина на које се прошлост памти, представља и културно вреднује.

Овако разноврсна истраживања не нуде једнообразне одговоре на питања историјског памћења, идентитета, културног наслеђа и безбедности, нити је то била намера уредница, већ показују колико је за њихово целовитије разумевање важно повезати историјске изворе, књижевна и уметничка дела, културно наслеђе и искуства савременог живота. Упркос различитим дисциплинарним и методолошким полазиштима, у радовима се препознају заједничка истраживачка упоришта, међу којима посебно место припада култури сећања и колективном памћењу. Значајан допринос представљају и проучавања рукописне и архивске грађе, породичних фотографија, усмених сведочанстава и теренски прикупљених података, која проширују изворну основу за будућа истраживања Косова и Метохије. Својим тематским распоном и интердисциплинарним приступом, зборник сведочи да Косово и Метохија остају не само простор историјског памћења и културног наслеђа већ и живо научно питање чије разумевање захтева трајан истраживачки напор, одговорност и дијалог различитих дисциплина.

Захвалност упућујемо свим ауторима који су својим истраживањима допринели научној вредности зборника, рецензентима на пажљивом читању и драгоценим сугестијама, као и лекторима и свим сарадницима чији су труд, знање и посвећеност омогућили да ово издање буде објављено. Посебну захвалност дугујемо нашој колегиници Марини Петровић, која је својом посвећеношћу, поузданошћу и несебичним ангажовањем била драгоцен ослонац у организацији и реализацији читавог подухвата.

Уреднице

ПОЗДРАВНА РЕЧ

Уважени академиче, поштовани представници научних, културних и државних установа, драге колегинице и колеге, уважени гости,

У име Института за српску културу Приштина – Лепосавић и у своје име, срдачно вас поздрављам и желим вам добродошлицу на међународни научни скуп *(Не)заборављени корени: Косово и Метохија у историјским, уметничким, политичким и безбедносним оквирима*.

Сама чињеница да овај скуп отварамо у Београду, а не на Косову и Метохији, непосредно говори о политичким и безбедносним оквирима из његовог наслова. Природно би било да о Косову и Метохији говоримо на Косову и Метохији, на подручју из којег су потекле теме које истражујемо и у којем се налази седиште наше установе. Данас смо у Београду јер актуелне политичке и безбедносне прилике нису пружиле поуздане услове да овако велики међународни сусрет организујемо у Лепосавићу. Ту чињеницу изговарамо мирно и јасно, јер промена адресе не мења исходиште нашег рада: Косово и Метохија остају предмет нашег истраживања и разлог нашег окупљања.

Захваљујем Академији за националну безбедност на партнерству у припреми скупа, Академији наука и умјетности Републике Српске и Матици српској – Друштву чланова у Црној Гори на суорганизаторству и научној подршци, а Војној гимназији и Универзитету одбране у Београду на гостопримству и простору у којем данас радимо. Захвалност дугујемо и Министарству науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије, које је помогло реализацију скупа. Ова сарадња показује колико је за озбиљно проучавање Косова и Метохије неопходно повезивање установа, научних дисциплина и истраживачких искустава.

Институт за српску културу основан је 1987. године као мултидисциплинарна научна установа, са задатком да проучава, чува и представља српску историјску, језичку, књижевну и културну баштину на Косову и Метохији. Након прогона и егзодуса српског и неалбанског становништва 1999. године остао је једина српска научна установа на том простору, са привременим седиштем у Лепосавићу. Губитак сталних просторија у Приштини, недовољни услови за рад и дуготрајна безбедносна неизвесност нису прекинули његову делатност. Објављиване су монографије, зборници и часопис *Баштина*, организовани научни скупови, ширена сарадња са установама и истраживачима у земљи и иностранству. Данашња београдска адреса овог скупа припада тој институционалној

биографији – она сведочи како о околностима у којима радимо, тако и о континуитету који смо сачували.

Велико интересовање истраживача за учешће на овом скупу потврдило је да његова тема захтева сагледавање из различитих научних перспектива. Програм обухвата готово педесет излагања (укључујући и два пленарна), распоређених у шест тематских сесија, иза којих стоји више од шездесет аутора и коаутора. Са нама су истраживачи из Лепосавића, Косовске Митровице, Београда и других научних средишта Србије, као и колеге из Републике Српске, Црне Горе, Северне Македоније, Бугарске, Грчке, Аустрије, Француске, Израела и Сједињених Америчких Држава. Такав одзив доноси и велику обавезу да научни разговор остане заснован на чињеницама, методолошки одговоран и отворен за разлике у приступима.

Програмска структура скупа одражава мултидисциплинарни профил Института. Две књижевно-језичке, две правно-политиколошке и две историјско-културолошке сесије повезују области које се у свакодневном научном раду често посматрају одвојено. Овде се сустичу и прожимају књижевно и епско предање, језик, средњовековни рукописи и повеље, фреске и споменичка баштина, историја институција и политичких процеса, питања права и правде, култура сећања, демографија, породица, медији и савремени безбедносни изазови. Пленарна излагања о Косову као кључу српског песничког предања и као филозофском топосу дају широку мисаону основу том разговору.

Распону тема одговара сложеност предмета, будући да се Косово и Метохија не могу разумети из једне научне области, нити се њихова сложена стварност може свести на једно време. Средњовековна баштина живи у савременим расправама о идентитету; књижевност чува искуства која историјски документ бележи на другачији начин; право и политикологија испитују поредак и односе моћи; безбедносне студије показују како културна баштина, језик, образовање и колективно памћење постају део савремених сукоба. Стога је важно да једни друге чујемо и преко граница сопствених дисциплина.

Заграде у наслову „(Не)заборављени корени" указују на осетљиву границу између памћења и заборава. Памћење зависи од докумената који ће бити пронађени и прочитани, од рукописа и споменика који ће бити сачувани, од језика који ће бити забележен, од књига које ће бити написане и од спремности научне заједнице да се поједностављењима, прећуткивањима и произвољним тумачењима супротстави проверљивим знањем. Како је говорила Исидора Секулић, Косово је „све већа и већа сума истина с којима се ми дружимо и у нечем битном не мењамо"; оно „живи и живеће и сутра и прекосутра, иако увек као нешто друго и треће, политичко, културно, уметничко, научно". Те речи обухватају готово читав распон нашег скупа. Научним радом и ми „носимо наслеђе косовско даље кроз разне савремене догађаје", настојећи да свако од тих лица

Косова и Метохије осветлимо знањем, стрпљењем и научном савешћу, и не губећи притом из вида њихове међусобне везе.

Са жељом да овај сусрет донесе вредне разговоре и трајне научне резултате, и са надом да ћемо наредни скуп отворити на Косову и Метохији, захваљујем вам што сте се одазвали нашем позиву, проглашавам међународни научни скуп *(Не)заборављени корени* отвореним и свим учесницима желим успешан рад.

Др Марија Јефтимијевић Михајловић
Директор Института за српску културу
Приштина – Лепосавић

WELCOME ADDRESS

Distinguished academician, respected representatives of scientific, cultural, and state institutions, dear colleagues, esteemed guests,

On behalf of the Institute for Serbian Culture Priština – Leposavić and on my own behalf, I warmly greet you and welcome you to the international scientific conference *(Un)forgotten Roots: Kosovo and Metohija in Historical, Artistic, Political, and Security-related Frameworks.*

The very fact that we are opening this conference in Belgrade, rather than in Kosovo and Metohija, speaks directly to the political and security-related frameworks outlined in its title. It would be natural for us to speak about Kosovo and Metohija in Kosovo and Metohija, the region from which the topics we research originated and where the headquarters of our institution is located. Today we are in Belgrade because current political and security circumstances did not provide reliable conditions to organize such a large international gathering in Leposavić. We state this fact calmly and clearly, because a change of address does not alter the core purpose of our work: Kosovo and Metohija remain the subject of our research and the reason for our gathering.

I express my gratitude to the Academy for National Security for its partnership in preparing this conference, to the Academy of Sciences and Arts of Republika Srpska and Matica Srpska – Society of Members in Montenegro for their co-organization and scientific support, as well as to the Military Grammar School and the University of Defence in Belgrade for their hospitality and the venue in which we are working today. We also owe our gratitude to the Ministry of Science, Technological Development and Innovation of the Republic of Serbia, which supported the realization of this conference. This cooperation demonstrates just how essential it is to connect institutions, scientific disciplines, and research experiences for a serious study of Kosovo and Metohija.

Institute for Serbian Culture was founded in 1987 as a multidisciplinary scientific institution, tasked with studying, preserving, and presenting the Serbian historical, linguistic, literary, and cultural heritage in Kosovo and Metohija. Following the persecution and exodus of the Serbian and non-Albanian population in 1999, it remained the only Serbian scientific institution in that area, with a temporary headquarters in Leposavić. The loss of permanent premises in Priština, insufficient working conditions, and long-term security-related uncertainty did not interrupt its activities. Monograph studies, collections of papers, and the journal *Baština* continued to be published, scientific conferences

were organized, and cooperation with institutions and researchers at home and abroad was expanded. Today's Belgrade address of this conference belongs to that institutional biography—it bears witness both to the circumstances in which we work and to the continuity we have preserved.

The great interest among researchers to participate in this conference has confirmed that its topic requires consideration from diverse scientific perspectives. The program includes nearly fifty presentations (including two plenary sessions), distributed across six thematic sessions, representing more than sixty authors and co-authors. Joining us are researchers from Leposavić, Kosovska Mitrovica, Belgrade, and other scientific centers in Serbia, as well as colleagues from Republika Srpska, Montenegro, North Macedonia, Bulgaria, Greece, Austria, France, Israel, and the United States of America. Such a response brings with it a great responsibility to ensure that our scientific dialogue remains fact-based, methodologically responsible, and open to differences in approach.

The program structure of the conference reflects the multidisciplinary profile of the Institute. Two literary-linguistic, two legal-political, and two historical-cultural sessions connect fields that are often viewed separately in daily scientific work. Here, literary and epic tradition, language, medieval manuscripts and charters, frescoes and monument heritage, the history of institutions and political processes, questions of law and justice, the culture of memory, demographics, family, media, and contemporary security challenges converge and intertwine. The plenary presentations on Kosovo as the key to Serbian poetic tradition and as a philosophical topos provide a broad intellectual foundation for this dialogue.

The complexity of the subject matter matches the scope of these topics, since Kosovo and Metohija cannot be understood through a single scientific field, nor can their complex reality be reduced to a single point in time. Medieval heritage lives on in contemporary debates about identity; literature preserves experiences that historical documents record in a different manner; law and political science examine order and power relations; security studies show how cultural heritage, language, education, and collective memory become part of modern conflicts. Therefore, it is important that we hear one another across the boundaries of our own disciplines.

The parentheses in the title "(Un)forgotten Roots" point to the sensitive boundary between memory and oblivion. Memory depends on documents that will be found and read, on manuscripts and monuments that will be preserved, on language that will be recorded, on books that will be written, and on the readiness of the scientific community to counter simplifications, silences, and arbitrary interpretations with verifiable knowledge. As Isidora Sekulić once noted, Kosovo is "an ever-growing sum of truths with which we associate and which we do not fundamentally change"; it "lives and will live both tomorrow and the day after tomorrow, though always as something else and something third, political, cultural, artistic, scientific." Those words encompass nearly the entire scope of our conference. Through scientific work,

we too "carry the Kosovo heritage forward through various contemporary events," striving to illuminate each of these faces of Kosovo and Metohija with knowledge, patience, and scientific conscience, without losing sight of their mutual connections.

With the wish that this gathering brings valuable discussions and lasting scientific results, and with the hope that we will open our next conference in Kosovo and Metohija, I thank you for responding to our invitation. I hereby declare the international scientific conference *(Un)forgotten Roots* open and wish all participants successful work.

Dr. Marija Jeftimijević Mihajlović
Director of the Institute for Serbian Culture
Priština – Leposavić

ПЛЕНАРНА ИЗЛАГАЊА

УДК 821.163.41.09-1:398

Оригинални научни рад

*Ранко В. ПОПОВИЋ**
Академија наука и умјетности
Републике Српске (АНУРС)

КОСОВО КАО КЉУЧ СРПСКОГ ПЈЕСНИЧКОГ ПРЕДАЊА

Апстракт: У раду се предочава начин на који је један велики историјски догађај, Косовски бој 1389. године, довео до стварања духовног, превасходно поетског предања, чврсто уграђеног у основе српског националног идентитета. Развојни пут тог духовног предања могуће је досљедно пратити од првих покосовских списа средњовјековне монашке књижевности и уобличавања народног усменог епа, преко Његоша и предромантичарског, као и романтичарског доба, све до модерног српског пјесништва са неколико својих карактеристичних периода у двадесетом вијеку.

Кључне ријечи: Косово, српска поезија, завјет, предање, хронотоп, мит, традиција.

I

Одакле год да се начне прича о значају Косова у поезији, умјетности, култури и најшире схваћеној духовности Срба, отвара се неминовно исто, толико пута постављено питање: како се могло десити да је један историјски догађај тако пресудно и корјенито могао одредити укупан народни живот у оним најсуптилнијим, и свјесним и подсвјесним манифестацијама? Само једним дијелом одговор је садржан у историјском значају Косовског боја као заиста судбоносног чина, кад је у питању османлијско надирање на европско тло. Стварне историјске посљедице битке несумњиво су крупне и њихова тежина могла је добрим дијелом одредити један нови културолошки контекст, знатно различит од оног претходног, али тек у смислу подстицаја јер је предање створено на историји веома брзо постало важније од ње саме.

Критичка историографска истраживања добрим дијелом су освијетлила главне чињенице у вези с догађајем, и путеве разилажења легенде и историје. Наука о књижевности је из различитих углова, а уз обилату помоћ сродних дисциплина, историјски и проблемски пратила најважније тачке испољавања

* ORCID 0009-0002-0753-0250, zalom@blic.net

(како се најчешће говорило и говори) косовског мита – светитељски култ кнеза Лазара и питање опредјељења за Царство небеско, херојски култ Милоша Обилића, неслогу великаша и издајство Вука Бранковића. Свестрано су ови моменти испитани и као облик генезе интернационалних мотива, и као начин стапања два различита културно-цивилизацијска слоја, паганског и хришћанског у једну квалитативно сасвим нову цјелину. Најочитије је то у трансформацији значења старог словенског ратног божанства Световида (Јаког Вида) до смисла хришћанског Видовдана, моменту херојске трансценденције, или у култу кнеза Лазара, гдје је могуће уочити старији слој дивинације и хтонско-магијског мита о мртвима у складној симбиози са млађим слојем хришћанске културе (Зиројевић 1996: 201–231). Овакав начин посматрања готово редовно укључује и психолошка разматрања на трагу Јунговог одређења појма колективног несвјесног, стављајући косовски мит у ранг националног архетипа. Истина, посљедњих деценија и архетипско одређење Косова научно се све више из области мита премјешта у много чвршћи контекст хришћанства, чиме се заправо само реафирмишу нека старија истраживања, којима су у међувремену (првенствено због идеолошких разлога) оспоравани атрибути научности.

У хришћански заснованим тумачењима најзначајније је то што је уочено поистовјећење основних момената историјског догађаја са јеванђеоском причом о Христовом страдању, при чему Лазарево опредјељење за Царство небеско потврђује хришћански смисао националне историје, а сви учесници који слиједе Кнеза постају есхатолошки причесници (Јевтић 1989: 149). Ово стваралачко пресликавање заиста постоји и у народној пјесми „Пропаст царства српскога", на коју се тумачи често позивају и која се вјероватно, тврде поједини аутори, у народу звала другачије него у Вуковој збирци. У тој пјесми је „наш народ, обично и интелигентнији од своје интелигенције и богословскији од својих школованих богослова, изразио своје православно хришћанско схватање Косова, његове драме или трагедије, и његовог решења, тј. Косовског завета и опредјељења" (Јевтић 1989: 146). Овакво одређење несумњиво своди смисао косовског архетипа на онај јеванђеоски, а само тако утврђен стваралачки архимодел омогућује да се заиста и објасни поријекло косовског завјета као културног и духовног феномена изразито дугог трајања. Ако се он одређује митском снагом тренутка или историјским значајем (ипак) само једног, ма колико крупног догађаја, онда се аутоматски превиђа вишевјековна културна традиција и дуги период истинске словесности, који су му претходили. Зато није случајно да су теолози много боље увиђали духовно, па и књижевно поријекло косовског завјета – везујући га за светосавску и исихастичку духовну традицију – од самих књижевних историчара, најчешће осујећених разноврсним идеолошким мренама.

Завјетни смисао косовског опредјељења уочили су и о њему афирмативно писали као о српској духовној вертикали многи истакнути ствараоци попут Јована Цвијића, Слободана Јовановића, Јована Дучића, Ива Андрића, Исидоре Секулић, Вељка Петровића, Милоша Ђурића, Милана Кашанина,

Димитрија Богдановића, Ђорђа Трифуновића, да поменемо само неке од најзначајнијих. Истовремено, још је Скерлић уочио да је романтичарско снажење косовског мита трансформисано у неку врсту политичког програма и борбене националне идеологије. Видовдански култ као бојни поклич и идеја освете Косова, утврђен дјелатношћу Уједињене омладине српске, несумњиво је имао удјела у стварању борбене националне атмосфере која је и Српско-турски рат 1876. године учинила могућим, сматра Слободан Јовановић, а његово дејство сасвим је очито и у Балканским ратовима и у Првом свјетском рату. Та чињеница давала је повода за критичко преиспитивање смисла косовског опредјељења, а веома често била је повод написима који су се према том опредјељењу изразито негаторски одређивали. Укупно узевши, таква одређења највећим дијелом су ствар идеолошке тачке гледишта и треба их стриктно разликовати од оних приступа који су заиста утемељени на културном, књижевном и духовном смислу косовске идеје. Све што се у умјетности (а поготово изван ње) издавало за плод такве идеје, а у основи је било противно њеној суштој хришћанској супстанци, значило је заправо типичну злоупотребу идеје. Најбољи примјер за то је Мештровићев паганski пројекат Видовданског храма, а и у пјесништву се остварења разликују најприје по томе да ли су слиједила мит или завјет. Димитрије Богдановић већ изричито наглашава да „није реч ни о каквом косовском миту, него о историјском памћењу и мисли којима се остварује веза са стварном историјском прошлошћу" (Богдановић 1989: 197) и то најчвршће косовским списима црквене књижевности и косовским епом у народном, усменом пјесништву.

У чувеном предавању „Његош као трагични јунак косовске мисли", одржаном 1934. године на Коларчевом народном универзитету у Београду, Иво Андрић дубоко промишљено употребљава ријеч *завет*, осјећајући да њена смисаона пуноћа најбоље пристаје карактеру Његошевог дјела које се, као и читава класична Црна Гора и „свет избегао у њена брда" може сматрати „квинтесенцијом косовског мистерија". Без косовског завјета би, каже Андрић „трагика Његошевог живота била тешко разумљива":

> Његош је прототип косовског борца. И као песник, и као владалац, и као човек, он је чисто оличење косовске борбе, пораза и несаломљиве наде. Он је, као што је неко рекао, *Јеремија Косова*, и у исто време и активни, одговорни борац за скидање клетве и остварење Обилићеве мисли. Тврђено је да се реч Косово поред речи Бог најчешће помиње у *Горском вијенцу*. Али нису само мисао и поезија предели за косовску традицију. Она је за Његоша живот сам. Она је исто тако предмет његове реалне и обазриве дипломатске преписке као што је предмет његовог главног песничког дела (Андрић 1984: 9).

Средњовјековна књижевност без остатка је садржана у религији и практично неодвојива од ње. Естетско ту не постоји као изолована област промишљања, него је дио интегралног погледа на свијет који земаљски, људски план осмишљава вишим, небеским, божанским планом.

Средњовјековни списи, као утемељивачи књижевне теме Косова, евидентно исказују једну естетику (и поетику) која је резултат хришћански осмишљеног доживљаја свијета и његове историје. На то непрестано упозоравају православни мислиоци, међу њима и др Марко Марковић, који у тексту „Свештено Косово, историјско Косово" показује како се један особен концепт историје, заснован као систем праобраза, пројављује и као поетички принцип предања:

> Историја се може посматрати на два различита плана, као профана или световна и као сакрална или свештена историја. Тако се може говорити и о световном и свештеном Косову. У световној историји Косовска битка има своје конкретне узроке и последице. У свештеној историји, она има друкчији и виши духовни садржај. Са хришћанске тачке гледишта, та два вида и плана историје нису и не могу бити непремостиво растављена. Како и зашто, то постаје јасно ако се прво проучи значење свештене историје. На свештеном плану историјски догађаји су посматрани у вези са целокупном богочовечанском историјом и икономијом спасења, чиме се у извесном смислу брише разлика између времена и вечности, јер у светлости свештене историје један догађај важан је уколико је пројава вечности у времену или продор времена у вечност. Најсигурнији метод за разумевање свештене историје је откривање и тумачење праобраза. Праобраз или префигурација је сваки историјски догађај, схваћен као слика једног будућег значајног догађаја из свештене историје. Читав Стари завет је препун праобраза, тј. праслика новозаветних догађаја. Стога блажени Августин и каже: Нови завет се крије у Старом, а Стари се открива у Новоме (Марковић 2000: 8).

Трагом оваквог објашњења заиста није тешко препознати Тајну вечеру и Христово голготско страдање као основне праобразе (префигурације, архетипове, архимоделе) косовског завјета. Праобраз није просто пресликавање на плану догађаја, то је прије свега досљедно чување суштинског смисла тих догађаја или, у случају косовског завјета, потпуно укључивање националне историје у ону вишу – свештену, омогућено дугом светосавском и исихастичком традицијом. Православни философ Жарко Видовић зато наглашава византијске и светосавске коријене косовског завјета, при чему светосавље надграђује Византију принципом тројне хармоније саборности (Цркве, државе и нације), гдје је нова категорија нације као духовне (завјетне), а не политичке и државне заједнице. Укупном дјелатношћу Светог Саве хришћанство је Србима пројављено и као национално-историјска свијест, а по Видовићевом схватању историја је „континуитет једне заједнице која кроз векове уме да сачува свој идентитет" (Видовић 1997: 184). Косовски завјет је основ тог идентитета, сматра Видовић и то доказује у опсежној студији *Његош и косовски завјет у новом вијеку*.

Један шири културни контекст заиста је неопходан за реконструкцију књижевних аргумената који могу показати колики је и какав смисаони потенцијал сабијен током времена у појам Косова и како је њиме остварен

читав један сложени механизам препознатљивог времепросторног дјеловања поетских значења, у чијој жижи осјећамо својеврсну духовну „биографију" и „географију" нације, надређену конкретним историјским одређењима и омеђењима. Дејство завјета препознатљиво је већ и у топонимији, односно у могућности и смислу постојања, рецимо, Далматинског Косова, Сремске Раванице, Романијске Лазарице, Херцеговачке Грачанице, али тек у историјској перспективи то дејство бива активирано пуном снагом, ма колико догађај временски био удаљен од оног средњовјековног косовског епицентра. Та моћ помјерања значења у свим правцима и њиховог повратног дјеловања и укрштања, даје нам за право да говоримо о косовском хронотопу као средишњој тачки српског историјског и пјесничког предања.

II

Процес конституисања косовског хронотопа (или *хроно̄тӣпа*) могуће је реконструисати књижевноисторијски, али за тај посао била би потребна засебна студија, с обзиром на обим грађе. Зато ћемо овдје указати тек на важније упоришне тачке, међу којима прву представљају списи настали непосредно након Косовског боја. По врсти, то су записи, животописи, похвале и црквене пјесме. Неједнаке умјетничке вриједности, сви су они ипак веома блиски идејно, а онда и стилски и језички. „Српска књижевност после косовске битке је књижевност судара, у коме су сва определења до крајње мере заоштрена; она је у свом времену ангажована и програмска, носећи собом не само једно виђење историје него и поруку за само то време у коме настаје" (Богдановић 1989: 197), тврди с правом Димитрије Богдановић. Мартиролошки, жртвени карактер текстова (у идејном смислу) налаже и одређену симболику. Отуда су најчешће фигуре крста и вијенца. Средишње мјесто свих тих списа представља тријумф жртве и опредјељење за вјечни живот, за духовно царство небеско.

Хероизам мученишта као свједочење вјере у Христово васкрсење нарочито је изражен у „Слову кнезу Лазару" патријарха Данила III који се, као творац још три списа о Кнезу мученику („Пролошко житије", „Служба", „Повесно слово"), означава и творцем његовог црквеног култа. Значајан допринос формирању косовског култа дали су још непознати монаси Раваничани, њих тројица, деспот Стефан Лазаревић, Андоније Рафаил Епактит („Слово о св. кнезу Лазару") и Јефимија, својом чувеном „Похвалом", извезеном 1402. године на покрову за Кнежев ћивот у Раваници. Поједини упечатљиви изрази духовне одлучности („Боље је нама у подвигу смрт, неголи са стидом живот"; „Умримо да свагда живи будемо"), који су преточени у народну свијест као трајни морални принципи, онда љепота и инвентивност језика, ефектне фигуре и реторски уреси, мисаони обрти, карактеристичан патос високе апстракције, узлетни библијски тоналитет – све су то особине које и данас могу активирати средњовјековне косовске списе као живу поетску традицију.

Средњовјековни косовски циклус духовно је жив и у оном истоименом епском, класичном десетерачком, који има посебно мјесто у српској јуначкој народној поезији. Снага косовске епопеје је у ликовима. Осим Лазара, Милоша и Бранковића, ту су још царица Милица, девет Југовића и десети стари Југ-Богдане, Топлица Милан и Косанчић Иван, Орловићу Павле, Владета Војвода, Слуга Голубан, Косовка Дјевојка, Мајка Југовића, Мусић Стеван, Васојевић Стево, Слуга Ваистина, а индиректно али ипак као дио исте цјелине, Бановић Страхиња и Краљевић Марко. Број ликова је још већи, ако се најпознатијим пјесмама косовског циклуса придруже оне мање познате, или богато усмено прозно предање које је, такође, имало утицаја на каснију умјетничку поезију. У првој књизи *Косовске споменице 1389-1989* Војислав Ђурић је косовски циклус саставио од 23 пјесме, а у том обухвату примјетна је тежња за реконструкцијом епа и превазилажењем оне фрагментарности о којој су многи говорили:

> Све је то, нажалост, у фрагментима, али су ти фрагменти један снажан и моћан торзо једне јединствене епопеје која је, можда, и постојала. Јер, у свим тим фрагментима, углавном, има јединства идеје, јединствености основних схватања, један тон који звучи и један ток који тече. Основна осећања Косовског круга су: религиозно-етички моменат, надмоћност спиритуалног и небеског над материјалним и земаљским (Лазаревић 1990: 185)

Завршавајући избор чувеном Вишњићевом пјесмом, Ђурић је свакако хтио да нагласи двије важне чињенице – прво, да је цјелокупна наша епска поезија у знаку косовског архетипа и, друго, да је и косовски циклус свој коначан облик добио у озрачју Првог српског устанка, што је од посебне важности. Све оно што се, дуже од четири вијека, чувало као жижак завјетне свијести, дотицајима и укрштајима усменог и писаног предања, букнуло је устаничким десетерцем у пламен који је наново разгорио и освијетлио традицију. Устаничка епика сабрала је све бројне рукавце косовске легенде и објединила их са њиховим изворištем, средњовјековним покосовским списима. А онда надградила својим визијама и својим изразом, постајући тако прва велика, стваралачки плодна обнова завјета. Замах те обнове објашњив је једино величином историјског тренутка који је покренуо укупну народну енергију у смјеру идеала слободе и потврде идентитета, чији је праобраз неминовно нађен у смислу косовског завјета. Орашац и 1804. година били су само природни историјски наставак Косова и 1389. године; о томе најбоље говоре Карађорђеве ријечи које је Прота М. Ненадовић записао у *Мемоарима*: „да скинемо у име Бога јарам који Србин од Косова вуче до данас" (Ненадовић 2017: 36) . Вождову историјску завјетну свијест поетски посвједочују визије Вукових најбољих пјевача (и пјесника!), најочигледније Вишњићеве *небеске прилике* и Старца Рашка *пошљедње вријеме*. Епска визија Косова израсла је из хероике Устанка, као што је завјетно Косово реално историјски осмислило и надахнуло Устанак.

Изузетна умјетничка снага косовске епопеје и свих оних пјесама класичне епске традиције које су јој блиске, омогућена је величином историјског тренутка, те органском сраслошћу средишње теме српске књижевности и њеног најизворнијег стиха, трохејског десетерца. Сва је тајна магичне привлачности косовске епике заправо у архетипској десетерачкој матрици националног историјско-поетског слуха и памћења. Андрић је запазио „да има у нама дрхтај једног тона који тачно одговара специфичном ритму Његошевог десетерца, који се према њему односи као калуп према одливку и који се на његов звук увек одазове, веран и непогрешан као лозинка" (Андрић 1984а: 59). То исто важи за народни десетерац из кога је, уосталом, највећим дијелом и Његош изникао. Бар кад је косовска тематика посриједи, потпуно је тачна тврдња Матије Бећковића да је десетерац „прва и последња мера нашега језика", а да је „сан писмености да достигне усменост" (Бећковић 2000: 43), у ствари, најприје пјеснички сан. „Снажна матрица јуначке поезије, као изданак патријархалне, наше једине класичне културе, није – како се мислило – ни слеђена ни затворена за нове трагичне садржаје. У суженој а интензивно, јарко осивјетљеној перспективи можда је само нешто видљивији тај процес богаћења старе пјесме новом тугом нашег савременог искуства" (Ного 2003: 205).

Актуелност ове констатације није ограничена тек на крај двадесетог вијека, премда се на њега односи; она би могла бити примијењена на све оне историјске потресе у 19. и 20. вијеку поводом којих је српска поезија обнављала сјећање на своје косовско исходиште, враћајући се десетерцу често и несвјесно, и противно страху од упадања у поетички анахронизам. Ако су наши најбољи романтичари – Радичевић, Јакшић, Змај и Костић – у том погледу програмски слиједили народну пјесму, та врста поетске обавезе није била наметнута једном Војиславу Илићу, још мање Драгољубу Филиповићу или Иву Војновићу, па опет су сви они диктатом теме и времена били природно упућени на десетерац. Тако је и са читавом плејадом пјесника друге половине двадесетог вијека, међу којима је иначе могуће успоставити значајније поетичке разлике. Учесталост десетерца код њих није равномјерна, код појединих он се тек узгредно појављује. Поетички разлози обраћања десетерцу веома су разнолики, али потреба толиких пјесника да му се обрате поводом тематике у којој је он неприкосновен, говори о заједничком осјећају да се баш ту писменост доживљава као извјештачен говор.

Умјетничка поезија косовског исходишта осјетила је, као и свеколико наше пјесништво, посљедице расплуљености српске културе коју доноси 18. вијек, усљед појачаног цијепања нације у државном, политичком и цивилизацијском погледу. Херојско-патријархални дух, у форми десетерца, сачуваће најцјеловитије Босна, Херцеговина и, нарочито, Црна Гора која је као најповјерљивији ризничар косовског завјета представљала класичну српску земљу. Тај дух, оплемењен хришћанском (монашком) свијешћу, биће крунисан дјелом Петра II Петровића Његоша као другом великом (и завршном) редакцијом косовског завјета. Одјеци старих црквених списа

појавиће се у монашкој књижевности, најчешће у записима о Великој сеоби, насталим у Подунављу крајем 17. и почетком 18. вијека. Ту се издвајају Кипријанова „Стихира Светом кнезу Лазару", која је ушла у састав *Србљака*, и одломци из необичног, значајног опуса Гаврила Стефановића Венцловића, с којим ће негдје и да се задуго прекине нит мартиролошке књижевности о Косову. Трећи ток формирао се половином 18. вијека, најприје под јаким утицајем духовно и културно реформисане Русије, а нешто касније у окриљу јозефинизма и западноевропског просвјетитељства. Удаљавајући се од средњовјековног и усменог насљеђа, овај ток је временом губио духовно сродство са завјетом, усмјерен стицајем околности и на другачије формалне облике израза који су, нарочито с почетка, заиста дјеловали као извјештачен говор. Уз сав књижевноисторијски значај који им се мора признати, такав дојам остављају и остварења попут Орфелиновог „Плача Сербији" и Рајићеве „Серблије", гдје је сачуван садржај покосовских плачева, али је у језику и у стиху изгубљен онај њихов фини карактеристични тон. Високостилизована поетска емоција нагло се повлачила пред одсјечнијим ритмовима још неприпитомљеног пољског тринаестерца и пред навалом рационалних ставова, тешко уклопивих у поезију.

Иако има оне опомињуће (добре!) стихове – *Ви не можете Милоша, ледене, / О прси, судит! Чувство је судац ту* („На Видовдан") – и Лукијан Мушицки[1] много више резонује на тему Бранковићеве издаје него што истински пјева о Косову. Такав је случај и са Николом Боројевићем и низом пјесника *мирног чувства*, којима се маниром (иако романтичар) придружује и Петар Прерадовић. Мада је смисао његове пјесме „Косово поље" у блиској вези с политичком идејом братства јужнословенских народа, дух завјета још се чува у наглашавању небеског, духовног јединства: *Ој, на небо упериште очи, не на / Биједну земљу, југа славјанског дјецо!* Прерадовићева поетска верзија видовданске идеје није толико поетички особена, колико је важна као једно од упоришта на којима се и умјетничком подршком обликовао државнополитички програм југословенства. Једини пјесник, изданак школе објективне лирике, који је истински, дубљом емоцијом осјетио тему Косова, био је Јован Стерија Поповић. Велика барокна тема пролазности живота и свега људског, а онда и мотиви таште охолости и гријеха, нашли су у Стерији пјесника који је својим најбољим остварењима крунисао један ток српске поезије. Иако *Даворје на пољу Косову* не иде у сам врх таквих остварења, јасно је да припада њима и да је Косово природно уклопљено у његов доминантни доживљај свијета и историје. Идејно, он је ту веома близак Орфелину (с мишљу о Србији коју су покопали невјерни синови), али снага *Даворја* и није у идеји већ у тону, бриљантној композицији и стиховно-ритмичкој разноврсности. Поједине дионице остварене у осмерцу дотичу особени патос народне епике: *Худа душо Вукашина, / Како си се*

1 Стихови Л. Мушицког и Ј. Стерије Поповића, у наставку, цитирани су према *Антологији старије српске поезије* коју је саставио Младен Лесковац (Лесковац 1953).

онда вила / Кад те царска штедра сила / У колиби нађе нискоj? / Ал је ладно властољубље, / Ко ждерљиво зија море; / Тек што пође холост горе, / Врнути се натраг не зна.

Стеријино *Даворје* објављено је 1854. године, читавих седам година након *Горског вијенца*, али јасно је да Његош ни *Вијенцем*, ни осталим спјевовима није могао утицати на Стерију, јер су у питању представници два знатно различита тока српске поезије. Његошева позиција у српској поезији изузетна је већ величином његовог дјела, што је у погледу могућих књижевних утицаја био очито прекрупан залогај. Не ради се, ипак, само о томе. Као синтезу монашке и усмене књижевне традиције, са свим оним што су носиле и као култура и као религија и као философија, Његоша и није било могуће настављати. Он је круна једне вишевјековне епохе и онај који је утиснуо завршни печат српском историјском и духовном сопству, оличеном у косовском завјету. Он је, и животом и пјесничким дјелом, оличење тог завјета. Трагични јунак косовске мисли. „Он је био жртвован косовској идеји" – каже Исидора Секулић која је завјетно посветила *Његошу књигу дубоке одановости*:

> и то онаквој какву је сам исхранио у себи, да постане већа но што је на Косову била. Увећао ју је додавши јој мисли и осећања многих нараштаја у току векова до свога времена и преточивши је тако увећану у десетерце у којима се чују дивни и разноврсни удари, као убоји и одбоји из радионице у којој се камен ваја, или племенити метал раскуцава; у десетерце чија је жива сила мудрост духа и скулптура језика. Попевши се на висину преображености, са те висине је говорио не мисли, него мудрости, оно што има надмоћ над сваком мишљу и над сваким правом. Казивао је Владика о стварима последње стварности, и увек коначним изразом (Секулић 2023: 274).

Прожетост завјетом и писање на тему Косова нису једно исто. Ту постоји нешто што није ствар тек литерарног дара. Ни Лази Костићу, ни Војиславу Илићу, нити Змају дар се не може оспорити, али све оно што су они дали на тему Косова не дораста поетску снагу само једног прозног *косовског* фрагмента нераматног Марка Миљанова из *Живота и обичаја Арбанаса*. Овоме заиста није потребно неко стриктно књижевнокритичко објашњење; истина је у томе да је и Војвода кучки, као и Његош, био човјек завјета:

> Књижевни фрагменти и посебне лирске песме о Косову које налазимо код Његошевих млађих савременика (П. Прерадовића, Б. Радичевића, Љ. Ненадовића) и код књижевника који су објавили своја дела у другој половини XIX века (код Ј. Игњатовића, Ђ. Јакшића, Змаја, Л. Костића, В. Илића) – и кад имају већу естетску вредност – ретко кад прелазе значај ситнијих прилога, било да говоре о самом бој у на Косову или о његовим последицама и одјецима у души потомака (Ђурић 1990: 13).

Овај Ђурићев суд углавном је тачан, изузме ли се Јакшић и његова осветничка хероика која се несумњиво ослања на дух косовског витештва, какво су изградили усмена поезија и Његош, додуше знатно нижег степена пјесничке сложености, али свакако особеног патоса и силног реторичког замаха. Ако српски романтизам, укупно узевши, и није створио значајно а цјеловито дјело о Косову (јер су о њему највише пјевали слабији пјесници), ипак су најзнатнији представници оставили своје препознатљиве косовске лозинке, попут оне Стеријине *Косово црно поље, ти Срба друже неверни*; романтичарске су махом десетерачке: Јакшићева *Косово равно…Рано крвава…*, Змајева *Очи нам брише рука Божија, / Ђорду нам пружа свети Ђорђија*, Костићева *Стојбино дивна! Стојбино српска!.*

III

Прве деценије 20. вијека доније̄е у српској књижевности још један *косовски* талас. Пјесништво српске модерне не би, највјероватније, у толикој мјери било осјењено историчношћу да највећим дијелом није сазријевало у атмосфери силног националног узлета пред велике ослободилачке ратове. Видовдански идеал и у пјесништву прожет је историјским императивом освете Косова и повратка на стара огњишта. Тако схваћен завјет, и кад није директно произашао из косовске мотивике, пјевају Алекса Шантић, Јован Дучић, Милета Јакшић, Мирко Королија, Милутин Бојић, да поменемо само оне значајније. Понешто од тог духа осјећа се чак и код Диса и код Пандуровића, најистакнутијих представника лирског песимизма епохе, што само свједочи о снази историјског утицаја на пјесништво. У овом периоду могуће је запазити читав низ идејних и поетичких помака у односу на дотадашњу поезију историјског усмјерења. Дучић ће, рецимо, донијети нову визију прошлости, што је најуочљивије у пјесми „Паж", односно сасвим другачије виђење Милоша Обилића, који је дотадашњом књижевношћу (нарочито народном пјесмом и Његошевом поезијом) формиран као идеал витешког култа Косова. Ту се најбоље може видјети колико су нововјековни захтјеви нашег пјесничког парнаса били дубоки и свеобухватни; Дучићева умивена и глатка сонетна форма подразумијевала је и унутрашњи преображај Милошев, од сирове епске снаге до слике продуховљене љепоте и племићког, дворског рафинмана.

По диктату форме, опет сонетне, Шантић је нерије̄етко дорађивао пјесме које су понекад у првим верзијама поетски биле знатно снажније. У пјесми „Јутро на Косову" чини се чак да накнадне формалне интервенције, учињене на први поглед зарад остваривања заокружене композиције, представљају истовремено преправку првобитне историјске визије. Наиме, у првој верзији из 1913. године пјесма почиње описом косовског јутра, гдје доминира једна романтичарски идеализована слика – евокација карактеристичног призора из народне пјесме: *Ко да Бошко, с алај-барјаком у руци, / У оклоп̄у сјајном сам прој̄езди неће…* а завршава стихом *У лубању једну гавран кљуном т̄уче...* И он, наравно, призива народну пјесму, али дискретно, тек једним

карактеристичним детаљем реалистичке слике, коју у трагедијску визију преводи добро знана симболика гаврана. Тај стих је изузетно снажан и има смисао историјске опомене у моменту тријумфа, који доноси освета Косова. Шантић је, иначе, умио стваралачки да се ослони на народну поезију и у тону, и у мотиву, и у слици, а сличан однос према традицији показују још неки пјесници тог периода. Ефектне евокације епа, у распону од симболичке назнаке до директне цитатности, дали су и Сима Пандуровић (нпр. „Војнички растанак": *Нашој мајци јави да идемо, Вране!*) и Милутин Бојић („Молитва": *Боīа моли Јуīовића Мајка*). (Такви поетички поступци су веома чести и код српских пјесника средине и краја 20. вијека, а у оцјени њихове естетске функционалности од велике је помоћи и увид у пјесништво српске модерне.) У збиркама и циклусима пјесама које су Косову посветили Мирко Королија, Милош Видаковић и Растко Петровић занимљиво је пратити срастање сонета и историјске тематике, једног дугорочног процеса који су озбиљно започели Дучић и Шантић, а који је још жив и поетички актуелан.

Ту се као нарочито драгоцјен указује примјер Драгољуба Филиповића и његових *Косовских божура*, који нису сонети, али јесу форме готово увијек надомак сонета, испјеване десетерцем, веома успјешно лирски адаптираним. Филиповић није пјесник великог опуса, а у новијој критици је обично помињан с ниподаштавањем, уз обавезне опаске о имитаторству и испразном традиционализму. Али, он је заиста створио лирску верзију косовског епа, обогативши га и новим мотивима и сликама, у десетерцу који се знатно осамосталио и одвојио од усменог, и од оног јампског, романтичарског. Ритам Филиповићевог стиха жив је и препознатљив у доста успјешним десетерачким огледањима новијих пјесника, рецимо у пјесми „Југовићи" Манојла Гавриловића, или „Старац Милија, на Косову" Драгомира Брајковића. Војислав Ђурић, који високо вреднује Филиповићеве *Косовске божуре*, уз напомену да су најнеубједљивије код њега савладани управо они најпознатији мотиви епике, налази у завршној строфи пјесме „Мртви Југовићи" класичну узвишеност поетског израза и примјећује да би се „вратио добар део зајма косовским јунацима кад би се, према овој строфи и према целој песми у којој се она налази, изградила групна скулптура. Била би она јака као Лаокоонова, и јача од Лаокоонове уколико је Богдан трагичнији од Лаокоона" (Ђурић 1990: 26). Особину стваралачког преобликовања традиције, с наглашеним моментом стапања лирског и епског, најбоље показује Филиповићева пјесма „Нејаки Ненаде".

Ма колико било оправдано уношење неких критичких корекција у погледу Филиповићевог статуса у једној важној мотивској и изражајној области пјесништва српске модерне, ту се не би смјело претјеривати, јер право пјесничког првенства, и хронолошки и естетски, овдје несумњиво припада Милану Ракићу. Ради се о пјеснику који је косовско искуство стицао и животом, у вишегодишњој дипломатској служби, и који је као добровољац 1912. године ратовао за ослобођење Приштине. Потпуно лишене емфазе, Ракићеве косовске пјесме изражавају истовремено и историјски активизам

и медитативно стишани доживљај историје. Ракић уводи мотив фреске у српску поезију, ширећи њене културолошке обзоре; пјесме какве су „Јефимија" и „Симонида" „носе у себи аутентичну арому нашег средњег века" (Деретић 1983: 452) и представљају прво обраћање женским ликовима у историјској перспективи пјесништва; пјесма „На Газиместану" доноси слику косовског бојa „прву после оне у *Слову кнеза Лазара* Раваничанина III" (Ђурић 1990: 24), али и најодлучнији израз (крик, како каже Богдан Поповић) историјске самосвијести нараштаја који ће изнијети ратове за ослобођење Србије (*Добра земљо моја, лажу!*). Завршна слика распетог Христа из „Напуштене цркве" дотиче саму трагедијску срж *косовске* пјесме: *Сам у пустој цркви, где круже вампири, / Очајан и страшан, Христос руке шири, / Вечно чекајући паству, које нема...*, и зато одише пророчком снагом. Ракић је дубоко осјетио „моралну делотворност косовске легенде и у молитвеном заветном тону дао је израза историјском осећању националног континуитета", каже Предраг Палавестра:

> Знамења у тим песмама су злокобна; песме губе своје временско и просторно одређење те постају знаци надисторијског, судбинског проклетства. Из тог чворишта невоље и зла модерна свест на почетку XX века хтела је да изиђе преко ноћи, у два-три корака у чизмама од седам миља. Златно доба херојских очекивања није слутило да ће симбол распетог Христа у напуштеној цркви на Косову још за неколико будућих поколења бити оличење патње и страдања (Палавестра 1986: 280).

Ракић је то слутио и знао, као пјесник који је још увијек добро осјећао смисао завјета, без обзира на велике друштвене и културне промјене.

Лирска позиција Милоша Црњанског из које се он, у „Видовданским песмама", одредио не само према косовској тематици већ и према укупној националној прошлости, јесте реакција и у идејном и у поетичком смислу на оно што му је непосредно претходило, па и на Ракића, и најава нових покрета у књижевности између два свјетска рата. То је пјесништво негације, и у пјесниковом опусу има сасвим посебан статус. Унутрашњи грч „Видовданских песама" и намјеран артистички немар свакако су дио једног програма, али прије тога и више од тога то је израз „најтужнијег доживљаја човека", каквим сам пјесник сматра повратак из рата. Дух поетског бунтовништва Милоша Црњанског, који се још понајбоље осјећа у *Коментарима* уз *Лирику Итаке*, не може се разумјети без његове историјске подлоге, без историјата српске идеје и Срба у Аустроугарској Монархији, без страхота Првог рата и трагичне позиције пречанских Срба у њему, без поратне резигнације и првих разочарења у нову, југословенску државну заједницу. Пјесник одиста више није Одисеј, његова је позиција историјски конкретизована и слична је безизлазу његовог Павла Исаковича из *Другог књиге Сеоба*, који више не може да нађе отаџбину. Смисао косовског завјета је с југословенством био расточен и Црњански је могао да га препозна тек у одјеку Принциповог видовданског пуцња. У његовој зрелој лирици он ће

остати сачуван као лирско привиђење, бескрајни плави круг, и као отаџбинска чежња, најпотпуније изражена у „Сербији", „Стражилову", „Ламенту над Београдом". У том погледу Црњански је заиста посебан и не дијели ништа с оним међуратним књижевним покретима који су према духовном смислу Косова имали изразито негативан, идеолошки негативан став.

Идеолошке стеге у којима се српска књижевност нашла након Другог свјетског рата елиминисале су косовску тематику као могуће поетско извориште. (У времену рата косовска епопеја моћно је одјекнула у Куленовићевој поеми „Стојанка мајка Кнежопољка".) Крајем педесетих национални мотиви амбициозније се јављају у неосимболистичким трагањима Бранка Миљковића и у лирици Светислава Мандића, гдје се јасно распознаје Ракићев траг. Тих година зачиње се и Попин косовски циклус („Косово поље", „Вечера на Косову пољу", „Венцоносац са Косова поља", „Бојовници са Косова поља", „Косово посланство"), који ће 1972. бити објављен у збирци *Усправна земља*. И Миљковића и Попу, а нешто касније и Павловића у *Великој Скитији*, национална симболика заокупиће наглашено поетички, са заједничком тежњом релативизације и универзализације историјског садржаја мита. У Попиној верзији суочени смо с покушајем потпуне и досљедне трансформације историјски схваћеног мита у једну заокружену поетску митологију, којој су добродошли, и темељито преобликовани, сви карактеристични симболи усмене и средњовјековне поезије. Попино *Косово пољe* није историјско разбојиште већ естетички простор пјесме, посјед коса, „црнорисца међу птицама", који „претвара кап росе и зрно земље у песму"; дакле, једна плодна формална могућност поезије која се темељи на традицији, али само у погледу симболичког потенцијала који ће бити искоришћен за успостављање новог пјесничког језика. Пјесништво послијератног модернизма естетизовало је косовску мотивику и њен етички супстрат, примарно националан, превело у универзални код, отварајући једну поетску могућност која ће и у новије вријеме бити повремено испробавана, с промјенљивом срећом у погледу крајњег умјетничког резултата. (На тој поетичкој линији издваја се култивисаношћу пјесничког језика „Јефимија" Александра Ристовића.) Окренутост етичком смислу Косова, као најосјетљивијем знаку националне историјске судбине, показаће се ипак као много жилавији пјеснички изазов, засигурно највише подстакнут политичким, историјским и, најзад, ратним импулсима који се јављају током посљедње три деценије двадесетог вијека.

IV

Крајем шездесетих, мањи број пјесника традиционалнијег усмјерења одржава континуитет косовске тематике, а њихова остварења показују у одређеном степену нешто што би се могло назвати идеолошки изнуђеном естетизацијом, или пригушењем отворености пјесничког израза. То је видљиво у пјесмама Душана Костића, Дејана Медаковића, Танасија Младеновића, Радослава Војводића и Божидара Тимотијевића.

Одлучнији искорак према стварности пјеснички аутентично прави Десанка Максимовић својом „Грачаницом", а придружује јој се молитвеним тоном и изузетном снагом непосредног поетског одзива Бранко В. Радичевић, најдиректније пјесмом „Св. Јован Грачанички", али и још многим успјелим својим *земљосанкама* из књига „Божја крчма" и „Са Овчара и Каблара", у којима пријесним језиком тла проговара сељачка и војничка Србија, са њива, из крчме и са крајпуташа. Важне су и ране збирке Љубомира Симовића, који ће поткрај вијека пјеснички написати и драму *Бој на Косову*. Све су то, ипак, само фрагменти у односу на пјеснички пројекат Матије Бећковића, који ће обиљежити српско пјесништво седме деценије вијека, обнављајући оно за шта се вјеровало да није могуће обновити у модерним условима и модерним средствима – његошевски замах и, њему примјерен, косовски завјетни смисао пјесме. Ради се о његовој дијалекатској, ровачкој трилогији – *Рече ми један чоек* (1970), *Међа Вука манитоја* (1975) и *Леле и куку* (1978) – изграђеној од поема епског облика, а драмске структуре и претежно десетерачког стиха.

Много је разлога који су Бећковића опредијелили да посегне за дијалектом, међу њима и оних који значе непосредну реакцију на све оно што је књижевним стандардом оних година саопштавано и у литератури и изван ње, у ситуацији језичког отуђења. Усуд отуђености и фрагментарности могао се превазићи само живим обраћањем најдубљој пјесничкој традицији. Све је водило ка извору и сусрет с Његошем био је неизбјежан. Бећковић му се природно обратио као једином српском пјеснику који је досегао стваралачку цјеловитост духовне визије, језиком чија писменост добро чува блиску везу с усменим коријеном. Осјећајући језик заиста као кућу бића, Његош је и могао проговорити о крајњим истинама, у есхатолошком, и *пошљедњим временима* у историјском смислу. Очигледне истине и мале теме нису биле у његовом духовном видокругу. Испразнивши уставу језика, како каже Бећковић, Његош је заправо објединио и претопио све што је до њега оставило трајан биљег у српском пјесништву. Чак се и десетерац код њега морао изнутра преуредити да би издржао велико бреме такве синтезе и смисаоне пунине, и то је највидљивији знак Његошевог стваралачког генија. Прича о облику код њега мора и почети и завршити причом о десетерцу. Тако је и са Бећковићевим пјесништвом, уз све специфичне разлике с којима се мора рачунати у дугом трајању српске поезије након Његоша. Стваралачко освајање најстарије мјере нашег пјесничког језика, заправо поновно успостављање поетске носивости десетерца, Бећковић је морао започети његовом разградњом да би му у крајњем облику оставио призвук говорне слободе. Опредјељујући се за десетерац, Бећковић је активирао и његову свеукупну културну асоцијативност, усмјеравајући своју поезију ка изворном смислу, који је уобличен као косовски завјет управо код Његоша, синтезом монашког и епског пјесништва. Ровачком говору и десетерцу Бећковић се вратио да би реформисао дух модерне српске поезије, а не да би њеном вавилонском шаренилу додао још један необичан глас.

Са оваквим искуством, било је природно да Бећковић постане један од челника посљедњег великог таласа поезије о Косову, који траје и данас (и трајаће, извјесно, још дуго) а који је почетком осамдесетих покренут крупним политичким дешавањима, каква су отворени захтјеви Шиптара за отцјепљење Косова и Метохије од Србије, Брозова смрт, те национално-републичка трвења унутар распадајуће Југославије. Језик ове нове поезије у знатној мјери мијења унутрашњи лик, излазећи из идеолошког забрана. Бећковић ту чињеницу види као органски преображај, као темељито преумљење и потпуно нови живот пјесничке ријечи: *Срйски језик се оӣреса од срама, / Враћа се кући из дуīоī изīнансӣва, / Сиӣ довијања, īмизања, йодансӣва, / Ледену īрбу са себе одлама* („Побуна језика"). Овакав језички чин изједначује се у Бећковићевом виђењу са судбоносним значајем самог историјског чина, јер и један и други значе оно најтеже помјерање унутрашње границе, помак из несвјесног у свјесно, корак који води из присиле у слободу. Отварање пјесничког језика према стварности значило је, поред могућности унутрашњег богаћења, истовремено и нове обликотворне захтјеве осмишљавања такве могућности. Сабласт ангажованости поново се надвила над пјесништвом и пред тим искушењем било је очитих падова. Али, општа је оцјена да је та опасност успјешно избјегнута у ономе што је заиста поезија, што је истински ослоњено на традицију пјевања о Косову, као тему оплођену многим значењима. Уосталом, српско пјесништво већ је знатно раније изградило самосвијест у односу на политичку и историјску тематику. Велики број тематских зборника новије поезије о Косову показује да су састављачи најчешће потпуно сагласни при избору пјесника и пјесама.

С обзиром на вријеме настанка, обиљежено борбом против дубоко увријежених идеолошких табуа и лажи, ово пјесништво нужно показује и неке одлике критичке поезије. У погледу мотива, пјесници најчешће крећу од непосредне стварности, коју онда укрштају са историјском прошлошћу, често налазећи зачуђујућу подударност. Чести су мотиви светитеља с фреске, храма, кнеза Лазара и Јефимије. Доминирају трагичке визије, те молитвени и плачевни тонови, по чему је нова поезија много ближа старој монашкој књижевности неголи пјесништву романтизма. Што се тиче стиха, поједини пјесници опредјељењем за невезану форму и готово прозну фактуру као да изричито наглашавају позицију хроничара, док други теже строгим формама и настоје артистички успоставити равнотежу с опорошћу предметног слоја пјесме. Тематска датост, заиста, не тражи од пјесника никакве поетске уступке ни жртвовања. Бећковић, рецимо, и овдје остаје пјесник који спаја највиши замах и најситнији детаљ, археолог језика и инвентиван градитељ метафоре, пјесник који тежи сентенциозном изразу. Његова пјесма „Косово поље"[2] могла би амблематски да стоји на почетку неке идеалне антологије *косовскоī* пјесништва:

2 Стихови М. Бећковића и осталих пјесника косовске тематике, у наставку, наведени су према антологији Павла Зорића Темељи: *Нова срйска йоезија о Косову* (Зорић 1989).

Краду ми памћење, / Скраћују ми прошлост, / Отимају векове, / Џамијају цркве, / Арају азбуку, / Чекићају гробове, / Издиру темељ, / Размећу колевку. // Куд да чергам с Високим Дечанима? / Где да предигнем Пећаршију?

Поред утискивања нових садржаја и значења у старе ритмичке и лексичке матрице, по моделу палимпсеста, најизазовније је у тој поетској полифонији пратити дозивања различитих гласова, варирање истог мотива и интензивну размјену пјесничких идеја. Танана *грачаничка* лирска стрепња Десанке Максимовић поново ће, само много гласније, одјекнути у Бећковићевим реторским питањима која снажно истичу идеју историјске уклетости народа *у најму и расејању*. Мисао о сеобама као судбини најдубљи је извор *косовске* пјесме као стално ламентације, која потресно хуји и у пјесми Радосава Стојановића „Грачанички анђео рисар". Стојановић пита „Како понети манастире", а Доброслав Смиљанић, још теже и безнадније „Како понети гробове": *Како понети мртве / из земље / кад је само она / права / домовина / завегна / и коначна*. Велимир Лукић спаја нит древног културног сјећања са стварношћу која је од Косова начинила *преболну душу Србије*: *Тамо јужније мало беше Хелада / Тамо јужније мало од Косова / Јужније од Метохије, јужније од нашег стида*. У његовој „Косовској елегији" из ламента се дискретно, као стид, промаља јасан израз историјске самосвијести, чији је смисао упозорење и суочавање.

Читав један пјеснички ток остварен је на том идејном трагу и то у веома различитим лирским регистрима. Рајко Петров Ного је успио да посвоји Косово, чинећи га неизоставним дијелом најличније, породичне елегије, а с друге стране, уводећи га непосредно чак и као конститутивни елемент лирске форме. Не чуди онда ни то што је Ного баш на жици косовске традиције успио да оствари можда најрадикалнију критику посрнуле националне историјске свијести. Подвиг је тим већи што је то учињено у строгој форми сонета, у пјесми „Пред страшним судом на грачаничком зиду", коју и поетички и смисаоно видимо као лирску верзију завјета, па и својеврсну обнову исихастичког духа у савременом пјесништву. Драматичне смисаоне опозиције катрена и терцета утврђене су на мотивским назнакама које препознајемо као чиниоце класичног модела косовског завјета – фресци (знак средњовјековне монашке умјетности) и гуслама (симбол народне епике). Исто значе *светац* и *слијепац*, а синтеза је визија *времена пошљедњег* које се, очито, историјски понавља истом разорном снагом. (Једини је у новијем пјесништву озрачени Косовом више од Нога њему сродни Ђорђо Сладоје, из чијег би се великог опуса могла сачинити опсежна и у цјелости *косовска* збирка.)

Сраслост појединачне поетике и косовског хронотопа, најзначајнијег а можда и јединог цјеловитог у националној поезији, најбоље показује лирика Слободана Ракитића. Трагајући за својом Византијом, у дослуху с Настасијевићевим идеалом матерње мелодије, Ракитић је постепено, од *Рашких напева* (1968) преко *Земље на језику* (1973) и *Жудње за југом* (1981) изграђивао сложену традицијску подлогу своје лирике, да би је

збиркама *Основна земља* (1988) и *Тапије у пламену* (1990) одлучно укрстио с историјском визијом националног расапа, у знаку нововјековне косовске трагедије. Вапијући пјесников глас предочава удес библијских размјера, откривајући као његове узроке отпадништво од завјета, пад у гријех обезличености, атеистичке острвљености и политичке грандоманије. Етичка основа његове поезије досљедно се поклапа са оном монашко-херојском. У сталној трагалачкој заокупљености формом и новим звуковним квалитетима, Ракитићева пјесма успјешно апсорбује рескије протестне тонове и уклапа их у основни ток стишане кантилене.

Повремени „епски" искораци, који су на неки начин и сугестија неизрецивости теме, као да повратно поспјешују стегнутост и прецизност израза у кратким лирским формама изразите семантичке густине, какву представља пјесма „Косово поље": *Уђи у ово поље / Као косац у своју ливаду. / Буди путник на уранку. / Уђи у поље, / у њиву, у двориште, у цркву. / Уђи у запуштело гробље, / у шупљи дуб, у слово / у празну кошницу. / Осврни се низ пут. / Поздрави дете, жену, човека, / махни птици / као што теби маше дрвеће...* Већ су и многи наслови Ракитићевих пјесама осамостаљени симболичко-метафорички знаци који у најбитнијим цртама освјетљавају његову поезију утемељену на косовском предању.

Рески одјек Бећковићевог и Ноговог, условно речено, критичког тона (који је најприје самообрачање) лако се препознаје код већег броја пјесника, поетички веома различитих, који на тему Косова пишу с наглашеном протестном нотом. Милан Комненић је у том духу програмски створио двије збирке пјесама – *Изгон* (1987) и *Косовски полом* (1988). Ма колико код њега био примјетан грч дневног изазова теме и вишак пријесног животног материјала, Комненић се издваја еруптивном снагом израза и обухватношћу мотивских цјелина, те одлучношћу поетичког заокрета у односу на раније стваралаштво. Он је један од ријетких који је након Бећковића (чији је примјер могућим настављачима био прије обесхрабрујући него подстицајан) успио да укреше искру поезије у судару косовске теме и десетерца, досљедно измичући опасности једностраног идејног става и плиткот родољубља. Посебно истанчано Комненић је осјетио и поетски искористио антејску нијансу теме, слично Бранку В. Радичевићу, у моменту органске сраслости сељака и земље. Угроженост те везе посебно оштро наглашава очај изгнанства, а та врста трагичности уздиже се над сваком историјском ламентацијом и снажно се осјећа већ у наслову пјесме „Јекну Јоксим из Доње Судимље". Стапањем очигледних митских и прикривених религијских назнака, пјесник је дошао до израза жестоке емоције која пјесму дијелом усмјерава и ка прастаром облику клетве.

Снажно пјесничко осјећање историјске неправде и бесмисла, као какве зле причине или прадавног незнаног урока, повремено пјесму обликују као басму. Таква је, веома успјела, пјесма „Напаст" Бранислава Петровића, гдје је поступак лексичког нагомилавања природно „изнуђен" незаситошћу напасти, а заправо представља пажљиво пописан инвентар баштине.

Потпуно другачијим поступцима Петровић и Комненић стижу на исти смисаони циљ и изражавају сличну емоцију. Традиционалне облике Комненић веома слободно укршта с документаристичким поступком, заузимајући позицију хроничара, али и покушавајући да створи нововремену косовску симболику. Један од тих нових симбола у његовом *Изгону* је и „Свесрпска боца у Гњилану", која се односи на случај шиптарског злочинства учињеног над Ђорђем Мартиновићем, војним хигијеничаром из Гњилана, случај који је уздрмао јавност и био бесрамно злоупотријебљен у политичким махинацијама око Косова и Метохије.

Непогрешиво лирски осјећајући да ово и није тема за пјесму, Стеван Раичковић је одлучио да буде само свједок, односно да тачно пренесе оно што му је унесрећени испричао, и оно што се да домислити. Тако је настао запис „Крвава бразда или Шта ми је испричао Ђорђе Мартиновић о догађају који се збио 1. маја 1985. године у Гњилану". Не кажемо случајно *запис*. Понегдје нам је пјесник ситним интервенцијама давао до знања да му је стало да осјетимо ту његову наслијеђену позицију љетописца, чисто литерарно. Али, сушти смисао посла је битнији – кад ни суд, ни политика, нити ико од званичне власти није хтио да чује људску трагедију, и кад су је чак прогласили измишљеном причом, један од водећих српских пјесника ставио је свој лирски дар у службу истине и муке човјекове. Пјесма је ту, стога, много више него текст. Запис је накнадно постао пјесма. (Исти догађај Мића Поповић је насликао као ново распеће, а на његовој монументалној композицији, као у Комненићевој пјесми, и флаша има своје симболичко мјесто.) Знатан број пјесника, попут Божидара Милидраговића, Љубице Милетић, Душка Новаковића, Здравка Крстановића, Мирка Магарашевића и Зорана Костића – да поменемо само неке – своје пјесме гради на изразито оштром критичком ставу. Он је истовремено критика званичне (криптокомунистичке) власти и деформисане грађанске свијести, која је лажним мондијализмом и пацифизмом шминкала крупне националне, али и моралне недостатке.

На супротном полу истог инспирацијског извора протестни тон бива стишан, све чешће преображен елегијом и молитвом, облицима који и структурним и традицијским потенцијалом показују знатну лирску надмоћ. У то нас умјетнички снажно увјеравају пјесме Павла Поповића „Врдник – Раваница", Крстивоја Илића „Дечанска елегија", Милована Данојлића „Псалам", Ивана В. Лалића „Шапат Јована Дамаскина", Љубомира Симовића „Светом Јоаникију Девичком", Матије Бећковића „Богородица Тројеручица", Слободана Ракитића „Окрећем лице своје теби, Господе", Ђорђа Сладоја „Свакодневни уторник". Али, косовско опредјељење новијег српског пјесништва много је више од једне врсте мотива, једне или више плодних формалних могућности; стварносног, историјског или културолошког подстицаја. То је већ осамостаљен и препознатљив начин мишљења и доживљавања, морални и вредносни став, читав један поглед на свијет који обједињује егзистенцију и трансценденцију. И овај преглед,

ма колико површан, показује да се поетско језгро косовског смисла временом све више згушњава. Не може бити случајно да су му се враћали и обраћали толики ствараоци. Различито поетички вариран, тај смисао је неодвојив и од поезије Милана Ненадића, Милорада Ђурића, Александра Петрова, Адама Пуслојића, Даринке Јеврић, Слободана Костића, Моша Одаловића, Драгана Лакићевића, Ђорђа Нешића, Живојина Ракочевића и других, све до најмлађих српских пјесника.

ЛИТЕРАТУРА

Андрић 1984: Иво Андрић. „Његош као трагични јунак косовске мисли". *Уметник и његово дело. Сабрана дела Иве Андрића,* књига 13, Сарајево: Свјетлост, Београд: Просвета, Загреб: Младост, Љубљана: Државна заложба Словеније, Скопље: Мисла, Титоград: Побједа.

Андрић 1984а: Иво Андрић. „Вечна присутност Његошева". *Уметник и његово дело. Сабрана дела Иве Андрића*, књига 13, Сарајево: Свјетлост, Београд: Просвета, Загреб: Младост, Љубљана: Државна заложба Словеније, Скопље: Мисла, Титоград: Побједа.

Бећковић 2000: Матија Бећковић. „Пораз је откриће поезије". *Послушања*. Београд: Нолит, Рума: Графампромет.

Богдановић 1989: Димитрије Богдановић. „Косовска битка у историји и свести српског народа". *Косово земља живих 1389-1989. У знаку часног крста и слободе златне*. Зборник радова, Титоград: Манастир Светог Стефана, Ћелија пиперска.

Видовић 1997: Жарко Видовић. „Завет – изворно начело европске историје". *Суочење Православља са Европом*, Цетиње: Светигора.

Деретић 1983: Јован Деретић. *Историја српске књижевности*. Београд: Нолит.

Ђурић 1990: Војислав Ђурић. „Српска књижевност о Косову". *Косовски бој у српској књижевности*. Зборник радова. Прир. Војислав Ђурић. Београд: Српска књижевна задруга, Нови Сад: Матица српска, Приштина: Јединство.

Зиројевић 1996: Олга Зиројевић. „Косово у колективном памћењу". *Српска страна рата: траума и катарза у историјском памћењу*. Зборник радова. Прир. Небојша Попов. Београд: Република, Нови Сад: Виком график, Зрењанин: Грађанска читаоница.

Зорић 1989: Павле Зорић. *Темељи: Нова српска поезија о Косову*. Београд: Српска књижевна задруга.

Јевтић 1989: Атанасије Јевтић. „Косовски завет". *Косово земља живих 1389-1989. У знаку часног крста и слободе златне*. Зборник радова. Прир. Весна Арсенијевић. Титоград: Манастир Светог Стефана, Ћелија пиперска.

Лазаревић 1990: Бранко Лазаревић. „Косовски круг". *Косовски бој у српској књижевности*. Зборник радова. Прир. Војислав Ђурић. Београд: Српска књижевна задруга, Нови Сад: Матица српска, Приштина: Јединство.

Лесковац 1953: Младен Лесковац. *Антологија старије српске поезије*. Нови Сад: Матица српска.

Марковић 2000: Марко Марковић. *Свештено Косово, историјско Косово*. Светигора, Цетиње, г. IX, бр. 97-98.

Ненадовић 2017: Прота Матеја Ненадовић. *Мемоари*. PortaLibris, Београд.
Ного 2003: Рајко Петров Ного. „И немаштина је баштина". *Сузе и соколари*. Београд: Београдска књига.
Палавестра 1986: Предраг Палавестра. *Историја модерне српске књижевности*. Београд: Српска књижевна задруга.
Секулић 2023: Исидора Секулић. *Његошу књиге дубоке одановости*. Београд: Народно дело.

Ranko POPOVIĆ

KOSOVO AS A KEY PARADIGM OF THE SERBIAN POETIC TRADITION

Summary

Poetry grounded in the spirit of the Kosovo Covenant represents the central axis of Serbian poetic tradition. It was originally established in the post-Kosovo writings of Serbian medieval literature, and it found its direct continuation in oral decasyllabic poetry, where, through a large number of poems, it acquired the outlines of a Kosovo epic. The Kosovo Covenant is most fully shaped in the poetry of Njegoš, but it is also present among classicists as well as among romantics. A new momentum of Kosovo-oriented poetry emerged during the period of Serbian Modernism, in the years preceding the liberation wars of 1912–1918, and this source of inspiration did not run dry even in the interwar period, despite numerous unfavorable circumstances. In the period after the Second World War, Kosovo themes were once again revitalized in Serbian poetry—initially restrained during the 1950s and 1960s, and then openly and ideologically unrestrained during the 1980s and 1990s—after which this process has continued up to the present day. Predominantly shaped in poetic form, the Kosovo tradition itself constitutes the core of Serbian spiritual identity. Thus, the poet Rajko Petrov Nogo once rightly wrote that the Heavenly Kingdom "is not in the sky, but in poetry."

Keywords: Kosovo, Serbian poetry, covenant, lore, chronotope, myth, tradition.

УДК 130.2:323.1(=163.41)(497.115)

Оригинални научни рад

*Душан КРЦУНОВИЋ**
Студијски програм за филозофију
Филозофски факултет, Никшић

ТОПОЛОШКО ИСТРАЖИВАЊЕ КОСОВА У ФИЛОСОФСКОЈ ПЕРСПЕКТИВИ

Апстракт: Полазећи од дихотомије између идеје простора и идеје мјеста коју је у савремену филозофску дебату увео Едвард Кејси, у тексту се прави скица за тополошко истраживање Косова као јединственог *топос*-а који одређује вјерски, културни и национални идентитет српског народа. У ту сврху изложени су различити аспекти идеје простора, која је имала примат у модерној интелектуалној култури Европе и одређивала свијет модерног човјека, чему је супротстављена идеја мјеста као носиоца смисла и значења у културној традицији народа. Косово је *топос* за који је српски народ судбински везан и отуда се ничим не може надомјестити.

Кључне ријечи: Косово, мјесто (*топос*), простор, глобализација, Едвард Кејси, митрополит Амфилохије, Косовски завјет, изабраност, *ностос.*

1. СМИСАО *ТОПОС*-А

У скици за једно филозофско тополошко истраживање Косова, која ће овдје бити изложена, *топос* (гр. τόπος) није (само) ознака за реторичке формуле и књижевна општа мјеста која вјековима колају српском културном историјом, као чинилац њеног јединства у медијуму усменог предања и писане ријечи.[1] Филозофска топологија је, за разлику од реторичке *топике*,

* ORCID 0009-0000-9631-1046, dusankrcunovic@t-com.me

1 „Тополошко истраживање Косова" разликује се од *Toposforschung* у чувеном дјелу Ернста Роберта Курцијуса (Курцијус 1996), спроведеног у циљу разумијевања књижевног поступка. У контексту европске књижевности *топос* има значење стандардизованих израза и фраза, стереотипних мотива, тема, образаца мишљења и изражавања, слика и шема приказивања, цитата итд. Њемачки романиста приказује континуитет разних *топои* пренијетих из грчко-римске реторичке традиције у европску књижевност гдје трпе промјену и „постају клишеи, који су књижевно опште примењиви, они се шире на сва подручја живота која књижевност узима за свој предмет и обликује" (Курцијус 1996: 120). Фаворизујући континуитет и реконтекстуализацију реторичке традиције у оквиру појединих књижевних традиција, његово тополошко истраживање опонира романтичарском схватању националне књижевности као изворног израза аутора или

књижевних *то̄поса* и картографске *то̄пографије*, посебан начин мишљења које је усмјерено на идеју мјеста. У традицији континенталне философије и философске феноменологије, *topos* је оно нарочито, јединствено мјесто које је прожето значењем и вриједношћу, које је живописни аспект памћења, традиције и историје једног народа и његове културе. У том смислу, Косово је *то̄пос* бременит значењима која налажу скроман покушај философске топологије Косова или упуштање у философско тумачење косовске топологије.

Тополошко истраживање у духу континенталне философије полази од самог језика у коме различите одреднице за Косово као срце, колијевка, коријен, основ или темељ, упућују на витално мјесто у животу, судбини, простору и историји српског народа. То је смисао ријечи у чувеној бесједи митрополита Амфилохија, да „[...] за нас Косово и Метохија нијесу географија једног простора, већ топографија једног животног смисла и опредјељења" (Радовић 2022: 14).

У студији под насловом *Њего̄ш и Косовски завет у Новом веку*, Жарко Видовић истиче да је након завршетка нововјековља, чије је централно обиљежје раскид са традицијом, „започела модерна епоха којој још не знамо име". Видовић се колебао око имена ове епохе, која данас слови као доба научно-технолошког развоја и глобализације, али је његова оцјена модерног духовног стања непоколебљива и прецизна:

> Основно осећање је да смо остали без тла и корена. Ко смо и откуд смо и да ли се можемо одржати ако то не желимо да знамо? Корен добија битну и одлучујућу вредност тек кад постајемо свесни да га се лишавамо, а воља за опстанак се јавља само као жеља да знамо и откуд смо! (Видовић 2024: 16).

Дакле, када знамо „откуд смо", онда знамо и „ко смо", а са тим колективним самосазнањем јавља се и воља за опстанком. Питање „откуд смо" тиче се мјеста или *то̄пос*-а. Косово има посебан статус у нашој националној топографији, оно је кључни *то̄пос* нашег културног, вјерског и националног идентитета.

Већ у овим запажањима налази се подстицај да се тема Косова – које је метонимија колективног памћења, завјетног опредјељења, историјског континуитета и културног идентитета српског народа – ситуира у оквир савремене философске расправе о појмовној супротности између мјеста и простора.

народа. Нагласком на *то̄пои* као универзалним и космополитским моментима у европској књижевности занемарује се индивидуалност у књижевним традицијама и јединствени историјски контекст у коме су оне настале. Тај недостатак у Курцијусовом приступу могао би бити инструктиван за скицу једног тополошког истраживања Косова које би узело у обзир, како националне тако и универзалистичке моменте (или *то̄пои*) везане за јудео-хришћанску културу.

2. *ТОПОС* И ПРОСТОР: АСПЕКТИ РАЗЛИКЕ

Разлика између идеје мјеста и идеје простора добила је на значају у савременој европској интелектуалној култури захваљујући дјелима Едварда Кејсија, америчког философа и универзитетског професора. Афирмација потиснуте и заборављене идеје *топос*-а или мјеста као суштинске компоненте нашег животног и историјског искуства (Casey 2009: xv),[2] насупрот идеји бесконачног, једноличног и монотоног простора, која је била привилегована тема у западној култури, нема само теоријску мотивацију.

Кејсијева филозофска рехабилитација идеје мјеста дијелом је и реакција на универзализам својствен западној култури која има претензије на глобалну доминацију у циљу стварања свјетске монокултуре. Познато је да сам појам културе подразумијева везаност за један *топос* из кога израста културна традиција, са својим предањима, вриједностима, обичајима, завјетима, погледом на свијет који пружају осјећај слободе, јединства и припадности заједници. Међутим, процес модернизације поистовјећен је са глобализацијом коју најприје прати губитак мјеста, потирање *топоса* као носиоца посебности, јединствености и несводивости културне традиције одређене заједнице у коме се она коријени, а потом њено чупање из коријена и измијештање у хомогени простор.[3]

Осим тога, привилеговање идеје бесконачног простора над посебношћу мјеста у спрези је и са идејом бесконачног напретка који нас условљава истргнућем из властитог културног *топоса*. Наиме, идеја бесконачног простора и њој кореспондирајућа идеја бесконачног напретка признају само димензију даљине и динамику која се одвија у хоризонталној равни. На томе се заснива развојна диференцијација између „напредног" или „универзалистичког погледа на свијет" и „заосталог" или „локалистичког погледа на свијет".[4] С обзиром на то да идеја простора не познаје границе

2 „Мјесту ћу одати позицију обновљеног поштовања тако што ћу навести његову моћ да нас усмјерава и стабилизује, да нас обележи и идентификује, да нам каже ко смо и шта смо у смислу *ïgje смо* (као и гдје нисмо)" (Casey 2009: xv).

3 „Измјештање" је једно од основних обиљежја глобализма као „модернизације" (види: Davis 2010: 117). „Измештање (или 'издвајање из контекста', како то назива Ентони Гиденс) заједница и појединаца из места и традиција који им пружају смисао, те њихово премештање у пасивни „апсолутни простор" – који се повинује антропоцентричном прорачунавању уместо да људе подвргава вођству или владавини природе и традиције – представља често истицану одлику модерности".

4 За ову разлику у контексту опозиције између простора и мјеста („простор против мјеста"), види: Zaks 2001: 24–39, нарочито 33–34. О овој диференцијацији чија је (неизречена) претпоставка дихотомија простор-мјесто, рјечито говори италијански филозоф Франко Касано у свом есеју „Мислити Медитеран": „Када је 1949. године Хари Труман, предсједник Сједињених Држава, означио глобални Југ као „неразвијен", он је тиме успоставио нови облик западне надмоћи. Умјесто онтолошког јаза између „виших" и „нижих" раса, ствара се нова хијерархија између напредних и заосталих нација. На први поглед, таква хијерархија дјелује промјенљиво и реверзибилно, флексибилно и отворено: они који заостају могу да надокнаде пропуштено и нису осуђени да вјечно остану међу последњима. То је универзализам такмичења и заслуга. Међутим, управо јаз створен између

и не признаје ограничења, она је довела до западног система колонијализма који италијански филозоф Франко Касано одређује као „презир према другом и доминацију над њим" (види: Cassano 2012: 143, нап. 2). Ново поглавље у дугој историји тежње запада ка планетарној доминацији исписано је управо на Косову, агресијом НАТО пакта, чији „сам назив", према Касановим ријечима, „носи печат сјеверноатлантске хегемоније над Европом и Медитераном [...]" (Cassano 2012: 139).[5]

За разлику од идеје простора која се односи на хоризонталну раван и за коју је важан „поглед у даљину", за идеју *τοπος*-а важна је вертикална раван и „поглед нагоре" (Zaks 2001: 33–34), који одређује духовну динамику културе везане за свој топос. Управо је суштина Косовског завјета и опредјељења у оријентацији на надисторијску, божанску стварност као „динамички принцип српске историје", како је разумио и Његош.[6] Тамо гдје је идеја бесконачног простора владајући принцип који усмјерава људске тежње у даљину, стварајући сталну потребу за прекорачивањем граница – било у правцу космичког пространства или у правцу виртуелног дигиталног простора – из видног поља се губи идеја трансцендентне и оностране стварности. Напредак у безобалној просторности карактерише искоријењивање и беззавичајност, одсуство културног сјећања, сидришта и пристаништа. Покушају бјекства из људског стања и трагање за спасењем у технологији воде у губитак етичке мјере, у трансгресију и хибрис, напокон у губитак саме човјечности.

Под упливом идеје простора на свијест модерног човјека, ниједна тачка у свијету нема посебно значење и не одликује се квалитативном разликом у односу на друге тачке у хоризонталној равни. Напредак и развој израз су жеље за помијерањем граница у бесконачном простору у коме нема привилегованих тачака које би будиле жељу за повратком.[7] Модерни човјек

култура „напредних" и „заосталих" нација указује на постојање те хијерархије: једна култура представља циљ, док је друга тек полазна тачка. Да би се напредовало, потребно је постати попут оне друге, а разлика у односу на њу поистовјећује се са обликом несавршености од које се треба што прије ослободити путем реформи. Ту се поново јављају сви конститутивни елементи фундаментализма: западни начин живота представља узорни модел који се мора проширити на читав свијет" (Cassano 2012: 142–153).

5 У наставку, Касано додаје: „недавни рат на Косову представља чист израз западне логике која не разумије европску сложеност и која се, објективно гледано, противи сваком покушају изградње независне медитеранске зоне" (Cassano 2012: 139).

6 Тако, приступајући Његошу као „пјеснику Косовског завјета" и као „свештеном тумачу српског мучеништва", митрополит Црногорско-приморски Јоаникије Мићовић ће рећи: „Своју мисао о косовском мучеништву и жртви, као скривеном унутрашњем начелу српске историје Његош је развио у свом пјесничком дјелу, а на крају је оваплотио христоликим храмом на Ловћену" (Мићовић 2026: 75; в. и 140).

7 У разлици спрам човјека традиционалних култура везаних за идеју мјеста, „за модерно ја, сва мјеста су у суштини иста: у једнообразном, хомогеном простору еуклидско-њутновске мреже, сва мјеста су у суштини замјењива. Наша мјеста, чак и наша места за домове, дефинисана су објективним мјерама" (Cisco Lassiter, „Relocation and Illness: The Plight of the Navajo", in: David Michael Levin, ed., *Pathologies of the Modern Self: Postmodern Studies on Narcissism, Schizophrenia, and Depression*, New York: New York University Press 1987, 226. Цитат према: Davis 2010: 118, напомена 8).

не пати од носталгије за завичајем, домом и огњиштем, али постаје рањив на „ојкофобију", према изразу британског конзервативног филозофа Роџера Скрутона, у значењу одбацивања сопствене националне историје, културе, насљеђа, обичаја, традиција, институција и оданости.[8]

Томе насупрот, свијест човјека коју одређује идеја *то̄пос*-а увијек подразумијева носталгију и динамику *ност̄ос*-а, повратак у завичај, дом и огњиште из којег потичемо, откуда крећемо и коме се враћамо. Динамика *ност̄ос*-а заснована је на сјећању које није везано само за прошлост као временски феномен већ и за мјесто које га учвршћује и стабилизује.[9] Прича о Косову као најдужа српска национална прича коју причамо једни другима и свијету, између осталог, говори о враћању и повратку на мјесто које никада нисмо напустили захваљујући тополошком карактеру сјећања. Косовско предање је у извјесном смислу хомеровска и аврамовска прича утолико што чува драгоцјену разлику, да парафразирамо Франка Касана, између „човјека без ностоса" и „човјека који жели да се врати" (Cassano 2012: 35).[10]

3. ТОПОЛОШКО ОДРЕЂЕЊЕ КОСОВСКОГ ЗАВЈЕТА И ИДЕЈА ИЗАБРАНОСТИ

Косово је *то̄пос* избора и опредјељење на коме почива карактер српског народа као завјетне заједнице и као изабраног народа. У савременим западноевропским академским круговима, који обликују јавну свијест и политичко опхођење према српском народу, *то̄пос* „изабраног народа" и „небеског народа" обојен је идеолошким предрасудама, подвргава се

8 Нарочито поглавље „Oikophobia", у: Scruton 2007: 26–28: „Оикофоб одбацује националну лојалност и дефинише своје циљеве и идеале *про̄тив* нације, промовишући транснационалне институције умјесто националних влада, прихватајући и подржавајући законе које нам намећу ЕУ или УН одозго, [...], и дефинишући своју политичку визију у смислу универзалних вриједности које су очишћене од свих упутница на посебне привржености стварној историјској заједници. Оикофоб је, у својим очима, бранилац просвећеног универзализма против локалног шовинизма".

9 За однос између сјећања и мјеста код Едварда Кејсија, види: Malpas 2015: 90–103.

10 Ова разлика заснована је на Касановој дихотомији између медитеранске Европе и океанске, атлантистичке Европе. У предговору преводилаца и приређивача његових есеја о медитеранској Европи (Norma Bouchard and Valerio Ferme, "Translators' Introduction: on Franco Cassano's Southern Thought", IX–XXVI: XIV) та разлика је овако формулисана: Заиста, незаустављива флуидност океана води ка утилитаристичком индивидуализму и ка изопаченим облицима слободе који не познају обуздавајућу моћ граница нити важност повратка. То је тренутак када лик капетана Ахаба из *Моби Дика* замјењује лик грчког Одисеја – *homo viator*-а чија су путовања, ограничена на Средоземље Херкуловим стубовима, увијек подразумевала повратак: путовање као *nostos*. Још погубније, одсуство граница и ограничења својствено фундаментализму Океана довело је до најмрачнијих поглавља западног система планетарне доминације: колонизације америчког континента и Кариба, Африке, Блиског истока и Азије, као и до неоколонијалних облика савременог доба, у којем иста традиција евроцентричног окцидентализма данас легитимише нови свјетски поредак након Хладног рата, чији су рат на Косову и амерички одговор на догађаје од 11. септембра, за Касана, тек најновији изрази".

критици и представља не само као „важан елемент у конструисању [српског] национално-религијског идентитета" него и као елемент наводног „антизападног дискурса".[11] Такав однос заробљен је у стереотипе и сам пати од пројектовања хроничне бољке заснивања западног идентитета на конструкцији других као непријатеља. Отуда он исказује дубоко неразумијевање према српској националној историји, Косовском завјету и опредјељењу за небеске вриједности које подразумијева крсни пут, патњу, жртву, али и обнову и васкрсење.

Косовски *топос* изабраног завјетног народа садржи сасвим другу поруку од оне која му се приписује у виду наводног „ограничавања универзализма хришћанства на специфичну, посебно изабрану групу" из чијег „континуитета са библијским Израелом, онда неизбежно слиједи осјећај супериорности над другим народима, који не могу бити подједнако изабрани" (Lis 2019: 224).[12]

У мјеродавној косовској топологији изабраност не значи ексклузивизам, цивилизацијску супериорност и привилегованост, као у случају америчког мита о изузетности или мита о Европској унији као „заједници вриједности". Изабраност у библијском смислу[13] значи направити избор и опредјелити се за надвремене вриједности богочовјештва: правду, човјечност, образ, храброст, жртву, истину, част, достојанство, слободу... С једне стране, бити изабраник Божији значи свједочити те вриједности, храбро подносити страдање и патњу и принијети себе на жртву другима у име тих вриједности. С друге стране, саборна личност народа који се тако опредијелио и завјетовао се на страдално свједочење тих вриједности, изабравши их као своју водиљу кроз историју, постаје изабрани народ. Једном ријечју, изабран

11 Најсвјежији и најопсежнији примјер је књига Julia Anna Lis, *Antiwestliche Diskurse in der serbischen und griechischen Orthodoxie: Zur Konstruktion des "Westens" bei Nikolaj Velimirović, Justin Popović, Christos Yannaras und John S. Romanides*, нарочито 220–255, гдје се анализирају библијски топоси „изабрани народ", „Светосавље", „Мит о жртви" и „идеализована прошлост". Третман појединих националних и вјерских топоса у „антизападном дискурсу" српских и грчких теолога, подсјећа на Курцијусово тополошко истраживање у европској књижевности: „Идеја о изабраном народу, наравно, није ограничена само на Србе и Грке. Напротив, то је топос који се више пута појављује у европској књижевности. Чак и ако не постоје теолошки аргументи за посебан статус одређеног народа, статус изабраности се више пута захтијева за сопствени народ и већ се може наћи у средњовјековној књижевности и источноевропских и западноевропских земаља" (Lis 2019: 223).

12 Види и 243: „У односу на Запад, мит о жртви служи двострукој функцији разграничења: С једне стране, служи да се разликује од Запада као одговорног за велики дио сопствене патње. С друге стране, посебно у хришћанском контексту, наглашава се високо поштовање патње и жртве као пута следовања Христа, истичући моралну и вјерску супериорност над Западом кроз величину сопствене жртве. Ово је посебно тачно у случајевима када је национална жртва религиозно конотирана у миту: на пример, када се пораз у Косовској бици тумачи као преференција небеских у односу на земаљске вриједности".

13 Етичка фигура изабраности има важно мјесто у дјелу Емануела Левинаса. Видјети његове есеје (Левинас 2017). Једно од одређења изабраности је одговорност као „одговор на заповијест безразложне љубави" (Левинас 2017: 72) или „племство чистог *подношења* и *трпљења*" у љубави и одговорности бивствовања-за-другог (Левинас 2017: 131).

од Бога је онај ко је изабрао крсни пут и надвремене божанске вриједности, чије свједочење унутар свијета и историје постаје узор одговорности за другог човјека и мисија, али без наметања, експанзије и хегемоније. На томе српски народ гради свој вјерски, културни и национални идентитет.

Један од разлога неразумијевања привржености српског народа Косову као свом судбинском *τοπος*-у налази се и у томе што савремено западно друштво почива на теорији друштвеног уговора насталој на раскиду са културном традицијом, обичајима и предањима. Српско друштво током историје почивало је на Косовском завјету и његовим вриједностима. Теорије друштвеног уговора сферу међуљудског своде на правне и економске односе који су испражњени од моралних садржаја успостављених и баштињених културном традицијом.[14] У друштвеним уговорима примат имају индивидуалистички схваћене слободе и права појединца, док у идеји Косовског завјета примат имају дужности и обавезе према другима и заједници. Напокон, за разлику од теорије друштвеног уговора која одбацује свако „ми", Косовски завјет успоставља заједницу између наше садашње генерације, наших предака и нашег још нерођеног потомства. Будући да Косовски завјет подразумијева однос са светошћу и светињама, он се може очувати само захваљујући дубоко хришћанском осјећању свијета и захваљујући врлинама вјерујућег човјека.

Држати до тих вриједности које су уграђене у темеље медитеранске Европе која је, кроз грчко-римско и јудео-хришћанско наслеђе, постала колијевка европске цивилизације, исто је што и сократовска брига за душу. То значи сачувати онај јединствени српски агонални менталитет чојства и јунаштва на свим бојним пољанама које су продужетак Косовског *τοπος*-а, тог извора надахнућа за све наше стваралачке агоне, на свим пољима, до данас и довијека.

ЛИТЕРАТУРА

Видовић 2024: Жарко Видовић. *Његош и Косовски завет у Новом веку I*. Нови Сад: Балканија.

Davis 2010: Bret W. Davis. "The Global Displacement of Western Modernity". *The Gift of Logos: Essays in Continental Philosophy*. Eds. David Jones, Michael Schwartz, Jason M. Wirth. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 115–132.

Zaks 2001: Volfgang Zaks. „Jedan svet". *Rečnik razvoja: vodič kroz znanje kao moć*. Prir. Volfgang Zaks. Prev. Ljubica Stanković i Vladimir Gvozden. Novi Sad: Svetovi, 24–39.

Cassano 2012: Franco Cassano. Southern Thought and Other Essays on the Mediterranean. Eds. and trans. Norma Bouchard, Valerio Ferme. New York: Fordham University Press.

Casey 2009: Edward S. Casey. *Getting Back into Place: Toward a Renewed Understanding of the Place-World*. 2nd ed., expanded. Bloomington: Indiana University Press.

14 За критику теорија друштвеног уговора са становишта идеје завјета инспиративан је Roger Scruton (Scruton 2002, види: прво поглавље "The Social Contract". 1–40).

Курцијус 1996: Ернст Роберт Курцијус. *Европска књижевност и латински средњи век*. Прев. с њемачког Јосип Бабић. Београд: Српска књижевна задруга.
Левинас 2017: Емануел Левинас. *Смисао трансценденције*. Прев. Спасоје Ћузулан. Никшић: Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори; Фоча: Богословски факултет Светог Василија Острошког; Никшић: Друштво философа Црне Горе.
Lis 2019: Julia Anna Lis. *Antiwestliche Diskurse in der serbischen und griechischen Orthodoxie: Zur Konstruktion des "Westens" bei Nikolaj Velimirović, Justin Popović, Christos Yannaras und John S. Romanides*. Frankfurt: Peter Lang.
Malpas 2015: Jeff Malpas. "The Remembrance of Place". *Exploring the Work of Edward S. Casey: Giving Voice to Place, Memory, and Imagination*. Eds. Azucena Cruz-Pierre, Donald A. Landes. Bloomsbury Publishing Plc, 90–103.
Мићовић 2026: Јоаникије Мићовић. *Дух дише гдје хоће*. Београд: Штампар Макарије; Подгорица: Ободско слово.
Радовић 2022: Митрополит Амфилохије. „Сви смо ми Косовци". Косовско огледало. Прир. Драго Перовић, Лука Цицмил, о. Мирко Вукотић. Подгорица: Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори; НВО Пандурица; Општина Никшић, 14–16.
Scruton 2002: Roger Scruton. "The Social Contract". *The West and the Rest: Globalization and the Terrorist Threat*. Wilmington, DE: ISI Books, 1–40.
Scruton 2007: Roger Scruton. *A Political Philosophy: Arguments for Conservatism*. Bloomsbury Publishing Plc.

Dušan KRCUNOVIĆ

A TOPOLOGICAL INQUIRY INTO KOSOVO FROM A PHILOSOPHICAL PERSPECTIVE

Summary

Drawing upon the dichotomy between the ideas of space and place introduced into contemporary philosophical debate by Edward Casey, this paper outlines a topological inquiry into Kosovo as a unique topos that defines the religious, cultural, and national identity of the Serbian people. To this end, the paper examines various aspects of the idea of space—which held primacy in modern European intellectual culture and shaped the world of modern man—and contrasts it with the idea of place as a bearer of meaning and significance within a people's cultural tradition. Kosovo is a *topos* to which the Serbian people are existentially bound; consequently, it is irreplaceable.

Keywords: Kosovo, place (*topos*), space, globalization, Edward Casey, Metropolitan Amfilohije, Kosovo Covenant, chosenness, *nostos*.

ЈЕЗИК И КЊИЖЕВНОСТ

УДК 821.163.41.09-2 Симовић Љ.
821.163.41.09-1 Симовић Љ.
316.752(=163.41:=18)(497.115)

Оригинални научни рад

*Ливија Д. ЕКМЕЧИЋ**
Универзитет у Стразбуру
Факултет за језике
Катедра за славистику
GEO – UR 1340

КОСОВО КАО ПРОСТОР ПАМЋЕЊА У ДЕЛУ ЉУБОМИРА СИМОВИЋА

Апстракт: У раду се анализира Косово као простор памћења у делу Љубомира Симовића, са посебним осврtом на драму „Бој на Косову" и поезију. Полазећи од Нориног концепта места памћења, разматра се начин на који конкретан географски простор посредством историјског догађаја, књижевне традиције и колективног памћења добија сложена симболичка значења. У „Боју на Косову" Косово се обликује као реалан и симболички, хоризонталан и вертикалан простор, као раскрсница, граница и место избора, страдања и потврђивања идентитета. Анализа песама показује да је меморијска семантика Косова толико постојана да и само именовање простора може активирати памћење историјског догађаја и омогућити тумачење садашњости посредством прошлости. На тај начин Косово у Симовићевом делу постаје простор у којем се укрштају историја, књижевна традиција и колективно памћење.

Кључне речи: Љубомир Симовић, Косово, простор памћења, поезија, драма, драмски простор.

Простори памћења су веома комплексни те их француски историчар Пјер Нора дефинише на следећи начин: « Ils sont lieux, en effet, dans les trois sens du mot, matériel, symbolique et fonctionnel, mais simultanément, à des degrés seulement divers »[1] (Nora 2008: 37). Нора наглашава да се ове три димензије заправо преплићу, те конкретно физичко место може постати место памћења тек када му колективно памћење или књижевност, односно имагинација додају симболичку ауру. Уз то у свом тексту « Entre Mémoire et Histoire » у ком детаљно анализира како настају места памћења и њихову функцију у појединим историјским, друштвеним па чак

* ORCID 0009-0006-5040-4996, livijaekmecic@yahoo.com

1 „Она су, наиме, места у сва три значења те речи – материјалном, симболичком и функционалном – која су истовремено присутна, премда у различитом степену." (Превод Л. Е.)

и политичким околностима, овај француски историчар раздваја историјски догађај и место памћења. У том контексту он сматра да историјски догађај омогућава да се за одређени простор веже памћење, истичући да « la mémoire s'accroche à des lieux comme l'histoire à des événements »[2] (Nora 2008: 41).

Анализирајући даље начин на који настају места памћења и њихову функцију, закључује да у другој половини двадесетога века[3] долази до извесних промена и да

> La mémoire, en effet, n'a jamais connu que deux formes de légitimité: historique ou littéraire. Elles se sont d'ailleurs exercées parallèlement mais, jusqu'à aujourd'hui, séparément. La frontière aujourd'hui s'estompe, et sur la mort quasi simultanée de l'histoire-mémoire et de la mémoire-fiction, naît un type d'histoire qui doit à son rapport nouveau avec le passé, un autre passé, son prestige et sa légitimité [4] (Nora 2008: 43).

Иако је сам Нора доста негативан према овој промени јер је тумачи готово искључиво кроз призму друштвенополитичких збивања (везаних за француско тле), код Симовића нећемо препознати ову негативну компоненту о којој Нора говори, јер је само Косово као место памћења, без обзира на све слојеве колективног памћења, ипак чврсто везано за стварне догађаје и стварне прилике, које ће код нашег песника увек бити главна окосница око које настаје простор Косова било као географски, било као идејни простор памћења.

Наиме, Симовић у свом књижевном делу, а нарочито у драми „Бој на Косову"[5] стварајући слику Косова, поред елемената који долазе из историје, укључује и оне из усмене традиције,[6] али и оне из црквених извора. Све то његовој драми даће нарочиту комплексност. Са друге стране, у поезији реч је готово увек о Косову и бици из 1389. која стоји на подлози колективног разумевања тог догађаја. Ипак, како бисмо што обухватније сагледали простор Косова и сва значења која овај простор носи у Симовићевом делу, најпре ћемо анализирати драмски простор и сва његова значења у комаду „Бој на Косову"[7] да бисмо се на крају осврнули на простор Косова као простор памћења у његовој поезији.

---

2 „се памћење везује за места као што се историја везује за догађаје" (Превод Л. Е.)

3 Аутор каже у свом тексту „данас", али сам текст први пут излази 1984. године.

4 „Памћење је, наиме, одувек познавало само два облика легитимности: историјски или књижевни. Они су се, уосталом, развијали паралелно, али све до данас одвојено. Данас се граница између њих брише и, на готово истовременој смрти историје-памћења и памћења-фикције, рађа се један тип историје који управо у самом памћењу налази покретача своје обнове." (Превод Л. Е.)

5 У раду смо током анализе драме „Бој на Косову" имали у виду једино другу верзију овог текста.

6 О томе су писали Љиљана Пешикан Љуштановић, Бошко Сувајџић и други аутори.

7 О простору у овој Симовићевој драми и њеној истоименој верзији писала је и Љиљана Пешикан Љуштановић у тексту „Простор Косова у *Бој на Косову* Љубомира Симовића".

Хронотоп драме „Бој на Косову" као и сама радња и ликови снажно су условљени хронотопом у усменим епским песмама које тематизују бој. Тако је место на ком се одвија драмска радња Косово, а време драмске радње мало пред Видовдан и Видовдан, односно време пре и током битке на Косову. Међутим, наш класик успева да изађе из строго ограниченог хронотопа користећи подједнако могућности које му пружа драма, али и оне које му нуди епика. Због тога је употреба простора у овој драми изузетно богата и представља веома успео део драме. На почетку драмског текста наводи се: „Догађа се крајем јуна и почетком јула 1389. године, у Крушевцу, Новом Брду, Призрену, на пољу Косову, на дворовима, на трговима, путевима и раскршћима Моравске Србије" (Симовић 2008: 132). И већ овде у оквиру саме драме писац је нарочито проширио просторну димензију, обухвативши и различите крајеве земље и разнолика места, идући од великих простора ка малима, узимајући за позорницу драмског догађаја и спољашњи и унутрашњи простор.

Међутим, поред физичког простора, који ћемо током овога текста пажљиво осветлити, простор у драми се понекад шири и на елементе који су уобичајено везани за категорију времена. Пример за овај поступак у тексту је употреба прилога *данас*. Прилог *данас* на самом почетку драмске радње, преузима симболику и значење просторне одреднице, а то је раскршће. Када Богоје тражи пут за Косово, још у иницијалној драмској ситуацији, Праља му одговара: „На Косово? Иде! / А иде и онај тамо! / Можеш и у овом и у оном правцу! / И оним узбрдо, и оним низбрдо! И оним уз ветар, и низ ветар! / И да очеш не можеш промашити: / данас у Србији и нема другог пута, / до пута на Косово!" (Симовић 2008: 136) [наше подвлачење]. Одговор који Богоје добија указује на то да је временска одредба *данас* попримила одлике раскрснице, с тим што је раскрсница помало необична јер, који год правац да се одабере, стиже се на једно исто место – на Косово. Дакле, садашњост на Косову у тренутку који приказује драмска радња Симовићеве драме „Бој на Косову" представља својеврсно раскршће са особинама које се раскршћу приписују у усменој епици. *„Раскршће* је слика јединства супротности и отуда његова амбивалентна природа: спајањем, ниједна од две супротне могућности не губи ништа од својих валенци. На раскршћу се са подједнаком вероватноћом могу очекивати и добри и лоши сусрети, и божански и демонски утицај" (Детелић 1992: 111). Конкретан хронотоп – данас на Косову – отелотворује раскршће које носи управо ову симболику. У датом времену и на тачно одређеном месту подједнаке су шансе да се деси и добро и зло. Косово као бој на Косову постао је раскрсница на којој је потребно одабрати конкретан пут. Косово је раскршће једино у овом специфичном моменту, који Праља маркира прилогом *данас*.

Простор у драми „Бој на Косову" има особине и драмског и епског простора, јер поред доминантно драмских елемената јављају се и они елементи који су специфични за нашу усмену епику. Простор у драми може

бити сценски, што се подудара са простором драмске радње, али исто тако простор драмске радње може надилазити сценски простор и заузимати далеко шире тачке од оних које је могуће приказати на сцени. Драмски простор, што је шири или различитији од простора на сцени може припадати реалним или ireалним просторима, у које спадају небески простор, простор доњег света, односно пакла, и простор сна. Имагинарни простори су вербално конституисани, па су због тога субјективни и представљају пројекције унутрашњег расположења лика. Овакви простори подједнако уверљиво могу бити приказани линеарно и вертикално. У драмама простори горњег и/или доњег света обично се приказују линеарно, иако у нашој свести они припадају вертикалном простору. Преузимајући из усмене епике, Симовић, поред драмски приказаног линеарног простора, приказаће и вертикални простор, али га специфично везујући за један лик и смештајући га на идејни ниво дела.

У драми су приказани линеарно унутрашњи и спољашњи простори, као чисти драмски простори. И унутрашњи и спољашњи драмски простори јављају се како у дидаскалијама, што значи да су сценски реални простори – кулиса, тако и конституисани кроз активности појединог лика. Спољашњи простори су разноликији и диференцираније у односу на унутрашње. Они су често слика оног друштвеног слоја који се у њима јавља, као што је то случај са пијацом или друмом. Овакву особину показује и унутрашњи простор, те се двор везује за Лазара и Вука Бранковића, јер се двор у српској усменој епици једино може везати за господу, док се соба, као ужи, скученији простор, везује за Рибарицу, односно за маргинални друштвени слој. Опозиција двор–соба илуструје опозицију Лазар/Вук – Рибарица. На тај начин простор у драми постаје функционалан елемент на који се рефлектује унутрашњи свет лика везаног за дати простор.

Спољашњи простор заузима велики распон. То су: раскрснице, путеви, поља, виногради, реке, подножје Великог Јастрепца, Мојсиње, пијаца, граница, брег и, као доминантан, простор који се јавља још у наслову – Косово. Он представља доминантан драмски простор и конституише се кроз акције и активности лика, односно ликова. Тако се на самом почетку пут који води ка најважнијем спољашњем простору – Косову – образује кретањем видара Богоја. То што видар пита за пут на Косово и што добија одговор: *данас у Србији и нема другōг пūта, / до пūта на Косово!* представља, заправо, конституисање самога идејног слоја драме, а у функцији је и Лазаревог лика. На овај начин и сам простор у драми постаје веома сложен. Пут који прелази један видар није обичан и представља пут што ће касније прећи сам Лазар. Ипак, Лазар и видар неће стићи на исто Косово, јер ће Лазар ићи на „своје" вертикално позиционирано Косово, а видар на „своје" хоризонтално позиционирано Косово. Богоје, идући путевима, заправо обликује један веома широк простор што постаје несигуран друмски простор, на ком стално вреба опасност. Богоје и пут који он конституише постају метафора једног могућег пута.

Путеви су, веома често у оквиру драмског простора, амбивалентне природе. Протагонисти својим кретањима и делањима обликују нарочито широк драмски простор, и том приликом га чине субјективним. Тако се путеви појављују и као простори који пружају могућност за маневар, односно политичке и друге смицалице, што се јасно уочава на примеру пута који је конституисала Вукова стража. С друге стране, за Милоша пут који ће прећи представља простор на коме ће потврдити себе као честитог јунака. Пут се јавља и као простор искушења, што се уочава у Милановом и Ивановом дијалогу о томе какав извештај поднети Лазару. Све ово указује да пут представља изразито комплексан простор на коме се јавља и позитивно и негативно, а који може бити и пријатељски и непријатељски за сваког јунака.

У драми „Бој на Косову" трг и пијаца[8] су места где се одиграва оно суштинско за драму. Симовић на пијацу и тргове поставља обичног човека, забринутог над будућношћу сопственог народа, који стрепи над оним што ће га непосредно погодити. Ови простори се конституишу на два начина. Најпре кретањем ликова, а потом и ауторском техником у дидаскалијама. Драмска радња се завршава на пијаци на којој су две групе протагониста. Једној групи припадају Велисава и Праља, а оне се опредељују да деле судбину свога народа, а другој групи припада Рибарица која следи оно што разуме као спасење живота, без обзира на то што такво спасавање подразумева одбацивање сопственог идентитета. Важан реквизит везан за простор пијаце је динар. Он добија симболичко значење јер се на основу његове физичке тежине или на основу симбола, лика и/или имена што се на њему налазе може разумети и онај ниво драмске радње који се не одвија експлицитно на сцени. Наиме, динар на почетку драмске радње сугерише слабљење државе тако што Лазарев динар више није један грам, него „динар од нула осамдесет грама!" (Симовић 2008: 149). Динар се везује и за Вука Бранковића као симбол његовог избора, а Вуков избор је држава којом влада Вук. Кроз симбол динара у финалној сцени, Рибарица пружа прецизну слику исхода и боја и Вукове политичке игре: „На овој се тезги Лазарев динар више не прима! / Ни Вуков, ни Лазарев! [...] Прима се акча!" (Симовић 2008: 273). Прихватање једино турског динара заправо је метафора признања турске власти код ове јунакиње, где динар као симбол државе открива правац који је Рибарица одабрала.

Простор Косова у Симовићевој драми „Бој на Косову" фигурира и као реални простор, што се у драми јавља у дидаскалијама, и у дијалозима, али и као субјективни простор конституисан симболиком коју му поједини

8 Пијаце и тргови су најприсутнији простор Симовићевог опуса, јер се јављају како у драми и поезији, тако и у делу „Ужице с вранама" и у есејима. Симовићево дело садржи целу једну малу поетику живота на пијацама и трговима. То су активни простори на којима се одвија динамичан живот, због чега им је потребно посветити посебну пажњу у сваком Симовићевом делу.

ликови приписују. Косово као реални простор је и простор којим влада Вук и простор на коме ће се одиграти битка, односно простор на који су Турци већ ступили. Тако се Косово заправо и као реални простор показује као кризно место угрожено и од спољашњих и од унутрашњих непријатеља. Косово је конституисано кроз кретање, делање и говор свих учесника драмске радње, што му омогућава да буде субјективан драмски простор, иако постоји као објективно место на коме се одиграла чувена битка. На овако комплексно компонованом простору почива амбивалентна природа Косова, која се огледа и у томе што оно истовремено постоји и вертикално и хоризонтално, потврђујући на идејном нивоу драме овај простор као стварну раскрсницу за српски идентитет. Та симболика се најбоље уочава у Лазаревом виђењу Косова, за кога овај простор има веома специфичну улогу. Лазар, који се и сам креће вертикално, а не хоризонтално, као већина осталих драмских јунака, Косову приписује специфичну улогу: „Пењући се, или силазећи, не знам, / али сада смо стигли на Косово! / А Косово је раскрсница и вага!" (Симовић 2008: 144). Лазарево виђење Косова као раскрснице дубоко је утемељено и у хришћанској – православној мисли и у симболици српске епске традиције. Мирјана Детелић указује на раскрсницу – раскршће као на „слику јединства супротности", што је узрок амбивалентне природе саме раскрснице.

Косово се у хоризонтални положај поставља најпре преко Богоја и Вука Бранковића и на идејном и на формалном нивоу текста. Вук на идејном нивоу, крећући се током драмске радње хоризонтално, у драми представља опозицију Лазару као владару, који се креће вертикално. Формално, својим хоризонталним кретањем Богоје учвршћује Косово на хоризонталној путањи. На тај начин се простор обликује на идејном нивоу дела на ком постаје раскршће, јер се на том простору укрштају путеви оних који се крећу вертикално (Лазар и Милош) и оних који се крећу хоризонтално (Вук и остала властела). Како раскрсница има облик крста, на филозофском плану дела идеја о страдању постаје доминантна. „Крст је свети симбол Христове муке и страдања" (Larousse 2011: 279). Кроз симбол крста Симовић наново преко функције простора потврђује Лазарев лик као лик настао на подтексту хришћанског мученика, а само Косово као кључни простор на Лазаревом вертикалном путу. Тако да, када говоримо о Косову као простору памћења, његова вертикална и хришћанска симболика најпотпуније се конституише у контексту Лазаревог лика и његовог избора да страда за веру.

Простор Косова добија специфичну симболику, због које носи и особену функцију. Најпре се као симбол јавља у различитим репликама различитих протагониста. Пример такве реплике је она коју Лазар упућује Левчанину пред саму кнежеву вечеру: „ЛАЗАР: [...] Ти мислиш: далеко је Левча од Косова! / А Косово ће ти сутра стићи у Левчу!" (Симовић 2008: 194). Могућност „кретања" простора обезбеђује се управо путем симболике. Кључно у тој симболици је то што Косово постаје место на ком се учвршћује српски

идентитет, те тај простор добија и функцију која му омогућава да веома експлицитно чини део националног идентитета. „ЛАЗАР: [...] Неће да остављају кости по Косову, / да би их остављали негде по Азији!" (Симовић 2008: 195). Поред тога, Косово је нека врста показатеља и потказатеља оних који тим пољем пролазе. На Косову нема могућности да се сакрије прави карактер јунака. „ОБИЛИЋ: Вуче Бранковићу, / сутра ће се свачији пут, и твој, и мој, / показати на Косову ко у снегу!" (Симовић 2008: 215). На овом месту занимљиво је приметити и то да се преко боје снега на поље Косово преноси симболика беле боје, што у слици коју Обилић конструише својом репликом има нарочито значење. Траг о коме Обилић говори одраз је стварног индивидуалног идентитета.

Комплексну симболику простора Косова разумевају и ликови који су представници обичног народа, као што су трговци, путници, војници итд. „ПРАЉА: На Косову нам се, кажу, решава судбина!" (Симовић 2008: 151). Праља на формалном нивоу драмске радње представља сасвим маргиналан лик, али на идејном плану дела, преко просторне позиционираности у финалној сцени добија веома важно место. Како смо већ навели, финална сцена је на пијаци, којом пролазе и разговарају ликови што представљају обичан народ, а чије су улоге у драмској радњи маргиналне. Међутим, управо на тој пијаци, као ширем простору, Праља је смештена на један ужи простор, на степенице. „Лево се налази степениште на чијој најнижој степеници седи Праља" (Симовић 2008: 267). Овом реченицом Симовић наново чини сложеном функцију простора у драми „Бој на Косову". Праља се, баш као и Лазар и Милош, сасвим неочекивано, креће вертикалним путем. На том путу, она је на последњој степеници, али је ипак на том путу. Њеном позицијом у простору осмишљава се и Лазарево страдање и Милошев подвиг.

Нарочито сложена функција простора уочава се и у још неким ситуацијама. Она је у драми увек омогућена управо тако што одређени простори задобијају функцију симбола. Овако коришћен простор драму Љубомира Симовића ставља у ред оних које се ослањају на Чеховљеву драматургију. Пример за простор – симбол јавља се најуочљивије у дијалогу Вука и Герасима, где Герасим употребљава простор да би указао на разлике у Лазаревом и Вуковом доживљају проблема са којим су се суочили. „ГЕРАСИМ: С твога се прозора виде Цвиљен и Калаја, / оно буре, и онај бор / а с Лазаревог се види Јерусалим!" (Симовић 2008: 173). Док је, с једне стране, Јерусалим симбол хришћанског света, са свим својим вредностима и значењима, али и проблемима у којима се хришћани налазе пред најездом Турака, Цвиљен, с друге стране, значи одсуство таквог схватања ствари. Вука Герасим види као неког ко не види даље од сопствених потреба и ко не мисли о величини претње која је пред Србима.

Када говоримо о Косову, потребно је напоменути и то да је Симовић, остајући доследан усменој традицији, турски логор и Муратов шатор третирао управо као што се он третира у епској традицији.

> Пре свега на Косову пољу пре почетка битке постоји само један логор – турски, и само један епски значајан шатор – Муратов. Српска војска и кнез Лазар немају потребе за бивацима јер су на своме, у својој земљи, и у битку крећу из града Крушевца. Ни у каснијем развоју догађаја Лазар и Мурат неће никад стати један наспрам другог, а разлог за то морамо тражити у самој основи епског схватања земаљске хијерархије (Детелић 1992: 121).

У драми се турски табор везује за Косово као посебна врста простора. Он је непријатељско подручје што се нашло усред простора који симболизује страдање за потврду и учвршћење идентитета. На тај начин се на идејном нивоу дела, а преко функције простора, потврђује снага непријатеља ком Лазар пружа отпор. Овде није реч о војној турској надмоћи, него је показано да се ради о непријатељу који је успео да угрози простор што се претвара у симбол идентитета. Тако се и кроз сам простор још једном подсећа на то да је овде реч о егзистенцијалној, граничној ситуацији за припаднике српског народа, коме је та битка значила борбу за сопствени идентитет, што је једнако борби за опстанак.

Као важна места која учествују у формирању Косова као простора памћења јављају се у драми граница и праг са својим значењима наслеђеним из епске традиције. Оба се ова места на различитим нивоима текста везују за Лазара. На формалном нивоу Лазар је учврстио границе Србије: „Ко је утврдио границе према Угарској? / Ко је припојио Браничево и Мачву?" (Симовић 2008: 194), а на идејном учвршћује границе српског идентитета. Такође, на идејном нивоу, за Лазара се везује праг: „БАЈАЗИТ: [...] Тебе, Лазаре, чека овај пањ! / ЛАЗАР: Ово, што је за тебе пањ, / за мене је праг!" (Симовић 2008: 261). Праг о коме је овде реч припада вратима царства небеског, што је јасно у контексту Лазареве идеје да се борио у *својој бици*. Праг у епској усменој традицији чини склоп са вратима, која на кући увек представљају границу између унутрашњег, што значи сигурност, и спољашњег, са значењем опасности. Лазар преласком преко тог прага улази у унутрашње, односно у сигурност, иако она припада ономе свету. Граница се, опет на идејном нивоу значења битке на Косову, везује и за Милоша: „Ја својом крвљу, Хамза, уписујем границу! / [...] Између мене и тебе!" (Симовић 2008: 251). Граница о којој Милош говори прави јасну разлику између оних који су опстали у сопственом идентитету и оних који су свој идентитет изгубили.

Као што је био случај са отвореним просторима, и затворени простори у драми „Бој на Косову" имају нарочита значења. Наиме, као затворени простори експлицитно се издвајају Лазарев и Вуков двор, црква Самодрежа и Рибаричина соба. Ни они се у дидаскалијама, баш као ни спољашњи простори, не описују детаљно. Обликују се углавном преко дијалога чија су позорница, док се дворови образују још и преко ликова којима припадају – Лазара и Вука. Функција двора није преузета из епске традиције у којој је

двор, односно кућа сигуран простор о чија се врата и зидове разбија свака опасност, што долази споља (в. Детелић 1972: 134–177). Опасност што се јавља у дворовима, односно домовима Лазара и Вука, долази изнутра. Нарочито је занимљиво што у Вуковом дому опасност долази из самог јунака ком двор припада. У том смислу Вуков двор је у више наврата приказан као кризни простор. Најпре се у њему, и то као доминантан предмет, појављује Вуков динар, за који смо већ показали да је симбол Вукове жеље за влашћу, а Вукова власт истовремено значи и Лазарев пад. Други пут када се у драми радња одвија у овом простору на сцени је кнежева вечера на којој ће Вук вешто спровести своју сплетку и оклеветати Милоша Обилића.

Једини унутрашњи простор који се по својој функцији сасвим издваја од осталих унутрашњих је црква Самодрежа. Ту се уочи боја пред иконама моли патријарх Спиридон, а ту је и одржана литургија пред битку. Црква је Божија кућа, те је с обзиром на ту функцију она сигуран простор што Љубомир Симовић задржава у својој драми. Поређењем цркве са осталим просторима драмске радње у делу „Бој на Косову" лако ћемо уочити да је она једини сигуран простор. Посредством тако употребљеног простора, што је симбол хришћанства, Лазарев избор се још једном потврђује као једини прави избор. Црква Самодрежа је истовремено опозитни простор двору Вука Бранковића, па и Лазаревом двору, којим су доминирале сумња и неизвесност. Доминантни предмети у цркви су иконе, а приказивање патријарха, који се пред њима моли уочи боја, у функцији је Лазаревог вертикалног пута.

Специфичан простор који се јавља у драми је простор мрака, а он у Симовићевим делима заузима повлашћено место јер је присутан и у другим драмама као и у поезији. У најразличитијим значењима, мрак се неретко везује за конкретан лик, време или догађај. Мрак је третиран као простор јер му ликови кроз своје реплике дају просторну димензију. „Просторна тама може – као и контакт с природом, и ситуација повезивања простора – имати како драматуршку, тако и карактеризујућу функцију" (Клоц 1995: 109). У драми „Бој на Косову" мрак се јавља као метафизичка појава која има различита значења у зависности од тога кроз чије се сочиво прелама или за ког јунака се везује. На пример, у разговору Лазара и Милице мрак има амбивалентну природу. Наиме, Милица пита да ли се из њиховог двора види Косово, а одговор је: „Не види се. Али се зна где је. / МИЛИЦА: Где? / ЛАЗАР: Видиш ли оно велико сијање у небу? / МИЛИЦА: Видим. / ЛАЗАР: Косово је тачно испод тог сијања! / МИЛИЦА: Онај мрак?" (Симовић 2008: 144). Дакле, зависно од тога кроз чије се сочиво прелама, исти простор се може видети и као мрак и као светлост. Односно, гледајући у Косово које је већ обележено Лазаревим избором, овај јунак га види као сијање, и то конкретно сијање на небу. Лазар гледа на битку која треба да се догоди као на космички догађај у малом. Оно за шта се Лазар бори могуће је самерити само у космичком времену и простору. Гледајући на Косово, за њега је оно обасјано и центрирано испод сијања, док су за Милицу,

која на ту битку гледа из сасвим друге перспективе, и Косово и Видовдан 1389. мрак. Овакво различито виђење истог простора могуће је јер се оно јавља као вербално обликован простор, а вербално обликована кулиса је субјективна и зависи искључиво од лика који посматра (в. Pfister 1998: 337). Међутим, овде је реч и о симболици, за коју смо већ показали да је Косово у својој амбивалентној природи показује. Тако се преко Лазаревог виђења Косова на овај простор преносиси светлосна симболика која има повлашћено место у црквеној средњовековној књижевности. Светлосни симболи се увек везују за праведника, који је близак Христу (в. Трифуновић 1972; Јухас Георгиевска 1997, 2004). Истовремено се лик Лазара повезује са традицијом средњовековних српских житија и ликом Светога Саве (в. Трифуновић 1972; Јухас Георгиевска 1997, 2004).

Поред тога што на отвореном простору добија своје место, мрак се јавља и као део унутрашњег простора са веома специфичном функцијом. Наиме, драмска сцена, позиционирана у тексту након кнежеве вечере, временски је симултана са њом, а почиње дидаскалијом: „Исте ноћи, у исто време, у истом мраку, у соби код Рибарице" (Симовић 2008: 217). Мрак овде има функцију коју је истакао Клоц и карактерише како Вука Бранковића тако и Рибарицу, јер је тај „исти мрак" иако неименован у претходној сцени, наступио свакако након Вукове оптужбе Милоша Обилића да ће сутра издати Лазара на Косову. Простор мрака има функцију повезивања Вука и Рибарице на идејном нивоу дела јер и Вук и Рибарица лично стављају испред колективног, за разлику од Лазара и Милоша. Истовремено, и посредством овог заједничког мрака, Вук и Рибарица се још једном повезују на хоризонталном путу на Косову.

На овај начин настао је веома комплексан простор Косова, који се конституише као простор памћења. Таква његова природа може се разумети само кроз детаљну анализу драмског простора у делу „Бој на Косову" јер се овде могу уочити сви они елементи које је Љубомир Симовић укључио у разумевање како боја на Косову, тако и самог простора Косова. Да бисмо разумели реплике, које се појављују чак и у драми („РИБАРИЦА: Имам ја Косово и без Косова!" (Симовић 2008: 152)), али нарочито да бисмо разумели она места у Симовићевој поезији, места на којима се јавља Косово, било је важно да разумемо начин на који је тај простор обликован у поетици једног од најзначајнијих српских писаца друге половине двадесетога века.

У песмама у којима се јавља, Косово може имати различите функције, али увек задржава исту комплексну симболику простора памћења. Тако, на пример, у песми „Сеоба Србије" Косово има нарочиту функцију и своју комплексну симболику полако шири на различите просторе Србије, а кроз њену историју. Наиме, Косово се појављује као простор кроз који се креће готово читава национална географија. Неготин, Београд, Ужице, Обреновац, Ваљево, Врање и Крушевац персонификовани су и обележени знацима ране, смрти и страдања, да би се потом „вукли преко Косова" (Симовић 1999: 70). На тај начин Косово престаје да буде само једна тачка у географском

простору Србије и постаје простор кроз који се симболички пропушта њено целокупно историјско искуство. У драми „Бој на Косову" најпре читамо да „данас у Србији и нема другог пута, / до пута на Косово", док у песми „Сеоба Србије" читава Србија, са својим градовима, гробовима, ранама и светињама, пролази преко Косова. Образујући ову песничку слику, Косово се обликује као простор памћења у који се уписују и посредством којег се тумаче различита историјска страдања.

Косово као простор памћења чини нуклеус песме „Пророци на Косову пољу". Наиме, у песми се најављује миран и безбрижан живот: „Кажу нам не бојте се, кажу нам смирите се, / кажу нам слободно отворите прозоре, врата" (Симовић 1999: 260), те се слушаоци позивају да наставе своје послове и своју свакодневицу: „увуците конац у иглу, укључите мотор, / умочите четку у боју, наложите ватру, / посолите месо, узмите дете у крило!" (Симовић 1999: 260). Међутим, лирско ми исказује неповерење, а оно је оправдано самим тим што се радња песме дешава на Косову пољу. Иако се Косово експлицитно јавља једино у наслову песме, његово значење одређује целокупну песничку структуру. Простор Косова овде више није потребно описивати нити именовати у самом тексту, јер он већ носи значења која су у колективном памћењу везана за историјско искуство. Управо због тога завршни стихови: „Кажу нама, / који знамо / да је већ било" добијају посебну тежину. Знање лирског ми долази из колективног памћења. Прошлост је присутна у садашњости управо посредством простора: чињеница да се говор одвија „на Косову пољу" омогућава да оно што се најављује као могућа будућност буде препознато као нешто што се већ догодило.

На тај начин Косово у песми функционише управо као простор за који се памћење „везује", у значењу блиском Нориној тврдњи да се „памћење везује за места као што се историја везује за догађаје" (Nora 2008: 41). Историјски догађај није непосредно приказан нити именован, али је садржан у памћењу простора. Зато је довољно именовати Косово поље да би се активирало знање о ономе што је „већ било". Простор тако постаје посредник између прошлости и садашњости: он чува памћење претходног историјског искуства и омогућава да се садашњост препозна и тумачи посредством њега.

Занимљиво је да се Косово као простор памћења јавља чак и у песми „Ругалица о вину", у којој доминирају хумор и подругљив тон, на шта упућује и сам наслов песме. Ипак, таква природа песме не мења значење које Косово има у Симовићевој поетици. У стиховима „Ако смо ово пред Косово пили, / како смо могли – добро смо и прошли!" (Симовић 1999: 78) Косово задржава своју особену симболику, која не мора бити додатно објашњена нити развијена. Сам помен овог простора довољан је да активира памћење Косовске битке и њеног исхода. Управо чињеница да се Косово са таквим значењем појављује и у песми која је по својој природи ругалица показује колико је његова меморијска семантика постојана: хумористички контекст је не поништава, већ се на њу ослања како би значење стихова уопште било потпуно разумљиво.

Анализа Симовићеве драме „Бој на Косову" и песама у којима се Косово непосредно или посредно јавља показује да оно у његовом делу превазилази значење конкретног географског простора и постаје сложен простор памћења. Полазећи од историјског догађаја, али и од значења која су му током векова придодали усмена традиција, средњовековна књижевност и колективно памћење, Симовић Косово изнова обликује унутар сопственог поетичког система. У „Бојуна Косову" тај процес најпотпуније се остварује посредством драмског простора. Косово је истовремено реално и симболичко, хоризонтално и вертикално, раскрсница и граница, простор избора, страдања и потврђивања идентитета. Његово значење при томе не обликују само Лазар и Милош, већ и Вук, Богоје, Праља, Рибарица и други ликови, који из различитих перспектива конституишу исти простор. Зато Косово у драми није једнозначан симбол, већ простор у коме се укрштају различита индивидуална и колективна искуства. У поезији је овај поступак још сажетији. У „Сеоби Србије" Косово постаје простор кроз који симболички пролази национална географија и у који се уписују различита историјска страдања, док је у „Пророцима на Косову пољу" довољно само именовање простора да би прошлост постала средство за разумевање садашњости и могуће будућности. Косово се, дакле, у Симовићевом делу конституише као простор у коме се историјски догађај, књижевна традиција и колективно памћење непрестано сусрећу и међусобно осветљавају.

ИЗВОРИ

Симовић 1999: Љубомир Симовић. *Сабране песме* I. Београд: Стубови културе.
Симовић 2008: Љубомир Симовић. Драме, књига прва. Београд: Београдска књига.

ЛИТЕРАТУРА

Детелић 1992: Мирјана Детелић. *Митски простор и епика*. Београд: Академија наука и уметности.

Јухас Георгиевска 1997: Љиљана Јухас Георгиевска. „Библијске паралеле у функцији грађења јунака у Доментијановом 'Житију Светог Саве'". *Српска књижевност и Свето писмо*. Зборник радова са научног скупа слависта у Вукове дане, Београд: Међународни славистички центар, 26/1, 51–60.

Јухас Георгиевска 2004: Љиљана Јухас Георгиевска. „Принцип конституисања и улога микро-жанрова у Доментијановом 'Житију Светог Саве'". *Српска књижевност и балканске књижевности*; *Историја и историчари српске књижевности*. Зборник радова са научног скупа слависта у Вукове дане, Београд: Међународни славистички центар, 33/2, 19–30.

Клоц 1995: Фолкер Клоц. *Затворена и отворена форма у драми*. Београд: Лапис.

Larousse 2011: Larousse. Mali rečnik simbola. Beograd: Laguna.

Nora 2008: Pierre Nora. Les Lieux de mémoire 1. Sous la direction de Pierre Nora. Paris: Gallimard.

Пешикан Љуштановић 2010: Љиљана Пешикан Љуштановић. „Простор Косова у Бој у на Косову Љубомира Симовића". Зборник радова *Косово и Метохија у цивилизацијским токовима*, Приштина: Филозофски факултет Универзитета, књ. 2, 395–408.

Pfister 1998: Manfred Pfister. *Drama. Teorija i analiza*. Zagreb: Hrvatski centar ITI; biblioteka Mansioni.

Трифуновић 1972: *Стара српска књижевност*, пр. Ђ. Трифуновић. Београд: Нолит.

Livija EKMEČIĆ

KOSOVO AS A SPACE OF MEMORY IN THE WRITINGS OF LJUBOMIR SIMOVIĆ

Summary

This paper examines Kosovo as a space of memory in the work of Ljubomir Simović, with particular emphasis on the play "The Battle of Kosovo" and his poetry. Drawing on Pierre Nora's concept of sites of memory, it explores how a concrete geographical space acquires complex symbolic meanings through a historical event, literary tradition, and collective memory. In "The Battle of Kosovo," Kosovo is constructed as a real and symbolic space as well as a horizontal and vertical one; it also represents a crossroads, a boundary and, at the same time, a site of choice, suffering, and the affirmation of identity. The analysis of the poems demonstrates that the memorial semantics of Kosovo is so enduring that the mere naming of the space can activate the memory of the historical event and enable the present to be interpreted through the past. In this way, in Simović's work, Kosovo becomes a space in which history, literary tradition, and collective memory intersect.

Keywords: Ljubomir Simović, Kosovo, space of memory, poetry, drama, dramatic space.

УДК 811.163.41:061.6(497.11)
930.85:061.6(=163.41)(497.115)

Оригинални научни рад

*Мирјана М. БЕЧЕЈСКИ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

*Маша Љ. ПЕТРОВИЋ***
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

МОНОГРАФИЈЕ ПОСВЕЋЕНЕ ПОЈЕДИНАЧНИМ СТВАРАЛАЧКИМ ПОЕТИКАМА У ИЗДАВАЧКОЈ ДЕЛАТНОСТИ ИНСТИТУТА ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ ПРИШТИНА – ЛЕПОСАВИЋ***

Апстракт: У оквиру ширег истраживања усмереног на систематско представљање издавачке делатности Института за српску културу Приштина – Лепосавић у области проучавања српског језика и књижевности, рад је усредсређен на монографске публикације посвећене појединачним стваралачким поетикама српских писаца и научника. Полазећи од чињенице да ове монографије делом представљају прерађене и допуњене верзије академских радова истраживача Института, а делом су настале у оквиру научноистраживачких пројеката и уговора реализованих са надлежним министарством, анализирају се њихови тематски оквири, методолошки приступи и научни домети. Нарочита пажња посвећена је различитим моделима тумачења књижевних дела – од књижевноисторијског и културноисторијског, преко теолошко-естетског и интердисциплинарног, до савремених теоријских и наратолошких приступа – као и начинима на које ове студије позиционирају поетике појединачних аутора унутар корпуса српске књижевности. Указује се и на њихов значај у афирмацији запостављених или маргинализованих писаца, као и на њихову улогу у унапређењу интерпретативних модела и научног приступа проучавању књижевности у оквиру институционалног научноистраживачког рада. Монографије посвећене појединачним поетикама представљају један од кључних сегмената издавачке делатности Института, јер омогућавају темељно и методолошки

* ORCID 0000-0002-2557-7936, becejskim@gmail.com
** ORCID 0009-0009-3446-5467, masapetrovic01084@gmail.com
*** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеном са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број 451-03-33/2026-03 од 29. 1. 2026. године и представља резултат менторског рада др Мирјане Бечејски, вишег научног сарадника, са Машом Петровић, истраживачем-сарадником.

разноврсно проучавање српске књижевности, укључујући и њене регионалне и поетичке специфичности.

Кључне речи: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, издавачка делатност, монографије, појединачне стваралачке поетике, српска књижевност, књижевна критика, методолошки приступи, интерпретација, поетика, научноистраживачки рад.

У времену у којем се питање културног идентитета све чешће отвара као питање памћења, трајања и самопотврђивања, проучавање српске књижевности на простору Косова и Метохије показује се као један од најзначајнијих видова очувања духовних и културних корена. Посебно место у том процесу припада Институту за српску културу Приштина – Лепосавић, који је, упркос сложеним историјским околностима, изградио континуирану и разноврсну издавачку делатност, усмерену на проучавање, тумачење и афирмацију српске књижевне баштине. Монографије посвећене појединачним стваралачким поетикама у оквиру те делатности издвајају се као изузетно значајан сегмент, будући да омогућавају целовито сагледавање дела и стваралачких профила писаца, истовремено их смештајући у шири корпус српске књижевности и њених регионалних особености. У том погледу, увид у структуру и тематски распон ових монографских публикација показује и основне правце којима се кретало проучавање појединачних поетика у оквиру Института.

Појединачним стваралачким поетикама српских писаца и критичара посвећено је 19 монографија у издању Института за српску културу.[1] Један део ових публикација представља прерађене и/или допуњене верзије докторских дисертација и магистарских радова запослених истраживача и сарадника Института, одбрањених на факултетима у Републици Србији, док је други део настао у оквиру научноистраживачких пројеката и уговора реализованих са надлежним министарством. Највећи број монографија посвећен је Григорију Божовићу – чак три (од чега једно двокњижје), не рачунајући књигу огледа и студија *Григорије Божовић у међуратној књижевној критици* коју је приредио Миленко Јевтовић и монографско издање библиографије радова о Григорију Божовићу. По једна књига посвећена је делу Димитрија Кантакузина, Манојла Ђорђевића Призренца, Јаничија Поповића, Глигорија Елезовића, Вука Филиповића, Владете Вуковића (тј. његовим репрезентативним песмама), Петра Сарића и Драгомира Костића (збирци песама *Посртање*) – од косовскометохијских писаца и научника, као и Милана

1 Поред ових књига, у издању Института за српску културу Приштина – Лепосавић објављене су још две монографије у ужем смислу – *Лирске народне песме југоисточне Србије* (1997) Љубише Рајковића и *Народна лирика Левча и Темнића: поетика и музичка традиција* (2012) Велибора Лазаревића – али оне неће бити предмет овог прилога, будући да излазе из његовог тематског оквира и да су већ разматране у раду усмереном на публикације посвећене сакупљачком и приређивачком раду на пољу народне и уметничке књижевности (Бечејски 2026: 89–102).

Ракића и Милорада Радуновића, који су свој живот и рад делимично везали за простор Косова и Метохије. У издавачкој делатности Института заступљене су и монографије посвећене писцима са ширег српског говорног простора – Сими Матавуљу, Бранку Миљковићу, Данилу Кишу, Радомиру Константиновићу и Бранку Милорадовићу – док једна монографија осветљава научно дело Предрага Палавестре. Овако широк тематски распон показује да се у издавачкој делатности Института монографско проучавање поетика развијало у различитим правцима – од књижевноисторијских и културноисторијских истраживања до савремених интерпретативних и теоријских приступа.

Премда песници и стваралаци попут Даринке Јеврић, Лазара Вучковића, Моша Одаловића, Радосава Стојановића, Слободана Ракитића, Радослава Златановића, Александра Деспотовића, Милице Јефтимијевић Лилић – да поменемо само оне највише проучаване – још увек чекају своје тематске монографије у Институту, тумачење њиховог дела заступљено је у значајном броју студија и огледа објављених у мултидисциплинарним издањима ове научне установе, пре свега у зборницима и часопису *Баштина*.

Унутар ширег корпуса монографских проучавања појединачних поетика налазе се и књиге чија је тематика везана за раније периоде српске књижевности. Једина монографија у целости посвећена појединачној поетици средњовековне књижевности коју је Институт до сада објавио, и то са суиздавачем Филозофским факултетом у Косовској Митровици, јесте обимом невелика, али језгровита студија Драгише Бојовића *Песник будућег века: о поезији Димитрија Кантакузина* (2002).[2] Иако и сâм наглашава неизбежност књижевноисторијског приступа проучавању средњовековних српских текстова, аутор доминантним унутрашњим приступом (теолошко-естетским, књижевнотеоријским, као и виђењем „очима душе", како је то захтевао Филон Александријски, или „духовним видом", према формулацији Псеудо-Дионисија Ареопагита) у Кантакузиновој поезији открива владајуће и напредне теолошке и литерарне идеје (песимизам, али и оптимистичну есхатолошку перспективу – светлост као врховни естетички и етички принцип – в. Бојовић 2002: 12, 51–54), на основу којих га одређује као *песника будућег века*. Највећи део монографије усмерен је на тумачење *Молитве Богородици*, Кантакузиновог најзначајнијег песничког дела, где је направљена изузетно вредна паралела са једном од најлепших (љубавних) песама испеваних на српском језику, песмом Лазе Костића *Santa Maria della Salute* (Бојовић 2002: 54–58). Дакле, оцртавши друштвено-историјски контекст, а затим га сместивши у естетски (православно-византијски) и књижевни контекст старе српске поезије, у коме тумачи Кантакузинова најзначајнија песничка

2 У питању је друго издање. Прво се појавило у Приштини 1995. године (Нови свет – Народна универзитетска библиотека), али је књига настала као пројекат Института за српску културу у Приштини, под ондашњим називом Институт за проучавање културе Срба, Црногораца, Хрвата и Муслимана, где је аутор тада био запослен као истраживач, и уједно као магистарски рад одбрањен на Филолошком факултету у Приштини 1994.

остварења, Бојовић га на крају аргументовано високо оцењује и сврстава „у последње велике књижевнике старе српске књижевности и у прве модерне песнике српске литературе уопште" (Бојовић 2002: 101).

Књижевнику и новинару који својим опусом најављује новију књижевност на Косову и Метохији Сунчица Денић посветила је обимну и исцрпну монографију *Књижевно дело Манојла Ђорђевића Призренца* (2003),[3] прерађен и допуњен рукопис њене докторске дисертације. Једном од српских родољуба и трагичних епских јунака косовске мисли, чије је у великој мери аутобиографско дело обележено косовским јадом и трагичним стваралачким усудом, али и неправедно потиснуто на маргину старосрбијанске књижевности, ауторка приступа марљиво и студиозно, што потврђује и сама композиција књиге. Смештајући Ђорђевића Призренца у шири друштвено-историјски контекст, она тумачи његову поезију, прозу, драму, путописну и новинарску прозу, као и историјске списе, да би у посебном поглављу издвојила основне карактеристике његовог књижевног дела – од фолклорних обележја и епске тематике, преко подвижништва његових јунака и специфичног реализма, до моралне припадности миту и позноромантичарске, односно ранограђанске драмске концепције – и вредновала их у контексту српске књижевности 19. века.

Ако се има у виду чињеница да је велики родољуб и национални бард Григорије Божовић осуђен и стрељан као издајник свога народа од стране комунистичког режима, те да су његова личност и књижевно дело анатемисани, забрањивани и маргинализовани током неколико деценија постојања СФРЈ – што је Гојко Тешић с правом назвао „историјом бешчашћа у српској култури" (2005: 245) – онда је сасвим природно да са тла где је рођен и за које је везао своју „књижевну географију" започне његова грађанска и књижевна рехабилитација; тим пре што је писац, како истиче аутор прве монографије о његовом делу Миленко Јевтовић,

> „филозофију свога живота, рада и стваралаштва поистоветио са историјском судбином свога народа. Идентификована и идентична с токовима националне историје целога доба у коме је живео, његова лична судбина је по парадоксалним обртима и апсурдима достојна историјског националног романа, јер су у њој сублимирани сви дијагонални пресеци наше ововековне националне драме" (1996, 1: 9).

Институт за српску културу допринео је поновној афирмацији Григорија Божовића објављивањем трију монографија и десетак радова о његовом животу и раду у зборницима реферата са научних скупова и часопису *Башшина*.[4] Ове публикације се одликују различитим ширинама истраживачких

3 Ову књигу Институт је објавио у суиздаваштву са НИЈП „Панорамом" из Београда и Филозофским факултетом у Косовској Митровици.

4 У последње три деценије и друге институције, као и поједини истраживачи, укључили су се у књижевну и грађанску рехабилитацију Григорија Божовића. Филозофски факултет у Косовској Митровици организовао је три научна скупа и објавио три зборника посвећена

захвата, методологијом и приступима. Двокњижје *Личност и књижевно дело Григорија Божовића 1–2* Миленка Јевтовића (1996), утемељено на марљиво проученим изворима, литератури и друштвено-политичком контексту, тежи старинској свеобухватности докторских дисертација, једнако уважавајући и спољашњи и унутрашњи приступ Божовићевом делу. Методолошки је потпуно другачије заснована књига Јасмине Ахметагић *Невидљиво збивање: Православна духовност у прози Григорија Божовића* (2012). Густо саткана и тематски усмерена на библијски контекст Божовићеве прозе, односно на преиспитивање природе православне духовности у њој, ова студија не иде у ширину већ у дубину: ослањајући се на релевантну општу и посебну литературу, психолошко-наратолошком интерпретацијом репрезентативног корпуса Божовићевих приповедака, ауторка открива и чврсто аргументује изворну (а не црквену) религиозност, чије је извориште у трансцендентном. Иако обимом невелика, ова монографија представља једну од најјезгровитијих и интерпретативно најуспелијих студија посвећених појединачним поетикама у издању Института. Књига је конципирана кроз седам аналитичких поглавља у којима се разматрају сложени односи хришћанског и паганског етоса, као и мотиви искушења, страдања, греха и метаноје у Божовићевој прози. Посебна вредност књиге огледа се у томе што ауторка јасно раздваја ауторову визију света од видокруга његових јунака, показујући да су носиоци херојског и паганског етоса најчешће сами јунаци, док се у дубљим слојевима прозе обликује сложен и аутентичан хришћански поглед на свет. Таквим приступом значајно се преиспитују ранија, идеолошки условљена и поједностављена читања Божовићевог дела.

У монографији *Патријархални морал у приповетка Григорија Божовића* Драгане Рајовић (2023) патријархални морал тумачен је у контексту хришћанске православне етике и српског националног идентитета, који су том моралу иманентни. Две од наведених монографија посвећених Григорију Божовићу проистекле су из докторских дисертација и рада на пројектима истраживача Института за српску културу – Приштина, а у припреми је још једна, која представља академски рад Сене Михаиловић Милошевић и бави се паралелним изучавањем прозе Григорија Божовића и Данила Николића.[5]

животу и делу овог писца: *Језик и стил Григорија Божовића* (2006), *Поетика Григорија Божовића* (2016) и *Етика и поетика Григорија Божовића* (2021). Посебно треба истаћи иницијативу и вишегодишње залагање Драгише Бојовића, некадашњег истраживача Института за српску културу, потом професора Старе српске књижевности на Филозофском факултету у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, данас професора Филозофског факултета у Нишу, који је, уз Миленка Јевтовића, Гојка Тешића, Маринка Божовића, Јордана Ристића и друге, један од најзначајнијих научних радника заслужних за реафирмацију дела Григорија Божовића. У раду ових научних скупова активно су учествовали и истраживачи Института за српску културу.

5 Реч је о прерађеној и допуњеној дисертацији Сене Михаиловић Милошевић *Косово и Метохија у делу Григорија Божовића и Данила Николића* одбрањеној на Филолошком факултету у Београду 2023. године.

Премда није реч о монографији, овом тематском корпусу припада и поменута књига студија и огледа, тачније тематски зборник радова које је изабрао и приредио Миленко Јевтовић, *Григорије Божовић у међуратној књижевној критици* (2004), и који садржи 27 критичких текстова пропраћених обимним предговором приређивача и „Библиографијом радова о Григорију Божовићу" (Јевтовић 2004: 9–43, 197–204). Засебно, монографско издање – *Библиографија радова о Григорију Божовићу* – зналачки су саставиле Јована и Снежана Бојовић, а објавио Институт за српску културу – Приштина 2016. године.

Владимир Бован аутор је монографије *Јанићије Поповић: живот и дело* (2000), којом је, како истиче, желео да дâ иницијални допринос осветљавању културне и образовне делатности једног од најзнаменитијих српских родољуба са Косова и Метохије, „типичног представника старосрбијанских интелектуалаца", чије је књижевно и етнографско дело о животу Срба на Косову (од друге деценије 19. до друге деценије 20. века) само делимично објављено за живота, а након Другог светског рата потпуно препуштено забораву (Бован 2000: 8–10). Књижевном делу Јанићија Поповића аутор посвећује свега тридесетак страница, примењујући спољашњи приступ, и имајући у виду првенствено збирку приповедака *Пламен*, али и необјављене рукописе, уз тачну оцену да је његова документарна вредност „несумњива, али и књижевна није безначајна" (Бован 2000: 200). Бован притом посебно истиче чињеницу да рукопис његовог романа *Мој млади живот* представља прву романескну форму у књижевности косовскометохијских Срба (2000: 220). Будући да рукописи Јанићија Поповића, чак и када нису литерарног карактера, обилују богатством документарне грађе значајне за историју и обичаје Срба у Старој Србији, како подвлачи Бован (2000: 11), један од хитних задатака нашег издаваштва у области науке и културе јесте да се они приреде, објаве и интердисциплинарно проуче – што би могла бити обавеза Института за српску културу.

Обимом невелика монографија *Глигорије Елезовић: просветитељ на размеђи цивилизација* (1999) Љиљане Чолић посвећена је једном од најплоднијих научника и истраживача које је Србија икада имала, просветном и националном раднику просветитељског духа, који је свој дуги живот оријентисао ка изучавању несвакидашње разноврсне хуманистичке грађе. Књига је настала на основу докторске дисертације *Оријенталистичко дело Глише Елезовића* одбрањене 1994. у Београду. Као ђак историчара Станоја Станојевића, географа Јована Цвијића и лингвисте Александра Белића, Елезовић је свој највећи допринос дао историји, лингвистици и етнографији, постајући пионир у многим областима српске науке. Будући да је „интердисциплинарни приступ истраживачком материјалу практично био заштитни знак Глигорија Елезовића" (Чолић 1999: 101), истраживачу се такође намеће интердисциплинарни приступ његовом опусу. Монографија је подељена на две неједнаке целине, „Просветно-педагошки и национални рад" и „Научно дело", у којој се даље осветљава његов рад на

издавању и изучавању историјских извора (Вакуфских докумената, Архиве „Београдског пашалука", аката Дубровачког архива, Цариградског архива, дела турских хроничара и путописаца, записа и натписа, картографских и ликовних извора), објављивању прилога историографског карактера, лингвистичком раду (где је нарочита пажња посвећена *Речнику косовско-метохијских дијалеката* – првом дијалектолошком речнику на нашем тлу, ризници не само дијалекатској, већ и етнографској и историјској), истраживањима у области лингвистичке туркологије, исламистике, етнографије и културне историје, те месту Глигорија Елезовића у српској науци. Јер, према речима ауторке, овај научник изузетне националне самосвести „је све време исписивао једну књигу – животопис српског народа" (Чолић 1999: 116).

Монографија Вука Филиповића *Поезија Милана Ракића* (1999), иако недовршена, приређена и објављена постхумно у редакцији академика Радомира Ивановића, несумњиво је једна од најзначајнијих књига посвећених појединачним стваралачким поетикама коју је Институт објавио (у суиздаваштву са Народном и универзитетском библиотеком и Друштвом књижевника Косова и Метохије у Приштини). Не само зато што на модеран начин, веома инвентивно и истовремено теоријско-методолошки утемељено, тумачи поетику једног од највећих песника српске књижевности, који је део свога живота, књижевног и дипломатског рада, али и интимног опредељења везао за Косово, већ и стога што долази из пера једног од највећих и најмодернијих стваралаца са Косова и Метохије – критичара и теоретичара књижевности, писца, професора, сликара. У „Уводним разматрањима" аутор одређује свој теоријско-методолошки приступ, ситуира писца у време и трага за његовим местом у односу на доминантне западноевропске стилске правце, издвајајући и високо вреднујући његову аутентичност, поготово модерност његове рефлексије. Књига је даље конципирана тако да истиче поетичка чворишта Ракићеве поезије: „Визија лепоте", „Пројекција љубави", „Моћи интерпретације" (где су појединачно, темељно и изузетно креативно тумачене песме из Ракићевог репрезентативног корпуса), „Социјална драма", „Косовски циклус", док су у засебном поглављу анализиране карактеристике песникова стила. Приређивач и писац предговора Милош Ђорђевић и редактор Радомир Ивановић настојали су да књигу доведу до облика који је, према њиховом мишљењу и познавању научног рада Вука Филиповића, најближи ауторовим интенцијама, и придруже је његовим репрезентативним студијама о српским писцима 20. века – Бори Станковићу, Иви Андрићу, Стевану Раичковићу и Вељку Петровићу, као и светским писцима и теоретичарима – о роману епопеји Михаила Шолохова и поетици Виктора Шкловског, које су обогатиле светску науку о књижевности.[6]

6 Вук Филиповић је оставио иза себе дванаест, а са овом постхумно публикованом монографијом тринаест књига: поред поменутих пет монографија о српским писцима 20. века, више студија о светским писцима, два романа, три драме, на десетине прозних радова, као и педесетак уметничких слика и цртежа (Ђорђевић 2004: 11; в. и стр. 181).

Приређена студија о Милану Ракићу део је пројекта Института за српску културу „Књижевно дело Вука Филиповића", који још није доведен до краја, а чији је циљ објављивање сабраних дела Вука Филиповића. Остваreном делу тога пројекта припада и обимна монографија Милоша Ђорђевића *Дело Вука Филиповића* (2004), публикована у суиздаваштву са НЈП „Панорама" из Приштине и Филозофским факултетом у Косовској Митровици. Поред уводног, завршног текста, прилога и грађе за библиографију Вука Филиповића, књига садржи три поглавља у којима се разматрају и високо вреднују научно, књижевно дело и рукописна заоставштина овог изузетног стваралаца пониклог са тла Косова и Метохије.

Ђорђевић је део својих истраживања поетике Вука Филиповића претходно презентовао у поменутом предговору Филиповићевој књизи о Милану Ракићу, својој књизи огледа и студија *Стваралачки дух и аналитички чин 2,* коју је такође објавио Институт за српску културу, радовима објављеним у часопису *Баштина* (Ђорђевић 1995: 93–110; Ђорђевић 1997: 53–65; Ђорђевић 2002: 111–122; Ђорђевић 2003: 45–59), као и у зборнику научних радова посвећеном делу Вука Филиповића.[7]

Монографија Предрага Јашовића *Живот и дело Милорада Радуновића* (2008) посвећена је књижевнику и страдалнику који је један део свог живота провео у Пећи, а други (рачунајући и робијање у Пожаревцу) у централној Србији, животом потврђујући своје књижевно дело, а књижевним делом своја национална уверења. Аутор најпре наглашава идеолошке узроке Радуновићевог страдања, показујући да овај писац дели судбину многих књижевника (са Косова) који се ни у титоистичкој Југославији нису одрицали своје традиције. Разликујући Радуновићево стваралаштво намењено деци и оно намењено одраслима, аутор обрађује кључне теме и мотиве његове поезије и прозе, да би се на крају осврнуо на пишчеве експлицитне изјаве у интервјуима и сећањима. Највећу пажњу Јашовић посвећује његовом раду на сакупљању усменог блага, будући да књига *Остала је реч – српске народне умотворине из Метохије* (1988), коју је објавила Мала библиотека Српске књижевне задруге, представља Радуновићево животно дело.

Још једна значајна монографија у издању Института посвећена великом косовскометохијском писцу и родољубу јесте *Мит(о)поетика романа Петра Сарића* (2021) Марије Јефтимијевић Михајловић. Иако се са својих седам (тј. осам)[8] објављених романа Сарић сматра најплоднијим романсијером (са) Косова и Метохије, овде није реч само о приповедачу него и о песнику и књижевном полиграфу, и не само о регионалном него о ауторитативном

7 Институт за српску културу Приштина – Лепосавић организовао је и научни скуп под насловом „Живот и дело Вука Филиповића", из кога је проистекао истоимени тематски зборник радова (ур. Ребић, Ћупић 2002). О њему ће бити више речи у раду посвећеном проучавању књижевности у тематским зборницима и зборницима са научних скупова у организацији и издању Института, који ће бити публикован у неком од наредних бројева *Баштине.*

8 Осми роман, *Клобук*, Сарић је објавио 2021. године, када је монографија Марије Јефтимијевић Михајловић већ била у штампи.

књижевном имену, чија дела издржавају висока књижевноестетска мерила и у оквирима матичне књижевности, истиче ауторка (Јефтимијевић Михајловић 2021: 35). У засебном одељку „Уводних разматрања" она аргументује своје закључке дајући општи осврт на Сарићеве романе у историји српске књижевности, а потом их у поглављима поткрепљује детаљном анализом поетичких чворишта сваког романа, те сумира у закључним разматрањима. Поред ових поглавља, књига је опремљена прилозима (огледом посвећеним анализи једне приповетке Петра Сарића, његовим интервјуима и сведочењима, грађом за библиографију Петра Сарића, литературом о Петру Сарићу, резимеом на енглеском језику и индексом имена).

Упркос свом невеликом обиму, за ширу слику о развоју књижевности на тлу Косова и Метохије у другој половини 20. века, посебно развоја романа, веома је значајна уводна студија ове књиге. У њој су прецизно и језгровито представљени узроци регионализације косовскометохијске књижевности (и поред вековне борбе српских писаца са овог подручја за очување свог националног идентитета и тежње да се представи јединствени српски културни простор), свесно занемаривање националне и приповедачке традиције под утицајем комунистичке идеологије и зарад соцреалистичке литературе након Другог светског рата, али и њене особености, појединачни списатељски узлети, кључне публикације које су се појавиле у јужној српској покрајини, као и друге упоришне тачке књижевника (Јефтимијевић Михајловић 2021: 19–34). Уз раније објављену књигу студија и огледа *Знамења и значења* (2018) исте ауторке, такође у издању Института за српску културу, овај текст нуди зналачки и поуздан поглед на специфичности развоја савремене српске књижевности Косова и Метохије.

Институт за српску културу Приштина објавио је пет књига професора Тумачења књижевног дела и Прегледа јужнословенских књижевности Зорана Павловића, које су део његовог пројекта тумачења савремене српске поезије и критике на Косову и Метохији. Од тога три представљају огледе и студије претежно теоријско-методолошког, али и аналитичког карактера, а две монографије посвећене су парцијалним ауторским поетикама на основу тумачења појединачних песама, односно збирки. Осветљавање ауторске поетике Владете Вуковића на основу минуциозне анализе пет репрезентативних песама у фокусу је књиге *Експликација песме* (1998),[9] док је тумачењу једне збирке песама посвећена цела монографија *Експликација збирке песама* Посртање *Драгомира Костића* (2005). Осликавајући модерне тенденције које тумачење књижевног дела усмеравају ка дубини уместо ка ширини, и ослањајући се на теорију као једину дисциплину науке о књижевности која претендује на објективност, монографије које су на први поглед битне само за осветљавање појединачних поетика и књижевних дела, у теоријском и методолошком смислу постају значајне парадигме за будуће критичке увиде. Наиме, у овим књигама – што у уводном делу,

9 Ова књига публикована је у суиздаваштву са Народном и универзитетском библиотеком у Приштини.

што у експликативним напоменама – аутор подробно објашњава теоријске циљеве и свој метод тумачења, интуитивно-инвентивни наслућујући поступак, ослоњен у највећој мери на теоријски концепт Романа Ингардена (Павловић 1998: 7–13, 37), који усавршава из књиге у књигу и модификује према специфичностима сваког дела које тумачи. Јер поезија Владете Вуковића окренута је личном, интимном свету и његовом особеном песничком хронотопу, док је збирка Драгомира Костића не само лични већ и колективни ламент над српским народом и његовим светињама који су страдали и страдају на Косову и Метохији (збирка је настала у време етноцида над Србима на почетку трећег миленијума).

На то указује већ њихова композиција. Свако поглавље *Експликације збирке песама* Посртање *Драгомира Костића* почиње експликацијом методолошко-теоријског циља (I, II и III), након чега следе целине у којима је критички поступак примењен на појединачне песме и циклусе збирке, при чему је значајан и у теоријско-парадигматском смислу. Само последња целина, „Благослови, душо моја, Господа", именована је према библијском псалму који је песнику/песничком субјекту послужио као претекст и подтекст (в. Павловић 2005: 64–75). Књига *Експликација песме* подељена је на једно теоријско и још пет теоријско-аналитичких поглавља, а потом следе поглавља посвећена експликацији тих песама.

Сличан методолошки поступак Павловић примењује и у својим трима књигама огледа и студија чији је издавач Институт – *Функције експликације песме* (2000),[10] *Експликација структуралног приступа* (2003)[11] и *Експликација методолошког приступа* (2005) – теоријским и критичким огледима и студијама, претежно посвећеним косовскометохијским песницима, о којима ће бити више речи у једном од будућих радова усмерених на проучавање књижевности у монографским књигама огледа и студија у издању Института.

Већ смо поменули да је Институт за српску културу Приштина – Лепосавић до сада објавио шест монографија посвећених књижевним поетикама српских писаца и научника чије стваралаштво није уско везано за физички и духовни простор Косова и Метохије – Сими Матавуљу, Бранку Миљковићу, Данилу Кишу, Радомиру Константиновићу, Бранку Милорадовићу и Предрагу Палавестри. Управо оваквом издавачком политиком показује се да тај духовни и књижевни простор не треба посматрати као изоловани ентитет, него као саставни део јединственог српског духовног хоризонта, односно јединственог корпуса српске књижевности. Две од тих монографија ауторке Ане Мумовић – *Вера у стварање* (Верски мотиви у приповеткама Симе Матавуља – 2011) и *Свет Бранка Милорадовића* (Констативна и перформативна прича Змаја од Космаја – 2024) – углавном се баве верским мотивима у књижевном опусу поменутих писаца.

10 Књига је објављена у суиздаваштву са Библиотеком „Свети Сава" Приштина – Лепосавић.
11 Књига је објављена у суиздаваштву са Филозофским факултетом у Косовској Митровици.

Вера у стварање представља прерађену магистарску тезу, у којој се кроз три велике аналитичке целине тумачи еволуција уметничког света вере у приповеткама Симе Матавуља – од Приморја преко Црне Горе до Београда, тј. од доминације магијске слике, преко религијске, до научне. У првој целини, „Свет бога или вера као прибежиште", анализирани су верски мотиви у приповеткама из Далмације и Приморја; у фокусу друге целине, „Реторичка и романтично-реалистичка пројекција света", налазе се верски мотиви у црногорско-бокељском кругу прича, док су у трећој целини, „На путу ка свету без бога", анализирани верски мотиви (тачније, њихово напуштање као тематско-структурне окоснице) у београдском кругу прича. Оно што је остало изван истраживачког фокуса дотадашње књижевне критике, у овој монографији је подробно анализирано и вредновано, док су неки критички судови доношени сходно идеолошкој формули доведени у питање и/или оспорени.

Књига *Свет Бранка Милорадовића*, једина монографија у издању Института посвећена писцу у развоју, усмерена је на тумачење целовитог књижевног опуса овог аутора – од кратких романа и прича до драмског стваралаштва. Полазећи од критеријума *„лепоте сажете форме"* и *„емоционалног учинка и ефекта"* (Мумовић 2024: 12), критичарка вреднује дело уметника енциклопедијског духа, чије стваралаштво захвата традицију, митологију, религију и различите облике духовног и културног наслеђа. Тумачећи појединачна дела, она издваја и компарира Милорадовићеве поетичке константе, доводећи их у везу са српском и светском књижевном традицијом. На тај начин, монографија показује како се у оквиру издавачке делатности Института појединачне ауторске поетике могу сагледавати у ширем контексту духовне и културне традиције.

Док се у књигама Ане Мумовић поетике Симе Матавуља и Бранка Милорадовића сагледавају превасходно кроз религијске и културне кодове, монографија Марије Јефтимијевић Михајловић о Бранку Миљковићу усмерава пажњу на однос поезије, мита и традиције у делу једног од најзначајнијих песника српске књижевности 20. века. Књига *Миљковић између поезије и мита* (2012), осим што доноси значајну критичку синтезу досадашњих проучавања овог великог песника и тумачи његову поезију и есејистику у широком контексту српске и европске књижевности правећи релевантне паралелизме, ту поетику сагледава као спој традиционалног и модерног.[12] Проучавањем Миљковићеве поезије на два нивоа – као *поетике песме* (где су разматрана поетичка питања изражена у стихованој и есејистичкој форми) и *поетике мита и традиције* (где је тумачен његов однос према песничкој традицији и (српској) митологији и фолклору), ауторка остварује нове и научно драгоцене увиде у значењске аспекте ове изузетно сложене поетике, истичући „да је вредност његовог дела

12 Ова монографија представља прерађену магистарску тезу одбрањену под насловом „Поетика Бранка Миљковића" на Филозофском факултету у Косовској Митровици.

и у томе што је постало ризница песничког наслеђа генерацијама које су дошле после њега" (Јефтимијевић Михајловић 2012: 155).

Нулта дисциплина Данила Киша Мирјане Бечејски, монографија коју је Институт публиковао 2020. године, такође је прерађена докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету у Нишу под насловом *Есејистика Данила Киша*. Књига је посвећена есејистици и есејистичким формама овог светског писца, код кога су књижевно стварање и промишљање књижевности нераскидиво повезани, што је потврђено чињеницом да је Киш есејизовао све форме у којима је писао – од поезије, преко приповедака и романа, до интервјуа. Објављивање још једне у низу од педесетак самосталних публикација посвећених проучавању Кишовог књижевног дела ауторка оправдава чињеницом да овој обимној библиотеци недостаје књига која остварује систематичан научни увид у његову есејистику, а тиме и у главне књижевне и културне токове у којима су се смењивале идеје (Бечејски 2020: 11–14).

Поред „Предговора", уводног поглавља, „Литературе" и „Прилога", монографију чини још шест поглавља: „Пролегомена за теорију есеја", „Одбрана поезије (Рана есејистика 1957–1971)", „Одбрана прозе (Зрела есејистика 1971–1983)", „*Час анатомије*", „Париски период (Есејистика 1983–1989)" и „Закључна разматрања". Посебан теоријски допринос науци представља уводно поглавље, у коме је на осамдесетак страница изложена теорија есеја кроз дијахронију и синхронију – „неухватљиве форме" која већ пет векова привлачи писце и све оне који промишљају књижевност. Есеј је сагледан у оквиру супстанцијалне теорије, а потом је есејизација представљена као интегративни процес у књижевном делу Данила Киша – што би био прилог релацијској теорији есеја, јер је у оквиру ове целине представљен однос есеја и мита, есеја и поезије (есејизација поезије), романа, приче и циклизоване збирке прича, критике и теоријског промишљања књижевности, као и есејизација разговора.

Најновија монографија усмерена на проучавање ауторске поетике у издању Института за српску културу Приштина – Лепосавић посвећена је *Транстекстуалности у прози Радомира Константиновића* (2025) и представља прерађену и допуњену докторску дисертацију Соње Шљивић, одбрањену на Филолошком факултету у Београду под насловом *Рефигурација ликова у прози Радомира Константиновића*. Полазећи од става да је досадашња књижевна критика маргинализовала романе модернисте Радомира Константиновића (који је културној јавности познатији као филозоф, есејиста и полемичар), при чему су кључни аспекти његовог приповедног поступка остали неосветљени, ауторка се усмерава на тумачење транстекстуалности у раним романима: *Дај нам данас, Мишоловка, Чисти и прљави* и *Излазак*. То су уједно наслови четири поглавља која, поред уводног, извора и библиографије, чине ову језгровиту и модерно конципирану књигу. У суштини, овде је највише реч о библијском подтексту, односно о интертекстуалном дијалогу с текстовима од првостепеног културног значаја и/или текстовима који чине упоришта светске књижевне традиције. Соња Шљивић у разматрање

укључује и пишчев дијалог са сопственим текстовима – његове есеје и интервјуе као најзаступљеније форме експлицитне поетике, не занемарујући чињеницу да је Константиновић есејизирао најважније мотиве своје приповедне прозе. Темељ методолошког приступа, који ауторка сама одређује као плуралистички, заснива се на Женетовом схватању транстекстуалности (изложеном у књизи *Палимпсести: књижевност подигнута на други степен*), књижевноисторијском и културолошком приступу, текстолошкој анализи, компаративном сагледавању различитих нивоа транстекстуалних и наратолошких истраживања, као и на постструктуралистичкој и психоаналитичкој критици (Шљивић 2025: 10–11).

За разлику од већине наведених монографија које су усмерене на интерпретацију књижевних дела и поетика појединачних писаца, књига Ане Мумовић *Критички ум Предрага Палавестре* (2025) посвећена је књижевном историчару и теоретичару чији је научни опус значајно обележио проучавање српске књижевне критике. Полазећи од појма критичког мишљења као темељне категорије, ауторка разматра Палавестрину књижевноисторијску и теоријску мисао, осветљавајући методолошке основе његовог приступа и место које заузима у развоју српске науке о књижевности. Овакво усмерење студије, које повезује књижевноисторијски, теоријски и културолошки аспект, чини је специфичним доприносом у оквиру издавачке делатности Института, јер отвара простор за разумевање књижевне критике као самосталног и сложеног предмета научног проучавања. Укључивање ове књиге у шири корпус публикација Института показује да се појам ауторске поетике у раду не односи искључиво на књижевно стваралаштво, већ и на различите облике књижевнокритичког и научног мишљења.

Сагледавање монографских публикација у издању Института за српску културу Приштина – Лепосавић показује да проучавање појединачних стваралачких поетика представља један од најстабилнијих и методолошки најразвијенијих сегмената његове издавачке делатности. Разноврсност приступа – од књижевноисторијског и културноисторијског, преко интерпретативно-аналитичког, до теоријски заснованих и интердисциплинарних концепата – омогућава свеобухватније разумевање српске књижевности, како у оквиру косовскометохијског простора, тако и унутар ширег националног књижевног корпуса. Тематски распон ових публикација, који обухвата и књижевно стваралаштво и књижевну критику као предмет проучавања, указује на настојање Института да систематично развија различите правце научног истраживања. Посебан значај ових монографија огледа се и у афирмацији мање проучаваних и често скрајнутих писаца, чије је стваралаштво, неретко везано за уже културне и завичајне оквире, управо у овим издањима добило своје целовитије научно тумачење и видљивост унутар српске књижевности. Иако се поједини писци и даље јављају као недовољно монографски обрађени, велики број радова објављених у часопису *Баштина*, тематским зборницима и зборницима са научних скупова показује да њихово стваралаштво већ заузима важно место у научноистраживачком

раду Института, истовремено најављујући и могућност настанка будућих тематских и ауторских монографија. Континуитет издавачке делатности и разноврсност методолошких приступа у монографијама посвећеним појединачним поетикама потврђују њихов значај у очувању, тумачењу и савременом научном сагледавању српске књижевности.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Ахметагић 2012: Јасмина Ахметагић. *Невидљиво збивање: Православна духовност у прози Григорија Божовића.* Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.

Бечејски 2020: Мирјана Бечејски. *Нулта дисциплина Данила Киша.* Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.

Бечејски 2026: Мирјана Бечејски. „Проучавање српског језика и књижевности у Институту за српску културу Приштина – Лепосавић (На примеру сакупљачког и приређивачког рада у области народне и уметничке књижевности)". *Баштина*, св. 68, 89–102.

Бован 2000: Владимир Бован. *Јаничије Поповић: живот и дело*. Приштина: Народна и универзитетска библиотека „Иво Андрић": Институт за српску културу.

Бојовић 2002: Драгиша Бојовић. *Песник будућег века: О поезији Димитрија Кантакузина*. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић; Косовска Митровица: Филозофски факултет.

Денић 2003: Сунчица Денић. *Књижевно дело Манојла Ђорђевића Призренца*. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић; Београд: НИЈП „Панорама"; Косовска Митровица: Филозофски факултет.

Ђорђевић 1995: Милош Ђорђевић. „Свет детињства и поетика завичаја у роману *Трагови* Вука Филиповића". *Баштина*, св. 6, 93–110.

Ђорђевић 1997: Милош Ђорђевић. „Необјављена студија Вука Филиповића о поезији и поетици Милана Ракића". *Баштина*, св. 8, 53–65.

Ђорђевић 2002: Милош Ђорђевић. „Критичко-теоријска мисао Вука Филиповића". *Баштина*, св. 13, Тема броја: „Живот и дело Вука Филиповића", 111–122.

Ђорђевић 2003: Милош Ђорђевић. „Три монографије Вука Филиповића". *Баштина*, св. 15, 45–59.

Ђорђевић 2004: Милош Ђорђевић. *Дело Вука Филиповића.* Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић; Приштина: НЈП „Панорама"; Косовска Митровица: Филозофски факултет.

Јашовић 2008: Предраг Јашовић. *Живот и дело Милорада Радуновића.* Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.

Јевтовић 1996: Миленко Јевтовић. *Личност и књижевно дело Григорија Божовића 1–2*. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.

Јевтовић 2004: прир. Миленко Јевтовић. *Григорије Божовић у међуратној књижевној критици.* Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.

Јефтимијевић Михајловић 2012: Марија Јефтимијевић Михајловић. *Миљковић између поезије и мита*. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.

Јефтимијевић Михајловић 2021: Марија Јефтимијевић Михајловић. *Мит(о)поетика романа Петра Сарића*. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.

Мумовић 2011: Ана Мумовић. *Вера у стварање* (Верски мотиви у приповеткама Симе Матавуља). Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.

Мумовић 2024: Ана Мумовић. *Свет Бранка Милорадовића* (Констативна и перформативна прича Змаја од Космаја). Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.

Мумовић 2025: Ана Мумовић. *Критички ум Предрага Палавестре*. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.

Павловић 1998: Зоран Павловић. *Експликација песме: тумачење песама Владете Вуковића: „Има једна песма", „Долази песма", „Остаћу негде", „Кад не дођох за живота..." и „Мементо".* Приштина: Институт за српску културу: Народна и универзитетска библиотека.

Павловић 2005: Зоран Павловић. *Експликација збирке песама Посртање Драгомира Костића*. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић; Косовска Митровица: Филозофски факултет.

Рајовић 2023: Драгана Рајовић. *Патријархални морал у приповеткама Григорија Божовића.* Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.

Ребић, Ћупић 2002 (ур.): *Живот и дело Вука Филиповића*, 1–2. Ур. Чедомир Ребић и Жељко Ћупић. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић; Косовска Митровица: Филозофски факултет.

Тешић 2005: Гојко Тешић. „Прилози за библиографију Григорија Божовића". У: *Косовска прича.* Београд: Политика: Народна књига, 229–247.

Филиповић 1999: Вук Филиповић. *Поезија Милана Ракића*. Приштина: Институт за српску културу: Народна и универзитетска библиотека: Друштво књижевника Косова и Метохије.

Чолић 1999: Љиљана Чолић. *Глигорије Елезовић: просветитељ на размеђи цивилизација*. Приштина: Институт за српску културу: Народна и универзитетска библиотека.

Шљивић 2025: Соња Шљивић. *Транстекстуалност у прози Радомира Константиновића.* Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.

Mirjana BEČEJSKI
Maša PETROVIĆ

MONOGRAPHS DEDICATED TO INDIVIDUAL CREATIVE POETICS IN THE PUBLISHING ACTIVITY OF THE INSTITUTE FOR SERBIAN CULTURE PRIŠTINA – LEPOSAVIĆ

Summary

This paper forms part of a broader research project aimed at providing a systematic examination of the publishing activities of the Institute for Serbian Culture Priština – Leposavić in the field of studying the Serbian language and literature, with special emphasis on its monographic publications devoted to the individual poetics of Serbian writers, critics, and scholars. The paper centers on the monographs produced by the

Institute's associates as part of the Institute's academic and research work, examining their thematic scope, methodological characteristics, and scholarly contributions within the context of contemporary Serbian literary studies. Based on the analysis of nineteen monographs dedicated to individual authorial poetics, the paper identifies the dominant research directions, the diversity of interpretative approaches, and the place these publications occupy within the broader corpus of Serbian literature.

The study demonstrates that monographs devoted to individual literary poetics constitute one of the most established and methodologically developed segments of the Institute's publishing activity. A wide range of scholarly approaches is being examined, including literary-historical, cultural-historical, and theological-aesthetic perspectives, as well as interpretative-analytical, comparative, narratological, poststructuralist, and interdisciplinary methodologies. Particular attention is paid to the ways in which these studies situate the poetics of individual authors within the broader corpus of Serbian literature, while including its regional and cultural-historical specificities.

Special emphasis is placed on the monographs dedicated to writers and scholars from Kosovo and Metohija, whose literary and scholarly contributions have frequently been marginalized or insufficiently represented within the wider canon of Serbian literary history. In this regard, the paper shows that several of the Institute's publications have played a significant role in the scholarly reassessment and renewed recognition of authors such as Grigorije Božović, Janićije Popović, Manojlo Đorđević Prizrenac, Vuk Filipović, and others. At the same time, the analysis encompasses the monographs devoted to authors whose work extends beyond regional boundaries, thereby demonstrating that the Institute's publishing policy approaches Serbian literature as a unified cultural and intellectual tradition.

The paper concludes that the continuity of the Institute's publishing activities, together with the methodological diversity of its monographs on individual literary poetics, confirms their enduring scholarly value for the preservation, interpretation, and contemporary critical reassessment of Serbian literature. Furthermore, the substantial body of studies published in the journal *Baština*, thematic collections, and conference proceedings reflects sustained scholarly interest in individual authors and points to the continued development of future thematic and authored monographic research.

Keywords: Institute for Serbian Culture Priština – Leposavić, publishing activity, monographs, individual creative poetics, Serbian literature, literary criticism, methodological approaches, interpretation, poetics, scientific research work.

УДК 821.163.41.09-31 Николић Д.

Оригинални научни рад

*Жељко С. ТЕШИЋ**

Универзитет Сорбона
Факултет хуманистичких наука
Катедра за славистику
Париз, Француска

КОСОВО И МЕТОХИЈА КАО ПРОСТОР СЕЋАЊА И ИДЕНТИТЕТА У РОМАНУ *ЈЕСЕЊА СВИЛА* ДАНИЛА НИКОЛИЋА

Апстракт: У раду се анализирају Косово и Метохија као простор сећања и идентитета у роману *Јесења свила* Данила Николића. Простор завичаја конституише се посредством сећања приповедача и главног јунака Душана Дедовића. Дедовић је прогнаник са Косова и Метохије, а његову садашњост обележавају губитак дома и породичног мира. Анализа обухвата три временске равни – детињство, блиску прошлост и садашњост. Ослањајући се на промишљања природе и врста сећања у радовима Мориса Албваша и Алаиде Асман, као и на појмове носталгије и изгнанства код Светлане Бојм, показује се да Метохија превазилази своје географско одређење и прераста у упориште јунаковог идентитета. Повратак завичајним сликама кроз Душанова сећања не омогућава обнову изгубљеног завичајног окриља, док садашњост, као време радње романа, не пружа јунаку могућност новог укорењивања.

Кључне речи: Данило Николић, *Јесења свила*, роман, Косово и Метохија, сећање, идентитет, завичај, прогонство, носталгија, генерацијско сећање.

УВОД

Како је већ утврђено у досадашњим проучавањима дела Данила Николића, Косово и Метохија представљају једно од тематских тежишта његове прозе. Тај географски простор у Николићевој уметничкој интерпретацији прераста у особен завичајни предео, место припадности и упориште идентитета. У роману *Јесења свила* Метохија се обликује из перспективе прогнаника, посредством сећања приповедача и главног јунака Душана Дедовића.

У времену радње романа метохијски крајеви више нису животни простор јунака. Они се преламају кроз његова сећања и свакодневицу човека

* ORCID 0009-0000-6858-6480, zeljkotesic83@gmail.com

који је измештен из завичајног окружења и који не може, или не жели, да се прилагоди новом простору градских гужви, бучних машина и свега што, према његовом схватању, ништи људски дух.

Индивидуална метохијска искуства преплићу се с породичним, колективним и генерацијским сећањима. Идентитет јунака везује се за дању прошлост, пре свега за детињство и породицу као чврсто и сигурно окриље. Обликује се и током његовог одраслог доба у Метохији. Блиска прошлост, обележена породичном трагедијом, губитком дома и прогонством, пресудно одређује Дедовићев однос према садашњости и отежава његово прилагођавање новом животном простору. Егзистенција у садашњости тиме постаје проблематична јер су животне вредности и упоришта идентитета остали везани за изгубљени завичај.

Анализа јунакових сећања, његовог односа према прошлости и садашњости, као и бола и носталгије изгнаничке генерације којој припада Душан Дедовић, ослања се на концепте Мориса Албваша, Алаиде Асман и Светлане Бојм. Тумачење се организује према трима временским равнима – даљој прошлости, односно детињству, блиској прошлости и садашњости као времену радње романа. Кроз Дедовићев боравак на обали Дунава, његове реминисценције, снове и дијалоге с осталим јунацима прати се начин на који се обликује његов однос према завичају, прошлости и сопственом идентитету. Циљ анализе јесте да покаже како се Косово и Метохија конституишу као простор идентитета и на који начин губитак завичаја одређује јунаков однос према прошлости и могућност укорењивања у садашњости.

ДЕТИЊСТВО КАО ИЗГУБЉЕНО ОКРИЉЕ

Досадашња проучавања дела Данила Николића углавном су сагласна у одређивању тематских тежишта његове прозе. Радивоје Микић у раду „Триптихон за Данила Николића" (Микић 2016: 84) подсећа на Николићеву прву књигу *Мале ђоруке* из 1957. године и на дужу стваралачку паузу до књиге приповедака *Повратак у Метохију* из 1973. године. Напомиње да је управо ова књига „скренула пажњу на најважнији тематски аспект у прози Данила Николића – потребу да се приказује живот Срба на Косову и Метохији из једне специфичне, евокативно интониране перспективе" (Микић 2016: 84). Каснија дела потврдила су ово запажање и показала да је за Николића Метохија простор који превазилази своје физичко-географске оквире и прераста у „изгубљено митско окриље" (Микић 2016: 89). У роману *Јесења свила* то окриље везује се за детињство, прецизније – за приповедачево и јунаково сећање на њега. Носталгија за изгубљеним пределом постепено обликује утопијску слику идеалног завичаја. Јунакова сећања јављају се као тачке повратка у различите временске слојеве прошлости: у детињство, али и у период непосредно пре одласка са Метохије и трагичних догађаја који су тај одлазак проузроковали.

Морис Албваш, говорећи о успоменама, полази од два начина њиховог организовања. Први подразумева да их појединац посматра из сопствене тачке гледишта (индивидуално памћење), док се други односи на колективно памћење, у оквиру кога се успомене могу „расподелити унутар каквог великог или малог друштва, чије делимичне слике представљају" (Albvaš 2015: 29). Појединац тако учествује у двема врстама памћења, које понекад могу обликовати и опречне слике. Албваш указује на њихово повремено и неминовно преплитање, али наглашава да индивидуално памћење „ипак следи сопствени пут, па се читав тај спољашњи допринос присваја и укључује у његову супстанцу" (Albvaš 2015: 30)[1].

Душан, главни јунак романа, призива слике прошлости. Слика Дунава којим плови у чамцу, посредством заједничког осећања мира и спокојства, повезује се с тренуцима вожње с дедом у двоколици током детињства:

> Одлажући толико жуђен тренутак, онај лет пловка и удице са мамцем, кад одмахнем пецаљком, напред и увис, поново сам држао замотуљак дувана, пун лаке раздраганости, као некад, када сам, за време ферија, стајао у двоколици док је дедин Путаш лако касао кроз равно Призренско поље, надомак ешалона још зелених винограда, још црвеног крова беле куће (Николић 2002: 27–28).

У наставку се, међутим, идилична слика тренутака проведених с вољеном особом – дедом – дезинтегрише и доводи у питање реченицом издвојеном у засебан пасус: „Али нешто са мојим успоменама није како треба да буде" (Николић 2002: 27). Следе три кратке реченице, такође издвојене у посебан пасус: „Увек у тим пределима, којима се у сећању враћам, све је празно. Ни човека ни птице. Оно што је чинило део мог живота, сада је нека укочена празнина" (Николић 2002: 27). Идилична слика прошлости тиме уступа место „укоченој празнини". Поставља се питање у којој мери историјске околности и нестанак некадашњег друштвеног оквира преобликују индивидуално памћење јунака.

Албваш указује на то да аутобиографско сећање није изолована и фиксирана слика прошлости, него да његова реконструкција зависи од различитих друштвених, породичних, генерацијских и других промена у простору на који се сећање односи. Код Николићевог јунака повратак сећањима у Призренско поље показује да реални простор, некадашња позорница његових искустава, може опстати као оквир успомена, али да губитком заједнице и људи који су том простору давали значење настаје

1 Албваш говори о преплитању два памћења наглашавајући да се индивидуално често мора ослонити на колективно како би допунило одређене празнине, да се може „у њ сместити, с њим на тренутак побркати" (Albvaš 2015: 30). Као што је у тексту цитирано, индивидуално каткад упија у себе колективно, али, по мишљењу Албваша, колективно памћење обухвата индивидуална памћења, али се с њима не подудара. У колективно памћење продру индивидуалне успомене, које се тада мењају јер више не припадају искључиво сфери личног.

„укочена празнина". Елементи те слике – деда, двоколица, коњ Путаш, виногради, „кров наше беле куће" – превазилазе оквир личне носталгије и постају део колективног искуства оних који су напустили простор који су називали својим. Простор је остао без људи који су га, из перспективе јунака, чинили смисленим и учествовали у формирању његове личности. Помисао да са успоменама „нешто није како треба" упућује на раскорак између личног сећања и измењеног колективног оквира у којем су сегменти Душанове идиличне слике некада били живи.

Албваш разматра и комуникацију међу генерацијама. Дете посредством родитеља, а нарочито баба и деда, долази у додир са историјом, обичајима и културом који му претходе и чији континуитет наставља. У том погледу, деда је посредник између Душанове приватне и колективне историје, вољени члан породице и носилац породичног и културног памћења. Говорећи о детету које расте са дедом и бабом, Албваш констатује: „Како да се, за догађаје који га се тичу и у које је уплетен, не заинтересује за све оно што сада поново васкрсава у причама тих старих људи који заборављају на разлику међу добима и, преко садашњости, повезују прошлост с будућношћу?" (Albvaš 2015: 40). Значај међугенерацијског преноса културних и историјских садржаја потврђује још једно сећање на деду. Подстакнут сликама природе које посматра током боравка крај Дунава, Душан се присећа *славе* и *Бадњеī дана* код деде, односно обичаја који сажимају породичну традицију и повезују је са ширим колективним идентитетом метохијских Срба:

> Тако је, тим галопом, јездио четворопрег који нас је кроз стари Метох возио код деде на славу. [...] После, на бадњи дан, тако су, као голубови, слетале беле крпе снега са прастарих храстова испод којих сам гацао за дедом, носећи у наручју мој бадњак. [...] расејани по свету, тонемо у давнину, у дане детињства и младости, са сликама наших поља и шума, река и кућа, у којима никад више нећемо бити... (Николић 2002: 44–45).

Овим се делом романа успоставља веза с раније описаном сликом детињства. Нестанак носилаца породичне и колективне традиције – деда је убијен, док су многи други убијени или прогнани – указује на прекид њеног континуитета. Припадност том културном моделу Душан ће у роману означити синтагмом „метохијска сорта", у сцени сусрета са Шумаром, који пред њега излази потпуно наг: „Мушкарци, бар моја метохијска сорта, ретко се показују наги један пред другима. Овај се није снебивао" (Николић 2002: 29). Тај стид, који проистиче из усвојеног колективног односа према телу, јунак задржава и након напуштања завичајног простора. Културни модел, дакле, остаје очуван у њему, а метафора „метохијске сорте" сажима вредности и обрасце које је јунак усвојио током одрастања и сазревања.

Повратак успоменама из детињства подстакнут је боравком у природи и миром који она пружа, насупрот машинама и буци, о којима јунак говори с презрењем. Ипак, књижевна критика указује на разорни потенцијал таквог окретања прошлости:

> Тај простор света емоција далеко више разара биће него спољашње недаће. И управо тада јунаци прибегавају евоцирању успомена – Душан се сећа Метохије и свих лепих тренутака који су претходили паљењу породичне куће, трагедији због које ће његова жена Владислава полудети (Михаиловић Милошевић 2022: 94).

Свет главног јунака одређује и блиска, трагична прошлост, у којој губи неколико кључних упоришта: завичајни простор своје „сорте" и породични мир. „Укочена празнина" која обележава сећање на дању прошлост и детињство тако се показује као последица искуства блиске прошлости, чије трагове јунак носи и на сопственом телу.

НЕМОГУЋИ БЕГ ОД БЛИСКЕ ПРОШЛОСТИ

Како је претходно наглашено, догађаји који су јунака дубоко потресли и одредили различите аспекте његовог живота припадају блиској прошлости. Ако се сећања на детињство, деду, празнике као симболе породичног окупљања и идиличне метохијске крајолике могу разумети као потрага за некадашњим упориштима идентитета Душана Дедовића, догађаји из година које непосредно претходе времену радње романа представљају основу дезинтеграције те идиличне слике и извор његове болне садашњости. Паљење и напуштање куће, као и болест јунакове супруге Владиславе, трајно обележавају његову свакодневицу.

Карактеристична је Душанова реакција када му Јаворка донесе хрпу старих новина за потпалу. Његово бурно реаговање открива отпор према сусрету са стварношћу – светом ратова и несрећа, бучних машина и саобраћајне вреве. Јунак који је дошао да пронађе мир у природи крај Дунава тај мир не успева да оствари, јер га непрестано опседају сећања на Метохију, простор за који везује оно што је његовом животу давало смисао. Гомила старих новина иронијски наглашава немогућност таквог бега, а Душан на крају признаје: „Можда сте у праву, лакше се потпали ватра тубом старог папира" (Николић 2002: 63). Стварност од које покушава да се удаљи тако поново продире у простор његове привремене изолованости.

Однос цивилизације и културе представља једну од важнијих опозиција у роману *Јесења свила*. Већ у уводном тексту, пре почетка романа, наглашава се стварност поремећених међуљудских односа и успоставља мисао о дехуманизујућем дејству технолошког напретка, масовних средстава комуникације и машина. Миломир Гавриловић примећује да култура и цивилизација, као поларизоване категорије, условљавају поретке вредности о којима се говори у *Јесењој свили* (Гавриловић 2016: 151). Николић у уводном тексту пише: „Мудрост и разумевање су замењени брзином и празнином" (Николић 2002: 5). Из перспективе ове опозиције могу се проматрати и догађаји из блиске прошлости Јаворке и Душана. На оба простора, у Метохији

и Хрватској, њихове судбине обележене су историјским околностима које разарају дотадашње животне и вредносне системе. Крај двадесетог века у роману се тако обликује као време убрзаног технолошког развоја, али и ратова и дезинтеграције.

У такав контекст уклапа се и кошмарни сан главног јунака, у коме је везан за дрво и приморан да посматра како приказа („го и бео") баца у ватру значајна дела националне културе. Док горе Јакшићеве, Пајине и Лубардине слике, као и дела језика и књижевности – *Рјечник*, Његошев *Горски вијенац* и Станковићева *Нечиста крв* – сневач узвикује: „Зашто, побогу?!". Али док се тело „људске немани" која пали топи од пламена, јунак каже: „Клонуо, досећам се зашто је то учинио, зашто је то уништено: помогло ми је да памтим" (Николић 2002: 67).

Категорија памћења тиме се поново активира, а индивидуална и колективна историја симболички се повезују мотивом ватре: запаљеној Дедовићевој кући одговарају запаљена културна добра. У свести о цивилизацијском паду памћење постаје један од начина очувања онога што је некада постојало и имало вредност. „Судар цивилизације и културе, који одређује човекову позицију у свету приказан је без дефетизма, али са сигналима апокалиптичне топике. Наиме приповедач нам предочава цивилизацијску (али не и културну!) пропаст човечанства" (Гавриловић 2016: 151). Култура, према таквом виђењу, може опстати у памћењу и након нестанка својих материјалних трагова. Отуд је значајно и запажање Р. Микића који, поредећи Борисава Станковића и Данила Николића, истиче: „Писци попут Боре Станковића и Данила Николића [...] теже да нам покажу да оно што више уистину не постоји има већу снагу од онога што постоји, што је још увек део животне емпирије" (Микић 2016: 102).

Увођење лика Јаворке допуњује слику блиске прошлости и садашњости. Бивша библиотекарка своју некадашњу библиотеку у Хрватској одређује као „на суво извучену гондолу". Овом симболичном сликом поново се актуелизује однос културе и цивилизације. Душан и Јаворка појављују се као чувари онога што нестаје и као носиоци сећања. Њихова блискост стога се превасходно заснива на међусобном разумевању сродности искуства и заједничком погледу на свет. Обала Дунава на први поглед делује као простор за бекства од бучног града, својеврстан пасторални предео мира. Опширни описи природе, њене чулности и бујности, међутим, додатно наглашавају несрећу оних који у њој бораве. Јаворка, Душан, као и Шумар, који је изгубио сина, постају део слике природе коју приповедач симболички одређује као гоблен („јесењи гоблен, старински вез", „гоблен мог јутра"). Попут фигура на гоблену, јунаци су приказани на обали Дунава у тренуцима разговора, док њихове личне историје остају скривене иза привидног мира призора.

Главни јунаци припадају генерацији која је у одраслом добу доживела рат и била принуђена да напусти своје домове. Душан је у педесетим, а Јаворка у четрдесетим годинама, али их повезује сродно искуство губитка

и прогонства. Обоје су изгубили дом и напустили простор који је представљао део њиховог идентитета. Дедовићева супруга психички се разболела и више га не препознаје, док су му ћерка и унук у иностранству. Јаворкина деца су с њом, али је она одвојена од супруга, за кога сумња да је одговоран за смрт њој блиских чланова породице. Некадашња породична стабилност тиме уступа место расутим и трауматизованим породичним заједницама. Душан и Јаворка у том погледу добијају и парадигматску функцију: њихове појединачне судбине упућују на искуство шире генерације чији су животни токови пресечени ратом и прогонством.

Говорећи о друштвеном сећању, Алаида Асман полази од личних сећања појединаца која су „генерисана захваљујући друштвеној блискости, сталној интеракцији, заједничким облицима живота и искуствима која делимо" (Asman 2015: 74). Као један облик друштвеног сећања издваја генерацијско сећање: „Као група људи приближно истих година, која је била сведок истих догађаја генерација дели заједнички оквир уверења, вредности, навика и ставова" (Asman 2015: 75). Генерација себе препознаје као различиту у односу на оне које долазе после ње. Асманова пише[2] да „друштвене генерације стичу посебан профил кроз заједничко искуство преломних догађаја", док њихов „невидљив оквир" обухвата заједничка искуства, наде, вредности и опсесије. Тај оквир постаје видљив у тренутку генерацијске смене, која је, према Асмановој, „кључна [...] за реконструкцију друштвеног сећања" (Asman 2015: 75).

У роману *Јесења свила* јунаци припадају генерацији која је одрастала и формирала се у оквирима некадашње Југославије, делећи одређене културне, друштвене и политичке обрасце. Јаворка и Шумар живели су на подручју данашње Хрватске, а Душан, Иван и Алекса на Косову и Метохији. У времену радње романа држава у којој су одрасли више не постоји, а њен распад припада њиховој блиској прошлости. Иако јунаци избегавају да непосредно говоре о најтрауматичнијим искуствима, њихови трагови непрестано продиру у садашњост. Шумар је, улазећи у воду да би допливао до чамца, одбацио све ствари, задржавши једино шкољку са фотографијом настрадалог сина. Душанов однос према блиској прошлости откривају његова реакција на новине за потпалу и избегавање детаљнијег одговора на питање о опекотини на челу. Ни Јаворка своју трагичну причу не открива лако. Неспремност јунака да непосредно говоре о проживљеним траумама не спречава њихово непрестано присуство у свакодневици. Болна искуства остају затворена у сфери личног чак и у односима блиских пријатеља. О блиској прошлости свог пријатеља Алексе приповедач каже: „Стари пријатељ, школски друг, колега, сабрат у невољама прогнаних, оста нем[3], са својом тајном.

2 Позивајући се на: Singh, Skerrett, Hogan 1996.

3 Претходно су Душан и Алекса говорили о Владислави, Душановој супрузи, Алексиној и његовој школској другарици. Сада је душевно оболела, а некада (каже Алекса): „Према твојој Ласи мерили смо све друге девојке. Не ја, него пола разреда је било заљубљено у њу, некад" (Николић 2002: 16).

Јер нема сумње, неку велику, личну тајну, Алекса носи и држи закључану од оне године кад је прешао у Приштину [...]" (Николић 2002: 16).

> Генерацијски временски период има одлучујућу улогу и код закаснелих обрада личних сећања, посебно оних која имају трауматски карактер. Занимање за јавне споменике, филмове и друге облике пажње и јавних обележавања обично се појављује када прође најмање 15 година од догађаја (Asman 2015: 75)[4].

Николић је Дедовићу поверио улогу приповедача, чиме се непосредније предочава његов унутрашњи свет, обележен све слабијом надом и осећањем немоћи упркос покушајима да у измењеним околностима заснује живот на новом месту. У једном од дијалога с Јаворком (о прошлости) он каже: „Јер, заиста, кад причам нешто из давних времена, и себе, и све остало видим са неког *неодређеног*[5] растојања" (Николић 2002: 135). На то Јаворка узвраћа: „*И* ја!".

„Неодређено растојање" са којег Душан и Јаворка посматрају сопствену прошлост указује на извесно удаљавање од проживљеног искуства. Међутим, Николић перспективу проширује са индивидуалног на генерацијски план: временска дистанца не води нужно јаснијем сагледавању прошлости, него отвара и могућност заборава. Душан замишља будућу генерацију за коју искуства његових савременика више неће припадати корпусу живог сећања:

> Није разумео[6] моје осмехивање из неке астралне даљине на све то. Тај сетни осмех изазвала је мисао о временима пред нама кад ће други овде дисати, јести, спавати, чезнути. Неки млади људи у белим униформама, на палубама вретенастих пловила, неће имати ни прамен помисли да су некад овде били, ходали и волели неки Ђухец, неки Шумар, неки Душан и нека Јаворка, које је зближила судбина прогнаних из завичаја (Николић 2002: 143–144).

Слика будућих младих људи који неће имати „ни прамен помисли" о Душану, Јаворки и Шумару сугерише ограничено трајање генерацијског сећања. Заједничко искуство изгнанства повезује јунаке и представља својеврстан оквир њихове генерације. Но тај оквир није трајан. Сменом генерација непосредно и живо сећање изгубиће своје носиоце. У роману *Јесења свила* на овај начин проблематизује се не само трауматичност сећања, већ и могућност заборава – нестанка искуства једне генерације из хоризонта

4 Асманова се позива на више примера, најпре на студију о Даласу и Мемфису, о трауматичним искуствима у различитим градовима. У Даласу је 1963. убијен председник Кенеди, а у Мемфису 1968. Мартин Лутер Кинг. Истраживање је показало да ниједна јавна институција, улица и сл. није добила име по овим личностима у градовима у којима су убијени, али су школе у једном граду назване по жртви из другог града. Тек након тридесет година у оба града отворени су музеји посвећени онима који су у њима страдали.

5 Курзив наш.

6 Мисли на Шумара.

оних који долазе после ње. Отвара се тако и питање шта од сећања и идентитета једне генерације може надживети њене непосредне носиоце.

Генерација која је изгубила чланове породице, дом и дотадашњи начин живота, а потом се расељила у просторе које не доживљава као своје, покушава да побегне од блиске прошлости, али јој се непрестано враћа. Процес туговања због губитка још траје. Немогућност помирења с блиском прошлошћу усмерава Душана ка даљој прошлости – детињству као времену породичне целовитости, сигурности и припадности. Међутим, и повратак том времену открива раније поменуту „укочену празнину". Због тога је потребно сагледати положај јунака и у времену радње романа и размотрити начине на које његова везаност за изгубљени завичај и прошлост отежава могућност укорењивања у садашњости.

САДАШЊИ ТРЕНУТАК (НЕ) ПОСТОЈИ

На почетку романа, док са Иваном путује колима ка месту одмора, обали Дунава као простору мира и природе, приповедач је усредсређен на садашњи тренутак: на начин на који његов пријатељ вози и на све стрмији пут, због којег му се чини да ће се аутомобил претурити. Већ у наредном пасусу, међутим, садашњи призор призива сећање на метохијске путеве: „Овакви стрмоглави, уз које не иду ни такозване козје стазе, постоје *само*[7] по обронцима Руговске клисуре, Мокре горе, Паштрика и Штедима. Високо изнад валовите Метохије" (Николић 2002: 16–17). Након тога приповедач поново усмерава пажњу на предео кроз који пролазе и лепоту Дунава.

Приповедно ткиво тако се обликује укрштањем времена радње романа и времена његове предисторије. Природа *овде* постаје подстицај за призивање природе *тамо*. Реминисценције на период пре прогонства непрестано продиру у свакодневицу коју Дедовић опажа, описује и тумачи, повезујући њене призоре са сликама Метохије.

Јаворкина појава уноси извесну могућност окретања животу у садашњости. Ипак, Душан ће пред крај романа рећи:

> А мислио сам, и нисам лагао, кад сам ти првих дана рекао да је све у мени мртво; не само оно што се именује као мушко, и као мушкост. Осећања на првом месту. Сасвим. Љубав, такође дефинитивно. А није. Као што није то мој однос према теби. Не љубав, него вапај, моја графице од Јорка. Себичност, Ворка (Николић 2002: 148).

У наставку Душан набраја шта све тај „вапај" обухвата: одбрану од „разних Маријана", страх од даљине Новог Зеланда, где му живи кћерка и где ће „склопити очи", као и „покров који пада на моју тугу за завичајем, и за женом којој се помутио ум". Потом додаје: „Уз све то, моја љубав, наша љубав

7 Курзив наш.

је и јама у коју ћу затрпати сећање на Шумаревог сина, на слику пререзаног грла твога брата, на ропац мог високог деде Душана..." (Николић 2002: 148).

У *Будућности носталгије* Светлана Бојм тврди: „Изгнанство подразумева и патњу прогона и скок у нови живот. Скок је и јаз, често непремостив, он показује несамерљивост изгубљеног и нађеног. Само малобројни успеју да изгнанство претворе у окрепљујућу фикцију" (Bojm 2005: 376). Обликовање нове приче о себи, у новом простору и међу новим људима, за Душана се показује као тешко оствариво. Претходни живот не може бити поништен, као што ни симболично „затрпавање" сећања не подразумева нестанак прошлости. Отуда његове речи пред крај романа: „Срушеног нико више не може срушити. Био сам, чини ми се, чвршћи и усправнији него икад. То јест, раван према свему. Помирен са свим што сам доживео и што ме чека" (Николић 2002: 150). Као изгнаник са Метохије, Душан Дедовић придружује се низу ликова прозе Данила Николића чије судбине обликују теме пролазности живота и неуспелих „појединачних покушаја да се досегне унутрашњи склад личности и успостави пуна комуникација са светом" (Недић 2016: 81). Његова отуђеност од садашњости стога се пре може разумети као последица губитка и немогућности успостављања његових животних упоришта него као резултат свесног избора.

Бојмова као једно од главних обележја изгнанства издваја двоструку свест, „дуплу експозицију различитих времена и простора, стално рачвање"; изгнаници су људи са „двоструком", „половичном" судбином (Bojm 2005: 376). У Душановој свакодневици, пре одласка на Дунав, доминира слика Маријане, супруге његовог блиског пријатеља и добротвора Ивана. Маријана опседа Душана, не обазирући се на његово одбијање њених отворених сексуалних позива. Други важан елемент те свакодневице јесте град, са својим машинама, гужвом и буком:

> Алекса није показивао ни најмањи знак нервозе док су поворке мојих јежева, и мојих мрава, залазиле већ под нокте. Навикнут на овакве гужве [...] ослањао се на волан, кад бисмо застали, а застајали смо сваких двадесет метара. Двострукој колони није се видео ни почетак ни крај (Николић 2002: 12).

Између Душана и градске свакодневице у коју је доспео као прогнаник успоставља се однос неприхватања. Град подразумева брзину, кретање и прилагођавање, док мирна обала Дунава и поглед на фрушкогорске обронке за главног јунака представљају могућност привремене утехе и удаљавања од такве свакодневице. Зато тренуци проведени у природи и детаљи из дунавског „гобелена" отварају пут ка даљој прошлости, идиличним сликама породичне славе и Бадњег дана.

У претходним целинама указано је, међутим, на немогућност успостављања утешне слике детињства као изгубљеног митског окриља: призваним сликама прошлости владају празнина и укоченост. Такав однос према

прошлости може се повезати са оним што Бојмова одређује као модерну носталгију – „жал због немогућности митског повратка", односно због губитка некада целовитог и „зачараног" света (Bojm 2005: 37–38). Јунакова носталгија стога није усмерена искључиво на географски простор Метохије, него на нестанак некадашњег света чију су целовитост образовали простор, време и људи.

Слике Дунава и фрушкогорских обронака активирају сећање и отварају пут ка детињству, али не омогућавају повратак у призивани свет. Панорама прошлости остаје „празна" и „укочена", потврђујући неповратност онога за чим јунак чезне. Због тога Душан не успева да пронађе стабилно упориште ни у садашњем простору и времену. Јаворка се појављује као најизразитија спона са садашњошћу, али ни блискост с њом не може поништити прошлост нити надоместити претрпљене губитке.

ЗАКЉУЧАК

Анализа показује да су Косово и Метохија у роману *Јесења свила* Данила Николића простор сећања и једно од основних упоришта идентитета главног јунака. У Душановим сећањима Метохија се обликује као изгубљено митско окриље које сабира кључне чиниоце његовог идентитета: деду, породичну кућу, винограде, славу и Бадњи дан. Они образују целовиту представу завичаја, утемељену у породичном искуству и, шире, у културном коду једног поднебља. Завичај се стога у роману конституише посредством индивидуалног, породичног и колективног сећања.

Повратак у детињство посредством сећања, међутим, не може обновити целовитост изгубљеног света нити јунаку пружити трајну утеху. Трагични догађаји из блиске прошлости разорили су његова некадашња животна и идентитетска упоришта. Идилична представа завичаја постаје „укочена" и „празна", док је блиска прошлост обележена трауматичним искуством губитка и прогонства. Догађаји из Душановог живота при томе превазилазе оквир индивидуалног искуства и повезују се с искуством генерације којој припадају Јаворка, Шумар и други прогнаници. Роман тиме отвара и питање трајања генерацијског сећања након нестанка његових непосредних носилаца.

Јунаци окупљени крај Дунава траже мир и могућност живота у садашњости, али се њихово укорењивање у новом простору показује као тешко остварив. У томе се успоставља својеврстан парадокс: природа и мир дунавских обала, уместо да омогуће удаљавање од прошлости, подстичу сећања на изгубљени завичај и продубљују осећање немира. Оно проистиче из свести о неповратности некадашњег света и губитку људи, простора и животних вредности који су представљали упоришта идентитета. Завичај у *Јесењој свили* зато прераста своје географско одређење: он је изгубљени свет који наставља да постоји у сећању управо онда када повратак у њега више није могућ.

ИЗВОРИ

Николић 2002: Данило Николић. *Јесења свила*. Београд: Народна књига: Алфа.

ЛИТЕРАТУРА

Albvaš 2015: Moris Albvaš. „Kolektivno i istorijsko pamćenje". *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*. Prir. Michal Sládeček, Jelena Vasiljević, Tamara Petrović Trifunović. Beograd: Zavod za udžbenike: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 29–60.

Asman 2015: Alaida Asman. „Sećanje, individualno i kolektivno". *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*. Prir. Michal Sládeček, Jelena Vasiljević, Tamara Petrović Trifunović. Beograd: Zavod za udžbenike: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 71–86.

Bojm 2005: Svetlana Bojm. *Budućnost nostalgije*. Prev. Zia Gluhbegović i Srđan Simonović. Beograd: Geopoetika.

Гавриловић 2016: Миломир Гавриловић. „Роман *Јесења свила* Данила Николића". *Власник трајне среће. О књижевном делу Данила Николића*. Зборник. Прир. Михајло Пантић. Београд: Библиотека града Београда, 150–163.

Микић 2016: Радивоје Микић. „Триптихон за Данила Николића". *Власник трајне среће. О књижевном делу Данила Николића*. Зборник. Прир. Михајло Пантић. Београд: Библиотека града Београда, 84–108.

Михаиловић Милошевић 2022: Сена М. Михаиловић Милошевић. *Косово и Метохија у делима Григорија Божовића и Данила Николића*. Докторска дисертација. Београд: Филолошки факултет.

Недић 2016: Марко Недић. „Данило Николић – власник хиљаду и једне приче". *Власник трајне среће. О књижевном делу Данила Николића*. Зборник. Прир. Михајло Пантић. Београд: Библиотека града Београда, 76–83.

Singh, Skerrett, Hogan 1996: Amritjit Singh, Joseph T. Skerrett Jr., Robert E. Hogan. *Memory and Cultural Politics: New Approaches to American Ethnic Literatures*. Boston: Northeastern University Press.

Željko TEŠIĆ

KOSOVO AND METOHIJA AS A SPACE OF MEMORY AND IDENTITY IN DANILO NIKOLIĆ'S NOVEL *AUTUMN SILK*

Summary

This paper analyzes Kosovo and Metohija as a space of memory and identity in Danilo Nikolić's novel *Autumn Silk*. The homeland is constituted through the memories of the narrator and protagonist, Dušan Dedović. Dedović is an exile from Kosovo and Metohija whose present is marked by the loss of his home and family stability. The analysis focuses on three temporal planes: childhood, the recent past,

and the present. Drawing on Maurice Halbwachs's and Aleida Assmann's reflections on the nature and forms of memory, as well as Svetlana Boym's concepts of nostalgia and exile, the paper argues that Metohija transcends its geographical definition and becomes a cornerstone of the protagonist's identity. The return to images of the homeland through Dušan's memories does not lead to the restoration of the lost shelter of home, while the present—the time of the novel's action—does not become a space in which the protagonist can take root.

Keywords: Danilo Nikolić, *Autumn Silk*, novel, Kosovo and Metohija, memory, identity, homeland, exile, nostalgia, generational memory.

УДК 821.163.41.09-3 Николић Д.

Оригинални научни рад

*Слађана Л. ИЛИЋ**
Институт за књижевност и уметност, Београд

МЕТОХИЈА У ПРОЗИ ДАНИЛА НИКОЛИЋА

Апстракт: У раду говоримо о значају Метохије у књижевном стваралаштву Данила Николића (1926–2016), с посебним фокусом на њену функцију као повлашћеног личног, али и књижевног простора, носиоца идентитета и симболичког значења. Кроз анализу тематских слојева – завичаја, детињства, историјског памћења, егзистенцијалне угрожености и приповедачких поступака – показује се да Метохија у Николићевом стваралаштву превазилази своју географску одређеност и постаје сложен и лични и колективни, и културни и естетски феномен. Посебна пажња посвећена је начинима на које аутор индивидуалне судбине повезује с колективним искуством српског народа у XX веку.

Кључне речи: завичај, детињство, идентитет, приповедани простор, српска књижевност.

За Данила Николића (1926–2016) завичај није тек обична географска чињеница већ повлашћени простор детињства, чврстих породичних веза, исконске љубави, осећања заштићености међу ближњима, место стицања значајних животних сазнања, уочавања, како се испоставља, континуиране напетости међу припадницима народа који су у Метохији живели, јаких сензација и вечних сећања, место стицања идентитета и културних значења, те, на крају, његова заувек изгубљена Аркадија.

Данило Николић рођен је у Сплиту, али је детињство и младост провео у Метохији, а школовао се у Пећи. Управо је тај простор постао темељ његовог књижевног света и опсесивна тема.

Иако се као стваралац, особито у писању приповедака, служио реалистичком методом, није само непосредно, документаристички представљао стварност. Полазећи од сопственог животног искуства, искуства ближњих, али и шире заједнице, он ствара самосвојну структуру прозног текста у којој се у различитим временским одсецима прожимају прошлост и садашњост, индивидуално и колективно, документарно и фикционално, жељено и стварно.

* ORCID 0009-0001-1444-8151, ilisladja@gmail.com

Када све то Данило Николић ситуира у романе, чија је основа такође реалистичка, служи се другачијим принципима компоновања, те је стога композиција романа фрагментарна.[1] Служи се смелијим приповедачким поступцима[2] у којима искон традиционалне приче комбинује – монтира, тј. колажира – с различитим врстама докумената: фотографијама, карикатурама, исечцима из штампе, писмима, сегментима дневничких записа, анегдотама, одломцима из његових раније објављених прозних текстова итд.

Да бисмо разумели значај Метохије у прози Данила Николића, важно је да назначимо да је завичај простор дететовог првог искуства света, у којем се формирају прве представе о природи, породици, језику, првим фолклорним формама – као што су успаванка, разбрајалица, загонетке, епске песме и сл.,[3] представе о пријатељима, суседима и потом о нешто ширем окружењу, љубави, лепоти, нежности, благости, добру и злу. Отуда Метохија у прози наређеног писца није тек географски појам већ систем чулних, емотивних представа и систем вредности.

Завичај Данила Николића на известан начин је и изабран, зато што је он рођен у Сплиту,[4] али је читав свој свет и идентитет изградио у Метохији. У њој је стекао и значајна искуства у детињству и младости.[5] Каснија искуства, која је стицао у Београду, у којем је студирао, радио и као зрео човек живео, у великој мери су, услед друштвених и политичких околности, и даље била везана и за Метохију.

Тек као један од важних примера за то наводимо да је кућа у Витомирици, у којој је провео детињство и младост, најпре страдала 1941. године, а друга, која је саграђена после тог рата, срушена је 1999. године. Та биографска чињеница знатно је утицала на писца. И у младићком добу осећао је међунационалну дисхармонију у Метохији, увек настојећи да разуме

1 Михајло Пантић истиче да Николићеву прозу карактерише повратак традиционалном приповедању, заснованом на причи, разговору и искуству, али и да писац ту традицију обогаћује фрагментарном композицијом, монтажом и променом приповедачких перспектива (Pantić 2019).

2 „Оно што чини особеност прозе и завичаја Д. Николића видно је у фрагментима који се ређају, стварајући добро везани мозаик" (Михаиловић Милошевић 2022: 91).

3 „Мајсторство у причању прича, Данило Николић је стицао слушајући током зимских вечери у Витомирици код Пећи усмене приповедаче. Од њих је наследио и љубав према Метохији, љубав која је била толико велика да би највећи део његовог прозног опуса и могао да се објави под једино тачним насловом: 'Повратак у Метохију', у те рајске пределе детињства и младости" (Радивоје Микић у: Радисављевић 2016).

4 Данило Николић је рођен у Сплиту, 1926. године, где је његов отац био у служби, у некадашњој Бањској управи бивше Краљевине Југославије. Године 1934. породица се сели у Метохију, у Витомирицу крај Пећи, у којој живи пишчева шира породица (бака, деда и стричеви с породицама). Николић је основно и средње образовање стекао у Пећи, Правни факултет завршио је у Београду, у којем је живео од 1946. године.

5 „Његов емотивни доживљај Метохије и младости проведене у њој, преношен у приповетке и романе руком изворног прозног писца, сведочи о великој љубави према том простору и његовој културној и националној симболици" (Марко Недић у: Радисављевић 2016).

разлику и историјске околности које су до тога довеле,[6] а по искуствима која је стекао као зрео човек, разумео је да простор његовог детињства, из којег је целоживотно црпио витализам, јер је то био његов имагинаријум, његов митопоетски простор, ризница сећања, више није доступан као стабилна физичка стварност.

Управо због те митопоетике и сећања, константно приповедање о Метохији у уметничком свету Данила Николића чин је константног враћања њој, чак и када физички то више није било могуће, чак и када Пећ, Витомирица, Хвосно и други метохијски градови и села, усред политичких потреса и измене демографске слике нису више били онакви какве Данило Николић памти као дечак и као младић.

О фикционалном повратку у завичај сведочи и сам наслов једне од најважнијих књига које је објавио, збирке приповедака *Повратак у Метохију* (Слово љубве, Београд 1973), као и њен садржај. Повратак је, међутим, парадоксалан. Ако је завичај изгубљен, ако су куће порушене, људи расути, а време детињства неповратно прошло, онда је повратак могућ само у језику. Књижевност тако преузима функцију простора у којем се изгубљено може поново успоставити.

Оцена Драгана М. Јеремића, да Метохија прожима готово целокупан Николићев приповедачки опус и да за његове јунаке она представља симбол некадашње младости, неостварене среће и великих планова који су временом остали неостварени, показује да Метохија код Николића није само тема већ принцип (стожер) његове прозе (Јеремић 1991: 265–281).

Књижевни простор у Николићевој прози одликује се изузетном конкретношћу. Писац именује градове, села, реке, планине и друге топографске тачке. Међу топонимима су присутни: Пећ, Дечани, Бело Поље, Витомирица, Будисавце, Ругово, Хвосно, Призрен, Бела Бистрица и други предели метохијског простора. Та прецизност ствара снажан утисак документарности. Но, сва наведена места у прози Данила Николића не функционишу тек као географски појмови, она су места памћења. На пример, Пећ за нареченога писца није само град за који су везане конкретне историјске чињенице, које писац с разлогом ситуира у приповедано.[7] Она је град његовог детињства,

6 С носталгијом је говорио о нашој јужној српској покрајини: „У мојим приповеткама и романима, нема ни труна прекора, камоли мржње према том народу, иако је чињеница да су нас прогонили и кад Срби тамо нису били власт, него пригњечена раја. Али, ни њима није лако. Страни насилници, ради својих политичких циљева, довели су их, као и нас, до растројства. Били су пола католици, пола православни. Онда је дошао ислам. А носе и гене наше традиционалне неслоге, јер је цела Дреница, по сведочењу др Јефта Дедијера, из 1912, била приморана да прихвати мухамеданство" (Данило Николић у: Радисављевић 2016).

7 „Писац даје етнопсихолошку слику од доласка многих породица, негде читавих племена у Витомирицу или Витомирово, како се раније место звало, а које је надомак Пећи, у плодној равници, примамљивој за живот. О густо насељеном месту и његовој старини Николић пише како су, крчећи шуме и запуштене оранице нови Витомирчани 'налазили у земљи старе новце, огрлице, гривне, прстење… а да се препричава легенда како је мачка могла до града да оде, скачући с крова на кров.' Потом као прилог даје информацију о Пећи, месту које се први пут у историји помиње 1202. године у једној хрисовуљи краља

првих дружења, школовања, љубави и сазревања. Река Бистрица није само хидроним, већ простор који садржи успомене. Кућа није тек грађевина већ средиште породичног света. Башта, улица, школа, пијаца, мост и речна обала постају тачке унутрашње географије.

Тако се у Николићевој прози успостављају две карте Метохије. Прва је реална, географска и историјска (мада је то увек својеврсна „лиризација историје", уп. Илић 2019). Друга је субјективна, меморијска, симболичка, књижевноестетска. Прва нам показује где се нешто догодило, а друга шта то место значи човеку који га памти.

У том смислу Метохија је један веома сложен систем. Она се састоји од малих места која за јунака приповедача имају велики емотивни значај. Такво поимање Метохије одговара Николићевој поетици малог, обичног човека тог простора, његовог свакодневног живота, јер управо такви људи су јунаци у делима овога писца. Најчешће су то службеници, учитељи, професори, породични људи, пријатељи. Њихови животи одвијају се у препознатљивом, конкретном свету, они своје животне скорове своде најчешће на другом месту, увек мислећи на Метохију.[8]

Метохија је, дакле, полазиште, а Београд често простор каснијег живота и присећања. Између та два простора настаје напетост из које се рађа велики део Николићеве прозе. Ипак, можемо је разумети као књижевност континуираног памћења и жудње. Прошлост у његовој прози није дата непосредно, већ је реконструисана из перспективе јунака који знају шта се с протоком времена догађало у Метохији, која је константа, заправо код њиховог постојања. Вредност онога што је некада било увећава се с протицањем времена и различитим врстама искустава јунака и њихових губитака о чему сведочи, у књижевним анализама с разлогом најчешће цитирани сегмент из приповетке *Дневник Невене Никач*:

> Опет сам жудела за Метохијом. Каже ми и Зага да се често сећа базена изнад Патријаршије, ручка на ливади поред водопада Дрима, аутобуса којим смо, певајући ишли у Дечане. Тако је, вели, и са другима. Има осећање да смо оданде побегли, да су нас градови зачарали. А после? Гуше нас и мељу... Можда је у Метохији било оно што ће нам увек бити неопходно. Што даље у време, све више, све потребније. Нешто мирно, вечно, плодно, бујно, спокојно. Како смо то изгубили? Некако неосетно, полако, неминовно... Метохија је оно што више никад нећемо имати. Наше детињство, наша младост, наша чистота. Повратка, дакле, нема. Повратак у Метохију је немогућ (Николић 1991: 33–34).

Милутина. Помиње се 'утврђени манастир близу Пећи' и то да је Пећ учинио средиштем црквене власти. 'Ту је преместио архиепископију која је касније, 1346. године проглашена за Патријаршију'" (Николић 1989: 15; Михаиловић Милошевић 2022: 97–98).

8 „А симбол који прожима готово цео Николићев приповедачки опус јесте – Метохија. За његове јунаке, који су пореклом из Метохије и у Београду сумирају биланс свог живота, Метохија је симбол некадашње младости, недосањаног сна о срећи и великих планова које нису успели да остваре" (Јеремић 1991: 277).

Унутар ширег простора Метохије посебно место у прози Данила Николића заузима Пећ. Она је у његовој прози центар меморијске карте. Пећ је истовремено град и успомена на град. У њој се сусрећу лична биографија и колективна историја. Њене улице, куће и реке добијају значење зато што се ту одвијају судбине конкретних људи. Град се не описује са дистанце путописца, него из перспективе човека који га познаје изнутра, који том простору припада, ма где био, и који га неизмерно воли.

Зато је Пећ место памћења, снажног сентимента, носталгије.[9] Њена функција слична је функцији врло специфичног архива, који поред докумената чува и посве деликатне успомене: у њој су сачувани ликови, догађаји, породичне историје, разговори, обичаји, односи, свакодневни живот припадника шире заједнице[10]. Када писац реконструише Пећ, он истовремено реконструише један друштвени, али и емотивни свет.

Због тога су у Николићевој прози важни и наизглед споредни ликови. Они употпуњавају мозаик средине. Свака мала судбина представља један фрагмент ширег света који више не постоји у истом облику. Отуда Николићева проза често садржи елементе хроничарског: писац бележи управо оно што би без његовог (уметничког) документовања било заборављено.

Тај поступак постаје доминантнији у каснијим делима овог писца, у којима се лична прича све више укршта са ширим историјским оквиром. Николићево приповедање тако прелази пут од конкретних догађаја, успомена до хронике.

Поред личног памћења, Метохија је код Николића и простор колективног историјског памћења. Приповедани простор у његовим делима

9 „Говорећи о Пећи, малом граду своје младости и младости својих јунака, осећа се већа и јача снага мириса, укуса, љубави и силе. Осећа се веза са оним што се носи изнутра, више но било са којег места и било ког сусрета у великом свету. То полазиште је емотивно склониште и уметничко прибежиште Данила Николића и свих оних којима је Метохија основна и иницијативна тачка приче. И то оног слоја, највишег, велике Николићеве приче у којем су сви слојеви кругови у којима је воља, знање, тежња, чежња…" (Михаиловић Милошевић 2022: 99).

10 У *Краљици забаве* наилазимо следећи опис живота у Пећи: „И мојој се Тијани допала Пећ. И све около. Бели Дрим, Бистрице обе, Пећка и Дечанска, Патријаршија, Дечани, Хвосно. Воћа и поврћа је толико да управа Градске пијаце има пуне руке посла сваке недеље. Субота је велики пазарни дан, среда мали. Тада на пијаци остане толико паприка и јабука да ни сиротиња не може све да покупи. А људи неће да враћају у села, немају рачуна. / Шиптара у граду нема много. У селима су груписани, и као учвршћени. Све камене куће, и подоста високих кула од камена, с прозорима уским као пушкарнице. Крију жене, због тога су прозори такви. А служили су и за протурање цеви, при борби. / Нема много ни старих српских породица, оних који су одвајкада, од времена Дечана и Патријаршије живели овде. Ту су још Хаџи Ристићи, Стеванчевићи, Карићи, Кадићи, Гашићи, Попадићи, Матејићи... Држе се још свог начина живота, својих старих обичаја. / Старије жене не носе хаљине и сукње, већ шалваре, од свиле, и обавезно лаке свилене мараме на глави. [...] / Закукуљена на улици, као ходајућа утвара, Шиптарка је, кажу ми, у кући и авлији доста живахна, доста разодевена, нарочито горњи део тела, и заносна у шалварама од разнобојне свиле. Чак и оне, под будним оком својих стражара (муж, свекрва, свекар), нађу начина, кажу ми такође, да окусе и другог мушкарца. Наравно, неукротива снага тог нагона код њих је чак и потенцирана, као што се појачава свака жеља коју нам други гуше" (Николић 1995: 27–28).

везан је за различите историјске периоде – он индивидуалне судбине смешта у шири временски контекст, у различите временске одсеке, па тако историја у Метохији није дата као систем датума и политичких чињеница. Значај историјских догађаја конкретизује се по последицама које оставља у породицама, појединцима, љубавима, пријатељствима, свакодневици[11]. То је једна од најважнијих особености прозе Данила Николића. У њој је значајан однос између појединца и заједнице. Јунаци његове прозе су људи разноликих карактера, мана, страхова и жеља. Ипак, њихове судбине увек су део историјског и друштвеног контекста. Отуда је судбина сваког од њих „мала историја". „Велика историја" пише „малу". О њој сваки од јунака на основу личног искуства сабира истине. Колико су те поједине, „мале историје", значајне у мозаику велике, казују конкретни догађаји.

Метохија у Николићевом делу синоним је за темељ идентитета његових јунака. Она одређује начин на који они виде себе – и у прошлости и у садашњости. Мотив изгнанства из Метохије, или одласка из ње, у прози овога писца је сложен. Сваки јунак у свом унутрашњем свету задржава онај првобитни, свељубавни осећај према свом завичају, иако су у актуелном тренутку трајно измењени и он и завичај. Један од најбољих и најпотреснијих примера који о томе сведочи јесу речи Тихомира Бјелетића, јунака приповетке *Сп̄исак ӣрешака*:

> Ја вам животом јамчим да таквог краја као што је Метохија нема! Она вам је као неко језгро од трава и жита. Свака је њена вода питка, свако воће слатко. Ја сам наредио да ме тамо сахране, макар и за мене мртвог морали вадити пасош (Николић 1991: 78).

Потреба за одржањем таквог осећаја пре свега, и представе, те јунаке чини посебним типом. То су људи који живе у садашњости, али су стално у дослуху с прошлошћу, она је њихов лајтмотив и трајни сентимент, без обзира на то што знају да у самој садашњости ничега њиховог тамо више нема, о чему такође казује књижевни јунак Тихомир Бјелетић: „Али мојих другара нема. Расули се по свету. А били су луди витези и било је сјајно време. Ја сам вам кроз Пећ на белом коњу јездио! Сад ме нико и не познаје. Све је моје тамо мртво" (Николић 1991: 78).

На овом месту, а на основу наведеног примера, важно је да истакнемо још једну веома значајну особину јунака прозе Данила Николића. Са осећањем константне дисхармоније између житеља Метохије различитих националности, имајући у виду историјска кретања, саму њену – негативну манифестност у веома дугом временском периоду – они постају готово прозорљиви или је пак реч о њиховим веома дубоким увидима у проблематику наведене напетости из које трагични будући исходи постају

11 Ово се може упоредити са сличним књижевним поступком Радована Белог Марковића (Илић 2018; Илић 2019).

очигледни. Уколико узмемо у обзир да је приповетка *Сп̄исак ӣрешака* први пут објављена у књижевном часопису *Савременик*, а да је потом ушла у истоимену збирку, објављену у Београду код издавача Слово љубве 1976. године, разумећемо сву трагичност визије о потреби вађења пасоша за Метохију, за онога који је преминуо. У вези с тим од изузетног значаја је историјат објављивања ове приповетке те 1976. године, о чему је у интервјуу датом НИН-у поводом добијања НИН-ове награде испричао сам Данило Николић:

> Кад сам давно, негде 1975. године, написао причу *Сп̄исак ӣрешака*, нико се није усуђивао да је објави. Прича се толико допала Слободану Ракитићу и Павлу Зорићу, уредницима *Савременика*, да су је умножили и, да кажем, растурали. Па сам застајао, изненађен, кад ми Кум Савић, или Видосав, или Стојшин, вичу преко улице: „Дачо!" и тресу уздигнутим песницама. Прићем и сазнам зашто. Ипак, после извесног времена, Савременик је ту причу објавио. Уочи самог изласка часописа, једне ноћи код Ракитића, Слободан каже „неоромантичарима", који су се ту често окупљали, или у Славији: „Да вам прочитам причу коју је Данило недавно написао". Ја се, нормално, побуним. Не из скромности, него зато што је прича дугачка, више од 15 страница, и што је друштво изванредно, пиће одабрано; што су све те вечери протицале у опојном мирису анегдота, доскочица, заједљивица. Присутни – Раичковић, Стевановић, Росић, Оташевић, Кијук – слажу се. Наравно, стари љешкопољски лисац, чаробни Стева, гледа у Младена Маркова и каже: „Дај да видимо каква му је реченица". Ракитић чита, а ја вребам место у причи где ћу га прекинути, где се завршава нека целина. Најзад, пошто вребање не помаже, велим: „Доста!" „Нека", каже неко, „дај још мало!" И тако двапут. Кад је Ракитић прочитао свих 15–16 страница, ћутање. Па Стева: „Мој Данило, видим како те воде, у три ујутру, голог, само у гаћама, и стрељају изнад Дечана!" (Данило Николић у: Dimitrijević 1999).

И поред наведеног, Николићева Метохија није идентитетски простор који искључује другога. То је важно нарочито у делима која тематизују односе Срба и Албанаца. Писац приказује сложене међуетничке односе, али не гради једноставну поделу на апсолутно добре и апсолутно лоше актере. У његовој прози заступљени су неправде, страхови, предрасуде, гордост, искључивост и насиље на различитим странама. Он брани право на сећање, а не нужно право на поједностављивање стварности, о чему, између осталих, репрезентативно сведоче догађаји о којима се приповеда у романима *Власници бивше среће* (Народна књига, Београд 1989) и *Мелихат̄ из Глоӣ* (Народна књига, Београд 2005а).

У првонаведеном роману млади официр Атанаско Даниловић скрнави част Арнаута Зећира Баше тако што, када среће његове жене, једној од њих, која је у седмом месецу трудноће, сабљом открива лице пред другим двема Зећировим женама. Након тога, та млада жена је себи одузела живот

скочивши у бунар. Освету за бруку и повређену част[12], која има изузетан значај у култури части[13], по завршетку Другог светског рата, као балиста, извршио је син Зећира Баше. Он и његови саборци балисти силују Атанаскову жену,[14] а да сам Атанаско томе присуствује. По том чину, Атанаско напомиње својој жени да она „зна шта јој је чинити". Његова жена се потом убија. С обзиром на то да Атанаско те Арнауте види као „крвнике своје части", налази одговарајућу прилику и од шесторице убија петорицу.[15]

У центру романа *Мелихат из Глоī* је љубавна прича између Албанке и Србина. Њен епилог је трагичан јер се догодила у простору историјски оптерећеном неповерењем, конфликтима и неписаним, неупитним законима патријархалне културе. Љубав појединаца који припадају народима чији однос бележи историјски континуиран конфликт у том простору не може бити остварива.[16] Зато се у наређеном роману сударају лична жеља и колективна историја, чије су последице трагичне, о чему сведочи судбина младе Мелихат, као и Србина Станка, кога је волела:

---

12 „Човек те културе не гради и утврђује само лични поглед на себе, њему је важно како га доживљава друштво у којем живи. Зато он не одступа од назора колектива, а како истраживања тих питања у оријенталној култури (у Турској) показују, нарочито мушка популација оправдава лични реваншизам, уколико дође до повреде части" (Илић 2024: 144).

13 „Култура части је нека врста неписаног правног система који регулише понашање људи и друштвени поредак, а који се састоји у томе да се људи понашају у складу с њим (тј. да се повинују части кодекса). [...] Људи који поступају супротно (тј. крше кодексе части) могу бити критиковани или оштро кажњени, што такође резултира одржавањем постојећег друштвеног поретка. Према онлајн речнику Удружења турских језика (2016), *части* (namus) се дефинише као (1) посвећеност друштвеним нормама и моралним вредностима у друштву; чедност, и (2) поштење. Осим тога, према турском етимолошком речнику, namus долази од арапског (namus), а потиче од старогрчке речи (номос), што значи закон. У ствари, како је наведено у етимолошком речнику, појам је повезан с (друштвеним) поретком, регулативом, управљањем, системом, правилима и великим поштовањем" (Elgin 2016).

14 „Приказујући како се већ тада, још на завршетку Другог светског рата, међу Албанцима успоставља један систем солидарности који треба да прикрије сва њихова непочинства, приповедач нам у непосредном дејству чини очигледном једну далекосежну политику која ће тек у годинама и деценијама које су уследиле показати своје право лице" (Микић 2005: 9).

15 „И мада је Атанаско Даниловић успео да се освети 'крвницима своје части', он је при том доживео двоструку несрећу – свој живот ће завршити у затвору, свог унука ће лишити оних предности које доноси добра ратна биографија, пошто је он окривљен да је помогао свом деди да дође до оружја из команде батаљона који се обрачунавао са преосталим балистима, којима су припадали и 'крвници части' Атанаска Даниловића" (Микић 2005: 9–10).

16 У конкретном догађају проблематика је још сложенија, с обзиром на то да Мелихат њена бака открива да њихова породица има српске корене и да је услед сложених политичких околности била принуђена да промени веру: „Куни се ти, Мелихат, да казала ником не будеш, што теби ја казала сад?" / „И ја дала бесу. Кунем да ћутим. Тада моја Нона говори нешто опасно, говори: / 'Отац од мој отац био Срб. Тамо, у Дреници. Али узела другу веру, Алах. Ти имаш још тај крв, Мелих, и Срб волиш за то.' / Ја то не волела. Ја плакала за то. А волела још твој брат. И чекала. / Он дође. Свака недеља на дан један, на дан два. И после дошла мука.
Више него што ти чекаш трактору да бегаш. Зорт, пашазот" (Николић 2024: 91).

И после месец један видела Станко. Иде уз река, Бело Дрим, са она стране. Не ловила пеш, гледала у наша кућа.

Ја, мој Роза, не може више. Не ишла у башта, дол, код вода. Ич, не. Ишла од гор, кад отац мој ишла у субота на пазар. Ишла до водопад и мене Станко види.

И дође по вода са одело. Гази, а смеје на мене. И руке овако, да хвата мене.

И тад пушка пуцала. И мој Станко пала у река. Све вода црвен.

И ја бегала, бегала...

Отац мене нађе у шума код Рожај, већ ноћ.

Казала:

„Баб, ја волела тај човек. Он волела мене. Што убила тај Срб? Волела мене као краљиц. Ја више не волела Алах. Ни тај Крист. Они не дала да сам краљиц за тај што ти чинила мртво са пушка."

Баш говорила ја тако.

А он мене са дрво од пушка у ребро.

„Шук!"

Казала и опет ударала.

Хтела да убије, али Нона њега куне. И тера (Николић 2024: 92).

Они су, због већ поменуте дуговекости конфликта, таоци историје коју нису сами створили. Иако појединац може желети помирење, његова лична жеља не може бити довољна да се оно и оствари, да се превазиђу колективни страхови и наслеђени сукоби. Лична жеља немоћна је пред тековинама велике историје, јер зло је виталније и занимљивије од добра.[17]

Романи *Власници бивше среће* и *Мелихаш из Глоī* потврђују да је Метохија истовремено простор лепоте и страха, наклоности и нетрпељивости, љубави и страдања из којег происходи траума сваке од ту ситуираних култура.[18] Та и друга дела Данила Николића заснивају се на сведочанствима различитих јунака, што је веома значајно због деликатности тема које су центар његовог приповедног света. Тако писац увећава објективност приповеданог.[19] Један догађај није увек једна прича. Људи памте различито, а књижевност може да сачува ту различитост.

17 „Може изгледати парадоксално, али је факат да зло изазива у човеку веће интересовање од добра. Наиме, док добро прихвата као нормалну датост којој не тражи порекло, злу увек настоји да открије узрок. За разлику од добра, зло је 'боље за мишљење' и стваралачки подстицајније, што се огледа у чињеници да су најзначајнија уметничка и књижевна дела инспирисана тамном страном људске природе и злом које је човек починио" (Јовановић 2023: 7–8).

18 Културна траума је појам који је у ширу научну употребу ушао са истоименим зборником Ц. Алегзендра и сарадника (2004). Означава културалну рефлексију неког трагичног догађаја или стања из прошлости, а која је постала део колективног идентитета (Alexander et al. 2004).

19 Поступак „Рашомона" који књижевни критичар и писац Михајло Пантић уочава у прози Данила Николића односи се на полифонијско приповедање и релативизацију истине кроз укрштање различитих, често супротстављених сведочења и виђења истог догађаја (Pantić 2019).

На крају анализе издвајамо неколико основних симболичких значења Метохије у Николићевој прози:

Она је најпре симбол завичаја – први простор љубави, топлине, сигурности, припадања и првог искуства света.

Друго, она је симбол одрастања, детињства и младости, додира с лепотом крајолика – природе и вољеног града, с припадницима нешто шире заједнице – суседима, школским друговима, наставницима, житељима Витомирице и Пећи; симбол времена када је живот деловао као низ привлачних могућности.

Треће, она је симбол изгубљене среће и вечите чежње – архив (о)сећања, уточиште од празнине стварног живота ван њених простора.

Четврто, она је симбол идентитета. Однос према њој одређује начин на који јунаци виде себе и сабирају сопствене животне скорове.

Пето, она је простор историјског памћења. У њој се укрштају лична и колективна прошлост, „мале историје" се сабирају у „велику".

Шесто, она је простор егзистенцијалне угрожености која се с протоком времена увећава и узрокује да одласци из Метохије више нису лични избор него једини могући егзодус.

Седмо, она је књижевни, без обзира на све, и даље митопоетски простор чији је опстанак загарантован.

Не само тумачећи приповетке и романе Данила Николића, већ их, пре свега као читалац, проживљавајући у сваком сегменту, узимајући у обзир и јединствену ведрину и благост самога писца, посве осетне како у књижевном тексту, тако и у интервјуима и другим врстама записа, тај опус видимо као јединствену *кућу бића* и *архив невиности*, чија документа плене сваковрсном изузетношћу, као Метохија.

ИЗВОРИ

Николић 1976: Данило Николић. *Списак грешака*. Београд: Слово љубве.
Николић 1989: Данило Николић. *Власници бивше среће*. Београд: Народна књига.
Николић 1991: Данило Николић. *Повратак у Метохију: изабране приповетке*. Приштина: Јединство; Београд: Српска књижевна задруга.
Николић 1995: Данило Николић. *Краљица забаве*. Београд: Нолит.
Николић 2005а: Данило Николић. *Мелихат из Глоговца*. Београд: Народна књига.
Николић 2005б: Данило Николић. *Власници бивше среће*. Београд: Политика: Народна књига.
Николић 2024: Антологијска едиција Десет векова српске књижевности, књ. 159: *Данило Николић*. Прир. Јелена Панић Мараш. Нови Сад: Издавачки центар Матице српске.

ЛИТЕРАТУРА

Alexander et al. 2004: Jeffrey C. Alexander, Ron Eyerman, Bernhard Giesen and Neil J. Smelser. *Cultural Trauma and Collective Identity*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.

Dimitrijević 1999: Đorđe Dimitrijević. „Danilo Nikolić: Dobitnik nagrade NIN-ovog žirija kritike za roman godine 1998". *NIN*, br. 2508, 21. januar. < https://www.nin.rs/arhiva/2508/7.html>. [31. 8. 2026].

Elgin 2016: Veysel Mehmet Elgin. *Examining Honor Culture in Turkey: Honor, Manhood, & Man–to–Man Response to Insult*, PHD thesis. Ankara: The Graduate School of Social Sciences of Middle East Technical University. <https://open.metu.edu.tr/handle/11511/25605>. [31. 8. 2026].

Илић 2024: Слађана Илић. *Тужно је бити мушко: преиспитивање људске природе у неким делима савремене српске књижевности*. Нови Сад: Научно удружење за развој српских студија.

Илић 2019: Слађана Илић. „Лиризација историје у приповеци Радована Белог Марковића `Мелита, ковчези, остало`". *Књижевна историја*, год. 51, бр. 167, 301–314.

Илић 2018: Слађана Илић. „Слика тоталитаризма у приповести 'Паликућа и Тереза милости пуна' Р. Б. Марковића". *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, LXVI, бр. 3, 833–845.

Јеремић 1991: Драган М. Јеремић. „Приповедачка уметност Данила Николића". Поговор у: Николић, 1991: 265–281.

Јовановић 2023: Бојан Јовановић. *Антроподицеја*: *човек и зло*. Нови Сад: Адреса.

Микић 2005: Радивоје Микић. „Ствари које су прошле", Предговор у: Николић, 2005б: 5–24.

Михаиловић Милошевић 2022: Сена Михаиловић Милошевић. *Косово и Метохија у делима Григорија Божовића и Данила Николића*. Докторска дисертација, ментор Душан Иванић. Београд: Филолошки факултет. <https://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/21821/Disertacija_14173.pdf?sequence=1&isAllowed=y>. [31. 8. 2026].

Pantić 2019: Pantić Mihajlo. "A Look at the Prose Works of Danilo Nikolić". *Literary Links of Matica Srpska*, no. 4–5, 92–102. <https://www.maticasrpska.org.rs/stariSajt/casopisi/LLMS_4.pdf >. [31. 8. 2026].

Радисављевић 2016: Зоран Радисављевић. „Преминуо Данило Николић". *Политика*, 7. фебруар 2016. <https://www.politika.rs/scc/clanak/348728/preminuo-danilo-nikolic>. [31. 8. 2026].

Slađana ILIĆ

METOHIJA IN THE PROSE OF DANILO NIKOLIĆ

Summary

In this paper, we discuss the importance of Metohija in the literary work of Danilo Nikolić (1926–2016), with a special focus on its function as a privileged personal, but also literary space, a bearer of identity and symbolic meaning. Through the analysis of thematic layers – homeland, childhood, historical memory, existential vulnerability and narrative procedures – it is shown that Metohija in Nikolić's work transcends its geographical specificity and becomes a complex, personal and collective, cultural and

aesthetic phenomenon. Danilo Nikolić creates a mythopoetic, yet universal literary symbol from a specific space – Metohija. Metohija becomes a space of lost homeland, childhood and youth, and as such it is unrepeatable. With distance, from the position of adults, mature people, who live in other places, who have left Metohija, literary heroes, always carrying it in their hearts, with awareness of the changes that are inevitable with the passage of time, but also of socio-political circumstances, try to preserve their own identity through memory.

Therefore, the significance of Nikolić's prose is not exhausted in its documentary or memory value. Its essential value lies in the ability to situate a concrete, personal, but also great history in literature that transcends the boundaries of a single time and space and remains a permanent document of high artistic value. The ability to transform any phenomenon called Metohija into a story, into a specific type of archive that preserves (o)memories, is one of the greatest values of his prose work.

Keywords: homeland, childhood, identity, narrated space, Serbian literature.

УДК 821.163.41.09-31 Сарић П.

Оригинални научни рад

*Весна Ђ. КОЖИНКОВА**
Универзитет „Гоце Делчев" – Штип
Филолошки факултет / Goce Delcev University Stip

КОСОВО КАО ПРОСТОР КУЛТУРНЕ МЕМОРИЈЕ И ЖЕНСКЕ ТРАУМЕ У РОМАНУ *САРА* ПЕТРА САРИЋА

Апстракт: Рад анализира репрезентацију женске трауме и косовског културног памћења у роману *Сара* Петра Сарића. Иако косовска тематика није експлицитно постављена као централна фабуларна линија, она је имплицитно присутна као културноисторијски хоризонт који обликује психологију ликова, нарочито женског субјекта. Анализа се ослања на савремене теорије трауме и културног памћења, посебно на концепте Мориса Халбвакса, Јана и Алеиде Асман, Пјера Норе, Кети Карут и Доминика ЛаКапре са циљем да се покаже да женска траума у роману не функционише само као индивидуално искуство већ и као облик колективног памћења. У раду се разматра начин на који патријархални модел, ћутање и ограничена могућност артикулације бола стварају специфичну структуру трауматског искуства. Женски лик тумачи се као носилац наслеђене историјске и културне трауме, при чему се Косово појављује као симболички простор страдања, идентитета и памћења. Циљ је да се покаже како Косово у роману функционише као симболички простор памћења, док лик Саре постаје медиј кроз који се историјско искуство преводи у породично и културно сећање. Женска траума посматра се не само као последица историјског насиља већ и као облик сведочења и очувања идентитета. Рад закључује да роман *Сара* представља женску трауму као медиј посредством којег се преносе колективна искуства губитка, припадности и историјске несигурности.

Кључне речи: женска траума, културна меморија, Косово, патријархат, идентитет, Петар Сарић, роман *Сара.*

УВОД

У савременој хуманистици питања меморије и трауме заузимају значајно место јер омогућавају да се однос појединца према прошлости сагледа изван оквира традиционалне историографије. Књижевност не само

* ORCID 0009-0004-0243-7860, vesna.kozinkova@ugd.edu.mk

да репрезентује историјске догађаје већ ствара простор у коме се индивидуална искуства, породичне приче и колективне представе о прошлости међусобно повезују. Роман *Сара* Петра Сарића погодан је за такво читање јер породична прича постепено прераста у причу о историјским поделама, идеолошким сукобима и последицама које велике историјске промене остављају на појединца. Роман је објављен у Српској књижевној задрузи 2008. године, а аутор је у интервјуу објаснио да је настао на основу исповести његове мајке Госпаве, при чему је Сара најчешће управо њена књижевна трансформација (Радисављевић 2009). Ова чињеница је од посебне важности за анализу културног памћења, јер је извор романа повезан са женским усменим сведочењем које је писац превео у књижевни текст. Приповедање напушта модел линеарне нарације и организује се кроз бројне ретроспекције, аналепсе, пролепсе и унутрашњи монолог. На тај начин нарација симулира и саму природу трауме: фрагментисану, прекинуту и парцијалну. Дискурс је полифоничан и у њему се гласови Саре, Јакова и осталих чланова породице преплићу, дајући овом роману структуру постмодерне хронике вишегласја. То се постиже путем свезнајућег наратора са мултиперспективном фокализацијом. Имајући у виду теорију Елизабет Веселинг, постмодерни роман не репродукује историју, већ је интерпретира посредством индивидуалног и колективног сећања, при чему се ствара простор у којем фикција постаје средство за разумевање историјске прошлости. Из те перспективе, роман *Сара* може се посматрати и као аутофикцијски текст који преплиће лично и колективно памћење, стварајући наратив посредоване истине (Wesseling 1991: 24–28).

Основна теза рада јесте да се у *Сари* успоставља линија преноса: лично искуство прелази у породично памћење, породично памћење улази у књижевни наратив, а књижевни наратив постаје облик културног памћења. Женска траума има посебну функцију јер се кроз њу историја приказује из перспективе субјекта који је истовремено жртва, сведок и чувар породичног сећања. Циљ рада је да испита како Косово функционише као простор културног памћења и на који начин је лик Саре конструисан као носилац женског историјског искуства. Методологија се заснива на интерпретативној анализи романа и примени теоријских увида студија памћења и трауме.

ТЕОРИЈСКИ ОКВИР: КОЛЕКТИВНА И КУЛТУРНА МЕМОРИЈА

Полазиште представља Морис Халбвакс, који показује да сећање није искључиво индивидуална психолошка категорија, већ да је дубоко укорењено у друштвеним односима и колективним структурама. Појединац се сећа у оквиру „друштвених оквира" које обликују породица, заједница, језик, религија, културне норме и институције. Ти оквири одређују

шта ће бити запамћено, како ће се одређени догађај интерпретирати и која ће сећања бити одржавана унутар одређене групе (Halbwachs 1992). Сећање, према томе, није статичан запис прошлости, већ динамичан процес који се непрестано реконструише у односу на садашњост и актуелне потребе појединца и заједнице. Халбвакс посебно наглашава да и индивидуално сећање остаје повезано са групама којима појединац припада. На тај начин прошлост се увек призива и тумачи из перспективе садашњости.

Јан Асман ову линију развија кроз појам културне меморије. Она обухвата симболичке форме посредством којих заједнице чувају и преносе представе о прошлости. Текстови, ритуали, симболи и наративи омогућавају да се искуства једне генерације пренесу на генерације које их непосредно нису доживеле (Assmann J. 2011). Књижевно дело, стога, може постати медијум културне меморије. Комуникативна меморија односи се на сећања која се преносе посредством свакодневне комуникације и ограничена су на искуство живих генерација, док се културна меморија ослања на симболе, текстове, ритуале и институције посредством којих заједница дугорочно чува и преноси представе о прошлости (Assmann J. 1995). На тај начин, меморија постаје и механизам посредством којег заједнице конструишу и одржавају сопствени идентитет.

У роману *Сара* овај процес је посебно уочљив јер је почетни материјал романа повезан са исповешћу ауторове мајке. На тај начин успоставља се меморијска вертикала: женско искуство → породично сведочанство → књижевна обрада → културно памћење. Приватна прича тако добија шири историјски значај. Културна меморија, при томе, није неутрална, већ подразумева процес селекције: одређени догађаји, личности и искуства издвајају се и памте, док други могу бити потиснути или заборављени. Како истиче Пол Конертон, друштвене групе не чувају прошлост само посредством писаних историјских записа, већ и кроз телесне праксе, обреде, понављајуће радње и различите облике друштвеног понашања (Connerton 1989).

Алеида Асман додатно доприноси разумевању културне меморије, указујући на то да друштва не само да чувају и преносе прошлост већ је и потискују и заборављају. Памћење није једноставно складиште чињеница, већ динамичан културни процес у којем заједнице одлучују шта ће бити сачувано, чему ће бити придат значај и шта ће бити изостављено из доминантног наратива (Assmann A. 2011). У том контексту, књижевност може постати важан медијум културне меморије, јер омогућава да искуства која нису забележена у званичним историографским изворима добију видљивост и постану део ширег културног простора.

У роману *Сара* женско сведочење има посебну меморијску вредност. Историјско искуство представљено је кроз интимну перспективу жене, која прошлост преноси кроз сопствено породично, емотивно и телесно искуство. На тај начин тежиште се помера са „велике историје" ка историји свакодневног живота. Женски глас постаје носилац алтернативног памћења, откривајући како се велики историјски догађаји преламају кроз приватни

живот и остављају трагове у породичним односима, осећањима, телесном искуству и конструисању идентитета. На тај начин лично сведочанство превазилази границе индивидуалног и постаје део колективног памћења. Књижевни текст може имати корективну функцију: да активира потиснута сећања и омогући да искуства која су дуго била приватна постану предмет јавног читања и тумачења. У роману *Сара* лично сведочанство посредством књижевне форме постаје културни облик памћења. Читалац није само прималац информација о прошлости већ учествује у њеном поновном активирању, будући да свако читање реконструише памћење у новом културном и историјском контексту. Отуда се роман *Сара* може сагледати као простор меморијског посредовања, у којем женско сведочанство омогућава да се историја „одоздо" супротстави једнодимензионалним и доминантним историјским наративима. Књижевност не чува само прошле чињенице, већ и начин на који су оне проживљене, осећане и запамћене.

КОСОВО КАО ПРОСТОР КУЛТУРНЕ МЕМОРИЈЕ

Посебност Сарићевог приступа произлази и из његове дубоке повезаности са косовскометохијским простором. Писац је од 1958. године живео и радио на Косову и Метохији, у Ораховцу, Призрену и Приштини, а након 1999. године остао је на Косову и Метохији и са породицом се преселио на Брезовицу. Његова биографска веза са овим простором није, дакле, само једноставна референца. У роману *Сара* Петра Сарића простор Косова и Метохије не може се посматрати искључиво као географски оквир у којем се одвијају догађаји. Он истовремено функционише као простор културног памћења, у којем се укрштају лично и колективно искуство, породична историја, традиција, мит, историјска свест и сећање на претходне генерације. Косовски простор у роману постаје носилац различитих слојева прошлости, а његово значење превазилази конкретну просторну одређеност и прераста у симболички простор у којем се чувају и поново активирају представе о припадности, пореклу и идентитету. Ова функција простора може се довести у везу са концептом „места памћења" Пјера Норе: простор постаје симболички концентрат историјског искуства (Nora 1989).

Према опису романа, почетна тема породичне деобе, услед историјских промена у првој половини двадесетог века, прераста у идеолошко-политички антагонизам и трагичне поделе. Историја зато није спољни контекст, већ продире у интимни простор породице. Посебно је значајно то што је у роману историја посредована кроз судбине појединаца и породица. Велики историјски процеси нису представљени само кроз апстрактне историјске чињенице, већ кроз њихове последице по конкретне људе. На тај начин Сарићев роман успоставља везу између „велике" историје и малих, приватних историја. Косовски простор постаје место на којем се историјски догађаји уписују у индивидуално и породично памћење.

Песме и предања о историји породице Вукотић непрестано се мењају и допуњују. У колективном памћењу сачувана су сећања на њихове претке, који су остали упамћени као косовски јунаци.

> Косовски Вукотића-јунаци су Пренто, Јанко и Машан. У великој бици 'у којој је од Азијата брањена Европа' посекли су петорицу Турака, јуначки погинули, ушли у народну песму и историју, обезбедили себи место међу косовским бесмртницима, а Вукотићима славу коју они, за разлику од других, нису умели да користе (Сарић 2008: 63).

То је можда зато што су их историја и искуство, као и друге балканске народе, научили да сваки пут када поново започну песме и приче о јуначким подвизима, то често наговештава приближавање новог рата. То је зато што „Мали народи (какви су балкански) издељени и међу се омражени, имају бурну историју којом се надахњују; којом машу и прете; лече ратне ране; хране душу; њихова мржња према суседу, и кад су с њим у највећој слози, тиња; без претварања својих пораза у победе – не би преживели" (Сарић 2008: 64). На тај начин индивидуални живот није изолован од историје, већ постаје део ширег меморијског континуитета. Породично сећање омогућава да прошлост настави да постоји и онда када више нема непосредних сведока одређених догађаја.

Косово се може читати као простор континуитета, али и као простор раскида. Косово у овом контексту функционише и као простор сусрета физичког и симболичког. Физички простор – предели, насеља, куће и места у којима су ликови живели – постаје носилац симболичких значења. Он подсећа на претходне генерације и на историју која је у њему оставила своје трагове. Због тога се простор у роману не може посматрати као неутрална позадина радње. Он активно учествује у конституисању идентитета ликова и у обликовању њиховог односа према прошлости. Тако се у роману успоставља веза између места, породице и памћења. Велики историјски процеси постају видљиви кроз промене у свакодневном животу и кроз ломове који погађају породичне односе. Према Нори, места памћења настају тамо где се колективно памћење концентрише и где одређени простор, симбол или предмет добија способност да у себи сажме и активира представе о прошлости (Nora 1989). У том смислу, Косово у Сарићевом роману може се читати као сложено, вишеслојно место памћења: његово значење није садржано само у географији, већ и у историјским, породичним, културним и симболичким значењима која му приписују ликови и заједница. У *Сари* се зато може уочити сложено преплитање простора, памћења и идентитета. Косово није само простор у којем ликови живе или о којем говоре; оно постаје део њиховог унутрашњег идентитета. Однос према простору истовремено је и однос према сопственом пореклу, породичној историји и колективном памћењу. На тај начин простор постаје једна од основних тачака преко којих се успоставља

континуитет између прошлости и садашњости. У том смислу, *Сара* не представља само причу о појединцима, већ и облик књижевног сведочења о једном културном простору и његовим слојевима памћења.

САРА КАО ЖЕНСКИ СУБЈЕКТ СВЕДОЧЕЊА И ТРАУМЕ

Централно место меморијске структуре романа *Сара* Петра Сарића припада истоименој јунакињи. Њена особеност није само у томе што је носилац радње и једна од централних тачака романа, већ и у томе што се њена индивидуална судбина непрестано отвара према ширем простору породичног, историјског и културног памћења. Сара је лик кроз који се приватно искуство сусреће са историјским временом, док њена унутрашња перспектива омогућава да се велика историја сагледа кроз искуство појединца. Управо зато њено памћење није само лично памћење: оно постаје медиј посредством којег се чувају и преносе искуства једне породице и једног историјског простора. Узрок Сарине патње јесте њена другост, њена *Књиīа* и манифестација њене трауме – њено ћутање.

Од почетка романа наглашен је антагонизам који постоји између *Ње* и *Њих*. Она је пореклом из Херцеговине и са собом носи сопствени систем вредности, који се у много чему разликује од овдашњег. Њена „кривица" састоји се у томе што ништа не чини онако како се од ње очекује и захтева. Свесна свега тога, она себи поставља питање: „Чему се привољевати: ономе с чим сам дошла из Мируша, или овом с чим сам се сучелила у Коритима" (Сарић 2008: 42). Отпор средине произлази из чињенице да је она странкиња и да ће као таква тешко моћи да уђе у радијус њиховог менталног простора. Све оно по чему се она разликује од њих постаје узрок њиховог страха, који происходи из њихове немоћи пред њом. „Сан о њој и немоћ пред њом истог су извора" (Сарић 2008: 70). Код ње *Они* осуђују управо оно што их код ње привлачи: њену несвакидашњу лепоту и њен богат унутрашњи живот, толико различит од њиховог. „Спремни да јавно покажу да је више такву неће трпети, нађу се пред њеним непорочним погледом који ништа ни од кога не тражи, а којем тако много (нико не зна шта) недостаје; пред њеним дугим светачким лицем […] збуне се и изгубе и забораве на рачун за који се беху наредили" (Сарић 2008: 70). То постаје узрок раздора у породици (поделе браће Вукотић), њеног пада (силовања од стране кума Луке), убиства (Јаков убија кума Луку уз њено прећутно одобравање), Јаковљевог нестанка (вероватно је убијен због краља), губитка Андрије (тиме што он постаје члан СКОЈ-а и на тај начин издаје породицу) и, на крају, њене трагичне катарзе (самоубиства у Шумњатој долини). Њена трагедија произлази из чињенице да се налази прикљештена између онога што жели, онога што јој друштво дозвољава, онога што јој траума намеће и сопствене неспособности да у потпуности побегне из тог зачараног круга. Ипак, она поседује и нескривену емпатију према свакоме.

Њена реч, тако ретко слушана, представља мелем за сваку рану. „Сваком живом створу […] треба топла ријеч" (Сарић 2008: 62). „Ништа није наудила, никоме на пут није стала. Нити се на кога срдила. Нити је кога криво погледала" (Сарић 2008: 69). Сваки њен саговорник остаје поражен снагом њене личности тако да Они на крају ипак

> схвате да су сви у њу, као у чудовиште нестварне лепоте, заљубљени. Зачарани њеним изгледом, који никад не наликује ономе што су последњи пут видели, откривали су да су неспособни да предузму нешто против ње, да су недостојни да јој покажу шта би хтело њихово срце, да немају смелости да ступе у разговор с њом, да се стиде да је у очи погледају (Сарић 2008: 70).

У њој је Сарић персонификовао антички принцип калокагатије – јединства спољашње и унутрашње лепоте. Трагичну кривицу, у аристотеловском смислу речи, не треба тражити у њеном класичном значењу, већ пре у трагичној ограничености Саре, заробљене у специфичном сплету историјских, патријархалних и трауматских односа.

Карактеризација Саре почива на снажној унутрашњој осетљивости, лиризованом доживљају стварности и њеној специфичној повезаности са *Књигом*. Ова веза представља један од најзначајнијих симболичких слојева романа. Како наглашава и сам аутор: „Та Књига је нека врста Сарине Библије. Донела ју је из рода. Она симболизује неки далеки, непознати свет, наговештава, или предсказује неке будуће односе у људској заједници, нешто што код људи изазива знатижељу и опрез" (Радисављевић 2009). Александар Дунђерин, анализирајући Сарићев роман, указује на могућност да се *Сара* не чита само као роман о истоименој јунакињи већ и као роман о „њеној Књизи". У његовој интерпретацији посебно је значајна формула: „Књига је Сара, Сара је Књига", чиме се указује на дубоку идентификацију јунакиње са предметом који у роману добија готово самосталну симболичку функцију (Дунђерин 2019). Књига се, према томе, не може разумети само као предмет који Сара поседује. Она постаје симбол њеног унутрашњег света, њене потребе за смислом и њеног односа према искуству. Уколико се роман посматра из перспективе културног памћења, Књига може бити схваћена и као метафора меморијског простора: она чува оно што би иначе могло бити изгубљено, прећутано или потиснуто. Док историографија бележи догађаје кроз институционалне и јавне механизме, Књига у Сарићевом роману симболички чува унутрашњу, личну и породичну историју. Управо зато је значајна реченица критичара да је „поседовање књиге" Сарино „главно спољње обележје" и да она „излази из Књиге и нестаје у књизи" (Дунђерин 2019). Овај исказ омогућава дубље тумачење Сариног идентитета: граница између јунакиње и текста постаје нестабилна. Сара није само она која памти; она на известан начин постаје само памћење, односно простор у којем се чувају трагови прошлости. Њено постојање је посредовано

Књигом, а Књига истовремено добија живот кроз њу. И зато, „Који разумједне Књигу, упознао је Сару, који упозна Сару, разумио је Књигу" (Сарић 2008: 79). Кум Лука одбија инсистирање осталих да се Књига спали зато што „у њој је истина о нама. Без ње остали бисмо полудивље племе. Она говори о нама колико о Сари. Свему мења лик и облик, омогућава нам да видимо другачије, да никад не пређемо истијим путем", и луцидно закључује: „Свијет ће другачије изгледати кад не буде куће без књиге" (Сарић 2008: 79). Зато Књига у роману може бити схваћена као микрокосмос културног памћења. Она представља простор у којем се приватно искуство може претворити у трајнији облик сведочења. Сара, као носилац тог симбола, прелази границу између индивидуалног и колективног памћења. Њена прича није више само њена: посредством Књиге она постаје доступна другоме, а тиме и део ширег процеса културног памћења: „Књигу називате мојом и зато што знам да читам […] Сви сте њени противници, а ваша је колико и моја. Мислите да су моји неспоразуми са вама из ње, а да су све мудрости из усмених прича" (Сарић 2008: 38).

У том контексту посебно место заузима мотив тишине. Тишина у *Сари* не треба да се схвати као обично одсуство говора. Она има дубоку психолошку и меморијску функцију. Оно што се не може или не сме изговорити не престаје да постоји; напротив, оно се може преселити у простор тишине, унутрашњег сећања и симболичког наговештаја. Тишина тако постаје специфичан облик сведочења. Она сведочи управо о ономе што је тешко артикулисати непосредним говором. Кети Карут трауму тумачи као искуство које се не исцрпљује у тренутку догађаја већ се враћа кроз накнадне облике памћења и нарације (Caruth 1996). У *Сари* се прошлост може посматрати управо као искуство које наставља да делује кроз породично памћење. Трауматично искуство често није могуће одмах претворити у целовиту и логички организовану причу. Оно се враћа кроз фрагменте, понављања, прећуткивања и различите облике посредованог сведочења. Уколико се овај концепт примени на Сару, њена тишина може се разумети као простор у којем прошлост наставља да делује и онда када није директно изговорена. Тишина зато није супротност памћењу, већ један од њених облика. Између онога што је изговорено и онога што остаје неизречено успоставља се меморијски простор у којем читалац мора да препозна трагове прошлости. Сара не сведочи само оним што говори; она сведочи и оним што не може, не жели или није у стању да изговори. На тај начин читалац добија посебну улогу: он мора да чита и празнине, прећуткивања и симболичке знакове текста. Овде се може успоставити важна веза између Књиге и тишине. Књига представља могућност да се искуство сачува и материјализује, док тишина представља границу његове потпуне артикулације. Између та два пола конституише се Сарин лик. Она истовремено припада свету речи и свету неизреченог. Њена потреба за Књигом може се тумачити као потреба за обликом који ће моћи да сачува оно што се у непосредном говору не може сачувати. На тај начин Књига постаје својеврсни симбол

отпора забораву. Уколико је заборав једна од могућих последица трауматичног и историјски нестабилног искуства, онда записивање и чување постају начини супротстављања том забораву.

Најзначајнија меморијска димензија романа произлази из трансформације личног искуства у књижевни облик. Ако је Сара књижевна трансформација ауторове мајке, роман садржи чин меморијског посредовања: син слуша мајчино сведочење, обликује га у књижевни наратив, а читалац га прима као део културног памћења.

Овај процес има и родну димензију. Женско искуство историје често је смештено у сферу приватног: породицу, дом, материнство, губитак, страх и свакодневно преживљавање. Књижевним уобличавањем такво искуство прелази границу приватног и постаје јавно културно сведочанство. Сара се зато може разумети као фигура меморијског посредовања. Она није само неко ко је претрпео историју већ неко чије искуство омогућава да се историја разуме изнутра. Њена траума постаје језик којим роман говори о последицама идеолошких подела на породицу и појединца. Сарић је деобу браће Вукотић описао као метафору ширег зла и нагласио да су најтрагичније деобе оне унутар човека. То је важно јер културно памћење у *Сари* није само потврда идентитета; оно је и критичко преиспитивање начина на који заједница памти сопствене сукобе.

ОД ТРАУМЕ ДО ТРАГИЧНЕ КАТАРЗЕ

Појам трауме представља један од најсложенијих концепата у савременим хуманистичким и друштвеним наукама. Он означава дубоку психолошку, телесну и културну рану која настаје као последица екстремно насилних или егзистенцијално угрожавајућих искустава. Међутим, траума није само индивидуални психолошки феномен, већ поседује и колективну, историјску и етичку димензију, а у случају *Саре* и родну димензију. Стога је реч о интердисциплинарном феномену који се проучава из различитих теоријских перспектива: психолошке, социолошке, историјске, књижевне и културолошке.

У историографији и студијама културе, траума се посматра као облик колективног памћења. Неизбежна референца када је реч о трауми јесте дело *Writing History, Writing Trauma* (2001) Доминика ЛаКапре, у којем он уводи две кључне категорије у односу између трауме и наратива: прву, која се заснива на порицању и резултира „глумљењем" (*acting out*), и другу, која се сматра пожељнијом и подразумева процес прераде (*working through*). Прва означава понављање трауматичног догађаја без могућности његовог интегрисања у свест, док друга представља процес постепеног превазилажења и реконструкције прошлости посредством језика и приповедања. У процесу *acting out*, субјект је заробљен у посттрауматском циклусу сећања и заборава. Он понавља циклус искуства без могућности успостављања

дистанце и рефлексије. Према ЛаКапри, реч је о „симптоматском начину сведочења у којем се траума враћа као немогући говор, као присуство прошлости у садашњости" (LaCapra 2001: 142). Сам ЛаКапра процес *acting out* назива и процесом „извођења" или „глумљења". У вези с тим, он запажа:

> Глумљење је повезано са понављањем, па чак и са компулсивношћу понављања – тенденцијом да се нешто компулсивно понавља. То је веома јасно у случају људи који су претрпели трауму. Они имају тенденцију да поново проживљавају прошлост, да постоје у садашњости као да су још увек потпуно у прошлости, без дистанце у односу на њу. Они имају тенденцију да поново проживљавају догађаје или, барем, да откривају како ти догађаји ометају њихово садашње постојање, на пример, кроз флешбекове, кошмаре или речи које се компулсивно понављају и које као да немају своје уобичајено значење, јер добијају другачије конотације из друге ситуације, на другом месту (LaCapra 1998).

Између *acting out* и *working through* постоји сложена динамика, а трауматски субјект може непрестано осцилирати између поновног проживљавања и покушаја обраде прошлости.

Управо се у таквој динамици може тумачити Сара. Њено трауматско искуство није представљено као затворен и коначан догађај који припада прошлости. Прошлост се враћа кроз сећање, породичне односе, ћутање, фрагментарна сведочења и потребу да се оно што је било прећутано коначно именује. На тај начин траума престаје да буде само историјска чињеница и постаје активна сила која обликује Сарин однос према садашњости. Она живи у простору у којем прошлост није завршена, јер њене последице настављају да делују у садашњости. „Једно по једно јој се скупљало. И казивало. Што није било, сад је; што је било, сад је; што ће бити, сад је…" (Сарић 2008: 354). Сара се, у том контексту, може разумети као фигура која повезује три временске и меморијске равни: прошлост која се враћа, садашњост која носи њене последице и будућност која зависи од могућности да се прошлост артикулише. Њена прича показује да заборав није неутралан процес, већ да оно што је потиснуто може наставити да делује кроз наредне генерације. Памћење зато постаје облик одговорности. Сећати се значи не дозволити да страдање буде избрисано из колективне свести. У том смислу Сарина траума функционише кроз оно што би ЛаКапра назвао *acting out*. Одређени аспекти прошлости непрестано се враћају у садашњост, било непосредним сећањем, било кроз емоционалне реакције, породичне односе и наративне фрагменте. Трауматско време није линеарно време. Оно нарушава уобичајену поделу на прошлост, садашњост и будућност. За трауматизовани субјект прошлост може постати садашњост, док садашњост остаје оптерећена оним што није било могуће адекватно обрадити. Сара се зато може посматрати као лик који се налази у сталном кретању између сећања и садашњег тренутка. Међутим, роман не остаје

искључиво у регистру поновног проживљавања трауме. Сама потреба да се искуство исприча и постави у наративни оквир представља почетак процеса *working through*. Приповедање тако постаје облик суочавања са прошлошћу. Оно не значи заборављање нити потпуно превазилажење трауме, већ успостављање могућности да се о њој говори. За Сару је говор о прошлости истовремено и чин отпора забораву. Њено сећање добија смисао тек онда када се из приватног простора издвоји и постане део ширег наратива о прошлости.

Због тога је важно нагласити да *working through* код Саре не треба схватити као потпуно излечење или коначни завршетак трауме. ЛаКаприна концепција управо омогућава сложеније читање: обрада трауме подразумева њено признавање, критичко дистанцирање и могућност да субјект поново успостави однос према сопственом животу, али трауматско искуство не престаје једноставно да постоји. У Сарином случају, процес обраде остаје непотпун и болан. Управо у томе лежи снажна трагичка димензија њеног лика. Однос између трауме и трагичког посебно је значајан за разумевање завршног ефекта Сарине приче. Њена трагедија није само у самом страдању које је доживела већ и у чињеници да траума наставља да одређује њен идентитет и њен однос према свету. Она је истовремено субјект који жели да говори и субјект који је обележен немогућношћу да се искуство у потпуности изрази. Управо та напетост између потребе за сведочењем и ограничености језика ствара трагички потенцијал њеног лика.

Уколико се овај процес повеже са појмом катарзе, онда се може говорити о специфичној, модерној варијанти трагичке катарзе. За разлику од класичног трагичког модела, у којем катарза подразумева извесно емоционално и смисаоно разрешење, код Саре она није потпуно ослобађајућа. Читалац не добија могућност да трауматско искуство једноставно буде „очишћено" његовим представљањем. Напротив, суочавање са Сарином причом преноси део терета прошлости и на читаоца. Катарза се зато остварује пре као етички чин сведочења него као коначно разрешење трагедије. Из ЛаКаприне перспективе, Сарин пут може се описати као непрестано кретање од *acting out* ка *working through*, али без коначног преласка из једног стања у друго. То није линеаран пут од страдања ка ослобођењу, већ сложен процес у којем се индивидуални бол постепено претвара у сведочанство, а сведочанство у облик колективног памћења.

Управо је у томе могуће препознати специфичну катарзичну функцију Сариног лика. Катарза није у забораву трауме, већ у њеном именовању; није у брисању прошлости, већ у успостављању односа према њој. Сара остаје обележена оним што је преживела, али њено сведочење омогућава да траума пређе из простора немог, индивидуалног бола у простор артикулисаног колективног сећања. Тако роман Петра Сарића, читан кроз ЛаКаприну теорију, показује да књижевност може постати простор прераде трауме: не зато што је може у потпуности разрешити, већ зато што јој може дати глас, облик и место у памћењу заједнице.

ЗАКЉУЧАК

Роман *Сара* Петра Сарића може се читати као роман културног памћења у којем се простор Косова, породична историја и женско искуство повезују у јединствену меморијску структуру. Косово није само место радње; оно је простор у коме се историја памти, тумачи и преноси. Породични простор постаје његова интимна и егзистенцијална пројекција.

Најзначајнија димензија романа јесте лик Саре. Као књижевна фигура повезана са мајчиним сведочењем, Сара повезује лично и колективно. Њена прича показује како женско искуство може постати медиј историјског памћења. Траума се не задржава на нивоу индивидуалне патње: она се преноси у породично сећање, а затим кроз књижевност улази у културно памћење. Зато се *Сара* може разумети као роман који показује да културно памћење није апстрактна колективна категорија. Оно живи у људским причама, породичним односима, просторима којима придајемо симболичко значење и искуствима оних који су историју преживели. Женски глас постаје један од кључних носилаца памћења, а књижевност простор у коме се то памћење чува од заборава.

ИЗВОРИ

Сарић 2008: Петар Сарић. *Сара*. Београд: Српска књижевна задруга.

ЛИТЕРАТУРА

Assmann A. 2011: Aleida Assmann. *Cultural Memory and Western Civilization: Functions, Media, Archives*. Cambridge: Cambridge University Press.

Assmann J. 1995: Jan Assmann. *Collective memory and cultural identity. New German Critique*, 65, 125–133.

Assmann J. 2011: Jan Assmann. *Cultural memory and early civilization*: *Writing, remembrance, and political imagination*. Cambridge: Cambridge University Press.

Caruth 1996: Cathy Caruth. *Unclaimed experience: Trauma, narrative, and history*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Connerton 1989: Paul Connerton. *How Societies Remember*. Cambridge: Cambridge University Press.

Дунђерин 2019: Александар Дунђерин. „Есеј о Сарићу". <https://dundjerin.wordpress.com/2019/01/11/esej-o-sarichu/>. [17. 7. 2026].

Halbwachs 1992: Maurice Halbwachs. *On collective memory*. Chicago: University of Chicago Press.

LaCapra 1998: Dominick LaCapra. *Acting-out and working-through trauma*. <https://collections.yadvashem.org/en/about/o3648>. [21. 7. 2026].

LaCapra 2001: Dominick LaCapra. *Writing history, Writing trauma*. Johns Hopkins University Press.

Nora 1989: Pierre Nora. "Between memory and history: Les lieux de mémoire". *Representations*, 26, 7–24.

Радисављевић 2009: Зоран Радисављевић. „Рат је старији од човека". *Политика*, 9. март. <https://srpskaknjizevnazadruga.rs/rat-je-stariji-od-coveka/>. [15. 8. 2026].
Wesseling 1991: Elizabeth Wesseling. *Writing history as a prophet*: *Postmodernist innovations of the historical novel*. Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

Vesna KOŽINKOVA

KOSOVO AS A SPACE OF CULTURAL MEMORY AND FEMALE TRAUMA IN PETAR SARIĆ'S NOVEL *SARA*

Summary

This paper analyzes the representation of female trauma and Kosovo cultural memory in Petar Sarić's novel *Sara*. Although the Kosovo theme is not explicitly established as the central plotline, it is implicitly present as a cultural and historical horizon that shapes the psychology of the characters, particularly that of the female subject. The analysis draws upon contemporary theories of trauma and cultural memory, with particular emphasis on the concepts of Maurice Halbwachs, Jan and Aleida Assmann, Pierre Nora, Cathy Caruth, and Dominick LaCapra, with the aim of demonstrating that female trauma in the novel functions not merely as an individual experience but also as a form of collective memory. The paper examines the ways in which the patriarchal model, silence, and the limited possibility of articulating pain create a specific structure of traumatic experience. The female character is interpreted as a bearer of inherited historical and cultural trauma, whereby Kosovo emerges as a symbolic space of suffering, identity, and memory. The aim is to demonstrate how Kosovo functions in the novel as a symbolic space of remembrance, while the character of Sara becomes a medium through which historical experience is transformed into familial and cultural memory. Female trauma is viewed not only as a consequence of historical violence but also as a form of testimony and the preservation of identity. The paper concludes that *Sara* represents female trauma as a medium through which collective experiences of loss, belonging, and historical uncertainty are transmitted.

Keywords: female trauma, cultural memory, Kosovo, patriarchy, identity, Petar Sarić, novel *Sara*.

УДК 821.163.41.09-3 Божовић Г.

Оригинални научни рад

*Милена М. ХЕЛЕТА**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

HUMANITAS HEROICA КАО ОДЛИ(У)КА ЈУНАКА ГРИГОРИЈА БОЖОВИЋА**

Апстракт: Приповедачки свет Григорија Божовића је херојски, у њему је јунак највиши идеал заједнице, а јунаштво најстрожи етички кодекс. Његови јунаци нису аполонски лепи, њихова храброст није без етике, а јунаштво без морала. Они не убијају из сујете, гордости и гнева; они постају јунаци јер то историја, вера и отаџбина захтевају од њих. Њихово је витештво у признању туђег јунаштва, а господство у поштовању непријатеља. У најлепшим остварењима и најснажнијим ликовима, херојство се код Божовића не стиче само смрћу. Неретко је о(п)станак на свом парчету земље представљао највећи херојски чин.

Овај рад је настао са циљем да докаже тезу да се у приповедачком свету Григорија Божовића дешава преображај епског јунаштва у етичко-хуманистички облик херојства. Дефинисан предмет истраживања посматрамо у широком интертекстуалном и културолошком пољу: од Хомера и античког појма хероизма, преко Цвијића, Марка Миљанова и Геземана, до косовске традиције и хришћанске етике. На тај начин показаћемо да се у преображају епског карактера јављају типови јунака-жртве и јунака заштитника, као и heros humanusa и витеза господских манира и моралне префињености. Такође, доказаћемо да све њих са Хомеровом, Миљановом и Геземановом теоријом јунаштва везују витешки и хумани карактер, као и идеал борбе за опште добро и више циљеве.

Кључне речи: Стара Србија, епика, антика, етика, јунак, јунаштво.

ПРОБЛЕМ ЈУНАЧКЕ ОДЛИКЕ

Јунаци Григорија Божовића били су предмет различитих приступа и тумачења. Овај рад је настао са циљем да докаже тезу да се у приповедачком свету Григорија Божовића дешава преображај епског јунаштва

* ORCID 0009-0003-6378-7306, milenastankovic1705@hotmail.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеном са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број 451-03-33/2026-03 од 29. 1. 2026. године.

у етичко-хуманистички облик херојства. Своју тврдњу покушаћемо да покажемо тумачењем јунака у једном широком интертекстуалном и културолошком пољу: од Хомера и античког појма хероизма, преко Цвијића, Марка Миљанова и Геземана, до косовске традиције и хришћанске етике. Хомерови епови дали су парадигму јунаштва у европској литератури, и као такви представљају поуздану основу за тумачење (по)етике хероизма, њен развој и мене у доцнијим временима и различитим културним, географским и антрополошким пределима. Косовска и хришћанска етика, као и Цвијићево, Миљаново и Геземаново дело, дефинишу духовни простор у коме су Божовићеви јунаци рођени, обликовани и вредновани, и као такви представљају изузетно значајан интерпретативни контекст.

Истраживање Божовићеве поетике јунаштва започећемо једним од кључних појмова, *јуначком одликом*. Наиме, према Милошу Ђурићу *идеал одлике* (грч. ἀρστή, у корену речи означава способност и одлику, а у плуралу племство) представља идеал Хомеровог херојског света. Појам одлике код Хомера проналазимо у зачетку развоја, тек у доцнијем периоду постаје суштинска категорија старих Хелена (Ђурић 1971: 74). Јуначка одлика се према мишљењу ондашњег друштва не поистовећује са моралним подвигом у савременом смислу тог појма, већ је неразлучива од телесне снаге, ратничке вештине и храбрости јунака. Иако ће тек доцнији културни развој јуначку одлику поистоветити са унутрашњом врлином и „ограничити је на моралну отменост уопште" (Ђурић 1971: 80), она већ код Хомера добија шире значење. Ахилеј није „само леп и храбар без такмаца", већ се и моралним и духовним држањем уздиже изнад просечног хероја. Иако сујетан и плаховит преко мере, он није спреман ни на какву подлост и увек је први када треба војску избавити из невоље (Ђурић 1971: 80–81). Са Одисејем Хомер постаје претеча хеленске разборитости. Одисеј је оличење мудрости (metis), одмерености, (с)трпљивости и постојаности, речју, он је носилац херојских врлина које је Хомер високо ценио (Ђурић 1971: 85).

Јуначка племенитост и морална лепота посебно долазе до изражаја у лику „сјајношлемог и великог Хектора".[1] Док је Ахилеју главни мотив борбе јуначка слава (kleos), Хектору је заштита дома и Тројанаца; док је Ахилејев извор моћи углавном надљудска снага, Хектору је морална узвишеност извор моћи. У племенитом и великом Хектору Хомер ствара „борачки лик високог морала, достојанства и човештва" (Ђурић 1971: 82). Кључна морална вредност Хекторовог лика, као и код Мојсила Златановића, Златета, Хаци Спасе и многих других Божовићевих хероја, „састоји се у томе што он не ратује као његови противници из освете, за пленом, из ратоборства и пустоловина, него ради отаџбине и породице" (Ђурић 1971: 82). Многи Божовићеви јунаци у својој бити нису осиони крвници, они не освајају, не отимају и не робе; не одузимају туђу отаџбину и не умањују

1 У овом раду Хомерове епове користимо према следећим издањима: *Илијада* (Homer 1972) и *Одисеја* (Homer 2009).

људску вредност, напротив, они униженима и повређенима враћају наду и достојанство. Управо то и представља један од најславнијих мегдана који добијају не само као витезови, већ и као људи. Побуде на херојски чин и морални подвиг често припадају највишим етичким принципима архаичне заједнице, „агону, заштити личне и породичне части, крвној освети, светињи гостопримства, суделовању у четовању и хајдуковању" (Геземан 2003: 36).

Као и код Хомера, и код Григорија Божовића идеал херојства се није ослободио телесног, херојска снага, вештина и храброст и даље представљају високо цењену врлину; но, исто тако нема сумње да духовна, умна и морална компонента у највишим уметничким замасима ипак добијају превагу. У моралу, у дубокој одговорности према заједници, вери и националности, Божовићеви јунаци су узвишени и племенити, а идеализам и духовне побуде врло често представљају прву одлику њиховог хероизма. Попут Хомеровог Хектора, и Божовићеви јунаци су спремни на жртву зарад виших циљева. Иако свестан да одлази у сигурну смрт, племенити и достојанствени Хектор у име породичне и тројанске части прихвата мегдан са страшним Ахилејем.

И у Божовићевом херојском свету саможртвеност и човекољубивост (народним језиком названа *чојством*, или у Геземановој поетици *humanitas heroica*), представљају важне црте ликова. Међутим, оне у великој мери проистичу из културног, историјског и географског простора коме јунаци припадају. Антропогеографски посматрано, Божовићев јунак је представник динарског хероизма, чије је основе поставио Јован Цвијић (*Психичке особине Јужних Словена*, *Балканско полуострво*), а доцније продубио немачки слависта Герхард Геземан (*Чојство и јунаштво старих Црногораца*, *Црногорски човек*). Божовићева етика и поетика јунаштва представљају спој косовског мита и чојства Марка Миљанова (*Примјери чојства и јунаштва*). Божовићев јунак је homo Dinaricus, он „гори од жеље да освети 'Косово'" и „обнови стару српску царевину", чак и у немогућим условима у којима би сви други давно одустали (Цвијић 1991: 18). Иако „обманут" и „напуштен од свих", он се и даље не одриче националних идеала. Постојаност у вери и „неограничен дух пожртвовања и самоодрицања" су његове кључне херојске одлике. Он себе сматра јунаком одабраним од Бога за извршење највиших националних задатака (Цвијић 1991: 18). Потомак је Обилићевог подвига и заточеник Лазаревог избора, у њему живе витез и мученик, ратник и светац. Речју, косовски ет(п)ос и православна духовност од фигуре класичног епског јунака, Божовићеве хероје уздижу до heros humanusa и христоликог јунака-жртве (Ахметагић 2012).

Пр(а)ви пример Божовићеве поетике јуначке одлике јесте Мојсил Златановић („Оклопници без мане и страха"). Представљен у часној старости, чича-Мојсил наговештава прелазак у вишу духовну сферу хероизма. Широка плећа подсећају на минулу телесну јачину, а митска појава и глас

инкарнирају претка кога је динарски херој неразлучиво и живо носио у себи. Божовићеви ликови националне јунаке сматрају својим прецима, једнако као и породичне. Цвијић бележи да динарски херој „витешки и људски" осећа подвиге и патње предака. Погубити Турчина за динарског човека није значило само освету убијеног претка, већ и умањивање његових болова, које је уосталом и сам осећао (Цвијић 1991: 23–24). Мојсил Златановић је власник јединог слободног српског поседа на Косову („има дивну своју земљу, прикупљену и од дедова наслеђену", Божовић 2016: 87), које у метафизичком смислу подсећа на последње независно српско царство. Притом, његова спремност да жртвује богато и угледно имање, као и оба сина, умногоме наликује Лазаревом (над)историјском избору и светом приношењу српске војске. Он дакле представља реинкарнацију претка, архетип владара мученика (Јевтић 2024: 136) који је постављен пред искушитељски избор: да ли чувати овоземаљски живот или (с)трпљиво сачекати Србију „одозго"? Србија одозго је алузија на косовски мит о небеском царству и часном избору који изискује најтежа страдања. Иако треба да донесе земаљско ослобођење и спасење, Божовићево царство не губи и небеску метафизику. Његови јунаци дубоко верују да истина није (само) у „конкретним чињеницама", нити у „историјским документима" (Ћосић 1931: 178), зато су у моралном и етичком смислу узвишенији, сложенији и софистицираније од традиционалних епских јунака код којих су телесна снага и храброст највеће врлине. Уколико је класичном епском јунаштву фалила морална зрелост, Божовићеви јунаци су носили ону духовну вертикалу којом се човек успиње до самог Апсолута (Ахметагић 2012).

Тип јунака-жртве који страда за опште добро, врло је значајан за Божовићеву поетику хероизма. Чињеница да се жртва прилаже свеколиком добру заједнице, она је по својој природи свети, религиозни, обредни чин. Овде жртвоприношење успоставља везу са теоријом о прастаром култу фармакоса, тј. жртвеног јарца (Frejzer 2003), према којој паганска заједница у кризним ситуацијама (глад, неслога, несрећа и сл.) прилаже жртву ради општег спасења. Овај обред потиче из древне јеврејске праксе жртвовања јарца на кога се ритуално преносио грех читаве заједнице. Стога је жртвоприношење јарца за древног човека означавало хомеопатско очишћење од греха. Знак христијанизације древне институције жртве према Жирару, јесте добровољно прихватање жртве за опште добро заједнице. Жртва је свесна да је околина грешна или у невољи, и вољно прихвата страдање у име виших вредности (Žirar 1990: 16).

У лику Златета из Слатине нарочито су изражени мотиви патње и страдања за вишу истину и правду од оне које нуди историјска стварност јунака (Јефтимијевић Михајловић 2016: 99 –103). Злате је изложен сталним искушењима у очувању вере и етничког идентитета, због чега је у литератури његова патња већ довођена у везу са библијским архетипом жртве. Јевтовић примећује да је Злате „далеки потомак легендарног искушеника

и стоика, библијског Јова" (Јевтовић 1996: 52). Јасмина Ахметагић Христово страдање на Голготи (Ахметагић 2012: 25), као и старозаветну слику Аврамове жртве, види као подтекст Златетовог јунаштва и мученичког трпљења (Ахметагић 2012: 30). Валентина Питулић га сврстава у тип јунака-жртве (Питулић 2014: 668), док Марија Јефтимијевић Михајловић косовску митологију види као прототип његовог жртвоприношења. Наиме, Злате страда да би друштву у коме су највише вредности почеле нестајати, доказао како се живи за част, дату реч и веру. Он је чврсто решен да спасе застранелу заједницу, и зато постаје жртва сопствене одлуке.

Злате припада типу христоликог Божовићевог јунака (Ахметагић 2012). Он одбија да жртвује сина, као и све блиске чланове племена, иако су они уистини криви јер су се полакомили у вери. Божовићев јунак је свестан да је у колективу једини невин и праведан, и то му удељује најтежи крст херојства. Тиме Златетова жртва према теорији Ренеа Жирара (Žirar 1990) добија хришћански преображај и смисао. На приближавање епског хероизма хришћанском идеалу херојства, у тексту указује више мотива. Најпре, јунаков свесни одабир смрти који се суштински разликује од Ахилејевог. Док Ахилеј бира личну славу, Злате умире зарад добра своје заједнице: „За пример целом Поричу његова смрт још може донети добра" (Божовић 2016: 270). Злате је свестан своје чистоте и добровољно бира месијанску смрт. У прилог иде и митрополитова молитва пред Златетово страдање која снажно подсећа на свето причешће. На крају, „и сасвим светачки изглед Златета који све ближе осећа Бога Мученика, јер ће и сам „кроз кратко време понети свој тешки крст уз ову језовитију Голготу" (Божовић 2016: 270), директно указује на религиозни подтекст јуначког подвига.

Прота Дејан Поповић („Чудни подвижник") представља ону тачку у којој физичка компонента у јуначком профилу потпуно нестаје и прелази у духовну и моралну врлину. Он је свештник-ратник који православље брани молитвом и српском „пушком очајницом". Пресићен грехом и несрећом, он је презрео верске и националне сукобе, и прерастао у универзалну, општељудску и хуману вредност, у пророка новог доба. У лику проте најпре имамо тип преображеног грешника[2] који окајавајући наталожене грехове, страда за спасење и добро осталих. Ако Златетово страдање подсећа на Христово распеће, прота Дејан алудира на његов други долазак, очишћење од греха и стварање небеског Јерусалима. Небеско царство овде има религиозни а не пагански смисао, јер се вечни живот не стиче у рату, већ у праштању, помирењу и човекољубљу. Есхатолошка слика чудног подвижника који окупља нечисте духове и окајавањем грехова искупљује и себе и друге, превазилази све надземаљске сукобе, разлике и интересе. Он престаје бити овоземаљски ратник и постаје пророк новог хуманизованог света и преображеног човека. Протина метаморфоза је најдубља морална и етичка тачка јуначке одлике Божовићевог света, она надилази и Ахилејево

2 О мотиву метаноје и хришћанској подлози лика проте Дејана Поповића видети (Ахметагић 2012).

самољубље и Одисејеву приземну мудрост. Прота је презрео ситни интерес и небеско царство види у општем добру човечанства, те од националног ратника узраста до пацифисте и хуманисте.

ЈУНАШТВО И ЧОЈСТВО

Појам чојство, humanitas, (код Цвијића „душевници", „савесници") у српској литератури најчешће се употребљава у значењу које му је Герхард Геземан дао у делу *Чојство и јунаштво старих Црногораца* (1968) на основу тумачења приповедачких и етнографских списа Марка Миљанова. За Миљанова нема доброг јунака без великог човека, нити морално снажног човека без храброг јунака: „'Човјек' никада у себи не може да избрише и јунака. Црногорска ријеч 'чојство' у основи и значи humanitas heroica. […] У генеалогији јуначког морала прво и долази јунаштво, а као његова круна чојство" (Вукмановић 1968: 196). Код старих Црногораца „јунаштво није сурово, већ покренуто националном свијешћу и удружено са вјерношћу, разборитошћу и испуњавањем дате ријечи обећања" (Вукмановић 1968: 197). То је један виши облик херојства, витештво, може се рећи хуманистичко и у хуманом правцу упућено херојство" (Вукмановић 1968: 197). Према Геземановом тумачењу (Геземан 1996), суштину Миљанове поетике хероизма чине емпатија и брижност према непријатељу. Највиши подвиг херој не остварује у двобоју са другим, већ у унутрашњој борби над сопственим гневом.

Нема сумње да се у приповедачком делу Григорија Божовића ради о једном узвишенијем, морално и рационално продубљеном виду јунаштва. Најплеменитији вид херојства, одбрану непријатеља од сопственог гнева, проналазимо у лику проте Дејана Петровића („Чудни подвижник"). Иако убија Мет-Фирију, тај догађај доводи до потпуног преображаја *или метаноје* у његовом духовном животу (Ахметагић 2012): „Па се вазда у том присетим Мет-Фирије и његова последња погледа: 'Е, прото Дејане, проста ти сва крв, али тад, тад си *требао да будеш јачи од себе* [прим. М. Х.]. Требао си да сподобијеш и своју и Метову брзометку, да зафрљачиш у грање, па с њиме заједно пођеш у села и проговориш нову реч'" (Божовић 2016: 458). Свест да није успео да савлада гнев и спасе непријатеља од сопственог зла, довела га је до дубоке патње и потпуне метаморфозе. Човекољубље, заштита слабијих, гоњених и унижених, важне су одлике и других Божовићевих ликова, због чега се (по)етика јунаштва у његовом делу у основи може одредити као витешка, хуманистичка и племенита, а јунак као тип заштитника и хуманог хероја (heros humanusa).

Тумачење специфичног портрета heros humanusa, који код Божовића има готово изграђен модел, јасно показује преображај епског карактера јунака. Пре свега, у највећем броју случајева ради се о јунацима племенитог порекла, вишег социјалног сталежа и породичног угледа (античка одлика

у изворном смислу и представља истакнутог појединца вишег порекла). Као и код Хомера, сви Божовићеви јунаци у етичком и моралном смислу одговарају свом друштвеном статусу и пореклу (Ђурић 1971). Његови протагонисти су поглавице уважених племена, гласовити јунаци које је песма опевала, калуђери, трговци, бегови, први домаћини и сл. Но, у Божовићевом херојском свету, као и у Његошевом или Миљановом, игумани и калуђери нису само чувари хришћанске, већ и националне слободе. Игуман Мојсије Зечевић је поглавица и Доњих и Горњих Васојевића, „првак на дивану и крваву мегдану", хаџи-Спаса је тутор Дечанског метоха и винарски трговац из Велике Хоче, чувар Душанових винограда, Дејан Поповић, грешни прота и дервиш, несрећни „раб господњи" који скида проклетство са Косова и сл.

Након истицања племенитог порекла, Божовић прелази на опис физичког изгледа који има значајно место у профилисању хероја. Редукована дескрипција телесне лепоте, јасан је знак преласка ка духовном садржају јунака. За разлику од Хомерових јунака којима су битне лепота и раскош (Ахилеј је лепши од најлепшег Ахејца), Божовићеви јунаци су скромни и сведени. Но, док код Хомера спољашња лепота указује и на унутрашњу (Терист је, на пример, и физички и духовно ружан), у архаичном свету Старе Србије гиздавост и украшавање се не сматрају атрибутом мушкости (Геземан 1996; Вукмановић 1968):

> „На њему одело обично подримско од бела сукна, али већ пожутело. Крој за скромнога и озбиљнога човека који своју мушкост суревњиво чува од сваког уреса. Простран му копран са врло мало гајтана пао на кукове, те се испод њега једва види необојен бели вунени појас: ни ту раскош не допушта себи ова орлушина..." (Божовић 2016: 103).

У погледу телесне лепоте, Божовићеви јунаци су сви готово исти. Ради се о правом словенском типу, светле пути и косе, широких и кошчатих прса. Изгледају као праве орлушине, корачају вучјим ходом, а делају као лавови: „Орлушаста прилика као змај. Огромна као мерица плава глава не знаш да ли је лепша или стравичнија са јуначкога и дивнога изгледа" (Божовић 2016: 196). Девојачки стидљиви, они се носе једноставно, њихова одела не скрећу пажњу са суштине личности: „[…] висок и танак у струку, он наступаше неравним плочиштем оним кораком, којим иду људи чија садржина нема потребе да се обазире да ли су доста поносни и достојанствени" (Божовић 2016: 170).

Насупрот честој разметљивости и хвалисавости хеленских јунака (Ахилеј, Терист), Божовићеви јунаци су „закопчани до грла", затворени попут шкољке, тихи, скромни и приземни: „Беше то човек скроман и непоказан, али прави змај" (Божовић 2016: 102). У том смислу, најлепши примери Божовићевих јунака блиски су Нестору или Одисеју, типу одмереног јунака који мудро бира речи и умерено их користи. Такви јунаци и код Хомера, и код Божовића, представљају далеко цењенији и узвишенији вид јунаштва.

Хомерови јунаци су обасипани сребром и златом, носе скупоцена одела од свиле, кадифе и фине чохе, живе у луксузним дворовима и носе гиздаво ратно оружје (довољно је сетити се Ахиловог штита и доколеница) (Ђурић 1971: 62). И наше епске песме не заостају по јуначкој раскоши за Хомеровим еповима. Народни певачи се не могу напевати о сјају и богатству руха, а одећа војводе Кајице и двори Леке капетана само су неки од најлепших примера (Ђурић 1971: 62). Божовићев приповедни свет је исувише скроман и сведен, леп у својој једноставности. У сваком погледу он не скреће пажњу са духовности и суштине на материјално, пролазно и неважно.

Поред скромности, једноставности и трпељивости, Божовићеви јунаци су оштроумни, разборити и мудри. Попут Хомера, али и Марка Миљанова, и Божовић цени одмереност, разум и меру. Пример мудрог и разборитог јунака код Хомера је свакако Одисеј. Најпре, захваљујући његовом лукавству Ахејци завршавају десетогодишњи рат победом (чувеним изумом тројанског коња), а потом се уз помоћ своје сналажљивости он и враћа свом дому у Итаку (сукоб са киклопом Полифемом, сиренама, бестидним просцима своје жене и др.). Слично Хомеру, и Божовић ће јасно рећи: „А за јуначки узмах није довољно само витештво, но још више памет и опрезност" (Божовић 2016: 205).

Но, чини се да изнад свих јуначких особина Божовић ставља заштиту немоћног, униженог и поробљеног. Божовићеви јунаци су заштитници раје и потлачених, чувају их од осионих турских бегова и крвавих Арнаута. Интересантно је да и поред свих херојских вештина и врлина, Божовићеви јунаци улазе у песму захваљујући улози чувара и бранитеља народа: „Слабим и увређеним муслиманима помагао је као и својему селу, никад не жалећи своје главе. То га је толико прославило да је цењен и певан у песмама" (Божовић 2016: 102). Стога је код Божовића, као и код Миљанова, људскост често главна разлика између јунака и његовог противника. Када је реч о мегданима, Божовић редовно сучељава два најгласовитија јунака. Само у сукобу са најбољим, величина његовог јунака може добити прави смисао. Довољно је погледати чувене мегдане Панта Цемова и Хамзе Будалине, или Дем-Алије и бега Ганића. Они су једнаки јунаци али нису исти људи, и то је највећа разлика између њих. Као и код Миљанова, и у Божовићевом херојском свету непријатељу не недостаје углед, снага или слава, већ *чојство*. Хамза Будалић вођа је потурчењака и по личном угледу, и по чувеној кући, но, и поред богатства и гласа, он је ипак простак. Руговски првак Дем-Алија је леп као да је скинут са слике Паје Јовановића, орлушина плава, али је хвалисавац без јуначког кодекса и части. Хамза Будалић завиди хаџи-Спаси на јунаштву и слави, те га подмукло, срамотно и невитешки наводи на двобој. Прави јунак код Божовића увек призна противнику јунаштво и ода поштовање, само антијунак завиди слави и части великом херојy. Прави јунак је оличење витешког идеала humanitas heroica, штити болесне, слабе и нејаке, а антијунак нејуначки напада божјаке, сироте и младе. Хамза Будалић убија сиротице које

хаџи Спаса доводи у свој дом, Дем-Алија, руговски првак, не сме да удари на хероје племена Куча, већ у гори, на спавању, убија самог и неспремног младића, незрелог и недораслог јунака.

ЈУНАШТВО И ГОСПОДСТВО

Ако смо преображај епског јунаштва у првом одељку показали кроз фигуру јунака-жртве, у другом кроз карактер heros humanusa, овде ћемо размотрити кроз духовну префињеност и господско држање јунака. Витештво и господство јунака најбоље се огледа у рубним егзистенцијалним ситуацијама које представљају велико искушење. Када им је повређена јуначка част, у гневу, бесу, страху или у односу према непријатељу у рату, витезови задржавају поштовање, господске манире и моралну отменост опште узев. Код Хомера господство и префињеност јунака нису само део витешког, него и културног кодекса. Господствено држање за старе Хелене не представља само разлику између цењеног јунака и антијунака, већ и цивилизованог човека и варварина. Одисеј и Андромаха, на пример, својом честитошћу и отменим држањем чувају људско и властелинско достојанство. Међу бестидним, неморалним и некултурним просцима, они се истичу духовном префињеношћу и карактерном лепотом. Одисеј је прави пример јуначке отмености. Насупрот Ахилеју, он није плаховит, исхитрен и гневан. Разборит, смирен и одмерен у говору и понашању, он је оличење господског и витешког држања.

Отменост својих јунака Хомер неретко показује кроз однос према непријатељу у ратном сукобу. Када у IV певању *Илијаде* Глаукон и Диомед током борбе сазнају да су им преци били у пријатељским односима, прекидају међусобни окршај и окрећу се против других непријатеља. Значајнији пример у Хомеровим спевовима свакако је Пријамов долазак у Ахилов шатор након мегдана са Хектором у чувеном XXIV певању *Илијаде*. Упркос болу за страдалим пријатељем, Ахилеј се саосећа са њим, деле гозбу и патњу. На крају Ахилеј предаје Хекторово тело остарелом оцу, како би га достојно сахранио и према ондашњем веровању обезбедио миран загробан живот. Тај сусрет два љута непријатеља (Хектор је Ахилеју одузео најбољег пријатеља, а Ахилеј Пријаму вољеног сина), у коме се разумеју и препознају боље него ли највећи пријатељи, један је од најлепших и највиших момената у читавој Ахилејевој јуначкој биографији.

Иако супротстављени до крви и границе егзистенције, и Божовићеви јунаци показују витешке тренутке и господске манире каквих је ретко и у много већој литератури. Та господственост Божовићевог јунака огледа се најпре у поштовању непријатеља. Поштовање непријатеља у Божовићевом херојском свету проистиче из поштовања људског достојанства и племенитог јунаштва. Приповетка „Хасан чауш" је велика Божовићева ода јунаку и јуначком господству. Овде се склапа једно необично пријатељство,

у зао час, усред боја, тик уз лице саме смрти, између убице и бесмртног плена. Имамо готово митску јуначку сцену: под кишом турских метака, пробија се усамљени јунак, војвода Анђелко, одолевајући пушчаним зрнима, срећи и смрти. Неустрашив, креће на турски батаљон, у сусрет паљби која не познаје ни јуначку срећу, ни јуначку правду. Лепота војводиног јунаштва успева да преобрази и љутог непријатеља, Хасана чауша, који очаран и разочаран кличе: „Толико људи на једнога!" (Божовић 2016: 331) Тада се у души Хасана чауша нешто „предвојило", он више није био на страни својих. Хасанага је истински жалио што ће такав јунак у неправедној борби погинути: „А погледао га нежно братски, соколећи га душом. Хе, не треба томе не веровати: јунаци и мимо очи виде, осећају. Осетио је и војвода њега, Хасанагу" (Божовић 2016: 331). Од тада сваке вечери Хасан чауш, муслиман по вери, долази на место војводине погибије и пали по једну православну воштаницу, јер „грехота је јунаку не одати поштовање кад је јунак" (Божовић 2016: 332). Овде се не може разлучити ко је главни јунак, да ли је Хасан чауш који жали погибију великог војводе, или војвода који величанствено гине у чаушевим очима? Остаје питање ко је већи витез и чије је јунаштво славније, да ли онога који гине као херој, или овога који га обесмрћује својим господством? Код таквих витезова, „поништавају се све разлике и остаје само исијавање оне људске димензије" (Питулић 2019: 47), а „пишчева подједнака љубав за Арнауте, Србе и Турке проистиче из етичности која из њих зрачи" (Јовановић 1930/1: 140).

Господско поштовање непријатеља код Божовића проистиче из честитости, поштења и људске и витешке захвалности јунака. Велики пример су Суљ капетан и богати трговац Спаса Чемеркић. Најпре Спаса Чемеркић својим јунаштвом чува Суљ-капетану јуначки образ, а потом Суљ капетан њему спасава главу. Суљ капетан не може да направи прославу сунећења свог сина, јер не поседује богатство које у заједници представља симбол јуначке моћи, угледа и части. Новац, дакле, за Божовићеве јунаке, као и за Миљанове, нема материјалну, већ искључиво симболичну моћ, представља средство признања и поштовања јунака у колективу. Спаса му даје пуне бисаге блага и чува његову част од јавне срамоте. Након дужег времена, у гори Суљ капетан пресреће богату трговачку поворку и у њој старог пријатеља, витешки му даје свој прстен, добро познат свим горским хајдуцима, не би ли га тиме заштитио и онде где сам физички није присутан. Суљ-капетанов прстен пријатељства, вреднији од сваког злата и брилијанта, симбол је негованог и високог господског држања Божовићевог горштака какав се ретко у књижевности среће.

Отменост у опхођењу према јунаку непријатељске вере проистиче и из поштовања неписаних закона, дате речи и побратимљења који на овом простору имају посебну обичајну праксу о којој је потанко писао и сам Марко Миљанов. Снажан доказ су Стал Кијева и Рам-Љутан. Рам-Љутан је узео под своју заштиту православног јунака и чување пријатељства сада представља део његовог угледа, достојанства и части. Док Арнаути у ланцу крваве освете трагају за главом Стал-Кијева, Рам-Љутан га прати као сенка чувајући му живот и јуначки образ. Та верска и људска толерантност, искрена потреба човека

да у земљи исцрпљујућег бола и суровог страдања чак и највећем непријатељу пружи руку праштања и пријатељства, сунчевом светлошћу исијавају из приповедног света Григорија Божовића. Као што пријатељски сусрет Страхињића Бана и дервиша тихим пламеном успе да озари тмину усамљеног света, тако и поверење и дубоко поштовање између Стал-Кијева и Рам-Љутана уноси светле и топле моменте у егзистенцијални простор Божовићевог човека, „тежак и суров као андрићевска 'тамница зла'" (Јовановић 2019: 51).

Однос јунака према жени такође може бити одлика господског и племенитог држања. Један од најемотивнијих и најлепших призора јуначког поштовања и љубави према жени код Хомера је свакако Хекторов опроштај од верне Андромахе код Скејских врата у VI певању *Илијаде*. Када је реч о јуначком поштовању жене код Божовића, леп пример даје Стал Кијева, који у најтежим моментима показује сву љубав, поштовање и нежност према супрузи. Када је требало донети одлуку да ли због крвне освете Арнаута напустити Косово, жена мимо свих патријархалних закона иступа испред јунака молећи га да сачува живот сина јединца и пребегне у Србију: „Утом му прије и жена. Преко обичаја она се накани да се једном веку умеша у људске послове […] Арнаути нетремице и с дубоким осећањем праћаху овај двобој, јер дотле бејаху навикли да слушају како Срби често послушају своје супруге" (Божовић 2016: 214). Није случајно Божовић кроз фокус фасцинираних Арнаута истакао да Срби често „послушају" своје жене. Јуначко поштовање жене увек представља одраз његове витешке и људске части, али и националне културе и највиших духовних вредности колектива.

Такође, и када пише о људским квалитетима Арнаута, Божовић показује да је и као писац, и као хуманиста, одиста велики: „Непосредни су, верни другови и одани пријатељи. […] Није им у души да личност згазе и унизе. Доскора су на путу и у чаршији били веома ваљани. Без верске су народносне мржње. Навикли на просто опхођење без рогушења и празнога величања" (Божовић 2016: 216). Божовић Арнаутима не приписује само људске, већ и витешке врлине. Када млади Арнаутин („Арнаутин") признаје част бољем јунаку и жали што је окаљао његов образ чувајући свој, Божовић јунаштву не даје ни верску, ни националну, већ универзалну вредност.

ЗАКЉУЧАК

У широком интерпретативном корпусу, ово истраживање је показало да јунаци Григорија Божовића прелазе пут од класичног епског јунаштва, до етичко-хуманистичког вида хероизма. Захваљујући поређењу са Хомеровом поетиком јунаштва, најпре смо утврдили да се код Божовића задржава телесна компонента херојства, што значи да физичка снага, ратничка вештина и храброст представљају и даље цењене атрибуте; али, исто тако, показали смо да у највишим уметничким моментима морална и духовна димензија неретко добијају превагу. Као и Хомер, и Божовић јунаштво

не ограничава само на телесне особине, већ га проширује и на унутрашње врлине, пре свега на хуманост, племенитост, честитост, разборитост, мудрост и одмереност. Такође, показали смо да у преображају епског карактера снажан утицај имају косовска легенда и православна етика, као и специфичан менталитет и вид јунаштва, тзв. динарски хероизам. Они су у великој мери и допринели да се у преображају епског карактера код Григорија Божовића јаве типови јунака-жртве и јунака заштитника, као и heros humanusa и витеза господских манира и моралне префињености. У основи, све њих са Хомеровом, Миљановом и Геземановом теоријом јунаштва везују витешки и хумани карактер, а у вези са тим и идеал борбе за опште добро и више циљеве.

ИЗВОРИ

Божовић 2016: Григорије Божовић. *Приповетке*. Београд: Завод за уџбенике.
Homer 1972: Homer. *Ilijada*. Prev. Miloš Djurić. Novi Sad: Matica srpska.
Homer 2009: Homer. *Odiseja*. Prev. Miloš Djurić. Beograd: Dereta.

ЛИТЕРАТУРА

Ахметагић 2012: Јасмина Ахметагић. *Невидљиво збивање: православна духовност у прози Григорија Божовића*. Приштина: Институт за српску културу.
Вукмановић 1968: Саво Вукмановић. „Др Герхард Геземан: Чојство и јунаштво старих Црногораца. Цетиње: Обод 1968". *Гласник Цетињских музеја* I, 195–199.
Геземан 1996: Герхард Геземан. *Чојство и јунаштво старих Црногораца*. Београд: Унирекс.
Геземан 2003: Герхард Геземан. *Црногорски човјек*. Подгорица: CIP.
Ђурић 1971: Милош Ђурић. *Историја хеленске књижевности*. Друго прегледано и допуњено издање. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства Србије.
Žirar 1990: Rene Žirar. *Sveto i nasilje*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.
Јевтић 2024: Јелена Јевтић. *Фолклорни подтекст у приповедачкој прози Григорија Божовића.* Докторски рад. Косовска Митровица: Филозофски факултет.
Јевтовић 1996: Миленко Јевтић. *Личност и књижевно дело Григорија Божовића* 2. Зубин Поток: „Стари Колашин"; Приштина: Нови свет: Институт за српску културу.
Јовановић 2019: Александар Јовановић. *О историји, сећањима и самоћи: есеји и критике о српској прози XX века*. Лесковац: Задужбина „Николај Тимченко".
Јовановић 1930/1: Слободан Јовановић. „Григорије Божовић". *Венац*, бр. 2, 140.
Јефтимијевић Михајловић 2016: Марија Јефтимијевић Михајловић. „Слика српског страдања у приповедачкој прози Григорија Божовића". *Век српске голготе (1915–2015)*. Косовска Митровица: Филозофски факултет, 93–113.
Питулић 2014: Валентина Питулић. „Култ јунака у приповедачкој прози Григорија Божовића". *Промишљања традиције, фолклорна и литерарна истраживања, зборник радова посвећен Мирјани Дрндарски и Ненаду Љубинковићу*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 669–677.

Питулић 2019: Валентина Питулић. „Победници Старца Милије". *Српско усмено стваралаштво у интеркултуралном коду*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 39–56.
Ћосић 1931: Бранислав Ћосић. *Десет писаца, десет разговора*. Београд: Геца Кон.
Frejzer 2003: Džejms Džorž Frejzer. *Zlatna grana*. Beograd: „Ivanišević".
Цвијић 1991: Јован Цвијић. *Балканско полуострво*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Milena HELETA

HUMANITAS HEROICA AS A DISTINGUISHING MARK OF THE HEROES OF GRIGORIJE BOŽOVIĆ

Summary

The narrative world of Grigorije Božović is a heroic one; within it, the hero represents the community's highest ideal, and heroism its strictest ethical code. Yet, this heroic world differs fundamentally from Homer's. His heroes possess no Apollonian beauty; their courage is not devoid of ethics, nor is their heroism lacking in morality. They do not kill out of vanity, pride, or wrath; they become heroes because history, faith, and the fatherland demand it of them. Grigorije Božović's heroes are Achilles' equals in heroism, yet they surpass him in chivalry. Their chivalry lies in acknowledging the heroism of others, and their nobility in respecting the enemy.

Keywords: Old Serbia, epic poetry, antiquity, ethics, hero, heroism.

УДК 821.163.41.09-2"18"

Оригинални научни рад

*Тамара М. ЉУЈИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

КОСОВСКА ТЕМА ИЗМЕЂУ ЕПИКЕ И ДРАМЕ: ПОЕТИЧКА МИСАО СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ ДРУГЕ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА**

Апстракт: Рад разматра поетичке ставове српских писаца XIX века о драмском обликовању косовске теме, са посебним осврtом на однос епске традиције, историјске грађе и трагедије. Компаративном анализом текстова Јована Суботића, Милана Јовановића Морског и Матије Бана испитују се њихова схватања драмске радње, карактера и трагичког јунака, као и њихов однос према европској драмској теорији. Анализа показује да је кључни проблем представљало претварање морално кодификованих националних јунака у трагичке карактере. Различита решења овог проблема одређивала су и степен слободе који су писци допуштали у преобликовању наслеђене косовске традиције.

Кључне речи: Косовски бој, српска драма XIX века, трагедија, трагички јунак, епска традиција, Јован Суботић, Милан Јовановић Морски, Матија Бан.

Снажан развој српске драмске књижевности током XIX века пратио је и постепени развој домаће теоријске и критичке мисли о драми. У првој половини века поетички ставови драмских писаца најчешће су се јављали уз сопствена дела, нарочито у предговорима и другим записима у којима су аутори образлагали избор грађе, однос према историјским и епским изворима, сврху дела и питања драмске форме. У другој половини века, оснивањем Српског народног позоришта у Новом Саду 1861. и Народног позоришта у Београду 1868. године, као и развојем периодике, створен је простор за континуираније писање о драми и позоришту. Позоришна критика притом није била усмерена само на сценско извођење, већ и на композицију, карактере, језик, драмску уверљивост и књижевну вредност дела.

* ORCID 0000-0002-8804-917X, tamara.ljujic@gmail.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеном са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број 451-03-33/2026-03 од 29. 1. 2026. године.

Како запажа Зорица Несторовић, „колико год да је била усмерена на позоришни чин, позоришна критика тог периода у великој мери била је и књижевна јер су њен предмет били садржај и идејне вредности драмског текста који је био изведен на сцени" (Несторовић 2016: 49). Периодика је тако постала једно од главних места артикулисања схватања о драми. Истовремено је европска естетичка и књижевнотеоријска традиција посредована путем превода, извода и прерада. Карактеристичан пример представљају *Одломци естетични* Јована Андрејевића, објављени у *Даници* 1863. године, у којима се, пре свега посредством Фишерових и Фрауенштетових естетичких схватања, европска теоријска мисао преноси и прилагођава српској књижевној средини.

Ови процеси били су неодвојиви од ширег обликовања националне традиције у XIX веку. Наслеђена историјска и културна грађа није само прикупљана и тумачена, већ је укључивана у савремену културу и добијала нове функције. У том контексту треба посматрати и национално позориште, које Мирослав Тимотијевић тумачи као једну од институција патриотске религије, истичући да „одлазак у национално позориште постаје друштвено програмирана обавеза и тумачи се неком врстом ходочашћа у централни храм патриотске религије" (Тимотијевић 2005: 10). Позориште је, дакле, било место представљања, артикулисања и ритуализовања националне идеје, док је драмска књижевност имала значајну улогу у успостављању образаца српске националне поетике (Несторовић 2016: 45). То се огледало и у репертоарској политици националних позоришта, у којој су историјске теме заузимале значајно место. Међу најпродуктивнијима био је косовски тематски круг, који је током XIX века добио велики број драмских обрада (Несторовић 2016: 52–53). Колико је косовски наратив већ у првој половини века функционисао као вредносно и емоционално кодификована национална прича, показује Стеријин предговор драме *Невиност или Светислав и Милева* из 1827. године:

> Србин при слушању Косовске борбе у необичном движенију на'оди се, његова распаљена сила воображенија до Крушевца се простире, брани неправедно облаганог Милоша пред Лазаром, помаже му убити Мурата, враћа се натраг, обнавља борбу, проклиње Вука, и сузе пролива видећи крајњу погибељ благородства српског; шта је ово него пресвета љубов к праотечеству? (Поповић 2000: 7–8).

Косовска прича, дакле, драмским писцима није стајала на располагању као вредносно неутрална грађа: њени кључни актери већ су били морално распоређени, а однос према њима носио је снажан патриотски и емоционални набој.

Током XIX века косовска тема више пута је драмски обликована, а међу делима усредсређеним на кнеза Лазара, Милоша Обилића и Косовски бој издвајају се *Милош Обилић* Јована Стерије Поповића (1828), *Трагедија Обилић*

Симе Милутиновића Сарајлије (1837), *Цар Лазар* Матије Бана (1866), *Милош Обилић* Јована Суботића (1868) и *Лазар* Милоша Цветића (1889). Управо је континуирано враћање овој теми довело до тога да се, упоредо са расправама о вредности појединачних драма, све изразитије поставља и шире питање: На који начин један од средишњих националних историјских и легендарних наратива може бити преобликован у драмску форму? Тако су расправе о драмским обрадама Косовског боја нужно отварале и поетичка питања – о односу епског и драмског, историјске и песничке истине, карактеру трагичког јунака, природи драмског сукоба и границама слободе писца у односу на наслеђену традицију. У овом корпусу потребно је посебно издвојити Цветићевог *Лазара*, јер он не доноси нови поетички модел драме о Косовском боју, већ припада изразито пригодном јубиларном контексту. Како запажа Марта Фрајнд, у њему је „позоришни модел историјске драме сведене на мелодраму и неоплемењено пригодно, свечарско коришћење легенде у пропагандне сврхе" (Фрајнд 1996: 188), при чему се смисао косовске легенде сводио на питање „како поново освојити Косово и повратити стару славу Немањића" (Фрајнд 1996: 188). Та функција дела непосредно је повезана са околностима његовог настанка: Олга Марковић наводи да је реч о историјској драми „написаној и штампаној пригодом 500-годишњице Косовског боја" (Марковић 1996: 53), премијерно изведеној у Народном позоришту 27. јуна 1889. године. *Лазар* је, дакле, био замишљен као део јубиларног обележавања Косова и, будући да не успоставља ново поетичко решење, већ пре свега користи већ кодификовану легенду у пригодној и патриотској функцији, може се изоставити из даље анализе теоријских модела трагедије.

У средиште анализе постављена су три текста у којима питања драматизације косовске грађе добијају експлицитну и развијену поетичку артикулацију: аутопоетичка разматрања Јована Суботића и самосталне расправе Милана Јовановића Морског и Матије Бана. Иако није реч о самосталној расправи, делови аутобиографије Јована Суботића *Живот Д-ра Јована Суботића* у којима разматра сопствени драмски рад добијају изразиту аутопоетичку функцију. Пишући о *Милошу Обилићу*, Суботић се не задржава на околностима настанка дела, већ разматра и питања трагедије, карактера и драмског обликовања косовске грађе. Иако је тај део аутобиографије несумњиво настао пре Суботићеве смрти 1886. године и по времену настанка припада српској књижевној мисли XIX века, његов рецепцијски живот започиње тек у XX веку: *Живот Д-ра Јована Суботића* објављиван је постхумно у Матици српској од 1901. до 1910. године, док је за ову тему релевантан четврти део, *Лето: епоха трећа и четврта*, објављен 1910. године. Због тога његови ставови нису могли непосредно учествовати у расправама о драмама о Косовском боју током XIX века, а у тренутку када су постали доступни јавности припадали су већ ранијем поетичком хоризонту.

Посматрано, међутим, из перспективе теоријског промишљања драмских обрада Косовског боја, посебно место имају текстови Милана Јовановића

Морског и Матије Бана, настали на самом крају века и, за разлику од Суботићевог аутопоетичког исказа, обликовани као самосталне расправе. Непосредан историјски контекст Јовановићевог рада представљало је обележавање петстогодишњице Косовског боја 1889. године. Расправу *Поīлед на драмску литературу о Косову* Јовановић је прочитао на скупу целокупне Српске краљевске академије 14. октобра 1889. године[1], а она је наредне године објављена у XVIII књизи *Гласа Срīске краљевске академије*. Према записнику објављеном у *Годишњаку Срīске краљевске академије*, седници је присуствовао и Матија Бан (Годишњак СКА 1890: 14). Управо је Јовановићева расправа постала непосредан повод за Банове *Драмске назоре*: Бан са Јовановићем полемише о појединим питањима драмске поетике и драмама о Косовском бoју, али ту полемику истовремено проширује у расправу о природи драмске уметности. Свој текст завршио је 10. октобра 1890. године, а прочитао га на седници Српске краљевске академије 15. децембра исте године; као самостална расправа објављен је 1891. године у XXV књизи *Гласа*.

Значај Јовановићевог и Бановог рада није само у ставовима које износе него и у промени статуса саме мисли о драми. Питања која су током већег дела века била расута по предговорима, позоришним критикама, полемикама и часописним прилозима сада постају предмет самосталних расправа изложених пред Српском краљевском академијом, чиме мисао о драми добија и институционализован, академски облик. Посебност ова два текста лежи и у њиховом непосредном међусобном односу: Јовановић полази од корпуса драма о Косовском бoју, док Бан, одговарајући на појединe његове судове, расправу проширује ка општијим питањима драмске поетике. Бан је и иначе био склон полемици; како запажа Марта Фрајнд, „веома тешко [се] мирио и са најмањим примедбама на свој рад", што га је често увлачило у „дуге, а понекад и веома оштре полемике" (Фрајнд 1988: 225–226). Ипак, његов одговор Јовановићу није остао у оквирима непосредног неслагања, већ је прерастао у ширу и систематичнију расправу о драми.

Значајан прилог разматрању ових питања дао је и Ђорђе Малетић у *Грађи за исīторију Срīскоī народноī īозориштīа у Беоīраду*. Осврћући се на рецепцију Бановог *Цара Лазара*, Малетић најпре подробно излаже полемику коју су Јован Бошковић и Матија Бан водили поводом лика Краљевића Марка, а у којој је непосредно отворено питање односа историјске истине и епског предања: док је Бошковић упозоравао да је „врло тешко обарати идеал од 400 година", Бан је бранио нужност приказивања Марка као „историјског лица" (Малетић 1884: 204–206). У наставку, разматрајући *Цара Лазара* и поредећи га са Суботићевим *Милошем Обилићем*, Малетић посебно истиче значај психолошке мотивације и доследног обликовања карактера, налазећи да „права снага ове трагедије лежи у психолошком

1 Сви датуми у главном тексту и фуснотама дати су по грегоријанском календару, осим приликом навођења штампе.

растварању човечијег срца и разума" (Малетић 1884: 206) и да у њој готово „ни један афект, тако рећи, ни један предузетак није остао непротумачен, неспроведен стазом срца и разума" (Малетић 1884: 206). Предност даје и непосредној сценској радњи у односу на опширно приповедање о догађајима, а у поређењу различитих обрада Милоша Обилића нарочито вреднује карактеролошку уверљивост и достојанство јунака (Малетић 1884: 296–298). Не улазећи подробније у полемике које су пратиле рецепцију драма о Косовском бoју, јер би то превазилазило оквире овога рада, важно је уочити да су се и у текућој критици већ јасно издвојила питања односа историје и епске традиције, драмске мотивације и карактеризације јунака, која ће на самом крају века у Јовановићевој и Бановој расправи добити знатно систематичнији облик. У том смислу Малетићев текст представља важну претходницу систематичнијем поетичком промишљању драма о Косовском бoју код Јовановића и Бана, али не и засебан теоријски модел истог обима и степена разрађености.

Посебан проблем у разматрању поетичких ставова о драмама о Косовском бoју у одабраним текстовима представља временска неистовременост настанка самих драмских дела и њихових накнадних тумачења. Суботић о сопственом *Милошу Обилићу* пише после настанка драме, док је код Бана тај раскорак још изразитији: *Цар Лазар* објављен је 1866, а *Драмски назори* настају тек 1890. године, после појаве критичке историографије и преиспитивања неких од средишњих елемената косовског предања. Иларион Руварац је у расправи *О кнезу Лазару*, објављеној 1888. године, критички приступио изворима о кнезу Лазару и Косовском бoју, док је Љубомир Ковачевић у предавању *Вук Бранковић*, одржаном 1887. и штампаном 1888. године, непосредно испитао питање Вукове издаје. Већ на почетку расправе Ковачевић супротставља укорењеност представе о Вуковој издаји у народној традицији резултатима историјске критике, констатујући: „Непосредног доказа о Вукову издајству немамо" (Ковачевић 1888: 1). С изузетком Цветићевог *Лазара*, драме о којима Јовановић расправља 1889. године настале су пре тог историографског преокрета, па њихови писци нису могли полазити од исте представе о односу историјске чињенице и предања коју су на располагању имали Јовановић и Бан на самом крају века. Отуда се поставља питање из које се позиције накнадно процењује однос тих драма према „историји", „традицији" или „легенди", утолико пре што су и сами драмски писци својим делима учествовали у културном обликовању косовског наратива.

Ово питање усложњава и перспектива савремених теорија националног мита. Џорџ Шепфлин мит види као средство културне репродукције које чува заједничко знање и учвршћује припадност посредством симбола и ритуала (Schöpflin 1997: 20–21). Значајно је, међутим, што критичко преиспитивање косовског предања крајем осамдесетих година није непосредно потиснуло његове традиционалне вредносне обрасце. Прослава петстогодишњице Косовске битке 1889. показује да су критичко

историјско знање и национално памћење могли постојати паралелно: програм је обухватао помене косовским јунацима, Споменик косовским јунацима, Орден кнеза Лазара и *Косовску споменицу* са народним песмама (Шешум 2023: 288). Митрополит Михаило је притом говорио о „предању о издаји Бранковића и честитости косовских јунака" и позивао на избегавање „неверства и издаје" (Шешум 2023: 288–289). Вук Бранковић је, дакле, и после Руварчевих и Ковачевићевих истраживања остао фигура издајника. Како наглашава Оверинг, „истине" мита припадају пре „моралном универзуму значења" него научно проверљивој стварности (Overing 1997: 12). Питање зато није само да ли је Вук историјски био издајник, већ какву је вредносну функцију прича о издаји имала унутар заједнице. Утврђивање различитих слојева косовске традиције отвара и питање зашто је драма постала један од њених повлашћених књижевних облика. Како показује Лоте Јенсен, националне теме у доба романтизма обликовале су се у оквиру ширег европског књижевног историзма, при чему су драма и поезија биле погодније од историјског романа за непосредно преношење политичких и патриотских порука публици (Jensen 2010: 127–146). Јавни карактер драме и њено дејство на колективну публику били су, како истиче и Кристина Лајоши ослањајући се на Лукача, важни у процесима националног обликовања (Lajosi 2010: 233–234), па се национална прошлост уобличавала посредством драмских образаца ширег европског књижевног система.

Овакво разумевање драме као нарочито осетљивог израза историјског и духовног стања заједнице присутно је и код самих Јовановића и Бана. Јовановић на крају своје расправе драму одређује као „огледало савременог друштва" (Јовановић 2025: 107), у којем се може читати његов „интелектуални и морални ступањ" (Јовановић 2025: 107), док Бан већ на почетку *Драмских назора* формулише готово паралелну мисао: „У драми свакога народа одскаче народни дух са својим врсним и лошим каквоћама као слика у огледалу. Какав сувремени дух, така и драма" (Бан 1891: 1). Заједничка метафора огледала упућује на схватање драме као историјски условљеног израза друштвеног и народног живота, што Јовановић непосредно примењује и на косовски корпус повезујући појаву појединих драма са политичким и националним покретима XIX века. Такво становиште припада ширем хоризонту европске естетичке мисли тог доба.

Управо тај однос националне грађе и интернационално кодификоване драмске форме важан је и за разумевање поетичких текстова о драмама о Косовском бој у. Ако је косовска традиција представљала специфичан национални материјал који је требало преобразити према законитостима драме, онда су се питања о томе шта чини драмску радњу, трагичког јунака, сукоб или драмску вероватност нужно постављала унутар теоријског система који није могао бити изведен из саме националне традиције. Српски писци су зато своја схватања драме образовали у дијалогу са европском драмском и естетичком теоријом, преузимајући, преносећи и прилагођавајући њене

појмове проблемима домаће драмске књижевности. У случају Суботића и Бана овај однос додатно усложњава чињеница да њихови систематичнији поетички искази настају после сопственог драмског искуства: теоријска мисао код њих није само претпоставка стварања него и накнадна артикулација и рационализација већ остварене драмске праксе.

У даљој анализи овај однос пратиће се на два међусобно повезана нивоа. Најпре ће бити размотрено како Суботић, Јовановић и Бан одређују однос епске традиције, историјске грађе и драмске законитости, односно на који начин наслеђени косовски наратив преобликују у каузално и психолошки мотивисану драмску радњу. Потом ће пажња бити усмерена на питање трагичког јунака, јер се управо у обликовању протагонисте најјасније показује напетост између моралне кодификованости националног јунака и захтева трагичког сукоба. Ова два питања нису независна: различита схватања природе трагичког карактера непосредно одређују и степен слободе који сваки од ових аутора допушта драмском писцу према наслеђеној косовској традицији.

Код Суботића се рад са наслеђеном грађом може пратити готово поступно. Пишући о настанку *Милоша Обилића*, он најпре издваја оно што сматра основним садржајем народне традиције, а затим управо у тој грађи препознаје проблем који мора бити разрешен драмским преобликовањем. Разлику између епског приповедања и драмског поступка формулише сасвим јасно:

> Овај догађај садржи у себи грандиозан трагичан моменат. Али га је трагедија сасвим друкчије морала довести и извести него што га у епосу налази. А ово је био чисто посао драматичног песника. Народна је традиција догађај сасвим просто приповедала (Суботић 2022: 110).

Основни недостатак таквог казивања за потребе трагедије Суботић налази у недовољној мотивацији: традиција не објашњава зашто је Лазар без довољног основа оптужио свог најбољег јунака за неверство. Док је епској песми довољно да саопшти шта се догодило, трагедија треба „да створи пред својим гледаоцима оно што се ради, и да ови сами виде да то што бива мора бивати, и да тако мора бити како се представља да се догађа" (Суботић 2022: 110). Отуда и његова формулација: „Материјал епосу јесу догађаји који се приповедају; материјал пак драме јесте човек који догађаје изводи" (Суботић 2022: 110). Немотивисаност Лазаревог поступка тако постаје простор за песнички рад: драматичар мора изградити психолошки и каузално уверљиву мотивацију која ће омогућити трагички сукоб. При томе је важно прецизирати шта Суботић подразумева под полазном „традицијом". Лазареве речи које наводи у свом објашњењу ослањају се на епску верзију познату из Вукових *Комада од различнијех Косовскијех ӣесама*, нарочито трећег дела, у којем су повезане Лазарева оптужба и Милошева одлука да делом докаже верност (Караџић 1987: 225). То, међутим, не значи да је

приликом писања драме одбацио историографску традицију у корист Вукове епике, јер у *Милошу Обилићу* задржава и мотив свађе Маре и Вукосаве око првенства њихових мужева. Прецизније је рећи да у аутопоетичком образложењу као полазни облик приче издваја епску традицију, јер се на њој најјасније показује разлика између приповеданог догађаја и драмски мотивисане радње. То потврђује и поређење са Рајићевом историјом, у којој су односи међу ликовима већ каузално разрађени: сукоб жена води завади Милоша и Вука, а Милош подвигом настоји да уклони „порок неверности" и покаже „истините знаке и храбрости и верности" (Рајић 2003: 330). Епска верзија му је у таквом образложењу посебно погодна управо зато што њена недовољна мотивисаност оставља простор за стварање драмског писца. Треба, најзад, имати у виду и историјски хоризонт из којег пише: и драма и ова аутопоетичка разматрања претходе Руварчевом и Ковачевићевом критичком преиспитивању косовског предања, па питање није само шта је Суботић сматрао „истинитим", већ и који су облици историографског знања и народне традиције у том тренутку пред њим стајали као расположиви и културно ауторитативни извори прошлости.

Код Јовановића је поступак сложенији, јер он, за разлику од Суботића, не објашњава начин на који је сам драматизовао косовску грађу, већ најпре успоставља модел према којем ће постојеће драме процењивати. Полазиште му је свест о суштинској разлици епског и драмског: „Није дакле ласно из тихога епскога света, који је сталан као стена, створити покретљиве драматске слике, које нас радњом својом потискују до на саму позорницу догађаја" (Јовановић 2025: 6). Међутим, при утврђивању карактера које би таква драма требало да изведе он не остаје у оквирима епске традиције, већ је коригује резултатима критичке историографије, а затим од тог споја гради нормативни лик према којем оцењује поједина драмска решења. То се најјасније види на примеру Вука Бранковића. Пре него што пређе на драме, Јовановић изричито каже да га треба представити „каква нам га представља историја" (Јовановић 2025: 56), а затим се непосредно ослања на Ковачевићеву расправу, преузимајући од ње слику Вука као самосталног политичког чиниоца и одбацивање његове издаје (Јовановић 2025: 56–59). Ковачевић је притом пажљиво раздвајао историјски проверљиву грађу од постепеног развоја предања и закључио да је Вук у народној традицији и песми постао издајник, али да „праведна историја не сме у то веровати према до сада познатим старијим изворима" (Ковачевић 1888: 87). Јовановић такав историографски закључак, међутим, претвара у критеријум драмске карактеризације: пошто историјски Вук није издајник и клеветник, драмска решења која га таквим представљају процењују се као одступање од карактера који је претходно реконструисан из историје. При томе је занимљиво што он не одбацује народну традицију као грађу – она остаје други пол његовог разматрања – али јој не придаје исти ауторитет када се сукоби са критичком историографијом. Тако код Јовановића епска традиција обезбеђује основни национални наратив

и драмске мотиве, а критичка историја служи као коректив при утврђивању карактера, после чега тај реконструисани карактер постаје мерило за оцену драмских писаца.

Код Матије Бана однос традиције, историје и драмског обликовања додатно се усложњава тиме што у *Драмским назорима* накнадно образлаже сопствено раније драмско решење са историографског хоризонта краја XIX века. Јовановић му, истина, одаје једну од највећих похвала у читавој расправи управо поводом главног јунака: „Ипак је Банов Лазар највернији, најдоследнији и најлепши од свих што нам се, пре и после, приказаше у косовској трагедији" (Јовановић 2025: 45). При оцени Банових карактера, међутим, Јовановић не узима довољно у обзир околност на коју сам Бан изричито указује: поједини ликови код њега нису обликовани само унутар једне драме, већ се њихов карактер развија кроз више дела. Тако, говорећи о Драшку, Бан наглашава да се он „као црна нит провлачи кроз све три трагедије" (Бан 1891: 23). Отуда се поједини поступци и односи у *Цару Лазару* не могу у потпуности процењивати само према ономе што је у тој драми непосредно изложено, јер је део њихове мотивације већ припремљен претходним развојем ликова.

Исти захтев за функционалном и каузално организованом радњом види се и у Бановом одговору на Јовановићеву примедбу о одсуству женских ликова из *Цара Лазара*. Јовановић му замера што у *Цару Лазару* није извео женске личности, сматрајући да би оне, „добро схваћене и изведене", могле уздићи драмски рад и дати му „лепши колорит" (Јовановић 2025: 46). Утолико је занимљивије што на другом месту сам закључује: „како видимо, дакле, косовске драме нису биле срећне са својим женским лицима" (Јовановић 2025: 100), па се испоставља да Бану замера одсуство управо онога драмског елемента за који сам признаје да драмама о Косовском боју углавном није донео много среће. Бан, међутим, женске ликове не искључује начелно, већ наглашава да им је у другим драмама давао значајне, па и протагонистичке улоге, док их је из трећег дела косовске трилогије свесно изоставио јер косовску катастрофу „нијесу проузроковале, нити су у њој судјеловале" (Бан 1891: 18). Одбацује и могућност њиховог увођења ради храбрења јунака, сценског украса или сентименталног опроштаја, јер такве епске и породичне сцене, пренесене „без критерија у драму", у пресудним тренуцима само „заустављају ток" радње (Бан 1891: 18–19). Банов одговор показује да у *Цару Лазару* предност даје политичкој и историјској радњи: приватни и сентиментални мотиви имају оправдање само уколико непосредно учествују у производњи радње, па одсуство љубавне или породичне интриге није последица занемаривања драмског ефекта, већ свесног драматуршког избора.

Баново начелно становиште о односу историјске грађе и песничке слободе на почетку делује прилично строго. Када се за предмет драме узимају историјски догађаји и личности, писац је, по њему, везан за историју у погледу главних догађаја и карактера:

> допуштено му је да од ње донекле оступи, али не толико да наруши повјесничку слику, која у језгри ваља да остане недирнута; допуштено му је и да дометне штогод од свога, али тај дометак мора бити замишљен у духу оне повјеснице, њу мора освијетлити и украсити. Само је потпуно слободан у стварању драмских тренутака и појединачних положаја (ситуација), као и у начину којим их израђује (Бан 1891: 11).

Код косовске теме, међутим, томе придружује и други ауторитет – народну традицију: „треба, да како, у косовском предмету обазирати се на народну легенду због српске публике, али је тако извести како неће повриједити драмске законе" (Бан 1891: 19). Историја, народна традиција и драмска законитост код њега, дакле, не стоје у једноставној хијерархији: историјска слика поставља границе песничкој слободи, традиција има посебан ауторитет због свог места у културном памћењу публике, док драмски закони одређују начин на који се и једна и друга могу преобликовати. Управо се на примеру Вука Бранковића показује колико је тај однос нестабилнији него што почетна формулација наговештава. Расправљајући са Јовановићем о Вуковом карактеру, Бан се позива и на војноисторијско разматрање Јована Мишковића, изложено поводом обележавања петстогодишњице Косовског боја 1889. године, али из његовог опрезнијег суда издваја оно што му омогућава да одбрани драмску употребљивост традиционалног лика Вука Бранковића. Мишковић, наиме, изричито наглашава да „нема доказа" да се Вук пре битке договарао с Турцима, нити да се у боју борио на њиховој страни, па „нема основа, да се Вук назива издајицом у буквалном смислу ове речи" (Мишковић 1890: 193), док кривицу Вука и Влатка Вуковића првенствено види у томе што „нису вршили своју дужност" као Срби, војници и команданти (Мишковић 1890: 193). Бан, међутим, преузима управо овај осуђујући део Мишковићевог суда, а изоставља његову почетну ограду да издајство у строгом смислу није доказано, као и завршну напомену да је народна осуда Вука оправдана, али да назив „издајица" остаје недоказан (Мишковић 1890: 194). На крају долази до формулације која драмском писцу оставља знатно већу слободу него што би се очекивало из његовог ранијег захтева за очувањем историјске слике: „Ма какво било мишљење повјесничара то се не тиче драмског писца; он ће вазда црпити из старих повјесница и пучкога предања своје градиво за Бранковића, јер му је ово за драмску израду најподобније" (Бан 1891: 64). Та се привидна недоследност може разумети и из историјске позиције из које Бан пише: *Драмским назорима* накнадно образлаже драмско решење настало пре критичког преиспитивања косовског предања, при чему новија историографска сазнања подређује драматуршкој делотворности већ обликоване традиционалне представе.

Као једно од основних теоријских питања трагедија о Косовском боју издваја се питање трагичког јунака: како трагички сукоб засновати на ликовима које је епска традиција већ морално и вредносно фиксирала као јунаке, издајнике или мученике. Иако унутрашњи конфликт није једини

могући облик трагичког сукоба, у овој анализи он добија посебно место зато што се, експлицитно или посредно, јавља у поетичким разматрањима Суботића, Јовановића и Бана. Код Суботића се овај проблем отвара у ширем оквиру његовог разумевања трагедије и природе трагичког сукоба, а Зорица Несторовић већ је приметила да се његово схватање, иако се на Шилера нигде непосредно не позива, приближава „Шилеровим запажањима о трагедији" (Несторовић 2000: 98). Сродност се најпре види у схватању човека као бића у којем се супротстављају телесна и духовна природа и у везивању трагичког за слободу моралне воље која се испољава под притиском патње. Шилер у огледу *О патетичном* трагичку уметност заснива управо на приказивању природе која пати и „отпору моралности патњи" (Schiller 1910: 145), јер се слобода моралног човека потврђује тек у отпору сили осећања и природне нужности (Schiller 1910: 142–143). Суботић полази од веома сродне поставке када говори о једној нижој, телесној, и другој, духовној природи човека, али је непосредно примењује на питање да ли морално беспрекоран Милош може бити јунак трагедије. За њега је Милош „чист као човек, чист као јунак, чист као грађанин и војсковођа" (Суботић 2022: 121) па одбацује захтев да трагички јунак нужно мора носити грех или карактернуману и закључује да „јунак трагедије мора у сукоб и борбу доћи са силом вишом непреодоливом, којој мора подлећи, јер иначе нема трагедије" (Суботић 2022: 122).

Управо ту, међутим, настаје важна разлика. Шилер не поистовећује моралну величину са трагичком, односно естетском величином, већ изричито разликује „морално великог" од „естетски великог" човека (Schiller 1910: 159). За трагичко је пресудно испољавање слободе воље под притиском нужности, па се сукоб не мора одвијати само између морално исправног јунака и спољашње надмоћне силе: могуће је и жртвовање „једног моралног захтева вишем" (Schiller 1910: 367), јер „једна дужност може доћи у сукоб са другом" (Schiller 1910: 369). Зато Шилер као нарочито успео пример издваја Родрига и Химену у Корнејевом *Cugy*, чија патња произлази управо из тога што моралну дужност испуњавају „по цену наклоности" (Schiller 1910: 347–348). Суботић, насупрот томе, Шилеру блиску структуру патње, слободне воље и отпора природној принуди сужава ка моделу морално узвишеног јунака који ступа у борбу са физички надмоћном силом и у тој борби подлеже. Тако морална кодификованост Милоша, која би могла ограничити могућност сложенијег трагичког сукоба, код Суботића постаје управо основ његове трагичности, а тежиште се премешта са противречности унутар моралног избора на сукоб морално исправног појединца са спољашњом силом.

Управо се из оваквог схватања трагичког може разумети и зашто Суботић за средишњег јунака трагедије о Косовском бој бира Милоша. Пресудан тренутак за њега није сама клевета нити унутрашњи сукоб који би из ње могао произаћи, већ Милошева одлука да оде у турски логор: „кад је Милош задао веру да ће сутра отићи у турски логор и да ће убити турског цара Мурата, увео је трагични моменат у трагедију" (Суботић 2022: 115).

Тај „трагични моменат" Суботић одређује сасвим у складу са претходно изложеним моделом сукоба морално слободног појединца са физички надмоћном силом:

> и тек тим што се један човек, ма и највећи јунак подиже на цара, уз којег стајаше војска од 300.000 оружаних људи, указује се сваком да ту ступа један човек у бој са силом непреодољивом; а управо та појава садржи у себи трагички моменат (Суботић 2022: 113).

Међутим, управо се ту показује и ограничење таквог поимања трагичности. Суботић је у наслеђеној причи имао могућност да Милошев сукоб измести са равни личне уврређености на раван противречности између приватног и општег, али је не развија до краја. Зорица Несторовић запажа да Милош, иако се након оптужбе не свети непосредно Бранковићу, него своју акцију усмерава према Турцима, и даље делује из основе личне освете, „што је и даље основа за наведени вид трагичког сукоба који ипак није тако узвишен као онај који би постао Милошевим занемаривањем појединачног (освета из личних разлога) и делањем у име опште идеје (родољубље у одбрани националне части)" (Несторовић 2000: 100). Тако приватно и јавно биће јунака не долазе у истинску противречност, па Несторовић закључује да „аутор неуспешно изражава Милошево приватно биће у ширем контексту заједнице, што је карактеристика трагичке структуре, и живот заједнице поистовећује с јавним делом његовог хабитуса, по чему се препознаје јунак историјске драме" (Несторовић 2000: 104). Парадокс Суботићевог решења стога је у томе што Милошева морална чистота и борба са *непреодоливом* спољашњом силом истовремено оправдавају његов статус трагичког јунака и сужавају могућност сложенијег трагичког сукоба.

Код Милана Јовановића теоријско полазиште може се непосредније одредити него код Суботића, јер се он у расправи позива на Морица Каријера и Жан Пола; релевантни поетички оквир представљају Каријерова *Die Poesie* и Жан Полова *Vorschule der Ästhetik*. Тај оквир Јовановић одмах везује за питање драмског карактера и конфликта: позивајући се на Каријера, наводи да „у унутрашњем конфликту распознајемо ми живот драматичнога", а затим додаје да се „јунак драмски не бори [...] само с околином, него борба пламти и у његовој души; он тежи једној мети, коју је истакао своме животу, и коју хоће да постигне, ако ће и за цену самога живота" (Јовановић 2025: 9). Из такве поставке изводи и најодлучнији суд у читавој расправи: „Ето какав ваља да је драмски јунак. У косовској трагедији Милош и само Милош је без поговора тај јунак" (Јовановић 2025: 7). Милошева трагичност, међутим, код Јовановића не произлази из унутрашњег сукоба двеју заиста супротстављених тежњи, иако управо унутрашњи конфликт проглашава једним од основних обележја драмског јунака. Он пише да се Милошев „унутарњи процес или – као што га Каријер назива – конфликт, по коме се распознаје 'живот драматичнога', обележава с једне стране узвишености

Милошева карактера, а с друге његову жељу, да се жртвује за један циљ, који му је дражи од живота" (Јовановић 2025: 9). Али те две стране нису међусобно супротстављене: узвишеност карактера и спремност на жртву за општи циљ управо се узајамно потврђују. Ни „погрешка" коју Јовановић покушава да уведе не производи унутрашњу трагичку противречност:

> Што је он превидео могућност, да се турска војска може одржати у незнању о насилној смрти свога вођа; што је смео с ума, да пред том војском стоје два Муратовића спремна да замене мртва им оца, то је погрешка његова или један од главних атрибута драмског јунака, која са она два већ поменута, чини од Милоша оно што је – трагичног јунака (Јовановић 2025: 9).

Реч је, међутим, о погрешној процени последица сопственог подухвата, а не о грешци која би произлазила из карактера или моралног избора и стварала трагички конфликт: Милош остаје морално непротивречан јунак који свесно жртвује себе за општи циљ, али чија жртва не производи очекивани историјски исход.

Управо такав унапред постављени модел Милоша постаје мерило по којем Јовановић процењује све постојеће драме о Косовском бoју. Он не испитује само њихову верност историји и традицији, већ пре свега да ли је Милош довољно самосталан носилац радње, шта га покреће и да ли је његова мотивација довољно узвишена да га учини трагичним јунаком. Зато замера и Бану што, иако своје карактере приближава историјским, „превиђа ову црту Милошева карактера, која је за расветљење косовске катастрофе од претежне важности" (Јовановић 2025: 8). Код Суботића је критика још одређенија: када његов Милош одлази Мурату, он „иде Мурату да с њиме 'квитира рачун', али је на жалост то рачун његов – лични, а не српски – општи, и с тога недостатка узвишености у карактеру драмског јунака излази, да је драматски рачун пишчев скроз погрешан" (Јовановић 2025: 24). Другим речима, Милош за Јовановића може бити трагични јунак само ако његова одлука престане да буде одговор на личну клевету и повређену част и постане свесно саможртвовање за „српски – општи" циљ. Зато се његова критика постојећих драма постепено претвара у реконструкцију једне ненаписане трагедије о Косовском бoју: он сваком писцу намеће исти модел карактера и према њему мери мотивацију, радњу и целокупно објашњење косовске катастрофе. Управо због потребе да такав модел трагичног Милоша доследно спроведе, Јовановић је спреман и на најрадикалнији захват у наслеђену традицију. Оно што су претходни драматичари увели како би решили управо проблем мотивације епског предања – лажно писмо којим се оправдава Лазарева сумња – он сматра извором нових драмских противречности. Јовановић порекло овог драматуршког решења везује за Стерију и истовремено га сматра извором проблема који ће се преносити из једне драме о Косовском бoју у другу:

> Стерија је први пошао, да на позорници мотивује неоправдану епску сумњу Лазареву, и продукт је тога покушаја лажно писмо Негодино. То писмо, којим се застире једна епска бесмислица, усвојено је без критерија од млађих писаца, и провлачи се од тада кроза све косовске драме као средиште заплета. По моме мњењу, писмо је то и заплело драму у противности, из којих ће се исплести, кад га нестане (Јовановић 2025: 38).

Његов захтев, међутим, не зауставља се на уклањању лажног писма, већ доводи у питање читав комплекс мотива везаних за Кнежеву вечеру:

> С лажним писмима, се дакле у ствари ништа не постижава; али без њих остаје чин Лазарев на вечери неоправдан, те с тога ваља у интересу драме и он да отпадне; а без њега опет 'вечера' сама нема никаква циља, – и тако се, као што видимо изоставком њезиним ремети читав строј драме. Али писцу историјске драме и не треба та 'Кнежева вечера', јер се рад на њојзи коси с вероватним историјским мотивима Милошева и Лазарева делања (Јовановић 2025: 39–40).

Тако Јовановић, полазећи од захтева за трагичним јунаком чији поступак треба да произлази из узвишеног општег циља, долази до радикалног преобликовања наслеђене косовске приче: ако традиционални мотиви Милоша везују за личну увреду и освету и тиме нарушавају замишљену чистоту његовог трагичног карактера, онда се не мења модел јунака него сама традиција.

Код Бана је теоријски хоризонт шири и еклектичнији, а међу ауторима на које се у *Драмским назорима* ослања издвајају се Адам Мицкјевич, Готхолд Ефраим Лесинг и Хју Блер. На Мицкјевича се Бан изричито позива у завршници расправе, када формулише представу о будућој словенској, односно словено-српској драми.[2] Он се том приликом позива на предавања о словенској књижевности која је Мицкјевич држао на Колеж де Франсу у Паризу, а која су објављена под насловом *Предавања о словенској књижевности (Cours de littérature slave)*. Други важан ослонац представља Лесинг, кога Бан већ у историјском прегледу европске драме издваја као пресудног посредника у продору шекспировске, „романтичне" драме у Немачку, истичући улогу „моћнога Лесинговога пера" (Бан 1891: 4). Његово познавање Лесингове драмске мисли потврђује и полемика коју

2 О издањима Мицкјевичевих париских предавања и њиховој рецепцији у српској средини Ђорђе Живановић пише: „нешто касније изађе и на француском (1849), и то издање прегледао је и унеколико исправљао сам Мицкејевич. Код нас је најбоље било познато немачко издање. Из њега су читали наши ђаци на високим школама, из њега су најзад читали и српски књижевници" (Живановић 1941: 121). Прелиминарно поређење Бановог навода са доступним верзијама текста показује да се његова формулација знатно више приближава француском тексту него српском преводу, што упућује на могућност да је Бан користио француско издање; међутим, питање конкретног издања и непосредног извора његовог навода захтевало би засебно текстолошко испитивање које превазилази оквире ове студије.

је још 1873. године водио са Јованом Ђорђевићем поводом вредности Лесинговог *Натана Мудрог* (Ковачек 2006: 295–296), док се сродност са *Хамбуршком драматургијом* (*Hamburgische Dramaturgie*) највише препознаје у схватању карактера као извора радње, захтеву за каузалном и психолошком мотивацијом поступака и у односу песничке слободе према историјској грађи. Значајан непосредни ослонац представља и у тексту поменути Хју Блер и његова *Предавања о реторици и лепој књижевности* (*Lectures on Rhetoric and Belles Lettres*), чији се утицај види у Бановом разматрању драмских јединстава, композиције трагедије, развоја радње, повезивања сцена, језика страсти и трагичког стила. При томе је вероватно да Бан Блера није читао непосредно у енглеском оригиналу, већ преко италијанског превода Франческа Соавеа, *Lezioni di retorica e belle lettere di Ugone Blair, tradotte dall'inglese e comentate da Francesco Soave*, на шта упућују и поједине Банове терминолошке и примерске подударности са том верзијом.[3]

Код Бана, међутим, питање протагонисте постављено је у нешто другачијем теоријском оквиру него код Суботића и Јовановића. *Драмски назори* нису расправа посвећена искључиво трагедији, већ општије разматрање драмске уметности, па Бан и протагонисту најпре одређује као средиште драмске радње уопште. Он мора бити „у могућности да главним догађајем окреће", мора бити оправдано зашто се друга лица окупљају око њега и, најзад, мора „по своме положају друштвеном или државном" имати право да бира средства свога деловања (Бан 1891: 44). Тек примењен на трагедију о Косовском боју, тај општи принцип постаје непосредан аргумент у спору око избора главног јунака.

За питање трагичког јунака, међутим, најважнија је Банова сопствена формулација протагонисте, настала непосредно у полемици са Јовановићем. Јединство драмског предмета код њега се концентрише у једном лицу око којег се организује целокупна радња, али то не значи његову изолованост од других ликова и околности:

> По закону природном не могу се ни најјачи људи свагда отети утицају свога времена и околине своје; за то споредна лица покрећу протогонисту сад овако сад онако, и тиме производе све већу буру у његовој души. Али при томе ваља да он преко свих препрека и болова иде постојано к уоченому смјеру, не дајући се поколебати у својој вољи, па успио или пропао. Тако ја разумијем, тако разумије и реалистична школа, боље него икоја, активност протогонисте. Овај се бори, борећи се страда срцем и душом, али вољом не мијења (Бан 1891: 12).

3 Банови односи према Мицкјевичу, Лесингу и Блеру, као и питање посредовања Соавеовог италијанског превода Блерових *Lectures on Rhetoric and Belles Lettres*, разматрани су у засебном компаративном истраживању ауторке. Будући да би подробна текстуална анализа тих подударности превазишла тематски оквир овог рада, овде се износе само резултати релевантни за разумевање Бановог поетичког модела. Целовито образложење биће изложено у посебном раду који је у припреми за објављивање.

Истовремено се изричито ограђује од концепције морално беспрекорног, готово надљудски узвишеног јунака: „Направити протогонисту ником у ничему неприступна, укочена у својој узвишености, божански савршена, то би било представити човјека каквога нема у природи" да би одмах затим додао: „Овдје се моји назори косе са Јовановићевим" (Бан 1891: 12). Бан тиме непосредно указује на слабост коју препознаје у Јовановићевом моделу Милоша: трагички јунак не може бити само носилац узвишене идеје чија морална чистота остаје нетакнута, већ мора бити човек изложен деловању околности и других лица и способан да у тој борби „страда срцем и душом" (Бан 1891: 12). Ипак, ни Банов модел не иде до сукоба двеју равноправних моралних могућности, јер се од протагонисте истовремено захтева да остане непоколебљив у већ изабраној вољи. Унутрашња „бура" тако сме да произведе патњу, али не и истинску неодлучност око циља. У том смислу Бан хуманизује трагичког јунака више него Јовановић, али и даље задржава стабилност његове основне моралне оријентације.

Из таквог схватања протагонисте произлази и Банов избор Лазара за средишњег јунака трагедије о Косовском боју. Он притом не прихвата Јовановићев апсолутни суд да је „Милош и само Милош" једини могући драмски јунак: изричито допушта да се вештом употребом историјске и традиционалне грађе може изградити и трагедија са Милошем на челу (Бан 1891: 46). Међутим, када се косовска катастрофа посматра као целина, „и без наслова, Лазар избија на врх" (Бан 1891: 47). Разлог је пре свега драматуршки и политички: Милош као војвода, „поред жива цара", не може без повреде вероватности одлучивати о миру и рату, данку и савезима, сазивати сабор, окупљати војску и постављати војводе, јер су то „владалачке преимућности" (Бан 1891: 47). Преношење таквих функција на Милоша значило би, по Бану, истовремено изопачити његов историјски карактер и учинити Лазара сувишним у драми. Лазар зато код њега није протагониста само због владарског достојанства или националног значаја, већ зато што је једини у положају да буде стварни узрочни центар политичке и војне радње око којег се могу организовати поступци осталих лица.

Разматрани поетички текстови показују да се основни проблем трагедија о Косовском боју у XIX веку није састојао само у преношењу епске грађе у драмску форму, већ у преображавању већ вредносно кодификованог националног јунака у трагички карактер. Епска традиција обезбеђивала је готов морални распоред ликова и стабилну представу о њиховој улози у косовском наративу, док је драмска форма захтевала мотивацију, каузалност, конфликт и индивидуализованог носиоца радње. Управо у покушају да се та два захтева помире настају различита поетичка решења Суботића, Јовановића и Бана. Њихове разлике зато се не тичу само избора протагонисте или тумачења појединих мотива, већ дубљег питања колико национални јунак сме постати психолошки и морално противречан, а да не изгуби вредносни статус који му је традиција већ доделила.

Из тог проблема произлази и различит однос према самој косовској традицији. Што је модел трагичког јунака морално стабилнији и нормативније постављен, то је већа потреба да се наслеђена прича прилагоди таквом карактеру; што се више простора оставља деловању околности, психолошкој мотивацији и сложености односа међу ликовима, то традиција постаје подложнија драматуршком преобликовању. Тако се питање трагичког јунака и питање песничке слободе показују као два аспекта истог поетичког проблема. Драма о Косовском боју је у том смислу била нарочито осетљиво место сусрета националног памћења и европски кодификованих схватања драме и трагедије: управо је отпор већ утврђеног националног наратива захтевима драмске форме учинио њено теоријско промишљање продуктивним простором српске поетичке мисли XIX века.

ИЗВОРИ

Бан 1891: Матија Бан. „Драмски назори". *Глас Српске краљевске академије*, XXV. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1891, 1–88.

Годишњак СКА 1890: *Годишњак Српске краљевске академије*, III. Београд: Српска краљевска академија, 1890.

Јовановић 2025: Милан Јовановић Морски. *Поглед на драмску литературу о Косову*. Београд: Portalibris; ЦЕТ, 2025.

Караџић 1987: Вук Стефановић Караџић. *Српске народне пјесме. Књ. 2, У којој су пјесме јуначке најстарије*. Београд: Просвета; Нолит, 1987.

Ковачевић 1888: Љубомир Ковачевић. *Вук Бранковић (1372–1398): предавање држано у Грађанској касини 24. марта 1887.* Београд: Краљевско-српска државна штампарија, 1888.

Малетић 1884: Ђорђе Малетић. *Грађа за историју Српског народног позоришта у Београду*. Београд: Издање Чупићеве задужбине.

Мишковић 1890: Јован Мишковић. *Косовска битка 15. јуна 1389. године: војно-историјска расправа*. Београд: Краљевско-српска државна штампарија.

Поповић 2000: Јован Стерија Поповић. *Жалостна позорја*. Вршац: Књижевна општина Вршац, 2000.

Рајић 2003: Јован Рајић. *Немањићи; Мрњавчевићи и Грбљановићи; Бранковићи*. Београд: Златоусти, 2003. (Библиотека Српска историја).

Суботић 2022: Јован Суботић. *Живот др Јована Суботића: аутобиографија. Део 4, Лето – епоха трећа и четврта*. Београд: Portalibris; ЦЕТ, 2022.

ЛИТЕРАТУРА

Живановић 1941: Ђорђе Живановић. *Срби и пољска књижевност: (1800–1871).* Београд.

Jensen 2010: Lotte Jensen. "Literature as Access to the Past: The Rise of Historical Genres in the Netherlands, 1800–1850." *Free Access to the Past: Romanticism, Cultural Heritage and the Nation*. Eds. Lotte Jensen, Joep Leerssen and Marita Mathijsen. Leiden–Boston: Brill, 127–147.

Ковачек 2006: Божидар Ковачек. *Јован Ђорђевић*. Сента: Завичајна фондација „Стеван Сремац"; Нови Сад: Тиски цвет.

Lajosi 2010: Krisztina Lajosi. "Nineteenth-Century National Opera and Representations of the Past in the Public Sphere." *Free Access to the Past: Romanticism, Cultural Heritage and the Nation*. Eds. Lotte Jensen, Joep Leerssen and Marita Mathijsen. Leiden–Boston: Brill, 227–246.

Марковић 1996: Олга Марковић. *Милош Цветић (1845–1905): глумац, редитељ, писац*. Београд: Музеј позоришне уметности Србије.

Несторовић 2000: Зорица Несторовић. *Јован Суботић – драмски писац*. Нови Сад: Матица српска.

Несторовић 2016: Зорица Несторовић. *Велико доба: историја развитка драме у српској књижевности XVIII и XIX века*. Београд: Klett.

Overing 1997: Joanna Overing. "The Role of Myth: An Anthropological Perspective or 'The Reality of the Really Made-Up'." *Myths and Nationhood*. Eds. Geoffrey Hosking and George Schöpflin. New York: Routledge, 1–18.

Тимотијевић 2005: Мирослав Тимотијевић. „Народно позориште у Београду – храм патриотске религије". *Наслеђе*, VI, 9–44.

Фрајнд 1988: Марта Фрајнд. „'Драмски назори' и драмска 'дјела' Матије Бана". *Поетика српске књижевности*. Зборник радова. Београд: Институт за књижевност и уметност, 225–233.

Фрајнд 1996: Марта Фрајнд. *Историја у драми – драма у историји: огледи о српској историјској драми*. Нови Сад: Прометеј: Стеријино позорје; Београд: Институт за књижевност и уметност.

Schöpflin 1997: George Schöpflin. "The Functions of Myth and a Taxonomy of Myths." *Myths and Nationhood*. Eds. Geoffrey Hosking and George Schöpflin. New York: Routledge, 19–35.

Шешум 2023: Урош Шешум. „Обележавање петстоте годишњице Косовске битке 1889. године". *Династија Обреновић и проглашење Краљевине Србије*. Ур. Сузана Рајић. Ниш: Народни музеј Ниш, 285–308.

Schiller 1910: Friedrich Schiller. *Essays: Aesthetical and Philosophical, Including the Dissertation on the "Connexion Between the Animal and Spiritual in Man"*. Translated from the German. London: George Bell and Sons.

Tamara LJUJIĆ

THE KOSOVO THEME BETWEEN EPIC AND DRAMA: POETIC THOUGHT IN SERBIAN LITERATURE IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

Summary

This paper examines nineteenth-century Serbian poetic and critical reflections on the dramatic treatment of the Kosovo theme, focusing on the relationship between epic tradition, historical knowledge, and tragedy. Particular attention is given to Jovan Subotić, Milan Jovanović Morski, and Matija Ban, whose views are considered in relation

to contemporary European theories of drama and tragedy. The analysis shows that the central problem was not merely the transformation of epic narration into dramatic action, but also the construction of a tragic protagonist from national heroes whose moral identities had already been firmly codified by tradition. Subotić, Jovanović, and Ban offered different solutions to this problem, particularly in their understanding of dramatic motivation, inner conflict, moral freedom, and the protagonist's relation to the community. Their theoretical models also determined the degree of freedom they allowed the dramatist in reshaping inherited Kosovo motifs. The paper argues that the difficulty of creating a genuinely tragic character arose precisely from the tension between the moral stability of the national hero and the demands of more complex forms of tragic conflict.

Keywords: The Battle of Kosovo, nineteenth-century Serbian drama, tragedy, tragic protagonist, epic tradition, Jovan Subotić, Milan Jovanović Morski, Matija Ban.

УДК 791.224.1(497.11)

Оригинални научни рад

*Ивана М. РАЛОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

„ВИДИ СЕ И БЕЗ КЊИГА ШТА ЋЕ ДА БУДЕ": ФИЛМСКО ПРИПОВЕДАЊЕ БОЈА НА КОСОВУ**

Апстракт: Овај рад прати филмска читања Бојa на Косову у домаћој кинематографији. Речима Линде Хачион, пратимо филмске адаптације ове теме као намерно, проширено, објављено враћање историјском догађају. Око једне од најважнијих битака сплео се мит који је у филмском облику оживео у играном, експерименталном и анимираном филму у 20. веку. Анализирани филмови потврђују тезу о постојању обрасца приказивања косовског мита – екранизације су организоване на препознатљивим мотивима косовске легенде: причешћивање војске пре боја, кнежева вечера уз званице, опредељење кнеза Лазара и његова мученичка смрт, подвиг Милоша Обилића и смрт, издајство Вука Бранковића те се, у склопу теорија трансмедијалног приповедања може говорити о свету приче организованом око Косовског боја, који је укорењен у колективној свести народа.

Кључне речи: филм, адаптација, свет приче, *Прослава 550. годишњице Косовске битке* (1939), *Косовски бој – Слика Петра Лубарде* (1959), *Бој на Косову* (1964), *Battle of Kosovo/Битка на Косову* (1981), *Бој на Косову* (1989), *Турци долазе: Мач правде/Türkler Geliyor: Adaletin Kılıcı* (2020), Коста Новаковић, Василије Брајовић, Јован Коњовић, Луис Сремец, Здравко Шотра, Камил Ајдин/Kamil Aydin.

УВОД

Тема Косовског боја дубоко је уткана у различите области уметности, а нарочито у усмену књижевност која је одиграла кључну улогу у митологизацији битке и обликовању представе о Видовдану у колективној свести српског народа и његовом утемељењу у културном сећању, које је удаљено од „svakodnevnog, sa simboličkim značenjem koje transcendira vreme" (Sládeček, Vasiljević 2015: 13). Као један од најважнијих догађаја из прошлости српског

* ORCID 0000-0002-4487-2199, ralovic@gmail.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеном са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број 451-03-33/2026-03 од 29. 1. 2026. године.

народа, Косовски бој остаје запамћен кроз културна средства изражавања, културне артефакте (попут споменика, ритуала, јавних обележавања, текстуалних докумената, ликовних представа, путем представљачких уметности). Они „podstiču, iniciraju i oblikuju sećanja na način u kojem je evocirano sećanje neodvojivo od njegovog simboličkog posrednika. Drugim rečima, spomenici, rituali, filmovi, fotografije, mesta proslava, odnosno javnog obeležavanja i sl. – predmeti su koji evociraju sećanja, ali su, svojim utapanjem u simbolički prostor, ujedno i neophodni sastavni deo tog sećanja" (Sládeček, Vasiljević 2015: 13).

Историјски догађај, око кога се формирао мит, представља заокружен свет приче. У пољу теорија трансмедијалног приповедања говоримо о три различите димензије које обликују сваки свет приче, укључујући и свет приче Косовског боја[1]: *мит̄ос* (mythos) – темељна прича, легенда или наратив тог света, са његовим одређујућим сукобима, *т̄опос* (topos) – просторна и временска поставка света, односно географија и историја, показује како су се догађаји одвијали и *ет̄ос* (ethos) – експлицитна и имплицитна етика, односно морални кодекс понашања ликова. Ово се може посматрати у општем смислу, као правило важеће за читав свет приче (нпр. у свету приче Косовског боја сукобљавају се српска и турска страна на Видовдан 1389. године), или локално, као правило примерено одређеној групи становника тог света (нпр. српска страна у бој креће изабравши царство небеско) (Klastrup, Tosca 2014: 297).

ПРВА ПОЗНАТА ЕКРАНИЗАЦИЈА

Године 1939. редитељ Коста Новаковић (1895–1953), по наруџбини „Одбора за прославу 550-те годишњице Косовске битке", отпочео је снимање филма под радним насловом *Прослава 550-т̄е ѓодишњице Косовске бит̄ке*. Сценарио су написали Михајло Кијаметовић[2] и Коста Новаковић.

Сниматељи су били Михајло Поповић (1908–1990), Александар Васиљевић (руски емигрант Васиљев, који је радио на Новаковићевом филму) и Новаковић. „Snimljen je odličan dokumentarni materijal o Kosovu, Prištini i samoj proslavi na Gazimestanu. Pored zvanica, defilea vojske, sokola i četnika, u dva kadra se vide transparenti i demonstranti, koje je tom prilikom organizovala ilegalna Komunistička partija Jugoslavije i to je jedina akcija KPJ koja je filmski snimljena" (Kosanović 2011: 90). Неки извори кажу да је „autor Kosta Novaković

1 Уз напомену да се „битка, легенда, бој, мит или завет, уз придев косовски, испостављају као синонимни, сваки са својим специфичностима и односе се на исти историјски догађај" (Раловић, Петровић 2023: 107) или корпус знања укорењен у колективној свести о њему.

2 Михајло Кијаметовић (1882–1961) није у потпуности непознат научној јавности. Критички приређени и постхумно објављени мемоарски списи овог „учитеља, секретара одбора Народне одбране у Врању, аграрног повереника, школског надзорника и преданог националног радника на ослобођењу Старе Србије", завршавају се записом од 22. септембра 1961. године у коме стоји да је реч о првом делу мемоара и да ће написати и други део, где ће објаснити, између осталог, како је припремао прославу 550. годишњице Косовске битке (в. Кијаметовић 2025: 5, 147).

otišao da snimi taj važan događaj na Gazimestanu. Učinilo mu se da ima prostora da snimi igrani film i snimio ga je" (Bošnjak 2023).

> Za zamišljeni film, koji je trebalo da bude prikaz istorije Srba od Kosova do balkanskih ratova, snimljene su i dve igrane epizode filma. Prva je dosta naivno zamišljena i realizovana rekonstrukcija Kosovskog boja, koju su izveli pitomci Podoficirske konjičke škole iz Ćuprije. Amaterski izrađeni kostimi i dekor za Kneževu večeru deluje groteskno, ali su se pitomci svojski trudili da što vernije dočaraju scene borbe, koje su bolje izvedene. Druga igrana sekvenca *Hajduci oslobađaju roblje od Turaka* snimljena je u Košutnjaku, a reditelj je bio Dragoljub Gošić (1882–1948). Družina hajduka, na čijem je čelu harambaša, koga igra glumac Svetolik Nikačević (1905–1987), oslobađa srpsko roblje koje Turci teraju putem kroz šumu. Ova sekvenca je dobro snimljena, a neki delovi, kao na primer *Hajdučka zaseda*, veoma su vešto režirani. Dokumentarni materijal i nedovršene, polumontirane igrane sekvence *Kosovski boj* i *Hajduci oslobađaju roblje od Turaka* su sačuvane, ali do konačne realizacije ovoga filma nije došlo kako zbog nedostatka sredstava tako i zbog izbijanja Drugog svetskog rata (Kosanović 2011: 91).

Овај материјал од петнаест минута остао је очуван у грубој монтажи, „али и у том облику има не само вредност историјског документа већ и неспорне филмске квалитете" (Марјановић).[3]

Крајем педесетих година Југословенска кинотека откупила је од породице Новаковић делове незавршеног филма. Михајло Кијаметовић, предао је после рата пет ролни овог филма обласном Архиву Космета. По налогу Радослава Зеленовића, директора Југословенске кинотеке, од свих ових материјала из 1939. године филм је реконструисан према сачуваним документима аутора. Ово су информације са уводне шпице реконструисаног документарно-играног филма *Прослава 550. годишњице Косовске битке* (1939) Косте Новаковића и Драгољуба Гошића. Филм траје око четрдесет минута, очуван у црно-белој техници и у традицији безвучног филма, уз музику као додатак преко филмске слике. Састоји се из два дела – документарне целине на почетку и на крају филма, која је снимљена на Косову, у Приштини и на Газиместану и игране целине у средишњем делу филма, која се дели на два сегмента – „Битку на Косову" и „Хајдуци ослобађају турско робље".

Прва документарна целина филма доноси снимљене делове великог скупа српског народа на Косову пољу. Дефиле у коме учествује југословенска војска (пешадија, артиљерија, официри на коњима и наоружани четници) и сељаци у српским и црногорским народним ношњама дочекује грађанство, свештенство, војска и полиција, а „страст која се осећа у тим снимцима постоји и у играном делу филма" (Стојковић 2026: 39). Играни део доноси приказ сусрета „костимираног кнеза Лазара са својим савезницима на двору", „јуриш преобучених питомаца Коњичке подофицирске школе из Ћуприје"

3 Видети: Марјановић б. д.

и заседу „хајдука који спречавају Турке да одведу девојке у хареме и младиће у јаничаре" (Стојковић 2026: 39), а то је само део Новаковићевих визија будући да је желео да сними читав период од Косовског боја до Првог српског устанка. Овим снимљеним целинама у реконструисаној верзији додат је и нецензурисани наступ Михајла Кијаметовића, председника Организационог одбора прославе, чији је говор у СФРЈ био скраћен из идеолошких разлога (Стојковић 2026: 39–40). Реконструисана верзија филма организована је у целине које су подељене међунатписима, с украсима. Као важно монтажно средство, они ближе објашњавају детаље новонастале креације или радњу, а у другом делу филма служе и као супституција за дијалог.

Првих неколико међунатписа открива продукционе детаље, околности реконструкције незавршеног филма (откуп од стране Југословенске кинотеке, те рестаурацију од свих ових материјала према сачуваним документима аутора), набрајање чланова ауторског тима ангажованих на рестаурацији (монтажа, избор музике, снимање тона, истраживање и припрема). Након продукционих детаља у међунатписима, први документарни део филма чини десет целина најављених следећим интертитловима, односно међунатписима: *Манастир Грачаница*; *Мурашово Турбе, а по легенди и гроб Милоша Обилића*; *Црква Самодрежа*; *Лучоноше доносе ватру из Самодреже са Милошевог гроба и са планине Чичавице, да упале свеће косовским јунацима*; *Патријарх српски Гаврило Дожић са архијерејима и свештенством*; *Генерал Милутин Недић, министар војске и морнарице*; *Споменик косовским јунацима који подиже витешки краљ Александар I ујединитељ*; *Поздравни говор патријарха*; *Говор генерала Милутина Недића*; *Говор Михајла Кијаметовића, председника организационог одбора прославе*. Они служе као врста поднаслова, иза којих следи слика или сцена или пак сцене које илуструју дати текст.

Играни део овог филма отпочиње после међунатписа: *У част прославе 550. годишњице реконструисани су догађаји о косовској епопеји.* Након овог, следи међунатпис *Бој на Косову*. Ова целина филма представља игране деонице које су организоване на препознатљивим мотивима косовске легенде: причешћивање војске пре боја, кнежева вечера уз званице, здравицу, клетву и заклетву, опредељење кнеза Лазара и његова мученичка смрт, подвиг Милоша Обилића и смрт, издајство Вука Бранковића, и збивања после боја – тужбалица Косовке Девојке, епизода с мајком Југовића и Дамјановом руком. Ови мотиви прво бивају представљани преко међутитлова, кроз стихове епске поезије. У избор аутора ушли су најпрепознатљивији (често и несуседни) стихови из народних песама *Косовка Девојка*, *Кнежева вечера*, *Пропаст царства српског*, *Косовски бој*, *Обретеније главе кнеза Лазара* и *Смрт мајке Југовића*. Међунатписи су увод у игране секвенце.

У играној целини *Робовање под Турцима*, међунатписи имају функцију представљања радње и замена су за дијалог.

Завршне делове реконструисаног филма представља такође документарни снимак Видовдана 28. јуна 1938. године.

ЕКСПЕРИМЕНТАЛНИ (1959) И АНИМИРАНИ ФИЛМ (1981) СА ТЕМАТИКОМ КОСОВСКОГ БОЈА

Кратким експерименталним филмом *Косовски бој – слика Петра Лубарде* (1959), Василије Брајовић на филмско платно преноси утисак који је прва модерно насликана битка у српском сликарству на њега оставила (Стојковић 2026: 40). Новонастало дело не остаје на нивоу пуког снимања ликовног предлошка, већ остварује његову својеврсну аудиовизуелну реинтерпретацију.

Лубардин *Косовски бој,* завршен 1953. године, асоцијативна је апстракција или апстрактна фигурација у служби „снажне и непосредне драме апокалиптичног тренутка српског народа" (Тубић, Живановић 2023: 327–329). Приказ силовитог и кошмарног сударa двеју војски, „у снажним, експресивним детаљима, са ликовима људи и коња који су понекад доведени до гротескних облика, до неке болне, склупчане грчевитости, појачан је до усијања употребом чистих боја, међу којима превлађују црвена, љубичаста и зелена" (Медаковић 1990: 51). Брајовић разлаже Лубардину слојевиту визију Косовске битке успостављајући интермедијални однос између сликарства и филма, с циљем да статичну ликовну композицију преведе у динамички аудиовизуелни медиј. Такав поступак реализује посредством различитих изражајних средстава филмског језика – избором и организацијом кадра, варирањем планова, селективним кадрирањем појединих детаља, кретањем камере и употребом звучних елемената. Издвајањем појединих фрагмената слике и њиховим укључивањем у временски организовану структуру филмског наратива, мења се начин рецепције Лубардиног дела: поглед посматрача усмерава се ка одабраним визуелним елементима, док звучна компонента додатно конституише атмосферу и интензивира експресивни потенцијал ликовне композиције. Филмски медиј тако постаје средство не само презентације већ и тумачења монументалног ликовног дела.

Још једно „дело које је повезало филмску и сликарску поетику Видовдана" јесте анимирани филм *Battle of Kosovo*/*Битка на Косову* (1981) Луиса Сремеца. Ова анимација доноси ликове обучене у раскошну, скоро церемонијалну одећу и оклопе, ту су и крилате кациге, велелепни шатори. Историјске личности представљене су у комбинацији историјског реализма и уметничке апстракције. Гаврило Стојковић пише да су исковане „у истој ватри која је горела у срцима Косте Новаковића и Василија Брајовића" (Стојковић 2026: 40).

НЕСАЧУВАН ФИЛМ (1964)

Постоје бројна сведочанства да је снимљен телевизијски филм *Бој на Косову*, у режији Јована Коњовића (1910–1985), по делу Радоја Домановића (1873–1908). Али, извори који говоре о самом филму нису бројни. Постоји и прилично занимљив податак о глумачкој поставци коју су

чинили Мира Бањац, Станоје Душановић, Иван Хајтл, Раде Којадиновић, Драгутин Колешар, Витомир Љубичић, Бранимир Микинчић, Драгољуб Гула Милосављевић, Никола Митић и Велимир Животић. Музику је компоновао Енрико Јосиф, а костиме је радила Мара Финци. У објављеним ауторизованим биографијама глумице Мире Бањац наводи се податак да је телевизијску каријеру започела 1964. године појављивањем у историјској ТВ драми *Бој на Косову*, у режији Јована Коњовића, по делу Радоја Домановића. Као телевизијска драма, *Бој на Косову* Јована Коњовића помиње се у монографији о сценографу Миомиру Денићу, где се наводи да је премијерно приказана 8. фебруара 1965. године[4] (Milanović 1977: 135).

У једном од текстова наводе се речи Радослава Зеленовића да је Коњовић *Бој на Косову* радио као комедију (в. Nježić 2016: 98), а како снимак није доступан (вероватно несачуван, изгубљен), ово је траг од кога смо кренули у потрагу и реконструкцију.

Бој на Косову Јована Коњовића није, како би наслов могао да сугерише, филм о самој Косовској бици. Сви трагови које сада имамо упућују на Домановићево *Позориште у Паланци* (1898). Радоје Домановић нема засебну приповетку под насловом *Бој на Косову*, али *Позориште у Паланци* садржи читаву епизоду о аматерској паланачкој трупи која припрема представу *Бој на Косову*. У приповеци се, између осталог, појављују Ивић, Сајка, берберин Стево, професор Воја и глумац Гаврило. Пошто се та имена поклапају са подацима о телевизијској адаптацији из 1964,[5] ликови наведени у глумачкој поставци Коњовићевог филма снажно потврђују ту везу: „Радоје Домановић приказује паланачки менталитет и њихове путујуће трупе, описујући извођење комада 'Бој на Косову': сатиричним речником исмева и моралну улогу путујућег глумца – назови глумац Гаврило Ивић окупља паланчане да оснују дилетантско позориште" (Милошевић 2014: 24).

Иако као нерешена питања остају и датум премијере (1964/1965), судбина снимка и постојање оригиналног сценарија/режијске књиге, чињеница да је ова екранизација настала, говори о живом присуству косовске легенде, о теми која опстаје чак и у жанру комедије, како у позоришту тако и на филму, уклапајући се у идеју Мориса Албваша (Maurice Halbwachs) о колективном памћењу као континуираној струји мишљења „ali taj kontinuitet nipošto nije veštački, jer od prošlosti zadržava samo ono što je još živo, ili kadro da živi u svesti grupe koja ga održava" (Albvaš 2015: 53).

4 *Boj na Kosovu*
Pisac: Radoje Domanović
Reditelj: Jovan Konjović
Kostimograf: Mara Finci
Premijera: 8. II. 1965 (Milanović 1977: 135).

5 IMDb наводи: Мира Бањац – Сајка; Раде Којадиновић – берберин Стево; Витомир Љубичић – професор Воја; Бранимир Микинчић – глумац Гаврило; Драгољуб Гула Милосављевић – молер Јова.

НАЈПОЗНАТИЈА ДОМАЋА ЕКРАНИЗАЦИЈА (1989)

Шестстогодишњица Косовске битке довела је овај догађај у центар колективног сећања, а трансформација историје у сећање дешавала се у свим културним сферама. Ксенија Радуловић запажа да је највећи део представа с националном тематиком крајем осамдесетих година 20. века, „'S predstave' kako su ih pojedini pozorišnici kasnije pežorativno nazivali, (aluzija na odrednice srpski, srpsko)", био управо косовске тематике. Она наводи представе *Косовска хроника* Рајка Ђурђевића у режији Цисане Мурусидзе (Народно позориште, сцена у Земуну, 1987), *Косово* Миладина Шеварлића у режији Бранислава Мићуновића (БДП, 1988), *Бој на Косову* Петра Зеца (Позориште Двориште, 1989), *Сан косовске ноћи* у режији Петра Божовића (Звездара театар, 1989) (Radulović 2002: 7). На позив Југословенског драмског позоришта уочи прославе шестстогодишњице, вероватно 1987, Љубомир Симовић (1935–2025) прихватио је предлог да пише драму на тему Косовске битке. Како сведочи сам аутор, имао је релативно јасну представу о томе како теми да приступи:

> U svetu kosovskog kulta, u čijem se središtu i na vrhu nalazio knez Lazar, bili su jasno profilisani svi njegovi protagonisti. Uloge pozitivaca i negativaca, junaka i izdajnika, vernih i nevernih, svetlih i tamnih, među njima su bile podeljene, ponekad i bez obzira na istorijske činjenice (Simović 2003: 185).

Драма је била написана 1988. године, а за њу је интересовање показала и Телевизија Београд, с намером да поводом годишњице битке сними серију, али је по драми најзад снимљен биоскопски филм. Сценарио је према властитој драми написао Љубомир Симовић, режија је поверена Здравку Шотри (1933–2025) и тако је настала до данас најпознатија екранизација овог догађаја, филм *Бој на Косову*, док до извођења у Југословенском драмском позоришту није дошло.[6]

Симовић се у писању драме, из које је настао сценарио, ослонио на наслеђену традицију, на онај садржај који је дефинисао култ – „deset spisa srpske srednjovekovne književnosti, počev od tekstova patrijarha Danila III (Danila Banjskog ili Mlađeg), preko tekstova nepoznatih pisaca, pa do radova Jefimije, Andona Rafaila Epaktita i despota Stefana Lazarevića", потом на оно одређење култа које је трасирала српска усмена књижевност (Simović 2003: 185), речју – *подтекстуална архитектура* Симовићеве драме настаје из „трења између више традицијских и епистемолошких равни" (Екмечић 2025: 163). Пред изазовом да култ адаптира, отварале

6 Не откривајући све детаље, Симовић каже: „Nešto zato što je bila potrošena za film, nešto i zbog svog prevelikog obima i premnogo lica, a verovatno i zato što je proslava kosovske godišnjice dobila neke konotacije koje su, u najmanju ruku, izazivale podozrenje i nelagodnost, drama nikada nije izvedena na sceni. Najvažniji razlozi zbog kojih ta drama nije dospela na scenu otkriće mi se, međutim, tek mnogo kasnije" (видети Simović 2003: 185 и даље).

су се могућности да га реконструише, интерпретира, модернизује, актуализује, доводи у поредбен однос са историјским чињеницама, али се определио да култ стави „у што је могуће шири контекст", прошири визуру, те да „у видно поље, које су досад испуњавали само главни протагонисти култа, владари, витезови, мученици и свеци уведе[м] и обичне грађане", те да „далеко испод оне највише равни", прикаже другу раван, на којој се последице митског посматрају другим очима, из другачијих перспектива (Simović 2003: 185).

Здравко Шотра за потребе своје креације[7] директно преузима ове две равни инкорпориране и у сценарио. У филму се виде све замисли сценаристе: путеви и раскршћа средњовековне Србије, новобрдска пијаца, тезге са различитом врстом робе, људи који купују и продају, Пиљарица, Рибарица, Праља, Водоноша, Млекарица, Богоје медикус, хирург и берберин из Призрена, Војиша трговац кожом и његова жена. На филмску траку доспели су и господари мањих области Левчанин и Тамнавац, дворска послуга, ковач новца, трпезар, чије се судбине, послови, ставови и интереси укрштају са митском причом. Симовић каже да је уводећи ову раван желео да види „dokle se mit prostire i kakve oblike i značenja dobija udaljavajući se od svog središta" (Simović 2003: 186), са почетном намером да се одржава равнотежа између те две равни.

Шотра прихвата и зацртане односе између ликова, прати причу корак по корак, претвара речи у слике, филмски представља чак и емоционални слој видљив у драми[8], сводећи филм на илустрацију драме, подређујући креацију репродукцији. Упадљива подударност текста драме и његове филмске верзије условљена је околностима Симовићевог ауторства на сценарију и може се говорити о блиској адаптацији. У исто време, Симовићевој тези да је свако литерарно представљање ове теме ограничено разлозима нелитерарне природе, придружиће се и филм Здравка Шотре, показујући да и уметничко филмско обликовање може бити ограничено неуметничким и нефилмским разлозима. Реч је о придржавању основног, у великој мери, „окамењеног" обрасца приказивања косовског мита, што Милан Громовић тумачи као део актуелног културолошког и политичког схватања идентитета у српском народу (Громовић 2020: 573–574).

Пре него што на сцену ступе носиоци догађаја, имена која опстају у колективној свести вековима, у филму гледамо сцене из те друге равни, далеко од центра велике историјске приче, неколико дана пред Видовдан, а у току филма се те две равни смењују. Но, није потребно да прича много одмакне да би се уочиле прве мањкавости адаптације велике и добро познате приче.

7 Снимање филма отпочело је 3. априла 1989. године, а премијерно је емитован крајем јуна исте године. Снимало се у Смедеревској тврђави, у Момчиловом граду у Пироту и манастиру Поганово, у Маврову, а сцене боја у Делиблатској пешчари.

8 О емоционалној стилизацији Симовићевог текста, видети: Петровић 2025.

Пре снимања редитељ је изјављивао да је текст добар и да је Симовић избегао многе замке које је ова тема могла да постави, али је сматрао и да нема одлике спектакла, а да није могуће прескочити „сцене које публика свакако очекује да види када је реч о Косовском боју", те је преузимање дужности редитеља условио обезбеђивањем оптималних услова за снимање и тих детаља (Шотра 1989). Филм је од најранијих дана почео да уобличава „prizore koji nisu mogli biti ostvareni na sceni u svojoj punoj velelepnosti" (Petrić 2023: 187). Продуценти су настојали да помпезно реконструишу важне догађаје и славне борбе из прошлости, дочарају визије фантастичних легенди и митова, да прикажу покретање огромних маса људи. Ови филмови, сврстани у категорију историјског спектакла, најчешће подразумевају популарне глумце у главним улогама, премда постоје и филмови рађени као спектакли који настоје да „umetnički rekonstruišu izvesnu istorijsku epohu i ličnosti u njoj, a ne samo da na ekranu prave vizuelne opscene" (Petrić 2023: 187). Иако публика радо гледа догађаје из прошлости и велике приче и митске наративе, од патетичних идеализација ратних победа до потресних евокација људских патњи у рату и поводом њега, разлог зашто се од свих уметности филм можда најмање дотицао Косовске битке могао би бити и у томе што снимање епског спектакла подразумева високе продукционе и финансијске захтеве (Petrić 2023: 187).

Приказујући познати образац, причу која опстаје у колективној свести српског народа, ону у којој сви ликови имају столећима брушене, прецизне улоге и задужења (Сувајџић 2021: 90) и филмска верзија из 1989. године упада у исти проблем где једна, раван Косовске битке, надвладава и улази у простор друге равни. Она продире у свет трговаца и људи који нису директно уплетени у саму битку, у оно ново и оригинално које се градило спрам устаљених и познатих детаља, тако да и ови ликови постају део прве, историјске равни и директно коментаришу и знају оно што знају и великаши. „Moja pijaca se sve više smanjivala, i nestajala u senci dvorova, Lazarevog i Vukovog" (Simović 2003: 186). Симовић је као добре стране адаптације косовског мита у сценарио издвајао то што је представљено да политичку, етичку и патриотску визију косовског опредељења формулише кнез Лазар у сценама са патријархом Спиридоном, кнегињом Милицом и пред трпезом Кнежеве вечере, да идеолошки, религиозни и есхатолошки аспект кнез формулише у разговору са Бајазитом, пред пањем на коме ће му бити одсечена глава (Simović 2003: 186). Према Симовићевом схватању, учешће Милоша Обилића у формулисању ових идеја и разговор кнегиње Милице са Вуком Бранковићем о политичком програму после битке могу се сматрати прихватљивим. Али, налазио је да је сувишно било представљање политичког програма и тестамента у обраћању младог деспота Стефана „u osam patetičnih stihova, koje su gledaoci verovatno i očekivali da čuju sa scene" (Simović 2003: 186), као и епизоде са двојицом монаха који, уместо да политичком и етичком нивоу додају религиозни и есхатолошки, делују усиљено, прекидају и успоравају ток збивања.

> Što je najgore, ja sam taj zadatak, da formulišu postulate mita, prepustio i onim ženama, Pralji, Vodonoši, Mlekarici, Starici sa naramkom sena i, naravno, Kosovki devojci. Umesto da na jednoj drugoj, zemaljskoj ravni, s koje se vidi nešto drugo, nešto drugo i govore, ove žene se pridružuju knezu, kneginji, Obiliću i dvojici monaha, i govore isto što i oni. Tako su se dve ravni, koje su morale ostati odvojene, sklopile opet u jednu jedinu. Što znači da sam onu izvornu ideju ne samo doveo u pitanje, nego i izneverio (Simović 2003: 186).

Наиме, косовска легенда је „спутана оквирима не само епске поезије већ и националне идеологије. У њој је, попут античких трагедија, све унапред познато, одређено, задато, али истовремено крајње драматично. […] Сви тежишни односи, мотиви, начин грађења ликова и мотивација њихових поступака канонизовани су у традицији, устоличени у колективној свести, сакрализовани у духу нације" (Сувајџић 2021: 90) и таква улази и у овај филм. На тај начин, наратив организован око Косовске битке расут је у бројним медијима (усмена традиција, средњовековни списи, новија тумачења, инсценације и екранизације, откривање артефаката који шире причу и попуњавају недостајуће делове или гранају причу ка новим рукавцима), опстаје у пољу трансмедијалног приповедања, али на обрасцима устоличеним у култури сећања, поштујући принципе *света приче* (Ryan 2013: 363–364) који има своје одлике (Klastrup, Tosca 2014: 297). У Шотрином филму нема додавања нечега постојећој причи, нема промена елемената света приче током њеног кретања из једног у други медиј, приликом преласка из мита, легенде, приче, историје у филм.

„Косовска легенда […] дубински живи у тексту, а превентивно и у свести аутора, и пре него што почне да ради на њему" (Сувајџић 2021: 90). Аутор драме и сценарија каже: „taj materijal, koji se poštuje kao vrhunski izraz naše nacionaine ideologije, religije i etike, obavezuje", „malo slobodnog prostora ostavlja", да је очекивања не само узео у обзир него и испуњавао и на тај начин се удаљавао од првобитних намера:

> Spremajući se da pišem ovu dramu, upoznao sam se sa ogromnim materijalom, od onog koji su mi nudila žitija, službe, plačevi, i pohvalna i povesna slova, do onog koji sam nalazio u istorijama srednjovekovne medicine. […] Ali nije bilo u redu što sam pokušao da što više tog materijala iznesem na scenu. Da sve analiziram, da sve detaljno objasnim. Koliko je to bilo pogrešno, najboije se vidi u „krevetskoj" sceni kod Ribarice, koju sam lepo zamislio a loše napisao, pretvarajući Ribaricu u poznavaoca i analitičara komplikovanih rodbinskih i političkih odnosa između srpskih vlasteoskih porodica (Simović 2003: 186).

Изнова приступајући писању драме *Бој на Косову*, њеном скраћивању и мењању, 2002. године, Симовић је закључио да је у верзији из 1988. године изгубио контролу над материјалом који је узимао за грађу и да драма има „čak tri završetka, od kojih su dva, a možda i sva tri, patetična" (Simović 2003: 186). Све Симовићеве замерке првој верзији драме из 1988. године могу се

односити и на филм, али се и поједине сцене могу сматрати добро написаним, попут дијалога Рибарице и Парамунца о новом призренском динару који је исковао Вук Бранковић. Међу таквим сценама је и представљање, у дидаскалијама, оних призора који су писца подсећали на уверавања Милана Кашанина „da je srednjovekovna Srbija ličila na Toskanu, a ne na Tursku" (Simović 2003: 187), а које је и редитељ преносио у филм.

Шотрина адаптација познате приче наликује превођењу које подразумева „интерсемиотску транспозицију из једног знаковног система у други", на пример, из речи у слике (Hutcheon 2006: 16), и теоријски посматрано на делу је *ӣенеӣски* концепт адаптације који сугерише да изворно дело и филм деле сличну „дубинску структуру", сличну ДНК или пак *инкарнацијски*, који сугерише да невидљиви дух текста тежи да се визуелизује у филму (Elliott 2004: 220–243). Реч је о транспозицији у значењу које овом појму даје Долежел – задржава се нацрт и главна прича протосвета (Doležel 2008: 213). И овај филм је за публику стални дијалог са прошлошћу, а његова палимпсестна природа ствара „интелектуално и естетско задовољство које произилази из разумевања међуигре између дела и отварања могућих значења текста" (Hutcheon 2006: 117).

Филм *Бој на Косову* Здравка Шотре представља потпуну визуелну репродукцију наратива који у историјском смислу заузима најзначајније место у српској културној митологији (Murtic 2015). Записано је да је један од рецидива једносмерног и обесхрабрујућег филмског илустровања драмске литературе (Milinković 1999: 188). Претрпео је и трпи политичке злоупотребе, почев од музичке теме *Песма војника из Новоӣ Брда*[9], помињан је у контексту политичког тренутка, речима Алаиде Асман „i kao gorivo za obnovljene etničke bitke" (Volkan 1997 према Asman 2015: 79).

КА ЗАКЉУЧКУ

Све досадашње адаптације косовског култа походе духови мита, уписаног у културно памћење народа, ширење ове приче кроз медије у неизмењеном је обрасцу по коме се и без књига види све како ће бити, што у Симовићевој драми и сценарију, а потом и у филму изговара Богоје, медикус, хирург и берберин из Призрена. Све је унапред дефинисано, ма у који медиј да прелази наративни свет приче Косовског боја, „а свака прича смештена у оквир трансмедијалног приповедања мора да буде у складу са његовом специфичном дефиницијом световности и да покрива све три димензије. Публика ће негативно реаговати ако се било која од ових категорија наруши. Чињенична грешка у вези са важним елементом митоса, увођење новог места

9 „U mojoj drami postoji pesma vojnika koji odlaze u boj, bez nade da će se iz njega vratiti. Pišući muziku za pomenuti film, kompozitor Duško Karuović je za tu tužnu i elegičnu pesmu napisao prikladnu, to jest tužnu i elegičnu, muziku. I ta se pesma u narodu primila. Pevala se kao da je narodna pesma, kao da nije napisana sad, nego kao da je oduvek postojala, i oduvek pevana […] (umesto: 'odlazimo, da se ne vratimo', pevalo se: 'odlazimo, da ih pobedimo!')" (Simović 2003: 188).

које нарушава изворни топос или лик који се не понаша у складу са већ прихваћеним и дефинисаним етосом изазваће „бурно негодовање у фановској заједници" (Klastrup, Tosca 2014: 297). Другим речима, „[к]ако ужитак тако и фрустрација који се јављају при доживљају адаптације, делимично потичу од осећаја познатости који настаје услед понављања и сећања" (Хачн 2021: 85).

Ова тема коришћена је као база за многе новије анимиране филмове и новомедијске анимације. Али тема је обрађена и у турском филму високе продукције који није предмет наше анализе. Наиме, ако дође до промене неког постојећег елемента приче, нпр. радње, особине лика итд. – „настаје нови свет приче, који се у некој мери преклапа са старим" (Ryan 2013: 366; Ryan, Thon 2014: 5). У том смислу, *Турци долазе: Мач правде*/*Türkler Geliyor: Adaletin Kılıcı* (2020), Камила Ајдина/Kamil Aydin, није део света приче Косовског боја, колико света приче турских освајања оличених у миту о Османовом сну, тај филм је један од рукаваца сасвим другог света прича, у коме не владају етос и митос света приче Косовског боја. И на овом примеру потврдиће се запажање Мориса Албваша да „kolektivno pamćenje ne prevazilazi granice grupe u čijoj svesti živi i koja ga održava" (Albvaš 2015: 53). У теоријском смислу, овде можемо говорити и о цитирању унутар трансмедијалног приповедања, које подразумева елементе једног света приче у другом свету приче, али сврха цитирања није потпуна интеграција у други свет, колико је реч о наглашавању везе између два света (Ryan 2013: 366).

ЛИТЕРАТУРА

Albvaš 2015: Moris Albvaš. „Kolektivno i istorijsko pamćenje". S francuskog prev. Aljoša Mimica. *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*. Beograd: Zavod za udžbenike: Institut za filozofiju i društvenu teoriju. 29–59.

Asman 2015: Alaida Asman. „Sećanje, individualno i kolektivno". S engleskog prev. Kristina Ćendić. *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*. Beograd: Zavod za udžbenike: Institut za filozofiju i društvenu teoriju. 71–86.

Bošnjak 2023: Biljana Bošnjak. „Kućna kinoteka". НИН. 20. septembar. <https://www.nin.rs/arhiva/vesti/18013/kucna-kinoteka > [5. 7. 2026].

Громовић 2020: Милан Громовић. „Структура митске слике у историјским драмама Бој на Косову и Бој на Косову, Друга верзија Љубомира Симовића". *Philologia Mediana* XII/12. 573–585.

Doležel 2008: Ljubomir Doležel. *Heterokosmika: fikcija i mogući svetovi*. Prev. s engleskog Snežana Kalinić. Beograd: Službeni glasnik.

Екмечић 2025: Ливија Екмечић. „Подтекст као интерпретативни кључ драме *Бој на Косову* Љубомира Симовића". *Књижевна историја*. Год. 57. Бр. 187. 145–165.

Elliott 2004: Kamilla Elliott. "Literary Film Adaptation and the Form/Content Dilemma". Ryan, Marie-Laure (ed.). *Narrative across Media: The Languages of Storytelling*. Lincoln and London: University of Nebraska Press. 220–243.

Кијаметовић 2025: *Живот и рад Михајла Кијаметовића, учитеља и националног радника (1882–1961)*. (Прир. Марко Марковић, Немања Димитријевић, Стефан Филиповић). Приштина: Архив Косова и Метохије.

Klastrup, Tosca 2014: Lisabeth Klastrup, Susana Tosca. "Game of Thrones: Transmedial Worlds, Fandom and Social Gaming". Marie-Laure Ryan, Jan-Noël Thon (Eds.). *Storyworlds across Media: Toward a Media-Conscious Narratology*. Lincoln and London: University of Nebraska Press. 295–314.

Kosanović 2011: Dejan Kosanović. *Kinematografija i film u Kraljevini SHS/Kraljevini Jugoslaviji: 1918–1941.* Beograd: Filmski centar Srbije.

Марјановић б. д.: Божидар Марјановић. „Српски документарни филм у Краљевини Југославији". <https://www.kinoteka.org.rs/programi/dokumentarni-cetvrtak--srpski-dokumentarni-film-6/>. [15. 6. 2026].

Медаковић 1990: Дејан Медаковић. *Косовски бој у ликовним уметностима*. Београд: Српска књижевна задруга; Нови Сад: Матица српска; Приштина: Јединство; Београд: Београдски издавачко-графички завод.

Milanović 1977: Olga Milanović. *Denić*. Beograd: Muzej pozorišne umetnosti SR Srbije.

Milinković 1999: Dragan Milinković. *Roman u jugoslovenskom filmu 1945–1990*. Beograd: Institut za film.

Милошевић 2014: Александра Милошевић. *Путујућа позоришта у Србији од друге половине XIX века до 1945*. Аутор изложбе и каталога Александра Милошевић. Београд: Музеј позоришне уметности Србије.

Murtic 2015: Dino Murtic. "An Historical Fable of a Country That Is No More". *Post-Yugoslav Cinema: Towards a Cosmopolitan Imagining*. London: Palgrave Macmillan. 36–73.

Nježić 2016: Tatjana Nježić. *Mira Banjac: Ne daj se*. Autorizovana biografija. 2. izdanje. Beograd: Vulkan izdavaštvo.

Petrić 2023: Vlada Petrić. *Razvoj filmskih vrsta: kako se razvijao film*. (Prir. Greg de Cuir Jr, Nikola Jelovac). Beograd: Kinopravda institut: Jugoslovenska kinoteka.

Петровић 2025: Маша Петровић. „Емоционална стилизација косовске легенде у драми *Бој на Косову* Љубомира Симовића". *Баштина*: гласник. Св. 65. 15–28.

Radulović 2002: Ksenija Radulović. „Nacionalni resantiman na sceni". *Teatron*. Br. 118. 7–12.

Раловић, Петровић 2023: Ивана Раловић, Борис Петровић. „Од уметности до политике: трансмедијално приповедање Боја на Косову". *Косово и Метохија кроз чињенице, тумачења и симболе: тематски зборник*. Књ. 1, *Језик и књижевност*. Ур. и прир. Јасмина Ахметагић, Марија Јефтимијевић Михајловић. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, 105–125.

Ryan 2013: Marie-Laure Ryan. "Transmedial Storytelling and Transfictionality". *Poetics Today* 34, 3. 361–388.

Ryan, Thon 2014: Marie-Laure Ryan, Jan-Noel Thon. "Storyworlds across Media: Introduction". Marie-Laure Ryan, Jan-Noël Thon (Eds.). *Storyworlds across Media: Toward a Media-Conscious Narratology*. Lincoln: University of Nebraska Press. 1–21.

Ryan 2014: Marie-Laure Ryan. "Story/Worlds/Media: Tuning the Instruments of a Media--Conscious Narratology". Marie-Laure Ryan, Jan-Noël Thon (Eds.). *Storyworlds across Media: Toward a Media-Conscious Narratology*. Lincoln: University of Nebraska Press. 25–49.

Simović 2003: Ljubomir Simović. „Uvod u čitanje novog Boja na Kosovu". *Teatron*: publikacija za pozorišnu istoriju i teatrologiju. Vol. 27–28. Br. 121/122. 185–188.

Sládeček, Vasiljević 2015: Michal Sládeček i Jelena Vasiljević. „Predgovor: Problematičnost pojma 'kolektivno sećanje'". *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*. Beograd: Zavod za udžbenike: Institut za filozofiju i društvenu teoriju. 7–25.

Стојковић 2026: Гаврило Стојковић. „Историја на филму – Видовдан". *Киноτека*. Бр. 113. 38–41.

Сувајџић 2021: Бошко Сувајџић. „Бој на Косову Љубомира Симовића и Косовска легенда". *Семинар српског језика, књижевности и културе: предавања 9, 10.* (Ур. Драгана Мршевић Радовић, Бошко Сувајџић). Београд: Међународни славистички центар. 89–108.

Тубић, Живановић 2023: Дејан М. Тубић, Душица С. Живановић. „Модернистички и постмодернистички концепти рецепције Косовске битке у српском сликарству". *Зборник радова Филозофског факултета*. Год. 53. Бр. 2. 311–340.

Хачн 2021: Линда Хачн. „На почетку теоретизовања адаптације: шта? ко? зашто? како? где? када?". С енглеског прев. Наташа Кампмарк. *Polja*: mesečnik za umetnost i kulturu. Год. 66, бр. 530, јул-авг. 70–91.

Hutcheon 2006: Linda Hutcheon. *A Theory of Adaptation*. New York; London: Routledge.

Шотра 1989: Здравко Шотра. „За сада без Мурата". *ТВ Новости*, март 1989. <http://www.yugopapir.com/2019/03/boj-na-kosovu-zdravko-sotra-prihvatio.html> [12. 5. 2026].

ФИЛМОГРАФИЈА

Прослава 550. годишњице Косовске битке, 1939: Режирао Коста Новаковић. Архив Југословенске кинотеке.

Косовски бој – Слика Петра Лубарде, 1959: Режирао Василије Брајовић. Архив Југословенске кинотеке.

Бој на Косову, 1964: Режирао Јован Коњовић. <https://www.imdb.com/title/tt1091745/?ref_=hm_rvi_i_1/>. [15. 6. 2026].

Battle of Kosovo / Битка на Косову, 1981: Режирао Луис Сремец. Архив Југословенске кинотеке.

Бој на Косову, 1989: Режирао Здравко Шотра. Београд: Центар филм, Радиотелевизија Београд, ТРЗ Феникс филм.

Турци долазе: Мач правде / Türkler Geliyor: *Adaletin Kılıcı*, 2020: Режирао Камил Ајдин/Kamil Aydin. Türkiye: Bozdağ Film.

Ivana RALOVIĆ

"ONE CAN TELL EVEN WITHOUT BOOKS WHAT IS TO COME": THE CINEMATIC NARRATION OF THE BATTLE OF KOSOVO

Summary

This paper examines cinematic interpretations of the Battle of Kosovo (1389) in Serbian cinema. Following Linda Hutcheon's terminology, we analyze film adaptations of this theme as a deliberate, extended, and openly declared return to a historical event. Around one of the most important battles, a myth was woven—one that came to life on screen in feature, experimental, and animated films throughout the 20th century. The films analyzed confirm the thesis that a recurring pattern exists in the representation of the Kosovo myth: the adaptations are organized around the recognizable motifs of

the Kosovo legend—the Eucharistic communion of the army before the battle, Prince Lazar's Last Supper with his noblemen, Prince Lazar's choice between the earthly and the heavenly kingdom, the heroic deed and death of Miloš Obilić, and the betrayal of Vuk Branković. Within the framework of transmedia storytelling theory, one may therefore speak of a storyworld built around the Battle of Kosovo, one deeply rooted in the collective consciousness of the Serbian people.

Keywords: film, adaptation, storyworld, *The Celebration of the 550th Anniversary of the Battle of Kosovo* (1939), *The Battle of Kosovo – Painting by Petar Lubarda* (1959), *Battle of Kosovo* (1964), *Battle of Kosovo* (1981), *Battle of Kosovo* (1989), *The Turks Are Coming: The Sword of Justice / Türkler Geliyor: Adaletin Kılıcı* (2020), Kosta Novaković, Vasilije Brajović, Jovan Konjović, Luis Sremec, Zdravko Šotra, Kamil Aydin.

УДК 821.163.41'04.09-97 Данило III, српски патријарх
821.163.41'04-97

Оригинални научни рад

*Ксенија В. МИЛОВАНОВИЋ**
Институт за књижевност и уметност, Београд

ПРЕПИС *СЛУЖБЕ СВЕТОМ КРАЉУ МИЛУТИНУ* ПАТРИЈАРХА ДАНИЛА БАЊСКОГ ИЗ ЗБИРКЕ ПЕЋКЕ ПАТРИЈАРШИЈЕ

Апстракт: *Служба Светом краљу Милутину* патријарха Данила Бањског представља сложено песничко дело које се састоји од малог и великог вечерња са јутрењем, стихирама и два канона, од којих је један посвећен Светом краљу Стефану (Милутину), а други је *Молабни канон Богородици*. Српскословенски препис *Службе Светом краљу Милутину* без пролошког житија налази се у Минеју за октобар из 1604. године у збирци Пећке патријаршије, са сигнатуром 50. Исписан је српскословенском редакцијом и полууставним писмом. Повез је из доба постанка рукописа: даске у кожи. У раду ће се разматрати палеографске, ортографске, језичко-стилске и поетичке особености преписа. Посебна пажња биће посвећена текстолошким разматрањима Пећког преписа и утврђивању сродних и разнородних одлика у односу на остале преписе исте службе, који се чувају у збирци манастира Хиландара, Музеју Српске православне цркве, Народној библиотеци „Кирил и Методиј" у Софији и Народној библиотеци Србије, као и на поређењу са штампаним издањем из *Римничкоī србљака*. У раду ће бити приказани резултати поређења датих извора и биће указано на три варијанте *Службе Светом краљу Милутину* посведочене у сачуваним преписима. Посебно ће бити разматрана друга варијанта, коју чине Пећки, Софијски и препис из Народне библиотеке Србије. У додатку рада биће приложен приређен текст Пећког преписа у изворној графији.

Кључне речи: *Служба Светом краљу Милутину,* српскословенски препис, збирка Пећке патријаршије, издање текста.

Патријарх Данило Бањски (у литератури познат и као Данило III или Данило Млађи) сврстава се међу најзначајније писце друге половине XIV века. Посебно је значајна његова улога у утемељивању светачких култова – Светог Симеона (*Пролошко житије Светоī Симеона*), Светог Саве (*Пролошко житије Светоī Саве*), Светог краља Милутина (*Служба Светом*

* ORCID 0009-0008-9458-1032, milovanovicksenija@gmail.com

краљу Милутину, *Пролошко житије Светоī краља Милутина*) и Светог кнеза Лазара (*Слово о Светом кнезу Лазару*). Сматра се да је рођен око 1350. године. Замонашио се у манастиру Бањска 1380. године, где је написао пролошко житије и службу краљу Милутину, ктитору тог манастира. Претпоставља се да је тада написао и пролошка житија Светог Симеона и Светог Саве. Подигао је манастир Дренчу 1382. године заједно са оцем, монахом Доротејем, и постао његов први игуман. Након Косовског боја изабран је за петог српског патријарха, највероватније 1390. године. Назива се Данилом Трећим јер је трећи архијерej на престолу Светог Саве који је носио то име, у науци је познат и као Данило Бањски, према светињи у којој се замонашио, али и као Данило Млађи, јер је живео и стварао након Данила Другог или Пећког.

У жанровском погледу, стваралаштво патријарха Данила Бањског указује на три средњовековне форме: житије, службу и слово. Писањем службе, патријарх се потврдио и као изузетан песник, с обзиром на то да служба представља највиши домет средњовековне црквене поезије, уз неодвојиве елементе песничког и музичког садејства. У канонима и стихирама исказао је песничко умеће, прилагођавајући словенски израз према византијском литургијском предлошку. Закономерности службе условљавају присуство мноштва микроформи, као што су: стихира, канон, тропар, ирмос, катизма, кондак, богородичан, икос, катавасија, слава, антифон, прокимен и светилан. Сви набројани облици присутни су и у Даниловој служби, што је у складу са традицијом средњовековне црквене поезије.

Служба Светом краљу Милутину није сачувана у аутографу, а до данас је познато неколико преписа. Најстарији препис настао је око 1500. године и сачуван је у рукопису збирке манастира Хиландара број 479 (Богдановић 1978: 183; Станковић 2007: 359; Миловановић 2024: 56). Из средине XVI века остао је препис у србљаку Музеја Српске православне цркве у Београду, у збирци Радослава Грујића број 91 (Мошин и др. 2019; Миловановић 2024: 56–57). С краја XVI или почетка XVII века постоји непотпун препис, са изгубљеним листовима, у Народној библиотеци „Кирил и Методиј" у Софији са сигнатуром 267 (Цонев 1910: 170–172; Миловановић 2024: 60–61). У рукописној збирци Пећке патријаршије под бројем 50 налази се Минеј за октобар из 1604. године са преписом *Службе Светом краљу Милутину* (Мошин 1968–1971: 56; Миловановић 2024: 62). У Хиландару се налази један препис црквенословенске редакције, са сигнатуром 287, који је настао после 1761. године и представља препис штампаног *Римничкоī србљака* (Богдановић 1978: 126; Миловановић 2024: 61–62). У рукописној збирци Народне библиотеке Србије налазио се српскословенски препис службе из XVI века, са сигнатуром 21, али је рукопис са целом збирком и фондом Народне библиотеке страдао у немачком бомбардовању Београда 6. априла 1941. године (Стојановић 1903: 103–104). Служба из тог рукописа позната нам је према издању Владимира Ћоровића, који је сматрао да је тај рукопис „писан негде око Софије" или „у Сарандапору" (Ћоровић 1929: 18, 33). Тридесетих година XIX века знало

се за још један српскословенски препис *Службе Светом краљу Милутину*. Био је то препис у *Раковачком србљаку* из 1714. године (Šafarik 1831), али се не зна шта се даље збивало са тим рукописом. Постоје и руски преписи *Службе Светом краљу Милутину*, о чијем се постојању у руским музичким рукописима до скоријег времена није много знало (Рашковић 2013: 9–24).

Предмет рада представља препис *Службе* из рукописне збирке Пећке патријаршије који припада Минеју из 1604. године и чува се под сигнатуром 50. Написан је српскословенским језиком, полууставним писмом. Повез је из доба постанка рукописа: даске у кожи; орнамент – оквир с дијагоналама унутра, с палметама у пољима. Преписан је на папиру димензија 307 × 200 мм. Пронађени су следећи водени знаци – 1. котва у кругу с угластим тролистом одозго и контрамарком ЗАВ; 2. котва у кругу с обичним тролистом одозго и контрамарком F–З; 3. котва у кругу и контрамарком В–G; 4. варијанта истог знака; 5. сличан знак с контрамарком В–В. Сви водени знаци потичу с почетка XVII века (Мошин 1968–1971: 56). Препис *Службе Светом краљу Милутину* налази се на странама 234а–249а.

Служба Светом краљу Милутину била је предмет проучавања бројних истраживача. Први пут је објављена 1714. у рукописном *Србљаку* насталом у Раковцу. Тада је јеромонах Максим, по жељи игумана Тофана, окупио у једној књизи службе српским светитељима. Податке о њему сазнајемо из описа Павела Јозефа Шафарика, пошто му се касније изгубио сваки траг (Šafarik 1831). Вероватно је на основу овог рукописа арадски владика Синесије Живановић приредио рускословенско издање *Србљака* у Римнику 1761. године (*Правила* 1761). Ово издање прештампано је 1765. у Венецији у штампарији Димитрија Теодосија (*Правила* 1765). Један век касније појавило се, такође, у рускословенској редакцији, ново издање *Србљака*, које је приредио београдски митрополит Михаило, преносећи целокупни *Римнички србљак* и уносећи десет нових служби (*Серблякъ* 1861: 50–59). Током XX века *Служба Светом краљу Милутину* објављена је три пута. Најпре ју је објавио на српскословенском Владимир Ћоровић у својој студији посвећеној Силуану и патријарху Данилу (1929: 66–83). Сходно Ћоровићевом издању *Служба* је објављена у тротомном *Србљаку*. Циљ је био да се у оквиру њега у целини изда стара српска црквена поезија. Текстове је према фонетској транскрипцији приредио Ђорђе Трифуновић, а превео их је Димитрије Богдановић (Србљак 1970: 77–121). У овом издању није присутан интегрални превод дела, пошто су изостављени делови који су према литургијским и поетичким захтевима морали бити инкорпорирани, као што су псалми, ирмоси, прокимени, канони Богородици. Коначно, *Служба* је поново објављена према рускословенском издању митрополита Михаила, у *Србљаку* Синода Српске православне цркве (*Србљак* 1986: 130–141). Треба рећи да је Ђорђе Сп. Радојичић у *Антологији старе српске књижевности* уврстио преведен одломак из *Службе краљу Милутину* у коме се говори о славном пореклу светитеља (1960: 109–110). Ново издање српскословенског текста *Службе* приредила је Ксенија Миловановић

(2024: 209–225), која је нешто раније донела и њен превод на савремени српски језик (Данило Трећи 2023: 11–36).

Уз тротомни *Србљак* настала је четврта књига која је имала за циљ расветљавање многих научних и културноисторијских питања (*О Србљаку* 1970). Важно место у оквиру ње заузима студија Ђорђа Трифуновића која образлаже како се у старој српској књижевности развијала црквена поезија као вид лирског духовног казивања (Трифуновић 1970: 7–93). Кроз одабране примере из *Службе краљу Милутину* аутор је омогућио његово боље разумевање у контексту византијске и словенске поетике црквене поезије. Димитрије Богдановић је у истој књизи дао јаснију слику о односу између византијског и старог српског духовног песништва, показујући да је служба била како колективни ритуал тако и сложен књижевни облик (1970: 97–125).

Ђорђе Трифуновић је у студији *Косовско страдање и небеско царство* нагласио да Данило Бањски први у црквену поезију уноси слике наградних венаца. Поред тога је указао да у песничком виђењу Данила Бањског краљ Милутин достиже небеско царство путем љубави (1975: 258–259). Милан Кашанин је сматрао да оригиналност и важност дела не леже у његовој концепцији и форми, с обзиром на његове византијске узоре и угледање на Теодосија, већ у креативном проналажењу симбола и варирању стилских ефеката. Он истиче да патријарх Данило, у химничном глорификовању личности, доноси запањујуће богатство симболичког и метафоричког израза (Кашанин 1975: 315). Нешто касније Димитрије Богдановић је приметио неколико важних елемената по којима је *Служба Светом краљу Милутину* особена. Назначио је да је упоредо са Милутином прослављен и Драгутин, те се може сматрати да је она налик Теодосијевој служби и канону Светом Симеону и Сави. Упечатљиво је према његовом мишљењу приказана идеја легитимног континуитета светородне династије (Богдановић 1991: 170).

У новије време, Драгиша Бојовић је кроз примере допуњавања два жанра, житија и службе, и два писца, Данила II и Данила III, скренуо пажњу на елементе стварања култа и остваривања његове бањске димензије (2007: 211–217). Александар Наумов је нагласио библијске песничке слике, симболе, метафоре и мисли, али је указао и на одређене делове службе који се могу тумачити у контексту исихастичког утицаја. Закључио је да Данило III није био само искусан химнограф, већ и образован богослов, који је сједињо лепоту књижевног израза са дубином православне теологије (2007: 229–237). Истражујући рукописне фондове у Москви, Санкт Петербургу, Нижњем Новгороду, као и фонд Кирило-белозерског манастира, Ана Рашковић је пронашла до сада непознате преписе *Службе краљу Милутину* на рускословенском језику (2013: 9–24; 2010). Краљ Милутин је у Руској православној цркви придружен лику светих, што је потврђено његовим сврставањем у нове чудотворце на Макаријевским саборима. Ауторка је донела описе новооткривених рукописа, уз назнаку да у бројним руским скрипторијумима може постојати још неоткривених, музичких и немузичких преписа. Најпотпуније сагледавање *Службе Светом краљу Милутину* донео је Томислав Јовановић

(2015: 97–134). Проучио ју је на основу шест преписа и штампаних србљака. На основу тога је увидео раслојавање преписа на три карактеристичне групе. Навео је да је у једној групи предложака дошло до губљења три тропара девете песме. Указао је да је до једне интерполације дошло услед премештања моштију краља Милутина из Србије у Софију, што је приметно у два преписа. Студију прати приређен текст *Службе* према најстаријем сачуваном препису, а текстолошка запажања су унета према осталим преписима.

Служба Светом краљу Милутину представља сложено дело црквене поезије. Састоји се од малог и великог вечерња са јутрењем, стихирама и два канона. Један канон посвећен је Светом краљу Милутину, а други Богородици. Предвиђена упутства испред појединих делова службе одређују мелодијске оквире за певање, јер богослужбена функција овог жанра указује на неодвојивост песничких и музичких елемената. У *Служби* се гради лик краља Милутина симболично-метафоричним средствима карактеристичним за стваралаштво црквене поезије. Краљ Милутин се јавља у *Служби* под именом Стефан, чиме се указује на значење круне или венца (грчки στέφανος = круна, венац). Пошто се у *Служби* слави и Милутинов брат Драгутин, и он се у њој јавља као Стефан. Уз Стефаново (Милутиново) име Данило је употребио релативно мало епитета. Они су уобичајени и општепознати: блажени, богомудри, богонадахнути, богоносни (поред атрибута богоносац), божаствени, венцеимени, преблажени, многохвални, свети, славни, триблажени. Уз Милутинов лик у *Служби* се јавља мноштво симбола, углавном библијског порекла. Истичу се симболи земљорадње, као исконског људског занимања: бразда, житница, изданак, клас, корен, семе, вино, виноград. Важну симболику имају и поједине биљке: маслина, кедар, крин, купина, финик, шипак. Посебно треба истаћи светлосну симболику којој припадају следећи симболи: зара, звезда, луча, сунце, који указују на духовну изузетност светитеља коме је дело посвећено. Милутинов лик обликован је и особинама библијских јунака Јова, Давида, Соломона, Јосифа. Писац наводи да светитељ има *Давидову кротост*, *Соломонову мудрост*, *Константиново благочастије* и *апостолскоје православије*.

Значајно место у делу има и просторна симболика, стога што се непрестано прожимају земаљски и небески простор. Земаљски простор пре свега се односи на *отачаство*. За Милутина се наводи да *светли отачаству својему* и да се свом отачаству јавио као *сијаније пресвето, звезда незаходештија*. Српска земља као синоним за отачаство спомиње се у другом тропару треће песме канона, где се Стефан поистовећује са пресветлом звездом која обасјава *васу Српскују земљу*. У препису *Службе* из рукописне збирке Пећке патријаршије, уз синтагму „Српску земљу" додато је и „Бугарску земљу". Исти је случај и у два преписа настала у околини Софије. У питању је интерполација до које је дошло због премештања моштију краља Милутина из Србије у Софију. Владимир Ћоровић разматрао је ову интерполацију у препису за који је сматрао да је настао у близини Софије или у Сарандапору (1929: 18, 33).

У *Служби* се спомињу цркве и манастири које је краљ Милутин подигао, а међу њима се посебно у трећем тропару осме песме канона истиче манастир Бањска, посвећен Светом Стефану Првомученику. За време Даниловог монаштва у манастиру Бањска краљ Милутин је деценијама био светопочивши, али успомена на њега била је веома жива у народу и посебно негована у његовој гробној задужбини. Архиепископ Данило II је претходно написао *Житије краља Милутина*, али извесно делује да се Данило Бањски није ослањао на његов текст. То се може закључити већ у неслагању датума престављења краља Милутина, који је према Данилу II 29. октобар, док је према Данилу Бањском у питању 30. октобар. Много је појединости које указују на то да је Данило Бањски самостално обликовао култне списе посвећене бањском краљу, без поређења са претходним извором, што је било могуће због близине историјског тренутка о коме се писало.

Служба Светом краљу Милутину се у Минеју за октобар 1604. године у рукописној збирци Пећке патријаршије налази на странама 234а–249а. Текст је написан у 23 реда. Приметни су украсни иницијали написани црвеним мастилом. Начин исписивања текста углавном није у складу са средњовековним начелом scriptura continua. Речи се најчешће пишу одвојено, са одређеним изузецима који су условљени прозодијским особеностима текста. Спојено се углавном пишу фонетске речи, односно енклитике и проклитике са речима уз које стоје. Употребљава се мноштво правописних знакова чија је функција парцелација текста и указивање на одређене синтаксичке и семантичке целине. Највећу фреквенцију има тачка, која се пише на дну реда. Њена функција је првенствено у истицању ритмичких обележја црквене поезије. Неколико тачака исписаних на различите начине стоје на крају већих семантичких целина или иза наслова, који најављују поједине композиционе целине у оквиру службе. Почеци већих семантичких целина наглашени су употребом стилизованих иницијала, написаних црвеним мастилом.

На утицај ресавске правописне школе указује употреба акцената и спирита. Њихова функција у препису није у потпуности јасна, а њихова употреба је недоследна и неуједначена. Ови надредни знаци не указују на прозодијске особине текста. Спирити су изгубили гласовну вредност још у античком периоду и њихово писање представљало је део писарског манира како у потоњим грчким, тако и у словенским текстовима.

У рукопису се често употребљава титла, надредни знак са веома јасном функцијом, која је двојака – при обележавању бројне вредности и при обележавању скраћеница. Путем контракције скраћиване су углавном речи сакралног карактера, док је посредством суспензије бележено знатно мање скраћеница, које представљају фреквентне појмове или називе одређених сегмената службе. Од надредних знакова јавља се још и пајерак, али је његова употреба произвољна. При обележавању полугласника користе се и танко јер (ь) и дебело јер (ъ). Уочава се бележење дебелог јер у предлозима и префиксима, што такође указује на трагове ресавског правописа.

Разматрање лексичког слоја текста указује на јаку грчко-словенску културну симбиозу. Приметан је велики број грцизама: аг҃г(є)ли, а҃п(о)с(то)ль, ан҃тіфон(ь), дїа҃димою, є҃в(а)г(г҃е)лїе, Ікѡс(ь), Ірмѡс(ь), канѡн(ь), Ка҃ѳавасїа, кедрь, Кѡ[н]д[акь], лаврѫ, пор҃фірою, Прок(имєнь), скѷптри, ст[ы]х[и]ры, Троп(арь), финиѯь, хламидою, Ѱалѡм(ь). Јављају се и властите именице грчког порекла, као што су: ѳон҃сцѣи, Єлены, Єфра҃ѳ(овь), і(соу̀)сє, солоу̀ни, стефань, х҃(ристо)с(ь). Путем грчког језика преузета су и многа лична имена и топоними хебрејског порекла: ааронь, агарєнь, д(а)в(и)дь, ієсѣѡва, исаиа, ѡсифь, ѡвѵ̀, ливанѣ, ѡи҃ѡ̀ви, маріє, сава, сїмеѡна, соломѡнови, као и име латинског порекла: кон҃стан҃ті⟨но⟩во.

Сликовитост и живописност језика се остварује и мноштвом употребљених сложеница, што се огледа у следећим примерима: бл(а)говонїа, бл(а)годѣанїе, б(о)голюбьзныиⷨ(ь), б(о)гоносна, б(о)горадованнаа, б(о)госаждєннѵю, вѣнчєнмєнитє, Вѣн҃цоносца, добродѣтєлы, єдинородныи, жиѯнодавца, краєгранесїе, ликостоанїи, малолюдїимь, мѵ̀ропоположн҃ница, обл(а)говѣщаєши, от(ь)чьстволюб҃ца, пръвовѣ҃чныи, равномощна, Славословїе, х҃(рист)оимєнитїи.

Књижевноуметничка и религијска функција службе, која у себи садржи и одређене микрожанрове, условила је и разноврсност у стилском погледу. При сагледавању употребе глаголских облика уочава се да доминантну позицију имају глаголи у перфекту. Функција глагола у перфекту је у прослављању светитеља и јачању његовог култа, кроз истицање врлина и подвига. Поред перфекта, користи се аорист са тежњом да допринесе живости и непосредности радње, која на тај начин постаје посебно блиска слушаоцима. Презентом се уноси мирнији тон у приповедање и ствара утисак безвремености и трајности неких прошлих времена. На тај начин се наговештава да одређени светитељски подвизи, иако смештени у прошлост, имају жив уплив у садашњи тренутак. Јавља се и мноштво глагола у императиву, чија је улога остваривање односа између божанског и људског. Писац се обраћа Богу, Богородици, светом краљу, али и слушаоцима/читаоцима, чиме се ствара утисак непосредног дијалога и блискости небеског и земаљског света.

Како би се пратиле појаве у различитим преписима *Службе Светом краљу Милутину*, утврдићемо систем скраћеница. Препис из збирке Пећке патријаршије број 50 имаће скраћеницу П, док ће остали преписи имати следеће скраћенице:

– Препис из збирке манастира Хиландара број 479 (скраћеница Х);

– Препис из Музеја Српске православне цркве у Београду, збирка Радослава Грујића број 91 (скраћеница Г);

– Препис из Народне библиотеке „Кирил и Методиј" у Софији број 267 (скраћеница С);

– Препис из збирке манастира Хиландара број 287 (скраћеница Х1);

– Препис из Народне библиотеке Србије са сигнатуром 21, који је нестао у немачком бомбардовању Београда 6. априла 1941. године, а познат нам је према издању Владимира Ћоровића (скраћеница Ћ);

– Штампано издање у *Римничком српљаку* (скраћеница Р);

– Руски препис, Руска Државна библиотека у Москви, збирка Тројице Сергијевске лавре, број ф.304, №443, XVII век (скраћеница Т).

Препис из рукописне збирке Пећке патријаршије (П) се у односу на преписе Х, Ћ, Г, С, Р и Х1 највише разликује по томе што је након шесте песме канона у њему изостало синаксарско житије краља Милутина које је уврштено у све друге преписе.

Резултати поређења датих преписа показују да постоје три варијанте *Службе*, а да препис из рукописне збирке Пећке патријаршије припада другој групи. Првој припадају Х и непотпун Т. Другу групу чине Ћ, С и П, а трећу Г, Р и Х1. У првој групи *Служба* је целовита само у Х и тај препис је кључан за укупно текстолошко виђење према осталим преписима. Као најстарији међу осталим преписима, Х је истовремено и најбоље сачувао поредак делова који се подразумевају у *Служби*. У њеној композицији доследно су спроведена оба канона, један посвећен Светом краљу Милутину и други *Молабни канон Богородици*. Без обзира на присутне разлике, и препис Г има ову врсту канона. По свему судећи, у неком тренутку, дошло је до замене овог канона *Каноном пресветој Богородици* у преписима Ћ, С и П.

Данило је у *Служби* предвидео акростих чију садржину је најавио на почетку канона. У преписима који су сачувани до данас постоје мања или већа одступања од предвиђеног и остваренога акростиха. У сваком од преписа постоји мање неслагање текста најаве акростиха. У Х он гласи: славы тебѣ плетѫ вѣнцевє вѣныничє х(ристо)вь. Код речи *венце* дошло је до измена у преписима, тако да она у Ћ, П и Г гласи вѣнцє, у С вѣнць, у штампаним српљацима и Х1 вѣнцы. Наговештени акростих Данило је вероватно остварио у великој мери дословно у свом аутографу. У његовом испуњењу кроз канон Светом краљу Милутину отишло се и даље, тако да је Данило исписао и своје име, чега није било у најави. То се углавном тумачи његовом скромношћу.

У тексту другог чтенија уочава се знатнија разлика која одваја Х, Ћ, С и П од Г, Р и Х1. Сва три чтенија предвиђена су да се читају према деловима *Премудрости*, односно *Прича Соломонових*. Првом чтенију припада у свим преписима и Р текст од 1. до 9. стиха треће главе *Премудрости*. Док друго чтеније је у Х, Ћ, С и П обухвата стихове 15–23 из шесте главе *Премудрости*, у Г, Р и Х1 назначено је да је оно из треће главе, али стихови у њему су навођени на прескок. Треће чтеније за све преписе и за Р јесте исто. Најпре су наведени делови из шесте главе од првог до половине трећег стиха, а онда из четврте главе тече текст од 7. до 15. стиха. Подударност преписа Г и штампаног *Римничкоī српљака*, не само на овом примеру, предочава пут којим је можда текао настанак *Раковачкоī српљака*, уколико је он према претпоставкама послужио у припреми штампане верзије 1761. године (*Правила* 1761).

На неким местима у Х, Ћ, С и П стоји само најава богородична без његовог исписивања, а у Г, Р, Х1 доноси се цео текст. То се догодило најпре на малој вечерњи: б(вє)топрьвоч(и)стаа, похвало соущїи н(є)в(є)сныимь) силамь. (Р, Х1: чинѡвъ) ап(о)с(то)ломъ пѣнїе (Р, Х1 + и) пр(о)рокѡмь) събытїе. вл[а]д[ы]ч[и]це ч(и)стаа

(Р, Х1 – 1) пр҃їими м(о)л(и)твы наше. Потом је таква појава у стихири четвртог гласа: Радоуи се двери б(о)жїа. радоуи се прѣс(вѣ)таа д(ѣ)во (Р, Х1 ↔) ч(и)стаа. радоуи се вл[а]д[ы]ч[и]це и (Р, Х1 – 1) сп(а)сенїе мирѳ. радоуи се стѣно и пристанище и покровъ рождѳ нашемѳ (Р, Х1: дѳшъ нашихъ). На крају исте стихире наведен је цео богородичан: Н(е)в(е)снаа поют҃ те wбрадован҃наа. м(а)ти бе҃з҃невѣстнаа, нын҃ славословим[ь] неизслѣдован҃ное твое рождьство, б(огороди)це м(о)ли сп(а)сти се д(оу)шамь нашим[ь]. Р, Х1 + На бл(а)гословенїи: хлѣбовъ. Као што се види, повремено у овим деловима Р и Х1 одступају од Г. До изостављања једне синтагме у Г, Р, Х1 дошло је у првој стихири првог гласа: в҃сакого wзлобленїа избави. Слично се догодило и у најави канона: Канона, два, б(огороди)ци, и с(вѣ)т(о)мѳ. Међутим, у Х, Ћ, С и П постоји упутство за најаву стихире шестог гласа: Днев҃нь б(ог)ь въ с(вѣ)т(ы)хъ своих[ь], б(ог)ь і(сра)илев҃ь, с[ты]х[ь], Праведникъ ѩко финиѯь, Таж[е], Вьсеко дых[аніе], Ѳч(а)г(е)лїе, лоук(а) гл(ава) ·ѯ҃ѯ҃, Ѱалмѡ(ь) ,й҃,, оно је у Г, Р, Х1 сведено само на кратку напомену: по ,й҃, ѱал҃ме.

Незнатне лексичке разлике постоје између Х и Г, Р, Х1: wбогатно : богатно, побѣдах[ь] : бѣдах[ь], похвалимь : поклоним҃ се, прѣславные : прѣкрасные, чистаго : прѣч(и)стаго. Оне су изразитије када се упореди Х са преписима Ћ, С и П: бо : ибо, быс(ть) : дасть се, више : паче, вьсесьжежениа : въсеплодноую, вьсхвалимь : похвалим҃, вьсѣмь подаваютъ : подающе свѣтозарными лѫчами wзарити дльгоу : достоанїю, вѣрно : присно, г(оспод)оу : б(ог)оу, доброполоу҃чны : праволоу҃чные, злодѣаніе : злодѣиствїе, крыл҃чию х(рист)а : прѣчистаа, напрасно : нагло, непостоѩньнь : напрасьнь, пож҃доуть его : прѣбоудоуть о нем҃, попечен҃їе : строен҃їе, раждене҃ть : порази҃ть, с(вѣ)таа : с(вѣ)тла.

Као засебна текстолошка група издвајају се Ћ, С и П. Ова три преписа препознатљива су по неким лексичким одликама, као и по неким материјалним и стилским решењима пре свега у односу на Х, чији примери се најпре излажу, а онда из Ћ, С и П: вьсесьжежениа : въсеплодноую, пож҃доуть его : прѣбоудоуть о нем҃, попечен҃їе : строен҃їе, его : свое, непостоѩньнь : напрасьнь, доброполоу҃чны : праволоу҃чные, добра крѫга лоу҃чна wблакъ : б(ла)гошкроугла wблачна лоука (С – 1), напрасно : нагло, раждене҃ть : порази҃ть, злодѣаніе : злодѣиствїе, дана быс(ть) : дасть се, ваша : валь, ø : Чистаа д(ѣ)во. славоу двери. б(ог)а нашег(о) м(а)ти. м(о)ли сп(а)сти се д(оу)шамь нашимь, ѩко да : бл(а)гочьстно. избавити се наль, избавим҃ се : молим҃ се, и ср[ь]д[ь]ца людїи своих[ь] оу҃чнисте : ø, и с(вѣ)т(и)т(е)ље вельѣпотою прослависте : ø, ø : Рече г(оспод)ь: не бои се малое стадо, Ст[ы]х[и]ра, Самогл(а)сно : „Помилоуи ме б(ож)е по велицѣи м(и)л(о)сти”. И (С – 4) по том(ь) слав(а). За великовѣнь҃ника м(о)л(и)т҃вь м(и)л(о)стиве. (С – 1) И н(и)на. За б(огороди)це м(о)л(и)т҃вь м(и)л(о)стиве wцѣс(ти). Таже с(ти)х(ь): „Пом(и)лоуи ме б(ож)е по велиц(ѣи)”. Ст(и)х(и)ра, Канона, два, б(огороди)ци, и с(вѣ)т(о)мѳ : Таж(е) канони, Водоу прош[ь]дь ѩко по сух[оу] : ø, дльгоу : достоанїю, шедрь бл(а)гь кротькъ. в҃сакыми ч҃вьти : шедрот҃ством҃(ь) бл(а)гостїю и кротостїю, и въсакыми цъв҃тоуща, тѣиже : тѣмь и, више : паче, бл(а)жеще и поюще : бл(а)жащыхъ и поющыхъ, вьсѣмь подаваютъ : подающе свѣтозарными лѫчами wзарити.

Неке од посебности испољава Ћ у односу на Х: вьсхвалимь : похвалим҃, г(оспод)оу : б(ог)оу, бо : ибо, наложить : въложит҃, прѣмѣнить : прѣлагаѣть, с(вѣ)таа : с(вѣ)тла, І н(ы)на, Бо(городичьнь) : Бл(а)жим҃ те, б(огороди)це д(ѣ)во, и славим҃ те вѣрнїи по дльгоу. градь непоколѣбимь, и стѣноу неwборимоую. твеьдоую прѣд(ь)статєлницоу. и прибѣжище д(оу)шамь нашим(ь), единонравна : единоравна, крыл҃чию х(рист)а : прѣчистаа, вѣрно : присно, земл҃ље

твоюе сьдрьжещаго оутврьждаюши : православныхъ(ь) ц(а)реи оутвердити, свѣтло паметь твоꙗ сътваракт се : сътвараемъ с(ве)твю память его.

Уместо целе шесте песме *Канона Богородици* Ћ и П имају само следећи тропар: Глась г(лаго)ль молбы, ѿ болѣзньны в(є)л(и)код(оу)ше оуслышавь. ѿ лютыихъ ме избави. един' бо еси нашемꙋ сп(а)сенїю виновьнь.

На окончању *Службе* у Х стоје основни елементи за њено привођење крају: Славословїе великоє, И wт(ь)пѹс(ть)·:~ Ап(о)с(то)ль къ кори(нь)ѳ(оль), глава ·рѳ̄ѕ· єѵ(а)г(ьгелиѥ), іѡ(а)н(ь). гл(ава) ·л̄є̄·. Упутства те врсте у Ћ су далеко шира: Прїими отроковице прч(и)стаѧ, н(о)ж(ь)ственнꙋю пѣснь воѣдаваюши бл(а)годать на те надѣюшыи се. и миръ испроси цр(ь)квамъ пр(и)снѡ послати. и бл(а)говѣрнымъ ц(а)рємъ нашымъ wдоленїѧ и побѣды. да хр(и)стїанскїи всѧкъ ѧзыкъ те величаетъ. Таже, славословїе великоє. и ѿпѹсть. на лїтѹргїи изѡбразителныхъ. на бл(а)женнахъ ѿ канона пѣснь ѓ и ѕ̄, прокїименъ глас(ь) д̄: „Дивенъ б(о)гъ во с(ве)тыхъ(ь) своихъ, б(о)гъ і(зра)илевъ." Стїихъ: „Въ цр(ь)квахъ бл(а)гословите б(ог)а, г(о)с(по)да ѿ истѡчникъ і(зра)илевыхъ." Ап(о)с(то)лъ къ ефесеемъ зач(є)ло ска(занїа) „Братїе, Х(ристо)с есть миръ нашъ" Аллилꙋїа глас а̄· „Терпе потерпѣхъ г(о)с(по)да и внѧтъ ми" Стїихъ: „Бл(а)женъ мѫжъ боѧи се г(о)с(по)да." Єѵ(а)г(є)лїе ѿ Мѳ(ея) зач(ело) реч(енїа): „Реч(е) г(о)с(по)дь притчю сїю: чл(о)вѣкъ нѣкїи ѿходѧ призва своѧ рабы, и предаде имъ имѣнїе свое." Причастенъ: „Въ памать вѣчнꙋю бꙋдетъ праведникъ аллилꙋїа."

Неслагања око упутстава за завршетак *Службе* налазе се и у неким другим преписима. Тако у С и П гласе на следећи начин: Непроходимаа дверы, танн'но знаменан'наа и бл(аго)с(ло)веннаа б(огороди)це д(ѣ)во. прїими м(о)л(и)твы наше. и донеси сїе с(ы)нꙋ своемꙋ и б(ог)ꙋ нашемꙋ. да сп(а)сеть тебе ради д(оу)ше наше. И славословїе велико И wт(ь)пѹс(ть):~ На литѹргїи бл(а)жени. Пѣс(нь) ѓ. и ѕ̄. Wт[ь] канона с(ве)т(а)го. Таж(є) Прок(имень) Глас(ь) д̄. Див'нь б(ог)ь вь с(ве)тыхъ(ь) своихъ[ь]. С[ты]х[ь], Въ цр(ь)квахъ(ь) б(лаго)сл(о)вите б(ог)а. Ап(о)с(то)ль Къ єфесїѡм[ь], Гл(а)ва с̄к̄а̄. Братїе х(ристо)с(ь) ѥс(ть) миръ нашъ. Аллїлꙋїа, глас а̄· Трьпе потрьпѣх[ь] г(оспод)а. Єѵ(а)г(є)лїе wт[ь] мѳ(ея) Гл(а)ва .рѳ̄. Р(є)че г(оспод)ь притчю сїю чл(овѣ)кь нѣкыи wт[ь]ходе. Прич(астень) Въ память вѣчнꙋю. Препис Г на свој начин решава дата упутства: Славословїе велико, и wт(ь)поус(ть). на литоургїи. Бл(а)жены. И wт[ь] канѡна. Пѣс(ьнь) ѓ· и ѕ̄· Прок(имень). Праведник(ь) ꙗко финиѯъ. С[ты]х[ь] Насаждень вь домꙋ г(о)с(подь)ны. Ап(о)с(то)ль, Кори(ньтомь), и кон'стан'тинꙋ ц(а)рꙋ. Ищи Нед[ѣ]лꙗ ѯ̄· Въ дѣꙗнїихъ. У штампаном тексту *Римничкоī србљака* и у Х1 упутства су засебна: Р, Х1: Славословїе великоє, и wт[ь]пѹстъ: На литѹргїи. Бл(а)женна wт[ь] канѡна с(вѧ)тагѡ пѣснь ѓ· и ѕ̄· Прокїмень, Гласъ ѯ̄· Возвеселитсѧ праведникъ ѡ г(о)с(по)дѣ, и оуповаетъ на негѡ. С[ты]х[ь]. Оуслыши б(о)же гласъ мой внегда молити ми сѧ къ тебѣ. Ап(о)с(то)лъ, ко галатомъ, зачало ,с̄: Аллилꙋїа, глас ,д̄· Праведникъ ꙗкѡ фінїѯъ процвѣтетъ: Стїхъ: Насаждени в' домꙋ г(о)с(подь)ни. Єѵ(а)г(є)лїе wт[ъ] Їѡанна зачало: л̄є̄: Wт[ъ] поля. Причастенъ: В память вѣчнꙋю.

Додатак у хиландарском препису Х у коме је касније дописано другом руком испод основног текста говори о томе да је постојала жеља да се елементи завршнице додатно мењају и допуњавају. Неки свештеник је имао намеру да се учини својеврсна допуна на литургији: на литѹргїи єѵ(а)г(ге)лїе м[а]ѳ[еи], гл[ава] рѣ̄. Наведене разноликости показују колико је ова *Служба,* као сложено дело црквене поезије, доживљавана као жива и незавршена творевина, како у богословском, тако и у литерарном погледу.

Након наведених текстолошких разматрања може се закључити да препис из рукописне збирке Пећке патријаршије, уз два преписа настала у околини Софије, припада млађој групи преписа *Службе Светом краљу Милутину*, у којој је дошло до одређених варирања у односу на пишчев аутограф.

У додатку се доноси приређени текст *Службе Светом краљу Милутину* патријарха Данила Бањског према препису из збирке Пећке патријаршије, са бројем 50, из Минеја за октобар 1604. године.

Служба Светом краљу Милутину
Пећка патријаршија, број 50, 234а–249а

(234а) Ѡ(ѣ)с(є)ца т(о)го ,а҃, иже въ с(вє)тыхъ[ь], и въ бл(а)гочьстїи великаго, б(о)гоноснаго стефана. скѵ̈п҃три правещи кралиѥ||(234б)в҃ства срьб҃скаг(о),

На малени в(є)чер҃ни, на г(оспод)и възвахъ[ь], ст[ы]х[н]ры, гл(а)съ ,а҃, пѡд[обьнь], Ѡ(є)б(є)сныимъ[ь] чинѡмъ[ь]:~

На н(є)б(є)сныихъ[ь] кроугохъ[ь] възлѣтевь, добродѣтелїю б(о)ж(ь)ственыныи стефане, ѕаш(ь)ль еси вь мракъ, ѥмѥже вь истинѫ не въ гаданїихъ тръбл(а)женне. нъ вь бл[а]г[о]д[ѣ]ти ѥави се. б(о)жїа сїанїа прїемлиѥ:~

Израстив҃шеѥ те х(ристо)ви, от[ь] корене с(вє)таго от[ь]раслъ б(о)госаднюю от[ь]чьство ти радоуѥт се, и свѣтлѭѥт се цр(ь)кви твоа. с(вє)тые ти мощи цѣли и бл(а)говханныи имѫщїуи. и памѣть твою радостно праздноуѥть д(ь)н(ь)сь. еи же въземъздые вьздавь б(о)гоносе. въсакого озлобленїа избави:~

Добродѣтел҃ми просвѣтивь д(оу)шѫ и оуѥль. тѣм(ь) рогъ съвыше изліанныи, на ц(а)р(ь)скы връх҃ ти масла. помазае д(оу)хом҃ те б(о)гоносе, прѣс(вє)щенное же слово и г(оспод)ь. от[ъ]н[оу]доуже прїетъ скѵ̈п҃трь, ц(а)р(ь)ство н(є)б(є)сное. от[ь] подающаго нам(ь) велїю м(и)л(о)сть:~

Слава, глас(ъ) ,г҃:~

Свѣщѫ д(оу)ш(є)внюю, маслѡм(ь) м(и)л(о)стинѥю. добродѣтелїю ѫкраш҃ си славне. тѣм(ь) ѥако маслїна плѡд[о]вита. простр҃ль еси прозебенїа, от[ь] независтныхъ[ь] водъ напаемаа. д(оу)ховные бл[а]г[о]д[ѣ]ти почрьпь. людїи от(ь)тъства своего ср[ь]д[ь]ца || (235а) оумащае. тѣмь съш[ь]дьше с(є) дѡс(то)длъжно пѣснъми похвалим(ь). двоицѫ славнюю съ м(а)т(є)рїю их[ъ] ч(ь)стною. равномощна троица вѣрѫет се бл(а)гоч(ь)стивыим(ь) рачителеим(ь). их҃же м(о)л(и)твами х(рист)є ѥако м(и)л(о)стивь сп(а)си д(оу)ше наше:~

И н(ы)нѣ, Бо(городи҃тънь)

Въ женах[ь] с(вє)таа б(огороди)це д(ѣ)во, м(а)ти безневѣстнаа, м(о)ли еси родила ц(а)ра и б(ог)а· да сп(а)сеть нас(ь) ѥако чл(овѣ)колюбець:~

На ст[ы]х[о]вно. ст[ы]х[н]ры. глас(ь) ,в҃. под[обьнь], Дом(є) єфраѳ(овь):~

Домь быль еси с(вє)тые троице с(вє)те. и градь вышняго ц(а)ра. и обытѣлище прѣс(вє)т(а)го д(оу)ха:~

С(ти)х(ь). Праведникь ѥако финиѯ҃:~

Съвьк҃пи се съ бесплътныими ликостоанїи. б(ого)ви оугодив҃ши. добродѣтелныими своими дѣанїи:~

С(ти)х(ь). Бл(а)жень мѫжь боен се:~

Любовїю съврьшенныимь) милованїемь. ꙗко пор҃фірою wдѣав҃ши се. въселил҃ се еси въ вышнꙗ ц(а)р(ь)ствїа:~

Слава. И н(ы)нꙗ, Бо(городи҃чьнь):~

Радоуи се ꙗже радwс(ть) мирѳ рождъшїа. х(рист)а жизнодавца. и оуставль печаль д(ѣ)во. прѣм(а)тр҃нꙗю:~

Троп(арь), с(ве)т(о)мѳ. И wт(ь)поус(ть):~

НА ВЕЛИКОИ В(Є)ЧЕРНЫ, Ст(ы)х(о)лwг(исоуемь), Бл(а)жень моуж[ь]. ан҃тіфwн(ь) ,а҃, На г(осподи)и въздвах[ь], оставиим(ь), с[ти]х[ь] ,й, || (235б) ст[ы]х[и]ры. гл(а)с ,е҃, пwд[обьнь]. Егда wт[ь] дрѣва:~

Егда ц(а)р(ь)ство недвижимое ц(а)р(ь)ствwвавь прїель еси, на земли бл(а)гозакwн҃нѣ пожиль еси, и скровище добродѣтелиеи wбрѣте се. дѣанїи б(о)ж(ь)ственыими наздавь сїе, и ср[ь]д[ь]це свое цр(ь)ковь б(ого)ви стефане ос(ве)т(и)ль еси. и храми с(ве)щенные томѳ създаль еси. м(и)л(о)стинею и щедротами въсѣх[ь] трѣбующїих[ь] оудовлиль еси. людїи свое бл(а)гоч(ь)стїа виноль оупоиль еси. и wт[ь] съпротивных[ь] навѣть избавлꙗеши. тѣм(ь) с(ве)те м(о)ли се х(рист)оу б(ог)ѳ, сп(а)сти се д(оу)шамь нашим(ь):~

Егда промышлєнїемь вышнꙗго. тебѣ ждрѣбы въроучи се wт(ь)тъства твоего. и скѵ̑птри ц(а)р(ь)ствїа прѣродителиеи твоих[ь]. и сїих[ь] стопам(ь) добрѣ послѣдоваль еси. wт[ь] корене же с(ве)т(а)го wт[ь]расли прѣславныи. ꙗвиста се wт(ь)чьствѳ своемѳ. ꙗко двѣ свѣтилѣ прѣсвѣтлѣ. въсїающе нам(ь) из҃ елены прѣкрасные соупроуга прѣхвална и тѣзоимен҃на. дwс(то)инно сьш[ь]дьше се въ пѣснех[ь]. трьплетенныим(ь) вѣнци сих[ь] ѳвезем҃ь:~

Егда къ х(рист)оу любовїю с(ве)те присвоил҃ се еси. и ц(а)р(ь)ствїа скѵ̑п҃три добродѣтелїю ѳкраси. и багреницею славне одѣав҃ се м(и)лованїемь. и хла||(236а)мидою оукраси се доброю кротостїю. и вѣн҃цем оувезе се непорочныим(ь) житїемь. тѣм(ь) и крот҃кых[ь] земллю наслѣдоваль еси. и въ нѣзаходимыи мракь въш҃ль еси. и х(ристо)ви прѣд[ь]стоиши. ѡ нас(ь) м(о)ле се, вѣнчениимените стефане. тѣм҃же твою память съврьшающе. х(рист)а сп(а)са въсхвалꙗем(ь) тебѣ прославьлшаго:~

Слава глас(ь) ,s҃:~

Славнꙋю память, б(о)гоносnагѡ стефана. съш[ъ]дъше се ѡ празд[ь]нолюбци. дwс(то)инно вь пѣс(ь)нех(ь) и пѣнїих(ь) въсхвалим(ь). съ бо наль ставлꙗет се теплыи поборникь. и крѣп҃кыи застоупникь wт(ь)чьствѳ своемѳ. процвѣль еси ꙗко финіѯ҃ въ дворѣх[ь] г(осподь)них(ь). и ꙗко кедрь оумножил҃ се еси исправлєн҃ми. и ꙗко виноград҃ же плwд[о]вить въ домѳ б(о)жїи. добродѣтелных[ь] плwдь твоих[ь], источиль еси нам(ь) вино разоумное. wт[ь] негоже пїюще, веселїа б(о)ж(ь)ственаа, ср[ь]д[ь]ца наплънꙗем(ь). и д(оу)ше просвѣщаем(ь). и оумь озараем(ь). тѣль прѣс(вѣ)тлꙋю ти память пѣсн҃ми славим(ь). и с(ве)тꙋю ракѳ мощеи твоих[ь] вѣрою лобизаем(ь). м(о)леще се м(о)л(и)твами ти къ г(оспод)ѳ. полꙋчити живота вѣчнаго свѣтлости:~

И н(ы)нꙗ, Бо(городи҃чьнь):~

Кто тебе не бл(а)жит(ь) пр(ѣ)с(ве)таа || (236б) д(ѣ)во. или кто не въспоет(ь) твоего ч(и)стаго рождъства. без҃лѣтныи бо wт[ь] о(ть)ца въсїа с(ы)нь єдинородныи. тъжде wт[ь] тебѣ ч(и)стїе неизр(є)чен҃но въпльщ҃ се. ес(ть)ствwм(ь) б(ог)ь сын. и ис(ть)ствwм(ь) бывь чл(овѣ)кь нас(ь) ради. не въ две лици раздѣлꙗем(ь). нъ въ двоици ис(ть)ствь несьлитно познаваем(ь). того м(о)ли ч(и)стаа и въсебл(а)женнаа. пом(и)ловати се д(оу)шамь н(а)шимь:~

Въхwд[ь]. Прок(имень), Д(ь)неви, И ч҃тенїе:~

Прѣмоудрости соломwнови ч҃тен(їе):~

Праведнїихъ д(оу)ше въ роукѣ б(о)жїи. и не прикоснет се ихъ моука. непщевани быше въ ѡчїю безоумныхъ оумрети. и въмени се оздобленїе исходь ихъ. и еже шт(ь) нас(ь) шъствїе съкрѫшенїе. они же соуть въ мирѣ. ибо прѣдъ лицемь чл(овѣ)ьскомь, аще и моукѫ прїимоут(ь). оуп(ь)ванїе ихъ бесъмрьтїа испльнь. и малѡмь показани быв'ше, велика въспрїимѫть. ꙗко б(ог)ь искоуси ихъ. и обрѣте ихъ дѡс(то)ины себе. ꙗко злато въ грънили искоуси ихъ. и ꙗко въсеплоднюю жрьт'вѫ прїеть ихъ. и въ врѣме посещенїа ихъ въснаютъ. и ꙗко искри по стьблїю потекоут(ь). соудеть єзыкѡмь и wбладаютъ люд'ми. и въц(а)рит се въ нихъ г(оспод)ь въ вѣкы. надѣющеи се на нь, разоумѣют(ь) || (237а) истинѫ. и вѣрны въ любви, прѣб[оу]доуть о нѣмь. ꙗко бл[а]г[о]д[ѣ]ть и м(и)л(о)сть въ пр[ѣ]п[о]добныихъ его. и посѣщенїе въ изъбранныхъ его:~

Прѣмоудрости соломѡнови чътенїе:~

Праведници въ вѣкы живоут(ь). и шт[ь] г(оспод)а мъзда ихъ. и строенїе ихъ шт[ь] вышнꙗго. сего ради прїимоут(ь) ц(а)р(ь)ствїе бл(а)голѣпїа. и вѣн'ць доброти шт[ь] роукы г(осподь)ня. ꙗко десницею покрыеть ихъ. и мыш'цею зашитит(ь) ихъ. прїиметь въсе ороужїе ръвенїе свое. и ороужїе сътворит(ь) тварь, въмьсть врагѡмь. облѣчет се въ брьне правди. и възложит(ь) шлемь, соудь нелицемѣр'нь. прїимет(ь) шить непобѣдимь, пр[ѣ]п[о]д[о]бїе. поострит' же напрасьнь гнѣвь въ ороужїи. поборить съ ним(ь) мирь на безоумные. пондоут(ь) праволоучные стрѣлы мльнїины. и ꙗко шт[ь] б(ла)гоокроугла облачна лоука, на нашѣренїе пероут(ь). и шт[ь] прашь каменных[ь] ꙗрости испльнь, падоут(ь) гради. възнегодоует' же на нѥ вода мор'скаа. рѣкы же потекоут(ь) нагло. съпротивь станет(ь) имь д(оу)хъ силы. и ꙗко мльнїи поразит(ь) их[ь]. и опоустить въсѫ землю безаконїе, и злодѣиствїе прѣвратит(ь) прѣстолы силных[ь]. слыши||(237б)те оубо ц(а)рїе и разоумѣите. навикнѣте соудїе концемь земле. въноушите дрьжещеи иноже(ь)ства. и грьдещеи се ѡ народѣх[ь] єзыкъ. ꙗко дасть се шт[ь] г(оспод)а дръжава вашь. и сила шт[ь] вышнꙗгѡ:~

Прѣмоудрос(ти) соломѡнови, чътен(їе):~

Праведникь аще постигнет(ь) скон'чати се, въ покои боудеть. старость бо ч(ь)стна, неиноголѣтна. ни въ числѣ лѣть исчитает се. сѣдини же соут(ь) моудрос(ть) чл(овѣ)кѡм(ь). и възрасть старости, житїе нескврьн'но. оугод'нь бо б(ого)ви бывь, възлюблень быс(ть). и живыи по ср[ѣ]дѣ грѣшникь, прѣставлень быс(ть). възхыщен(ь) быс(ть), да не злоба измѣнить разѹма его. или лъсть прѣлъстить д(оу)ш8 его. рачєнїе бо злое, гоубить добраа. и паренїе похоти, прѣмѣнает оумь незлобивь. скон'чав' се въ малѣ, исплънить лѣта длъга. оугодна бо бѣ г(осподе)ви д(оу)ша его. сего ради потъща се шт[ь] срѣди злобы. людїе же видѣв'ше и не разоумѣв'ше. ни положише въ помышленїи таковаго. ꙗко бл[а]г[о]д[ѣ]ть и м(и)л(о)сть въ пр[ѣ]п[о]добныихъ его. и посещенїе въ изъбранныхъ его:~

На литїи, ст[ы]х[и]ры, глас(ь) а҃

Wт[ь] вышнѥе бл[а]г[о]д[ѣ]ти, и б(о)жїимь сїанїемь. прѣсвѣ||(238а)тль храмь себе б(ог)ѹ показаль еси. оукрасивь д(оу)ш8 добродѣтелными лѣпотами. красень добротою быль еси. г(лаго)лы жизны вѣчные прѣбл(а)женне въ ср[ъ]д[ь]ци своемь прїемь. нєзаходимыи вьсїа тебѣ свѣт(ь). и пр(и)сносоущее веселїе въспрїеть. идеже ликѹеши съ агг(є)ли, окр(ъ)сть ц(а)ра и г(оспод)а. м(и)л(о)стива быти б(о)гоносе єдиного бл[а]г[о]д[ѣ]т[є]ла м(о)ли. иже въсес(вѣ)щеннюю ти памет(ь) праздноующїих[ь]. и оставленїе грѣхомь(ь) испроси д(оу)шамь нашимь(ь):~

Глас(ь) ,в҃:~

Свѣтло имыи житїе, свѣтиши шт(ь)тъствѹ своемѹ. нигде же градь и страны из'оставль. идеже дългыи роукы простьтїемь, б(о)ж(ь)ственые цр(ь)кви не наздаль еси. въ име же пръвом(оу)ч(є)ника стефана, чьстьнь храм(ь) сътвориль еси. идѣже мѡщи б(о)говидѣнїа сп[о]доби се. и кѹпина огнем(ь)

горещїи не опалѣ. и ѩже ч(ъ)стны стр(а)сти под'ѥм'шее вл[а]д[ы]кы въсѣх[ь]. храми добротами ѫкрасиль еси. и бесплътныи(ь) шт[ь] основанїа обытель нaздаль еси. въ ц(а)р(ь)ствующїи(ь) градѣ кто истѣть и исповѣсть. єликыих[ь] бл(а)гыих(ь) съдѣа и нaзда. цр(ь)кви б(о)ж(ь)ст'вные, и стран'нопрїемнице. болнїим' же и малодоушнїимь въ оупокоєнїе и исцѣлєнїе. нео||(238б) скоудныим(ь) богатьствомь(ь) сїих[ь] оугоб'зи. вь афон'сцѣи горѣ, своего си шт(ь)ъства обитѣлы. въ имѥ б(о)гом(а)т(є)ре шт[ь] основанїа прѣч(ъ)ст(ь)нь храм(ь) създа. их'же зрещїих[ь] его въ оудивлєнїе и чюдо приводить. въ славномь' же градѣ солоуни прѣч(ь)стноу обытѣль сътвориль еси, въ имѥ прѣс(вє)тые троице. єи же и прѣд[ь]стоиши съ вьсѣми с(вє)тыми м(о)лє се. сп(а)сти и просвѣтити д(оу)ше н(а)ше:~

Глас(ь) ,ѓ

Истѣкаєт(ь) ѩко мѵ̈рополож'ница красная чюдесь. б(о)ж(ь)ственаа рака мощеи твоих[ь] стефане. и исцѣлєнїемь строгами. д(оу)ше обл(а)гоѫхаеши тѣтоущих[ь] те. х(рист)а бо бл[а]г[о]д[ѣ]т'ми ѩко невещестьвнымии аѳѡлаѳи. обогатиль еси людїи свое. бл(а)гооуханїе же присноживотно дарѵе, вѣрою притѣкающїи(ь). тѣм'же наслаждъшеи се с(вє)те прѣч(ъ)стыих(ь) и б(о)ж(ь)ственыих(ь) мощеи твоих[ь], вѣрно м(о)лим' се. шт(ь)ъствѫ твоемѫ избавити се нал(є)жещїих(ь) бѣдъ. и безбожних[ь] агарень насилїа. не прѣстани м(о)ли се въсѣх[ь] вл[а]д[ы]цѣ и б(ог)ѫ. и съмиренїе подати стадѫ твоемѫ:~

Глас(ь) ,д̑

Б(о)ж(ь)ственаго д(оу)ха събрани, бл[а]г[о]д[ѣ]тїю веселеще се. прїидѣте похвалим(ь) съгласно, п[о]добникы іесѣова корене. шт[ь]расли || (239а) б(о)госажденнѫю вѣтвь, лозѫ бл(а)гоч(ъ)стїа сїмєона оубл(а)жимь. шт[ь] нєєже рождъ се чистотныи сава въсес(вє)шен'ныи израсте. шт[ь] сїих[ь] же нaм(ь) двѳница б(о)гонзбраннаа. с(вє)таа же и дивна б(о)гоносиваа и въсебл(а)жен'наа. тьзонмен'наа стефана, и єдинон'равнаа. въсѣх[ь] въкоупѣ съш[ъ]дьше се похвалим(ь). ѡ б(о)гоносныи и многохвалныи. шт(ь)ъствѫ своемѫ тврѣдїи поборници. ѡ соугоубаа двѳнице. вы ѩвиста се мысльные цр(ъ)кви свѣтилници. цр(ъ)кваль въздвиженїе, с(вети)т(є)лъ вел'лѣпота. ц(а)р(ъ)ское вѣн'цемь оукрашенїе. людїи ѫзаконєнїе. инокыих[ъ] събранїе. нищїих[ь] оутѣшенїе. въсакою добродѣтелїю богатїих[ъ]. иже оу х(рист)а н(ы)нѣ прѣд[ь]стоеще, прилежно м(о)лите се. иже скѵ̈п'три земли вашеи правещи. даровати ємѫ на съпротивных[ъ] побѣдѫ, и мирь глъбокь. и д(оу)шамь н(а)шим(ь) велїю м(и)л(о)сть:~

Слава. глас(ь) ,ѐ:~

Свѣтоноснаа твоа памет(ь). сл(ь)ныаа облистает(ь) дарованїа. и просвѣщает(ь) ср[ъ]д[ь]ца вѣрою приходещїих[ь], къ б(о)ж(ь)ственомѫ храмѫ твоемѫ. идеже лежит(ь) б(о)ж(ь)ственаа рака мощеи твоих[ь]. въсѣх[ь] нас(ь) призывает(ь). обылнѫю нaм(ь) трапезѫ прѣд[ь]лагае. || (239б) д(оу)ховные снѣди наситим' се. съ с(вє)щенными и съ кнєзы людеи. и съ вьсѣми вѣрными празднѫюще. въ памет(ь) б(о)гоноснаго стефана. и веселяще се зовемь. д(оу)ше праведных[ь] вь роуцѣ б(о)жи. нaм' же дарова с(вє)тые свое мощи. ѩко скровище иногоцѣн'ное. и то съдръжеще красоуеи се. ѩко ѫтварїю ц(а)р(ь)скою. нъ ѩко троици съ агг(є)ли прѣд[ь]стониши. мирь земли нашеи испроси. и д(оу)шамь нашим(ь) велїю м(и)л(о)сть:~

И н(ы)нѣ, Бо(городич'нь) Бл(а)жим' те б(огороди)це д(ѣ)во. и славим' те вѣрны по дльгѫ. градь непоколѣбим(ь), и стенѫ необоримоѭ. твеьдвю прѣд(ь)стател'ницоу. и прибѣжище д(оу)шамь нашим(ь):~

На ст[ы]х[о]вно, ст[ы]х[и]ры. глас(ь) ,д̑. под[обьнь]. Zван(ь) съв(ы)ш(є):

Вышнїих[ь] въждєлель еси бл(а)гь полоучити. им'же ц(а)р(ь)ствова на земли праведно. просїавь бл(а)гоч(ъ)стїемь, ц(а)р(ь)ствѫ н(є)б(є)сномѫ сп[о]доби се. тѣм'же и х(ристо)с въждєлѣ

доброт҃ѫ д(оу)ше твоее. и въсели се въ те. и бы́с(ть) є҃мѫ красное обытѣлище. и съ ни́м(ь) ц(а)р(ь)ствѫеши радоуе се. насыщае се неизр(є)ченнаго свѣта, съ вьсѣ́ми с(вє)тїи́ми. єгож[є] м(о)ли, сп(а)сти и просвѣтити д(оу)ше н(а)ше:~

С[ти]х. Праведник(ь) ѩко:~

Прѣвезначелне ц(а)рю. ц(а)р(ь)ствїю вышнѣмѫ сп[о]доби. иже wт[ь] въсее д(оу)ше оугодника твоего почи||(240а)тающее. сам' бо рек'ль еси таковѣ́м(ь) славещїих[ь] те славити. сл(а)ва бо ѥс(ть) о(ть)ча пр[ѣ]п[о]добые с(ы)новнѣ. тѣмь оусрьдно потъщим' се, побѣдне плещѫще рѫкама. и любовїю пристоупим(ь) къ рацѣ мощеи с(вє)т(ы)хъ его. теплѣ облобизающе, и велѣгл(а)сно въпїющe. ѡ с(вє)тѣ. испроси, оу въсѣх[ь] вл[а]д[ы]кы х(рист)а, д(оу)шамь нашим(ь) велїю м(и)л(о)сть:~

С[ти]х. Див'нь б(ог)ь въ с(вє)т(ы)хъ:~

Оудостоиль еси гл(овѣ)колюбїе, бл(а)гоч(ъ)стивомѫ твоемѫ оугодникѫ. д(а)в(и)д(о)вѫ кротость. соломѡновѫ моудрость. кон'стан'т(но)во бл(а)гоч(ъ)стїе. ап(о)с(то)л'ское православїе. ѩко ц(а)рель ц(а)рь, и г(ос)п(о)д'ствѫющїим(ь) г(оспод)ь. тѣм'же ти гл(овѣ)колюбное съмотрѣнїе славим(ь). і(соу)се въсесилне сп(а)се д(оу)шамь н(а)шим(ь):~

Слава. глас(ь) ,й:~

Сїанїе прѣсвѣтло, звѣзда неzаходещїа. ѩвил' се еси wт(ь)чьствѫ своемѫ. оутрьнюваѵь къ неzаходимомѫ сл(ь)н(ь)ц҃ѫ вл[а]д[ы]цѣ. и wт[ь] т[оу]доу оzарил' се еси д(оу)ха с(вє)т(а)го бл(а)г[о]д[ѣ]тїю. съ с(вє)тостїю бо скончавь свою жизнь. съ с(вє)тыми въселил' се еси. с(вє)щеннїа и просвѣщенїа испльнь бив'шїи рака мощеи твои́х[ь]. zаре б(о)ж(ь)ственыих(ь) исцѣлѥнїи свѣтло. пристѫпающїим(ь) въсегда истачаеть. страстеи разли́чных[ь] тьмоу wт[ь]гоне. и свѣтом(ь) нев(є)чернымь(ь) просвѣщае. по дльгѫ въсхвалѩю||(240б)щїих[ь] те б(о)гоносе стефане:~

И н(ы)нѩ, Бо(городи́чьнь);~ Ч(и)стаа д(ѣ)во. словѫ двери. б(ог)а нашего м(а)ти. м(о)ли сп(а)сти се д(оу)шамь нашим(ь):~

Троп(арь). Глас(ь) ,ѓ:~

Ты на zемли въсед(оу)шно х(рист)а въzлюбивь. и того zаповѣди съблюдае. ѩко рѣка бл(а)гооутробїемь. исъхшїих[ь] нищетою богатно напоиль еси. и людїи свое сънаб'дѣль еси. и рака мощеи твои́х[ь], бл(а)гоѫханїа цѣл'бы въсѣм(ь) подаваеть(ь). сего ради с(вє)те м(о)лим' те. испроси д(оу)шамь нашим(ь) велїю м(и)лость:~

На оутр'ни. на Б(ог)ь г(оспод)ь. Троп(арь) с(вє)т(о)мѫ прѣд[ь]писанныи. вѿ(и), Таж[є], бо(городи́чънь). Тебе ходатанцѫ сп(а)сенїю рода нашего:~ По ,а́, ст(и)х(о)лωг(їа). сѣд[альнь]. глас(ь) ,ѓ. под[обьнь]. Красотѣ д(ѣ)в(ь)с(тва):~

Насаждень въ домѫ г(осподь)ни. добродѣтелеи бл(а)гоплодїе прозеб'ль еси. прїем' бо н(є)в(є)сное сѣме б(о)годъхновен'не. ср[ь]д[ь]чною браzдою. клас краснь вьzдѣлаль еси. оуиь напитающь, и д(оу)шѫ и ср[ь]д[ь]це веселещїи. тѣм(ь) по длъгѫ памѣть твою, въсхвалѩюще бл(а)гоч(ь)стно. избавити се нам(ь) м(о)л(и)твами ти вѣчные моукы м(о)лим' се:~

Сл(а)ва. И н(ы)нѩ, Бо(городи́чънь):~

Недомысльно и непостижимо ѥс(ть), вл[а]д[ы]ч[и]це б(о)горадованнаа. єже съдѣлан'ное wт[ь] тебѣ страшное таин'ство. ибо необы||(241а)мен'наго родила еси. плътїю обложенна wт[ь] прѣч(и)стїих(ь) кръвїи твои́х(ь). егож(є) въсегда ч(и)стаа съ с(вє)тїи́ми въсѣми м(о)ли. сп(а)сти се д(оу)шамь нашимь:~

На ,в́, ст(и)х(о)лωг(їи). сѣд[альнь]. глас(ь) ,д́. Оудиви с(є):~

Просїаше доброа дѣла твоа, ꙗко сл(ь)н(ь)це иногосвѣтлое. на н(є)б(є)си и на зе҇мли б(о)гоносе стефане. дѣло мысльное д(оу)ше своее, къ нищїи҇мь[ъ] посѣавь м(и)л(о)стивно. и ѕгоб'зише ти се плѡди животныи. въ вѣчныхъ[ь] житницахъ[ь] събраль еси шт[ь] обилїа н(є)б(є)снаго ти богатьства. тѣмъ с(вѣ)те бл(а)гоѕханїа рака мощеи твоихъ[ь]. вьсѣм(ь) исцѣлєнїе нескоудно подаваєт(ь):~

Сл(а)ва. И н(ы)нѣ, Бо(городи҇чънь):~

Оудиви се іѡсифь паче єст'(сть)вное зре. и вънимаше мыслїю роуновнаго дъжда. въ бе҇з'сѣмєнѣмъ(ь) зачетїи твоем(ь) б(огороди)це. коупинѫ огнем(ь) неопалѧемѫ. жъзль аарѡнь проѕев'ши. и св[ѣ]дѣтел'ствоует(ь) ꙗко обрѧ҇ничькъ твои и хранитель. с(вѣ)шен'никѡм(ь) вьпїаше, д(ѣ)ваа раждаеть. и по рождъствѣ пакы д[ѣ]вою пр҃ѣбоудет(ь):~

По полїелеи. сѣд[альнь]. глас(ь) ,й, пѡд[обьнь]. Повелѣн'ное:~

Ꙗко пр҃ѣч(ь)стно и б(о)ж(ь)ствно слова каменїе. ꙗко пр҃ѣкрасно цвѣтїе бл(а)гоч(ь)стїа. ꙗко иногосвѣтлые ѕвѣзды въсїасте шт[ь] запада. и зе҇млю || (241б) шт(ь)чьства вашего просвѣтисте. и скѵ̑п'три правещи, вл[а]д[ы]чьства оутвръдисте. тѣм(ь) сьш[ь]дьше се по дльгѫ въ пѣснех[ь] дѡс(то)инно похвалим(ь). соуг҃бою дѳѡиц҃ѫ. съ б(о)гомоудрою єленою. тїи бо нам(ь) теплыи поборници соуть:~

Сл(а)ва. И н(ы)н(ѧ), Бо(городи҇чънь) а҃ш(и)

Повелѣнное таин'ство прїемь въ раѕоумѣ. въ кровѣ іѡсїфове скоро пр҃ѣд[ь]ста бесплътныи. г(лаго)ле неискоусне брако҃. пр҃ѣклонен съхождєнїемь н(є)б(є)са, въмѣщает се неизмѣн'но въс въ те. єгож(є) и виде въ ложеснах[ь] твоих[ь] прїем'ша рабыи зрак(ь), оужасаю се зъвати ти. радоуи се невѣсто неневѣстнаа:~

Таж(є), Ѧн'тїфѡн(ь) ,а҃, а҃,го, гласа. Прок(имень). глас(ь) ,а҃. Праведникъ ꙗко финіѯ'. с(ти)х. Насаждень въ домѫ г(осподь)ни. Въсако дых[а]нїе]. Ев(а)г(гє)лїе, Ѡт[ь]. лоук(ы). гл(ава) ,ѯ҃ѕ, Р(є)че г(осподь), не бои се малое стадо. Таж(є), Ѱалѡм(ь) ,й, И потом(ь) слав(а). Ꙁа великовѣ҇ныника м(о)л(и)твь. И н(и)нѣ. Ꙁа б(огороди)це м(о)л(и)твь. Таж(є) ст(и)х(и)ра. глас(ь), ѕ҃

Прїидѣте д(ь)н(ь)съ х(рист)оимєнитїи. зарѧ д(оу)ховнѫю вьспрїем'ше просвѣтим' се. и д(оу)ха с(вѣ)т(а)го бл[а]г[о]д[ѣ]ти напльним' се. ꙗви бо се нам(ь) б(о)гоносныи стефан(ь). шт[ь] нескоудныхъ[ь] скровищь богатїе нам(ь) дари подавае. тѣмь съш[ь]дъше се коупно по дѡс(то)анїю того похвалим(ь). съ бо нам(ь) и(и)лости податель бо||(242а)гатыи. цр(ь)кваль пр҃ѣкрасное ѕстроєнїе. с(вѣти)т(є)лем(ь) оутварь ц(а)р(ь)ска. иночьствующїим(ь) доброе сънабдѣнїе. и людемь своим(ь) великое ѕтврьжденїе. х(рист)оу пр҃ѣд(ь)стоит(ь), х(рист)а молить сп(а)сти се д(оу)шамь н(а)шим(ь):~

Таж(є), канѡн(ь) пр҃ѣс(вѣ)тѣи б(огороди)ци, на ,ѕ҃. и с(вѣ)т(о)мѫ, на ,й. Канѡн(ь) б(огороди)ци, глас(ь) ,в҃. Пѣс(нь) ,а҃. Ір'мѡс(ь):~

Нетрѣнноу и необычнѫ. немокрьно мокрѣю шъствовавь стъѕ. избранныи въпїаше і(ѕра)иль. г(осподе)ви поем(ь), славно бо прос(лави се).

Невещест'вная древле лѣствица. и стран'но олѣдев'ши поут(ь) мора. твое сказаваше рожъдство ч(и)стаа. еже поем(ь) вл[а]д[ы]ч[и]це ꙗко прос(лави се):~

Сила вышнѣаго, соуѿьство съвръшенное б(о)жіе моудрости. въпльщ'шее се ч(и)стаа ис тебѣ. къ чл(овѣ)кѡм(ь) приближи с(є), ꙗко просл(ави се):~

Проиде скроѕѣ дверь непроходнѫю. затворен'ные оутробы твоее. правдѣ сл(ь)нце чистаа. и мирови въсїа, ꙗко прослави се:~

Канѡн(ь) с(вѣ)т(о)мѫ. ємѫж(є) краегранесїе, сице имат(ь): Слави тебѣ плѣтѫ вѣн'це вѣньниче х(ристо)въ:~ Глас ,д҃, Пѣснь ,а҃, Ір'мѡс. Ѡт[ь]връзѫ оуста моа:~

Слово ли подаѫдѫ разоума слове б(о)жїи, имаши бо богатьство и(н)л(о)ср(ъ)дїа. да и азь д(оу)шевнаго мрака избѣгнѹвь. скврьноу ж(є) оума очистивь. дѡс(то)||(242б)ино въспою твоего ѕгодника:~

Людемь своим(ь), wт[ь] юности прѣславно показаль еси. прѣвл(а)женне стефане. въ моужьствѣ тврьдое. въ бранех[ь] крѣп'кое. въ побѣдах[ь] непобѣдимое:~

Ѧдаман'та тврѫдѣиши. и стльпа крѣп'чаиши, ѥвил' се еси бл(а)женне. вѣрою крѣп'кою и надеѫдею бл(а)гою. сего ради оусѕѕѹби тебе вѣн'це х(ристо)с. и ц(а)р(ъ)ствоуеши съ ним(ь) въ вѣкы:~

Бо(городичьнь)

Въсакое нам(ь) радости ходатаница. ѥко прїем'ши испльнєнїе въсего б(о)ж(ь)ства. ѥвила се еси прѣнепорочнаа. тѣм'же въси тебѣ радоуи се. ѥко агг(є)ль съгл(а)сно възываем(ь) б(о)горадованнаа:~

Кафавасїа, Wт[ь]връзѕ оуста моа:~

Пѣснь ,ѓ, Ірмос(ь):~

Лоукь съкроуши се силныих[ь] дръжавою ти х(рист)є. и силою немощнїи тобою прѣпоасаше се:~

Иже врѣменнем(ь) прѣвыш'ши въсачьскыих[ь], ѥко врѣменем(ь) твор'ць. ис тебе д(ѣ)во волїею ил[а]д[є]н[ь]ць създа се:~

Чрѣво пространнѣишее н(є)б(є)сь въспоим(ь). егож(є) ради адам(ь) на н(є)б(є)сех(ь) радоуе се живеть:~

Инь, ірмос. Твое пѣсн'нословце:~

Иже гор'нѣаго рачитель бывь ц(а)р(ь)ствїа бл(а)жен'не стефане. гор'нѣаго и прѣмирнаго наслаѫдѫеши се бл(а)жен'ства. и ц(а)реви въсѣх[ь] и б(ог)ѕ прѣд[ь]стоиши:~

(243а) Ты прѣсвѣтла ѕвѣзда въсїа wт[ь] западa. озараюшїи лоучами прѣсвѣтлыими. въсѕ сръб'скѹю и блъгар'скѹю земллю. и ср[ъ]д[ь]ца вѣрных[ь] просвѣщаеши:~

Иже wт[ь] б(ог)а тебе с(вє)тыи въроучен'ное скѷп'тро ц(а)р(ь)ствїа. добре сїе оустроиль еси. и въ сторичьство възрастиль еси. и въ нев(є)черныи свѣт(ь) въш'ль еси:~

Бо(городичьнь),

Б(о)жїа те прѣмоудрос(ть). прѣч(и)стое селєнїе обрѣт'ши. wт[ь] твоих[ь] кръвїи въпльщает се. и по рождъствѣ нетлѣн'ноу показа:~

Сѣд[альнь]. Глас(ь) ,й. Пѡд[обьнь]. Прѣмоудрости:~

Славою и богатьствѡм(ь) бл(а)гоч(ъ)стїа. и багреницею многоцѣн'ною оукрашень. и дїадимою и вѣн'цемь оувєзень. и(н)л(о)стїю же и правдою паче сїих[ь] просїавь. истиньн' же и безлобивь. добродѣтелїю бо ѥко въ истинѕ и бл(а)гочьстїемь сїае. тѣм'же те ѕбл(а)жаемь. и с(вє)тое ти д(ь)н(ь)съ и ч(ъ)стное тръж(ь)ство праздноуемь. б(о)гоносе стефане. и(о)ли х(рист)а б(ог)а. грѣхомь оставлєнїе подати. чьтоущїим[ь] съ любовїю с(вє)твю паметь:~

Слава. И н(ы)нѣ, Бо(городичьнь):~

Ꙗко д(ѣ)воу, и єдиноу въ женах[ь]. те без'сѣмен'не рождъшѹю б(ог)а плътїю. въси бл(а)жиль роди чл(овѣ)чьсцїи. огнь бо въсели се въ те б(о)ж(ь)ственыи. и ѥко ил[а]д[є]нца дониши ѕыждителѣ и г(оспод)а. тѣм(ь) агг(є)л'скы || (243б) и чл(овѣ)чьскыи рѡдь. дѡс(то)инно славиц(ь) прѣс(вє)тое рождъство твое. и съгл(а)сно въпїем' ти и(о)ли х(рист)а б(ог)а. съгрѣшенїемь оставлєнїе даровати. вьспѣвающїим[ь] дѡс(то)ин'но славѹ твою:~

Пѣс(нь) ,д. Ірмос(ь):~ Оуслышах[ь] г(оспод)и славное ти съмотренїе. и прославих[ь] чл(овѣ)колюб'че непостижимыю ти силѹ:~

Сє прѣвъзнес(є) се б(о)ж(ь)ственаа гора. храм(ь) г(осподь)нь прѣвыш(є) силь. б(о)горѡдителница ѥв'стьвнѣ:~

Законь ес(ть)ственыхъ) д(ѣ)во кромѣ. единаа рождьши владоүшааго тварїю. сподоби се б(о)ж(ь)ственаго званїа:~

Инь, ір'мос, Сѣден въ славѣ:~

Прославлѥнь ты въ животѣ быль еси бл(а)жен'не. славою и богатьствомъ) гов'зѕе. м(и)л(о)стинѥю же и правдою паче сїихъ) обьлзе. сего ради рака мощеи твоихъ). въсегда нам(ь) бл(а)гооуханїа цѣл'бами ср(ь)д(ь)ца оүмлщает(ь):~

Лежещѵю д(оу)шѵ мою въ грѣсѣхъ) многыхъ). и въ очаанїи прилог'ми вражїими, низврьжень ес'мь. и обычаем' же злыим(ь) и длъгыим(ь) порѣваем(ь). нъ м(о)лю ти се бл(а)жен'не, свѣт(ь) ниспосли ср(ь)д(ь)цѵ моемѵ. ꙗко да въспою свѣтоносную памѣть твою:~

Ѥже по дос(то)анїю въсхвалити х(рист)е твоего ѵгодника, невъзможно нам(ь) ес(ть). ꙗко финїкъ во въ домѵ твоем(ь) про||(244а)цвьль ес(ть). и ꙗко кедрь въ ливанѣ оүмножиль ес(ть) людїи свое. и ѡбытѣли многыи инокыим(ь) съставиль ес(ть). ѥже оудивлꙗти се тебѣ въ с(вѥ)тыхъ) своихъ):~

Ты отроче дасть се намь ѡт[ь] пророчице. рожденное без' болѣзны б(о)гом(а)т(е)ре. ѥмѵже власть на рамѵ. и нарицает се име его велика съвѣта агг(е)ль. б(о)ж(ь)ственыи исаїа ꙗсно проповѣда:~

Пѣснь ,ѣ. Ір'мос(ь):~

Оүгль исаїи проꙗвлѥи се. сл(ь)нце ѡт[ь] оүтробы д(ѣ)вст'вные въсїа. иже въ т'мѣ заблоүжден'ныим(ь). б(о)горазоүмїа просвѣщенїе дарзе:~

Ѡблаци весели́а сладость. кропите соүшїим[ь] на земли. ꙗко отроче дасть се сыи прѣжде вѣкъ. ѡт[ь] д(ѣ)ви въпльщ' се б(ог)ь наш(ь):~

Житїю и плъти моеи свѣть въсїа. и дрехлость грѣха раздрѣши. на послѣд'кь ѡт[ь] д(ѣ)ви без'сѣменне въпльщ' се вышныи:~

Инь, ір'мос. Оудивише се въсачьскаа:~

Оупасыи жъзлом(ь) свое людїи, прав'дою и кротостїю бл(а)жен'не. и скѵп'три ц(а)р(ь)ствїа въроүчив'шомѵ ти. семѵ добре ѵгодиль еси. и соүгѵби вѣн'це ѡт[ь] него прїель еси. и съмиренїе глъбокое пѣв'цем си подаваеши:~

Великь рачитель ты с(вѥ)те бл(а)гоч(ъ)стїа быль еси. и цр(ь)кви б(о)ж(ь)ственые || (244б) вьс[оу]доү създаль еси. иже въ троици б(ог)ь въспѣвати се. въ трех[ь] съставѣх[ь], въ едином' же соүшьствѣ. сего ради полоүчиль еси неиз'г(лаго)ланные радости:~

Ꙗко прѣсвѣтль и прѣоудобрень. добродѣтел'ми твоими. въсѣм(ь) показал' се еси стефане вѣн'ченосце. тѣм(ь) и инѡгосоүгѵбные вѣн'це на н(ѥ)б(ѥ)сехъ. ѡт[ь] х(рист)а вѣн'цодателꙗ прїель еси:~

Бо(городи́чьнь) Н(ы)нѣ ч(и)стаа твоего раба избави ѡт[ь] въсакого об'стоанїа. тръвльнѥнїа же и боүре страстеи. и къ твоемѵ пристанищѵ настави. ты бо еси инѣ прѣд[ь]стателница и исправлѥнїе:~

Пѣснь ,ѕ. Ір'мос(ь):~ Глас(ь) г(лаго)лъ м(о)лвы. ѡт[ь] болѣзньные в(ѥ)л(и)код(оу)ше оүслышавь. ѡт[ь] лютых[ь] ме избави. един' бо еси нашемѵ сп(а)сенїю винов'нь:~

Ѭс(ть)ство чл(овѣ)че работающее грѣхѵ вл[а]д[ы]ч[и]це ч(и)стаа. тобою свободѵ оүлоүчи. твои бо с(ы)нь ꙗко агньць за въсѣх[ь] закалает се:~

Въпїем' ти въси истин'нѣи б(о)гом(а)тери. прогнѣвав'шее рабы избави. единаа бо дръзновенїе къ с(ы)нѵ имаши:~

Інь, ірмос Б(о)ж(ь)ственое се:~

Ц(а)р(ь)скыимь вѣн'цем(ь) оувезе се. и б(о)ж(ь)ственыим(ь) помазань бывь, ꙗкоже д(а)в(и)дь иногда. нъ сїих[ь] стефане, иноѭицею оусꙗгꙋбивь. иже въ тебѣ добро||(245а)дѣтелиѣи прѣсвѣтло сїающїих[ь]:~

Ѳлеѡи(ь) радости твое причестникь х(рист)е. соупроугь прѣкрасныи, тъзоимен'наа стефана. единон'равна иименеи' же и дѣлоиь(ь). съ и(а)терїю их[ь] прѣкрасною ѳленою. съш[ь]дьше се празд[ь]нолюб'ци, пѣсн'ми сїих[ь] оувезем(ь):~

Вѣн'ценосца прѣсвѣтла. и самобрата по пльти. единод(оу)шна и единон'равна. съ и(а)т(е)рїю их[ь]. прѣславно х(рист)е помазаль еси. ц(а)р(ь)ствїа вѣнцем(ь) оудостоивь. и ц(а)р(ь)ствꙋ н(е)б(е)сноиꙋ сїих[ь] сп(о)добил[ь] еси:~

Бо(городич'ьнь)

Направи б(огороди)це жизнь мою. повелѣнїи б(о)ж(ь)ственыими оупрꙗвлꙗющїи. въпльщ'шаго се слова ис тебѣ. и къ свѣтꙋ настави. д(ѣ)во и(а)ти и(а)рїе б(о)гоневѣсто:~

Кѡ[н]д[акь]. глас(ь) ,д: пѡд[обьнь]:~

Ꙗвил' се еси wт[ь] коренѣ бл(а)гаго, wт[ь]расль прѣславна wт(ь)чьствꙋ своемꙋ. и прѣродителиеи(ь) своим(ь) новообразнь подобникь бываеши. и людемь своим(ь) ꙗвлꙗеши се оутварь прѣкраснаа:~

Ікѡс(ь)

Ороси ми каплю слова б(о)ж(ь)ственоу. пръковѣчныи слове. просвѣти ми оуиь, и ср[ъ]д[ь]це оздри. ꙗко да дѡс(то)инно похвалю издреднаго въ бл(а)гоч(ъ)стїи твоего оугодника. добродѣтел'ми въсакыими сїающа пач'е сл(ь)ньныих(ь) лоучь. и(н)л(о)стинїю || (245б) и правдою. щедрот'ствѡи(ь) бл(а)гостїю и кротостїю. и въсакыими цвѣтоущи бл[а]г[о]д[ѣ]т'ми. оукрашена вѣрою, надеждею любовїю. ꙗко ресны zлатїими. съ оубо быс(ть) по ѡвꙋ ѡко слѣпїим[ь], и нога хромїим(ь). ѡ(ть)ць же сирїим(ь) въсѣи(ь) и(н)лованїемь ꙗви се. сего ради над[ь] ц(а)р(ь)ствьими толиеиїи ми ц(а)р(ь)ствова. тѣи(ь) и къ ц(а)р(ь)ствѡи(ь) разоуиныим(ь) прѣставив' се. прѣславне въсѣх[ь] прѣд[ь]стое.

Людем(ь) своим(ь) ꙗвлꙗет се оутварь прѣкраснаа:~

Пѣснь ,ѕ. ір'ѡс:~ Вѣтїи ꙗвише се дѣти прѣмоудрые иногда. wт[ь] б(о)гопрїетные бо д(оу)ше б(о)гословеще оустнаи поахоу. прѣб(о)ж(ь)с(твныи):~

Zрѣше въ ноши ꙗковь оубо, ꙗко въ гаданїи б(ог)а. въпльщен'на же ис тебѣ. свѣтлостїю ꙗви се поющїим(ь). прѣб(о)ж(ь)ственыи ѡ(ть)цемь б(ож)е.

Съобразна, иже въ тебѣ неизр(е)ч'наго проповѣдоует(ь) съннтїа. съ ꙗковѡи(ь) борит се. ии'же волиею съвькоупи се чл(овѣ)кѡи(ь) ч(и)стаа. прѣб(о)ж(ь)ственыи:~

Ꙗръz'кь иже не проповѣдае единого д(ѣ)вїе с(ы)на. wт[ь] прѣпѣтїе троице. и несоуиен'ною вѣрою и єzыкѡи(ь) въпїе, прѣб(о)ж(ь)ственыи:~

Инь, ір'ѡс(ь). Не послоужише твари:~

Ѵ(ъ)ст(ь)нь въ моуж(ь)ствѣ въ брани. и въ побѣдах[ь] въ||(246а)сѣи(ь) ꙗвил' се еси. ч(ъ)стнѣиши и чистѣиши, д(оу)шею же и ср[ъ]д[ь]цемь. х(рист)оу своемꙋ присвоил' се еси. сего ради чьстїю и вѣн'ци вѣчныими оудѡс(то)и те бл(а)женне:~

Неврѣдимо д(оу)шевное хранило наzыдае. житїем(ь) бл(а)гоч(ъ)стивныим(ь) и б(о)голюбьzныим(ь). тѣи(ь) и съмрът(ь) ꙗви ти се покои. и въ непрѣстаннѣи(ь) веселїи въдвараеши се стефане:~

Ісїфꙋ красноиꙋ житїю п[о]добе се. п'шеницодатель неоскѵд'нь быль еси. ѡ(ть)ць сирїим[ь], и въсѣи(ь) податель и(н)л(о)стивнь ꙗви се. тѣи(ь) и въ житници н(е)б(е)снои въсели те х(ристо)с:~

Бо(городич'ьнь)

Ч(и)стаа д(ѣ)во, ц(а)ра ц(а)р(ь)ствꙋющїим(ь) рѡдител'нице. плѣн'нице съгрѣшенеи моих[ь] раздѣри. и наставн ме къ покаанїю стьzам(ь), и(о)л(н)твами твоими:~

Пѣснь ,и҃. ір҃мос(ь):~

Тѣлѹ златомѹ не поклонише с(є) три богатные юноше. непрѣмѣнныи живыи б(о)жіи образ(ь) видѣв҃ше. по ср[ѣ]дѣ пламене въспѣваахѹ. о соу҃шьствїа се, пои г(оспод)а:~

Їави се на земли тебе ради, и съ чл(овѣ)кы пожи҃вѣ. бл(а)гостїю неизр(є)чен҃ною и силою. єлоу ж(є) поем(ь) въси вѣрны зовѹще. о соу҃шьствїа:~

Въ истинѹ те ч(и)стаа проповѣдающе славим(ь) б(огороди)цѹ. ты бо єдиного шт[ь] троице породила еси въпльщен҃на. єгож(є) въси поем(ь) съ о(тъ)цемь и д(оу)хом(ь). да поет(ь) г(оспод)а:~

(246б) Инь, ірмос. Ѿтрокы бл(а)гоч(ь)стивые:~

Єлены прѣславные їависта се порожденїе. две бо свѣтилѣ прѣсвѣтлѣ прос҃вѣтестѣ шт(ь)тъствѹ своемѹ. и людем(ь) своим(ь) бысте крѣп҃цїи поборници. и шт[ь] съпротивныих[ь] нахожденїи нас(ь) избавлѩете:~

Х(ристо)ва цр(ъ)кви свѣтло празд[ь]ноу҃ютъ. с(вѣ)тые мощи ваше. ѩко многоцѣн҃ное скровище въ себе съдрьжещи. нескоудно бл(а)годѣанїе, съ вѣрою приходещїим(ь) подаваюшее. тѣло и ср[ъ]д[ь]це и д(оу)шѹ просвѣщающе. прїидѣте по дос(то)анїю сїих[ь] да вбл(а)жимь:~

Славнь с(вѣ)те храмь б(ог)ѹ быль еси. прѣсвѣтлоу же лавры пръвом(оу)ч(є)никѹ въздвигль еси. и множ(ь)ство инокь въ нѥи съставиль еси. х(рист)а славити непрѣстанныими гл(а)сы. тебе прослављшаго:~

Твоа цр(ъ)кви свѣтлаа и прѣоукрашеннаа. ѩко ран б(о)ж(ь)ственыи видит҃ се. ракоу мощеи твоих[ь] с(вѣ)те имоу҃щїи. цвѣты различные мнѡгоѡбразные твое добродѣтелы. твою памет(ь) въсхваля҃ющеи, обл(а)говѣаваю҃т(ь):~

Бо(городи҃чьнь)

Въсел҃ се въ чрѣво твое живыи въ вышнїих[ь]. те съдѣла н(є)б(є)сь шир҃шѹю б(огороди)це маріе. єгож(є) ѡ въсѣх[ь] нас(ь) ѩко бл(а)гаа не прѣстаи м(о)лещи. б(о)гонев҃сто. съхранити с(є) нам(ь) || (247а) шт[ь] навѣт(ь) вражїих[ь]:~

Пѣснь ,ѳ҃. ір҃мос:~

Въс еси желанїе. въсь сладос(ть) слово б(о)жїе. д(авидо)вїе с(ы)не. б(ож)е б(ого)мь г(оспод)и. с(вѣ)тых(ь) прѣс(вѣ)тыи. тѣм҃же те въси б(о)гословеще величаем(ь):~

Жъзль крѣпости дасть се ес(ть)ствѹ тлѣн҃номѹ. слово б(о)жїе въ чрѣвѣ ти ч(и)стаа. и сїе въстави до ада поплъз҃шее се. тѣм҃же те въси ѩко б(огороди)цѹ величаемь:~

Юже изволиль еси вл[а]д[ы]ко прїими м(и)л(о)стивно. м(о)лбѹ м(а)т(є)ре твоее ѡ нас(ь). да твоее бл(а)гости въсачьскаа испльнет се. да те въси ѩко бл[а]г[о]д[ѣ]т[е]ла величаемь:~

Инь, ірмос(ь). Въсакь земл҃ъ[нороднїи]:~

Добротою и бл[а]г[о]д[ѣ]тїю оукрашенъ. мнѡгъ въ м(и)л(о)сти и бл(а)г(о)сти ѡбрѣте се. мнѡгыих[ь] пате оума бл(а)гь наслѣдникь ѩви се. ѩко с(ы)нь прѣшт(ь)чьскыим(ь) скровищем(ь). новоиздател҃нь источникь люд[ѣ]м(ь) своим(ь) ѩвил҃ се еси. и сїих[ь] весели҃а напоиль еси:~

Агг(є)л҃скым(ь) чинѡм(ь) пето҃числънїи причестници бысте. въкоупѣ оу прѣстола великаго прѣд[ь]стоеще. призыранте на людїи свое прїем҃ше наше м(о)лбенїе. мирь шт[ь] х(рист)а испроситє шт(ь)чьствѹ вашемѹ. и кнесоу нашемѹ на съпротивные побѣдѹ подадите:~

На земли нищїим(ь) ты б(ог)а с(вѣ)те зан||(247б)мовавь. въ н(є)б(є)сных(ь) же тебе дарова. пр[ѣ]п[о]добных[ь] же и праведных[ь] причестїа. ѩко съретникѹ ты имь на земли быв҃шоу. и въ н(є)б(є)сных(ь) равноч(ь)стна встрои те. и прѣмир҃нѹю тишинѹ полѹчиль еси:~

Иже шт[ь] нас(ь) малаго и хоудаго м(о)лбенїа сїа не прѣзрита. б(о)гоносна и б(о)гомоудра и прѣбл(а)женна. тъзонмена и дос(то)хвалима вѣнъчника. съ б(о)гонзбранною м(а)т(є)рїю своею. шт[ь] нас(ь) пѣснь сїю прїемше, сп(а)санте рабы свое:~

Бо(городи҃чьнь)

Леже́щаго въ тьмѣ оуныні҃а. и боура страсте́и съмоущае́т҃ ме. и сластє́и погрѫжа́ют҃ ме тръвльнє́ні҃а. прѣнепороч҃наа крыл҃а҃ чі҃ю х(рист)а рождьші҃а. роукѫ ми помощи простри и сп(а)си ме. є҆дина́а бо е҆си сп(а)сені҃е вѣрно бл(а)жещі҃ими҃ те:~

Свѣт(ильнь). пѡд[обьнь]. Жены оуслыш[ите]:~

Ꙗ҆ко маслі҃на и(и)л(о)сть истача́е ꙗ҆ви се. ꙗ҆ко ран и красныи крі҃нь вѣрою процвѣль е҆си. ꙗ҆ко шип҃кь таинни҃ ц҃вьті҃и добродѣл҃ми҃. сего ради бл(а)говоні҃а ч(ь)стна рака мощеи твои́х[ь], цр(ь)ковь твою исплъня́ет(ь). и люді҃и свое обл(а)гооухаеши:~

Бо(городи҃чьнь)

Глас(ь) ти вѣрны радостно приназаемь агг(е)ловь б(о)гонєвѣстна́а. радоуи се помощнице чл(овѣ)кѡм(ь). и(оу)ч(е)никѡм(ь) и ап(о)с(то)лѡм(ь) похвалє́ні҃е. || (248а) и въсѣх[ь] пророкь събытї҃е. б(о)городите́л҃нице въсенепороч҃наа:~

На хвал(и)те. оставимь, с[ти]х ,а҃. с[ти]хы[ри]. глас ,а҃. пѡд[обьнь]. Ꙗ҆ко добла:~

Славнь въ моуж(ь)ствѣ ꙗ҆ви се. крѣп҃чаиші҃и въ побѣда́х[ь] быль е҆си. славнѣиші҃и же въ житї҃и земльнаго ц(а)р(ь)ства́. богатьствѡм(ь) и силою гоб҃зе, дѣлы добродѣтелными паче сі҃их[ь] оукрасил҃ се е҆си. и(и)л(о)сті҃ю и правдою и(и)л(о)сти ради ꙗ҆вльшаго се на земли. х(рист)а слова заповѣдь съблюдае. тѣм(ь) и въ ц(а)р(ь)стви его съ вьсѣми с(ве)тыми в(е)селиши се:~

Ꙗ҆ко бл(а)га поборника и шт(ь)чьстволюб҃ца, ꙗ҆ко стлъпа высока и крѣп҃ка. х(рист)ѡиме́нитї҃и людї҃е твои те и́моуще. и основанї҃е тврьдо и непоколѣблє́мо. и и(о)л(и)тв҃никь теп҃лъ къ х(рист)оу. свѣтлости с(ве)тыхъ(ь) ѕлоу҃чити сп[о]доби се. сп[о]доби и нас(ь) оулоу҃чити чести дѡс(то)анї҃и твои́х[ь]. не поносе величьствѫ прошенї҃а:~

Ꙗ҆ко оутро ꙗ҆ко сл(ь)н(ь)це. ꙗ҆ко свѣтозарнѭю лоучѫ испоущаеши. и людї҃и свое просвѣщаеши. и ср[ь]д[ь]ца вѣрныхъ[ь] веселиши. ты бо свѣтѫ и д(ь)ню ꙗ҆ви се наслѣдникь. ид(е)же с(ве)те въдварае се н(ы)нѣ. поминаи твою памет(ь) бл(а)жещі҃ихъ(ь) и поющі҃ихъ[ь], въ мире сим(ь) съхранити с(е) глъбоце:~

Сл(а)ва, глас(ь) ,в҃:~

(248б) Прї҃идѣте вѣрныхъ[ь] съставлені҃а. є҆лико по силѣ дадим(ь) б(ог)ѫ величї҃е. є҆же прославлꙗе́мѫ быти въ с(ве)т(ы)хъ(ь) своі҃х[ь]. въ настоещи бо д(ь)нь праз҃д[ь]ника н(а)шего, б(о)гоносныи стефань въсѣх[ь] нас(ь) призы́ва́ет(ь). прѣд[ь]ставивь д(оу)ховнѭю трапезѫ. ал҃тющи҃им(ь) хлѣбь раз҃дробити. и свое люді҃и оупитати. и шт(ь)чьство си просвѣтити. и въсе кон҃це оуꙗснити. и цр(ъ)ковь свою въ нєнже с(ве)тые его мощи лежеть, бл(а)говѣні҃а цѣл҃бы подающе. свѣтозарныи҃ми лоучами озарити. и скѷп҃три земле своее съдръжещаго оутврьдити. и на съпротивные побѣдѫ даровати. тѣм(ь) и съ похвалами свѣтло паметь его сътвараем(ь) с(ве)твю. и радости напльня́ем҃ се. и доблєсти его похваля́ем[ь]. нъ ꙗ҆ко ѯ х(рист)а прѣд҃стое с(ве)те. и имы дръзновені҃е. испроси пѣв҃цем҃ си велі҃ю и(и)л(о)сть:~

И н(ы)нѣ, Бо(городи҃чьнь) Непроходимаа двери, таин҃но знаменаннаа бл(аго)с(ло)вен҃наа б(огороди)це д(ѣ)во. прї҃ими и(о)л(и)тви наше. и доне‹си› сі҃е с(ы)нѫ своемѫ и б(ог)ѫ нашемѫ. да сп(а)сеть тебѣ ради д(оу)ше наш(е):~

Славословїе велико. И штҀьКпоусҀтьК:~ На литоургїи, БлҀаКженїи. ПѣсҀньК .ґ҃. и ,ѕ҃. ПрокҀименьК. ГласҀьК ,а҃. Див҃нь бҀогКь.

С[ти]х[ь]. Въ цр(ъ)квах(ь) б(лаго)сл(о)вите. Ап(о)с(то)лъ, Къ є҆фес(їомь), Гл(ава) ,і҃ѕ҃а҃. || (249а) Братї҃е, х(ристо)с ес(ть) ми҃рь наш(ь). Аллїлꙋіа, глас(ь) ,а҃. Тръпе потръпѣх[ь] г(оспод)а. Ев(а)г(ге)лї҃е, Мѳ(ен). Гл(ава) ,р҃е҃. Р(е)че г(оспод)ь прит҃чю сі҃ю, чл(овѣ)кь. Прич(астень). Въ памет(ь) вѣчнѭю.

ИЗВОРИ

Богдановић 1978: Димитрије Богдановић. *Каталоī ћирилских рукоīиса манасīира Хиландара*. Београд: Српска академија наука и уметности, Народна библиотека СР Србије.

Данило Трећи 2023: Данило Трећи (Бањски). *Сабрана дела*. Предговор, прерађивање, пренос на савремени језик Ксенија Миловановић. Београд: Српска књижевна задруга.

Мошин и др. 2019: Владимир Мошин, Љупка Васиљев, Димитрије Богдановић, Мирослава Грозданović Пајић. *Рукоīиси Музеја Срīске īравославне цркве. Збирка Радослава М. Грујића.* Књига 1. *Археоīрафски оīис*. Свеска 1. Београд: Музеј Српске православне цркве, Народна библиотека Србије.

Мошин 1968–1971: Владимир Мошин. „Рукописи Пећке патријаршије". *Сīарине Косова и Меīохије*, IV–V, 5–136.

Правила 1761: *Правила молебнаѧ свѧтыхъ сербскихъ īросвѣīиīелей*. Римник: Tipografia Episcopiei Râmnicului.

Правила 1765: *Правила молебнаѧ свīыхъ сербскихъ īросвѣīиīелей*. Венеција: Stamperia di Dimitrio Teodosio.

Radojičić 1960: Đorđe Sp. Radojičić, *Antologija stare srpske književnosti (XI–XVIII veka)*. Beograd: Nolit.

Сербѧкъ 1861: *Сербѧкъ*. Београд: Књажеско-српска књигопечатња.

Србљак 1986: *Србљак*, прир. рашко-призренски епископ Павле. Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве.

Србљак 1970: *Србљак, Службе, канони, акаīисīи, II*. Прир. Ђорђе Трифуновић, превео Димитрије Богдановић. Београд: Српска књижевна задруга.

Станковић 2007: Радоман Станковић. *Водени знаци хиландарских срīских рукоīиса* XIV–XV *века*. Београд: Народна библиотека Србије.

Стојановић 1903: Љубомир Стојановић. *Каīалоī Народне библиоīеке у Беоīраду. Књиīа IV. Рукоīиси и сīаре шīамīане књиīе.* Београд: Краљевска српска државна штампарија.

Ћоровић 1929: Владимир Ћоровић, „Силуан и Данило II, српски писци XIV–XV века". *Глас СКА*, CXXXVI, Други разред, 72, 13–103.

Цонев 1910: Беньо Цонев. *Оīисъ на рѫкоīисиīѣ и сīароīечаīниīѣ книīи на Народнаīа библиоīека въ София*. София: Държавна печатница.

ЛИТЕРАТУРА

Богдановић 1970: Димитрије Богдановић. „Византијски књижевни канон у српским службама средњег века". *О Србљаку. Сīудије*. Зборник радова. Ур. Ђорђе Трифуновић. Београд: Српска књижевна задруга, 97–125.

Богдановић 1991: Димитрије Богдановић. *Сīара срīска књижевносī*. Београд: Научна књига.

Бојовић 2007: Драгиша Бојовић. „Два Данила и бањски краљ Милутин". *Манасīир Бањска и доба краља Милуīина*. Зборник радова. Ур. Драгиша Бојовић. Ниш: Центар за црквене студије; Косовска Митровица: Филозофски факултет; Манастир Бањска, 211–217.

Јовановић 2015: Томислав Јовановић. „Служба светом краљу Милутину Данила Бањског". *Косовско-метохијски зборник*, 6. Ур. Михаило Војводић. Београд: Српска академија наука и уметности, 97–134.

Кашанин 1975: Милан Кашанин. *Српска књижевност у средњем веку*. Београд: Просвета.

Миловановић 2024: Ксенија Миловановић. *Зачетник косовског култа. Књижевно дело Данила Бањског*. Београд: Српска књижевна задруга.

Наумов 2007: Александар Наумов. „Служба Светом Милутину, краљу бањском – проблеми теологије и поетике". *Манастир Бањска и доба краља Милутина*. Зборник радова. Ур. Драгиша Бојовић. Ниш: Центар за црквене студије; Косовска Митровица: Филозофски факултет, Манастир Бањска, 229–237.

О Србљаку 1970: *О Србљаку. Студије*. Ур. Ђорђе Трифуновић. Београд: Српска књижевна задруга.

Рашковић 2010: Ана Рашковић. *Песме српским светима у рускоj црквенопојачкој уметности XVI–XIX века. Зборник транскрипција*. Београд: Јасен.

Рашковић 2013: Ана Рашковић. „Службе Светом Сави, Арсенију, Милутину и Лазару у новооткривеним руским знаменим рукописима XVI–XIX века". *Зборник Матице српске за сценске уметности и музику*, 48, 9–24.

Трифуновић 1975: Ђорђе Трифуновић. „Косовско страдање и небеско царство". *О кнезу Лазару*. Зборник радова. Ур. Иван Божић, Војислав Ј. Ђурић. Београд: Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, 255–263.

Трифуновић 1970: Ђорђе Трифуновић. „Стара српска црквена поезија". *О Србљаку. Студије*. Зборник радова. Ур. Ђорђе Трифуновић. Београд: Српска књижевна задруга, 7–93.

Šafarik 1831: Pavel Jozef Šafarik. „Uebericht der verzüglichsten schriftlichen Denkmaler älterer Zeiten bei den Serben und anderen Südslawen". *Jahrbuch der Literatur*, LIII, 1–58.

Ksenija MILOVANOVIĆ

THE MANUSCRIPT OF THE *SERVICE TO THE HOLY KING MILUTIN* BY PATRIARCH DANILO BANJSKI FROM THE COLLECTION OF THE PATRIARCHATE OF PEĆ

Summary

The subject of this paper is the manuscript of the *Service to the Holy King Milutin* by Patriarch Danilo Banjski, from the manuscript collection of the Patriarchate of Peć, preserved under shelfmark 50. The manuscript contains a copy of the *Service to the Holy King Milutin* without the prologue Life, and forms part of a Menaion for October dating from 1604. It was written in Serbian Church Slavonic in the semi-uncial script. The paper also reviews previous studies of the *Service to the Holy King Milutin* and provides an overview of the other copies known within the Serbian Church Slavonic tradition. The study examines the symbolic and metaphorical devices characteristic of the tradition

of Church poetry through which the image of King Milutin is constructed, as well as the spatial symbolism of the text. The principal palaeographic, orthographic, linguistic and stylistic features of the manuscript are also presented. Particular attention is devoted to a textological analysis of the manuscript from the collection of the Patriarchate of Peć and to identifying its shared and divergent features in relation to the other manuscripts containing the same service. The paper presents the results of a comparison of the sources in question and identifies three variants of the *Service to the Holy King Milutin* attested in the surviving manuscripts. On the basis of the aforementioned textological analysis, it is concluded that the manuscript from the collection of the Patriarchate of Peć, together with two manuscripts originating from the area around Sofia, belongs to the younger group of manuscripts of the *Service to the Holy King Milutin*, in which certain variations from the author's autograph have occurred. The appendix contains an edited version of the manuscript from the collection of the Patriarchate of Peć, presented in its original script.

Keywords: Service to the Holy King Milutin, Serbian Church Slavonic manuscript, collection of the Patriarchate of Peć, text edition.

УДК 930.2:003.074(497.11)"13"
091=163.41"13"

Оригинални научни рад

*Исидора Ана Д. СТАМБОЛИЋ**
Институт за књижевност и уметност, Београд

ЕСХАТОЛОШКИ МОТИВИ У СОТЕРИОЛОШКОМ КОНТЕКСТУ ДЕЧАНСКИХ ПОВЕЉА СТЕФАНА ДЕЧАНСКОГ И МОНАХИЊЕ ЈЕВГЕНИЈЕ**

Апстракт: У раду ће се разматрати есхатолошки мотиви који се јављају у аренгама *Оснивачке дечанске повеље* Стефана Дечанског и *Дечанске повеље монахиње Јевгеније* (кнегиње Милице), где ће се кроз компаративну анализу одређених поетских слика представити могуће тумачење њихове функције у сотериолошком контексту. Уочавањем есхатолошких мотива и њиховим тумачењем у контексту разумевања улоге владара у теоцентричном универзуму, настојаћемо да укажемо на значај подизања задужбина у идејном концепту коначног спасења. Упоредном анализом одабира издвојених цитираних старозаветних стихова покушаћемо да уочимо сличности и разлике у поимању појма задужбине код Стефана Дечанског и монахиње Јевгеније. Оваквим приступом указали бисмо на свест оба писца о духовном значају подизања храмова и њиховој хијеротопијској улози, као и на одређене индивидуалне тежње које су присутне при поимању задужбинарства у сотериолошкој равни.

Кључне речи: повеља, Дечани, Стефан Дечански, монахиња Јевгенија, есхатолошки мотиви.

Подухват подизања задужбина од стране средњовековних владара имао је владарско-идеолошку, али и сотериолошку функцију. Мисли о пролазности живота и суочавању са Богом на Страшном суду, које се доследно јављају у аренгама задужбинарских повеља, сведоче о свести њихових писаца о значају задужбинарства у оквиру хришћанског схватања спасења. Хијеротопијско разумевање храма као простора у коме се човек сусреће са оностраним и кроз који се остварује контакт са Богом може се уочити, посебно када је реч о поимању човека и његове улоге у теоцентричном

* ORCID 0009-0000-3857-119X, isidora.ana@gmail.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору о финансирању Института за књижевност и уметност склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС под бројем 451-03-33/2026-03/200014 од 5. 2. 2026. године.

универзуму. Ако се ослонимо на разумевање есхатона према коме он „почиње на земљи, а продужава се и завршава на небу", и уједно обједињује у целину „оно што сада јесте и оно што на крају долази" (Мијач 1988б: 1), храм као одредница за такво просторно и темпорално обједињење представља полазно одредиште. Тематизација есхатолошких мотива попут страха од сусрета са Богом и Страшног суда, као и тражења заступника пред Богом, оправдано налази место у аренгама које настају као део повеља посвећених манастирским здањима. У овом раду ћемо стога посматрати мотиве који непосредно упућују на есхатолошки дискурс, попут мотива смрти, страха, Страшног суда, жртве и сл., као и оне мотиве који своје пуно значење добијају у перспективи коначног спасења.

Стефан Урош III Дечански поводом подизања и оснивања манастира Дечана написао је *Дечанску хрисовуљу*[1] која нуди важне историјске податке – биографске чињенице о животу владара, као и о устројењу самог манастира ком је повеља упућена. Она представља изузетно важно, непобитно сведочанство о припадности манастира Дечани српском културном и духовном наслеђу (Грковић 2004: 13). Поред *Прве дечанске хрисовуље*, издате 1330. године, сачуване су још две њене верзије у практичнијој форми књиге. Како је првом „утврђен правни положај задужбине и величина поседа" који јој је био приложен, варијанте су настале с циљем да се јасније дефинишу одређене територијалне границе и забележе одређене промене до којих је долазило током времена на манастирском добру (Грковић 2004: 19). Уз њих постоји и *Дечанска повеља монахиње Јевгеније*[2] *(кнегиње Милице) која је, према одређеним претпоставкама, издата јуна 1397. године*[3]*. Она настаје након посете монахиње Јевгеније тада опустелом, запуштеном манастиру, који се налазио на простору додељеном њеном сину на управу након турског пустошења (Перић 1988: 23). Монахиња Јевгенија, са синовима Стефаном и Вуком, овом повељом манастиру враћа одузета имања и поклања му нова. Сам рукопис очувао се као део поменуте књиге са трећом верзијом Дечанске хрисовуље* Стефана Уроша III (Ивић, Грковић 1976: 20)[4].

У науци су запажени и високо оцењени уметнички, литерарни елементи како *Дечанске хрисовуље* Стефана Дечанског, тако и *Дечанске повеље монахиње Јевгеније*. Њихове аренге у основи задовољавају схематизовану форму која је била подразумевана, али доносе и низ посебних интертекстуалних одабира и литерарних осврта који богате садржај текста, указујући на

1 У раду ћемо се најчешће служити називом *Дечанска хрисовуља* Стефана Дечанског, осим у случајевима када говоримо о варијантама које су хронолошки одређене, где ћемо ову повељу означити као *Прва дечанска хрисовуља*.

2 Преглед ранијих издања, српскословенски текст и осавремењену језичку верзију даје Младеновић (2007: 391–399).

3 Младеновић је датира периодом између 1397. и 1402. године.

4 Ова верзија чува се у Архиву Српске академије наука и уметности у Збирци рукописа и старих штампаних књига, под бројем 360. Хрисовуља је исписана у пергаментној књизи; седам почетних листова првог кватерниона је изгубљено, а од повеље је остало 68 листова, односно 2974 сачувана реда (Ивић, Грковић 1976: 20).

ерудицију оба писца и истичући њихове идејне концепте ктиторског подухвата. Анализом одабира примера нормативног хришћанског понашања из библијске традиције, као и директних цитата, може се понудити тумачење које открива циљну идеју самог писца и поруку коју је желео да истакне. Тако се на самом почетку аренге може уочити да Стефан Дечански истиче покорност пред Богом и своју везу са светим прецима Симеоном и Савом, чиме отвара важну тему за средњовековног владара, легално право на владавину и престо, како из перспективе генеалогије, тако и из перспективе хришћанског средњовековног поимања владара као представника Бога на земљи. Мотив светородне лозе вариран је кроз текст на различите начине, најдословније представљен у реченици: „Син и наследник њиховог светог корена, грана и једнородни изданак мога светог родитеља…" (Грковић 2004: 87). Ипак, осврт на светородну лозу, осим владарске идеологије и политичке потребе да се истакне легитимно право на престо, има и есхатолошку димензију. Близина сусрета са Христом и доследно инсистирање на идеји да све људе чека извесни смртни час, без обзира на порекло и богатство, активира сећање на претке који су задобили Царство небеско. Слично као у житијној књижевности долази до „актуелизације прошлости и примера остварене светости" како би се измолила милост Божја на Страшном суду (Бојовић 2004: 11). Стога сматрамо да истицање порекла и везе са светим прецима нема само политичку, већ и сотериолошку функцију у есхатолошкој равни. Уз обраду мотива светородне лозе и благослова који почивају на одабраној владарској породици, специфично је да се краљ ипак дотиче и теме породичног раздора, који појашњава и тумачи дејством злих људи и самог ђавола. Иако је последица поменутог сукоба оца и сина резултовала трагичним кажњавањем тј. ослепљењем и изгнањем Стефана Дечанског из земље, он настоји да учита одређену промисао и истакне чудесно исцељење и сопствени препород. Описујући свој животни пут, краљ Стефан Дечански у основи задовољава хришћанску парадигму скрушености и смирења пред налетима великих искушења, чиме афирмише хришћанску идеју да се кроз веру и поуздање у Бога превазилазе животне недаће и да се управо тако заслужује небеска награда. У почетним одељцима аренге, писац наглашава мученички аспект Христовог деловања на земљи, чиме се трпљење истиче као предуслов спасења. Као јасан узор таквог праведничког владања издвојен је и библијски пример праведног Јосифа, који је страдао од својих најближих, те га је Бог касније уздигао и наградио највишим положајем. Мотиви повиновања пред Божјом вољом и жртвовања поткрепљени су цитатима из *Псалама* који су пажљиво бирани како би демонстрирали одређену хришћанску перспективу и разумевање Бога. Стих „Служите Господу са страхом, и радујте му се са трепетом" (Пс 2: 11), инсистира на страхопоштовању пред величином Божје моћи, осећању ком писац поклања посебну пажњу.

Мотив страха пред Богом припада фонду есхатолошких мотива и на самом почетку аренге јавља се три пута, те на неки начин дефинише свеопшти однос према Богу који, како је наведено, „узима душе и царевима

и кнежевима" (Грковић 2004: 85) и у чијој је руци „свако биће које му се клања са страхом и радошћу"[5]. Писац настоји да нагласи људску немоћ и ништавност у општем теоцентричном поретку, посебно инсистирајући на есхатолошкој атмосфери. Страшни и праведни суд[6] је за њега сасвим известан и у складу са тим он гради и свој однос према Богу. Разматрајући неправедни суд свог родитеља, Стефан Дечански истиче: „Учинише са мном оно што учинише. Послушавши их ускоро лиши ме светлости мојих очију, не сачекавши, ни испитавши истину, нити расудивши пажљиво о пресуди, а суд је божји" (Грковић 2004: 87). Помен праведног Божјег суда на овом месту можемо тумачити на два начина. Први би подразумевао да, иако је краљ претрпео неправду, Бог ће бити онај који доноси коначан и праведни суд онима који су се о њега огрешили, те ће тада правда бити задовољена. Други пак може подразумевати демонстрирање Божје промисли, тј. схватање према коме је неправедно суђење допустио сам Бог, као вид великог искушења и тест верности.

Налазећи паралелу са сопственим животним путем, Стефан Дечански инсистира на хришћанској идеји страдања праведника у овоземаљском животу, зарад задобијања вечног у Божјем присуству. Мотив страха пак писац представља и као основни предуслов за спознају Бога: „Зла моја од којих пострадах брзо ћу испричати, не због мога бола који претрпех, него ради божије славе, да сви они који чују, после овог науче да љубе Господа и да га се *боје* као свемогућег Бога" (Грковић 2004: 87). Ипак, иако се у тексту може наћи да писац чудо исцељења означава конструкцијом „страшно дело", најјасније мотив страха долази у контексту описа пролазности овоземаљског живота:

> И сетивши се страшног часа смртног као сви пророци и апостоли и мученици и светитељи и цареви што смрћу завршише, а ни један од њих се не ослободи, сви се у гроб уселише и све прими земља као мати, и бојећи се када на твом суду узвикну анђели: Покажите дела да награду примите… (Грковић 2004: 89).

5 Порекло мотива страха свакако можемо потражити у библијским текстовима. Неки од најпрепознатљивијих примера су: 3Мој 19: 32; 5Мој 6: 13; 8: 6; 10: 12; 10: 20; 13: 4; Ис. Нав. 24: 14; 1Сам 12: 24; 2Цар 17: 36; 17, 39; 1Дн 16: 30; Пс 21: 23; Пс 32: 8; Пс 33: 9; Прич 3: 7; 24: 21; Проп 5: 7; 12: 13; Ис 8: 13; Мт 10: 28; Лк 12: 5; 1Петр 2: 17; Откр 14: 7 и др. О библијском пореклу одређених мотива видети: Михајловски 2006.

6 Хришћанско схватање времена је линеарно, оно почиње од тренутка стварања и иде ка свом крају који ће наступити у тренутку другог Христовог доласка, на дан Страшног суда. У том трену судиће се живима и мртвима, јер „цео човек динамички сконцентрисан у души, предстоји суду Божијем" (Мијач 1988а: 69). Након страшног суда настаје нов свет, тј. вечност. „Зато есхатологија није футурологија, ишчекивање неке будућности. Није укидање постојећег света, још мање човека, него проширење, просветљење, преображење, прослављање свега постојећег" (Јевтић 2010: 408). Сергеј Аверинцев сматра да време уопште има два ступња: „Овај век и онај који га превазилази, будући век" (Аверинцев 1982: 122). У будућем веку долази до уједињења Бога и човека. (Види: Милентијевић 2024: 6).

Сагледавањем наведених цитата може се приметити да је у центру пишчеве намере интерпретација Божје свемоћи, посебно у есхатолошком контексту, тј. у оквиру промишљања о пролазности људског живота и коначног праведног суда након смрти, те стога тематизација осећања страха произлази управо из наведених чињеница.

Стих *Псалма* 2: 11 и инверзно цитирани делови стиха из *Псалма* 95: 8 где је првенствено издвојен део који наглашава важност приношења жртве Богу, а потом и дужност узношења славе, у самом псалму подразумева практично ревновање верских норми тадашњег времена, које писац примењује:

> Ко је кадар да исприча о моћи божијој? И нама приличи да уперивши к њему очи срца и очи душе разумно схватимо ко је овај цар царевима и господар господарима, који узима душе и царевима и кнежевима, у чијој је руци свако биће да му се клања са страхом и радошћу, како је рекао по пророку Давиду: ‚Служите Господу са страхом и радујте му се са трепетом'; и опет ‚Узмите жртве и уђите у његове дворе'; и опет ‚Принесите Господу славу и поштење'. (Грковић 2004: 85).

Мотив жртве тј. дарова за Бога свакако се може разумети у контексту ктиторског подухвата, самим тим што се у стиху налаже одлазак у дом Божји. У наставку текста, писац посебно истиче веру и труд својих предака, који су се одрекли овоземаљског света и који су, стекавши „духовни разум и страх божији" (Грковић 2004: 85), стекли небески живот и бескрајну славу, чиме се на неки начин поново активира мотив жртве. Излагањем нормативног примера понашања предака, који су се одрекли световног како би заслужили вечни живот, задовољава се основна премиса хришћанског учења.

У тексту владарска идеологија светородне лозе надилази личне недаће и породичне сукобе. Мотив светородне лозе и свест о пореклу од Симеона Мироточивог и Светог Саве јавља се неколико пута, уз јасну потребу да се негује концепт континуираног благословеног владања једне породице. Писац посебно има потребу да нагласи да је место за изградњу манастира Дечани првенствено пронашао и одредио сâм Свети Сава, који, нажалост, није стигао да тај подухват оствари:

> Мени грешном и недостојном робу овога светога Стефану, Богом помилованом краљу свих српских и поморских земаља, Урошу Трећем, његовим молитвама, откри се ово скривено скровиште које је на овом месту сакрио свети господин и које је кроз толико времена било сачувано за мене и мог сина, младог краља. Почех зидати дом Господу Богу, своме сведржитељу и сазидавши украсих га свим лепотама унутрашњим и спољашњим и одредих да буде игуманија, општежитије за калуђере, са благословом ми оца Данила и свих епископа и целог српског сабора (Грковић 2004: 89).

Изградња и опремање Дечана представља испуњење и остварење жеље Светог Саве, чиме се утврђује још један вид континуитета и оданости духовном ауторитету. Ипак, идеја светородне лозе која у себи обједињује мотиве трајности и континуитета, свакако подразумева и одређену посебност и одабраност. Мотиви поверења и лажног пријатељства, уведени на почетку повеље кроз нарацију о личним искушењима, поново се актуализују у њеном завршном делу посредством библијских цитата. Наводећи стих из *Јеванђеља по Матеју* (25: 34) којим се позивају сви благословени да наследе царство небеско, суптилно се уноси дистинкција између оних који јесу и који нису благословени.

Пишчев одабир цитираног новозаветног стиха, који представља део описа Страшног суда, представља инсистирање на идеји коначног суда у коме се праведни јасно одвајају од грешника пред Божијим судом. Жеља за породичном хармонијом и одржањем добрих династичких породичних односа може се уочити у издвојеним стиховима *Псалма* 133: 1, где је истакнут добар однос међу браћом. Својим осврtом на тему благостања у породици и посебним одабиром *Псалма* 133, писац истиче заједништво у породици као предуслов за стицање спасења. У цитираном псалму сложна браћа се пореде са росом која се слива на Гору Сион – „Тамо је Господ обећао свој благослов: вечни живот" (Пс 133: 3). Каузални однос слоге и хармоније и коначног спасења и сврставања у ред праведних проширен је и на поимање црквене заједнице цитирањем стиха из *Јеванђеља по Матеју* (18: 20) који говори о црквеном заједништву и сабрању верних. Одабран стих представља део шире тематизације Царства небеског у оквиру ког су дати одређени нормативи хришћанског понашања, који су нужни за стицање загробног живота. Цитирани одељци, који имају значајну улогу у сотериолошком контексту, на тај начин указују на пишчеву потребу да се истакне идеја сагласја у породичној и црквеној заједници.

У *Дечанској повељи монахиње Јевгеније*, аренга испољава неоспорну уметничку вредност која је примећена и потврђена у научној заједници (Томин, Половина 2016). Према оцени истраживача, она садржи „највише литерарних елемената од свих сличних текстова тога времена" (Грковић 1993: 22–23). Таква уметничка вредност аренге почива како „на познавању претходне дипломатичке традиције, тако и на вештом коришћењу књижевне топике засноване на старозаветним идејама и цитатима, нарочито на Давидовим псалмима" (Вујошевић 2003: 228). За разлику од почетка *Дечанске хрисовуље* Стефана Дечанског у ком се даје опис Бога као свемоћног владара који „држи у власти сву творевину" (Грковић 2004: 85) и изазива осећање страхопоштовања, *Повеља* монахиње Јевгеније почиње нешто топлијим и интимнијим тоном који се демонстрира кроз одабране цитате. Монахиња Јевгенија отвара своју повељу стихом псалма *Волећу те Господе снаго моја* (Пс 18: 1–2), који подробно описује Бога првенствено као заштитника, заступника и утврђење

верујући[7]. У том контексту не сугерише се страхопоштовање нити жртвовање као основ односа са Богом, већ моћ коју праведници уз Бога поседују. Одмах потом издвојен је цитат псалма који је био учестао за аренге повеља (Пс 25: 8), а који је изражавао настојање да се употребом библијске метафоре манастир означи као дом Господњи (Марјановић Душанић 2007: 361), што је свакако посебно имало значаја у контексту ктиторских подухвата, али и у контексту схватања дома Господњег као духовне заштите, коју монахиња тражи. Различит приступ перцепцији Бога Стефана Дечанског и монахиње Јевгеније у аренгама указује на специфичан, лични однос и доживљај сопствене потребе и улоге. Стефан Дечански, како је речено, покушава да укаже на паралелу сопственог хришћанског пута са путем искушења које је прошао и сам Христос, уједно настојећи да представи Бога, првенствено као владара ког се треба бојати. Монахиња Јевгенија пак, у складу са својим сензибилитетом, Бога представља као заштитника који пружа уточиште, који је милостив и види недаће које су задесиле њу и њен народ. Уз то, монахиња Јевгенија кроз аренгу себе дефинише као мајку, која тражи заштиту за своју децу – синове Вука и Стефана[8]. Ако је Стефан Дечански настојао да укаже на сопствена искушења која је скрушено поднео, паралелизмом са Јосифом и самим Христом, монахиња Јевгенија у складу са својом функцијом, у молитвеном обраћању Богу помиње рађање Исуса Христа од Пресвете Богородице, чиме истиче посебну улогу жене у хришћанској традицији. Овакав поступак може се тумачити и у сотериолошком контексту, јер помен Богородице имплицира и својеврсно истицање посебног заступништва пред Богом у време Страшног суда, које Богородица има у хришћанској традицији:

> Известан број научника мисли да Деисис има исто значење као и мотив Страшног суда, пошто је он средишњи мотив сваке сцене Страшног суда. И када је издвојен из сцене Страшног суда, он изражава веровање у Други долазак Христов, у васкрсење тела, али износи уверење да ће се посредством Богородице и Јована Претече, за које се узимало да заступају род људски пред Христом добити, при последњем суђењу, царство небеско (Ђурић 1990: 43).

Пресвета Богородица у контексту поетске слике Страшног суда има значајну заштитничку функцију читавог људског рода, те је била потврђивана и у делима наших средњовековних писаца, ту пре свега мислимо на Димитрија Кантакузина (Бојовић 2004: 109), иако оно постоји и у неким

7 Драгиша Бојовић псаламски почетак Миличине повеље тумачи као знак химничног слављења Цркве Христове, који се завршава похвалом монашком животу (Бојовић 2014: 30).

8 Фрагмент у коме се Јевгенија молитвено обраћа Богу у литератури се уобичајено назива *Миличином* (Грковић 1993: 22–23) или *Дечанском молитвом* (Перић 1988: 22–24). Овај фрагмент је привукао највећу пажњу изучавалаца и с разлогом се сматра најлепшим и највреднијим даром Дечанима (Перић 1988: 24). Ђорђе Сп. Радојичић је у неколико наврата издвојио одломак из ове молитве под насловом *Укрепи моја чеда* (Радојичић 1966: 9; Радојичић 1988: 95), односно *Молитва матере* (Radojičić 1960: 129).

ранијим делима (Ђурић 1990: 43). Одабир монахиње Јевгеније да помене управо Пресвету Богородицу као заступницу би се тако могао тумачити као очигледан и устаљен, међутим и врло индивидуалан и њеној ситуацији пригодан књижевни поступак. Он са једне стране поново потврђује монахињино познавање књижевне етикеције и теолошке традиције, али и вештину уметања личног печата у одређене широко познате форме.

Може се приметити и да монахиња Јевгенија не инсистира толико на вези са прецима, колико са потомцима који треба достојно да наследе светородне претке „да послуже Господу као некада светопочивши кнез, како би зарад својих дела били изабрани на оном свету" (Марјановић Душанић 2007: 361). Док се у владарским и ктиторским повељама идентитет издавача углавном заснива на принципима владарске идеологије, ктиторства и континуитета са прецима, монахиња Јевгенија своју повељу обликује полазећи пре свега од личног идентитета жене и мајке. Такав приступ јасно је назначен већ у интитулацији, у којој се ауторка представља као: „У Христа Бога побожна Јевгенија, мати веома вољеног свог сина Стефана кнеза, и Вука, самодршца и господара Српске земље и Подунавља – дошавши у Дечански манастир, у обитељ господара Светога Краља Стефана Уроша Трећег" (Младеновић 2007: 396). Примећено је и да идентификовање монахиње Јевгеније са функцијом мајке представља својеврсну контрадикторност, јер је супротно схватању према ком монахиња чином замонашења напушта свој некадашњи идентитет и у потпуности се усаглашава са монашким статусом (Трифуновић 1968: 260–261). Радмила Маринковић је тако о владарском деловању кнегиње Милице написала:

> У државништву Милица је заступала женски став очувања живота, супротан херојском жртвовању које је заступао њен муж. Склонији апстрактном свету идеја, мушкарац је спреман да за идеју жртвује себе, своје синове, породицу, државу. Жена, по својој природи одређена да штити живот, посвећује се продужењу живота, њена оданост идеји не иде до апсурда (Маринковић 2001: 16).

У контексту који је навела Р. Маринковић можемо тумачити и горе поменуту перцепцију Бога као заштитника, од ког Јевгенија (Милица) моли заштиту и милост за своје синове. Мотив страха који се доминантно јавља у *Дечанској хрисовуљи* Стефана Дечанског, у *Повељи монахиње Јевгеније* поменут је успутно у контексту небеске анђеоске хијерархије. Есхатолошки мотиви, као и тематизација исхода Страшног суда, нешто су сведенији код монахиње Јевгеније него код Стефана Дечанског. У својој констатацији готово је сигурна да ће подизање задужбине уврстити њу и њене потомке међу праведнике, где јој се муж већ налази: „Да када дођем поново, ти као судија живима и мртвим са светим твојим анђелима, поставиш мене да ти будем са десне стране, судијо праведни, са изабраним твојим који су ти од века угодили" (Младеновић 2007: 396). Ктиторски подухват тако обједињује родољубиви чин, према коме задужбина служи за молитву и спасење наштајима

у будућности, али и врло личну потребу за духовном вредношћу, која се тим чином испољава и према којој има посебну вредност у сотериолошкој равни.

Милан Кашанин је јасно описао поимање животне сврхе и уопште света код средњовековних људи:

> Растрзани контрастима суровости и нежности доброчинства и злочинства, средњовековни наши људи, који су се држали да су дела божја дивна, страшна и света, бринули су се колико о двору у коме ће живети, толико о цркви у којој ће их сахранити – подједнако су размишљали о уживањима на овој земљи и о казнама на оном свету. Смрт је била једна од њихових непрекидних мисли, страх од Страшног суда од централних мотива њихове вере, грех и казна од главних побуда њиховог морала (Кашанин 1975: 19).

Потреба за подизањем задужбина и улога таквог чина у сотериолошком контексту давале су задужбинарима наду у вечни живот и спасење, упркос сопственој грешности, које су били свесни. Налазећи узоре у славним прецима и њиховим задужбинарским подухватима, настојали су да поведу бригу о постојећим, као и о подизању нових задужбина. Стефан Дечански и монахиња Јевгенија су се, у складу са друштвено-историјским и личним околностима, припремали за коначни сусрет са својим створитељем у нади да ће их њихова ктиторска дела сврстати са његове десне стране на Страшном суду. Есхатолошки мотиви у повељама нису реткост; ипак, начин на који су они обликовани и представљани уз помоћ библијских цитата и изражавања сопствених мисли може указати на одређена начела и личне преференције самих писаца које су ови желели да истакну. Тако се у *Дечанској хрисовуљи* Стефана Дечанског може уочити тенденција повезивања са прецима кроз ктиторски чин, који има посебну улогу у сотериолошком контексту. Уз то, у њој је доминантна поетска слика Бога као владара, сведржитеља, који има власт над свим живим бићима. Инсистирање на таквој представи, повезаној са Страшним судом, свакако је поткрепљено мотивом страха и свести о властитој грешности. Тежња да се нагласи сопствена покорност и скрушеност пред Богом манифестована је кроз нарацију о личним искушењима и губицима, које је Стефан Дечански претрпео. Са друге стране, *Дечанска ῑовеља монахиње Јевῑеније* пре свега инсистира на ктиторском чину као праведном делу које ће потомцима обезбедити благоверје и срећу. Ауторка у овој повељи не инсистира на представи Бога као свемогућег владара над свим, но пре као утешитеља и заштитника. Тематизација Страшног суда код ње је приказана са одређеном дозом извесности исхода, самим тим што је њен супруг – кнез Лазар – својом жртвом већ сврстао себе међу свете мученике. Монахиња Јевгенија се тако пре свега моли за своју децу и уопште Божју заштиту. Она прави осврт и на владарску породицу Немањића управо у предвиђању слике Страшног суда на коме су она и Немањићи, пре свега као ктитори, постављени са Божје десне стране. У оба примера разумевање сопствене сврхе и службе у овоземаљском свету пропраћено је сећањем

на смрт, рефлексијама о пролазности овоземаљског живота и Страшном суду у коме ктиторски подухват треба да има једну од значајнијих улога при одвајању праведника од грешника. Одабир и наглашавање одређених мотива пак указују на лични печат и схватање хришћанског концепта поимања људске пролазности и вере у праведни суд Божји.

ИЗВОРИ

Грковић 2004: Милица Грковић. *Прва хрисовуља манастира Дечани*. Београд: Центар за очување наслеђа Косова и Метохије-MNEMOSYNE; Српски православни манастир Дечани; Музеј у Приштини.

Грковић 1993: Милица Грковић. „Кнегиња Милица – монахиња Евгенија". *Списи о Косову*. Ур. Милица Грковић. Београд: Просвета: Српска књижевна задруга, 18–23.

ЛИТЕРАТУРА

Авериницев 1982: Сергеј Авериницев. *Поетика рановизантијске књижевности*. Београд: Српска књижевна задруга.

Бојовић 2004: Драгиша Бојовић. *Српска есхатолошка књижевност*. Ниш: Центар за црквене студије.

Бојовић 2014: Драгиша Бојовић. „Књижевни дар кнегиње Милице", *Кнегиња Милица – монахиња Јевгенија и њено доба*. Ур. С. Мишић, Д. Јечменица, Трстеник: Народни универзитет Трстеник, 29–37.

Вујошевић 2003: Жарко Вујошевић. „Стари завет у аренгама повеља Стефана Душана". *Стари српски архив,* бр. 2, 227–247.

Ђурић 1990: Војислав Ј. Ђурић. *Најстарији живопис*. Београд–Приштина: Пећка патријаршија.

Ивић, Грковић 1976: Павле Ивић, Милица Грковић. *Дечанске хрисовуље*. Нови Сад: Институт за лингвистику.

Јевтић 2010: Атанасије Јевтић. *Од откривења до Царства небеског*. Никшић–Брњаци: Манастир Тврдош – Манастир Острог.

Кашанин 1975: Милан Кашанин. *Српска књижевност у средњем веку*. Београд: Просвета.

Маринковић 2001: Радмила Маринковић. „Именом и делом Милица. Размишљања о кнегињи Милици". *Јефимија* 11, 11–41.

Марјановић Душанић 2007: Смиља Марјановић Душанић. *Свети краљ*. Београд: Clio.

Мијач 1988а: Божидар Мијач. „Смрт и бесмртност". Есхатологија (наука о последњим збивањима историје). *Теолошки погледи* XXI, 1–2. Београд: Удружење православног свештенства СФРЈ, 59-71.

Мијач 1988б: Божидар Мијач. „Есхатологија (наука о последњим збивањима историје)". *Теолошки погледи* XXI, 1–2. Београд: Православље – Издавачка установа Српске патријаршије, 1–117.

Милентијевић 2024: Тијана Ј. Милентијевић. *Есхатолошко-апокалиптички мотиви у старој српској књижевности и у српској поезији прве половине 20. века*. Докторска дисертација. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини.

Михајловски 2006: Владета Михајловски. *Библијско-богословски речник*. Београд: Православни богословски факултет Универзитета у Београду.

Младеновић 2007: Александар Младеновић. *Повеље и писма деспота Стефана*. Београд: Чигоја штампа.

Перић 1988: Ђорђе Перић. „Дечанска молитва – заборављено песничко дело кнегиње Милице, монахиње Јевгеније". *Банатски алманах*, св. 4, октобар–децембар, 22–24.

Радојичић 1966: Ђорђе Сп. Радојичић. „О старом српском песништву". *Старо српско песништво*. Крушевац: Багдала.

Радојичић 1988: Ђорђе Сп. Радојичић. *Старо српско песништво IX–XVIII век,* Крушевац: Багдала.

Radojičić 1960: Đorđe Sp. Radojičić. *Antologija stare srpske književnosti XI–XVIII veka*, Beograd: Nolit.

Томин, Половина 2016: Светлана Томин, Наташа Половина. „Дечанска повеља кнегиње Милице – монахиње Јевгеније". Poznańskie Studia Slawistyczne 11, 219–232.

Трифуновић 1968: Ђорђе Трифуновић. *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и Косовском бою*. Крушевац: Багдала.

Isidora Ana STAMBOLIĆ

ESCHATOLOGICAL MOTIFS IN THE SOTERIOLOGICAL CONTEXT OF THE DEČANI CHARTERS OF STEFAN DEČANSKI AND THE NUN JEVGENIJA (PRINCESS MILICA)

Summary

This paper examines the eschatological motifs found in the arenga sections of the *Founding Charter of Dečani* by King Stefan Dečanski and *The Dečani Charter* of the nun Jevgenija. Through a comparative analysis of selected poetic images, it proposes a possible interpretation of their function within a soteriological framework. By identifying and interpreting these eschatological motifs in relation to the ruler's role in a theocentric universe, the paper highlights the significance of founding endowments as an essential element of the ideological concept of ultimate salvation. A comparative analysis of selected *Old Testament* quotations further explores the similarities and differences in the understanding of the concept of the *zadužbina* in the thought of Stefan Dečanski and the nun Jevgenija. This approach seeks to demonstrate both authors' awareness of the spiritual importance of church foundations and their hierotopic function, while also pointing to the distinct individual perspectives that shape their understanding of endowment within a soteriological perspective.

Keywords: charter, Dečani, Stefan Dečanski, Nun Jevgenija, eschatological motifs.

УДК 821.163.41.09-32 Поповић З.

Оригинални научни рад

*Марија Д. МИЉКОВИЋ**

Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици
Филозофски факултет
Катедра за српску књижевност и језик

*Аница М. РАДОСАВЉЕВИЋ***

Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици
Филозофски факултет
Катедра за српску књижевност и језик

ФОЛКЛОРНИ ПОДТЕКСТ У КАРАКТЕРИЗАЦИЈИ ЖЕНСКИХ ЛИКОВА У ПРОЗИ ЗАРИЈЕ ПОПОВИЋА***

Апстракт: Рад се бави анализом женских ликова у изабраним приповеткама Зарије Поповића, са посебним освртом на улогу жене као носиоца фолклорног наслеђа. Уочава се да женски ликови у прози овог косовско-метохијског писца функционишу као чувари огњишта и народне традиције, док је посебна пажња усмерена на мотиве народне ношње, обреда и празника. Жене се у овим приповеткама приказују у различитим улогама – девојчице, девојке, снаје, мајке и бабе, при чему се њихови животи обликују унутар патријархалних оквира друштвене заједнице. Фолклорни елементи, попут магијских веровања, обреда жаловања и култа предака, активно учествују у обликовању њихових судбина истовремено дочаравајући препознатљиву слику жене тог времена. Циљ рада је да покаже како Поповић кроз женске ликове указује на тежак положај жене (жртве и хероине) у патријархалној култури, реконструишући притом етнографску стварност Гњилана и околине.

Кључне речи: Зарија Поповић, приповетке, женски ликови, фолклор, подтекст, карактеризација, Гњилане.

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Књижевни критичари и историчари књижевности истицали су заслуге Зарије Поповића за увођење тематике и живота људи Косовског Поморавља с краја XIX и прве половине XX века у магистралне токове

* ORCID 0009-0002-7234-2600, marija.miljkovic@pr.ac.rs
** ORCID 0000-0002-8185-3253, anica.radosavljevic@pr.ac.rs
*** Ово истраживање подржало је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор бр. 451-03-34/2026-03/200184)

српске књижевности. У књижевноисторијској периодизацији Зарија Поповић се убраја у трећу генерацију српских реалиста, који су верно и сликовито приказивали реалност народног живота завичајног простора и друштвене односе јужних крајева у оквирима источњачко-патријархалне културе. Свет који је верно, предано и са великом љубављу описивао, будући и сам његов део, учинио је да Зарија Поповић буде препознат као „први прави приповедач, најзначајнија књижевна појава из овог дела наше земље" (Цветановић 2000: 178), чије „име остаје у неку руку родоначелно и врло битно за многе активности у Старој и Јужној Србији" (Денић 2008: 56).

Приповетка је за Зарију Поповића представљала најпогоднији књижевни облик за приказивање драме људских судбина из завичајног простора, јер пружа не само „важне податке за познавање народне психе, већ и представља драгоцен и трајан допринос развоју српске уметничке приповетке" (Живановић 1934/1935: 134–145). Своја запажања преточио је у вредан приповедачки опус[1], и данас интересантан истраживачима друштвених, историјских и егзистенцијалних околности српског становништва у поробљеним крајевима Косова и Метохије. Имајући у виду ограничен обим рада, анализа ће бити усмерена на збирку *Тамнине II*[2] у којој посебну пажњу посвећујемо испитивању фолклорног подтекста и његовој улози у обликовању женских ликова и приказу живота српских жена на простору Косовског Поморавља. Фолклорни подтекст овде не подразумева само присуство традиционалних обичаја, веровања, обреда и других елемената традицијске културе у књижевном тексту, већ њихово функционално преобликовање унутар приповетке. На тај начин, фолклорни елементи превазилазе основну улогу етнографског дочаравања средине и постају део изградње ликова и њихових односа. Начин на који женски ликови прихватају, схватају или одбацују традиционална веровања и обичаје открива њихове ставове или страхове, али и њихов положај унутар патријархалне заједнице. Фолклорни подтекст се, стога, посматра као један од чинилаца психолошке и социјалне карактеризације женских ликова. Поповић је у своје приповедачко ткиво уврстио богато фолклорно наслеђе, попут Григорија Божовића[3], а посебно је уочљиво да фолклорни елементи у карактеризацији женских ликова добијају функцију средства за убедљиво и аутентично осликавање њиховог карактера, вредносних ставова и положаја у заједници.

1 *Пред Косовом* (1896–1900; 1991), *Слике из Старе Србије* (у три књиге: 1898, 1904, 1906), *Тамнине* (1989, 1996) и *Приповетке из Старе Србије* (1922).

2 Приповетке ове збирке, које су узете за анализу и у којима се појављују женски ликови, јесу: *Здравко Протођеров*, *Баба Гаја*, *Духовник*, *Во Јордање*, *Патник*, *Проклетство*, *Божја воља*, *Боғ да прости*, *Сузе*, *Адамско колено*, *Бежанка*, *Чекање* и *Повратак*.

3 Фолклорни подтекст у делима Григорија Божовића није само „реалистичко бележење обичаја, народне ношње и умотворина", већ представља начин на који писци истовремено чувају и преобликују традицију (Јевтић 2024: 14).

ТИПОВИ ЖЕНСКИХ ЛИКОВА И ФОЛКЛОРНИ МОДЕЛИ ЊИХОВЕ КАРАКТЕРИЗАЦИЈЕ

ЛИК МАЈКЕ

У традицијској култури фигура мајке превазилази оквире породичне улоге и постаје један од најзначајнијих носилаца колективног идентитета и фолклорне традиције. Мајчинство се посматра као основни животни, биолошки и друштвени задатак жене, те представља темељ њеног положаја у породици и заједници. У традицијској култури Словена жена је „настављачица рода, чуварка огњишта" (РСМ 2001: 178), чиме се наглашава њена улога у очувању породице и преношењу традиционалних вредности. Поред улоге родитељке, мајка је чуварка огњишта и преносилац обичаја и веровања, те један од стубова патријархалне заједнице. На таквом традицијском моделу Зарија Поповић обликује ликове мајки.

МАЈКА КАО ЧУВАР ПОРОДИЧНЕ ЛОЗЕ И ПОРЕТКА

У приповеци *Здравко Протођеров* лик мајке грађен је на традиционалном моделу жене која свој животни смисао проналази у опстанку породице и продужењу лозе. Њена највећа жеља није лично благостање, већ женидба сина и долазак снахе у кућу, што представља један од темељних модела патријархалне културе: „'О слатки Свети Никола, дај моме сину анђела у срцу, те да и ја брзо и скоро целивам зелене венце... Да и ја поведем са собом снаху... па макар трећи дан умрла!'" (Поповић 1996: 16).

Она настоји да сина усмери ка браку и стварању породице, што у патријархалној заједници представља основни услов породичног опстанка јер је брак према народном схватању у Србији XIX века био „ствар целе заједнице, а дужност народних старешина била је да се старају и о брачном животу чланова заједнице" (Вулетић 2008: 23). Фолклорни аспект карактеризације додатно је наглашен сценом просидбе и кумовог посредовања, где се брак не заснива на личном избору, већ на договору старијих, што одражава обичајни модел склапања брака у патријархалној средини, јер је брак одувек у функцији обредне симболике везане за очување породице: „Оженити се у нас има исто значење као и окућити се" (Ђорђевић 1984: 68). Кулминација мајчине улоге видљива је у њеној радости на крају приповетке, након успешне просидбе када сузе постају симбол испуњене мајчине жеље и остварења захтева породичне лозе.

Посебно место у Поповићевом обликовању женских ликова заузимају оне ситуације у којима се значај жене у патријархалној заједници открива посредно, кроз нарушавање устаљеног поретка након њене смрти. У приповеци *Адамско колено* писац не описује покојну супругу непосредно, већ њен лик реконструише преко празнине коју је оставила у породичном и друштвеном животу: „Од смрти моје покојне жене, на огњишту

у мојој кући огањ се неје наложио; моја кућа неје пометена, моја постеља насред собе неје дигнута... Нов месец дође, мени поп не улази у кућу да ми закон врши, да ми водицу свети" (Поповић 1996: 333). Оваква представа о жени дубоко је укорењена у традицијској култури у којој је она сматрана главним носиоцем породичног поретка. Огњиште је представљало симбол континуитета породице, заједништва и животне снаге дома, што га чини сакралним делом куће (РСМ 2001: 400). Стога чињеница да се након смрти жене „огањ не ложи" превазилази ниво реалистичког описа и добија снажно симболичко значење: са нестанком жене нарушава се и унутрашња равнотежа породичног света јер је „угасло о. губило (је) своју стваралачку снагу" (РСМ 2001: 400). Кућа остаје „затворена", верски обреди се не извршавају, а мушкарац постепено губи везу са заједницом, црквом и сопственим домом.

МАЈКА КАО СИМБОЛ БЕЗУСЛОВНЕ БРИГЕ И ТРАГИЧНЕ ЖРТВЕ

У приповеци *Проклетство* Поповић обликује лик мајке Тине као оличење мајчинске бриге и непрестане стрепње за живот своје ћерке. Њена карактеризација остварује се кроз сцену бдења над болесном ћерком Тадом, а та дескрипција представља пишчево средство којим се наглашава драматика мајчиног суочавања са постепеним умирањем детета. Трагичност овог лика додатно је наглашена чињеницом да су и прве две кћери боловале од исте болести, па породица живи под теретом породичног проклетства. На тај начин Поповић у карактеризацију јунакиње уводи и елемент народног веровања, према којем се поједине несреће и страдања преносе са предака на потомке. Кулминација мајчиног страдања исказана је у тренутку смрти ћерке, где је приказан директан емотивни излив и психички и физички слом мајке: „Па опет диже главу своје последње кћерке, љуби је у крвава уста... у очи укочена погледа... и сруши се на још топле груди њене" (Поповић 1996: 249). Смрт треће ћерке додатно појачава осећај судбинског проклетства које прати породицу. Тадин син постаје носилац стрепње да се несрећа неће зауставити.

Положај жене у патријархалној култури Поповић приказује и градећи лик Васке коју у приповеци *Божја воља* видимо у четворострукој улози: ћерке, супруге, мајке и снаје. Након смрти мужа, Васка остаје са свекрвом и малим сином Кочом у дому у којем је живот „нагло пресечен, скрхан и очајан" (Поповић 1996: 258). Одбијање преудаје, упркос личној патњи, доприноси карактеризацији јунакиње као морално доследне и емоционално везане за први брачни однос. Она тиме не потврђује само своју оданост преминулом супругу, већ и сопствену моралну постојаност. Лик јунакиње Поповић обликује као фигуру у којој се патријархални поредак огледа у прихватању губитка и трајном задржавању у оквиру

друштвене жртве. Висока етичност Васкиног лика огледа се и у односу према свекрви коју ставља чак и изнад своје биолошке мајке. Сопствени идентитет, након губитка супруга и одбијања преудаје, Васка је везала за улогу мајке, па за њу одлазак сина на школовање истовремено означава неку врсту губитка егзистенцијалног смисла. Васка на крају умире, чиме се, такође, показује жртвени модел женског живота, заснованог на верности, одрицању и материнској посвећености и бризи.

МУДРЕ СТАРИЦЕ

БАБА ГАЈА – ЧУВАРКА ОБИЧАЈА, ВЕРОВАЊА И ПОРОДИЧНОГ ПОРЕТКА

У приповеци *Баба Гаја* З. Поповић посебно наглашава социјални значај ове јунакиње у оквиру локалне заједнице. Она је фигура која превазилази породични оквир и постаје препознатљив лик на ширем простору Гњилана. Фолклорна карактеризација Баба Гаје додатно се остварује кроз опис њене одеће, која представља важан етнографски модел. Приповедач истиче да она увек носи исто одело: „Долактицу, преко ње поширок шарен појас, за који је пришивен реп... преко појаса вунена шарена бошча" (Поповић 1996: 44), док само празником облачи „црквеницу". Посебну димензију карактеризације представља њена улога у цркви, где привремено замењује сина Трају, клисара, обављајући послове који су традиционално припадали мушкарцима. „Само, као 'женска страна' не улази у олтар" (Поповић 1996: 45–46). У том смислу лик Баба Гаје се не приказује само као чувар породичне традиције, већ и као чувар сакралног простора и колективног памћења. Међутим, „она није само супруга и мајка, она је и борац, њен етички принцип је чврст" (Радосављевић 2024: 23), а њена фолклорна карактеризација додатно се продубљује кроз њено познавање народних предања, обичаја и магијских веровања. Тако, камен који раздваја српско и арнаутско имање, односно *међу*, како у приповеци стоји, према њеним речима, поставио је Марко Краљевић, чиме се косовски простор непосредно повезује са епском традицијом и народном легендом. Одлазећи код жене којој није успео хлеб за причешће, она је опомиње да је пре мешења морала опрати руке и помолити се Богу, наглашавајући: „Јер то није обичан хлеб – то је свето причешће, еееј, па зато треба добро очи отварати. Свака жена то не може да меси!" (Поповић 1996: 48).[4] Иако је у приповеци Поповић представља као жену снажног ауторитета и велике животне мудрости, ипак не занемарује њену мајчинску топлу и брижну

4 У словенској култури хлеб је „најсакралнији вид хране" (РСМ 2001: 562) и поступање „са њим захтева посебно поштовање и скоро религиозан однос" (РСМ 2001: 562). Дакле, инсистирање на поштовању строгих религијских правила наглашава нормативну димензију њеног ауторитета који је заснован на дубоком познавању обичајног система.

страну. Забринута што се син није вратио кући, она страх олакшава кратком молитвом. У тренутку када на капију долази Арнаут Емин-ага, Баба Гаја не показује слабост, већ се позива на један од темељних обичајних закона традицијске културе, бесу. У контексту Косовског Поморавља с краја XIX века, беса се не појављује само као елемент албанског обичајног права, већ и као друштвено препознатљив кодекс части и гаранција датог обећања. Значајно је што је Баба Гаја, као припадница српске заједнице, препознаје као могући облик заштите у односу са Албанцима. Тиме Поповић показује да границе између различитих заједница нису искључивале познавање и уважавање туђих обичајних норми, док лик Баба Гаје добија и обележје сналажљиве и искусне жене која познаје сложене односе у средини у којој живи.

Од старе, погрбљене и уморне жене, она се преображава у фигуру хероине: „Оно беше јунак-баба, јунак-мајка, која снагом материнске љубави брани своје срце, чува свој пород од погибије!" (Поповић 1996: 56).[5] Веома је занимљива улога Баба Гаје у обредима крштења мушке и женске деце. Посебно је значајна сцена у којој теши мајку разочарану што је родила ћерку јер је „женско дете *тућа кост*" (Ђорђевић 1912: 196). Такав поступак добија додатну тежину ако се има у виду да је култ мушког детета један од темељних елемената патријархалне културе јер син, као наследник куће и имања, постаје „глава куће, настављач лозе и презимена" (Сувајџић 2018: 112). Насупрот уверењу да „мушко потомство учвршћује брак, да га чини трајнијим и нераскидивим" (Радосављевић 2024: 60), она истиче вредност и значај женског детета, чиме добија функцију утешитеља: „Ћерка се нађе око мајке и у старости и у слабости, и у добру и у злу. А син? Он добије другу мајку..." (Поповић 1996: 61).

Баба Гаја није обликована као индивидуализован психолошки лик, већ као типски представник носиоца колективног знања, у чијем се говору препознају елементи народне митологије, магијских представа и усмених предања, кроз сећање: „Онда хтедоше мајстор Ђорђе и мајстор Станко да ми ухвате сенку, да је узидају, те да умрем - да будем ја курбан - а оно мајстор Ђорђе беше курбан! Тако му је било суђено" (Поповић 1996: 63). Казивање о покушају „хватања сенке" и њеног узиђивања упућује на широко распрострањене фолклорне представе о грађевинској жртви[6] и о сенци као виталном принципу људског бића, јер је сенка схваћена као носилац

5 Значај Баба Гаје у Поповићевој прози потврђује и њено појављивање у приповеткама *Во Јорданье и Пашник*, што сведочи да ова јунакиња није само епизодни лик, већ један од најрепрезентативнијих женских ликова у пишчевом приповедачком свету.

6 Ради се о веровању да се ниједна грађевина не може одржати без жртвовања бића. У српској традицијској култури најпознатији пример тога налазимо у народној песми *Зидање Скадра* (СНП II 1987: 26). Миодраг Павловић о градитељству пише као о спорењу човека са Богом који се завршава рушилачким одговором божанства (Павловић 1993: 149), а о неопходности жртве ради успостављања равнотеже између људског и натприродног света исти аутор писао је и у књизи *Поетика жртвеног обреда* (1987).

човекове животне снаге и својеврсни двојник његовог бића (РСМ 2001: 492). Жртвовање се, са једне стране, разуме као комуникација са душама умрлих (Јовановић 2008: 159) или комуницирање са вишом силом (Самарџија 2011: 561), док је, са друге стране, позната тзв. грађевинска жртва.[7] У том смислу, Баба Гајино казивање не функционише као рационално објашњење догађаја, већ као репродукција архаичног веровања у магијску повезаност тела и његове сенке. У ширем контексту приповетке, овакав поступак доприноси изградњи фолклорног амбијента у којем се реално и митско прожимају, а лик Баба Гаје постаје један од кључних носилаца тог симболичког система.

БАБА СТЕВАНА – НАРОДНА ИСЦЕЛИТЕЉКА

Лик Баба Стеване представља фолклорни модел народне исцелитељке, чија је улога дубоко укорењена у традицијској култури српског народа. Она припада кругу жена које поседују посебна знања о народној медицини, бајању и магијским поступцима. Посећујући болесну жену која непрестано кашље и осећа стезање у грудима, Баба Гаја узрок болести налази у могућем деловању натприродних сила и урока: „Или можда ти је учињено што! Има душмана у свету, па свако ђаволство знају, те здрава здравцита човека обале на постељу, па после дај траве, дај бабе" (Поповић 1996: 73). Она болесницу истовремено упућује и на свештеника који треба да очита молитву и на Баба Стевану, која „одклања уроке и зле чини бајањем", јер је „толицини помогла и дигла их с постеље кад су сви мислили да им нема лека" (Поповић 1996: 74). Њен лик Поповић додатно развија у приповеци *Проклетство*, у којој покушава да спасе тешко оболелу девојку Таду. У тренутку када се очекује њен исцелитељски чин, Баба Стевана примењује поступке народне медицине и бајања: „Баба Стевана извади из торбе једну шаку разних трава, стаде испод главе Тадине, махну руком трипут, затим дуну у траву и стави је испод јастука Тадина" (Поповић 1996: 243).

У овом поступку преплићу се практично знање о лековитим својствима биља и магијско-обредни поступци. Биље добија симболичку функцију у оквиру обредног поступка, а гестови, дување у траву и нарочито троструко махање руком упућују на устаљени образац магијског деловања. На тај начин Баба Стевана није приказана само као жена која поседује знање о лековитим травама, већ као носилац традиционалног система веровања у којем се болест може тумачити и као последица деловања натприродних сила. Знање које поседује тако постаје важан чинилац карактеризације, јер је издваја из заједнице као жену којој се други обраћају у кризним тренуцима.

7 О грађевинској жртви више видети код Симе Тројановића и Душана Бандића (Тројановић 1983: 54–56; Бандић 1991: 281–285).

СРПСКА ДЕВОЈКА У ФОЛКЛОРНОМ СИСТЕМУ ОБИЧАЈА

Лик Стојанке, девојке из Бинча, у приповеци *Духовник* Зарија Поповић гради у складу са фолклорним моделом српске девојке[8], у којем су наглашени лепота и скромност: „Витка и повисока стаса, и на њеној глави као снег бела марама чињаше јој још беље лице, које обливаше блага природна румен" (Поповић 1996: 94). Посебно значајан фолклорни елемент представља сцена народног кола на Велигдан, у којој се девојке окупљају, певају и играју, чиме се потврђује коло као део ритуалног изражавања:

Ор'се, бер'се, оро да беремо!
-Бер'те, бер'те, мене не чекајте
(Поповић 1996: 96).

Мотив Стојанкиног хватања у коло има посебан значај јер означава прелазак из детињства у девојаштво. Управо овај чин представља облик обредне иницијације, јер „у нашим крајевима девојка стиче зрелост, па и услов да буде кандидаткиња за удају, хватањем у коло" (Пејчић 2003: 47).

Посебно значајан фолклорни слој представљају обичаји уочи Ђурђевдана, који обухватају припрему различитих биљака и ритуалних радњи. Девојке „спремају врбе, којом ће се младеж опасати; и упредају црвени и бели конац..." (Поповић 1996: 97), чиме се наглашава вера у апотропејску моћ предмета и поступака у традицијској култури, у којој је, иначе, „биљни свет схватан као елеменат са друштвеним, економским и симболичким значајем" (Стојковић 2023: 252).

Нестанак девојке и гласине о њеном отмичару Арнаутину, у поменутој приповеци, додатно се уклапају у фолклорни модел односа „нашег" и „туђег", при чему се етничка и верска разлика означава као опасна. Изјава: „Знам насигурно – додаде Јованка – да је украо онај Ферат из Беогунца... Ама неће она вером преврнути: погинуће, а веру турску неће примити" (Поповић 1996: 105), показује да се идентитет женског лика не дефинише само кроз њену личну судбину, већ и кроз чврсту припадност верској и етничкој заједници. Са становишта фолклорне поетике, овај лик се гради кроз морални кодекс који регулише понашање девојке у условима отмице, која у поробљеним крајевима Старе Србије није била ретка појава. У наставку приповедног тока, према наметнутом локалном обичају, девојка се изводи пред кадију како би јавно изнела одлуку о прихватању или одбијању исламске вере, чиме се индивидуални избор ставља у оквир институционализованог, али и дубоко симболички оптерећеног јавног чина. Међутим, поступак отмичара у виду преваре (замена девојака) уводи мотив лукавства и нарушавања

8 Идеал српске девојке заснива се на поетизованој слици физичке лепоте, стидљивости и моралне чистоте (СНП I 1987: 599), која је у потпуној сагласности са патријархалним вредносним системом у коме се женска вредност мери скромношћу, честитошћу и способношћу да кроз изглед и понашање потврди своју друштвено прихваћену улогу.

моралног поретка. Разоткривање преваре и Стојанкино бекство додатно наглашавају њену позицију унутар фолклорног модела женског лика као жртве, али и као носиоца моралне и верске постојаности. Нарочито је значајан мотив *бесе*, као облика усмено потврђене заклетве и гаранције сигурности, који у традицијској култури муслимана функционише као један од кључних начина друштвеног поверења. Управо зато мотив бесе код Поповића добија симболичку функцију успостављања правде и повратка нарушеног поретка. Уз помоћ бесе коју добија од комшије, Стојанка успева да превазиђе простор заробљености и да побегне у ослобођену Србију. Са становишта фолклорне карактеризације, Стојанкин лик се гради кроз динамику између угрожености и моралне постојаности, при чему она постаје репрезент женског идеала у традицијској култури – лојалности вери, отпора принуди и очувања колективног идентитета.

ЛИК ДЕВОЈКЕ – ТУЂИНКЕ

Лик Ђулзаде, ћерке Арнаута Кадрије, у приповеци *Духовник* обликован је као фигура туђинке која се налази на граници различитих културних и верских светова. Њена болест покреће низ поступака у којима се преплићу елементи исламске, народне и хришћанске религијске праксе. Посебно је значајно да се православни манастир у приповеци представља као место исцељења људи различитих вера, па из тог разлога, иако муслиман, отац доводи своју ћерку Ђулзаду у православни сакрални простор. Вредна пажње је сцена у цркви, у којој Ђулзада са страхопоштовањем долази у додир са тим простором. Иако је обележена статусом *туђинке* у односу на православни простор, њено посматрање икона и доживљај црквеног простора додатно наглашавају неприпадност, али и поштовање према туђем простору: „… Уздахну и тихо прошапута: Ох, ала је света вера кавурска" (Поповић 1996: 89). У кризним ситуацијама долази до брисања строго постављених верских граница, па се појединац окреће и сакралним праксама друге, у овом случају супротстављене верске традиције, у потрази за исцељењем. На тај начин се у фолклорном моделу исказује уверење да потреба за спасењем и оздрављењем превазилази конфесионалне и етничке поделе. Иако је град у време радње приповетке под османском влашћу, Поповић приказује муслиманску породицу која болесно дете доводи у православни храм, препознајући у њему место исцељења и заштите. Фолклорни подтекст се овде остварује кроз веровање у исцелитељску моћ светиње, али и кроз приказ сложених односа различитих верских заједница, у којима заједничка потреба за исцељењем може превазићи јасно постављене конфесионалне границе. Истовремено, лик Ђулзаде има функцију представника друге верске заједнице и младе жене подређене породичном ауторитету, чиме је она, иако туђинка, подвргнута истим традиционалним ограничењима као и девојке православне вере.

ФОЛКЛОРНИ МОДЕЛ ДЕВОЈЧИЦЕ (СИРОЧЕТА) У ПАТРИЈАРХАЛНОЈ ПОРОДИЦИ

Лик девојчице Босиљке у приповеци *Пашник* Поповић је обликовао кроз фигуру сирочета које одраста без мајке, у породици у којој три жене њеног оца умиру једна за другом. Иако Наца, очева четврта жена, покушава да јој замени мајку и показује бригу, девојчица је доживљава као туђинку. У фолклорном систему, лик сирочета се јавља као посебно осетљива фигура нарушеног породичног поретка, при чему одсуство мајке појачава емоционалну везаност за прошлост и идеализовани породични дом.

Уочи Ђурђевдана она сања мајку која јој упућује савет: „Дете моје слатко, чувај Бога и Светога Јована" (Поповић 1996: 172), чиме се наглашава континуитет духовне везе између мајке и детета. Мотив сна уочи Ђурђевдана припада фолклорном моделу у којем се сан тумачи као медијум комуникације између живих и умрлих, те мајчин глас добија функцију духовног усмеравања и моралног упозорења. На покушај да је удају за кума, Босиљка реагује одбијањем, позивајући се на традиционалну и хришћанску забрану нарушавања кумства. Она се томе супротставља позивајући се на неписану забрану: „Не, не тато, не да Бог и Свети Јован" (Поповић 1996: 190). У традицијској култури Срба значај духовног сродства еквивалентан је сродству по крви (Миљковић 2018: 283), те се „свако кршење табуа духовног сродства сматра (се) тешком повредом етичких начела" (Миљковић 2018: 283). У приповеци управо то постаје основа Босиљкине унутрашње драме и њене моралне доследности. Живот након удаје обележен јој је тугом и носталгијом. Након удаје за кума, Босиљку сустиже проклетство које је покушавала да избегне, верујући да се нарушавањем светости кумства огрешила о Бога и Светог Јована. Њена смрт добија снажну симболичку и фолклорну димензију, будући да је приказана као обредна слика: „Сва је цвећем покривена, те њено чисто, жуто лице у мешавини разних боја цвећа, на светлости многих свећица, јаче одудара и сија се" (Поповић 1996: 213). Цветови и упаљене свеће поред покојнице граде слику ритуалног опроштаја, и на тај начин смрт Босиљке добија обредно-симболички карактер, у којем се индивидуална трагедија преображава у фолклорно уобличену слику „чисте" и ритуално уоквирене смрти.

СВЕКРВА – НОСИЛАЦ ПОРОДИЧНЕ ХИЈЕРАРХИЈЕ И СУКОБА

У приповеци *Пашник*, након Босиљкине удаје за Зафира, обликује се фолклорни модел свекрве као фигуре породичног сукоба и мржње према снаји. Свекрва доживљава Босиљку као ону која јој „одузима" сина: „И у њено се срце поче прикрадати пакост, место милоште, мржња, место љубави" (Поповић 1996: 199). Мушка фигура не прекида сукоб, већ га одлаже те зато Зафир изговара: „Мајка је! Шта ћеш! Ћути!" (Поповић 1996: 201). Тиме се потврђује доминација мајчиног ауторитета у патријархалној структури

породице, али и маргинализација снаје. Управо се у Зафировим речима препознаје захтев за послушност снахе и прихватање успостављене породичне хијерархије међу женама, која је „погодна за активирање архаичних слојева традиције, за обликовање интернационалних мотива, пројекцију локалних обичаја, веровања и схватања" (Самарџија 2008: 86). У том контексту, лик свекрве репрезентује традицијски модел односа међу женама у патријархалној породици, у којем се очување ауторитета старије жене заснива на подређеном положају и потчињавању млађе. И у приповеци *Проклетство* јавља се мотив свекрве као модел породичне напетости и скривене мржње према снаји: „Хаџика је у почетку мрзела Таду, што јој сина отела, и с дана у дан та је мржња све више расла" (Поповић 1996: 235). Сукоб који се јавља између свекрве и снаје не представља лични конфликт, већ један од начина на који се одржава породична хијерархија у патријархалној култури. Снаја се у традицијској култури често појављује као фигура која нарушава дотадашњу равнотежу породице, док свекрва настоји да очува свој ауторитет и положај унутар домаћинства. Код Поповића се овај фолклорни образац понавља у различитим варијантама, чиме се додатно потврђује његова укорењеност у колективном искуству и традицијском моделу мишљења.

ОСТАЛИ ЖЕНСКИ ЛИКОВИ – НОСИОЦИ КОЛЕКТИВНОГ ИСКУСТВА

У овом контексту, значајно је осврнути се на лик Баба Ристене и остале женске ликове који се јављају у приповеци *Боґ да ӣрости*. Смештајући радњу приповетке на гробље за време задушница[9], преко поступака женских ликова Поповић оставља сведочанство не само о друштвеним приликама једнога краја већ и о систему веровања, обичаја и фолклорних норми. Женски ликови се, у том смислу, граде као носиоци усменог памћења и колективног искуства. Од баба Ристене сазнајемо да је турски затвор био пун гуштера и змија, али да оне нису нападале невине људе које су Турци без разлога затварали. Овај исказ садржи елементе фолклорне нарације и колективне интерпретације историјског искуства[10]. Кроз њено казивање реконструише се и строга патријархална норма унутар брачних односа: жена је свога мужа ословљавала искључиво *човеком*, а другачије опхођење значило би њену или друштвену срамоту: „Тхе! А како бих га викнула по имену? Боже сачувај!... То сад видим по коју да помене својега човека. Нигде срама ни образа!..." (Поповић 1996: 302). Најинтензивнији израз народне емоционалности, „гласно изражавање

9 У српској традицијској култури задушнице су посвећене молитвеном сећању на покојнике, када се обилазе гробови и обављају различити обредни поступци у част предака (Миљковић 2017: 239–256) и представљају вид комуникације између живих и покојника (Ивановић Баришић 2005: 291–303).

10 У овом делу приповетке уочава се аналогија са приказом тамнице у народним епским песмама (СНП II 1987: 65), а о тамници као *кући необичној* погледати (Детелић, Делић 2015: 191–214).

бола за преминулим са доминантом крика и непосредним изливом емоција" (Јовановић 1992: 66) представља нарицање мајки Каранфиле и Милице које је заправо устаљени образац народних тужбалица:

Мој Данаил један беше – црној мени и довека
(Поповић 1996: 306),

односно:

А коме ћу јадна да се вратим,
Ко ће мени врата да отвори,
Ко ће мене тужну да дочека,
Ко ће мени рећи: 'Ходи, мајко'?
(Поповић 1996: 307).

Занимљив је и значајан део у којем писац уводи Санду преко чијег се жаловања открива судбина жена у патријархалној средини. Њена дилема око начина оплакивања супруга указује на снажну контролу друштвеног понашања: „Да ли се не љути што не паднем на гроб, да плачем, да рећам? Не, он не зна, да то не сме бити, да је срамота од света..." (Поповић 1996: 309). Чак и у тренутку жалости, понашање жене регулисано је страхом од јавног суда заједнице. Срамота је било да плаче на гробу свога мужа, па сву своју тугу исказује на гробу своје мајке јер средина зна бити немилосрдна: „А виде ли Стојанку како се обукла?" рећи ће баба Руска. „Млада удовица, па као да је пошла у оро а не на гробље!" (Поповић 1996: 312). Овим се показује да колективни поглед непрестано надзире и вреднује индивидуално понашање, а у овом случају млада удовица привукла је пажњу старијих жена јер је одступила од обичајне норме по којој се „жаљење (се) изражавало и одевањем" (Бандић 1991: 258). При томе је значајно што чувари и извршиоци патријархалних норми у Поповићевом свету нису искључиво мушкарци. Управо жене, нарочито свекрве и старије жене из заједнице, преузимају улогу контролора понашања млађих жена, процењујући њихов изглед, одевање и поступке према мерилима колективно прихваћеног морала. Таква улога старијих жена показује да се патријархални поредак не одржава само спољашњим ауторитетом мушкарца већ и унутрашњим прихватањем и преношењем норми унутар саме женске заједнице. Женски ликови тако истовремено постају и жртве традицијских ограничења и њихови преносиоци, чиме Поповићев приказ патријархалне заједнице добија сложенију социјалну димензију.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Анализа је показала да Поповић женске ликове често гради на фолклорним типовима препознатљивим у српској традицијској култури: мајке, невесте, удовице, свекрве, старице, девојке-сирочета и чуварке породичног поретка. Међутим, ови типски модели нису сведени на пуко понављање фолклорних образаца, већ постају средство за приказивање сложених

друштвених односа, положаја жене у патријархалној средини и начина на који се колективне представе преносе и одржавају унутар заједнице. Управо зато фолклорни елементи код Поповића немају само етнографску функцију, већ активно учествују у карактеризацији женских ликова. Посматрани у целини, женски ликови у његовој прози сведоче о дубокој укорењености традицијске културе у свакодневни живот српског становништва Гњилана и околине, али и о значају који је жена имала у ширем друштвено-историјском контексту.

ИЗВОРИ

Поповић 1996: Зарија Р. Поповић. *Тамнине II*. Прир. и ур. Владимир Цветановић. Приштина: „Григорије Божовић".

СНП I 1987: Вук Стефановић Караџић. *Српске народне пјесме, I*. Дела Вука Караџића, прир. В. Недић. Београд: Просвета–Нолит.

СНП II 1987: Вук Стефановић Караџић. *Српске народне пјесме, II*. Дела Вука Караџића, прир. В. Недић. Београд: Просвета–Нолит.

ЛИТЕРАТУРА

Бандић 1991: Душан Бандић. *Народна религија Срба у 100 појмова*. Београд: Нолит.

Вулетић 2008: Александра Вулетић. *Брак у Кнежевини Србији*. Београд: Завод за уџбенике.

Денић 2008: Сунчица Денић. *Српски писци на Косову и Метохији (1871–1941)*. Приштина – Лепосавић: Институт за српску културу.

Детелић, Делић 2015: Мирјана Детелић, Лидија Делић. „Тавница је кућа необична: семантика просторног позиционирања епске тамнице". *Савремена српска фолклористика II.* Зборник радова. Ур. Смиљана Ђорђевић Белић и др. Београд: Удружење фолклориста Србије, Институт за књижевност и уметност, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић", 191–214.

Ђорђевић 1912: Тихомир Ђорђевић. *О српским женама.* Београд: Нова штампарија – Давидовић – Љуб. М. Давидовића.

Ђорђевић 1984: Тихомир Ђорђевић. *Наш народни живот 1*, Београд: Просвета.

Живановић 1934/1935: Јеремија Живановић. *„Зарија Р. Поповић (1856–1934)". Венац*, год. 1934/1935, књ. 20, св. 2, 134–145.

Ивановић Баришић 2005: Милина Ивановић Баришић. „Задушнице – вид комуникације живих са мртвима". *Гласник Етнографског института,* год. LIII, књ. 1, бр. 1/2, 291–303.

Јевтић 2024: Јелена Јевтић. *Фолклорни подтекст у приповедачкој прози Григорија Божовића*. Докторска дисертација. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици.

Јовановић 1992: Бојан Јовановић. *Српска књига мртвих*. Ниш: Градина.

Јовановић 2008: Бојан Јовановић. *Пркос и инат: етнопсихолошке студије*. Београд: Завод за уџбенике.

Миљковић 2017: Марија Миљковић. „Задушнице у селу Ладовица – некад и сад". *Зборник радова Филозофског факултета Универзитета у Приштини,* год. XLVII, св. 4, 239–256.

Миљковић 2018: Марија Миљковић. „Духовно сродство у народној традицији Срба на Косову и Метохији". *Савремена српска фолклористика V* (*Фолклорно наслеђе Срба са Косова и Метохије у фолклорном контексту*). Ур. Б. Сувајџић. Београд: Удружење фолклориста Србије; Призрен: Богословија Светог Кирила и Методија; Нови Сад: Матица српска, 283–301.

Павловић 1993: Миодраг Павловић. *Огледи о народној и старој српској поезији*. Београд: Српска књижевна задруга.

Пејчић 2003: Предраг Пејчић. *Митолошке метафоре о жени у Срба*. Нови Сад: Прометеј.

Радосављевић 2024: Аница Радосављевић. *Женски ликови у романима Добрице Ћосића*. Докторска дисертација. Београд: Филолошки факултет.

РСМ 2001: Светлана М. Толстој, Љубинко Раденковић. *Словенска митологија: енциклопедијски речник*. Београд: Zepter Book World

Самарџија 2008: Снежана Самарџија. *Биографије епских јунака*. Београд: Библиотека Књижевност и језик.

Самарџија 2011: Снежана Самарџија. „Од жртве до пешкеша: Функције дарова и даривања у усменој књижевности". *Жива реч*. Ур. Мирјана Детелић и Снежана Самарџија. Београд: Балканолошки институт Српске академије наука и уметности, Посебна издања 115; Филолошки факултет Универзитета у Београду, 561–589.

Стојковић 2023: Маријана Стојковић. „Чудесно биље села Готовуша у словенском контексту". *Наука и стварност. Зборник радова са научног скупа*. Ур. Јелена Марковић, књига 16. Пале: Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву, 235–255.

Сувајџић 2018: Бошко Сувајџић. „Мит о коренима у Коренима Добрице Ћосића". *Књижевно дело Добрице Ћосића: зборник радова.* Београд: Филолошки факултет, 109–127.

Тројановић 1983: Сима Тројановић. *Главни српски жртвени обичаји. Старинска српска јела и пића*. Београд: Просвета – Баштина.

Цветановић 2000: Владимир Цветановић. *Зарија Р. Поповић: живот и дело*. Приштина: Народна и универзитетска библиотека „Иво Андрић".

Marija MILJKOVIĆ
Anica RADOSAVLJEVIĆ

FOLKLORE SUBTEXT IN THE CHARACTERIZATION OF FEMALE CHARACTERS IN THE PROSE OF ZARIJA POPOVIĆ

Summary

This paper examines the folkloric subtext in the characterization of female characters in the prose of Zarija Popović, with the aim of demonstrating the ways in which traditional culture (folk beliefs, customs, and oral literature) participates in shaping their literary identity. The study shows that Popović does not construct his heroines solely as individualized personalities, but rather as carriers of collective experience and

traditional values of the Serbian population of Old Serbia. The analysis encompasses various types of female characters—mothers, girls, brides, widows, mothers-in-law, folk healers, and elderly women—whose characterization is linked to the patriarchal family model, the cult of the hearth, marital and funeral customs, folk medicine, magical beliefs, foundation sacrifice, the motif of the shadow, *besa*, as well as notions of honor, fate, and religious steadfastness. Special attention is devoted to the role of women as guardians of family order, collective memory, and customary tradition, as well as to the ways in which their destinies reveal social norms and the value system of the patriarchal community. The research demonstrates that folkloric elements in the prose of Zarija Popović do not serve exclusively an ethnographic function, but represent an important means of literary characterization. Oral tradition, folk beliefs, and ritual practice directly influence character construction, the motivation of actions, and the formation of the symbolic layer of the narrative world. In this way, Popović's prose simultaneously testifies to the cultural heritage of the Serbian people in the area of Gnjilane and confirms the importance of folklore as one of the fundamental poetic components in the construction of female characters.

Keywords: Zarija Popović, folklore, female characters, characterization, Serbian traditional culture, Old Serbia, patriarchal culture.

УДК 821.163.41.09-13 Орфелин З. С

Оригинални научни рад

*Александра Ј. БРАЈОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ИСТОРИЈСКО СЕЋАЊЕ ЗАХАРИЈЕ ОРФЕЛИНА НА КОСОВСКИ БОЈ**

Апстракт: Уз епоху просветитељства и њене следбенике се у оквирима историје српске књижевности, језика и културе често везују појам еманципације и раскрштање са традицијом, одн. одрицање од ње. Притом се занемарује средњовековна компонента просветитељског стваралаштва и хришћанска подлога, коју су имали сви, а поготово рани просветитељи. Циљ рада је ревизија оваквог погледа на дату епоху, на примеру једног од њених највиђенијих представника, Захарије Орфелина. Није толико познато да његов богат опус садржи и једну песму о Косовском боју (*Песнь историческая*, 1765), у којој се тематизује ова одсудна битка изузетног историјског значаја. Песма је подвргнута детаљној садржајној анализи: уз издвајање и дистинкцију мотива из народне епике и морално-хришћанских мотива и коментаре о изворној (од стране ондашњег јавног мњења) и модерној рецепцији Орфелинове песме у научној србистици.

Кључне речи: Захарија Орфелин, Косовски бој, просветитељство, просветитељско песништво.

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ О ЕПОХИ СРПСКОГ ПРОСВЕТИТЕЉСТВА

Вероватно ниједна епоха српске књижевне и културне историје није у толикој мери засићена различитим, донекле и опречним утицајима, као просветитељство, поготово у својој раној фази. Та чињеница отежава објективно одређивање његовог места у оквирима историје српске књижевности, а многа питања у вези са овом епохом до данас су неодговорена – и то са добрим разлогом. Она стоји на прелазу из

* ORCID 0009-0009-6964-8482, aleksandragagic6@gmail.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеном са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број 451-03-33/2026-03 од 29. 1. 2026. године.

старе средњовековне у нову (нововековну) парадигму, не припадајући у потпуности ни једној ни другој.[1]

Говорећи о просветитељству, његови проучаваоци стављају акценат на различите одлике ове епохе. Неки, углавном старији аутори, повезују је са еманципативним тежњама, представљају као симбол жеље за „искораком" и раскрштањем са средњовековним поимањем света и идентитета (уп. Скерлић 2020: 3). Други радије сагледавају мноштво различитих узора који су на просветитељство деловали у специфичној историјској ситуацији у којој је настало (нпр. Павић[2]), док неки пак стављају акценат на повезаност са прошлошћу и наглашавају вредносну основу просветитељских писаца, укорењену у хришћанском моралу средњег века (Кречмер 2000, Кречмер 2009, Толстој 2004 и сл.)[3].

О укрштањима просветитељства са средњовековљем кроз рецепцију српске средњовековне историје у ово доба, колико нам је познато, није често писано. И тада, писано је углавном о рецепцији у историографским[4], а не у књижевноуметничким остварењима. Занимљиво је да је управо средином 18. века, дакле на зачецима просветитељства, први пут у уметничкој поезији описан Косовски бој (Радојчић 1933: 262). Сама та чињеница поставља основ за преиспитивање степена новаторства, односно сакралности просветитељског покрета, јер у српској историји свакако нема догађаја чвршће утемељеног у традицији и идентитету од Косовског боја. Такође, ти стихови нису написани ни од кога другог него од стране Захарије Орфелина – првог и, поред Јована Рајића и Доситеја Обрадовића, вероватно најпознатијег српског нововековног просветитеља.

КРАЋА РЕЛЕВАНТНА БИОГРАФИЈА ЗАХАРИЈЕ ОРФЕЛИНА

Захарија Орфелин рођен је 1726. године у Вуковару, а умро 1785. у Новом Саду. Право презиме му је било Стефановић, али је у току живота њему додао и презиме Орфелин. Порекло овог другог никада није са сигурношћу разјашњено, мада постоје одређене претпоставке[5]. Иако је у току

1 Више о проблематици одређивања места пресека старе и нове српске књижевности (па и о могућности прављења таквог пресека) у: Трифуновић 2009: 48–74 (погл. *Трајање*).

2 Павић помиње снажан утицај украјинског барока на српско просветитељство, као и друге узоре (античке, француске, немачке и сл.) (Павић 1979).

3 Уопштено речено, историчари језика у овом смислу имају разлога да просветитељство посматрају из конзервативније перспективе. Разлог томе је чињеница да је просветитељски језик, славеносрпски, као један од својих фундаменталних узора имао црквенословенски, књижевни језик средњег века, и то, сплетом историјских околности, његову руску рецензију (Младеновић 1981). То га је умногоме одредило и оделило од касније вуковске писмености.

4 Уп. нпр. Радојчић 1926, Радојчић 1952, Ређеп 1997, Ређеп 2002 и сл.

5 Детаљније о овој теми у: Симић 2016.

живота неколико пута мењао послове, увек је остајао близу институција носилаца културне и јавне делатности, како му је народна просвета одувек била посебно блиска[6]. Споменуће се само нека од његових запослења. Радио је као чиновник у Карловачкој митрополији, школски учитељ, био је запослени две најзначајније штампарије за Србе друге половине 18. века, венецијанске штампарије Димитрија Теодосија и, касније, бечке штампарије Јозефа Курцбека (Остојић 1923: 21–30) итд.

Он је био плодан аутор, али оно што највише фасцинира у погледу његовог стваралаштва јесте разноврсност опуса и чињеница да је велики број његових дела био први тог жанра код Срба. Најпознатији је као аутор *Славеносрп̄скоī маīазина* (1768), првог издања периодике на јужнословенском простору, али ту су и школске књиге (буквари и уџбеници), историјска монографија *Жит̄ије Пет̄ра Великоī* (1772), три калиграфије (најпознатија је *Славенскаја и валахијскаја калиīрафија*, 1778), *Вечни календар* (1783), приручник за справљање вина *Искусни п̄одрумар* (1783) итд.

ПЕСНИШТВО ЗАХАРИЈЕ ОРФЕЛИНА И РЕЦЕПЦИЈА *ПЕСЊИ ИСТОРИЧЕСКЕ* (1765)

Орфелиново песништво се у ширем контексту његовог стваралаштва сматра скромним почецима.[7] Са друге стране, његове су песме обрађивале различите теме, али им је свима заједничка изузетна експресивност, таква због које се стицао утисак да су Орфелину баш те теме биле блиске срцу. Неколико је песама родољубиве садржине, а овде је најзначајнија свакако она која обрађује тему Косовске битке, под називом *Песњ ист̄ор̄ическаја*, из 1765. године.

Ова песма представља једно од Орфелинових најслабије реципираних дела. Даље, она је у прошлости била подвргнута и критици у погледу своје структуре и стила, при чему је најозбиљнији критичар био историчар Никола Радојчић, који је чак сумњао у Орфелиново ауторство (Радојчић 1933: 258–262). Бернард Џонсон је ову песму обрадио у својој сјајној студији о Орфелину као песнику генерално, додирујући њену формалну структуру, присутне мотиве и чак језик из перспективе лингвистике (уп. Џонсон 1966).

Милорад Павић и Лазар Чурчић, који је 1983. године приредио збирку Орфелинових песама, били су према њој, једном од првих просветитељевих дела, мање критични. Обојица су сматрали да је песма у бити Орфелинова

6 О томе се он сам убедљиво изјаснио, нпр. у предговорима буквару *Первое учение* и *Славеносрп̄ском маīазину*, в. Брајовић 2022.

7 Године 1766. издао је своју прву школску књигу, *Лат̄ински буквар*, и тако се коначно определио за другачије жанрове и дуже форме, по којима ће касније остати упамћен. Вероватно је сматрао да таквим делима може најбоље остварити просветитељске тежње које су се тицале конкретно савремене просвете (уп. Остојић 1923: 95–96).

и то мишљење је у науци до данас актуелно[8]. Као што је већ поменуто, ова песма представља први опис Косовске битке у уметничким стиховима те се у овоме превасходно огледа њен изванредан значај. А чак и њен поменути критичар, Радојчић, признаје да су савременици *Песњ* вероватно радо читали, „кад су до нас доспела, што се зна, само два примерка. Предмет песме био им је драг." (Радојчић 1933: 262).

Своје место *Песњ историческаја* нашла је и у једном прегледном раду о поетским остварењима посвећеним Косовској бици код Срба (в. Максимовић 1989). Од савременијих доприноса издваја се један рад млађег истраживача, у коме се ова песма разматра из теоријске перспективе, углавном поређењем песничких мотива са постојећим изворима о Косовској бици (в. Миланков 2024).

Један свеобухватни, синтетички поглед на *Песњ историческују* у контексту Орфелинове књижевне и просветитељске делатности, према томе, још увек недостаје.

СЛОЈЕВИТОСТ МОТИВА У *ПЕСЊИ ИСТОРИЧЕСКОЈ*

Приликом детаљне анализе песме, долази се до закључка да је мотиве могуће поделити на две класе. Првој припадају мотиви из народне епике: песма дакле не пружа толико конкретне историјске податке и чињенице, колико стереотипне слике присутне у народним епским песмама, што је разумљиво с обзиром на то да се ради о поетском, а не о историографском остварењу. Такође, пошто је у питању дело планирано за издавање и, према вечитој просветитељској намери, намењено широј публици, природно је да се Орфелин окреће народном песништву, као опробаном и сигурном методу за одржавање пажње и интересовања интендираног читаоца. Друга класа мотива присутна је у песми латентно и, да би се у потпуности разумела, захтева повлачење паралела са Орфелиновим стваралаштвом у целини. Ти мотиви стоје на православно-хришћанској равни, повезаној са светоназором Захарије Орфелина као раног просветитеља, утемељеним у средњовековној православној традицији.

ИЗДВОЈЕНИ МОТИВИ ИЗ НАРОДНЕ ЕПИКЕ

Мотиви из епске народне поезије углавном су обрађени па се на њима неће задржавати више него што је потребно да се покаже и тај аспект. Као што је поменуто, они се појављују на површинској равни – дају песми лик и структуру и, наравно, дочаравају тему Косовског боја, која је сама по себи

8 Павић просто „не види ко би други у његовом времену могао саставити такве стихове" (Павић 2023: 206), док Чурчић као доказ наводи „да је метрика *Песни историческе* сасвим иста као и у *Павлу Ненадовићу стихи* из 1759, која је сасвим извесно Орфелинова" (Чурчић 1983: 18).

врло значајна. Убедљиво је највише пажње посвећено издаји Вука Бранковића и херојству Милоша Обилића. У контексту Бранковићеве издаје, којој се наравно тражи разлог, као споредни мотив појављује се свађа између две сестре, кћерке кнеза Лазара, од којих је једна била удата за Обилића, а друга за Бранковића. Сестре се не спомињу по именима, већ само као „женска рука" (уп. Радојчић 1931: 261; Миланков 2024: 806). Притом је Мара, жена Вука Бранковића, историјска личност, док је Вукосава, као уосталом и Милош Обилић, позната искључиво из народне епике: [9]

(23) Бранковане, ноштни вране
Зашто се смуштаваш;
Завистливе, гордељиве!
Нас изневераваш.
(24) Кавгу чиниш, себе кичиш,
Млогим досаждаеш.
Твоја дела зла до зела
Друга укорјајеш.
(25) Твој пашанац, самозванац,
Видја что ничтоже,
Твоја козни, слези грозни,
Љуба да поможе.
(26) Женска рука, зла јој мука,
Све то учинила,
Да се свађаш, не погађаш,
Тебе умолила.
(27) Имаш врага, мила драга,
У својој кућици,
Што зло мислиш, хатар чиниш
Ти твојој љубици.
(28) Да се само ти онамо
К' Туркама придадеш,
И сву сербску силу фришку
Да Турком отдадеш.

1.1. Бранковићева издаја, али и Милошево херојство, контекстуализују се и мотивима из народне епске песме *Кнежева вечера* (Радојчић 1933: 261; Миланков 2024: 800) – дакле, Лазар оптужује Милоша Обилића да ће сутра на Косову издати њега и свој народ, на шта се он увреди и као сутрашњег издајника именује Вука Бранковића, а за себе тврди да ће убити султана Мурата. Кратко се помињу и имена Косанчић Ивана и Топлице Милана, који су, као и Милош Обилић и његова жена Вукосава, неисторијске личности:

9 Сви стихови ће бити цитирани на основу приређеног издања из 1983. године (Орфелин 1983), Вуковом ћирилицом и савременим правописом, зарад боље прегледности савременом читаоцу.

(35) При вечери та два сели,
Другу пособствују,
Иван жесток, Милан дрзок,
На Турка војују.
(36) Топличанин, храбри војин,
Сабљу пооштрава,
И Косанчић, здрави детић
Копље намештава.
(37) Пружа чашу, сестру нашу,
Ругљу позлаћену,
Кнез наш Лазар, божиј он дар,
Вином напољену.
(38) Твоје дело, тако смело,
Здрав неверо наша!
Царство пада сербско сада,
Где надежда ваша.
(39) То ли тако, ти дојако,
То смеш учинити,
Нас издати и одати,
Турком подчинити.
(40) Ово козни, Вука грозни,
Бранка неистова,
Пакост дајут, на зло спејут,
На сва зла готова.
(41) Милош скочи да и прочи
С вечере усташа,
Он говори, Милош збори,
Исходит начаша.
(42) Теби хвала, та не мала,
Саде на здравици,
На том дару, так не малу
Од нас и двојици.

1.2. Конкретно је описано и убиство султана Мурата, а после и погибија јунака Милоша Обилића. Ту су мотиви доласка у Муратов шатор, убиства из три скока итд. (уп. Радојчић 1933: 261–262). Дакле, и даље се ради о верном преношењу догађаја из народне епике:

(43) Три војводе скоро ходе
У то таборище,
Три та госта Турком доста
У турско збориште.
(44) Милош дође, среће проће
Цару Амурату.
Он га пита, здрав честита,
Тому пребогату.

(45) Он се маши, Турке плаши,
Те анџар истрже,
Прободе га, распростре га,
Враћа се побрже.
(46) Коња хвата, он дохвата
К' ружју самоука.
Турке креше, паше теше
Милошева рука.
(47) Трипут скочи да одскочи,
Копљем се подпира,
Копље с' сломи, он с' угоми,
Дакле, нема мира.
(48) Тако Турци, гладни вуци,
Кругом опколише
Њега храбра, војна бодра,
Жива ухватише.
(49) К шат'ру влекут, главу секут
Пред царскими врати,
Јаничари берут дари
Тими пребогати.

1.3. На последњем месту, пошто се не ради о јединственој, већ о комбинацији слика из народне епике, треба навести сцену у којој се мешају мотиви Мајке Југовића и Косовке Девојке.[10] У *Песњи* је то „мајка кнеза Лазара", која се први пут помиње у пуном, описном имену дела (*Песнь истꙋ́рическаја како су Сербли с Турци на Косовом пољу побили се, на којем пољу сербска Мајка кньаза Лазара с многїима синми сербскими изгꙋбивши, и државе сербске конечно лишивши се горке сузе пролива*, уп. Орфелин 1765), а онда у стиховима, како на Косову пољу плаче и тражи своје изгубљене синове:

(14) Време дође, срећа прође,
Мајка заплакала,
Сузе рони, жалост гони,
Чада покопала.
(15) Тражит сини по трупини,
Мајка кукавица,
Дерет лице, велит сице:
„Ах, ја несрећница!"
(16) Детеј рана, та послана,
С кровију смешена,
Дојилицам и вдовицам
Жалост умножена.

10 Неки проучаваоци су у овој сцени видели само мотив Мајке Југовића (Максимовић 1989: 86), док је став, са којим смо сагласни, о комбинованом мотиву Мајке Југовића и Косовке Девојке новијег датума (Миланков 2024: 805).

(17) Тамо суште и иштуште,
По пољу ридаху,
Сербска мајко, бедна дајко!
Теби досаждаху.

МОТИВИ СА ОСНОВОМ У ХРИШЋАНСКОЈ ТРАДИЦИЈИ

Као што је приказано, *Песњ историческаја* обилује мотивима из епске традиције – у којима се традиционално величају особине попут храбрости, стаменог трпљења последица херојских дела, верности, пожртвованости. Косовска битка, као одсудан моменат српске историје, представља дакле тренутак у коме су се Срби, на челу са кнезом Лазаром, определили за часну погибију, према предању: „за царство Небеско, а не царство земаљско". Због тога и сама чињеница да је Орфелин нашао за сходно да ову тему обради и приближи српском читалачком кругу свог времена има тежину и значење – можда баш такво и толико, да се утемељеним у хришћанској традицији требају сматрати и неки од претходно обрађених мотива из народне епике. Међутим, зарад својеврсне дистинкције између оних који су „свима заједнички" и оних који су специфични за Орфелинов приказ Косовске битке, треба издвојити и скренути пажњу на неколико места у тексту песме.

1.4. У *Песњи* се приликом помињања кнеза Лазара, који је у српској историјској свести свакако једна од најпозитивнијих личности, доследно користи епитет „божји дар". Уп. строфу 37 у погл. 4.2, као и:

(51) „Удриш' Турци, гладни вуци,
жива ухватише
Кнез Лазара, божјег дара,
гласно повикаше:
(52) „Сеци главу, сербску славу,
сербског кнез Лазара".
Турци вичут, гласно кричут,
„Уби божјег дара".

У досадашњој литератури о овом песничком остварењу понекад је помињано називање кнеза Лазара „божјим даром" – мора се ипак рећи, драстично различито схваћено. Радојчић је под утиском *Песњи*, коју је сматрао превасходно стилски лошом, просто одбацио могућност разматрања функције овог епитета и навео да је он ту „само ради слика" (Радојчић 1933: 262). Са друге стране, изражено је и мишљење да коришћењем синтагме „божји дар" Орфелин заправо наглашава земаљско и пролазно и да на овом месту треба направити разлику између поимања кнеза Лазара у песми и у средњовековној традицији:

> Другим речима, у усменој и средњоковековној писаној традицији смрт кнеза Лазара је коначна, док цар Лазар наставља да постоји у царству небеском и у колективном памћењу свег Српства. Орфелинова *Песн* доследно назива Лазара кнезом, не помиње одабир царства небеског и пева о коначном паду овоземаљске српске слободе, силе и славе. Орфелинов кнез Лазар јесте управо то, овоземаљски кнез који води овоземаљску битку скоро сасвим лишену духовних димензија. [...] Кнежевом смрћу Срби губе оно што су од самог Бога добили, што би требало да има духовну, иматеријалну, дакле неуништиву вредност. Орфелин тако успоставља план овоземаљског постојања (Миланков 2024: 809).

Овакав став изражен је на још неколико места у наведеном чланку, при чему се даје аргументација за тумачење Орфелинове песме као текста који секуларизује Косовску легенду (Миланков 2024: 809). То не може бити даље од његове интенције.

Орфелин је у моменту писања ове песме био на својим књижевним почецима. Он никада није био комерцијални писац – баш напротив, из његове биографије се може видети да је често имао финансијских потешкоћа, али да се на то није обазирао, већ да је увек и та оскудна материјална средства улагао у објављивање својих дела (уп. Остојић 1923: 59 и даље). Који је онда био његов мотив за тематизацију управо Косовске битке? Односно, да је желео да пише о секуларним темама, зар не би изабрао било коју другу тему и обрадио је једнако? Одговор мора бити да је он тему Косовске битке намерно изабрао, вероватно осећајући привлачну силу националног мита. Али је важно нагласити да у времену Орфелиновом, када се до вере и традиције још изразито држало, Косовска битка, концепт царства Небеског и јединства српског народа окупљеног око ове идеје није могао бити ослобођен духовне компоненте. Таквих показатеља ни у *Песњи* нема.

Чињеница да „царство Небеско" није под тим називом поменуто у тексту говори просто о подразумевању тог концепта од стране аутора. А епитет „божји дар", иако вероватно делом мотивисан формалним критеријумима, попут риме, семантички постоји зарад одавања почасти кнезу Лазару и његовом у народној епици опеваном херојству, као идеалу који треба пратити. Он такав није могао бити обичан човек, већ је, посредством Божје промисли, послат (поклоњен) српском народу – да га води. Његова погибија представљена је као трагична и помиње се у контексту краја Српског царства. Али ни то не треба схватити само световно: Срби су на Косову изгубили своју државу, али и верску независност (што се такође помиње у тексту *Песњи*, в. ниже, строфа 8). А значаја верске независности је Орфелин у околностима свог живота у туђој, нетолерантној средини био акутно свестан. Дакле, познајући време и околности у којима је *Песнь историческая* настала, лакше је претпоставити овакав резон њеног аутора.

Овде је плодотворно размотрити и неке теоријске концепте установљене холистичким приступом историји српске књижевности и навести како М. Павић Захарију Орфелина смешта на почетке епохе просветитељства,

али га такође, заједно са Јованом Рајићем, назива и централном личношћу српског касног барока (уп. Павић 1979: 85). То је превасходно важно, јер се загледањем у карактеристике барокне поетике[11] могу наћи оправдања за поједине стилске манире у *Песњи*. Називање кнеза Лазара „божјим даром" са аспекта стила треба посматрати као део китњастог, патетичног израза, тако типичног за барок. А чињеница да се Лазар помиње као кнез, а не као цар (уп. Миланков 2024: 809) може се тумачити двојако: као потреба за уношењем фактографски тачних података[12], или, кроз призму каснобарокне поетике, као потреба за контрастирањем изворне славе и каснијег пада Српског царства. Али у сваком случају, тај барокни контраст, који није ништа друго него стилска одлика епохе, не може се поистоветити са одрицањем духовне компоненте и надисторијског значаја Косовске битке за српски народ и његов идентитет.

И иначе, Орфелиново стваралаштво вишеструко сведочи праксу комбиновања световних тема са хришћанским – или боље речено, праксу обрађивања световних тема са свеприсутним корективом у виду хришћанског морала. Ту је, примера ради, његов словенски буквар *Первое учение*, у коме су не само текстови на којима се учи црквена, већ и они на којима се учи грађанска ћирилица морално-хришћанске тематике (Орфелин 1767). Међутим, најбољи пример вероватно представља његов чувени *Славеносрп̃ски маїазин* (1768), дело световног жанра, у коме би се очекивали световни текстови. И они се у *Маїазину* појављују, у великом броју – али *након* иницијалног поучног текста Орфелиновог просветитељског идола, руског владике Теофана Прокоповича[13], посвећеном начину на који доликује васпитавати децу у Христовом закону (в. Орфелин 1768: 17). Ово показује које теме Орфелин сматра есенцијалним и битним изнад свега.

1.5. Још је важан мотив Божје воље, односно Божјег промисла – који се у тексту *Песњи* појављује на два места. Песма иначе има неуобичајену структуру, догађаји нису представљени хронолошки. На почетку се описује изглед Косова поља после битке, изражава се ламент због пораза, траже се његови разлози и разматрају последице. Тек онда долазе сцене које су претходиле бици (Кнежева вечера, убиство Мурата итд.). Наведени мотив Божјег промисла појављује се оба пута у првом делу песме. Први пут се њиме оправдава изгубљена битка (8), а други пут се имплицира да се пораз десио по Божјем промислу и да ће се српска ситуација на исти начин или поправити или пак да ће се уз Божју помоћ такво стање прихватити (18):

11 Као основне карактеристике барока на стилском плану помињу се најчешће „опречност и ефектна пренаглашеност" (Бојовић 2010: 608).

12 У доба барока код Срба почиње да се развија интерес за световне историографске жанрове – уп. доле, *Хронике славеносрп̃ске* Ђ. Бранковића и др. И сам Орфелин је аутор једне историјске монографије, о цару Петру Великом (1772; в. горе, у оквиру његове релевантне биографије).

13 Више о величању владике Прокоповича у *Славеносрп̃ском маїазину* в. у: Брајовић, Видосављевић 2026: 65.

(8) „На том пољу своју вољу
Бог наш христијански
Учинио, попустио,
Те сад агарјански”
(18) „Горке ране, те послане,
Тко може сказати:
Сам Бог један, всеправедан,
Може прохлаждати.”

Такво схватање узрочно-последичних веза заправо је врло често у средњевековној књижевности, а из наведених стихова се види да је још увек актуелно код Орфелина – али не само код њега. Треба скренути пажњу на то да се на исти начин пропаст српске државе тумачи и у изворима хронолошки ближим Орфелину: примера ради, у *Славеносрп̄ским хроникама* грофа Ђорђа Бранковића (XVII–XVIII в.) или у *Истор̄ији разних славенских народов* Јована Рајића (крај XVIII в.). Ту се такође говори о Божјем промислу – конкретно, о кажњавању наследника за грехе њихових предака:

> Прича о насилној смрти младога цара послужила је најпре Бранковићу а потом и Рајићу да пропаст Српског царства и гашење светородне лозе Немањића протумаче хришћанском идејом о греху и казни божијој, да на примеру из српске историје покажу остварење библијске идеје о божанском суду по коме ће због греха очевог испаштати синови до трећега и четвртог колена (Ређеп 2002: 180–181).

На другом месту, Ј. Ређеп упућује на то да се овде ради о одјецима средњовековне византијске теорије о поразу допуштеном од стране Бога, повезане са пропадањем царства и приближавањем турске опасности (Ређеп 2002: 169–170). Дакле, ти мотиви дефинитивно представљају средњовековне упливе, али су истовремено и доказ да Орфелин у оваквом свом резону о неумољивости животних и историјских ситуација није био усамљен. Јасно је према томе да средином XVIII века још увек не може бити говора о одустајању од хришћанског светоназора и морала. То је чињеница несумњиво посведочена у Орфелиновој *Песњи*.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА: ОРФЕЛИНОВА *ПЕСНЬ ИСТОРИЧЕСКАЈА* У СВЕТЛУ СВОЈЕ ЕПОХЕ

На основу представљених резултата анализе – Шта се може закључити о *Песњи* и њеном месту у српској књижевној и културној историји? Она је први пут у уметничким стиховима дочарала Косовску битку. И управо је то додиривање традиционалне тематике инспирисане средњим веком *на зачецима прос̄вет̄ит̄ељс̄тва* оно што је у контексту ове песме најинтригантније.

Орфелин свом читаоцу представља Косовски бој користећи мотиве из народне епике. У песми своје место налазе конкретни догађаји и личности (митски или историјски), сваки са својом улогом каква му традиционално припада. Тих је мотива много. Са друге стране, ту су православно-хришћански мотиви, који служе да пренесу став аутора о томе на који начин одређене историјске личности и идеале треба посматрати и како се према неповољним догађајима из историје треба стоички односити. Они нису бројни, али су итекако намерно и свесно уткани у текст.

Да се ради о било којој другој историјској теми, закључно би се могло навести да Орфелин у њеној обради комбинује световне и сакралне мотиве – и то би се једноставно уклопило у просветитељски наратив. Међутим, ради се о Косовском бој у, историјском догађају у коме за српски народ нема готово ничег световног. Упитно је да ли се ова песма може коментарисати у оквирима просветитељске (или заправо било које) епохе, а да се са сигурношћу одреди став који је Захарија Орфелин према овом националном и духовном питању желео да заузме. Једно је сигурно – он је осетио потребу да ту тему у своје доба обради и учинио је то комбинујући различите мотиве, који су анализирани са одређене временске дистанце, у доступним теоријским оквирима модерне науке и аргументације. Њих смо, како се у раду видело, склони да окарактеришемо као чврсто утемељене у православно-хришћанској традицији, правећи одређену дистинкцију између оних који су својствени само Орфелину и оних који припадају заоставштини народне епике. У сваком случају, неупитно је да ће Орфелинова *Песњ* заувек стајати у реду дела која се окрећу вечној и непролазној теми Косовског бој а, као спомен на историјски тренутак на који се српски народ до данас позива и према коме се равна.

ИЗВОРИ

Орфелин 1765: Захарија Орфелин. *Песњ истѡрическаја како Сербли с Турци на Косовот пѡљу пѡбилисе*. <https://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&id=126&m=2#page/1/mode/2up> [11.08.2026].

Орфелин 1767: Захарија Орфелин. *Первое учение [...] называемое Буквар*. <https://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&id=352&m=2#page/1/mode/2up> [11.08.2026].

Орфелин 1768: Захарија Орфелин. *Славено-сербскиј маїазин*. <https://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=numerated&id=5387&m=2#page/1/mode/1up> [11.08.2026].

Орфелин 1983: Захарија Орфелин. *Песме*. Прир. Лазар Чурчић. Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада.

ЛИТЕРАТУРА

Бојовић 2010: Злата Бојовић. „Барок". *Срѡска енциклѡпедија*. Том 1. Књ. 1. Ур. Чедомир Попов и Драган Станић. Нови Сад: Матица српска; Београд: Српска академија наука и уметности, Завод за уџбенике, 608.

Брајовић 2022: Александра Брајовић. „О предговорима као жанру славеносрпске писмености (на грађи текстова З. Орфелина)". *Научни састанак слависта у Вукове дане*, књ. LI, 1, 61–70.

Брајовић, Видосављевић 2026: Александра Брајовић и Милена Видосављевић. „'Известија о учених делах' Захарије Орфелина – библиографски елементи у зачелном поглављу *Славеносрпскоі маіазина*". *Читалиште: научни часопис за теорију и праксу библиотекарства*, књ. XLVIII, 60–69.

Кречмер 2000: Ана Кречмер. „О књижевно-језичкој традицији до 1800. код Срба и Руса (Размишљања о словенској историјској стандардизацији)". *Јужнословенски филолоі*, књ. LVI, 1–2, 543–559.

Кречмер 2009: Anna Kretschmer. „Доситеј Обрадовић као амблем доба просветитељства у српској културној историји". *Научни састанак слависта у Вукове дане*, књ. XXXVIII, 2, 449–455.

Максимовић 1989: Војислав Максимовић. „Одјеци косовске збиље и легенде у српској поезији од Јефимије до Стерије". *Косово у усменој и средњовековној књижевности*. Зборник радова. Прир. Слободан Симоновић. Крушевац: Агора, Народна библиотека Крушевац, 79–94.

Миланков 2024: Милица Миланков. „Прилог проучавању *Песни историческе* (1765) Захарије Орфелина". *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, књ. LXXII, 3, 799–814.

Младеновић 1981: Александар Младеновић. „Славеносрпски тип књижевног језика (О неким питањима и особинама славеносрпског типа књижевног језика)". *Зборник Матице српске за филолоіију и линівистику*, књ. XXI, 1, 93–112.

Остојић 1923: Тихомир Остојић. *Захарија Орфелин, живот и рад му*. Београд: Српска краљевска академија наука.

Павић 1979: Милорад Павић. *Историја српске књижевности класицизма и предромантизма. Класицизам.* Београд: Нолит.

Павић 2023: Милорад Павић. *Историја српске књижевности барокноі доба (XVII и XVIII век)*. Нови Сад: Културни центар Војводине „Милош Црњански"; Београд: Народна библиотека Србије.

Радојчић 1926: Никола Радојчић. „О *Хроникама* грофа Ђорђа Бранковића". *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, књ. VI, 1–45.

Радојчић 1933: Никола Радојчић. „Захарија Орфелин као историчар". *Гласник историскоі друштва у Новом Саду*, књ. VI, 3, 253–280.

Радојчић 1952: Никола Радојчић. *Српски историчар Јован Рајић*. Београд: Научна књига.

Ређеп 1997: Јелка Ређеп. „Смрт цара Уроша у *Историји* Јована Рајића и *Хроникама* грофа Ђорђа Бранковића". *Јован Рајић, живот и дело*. Ур. Марта Фрајнд. Београд: Институт за књижевност и уметност, 39–54.

Ређеп 2002: Јелка Ређеп. „О разлозима пропасти Српског царства у делима грофа Ђорђа Бранковића и Јована Рајића". *Јован Рајић: историчар, песник и црквени великодостојник (поводом 275-годишњице рођења и 200-годишњице смрти)*. Зборник радова научног скупа одржаног 4–5. октобра 2001. у Новом Саду. Нови Сад: Српска академија наука и уметности (Огранак у Новом Саду), Епархија бачка, Платонеум, Архив Војводине, 169–181.

Симић 2016: Владимир Симић. „Име и знак: о псеудониму Захарије Орфелина". *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, књ. LXXXII, 75–87.

Скерлић 2020: Јован Скерлић. *Српска књижевност у XVIII веку*. Београд: Порталибрис.

Толстој 2004: Никита И. Толстој. *Студије и чланци из историје српског књижевног језика*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, Вукова задужбина; Нови Сад: Матица српска.

Трифуновић 2009: Ђорђе Трифуновић. *Стара српска књижевност (Основи)*. Београд: Чигоја штампа.

Чурчић 1983: Лазар Чурчић. „Песник Захарија Орфелин". *Захарија Орфелин: Песме*. Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада, 5–26.

Џонсон 1966: Бернард Џонсон. „Неки видови песништва Захарија Орфелина". *Од барока до класицизма*. Српска књижевност у књижевној критици, књ. 3. Прир. Милорад Павић, Београд: Нолит, 135–195.

Aleksandra BRAJOVIĆ

ZAHARIJA ORFELIN'S HISTORICAL MEMORY OF THE BATTLE OF KOSOVO

Summary

The Age of Enlightenment and its followers are, within the framework of the history of Serbian literature, language, and culture, often associated with the concept of emancipation and a break with, or rather, a renunciation of tradition. In doing so, the medieval component and the Christian background of literary work that emerged within the Age of Enlightenment (which all, especially the early writers, featured) are very much neglected. The paper revises this view of the given era, using the example of one of its most prominent representatives, Zaharija Orfelin. It is not very well known that his prolific and rich opus also includes a poem about the Battle of Kosovo (*Pesn' istoričeskaja*, 1765), which thematizes this decisive battle of exceptional historical significance. The poem has been subjected to a detailed content analysis: with the separation and distinction of motifs from folk epic and motifs of moral-Christian origin, as well as comments on the reception of Orfelin's poem in his time and in modern Serbian studies.

Keywords: Zaharija Orfelin, Battle of Kosovo, The Age of Enlightenment, Enlightenment poetry.

УДК 398.3(497.115)

Прегледни рад

*Снежана Д. ПАСЕР ИЛИЋ**

Институт за књижевност и уметност, Београд

ТРАДИЦИЈА БАЈАЊА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ** (СТУДИЈА ТРИ СЛУЧАЈА САВРЕМЕНЕ ПРАКСЕ)

Апстракт: Рад представља три случаја савремене бајаличке праксе забележена на два локалитета Сиринићке жупе. Базира се на проучавању обреда бајања три информатора, који су специјализовани за лечење по једне болести (двоје бајају против брадавица, трећи против страха). Будући да су носиоци праксе одбили да истраживачу у целини открију бајаличке формуле, анализирани су фрагменти текстова и пратећи ритуални поступци. Забележена пракса самеравана је са аналогним случајевима из литературе о народној пракси лечења на јужнословенском језичком подручју. Проучавање је показало да су жене и даље преовлађујући чувари и преносиоци традиције, док мушкарци то постају у изузетним случајевима.

Кључне речи: народна медицина, обред, фрагменти магијског текста, Сиринићка жупа, улога жена, улога мушкарца, сечење страшњице, бајање од брадавица.

Обредно-обичајна пракса бајања као значајан део културног и фолклорног наслеђа присутна је данас у оном обиму колико може да егзистира овај вид народне традиције у доба савремених медија комуникације. Сведоци смо да део тога постепено нестаје, изумире, заједно са одласком старијих покољења која су чувари и преносиоци традиције.

Овај рад се темељи на записима који су настали приликом теренског истраживања у два села северношарпланинске жупе Сиринић (Севце – два записа, Беревце – један запис). Из разговора сазнајемо да је некада у тој области било више традиционалних лекара, данас знатно мање. Ипак, у овој средини истрајава поверење у народну праксу лечења уз примену магијских поступака, паралелно са вером у официјелну медицину. Прва два записа начињена су у новембру 2025. године, а последњи у јулу 2026. године. Разговори су вођени са практикантима народне медицине. Све троје је

* ORCID 0000-0003-1645-9580, snezanapaseri@gmail.com

** Аутор овог прилога се захваљује пријатељима, Сиринићанима Драгану Вељковићу и Радојку Богајчевићу, на безрезервној помоћи приликом теренског истраживања.

пристало на разговор, али не и на демонстрирање обреда и изговарање текста басми. Такво понашање сасвим је очекивано, будући да вербални део у традицији подлеже законитостима табуа.[1] Због тога се наша запажања темеље на наративима о исцелитељским поступцима и, делимично, на тумачењу магијских текстова, онолико колико су нам били доступни. Примећујемо да су жене најчешћи сопственици традиционалних знања и њихови преносиоци. Рад се темељи на проучавању пракси двеју бајалица и једног бајача, који је знање стекао по женској линији.

Грађу забележену на терену покушали смо да доведемо у корелацију са доступним предлошцима из српске и шире словенске традиције, који су забележени и описани у делима фолклориста, етнолога, теренских истраживача. На терену смо запазили да овај вид традицијске културе постоји у траговима, практично, на путу је нестајања (у то су нас додатно уверили искази бајалице (транскрипт 2) о (не)заинтересованости наследника да се „привате" њеног посла). Сагледавањем записа у контексту традиције уочили смо, на моменте, процес промена у култури народа.

Овај прилог је настао у сагласју неколико метода. Након дословне транскрипције примењена је метода анализе наратива, уз свест да закључци које изводимо нису коначни ни универзални, будући да се истраживање базира на испитивању праксе мањег броја информатора, у ограниченом времену, уз реалну немогућност да се интервјуи понове и тако употпуне.[2] Занимало нас је како се и колико традиционална обредна матрица рефлектује у њиховој обредној пракси.

Најпре ћемо поменути радове пионира на нашем пољу интересовања и географском простору који истражујемо (Сиринићка жупа, Косово и Метохија). Од старијих прилога о овој жупи издваја се темељна монографија Ивана Степановича Јастребова *Обичаји и пјесме Срба у Турској* (Иванъ Степановичъ Ястребовъ *Обычаи и пѣсни турецкихъ Сербовъ*, 1886). Бранислав Нушић је у време дипломатске активности на том терену начинио монографију *Косово. Опис земље и народа* I, II (1902; 1903). Милисав Лутовац је аутор *Неколико сточарских обичаја у подножју Проклетија* (1930), а поп Дена Дебељковић дао је један од својих прилога

1 Мој предлог практикантима да им будем пацијент не бих ли чула бајаличке текстове није наишао на одобравање. У прва два интервјуа било је присутно више саговорника, што је и назначено у транскриптима (С1 – саговорник 1 и С2 – саговорник 2). Присуствовали су људи који су ме физички довели до двеју бајалица, будући да живе у удаљеној и неприступачној области. Показало се да је присуство више саговорника било благородно, јер су се повремено и они укључивали у разговор – који се на моменте претворио у живи дијалог и полилог равноправних саговорника, у Бахтиновом смислу концепта дијалога – подстакнути чињеницом да су и сами у ранијем животном искуству имали посећивање бајалица.

2 Испитаницима су постављана иста питања, која су у складу са оквирним упитником Плотникове (Анна Аркадьевна Плотникова, 2009), а искораци и дигресије су резултат тренутне заинтересованости и инспирисаности учесника за централну тему. Питања која потичу из поменутог упитника покривају области: *Теме за разговор о митологији, Општа питања* (Плотникова 2009: 145–150).

у делу *Обичаји српскоī народа на Косову пољу* (1907). Јован Цвијић бавио се тереном Косова и Метохије у делу *Основе за īеоīрафију и īеолоīију Македоније и сшаре Србије* (1911). Милорад Драгић се бавио обредно-обичајном праксом у делу *Породиља и новорођенче у обичајима на Косову и у Мешохији* (1953). Животу и култури народа на овом подручју прилог је дала етнолог Надежда Пешић књигом *Пчеларсшво у Призренском пољу* (1959–1960), концептом традиционалног пчеларства које обухвата, између осталог, магијске поступке за заштиту ројева од урока. Релевантни су за наше истраживање радови Сребрице Кнежевић *Народна медицина у селима Сиринићке жуйе* (1962) и *Уобичајени йревеншивни йосшуйци у народној кулшури Мешохије* (1966). У корпус посвећен нашој теми убрајају се дела Миленка С. Филиповића *Различишша ешнолошка īрађа с Косова и Мешохије* (1967) и Татомира Вукановића *Срби на Косову* II (1986). Књига Владимира Бована *Народна књижевносш Срба на Косову. Говорне народне шворевине*, књ. 9 (1980) незаобилазна је за проучавање бајаличке праксе од друге половине 20. века. Важан сегмент часописа *Расковник*, за 1981. годину (бр. 30) посвећен је култури и стваралаштву на Косову и Метохији (издвајамо прилог Слободана Костића са пет записа басми *Да йрође као вода. Бајалице из Криворечја (Косово)*). Један део народног блага сачувао је од заборава Момчило Златановић у прилогу *Ковчежић народноī блаīа. Басме из Криве реке* (1988). Велики допринос проучавању народне медицине дао је низом својих радова и монографијама Љубинко Раденковић *Народне басме и бајања* (1982), *Народна бајања код Јужних Словена* (1996).[3]

У 21. веку интензивирано је интересовање за територијалну и научну област која је предмет овог рада. Оно је подстакнуто пројектима („Књижевност старе и Јужне Србије до Другог светског рата", „Етнолингвистичка и социолингвистичка истраживања избеглица и мултиетничких заједница на Балкану", „Истраживање словенских говора (језика) на Косову и Метохији", „Српско усмено стваралаштво у интеркултурном коду"), који су резултирали тематским зборницима[4]: *Избеīличко Косово* (2004), *Живош у енклави* (2005), *Фолклорно наслеђе Срба са Косова и Мешохије у фолклорном конШексшу* (2018), чему треба прикључити *Косовско-мешохијске зборнике* (САНУ, у више свезака, од 1990. г.) као и часописе и тематске зборнике са простора Косова и Метохије (часопис *Башшина*, зборници радова Филозофског факултета у Косовској Митровици). Пројекти, скупови, часописи укључили су дијалектологе, етнолингвисте, фолклористе, музикологе, етнологе који својим бројним радовима сведоче о богатству и вредности материјалне и духовне баштине Срба на простору Косова и Метохије.

Завређује да се овом приликом помене студијско испитивање истраживача и студената са Катедре за етнологију Београдског универзитета, које је обављено 1960. године. Опсежна испитивања су вршена у Штрпцу,

3 Наведену литературу упоредити са: Раденковић 1996: 249–252.

4 Наводимо само наслове релевантне за наше истраживање.

Јажницу, Врбештици, Брезовици, Горњој и Доњој Битини и Фирају, па се просторно поклапају са географским координатама овога рада. Посебно је прикупљана грађа из народне медицине, што је резултирало објављивањем студије Сребрице Кнежевић *Народна медицина у селима Сиринићке жупе* (1962). Студију читамо као полазиште и значајан извор информација о народној медицини на простору који опсервирамо.

У прошлости као и данас болести су умногоме лечене бињем, којим крај обилује, или уз помоћ магијских радњи. По правилу, говорни део (речи басме) је основа обредног понашања. На терену смо се сусрели са (очекиваном) ситуацијом да бајалице и бајач не желе да искажу вербални део обреда.[5] Стога у овом прилогу управо тај сегмент изостаје, или бар немамо целовите текстове басми, али су их бајалице и бајач наговестили. Редови који следе доносе описе и коментаре магијских поступака, уз делимичну реконструкцију магијских формула.

У литератури се чин бајања сагледава посредством неколико општих места и значајних чинилаца. Бајалица је, као носилац самог чина бајања, најважнија. Бајалице се различито категоришу: бајају само против једне/више болести; користе само један текст басме/више текстова (Тодорова Пиргова 2003: 57–58; Раденковић 1996: 16–22). Наше бајалице и бајач су „уско специјализовани" (Тодорова Пиргова 2003: 57) само за једну болест. Сведоче да увек бајају истим речима, наглашавајући да је то само пар речи (– *Зачиним то и толико. То је то. – Не дуже? – Не, не. Два реча–три.*) (транскрипт 1), на основу чега сматрамо да немају развијен текст нити да га варирају.

У ред општих места убраја се и начин стицања тајног знања: да ли је наслеђено или стечено. Због тога разговоре са информаторима започињемо питањем од кога су добили знање. Добијање знања се одвија генерално на два начина: први је од сродника, најчешће жене, дакле од блиских рођака (реалним путем) или други начин, од светаца или вила који походе будућу бајалицу у сну (посредством трансцендентног чиниоца), при чему „оне сан доживљавају као реалност и поступају сходно наређењу које том приликом добију" (Раденковић 1996: 20). Све троје информатора наводи да је знање добило првим начином (мајке су их подучиле), тачније, у реалним околностима. У њиховом искуству недвосмислено преовлађује матрилинеарни принцип. На основу прикупљених података закључујемо да су жене бројнији чувари и преносиоци традиције, а мушкарац је то постајао у изузетним случајевима, попут бајача из транскрипта 3, када породица није имала женског наследника. Занимљиве дигресије представљају сведочења информатора (транскрипт 3) да је његов деда[6] знање „украо" од бајача

5 Уврежено је мишљење да лечење постаје неефикасно ако се повреди завет тајности. Ипак, у нашем случају табуисаност магијског текста је недвосмислено регионално условљена, о чему сведочи теренско искуство Биљане Сикимић (в. Ђорђевић Белић 2015: 430).

6 У неформалном разговору информатор наводи да је његов деда знао да лечи и болести животиња („вртоглаве оце"), јер је рођен *после очеве смрти*. Очито да се у вези са њим активирало веровање у предодређеност и исцелитељску моћ *посмрчади*.

код кога је и сам био пацијент – што је легитиман начин стицања, чак се сматра ефикаснијим од других начина (в. Тодорова Пиргова 2003: 53) и бајалице (транскрипт 2) да се њеној мајци „јавио" у сну болестан брат и том приликом јој обзнанио да поседује тајно знање којим ће га излечити. Потоњи пример припада другом начину стицања знања (у сну), очито донекле модификованом, у правцу рационализације (јавља се сродник, а не оностранo биће).

Све троје информатора задовољава претпостављени „захтев" о друштвеном статусу бајалице/бајача, који подразумева одређену старосну доб и „ритуалну чистоћу" (Тодорова Пиргова 2003: 47), будући да су сви особе у старијој доби. Такође, испуњавају и захтев за строгом ритуализованошћу тренутка преношења знања, који подразумева да се бајање предаје када бајалица осети да јој се приближава смрт (Тодорова Пиргова 2003: 52). У том правцу усмерене су изјаве прве бајалице да ће је наследити ћерка кад она буде умрла, одн. да јој је записала, оставила аманет на цедуљици (транскрипт 1) (в. „записано бајање", Тодорова Пиргова 2003: 55); друге бајалице која позива децу да науче док је она још жива (транскрипт 2); одн. бајача да ће знање пренети на сина кад дође време, али му намеру није још саопштио (транскрипт 3). Заједнички им је став да не могу двоје из куће истовремено да бајају. Бајач ову забрану проширује додатним табуом да се на дан може бајати највише једној особи, јер би бајање другој било неуспешно.

Чување тајне је општи захтев бајаличке праксе (в. у Тодорова Пиргова 2003: 9). Свим информаторима је заједничка свест о томе да магијски текст подлеже табуу. Због тога речи басме ниједно од њих није дословно изговорило, али су сви наговестили (фрагментарно изричући) који су мотиви заступљени у њима.

Све троје је разговор завршавало сведочењем о бројним успешним примерима своје делатности. Ово је уобичајено будући да на тај начин бајалица/бајач „учвршћује слику о себи у друштвеној заједници којој припада, и код болесника развија сигурност да ће се лечење повољно завршити" (Раденковић 1996: 27). Занимљиво је да поред навођења конкретних успешних случајева лечења додају детаље о широком професионалном распону пацијената (у неформалном разговору бајач наводи да му је недавно долазио *лекар* из Скопља, али ненајављено и у *погрешан дан*, па га је вратио). Лечење анонимних људи из Жупе им је заједнички моменат. Поред примера успешног лечења износе да је њихов начин ефикаснији од метода официјелне медицине: пацијент од 19 година, *готов би да ми умре*, водили су га *по болнице и свуда*, док нису дошли код *бабе* (транскрипт 2); девојчица од четири године коју су водили *у Београд, и горели брадавице око пупка*, али ју је тек бајање излечило или: *Пре неки месец. Једна жена, пустили је из болнице, рак или шта. Ја сам је излечио* (транскрипт 3). На основу успешности особа која баје има одређени углед у друштву. Сведоци смо да су у нашем окружењу сви упитани чули за „бабу која сече страшњицу", иако нису знали њено име нити где станује.

Све троје се придржава етике заната да се услуга не наплаћује. Бајалица (транскрипт 2) потенцира да *ништа не кошта* и да ради за *севап*, а бајач (транскрипт 3) помиње, уместо новчане награде, даривање (одеће, обуће) као прихватљиву праксу. Истичу да од тога не живе, јер имају друге изворе прихода (бављење земљорадњом, пензија). Мотиви њиховог бављења нису материјални, што се у литератури наводи као опште место у комуникацији са пацијентом (Раденковић 1996: 27). Када је реч о материјалном моменту, бајач експлицира да се мора нешто дати за „иљач"[7], тј. да би лечење било делотворно, али и тада наводи симболичну суму: *50 динара, 100 динара, али мораш нешто да даш да би ти било успешно*.

У традицији се узрочницима болести сматрала демонска или нечиста сила, па су бајања била усмерена против те силе, која, према веровању, долази из другог света, свакако нељудског.[8] У сагласју са овим су запажања Сребрице Кнежевић у студији из 1962. у којој износи веровање народа сиринићког краја да болест типа страха узрокују привиђења и мистична бића: *„виле, враїови, чуме*" (Knežević 1962: 114). Међу другим узрочницима наводи урок, „набацивања" болести, непридржавање забране рада, страшне снове и др. У случајевима које смо забележили на терену порекло болести је донекле измењено. Док бајалица (транскрипт 1) и бајач (транскрипт 3) не коментаришу разлоге разбољевања, бајалица која „сече страшњицу" порекло болести своди на унутрашње, психосоматске узрочнике (*Од нервозе све се добива, синко. Па свађа*). Оваквим ставом бајалица рационализује порекло болести, што је знак културолошког помака и уплива науке у свакодневни живот села. Сведоци смо да се узрок болести не приписује нечистој сили те да традиционални систем бајаличког мишљења доживљава извесне промене.

Басма је вербални део бајања, који служи бајалици да се обрати узрочнику болести, нечистој сили. Изговара се шапатом, важно је да је нечиста сила чује, а не пацијенти, јер није њима ни намењена. Иако информатори – истина, устежући се и донекле се осећајући непријатно – нису изговорили текст своје басме, на основу наговештенога можемо реконструисати његову евентуалну садржину и структуру. Вербални део једног бајања наликује народној молитви, тј. повезан је са црквеним наслеђем. Док врши обред, бајалица (транскрипт 2) моли Бога[9] да пацијенту буде добро

7 Иљач/илач [тур. ilaç од ар. ʾilāǧ] покр. *лек* (Клајн, Шипка 2006: 493). Архаизам и дијалектизам, у значењу: *лек* или *медицински йрейарай*. Израз се најчешће користи у народном говору јужне и источне Србије, као и у македонском језику. Термин се традиционално користио у народној медицини Косова и Метохије (в. Vukanović 1986: 467–490).

8 Према традираном схватању узрочници обољења су невидљива бића именована као *уроци, усови, издаши, ветрови, виле, сшраве, йодљуше, бодежи иш.д.* (в. Раденковић 1996: 231).

9 Вук Караџић наводи да су код Срба попови и калуђери читали болеснима малу и велику молитву: „мала се молитва чати од главе, од грознице и од другијех којекаквијех малијех болести", а велику нарочито „кад човјек није при себи, него бунца и *йлаши се*" (Стефановић Караџић 1975: 366; курзив ауторов). У нашој грађи се управо молитва изриче као вербални текст у лечењу страха код пацијената.

(*Дај Боже да му бидне од моје руке све добро*). У њеним речима дошло је до споја претхришћанске вере, која се огледа у веровању у магијску снагу речи, и народне хришћанске молитве Богу. Раденковић овај вид назива *новијим формама бајања* (1996: 70–71). Прецизније, ради се о бајаличкој молитви са јасним наносима хришћанизације. За разлику од овог примера, код бајача (транскрипт 3) се не јавља хришћанизирана молитва, већ молитва коју он изговара (*Одем ја и посечем ово дрво врбу и читам молитву, у себи читам молитву, молим се врби и Месецу*) носи јасно паганско обележје – веровање у култ небеских тела (месеца) и култ биља (врбе).[10] Речи које изговара друга бајалица (транскрипт 1): *Звезде на небу и / звезде кад падну / и брадавица да падне*[11], носе облик компарације/паралелизма који се често среће у структури јужнословенских басми.[12] Практично, то што она изговара по структури се може сврстати у *бајаличку фразу* (в. Раденковић 1996: 74–75).

Пошто смо утврдили да се у погледу структуре вербални део који практикују бајалице/бајач не разликује од познатих образаца бајаличких текстова, очекивано је да се много не разликује ни сама структура њихових обреда у односу на традиционалне обрасце. Структура обреда бајања против страха (*сечење страшњице*) је једна од варијанти устаљених бајаличких образаца за лечење ове болести. У литератури је *саливање олова*[13] чешћи начин лечења страве/страха, али је и мерење концем који се после уништава такође познато (в. Тодорова Пиргова 2003: 226–230). Бајалица лечи страх тако што екстернализује унутрашњу трауму пацијента (страх), претварајући је у материјални објекат (олово/угљевље/восак/у нашем случају конац), након чега следи уништавање објекта за који се везао страх (у нашем случају конац се сече, а потом баца у воду).[14] Бајалица (транскрипт 2) не лечи *страшњицу* само вербалним средствима, већ кроз целовит, вишесегментни обред. У том смислу пацијенту након што легне најпре прекрива очи. Прекривањем очију пацијент се доводи у лиминално стање, изводи се из света болесних, а није још доспео у свет здравих, па је подложан поновном враћању тек изгоњене

10 О улози и натприродним моћима које народ Жупе приписује вегетацији, животињама и другим појавама у природи, забранама и прописима у вези са њима в. Николић 1961: 114–116.

11 Скоро идентичан језички израз налазимо у бугарској и српској традицији: „Сега и звезда и жлога, / зарана ни звезда, ни жлога" (*Сборник за народни умотворения и народопис*, IV, София, 1891, стр. 95; према: Раденковић 1996: 210); „С'г звезде и брадавке, / јутре ни звезде ни брадавке" (Раденковић 1982: 424).

12 Раденковић истиче „паралелизам као један од главних облика композиционе структуре басме" помоћу ког се „формира (се) модел који се по некој основи упоређује са тренутним стањем, а с циљем да се тренутно стање измени сагласно поредбеном моделу" (Раденковић 1996: 71).

13 Најчешћи начин лечења страха код деце и одраслих јесте *саливање страве.* Подразумева употребу воска/олова/угља који се стављају у воду и на основу добијеног облика „чита" се шта је изазвало страх: човек, животиња, сенка, неки предмет и сл. (в. Раденковић 1996: 137, 262; в. смернице у Плотникова 2009: 147–150).

14 Тодорова Пиргова описује варијанте мерења пацијента који се уплашио црвеним концем који пацијент после смотава у клупче и баца на раскршће / окачи га о зелено дрво / спали (Тодорова Пиргова 2003: 226–227, бр. 170–172).

болести. Очи су „канал" којим се урок/страх/предмет од кога се уплашио најлакше може вратити у његову свест. Потом обавља мерење од ногу до главе (по висини).[15] Након тога одсеца конац маказама, уз изговарање поменуте молитве. Напослетку, делови конца се бацају у воду.

Крећући се временском линијом уназад, међу случајевима забележеним на простору Косова и Метохије нашем случају са терена близак је Вукановићев сведени опис из друге половине 20. века: „Дете кад стреца, 'секу му страшњицу'. Положе дете на леђа, покрију га платном, па на крст конац мере, од ноге до руке, тај конац баце у текућу воду (Средска)" (Vukanović 1986: 489). Са њиме коинцидира Јастребовљев опширан запис „лечења" страшњице, који је забележен читав век пре Вукановићевог (друга половина 19. в.) и сматра се првим записом те врсте на назначеном подручју (Бован 1980: 11). Обред се обављао уочи Ђурђевдана. Бајалица лечи страх мерењем пацијента унакрст, док он лежи на земљи лицем окренут надоле[16] (Ястребовъ 1886: 143, 144). Подударност Вукановићевог и Јастребовљевог записа са нашим (транскрипт 2) наводи на закључак о очуваности изворног смисла и традиционалних обредних поступака у народној медицини овог дела земље кроз векове.

О лечењу брадавица сведоче два различита обреда: у једноме је актер жена (транскрипт 1), у другоме мушкарац (транскрипт 3). Бајалица обред изводи крај текуће воде, показујући на чесму коју има у дворишту (*Радим на чесму тамо, код воду. Узмем у шаку со и при воду ту. Зачиним три пут. То да се као макну*). Брадавицу окружује сољу и водом (*мора да потакне човек ту брадавицу мало са со. Тако ју заокружим са со*), ограђујући оболело место од здравог. Додиривање брадавица сољу упућује на контагиозни принцип деловања на оболело место. Гест окруживања понавља три пута, палцем десне руке[17], уз вербални паралелизам о брадавицама које треба да падају као звезде на небу. Ако лечење не успе из прве, може се поновити још два пута. Правило утрајања, иначе, све троје познаје.

Када је реч о репертоару бајања, лечење брадавица наводи се као карактеристично „мушко"[18] (Тодорова Пиргова 2003: 57). У то нас је уверила

15 У литератури су описане варијанте мерења обима главе, распона руку или пак дужине човека по дијагонали/унакрст (нога и средњи прст супротне руке) (Тодорова Пиргова 2003: 320, 321 бр. 336, 337).

16 Други део обреда чини посипање болесника мекињама. Мекиње имају функцију да за себе вежу страх, ако је преостао након премеравања концем. Овај вишесегментни обред био је жив у Призрену, у другој половини деветнаестог века, када га је Јастребов забележио.
Готово идентичан обред за лечење *страве*, мерењем и одсецањем конца, забележио је деценију пре Јастребова Милан Ђ. Милићевић у Херцеговини (в. Милићевић 2022: 347).

17 У традицијској пракси, палац десне руке поседује нарочиту магијску вредност, синтетишући симболику десне стране као „јаке" и самог палца као најпокретнијег прста. Његов значај се раније код Срба додатно потврдио у контексту утврђивања идентитета, односно праксе у којој би лице „палцем дотакло хартију или што друго" (Тројановић 2008б: 63–64).

18 У случају бајача, који је, како је већ речено, преузео знање по женској линији (мајка, деда по мајци), дошло је до преплитања матрилатералног трансфера са специфично „мушким" репертоаром.

комплексност и сегментираност обреда који спроводи бајач. Његов обред је временски и просторно сложенији од претходног и састоји се из неколико фаза. Започиње стриктним прецизирањем када ће пацијент доћи. Календарско доба бајања одређује према црквеном календару, при чему се оријентише према положају месеца (*гледа се црквени календар кад је уштиī* (уштап[19]) *и од уштипа ūоследња четврт*), примењујући принцип паралелизма: као што се Месец смањује тако треба и брадавице да се смање и отпадну. Потом обезбеђује потребне реквизите: врбов прут и со. Одлази у шуму јутро уочи бајања, сече и ломи врбов прут: дужине двадесетак сантиметара, шиљи га при врху. За то време се моли врби[20] и месецу. Со коју користи је кухињска, јодирана.

Сам чин бајања обавља било где, не познаје захтев за строго одређеним местом (у његовој кући, случај бајања у канцеларији пацијенткиње). Том приликом бајач ножићем (показао је џепну бритву) прави урезе на врбовом пруту[21], онолико колико пацијент има брадавица (*кад дође ūацијенī који има брадавицу, ја само ножићем, само овако укрсīим и молим се Месецу... Значи, колико брадавица има ūолико ūуīа ја овако* (уреже)). Кад се процедура урезивања заврши, даје пацијенту да преброји опиљке настале урезивањем/урезе и подучава га како да их преброји (*дам ūацијенīу да он īо изброји. И ако има 30: 1, 2, 3...30. Онда да он īо ūоново врāти: 29, 28* (уназад броји) *и кад дође на један, да каже: ниједан*). Басме засноване на мотиву одбројавања (најчешће од девет до нула) су индоевропског порекла, широко распрострањене код свих јужнословенских народа, а на нашем ареалу најчешће су у источним и јужним крајевима Србије (Раденковић 1996: 244). Магијски текст чија се структура заснива на одбројавању евидентиран је у Кљаусовом индексу као сижејни тип A9, с тим да се овде јавља и бројање унапред, а потом одбројавање уназад, што је означено у индексу 1/I.10.1/A9 или 3/I.12.1/A9 (Кляус 1997: 191, 192). Мотив одбројавања / бројања уназад је специфичан деструктивни принцип у басмама којим се болест квантитативно своди на нулу (*ниједан*).

У завршници бајач даје пацијенту врбов штапић да га понесе са собом и одложи на суво место, при чему га подучава шта ће изговорити: *Ово дрво шīо се суши, īако и моје брадавице да ми се осуше*. Када се врбов прут осуши, пацијент ће га бацити у ватру. У току обреда со ставља на папир и њоме дотиче сваку брадавицу, након чега се со умотава у салвету и такође

19 *Уштāй* је пун месец. *Последња четврт* је седам дана након уштапа, то је доба када се осветљени део месеца смањује. Одабиром овог временског периода, бајач потпуно поштује бајалачке конвенције: „Најрадије се бајало у скончане дане, када опада месец, да би и болест опадала, увече пред залазак сунца, да с њим зађу (оду) и болести: 'Сунце залази да болест одлази'" (СМР 1970: 24).

20 Познато је да се молитва изговарала када се траве беру као лек (в. Раденковић 1996: 229).

21 Обред урезивања на штапу/прављење зареза у циљу бројања радње која се понавља (колико пута сркне воду, толико ореза пацијент треба да направи на ораховом штапу) и на крају бацање штапа у воду уз речи да се не врати познат је у записима са јужнословенског простора (Тодорова Пиргова 2003: 321, бр. 336).

баца у ватру. Гест се прати речима: *Овај со што се изгуби, што се троши, тако и моје брадавице нек се изгубе и троше*.

Очито је да вербални део оба обреда за лечење брадавица рачуна на дејство имитативне магије. У завршном сегменту симболично се уништава болест: бацањем соли у ватру, односно врбовог прута кад се осуши.

О спрези соли, ватре и штапа у обредима за лечење брадавица на Косову и Метохији сведоче записи Татомира Вукановића: „Онај ко има брадавице, треба да стави на сваку брадавицу по зрно соли, па да са руке сву со баци у огањ и од њега побегне, не окрећући се. Верује се да ће брадавице после тога ишчилети (Лешане)" и „Онај ко има брадавице узме 'стап' од багрема са бодљама и баје: 'Како стапче што се осушило, тако и моје брадавице да се осуше', па штапић окачи о вериге на огњишту (Призрен)" (Vukanović 1986: 481). Спецификум лечења брадавица код деце била је употреба врбовог прутића (Vukanović 1986: 488). На основу вишеструке подударности у елементима обреда између наше и Вукановићеве грађе можемо закључити да смо сведоци очувања кључних компонената бајаличке праксе на овом простору.

Ритуално понашање је понашање свих учесника у чину бајања са циљем остваривања комуникације са злим силама и преношења одређених порука њима. Препознајемо га у поступцима мерења, окруживања брадавица сољу и водом, одласка на чесму, одласка ујутру у шуму по врбов прут, као и у акцији шапутања, која је његов неизоставни чинилац. Док се код прве бајалице подразумева пасивно учешће учесника, код друге бајалице и бајача пацијенти имају извесна задужења, нарочито по окончању епизоде са бајачем у „главној улози": њихова обавеза је да баце исецкан конац у воду, односно да спале ритуалне предмете.

Гест мерења завређује да се о њему каже која реч више. Мера је замена за биће и доћи до нечије мере „исто је што и овладати тим чија је то мера" (Раденковић 1996: 84). Поступак *предавања мере* некоме, у нашем случају реци, замена је за човека и његову болест. Болест која је премеравањем *ухваћена* у конац најпре се сече одсецањем конца на мање делове и тако *умањује* (транскрипт 2). Потом се остатак конца предаје реци, удаљава од тела бацањем у текућу воду (– *Где оде тај страх? – Отидне, сине, низ воду*). Магијска логика налаже да се конац никако не баца узводно, да се болест не би вратила на човека.

У процесу бајања користе се одређени предмети. Улазећи у обред, они су као практичне ствари – из људске свакодневице или природе – губили утилитарну функцију и постајали *знаци*. Функција предмета које користе информатори одређена је традицијом и у њиховој пракси изнова се потврђује.

Вода је један од кључних елемената традиционалног погледа на свет старих Словена. Веровали су у њену амбивалентну природу. С једне стране, поседује животодавну, прочишћујућу снагу, с друге стране, она је опасна сила повезана с демонима другога света. Због тога је третирана као „елемент

који поседује магичну моћ", незамењиву у „врачању, гатању, бајању" (Бандић 1991: 61). Веровало се да има медијалну функцију, да раздваја људски свет од нељудског. Стога се сматрала захвалним посредником за протеривање болести на онај свет. У нашој грађи уочава се као *предмет* и као *место*. Захтеви испитиваних бајалица у вези са овим *предметом* су сасвим сведени[22], али традицијски потврђени: важно је да је текућа (транскрипт 2), може бити из чесме (транскрипт 1). Бацањем конца („мере човека") демон болести се протерује низ воду, да се не врати, будући да је ток воде иреверзибилан. Коначно, вода је станиште нечистих сила, те се бацањем конца у воду болест протерује у нељудски свет, где јој је место. Такође, она је и *локус* крај кога се врши обред (транскрипт 1). При томе се њоме „зачиње" со и потврђује исконска лустративна функција.

Со је култни праелемент, у функцији је апотропеја. Опште је познато да се користила у обредима рођења и крштења детета, свадбеним обредима, као и у народној медицини. Заштитна функција је заснована на њеним материјалним својствима: човек вади со и она припада свету културе; била је незамењива у прошлости за очување хране[23] (в. СМ 2001: 502–503). У обредима везаним за рођење и на свадбама сматрало се да со, по правилу, одбија зле силе, док је нуђење хлеба и соли било у функцији успостављања пријатељства међу људима. Често је бајаличко средство. Због мноштва и ситне, зрнасте структуре, у бајаличким текстовима се асоцира са звездама.[24] У бајању против брадавица (транскрипт 1), док изговара формулу о падању звезда и брадавица, бајалица их окружује сољу која је умешена водом. Окруживање има улогу обележавања линије преко које болест не сме да се шири (уп. са Бандић 1991: 112). Спој соли и воде асоцира на морску воду, у коју се (честа бајаличка синтагма „морске дубине") терају уроци и болести у бројним басмама. Спрега соли и ватре је такође позната. По украјинском веровању, зли дух се плаши соли и „никад неће прићи → ватри у коју је бачена со" (СМ 2001: 503). У нашем материјалу се јавља у захтеву бајача (транскрипт 3) да се со којом су додирнуте брадавице по окончању обреда баци у ватру.

Култ ватре код Срба је прастар, сложен и издиференциран. Међутим, преовлађивале су представе о њеној „чистилачкој (лустративној) и заштитничкој (апотропејској) моћи" (Бандић 1991: 70). Ватра је конститутивни елемент бројних ритуала (календарских, породичних, привредних), међу њима и исцелитељских обреда. Људи су сматрали да се тада активира „добра природа ватре" (Тројановић 2008а: 253–256), која се

22 У бајаличкој традицији забележени су захтеви типа: вода са девет извора, са воденичног кола, вода са надгробних споменика, вода донесена са три чесме, вода ухваћена уочи неког црквеног празника и др. (в. Раденковић 1996: 109–110).

23 О оваквој употреби соли сведочио је бајач, причајући о начину живота његове породице у прошлости.

24 На Косову, у лечењу болести „надворице" бајалица је увече кад се појаве звезде сољу три пута додиривала земљу и изговарала: „Данас и крупа и звезда, / сутра ни звезда ни болест" (Бован 1980: 67).

манифестује у гестовима спаљивања ритуалних предмета. У том смислу се со којом су дотакнуте брадавице и осушени врбов прут (транскрипт 3) дају пацијенту да баци у ватру. Овим чином потврђује се њена функција очишћења.

Конац је вид „мере" ствари или живих бића, чија је својства примио, будући да је био са њима у додиру. У бајаличкој пракси најчешће је употребљаван црвени, али се помињу и златни, свилени, испредени из више боја (Раденковић 1996: 152). Бајалица у нашем случају истиче да није битна врста ни изглед конца, уз стриктно ограђивање: *само црн не*. Очито да се у бајању за излечење не користи предмет са хтонским обележјем.

Маказе су као култни предмет играле значајну улогу у заштити здравља. Веровало се да попут свих металних и оштрих алатки (нож, срп, секира и др.) играју апотропејску улогу у борби против нечистих сила (в. Тројановић 2008а: 254). У пракси народног лечења коришћене су у обредима за „сечење" болести. Обично је бајалица то чинила сечењем по ваздуху око пацијента. У нашем материјалу са терена (транскрипт 2) бајалица одсеца конац, део по део, чиме се симпатичким путем умањује и сече болест. При томе експлицира жељу *да му бидне од моје руке све добро*, која има утемељење у традицији: „Свака бајалица отклања болест, тј. скида је као да је руком однесе" (СМР 1970: 24).

Позната је распрострањена примена врбе у народној медицини и етноветерини. Молитва коју јој бајач (транскрипт 3) упућује потиче из најстаријих слојева веровања у сакралност елемената из природе и указује на очуване трагове анимизма до нашег времена.[25] Наш теренски запис у том делу потврђује „дубоко усађено поштовање предмета природе засновано на веровању у њихову светост, па стога од њих прете и опасности ако се нарушава светост" (Радовановић 2017: 496).

Средином прошлог века је на простору Жупе забележено веровање да се ритуал лечења може обавити „само у одређено време и на за то погодном месту" (Knežević 1962: 117). То је у складу са општом представом о неопходности строгог уважавања просторно-временских параметара да би се постигао жељени циљ. Прва бајалица упућује на битност просторне координате: крај текуће воде, али јој време није битно, тачније, према договору. Бајалица из другог транскрипта не помиње битност хронотопа, показујући на једини кревет који има у соби.[26] Бајачу је време практиковања обреда од изузетне важности, што није случај са простором.

25 Софрић претпоставља да се у врби скрива некадашњи бог пролећа, чиме потврђује своју претпоставку с почетка одреднице Врба да је она симбол пролећа, „чилог и крепког здравља, и дугог и жилавог живота" (Софрић 1990: 72–74). Наведена симболика врбе у сагласју је са њеним значењем у народној култури Срба, где ово дрво симболизује здравље, због чега је коришћено у народној медицини (в. СМ 2001: 100).

26 „Бајања од страха код Срба и Бугара најчешће су се обављала поред огњишта, како бацањем брашна на зид, тако и салевањем олова" (Раденковић 1996: 178). Бајање од страха бајалица (транскрипт 2) обавља у својој соби, на једином кревету, будући да не поседује огњиште јер живи у стану који има грејно тело на струју.

Очито да се овде срећемо са последицама увођења новина у народну медицину и извесне „иновације" традиције, у правцу усклађивања са потребама и могућностима свих учесника у процесу лечења.

Просторне координате: лево–десно, горе–доле, напред–назад потврђују се у нашем случају податком да се окруживање оболелог места врши палцем десне руке и захтевом да се пацијент, по завршетку бајања, док напушта бајаличину кућу, не сме окренути (транскрипт 1).

Поређењем наших теренских бележака из 2025/2026. године са записима Јастребова из 1886. и Вукановића из 1986, закључујемо да смо сведоци вишевековне стабилности обредне структуре на подручју Шар-планине. Архаични језички паралелизми и магијске радње преживели су практично непромењени. Једина уочена одступања у односу на традицију очитују се у погледу просторно-временских захтева и тумачења порекла болести: обред је са огњишта или из природе прешао на кревет у стану бајалице, појава трансцендентне инстанце у сну замењена је болесним братом, а демонски узрочник „нервозом и свађом". Ове измене сведоче о великој животној еластичности народне праксе лечења. Сведоци смо, с једне стране, постојања континуитета кроз векове, а с друге стране, адаптибилности традицијског система.

Рад се темељи на грађи прикупљеној на самом извору, уз свест да подаци нису потпуни у свим сегментима, будући да наша истраживања тог дела земље нису окончана. Подаци и записи са терена не претендују на коначност, већ представљају прилог проучавању савремене бајаличке праксе и полазиште за даља истраживања.

ЛИТЕРАТУРА

Бандић 1991: Душан Бандић. *Народна религија Срба у 100 појмова*. Београд: Нолит.

Бован 1980: Владимир Бован. *Народна књижевност Срба на Косову. Књ. 9. Говорне народне творевине*. Приштина: Јединство.

Vukanović 1986: Tatomir Vukanović. *Srbi na Kosovu II*. Vranje: Nova Jugoslavija.

Ђорђевић 1938: Тихомир Р. Ђорђевић. *Зле очи у веровању Јужних Словена*. Београд: СКА.

Ђорђевић Белић 2015: Смиљана Ђорђевић Белић. „Истраживач, пацијент, крадљивац: теренско документовање бајања из домена традиционалне медицине". *Савремена српска фолклористика II*. Зборник. Ур. Смиљана Ђорђевић Белић. Београд: ИКУМ–Удружење фолклориста Србије–Универзитетска библиотека „Светозар Марковић". 415–443.

Илић 2005: Марија Илић. „Тајно знање: *Боґ ми то дароваја". Живот у енклави*. Зборник. Ур. Биљана Сикимић и др. Крагујевац: Центар за научна истраживања САНУ и Универзитет у Крагујевцу. 221–243.

Ястребовъ 1886: Иванъ Степановичъ Ястребовъ. *Обычаи и пѣсни турецкихъ Сербовъ (въ Призренѣ, Ипекѣ, Моравѣ и Дибрѣ). Изъ путевыхъ записокъ*. С. Петербургъ : Екатеринивскій кан. 626. <https://pretraziva.rs/show/obychai-i-pesni-tureckih-serbov.pdf> [12. 8. 2026].

Клајн, Шипка 2006: Иван Клајн, Милан Шипка. *Велики речник страних речи и израза*. Нови Сад: Прометеј.

Кляус 1997: Владимир Леонидович Кляус. *Указатель сюжетов и сюжетных ситуаций заговорных текстов восточных и южных славян*. Москва: Российская академия наук, Институт мировой литературы им. А. М. Горького. <https://booksite.ru/fulltext/kljaus/text.pdf> [15. 8. 2026].

Knežević 1962: Srebrica Knežević. „Narodna medicina u selima Sirinićke župe". *Acta historica medicinae, pharmaciae, veterinae. Časopis Jugoslovenskog društva za istoriju medicine, farmacije i veterinarstva*. Ur. Vasa Butozan, god. II, sv. 1, 112–126.

Милићевић 2022: Милан Ђ. Милићевић. *Живот Срба сељака*. [Преуређено издање из 1894. г.]. Београд: Порталибрис.

Николић 1961: Видосава Николић. *Природа у веровањима и обичајима у Сретечкој Жупи*. Гласник Етнографског института САНУ. [Сепарат]. Београд. 114–137.

Плотникова 2009: Анна Аркадьевна Плотникова. *Материалы для этнолингвистического изучения балканославянского ареала*. Издание 2-е. Москва: Российская академия наук, Институт славяноведения. [Упитник је штампан у руском оригиналу и српском преводу, који следи иза њега: *Materijali za etnolingvističko proučavanje balkansko-slovenskog areala*. Прев. М. Илић]. <https://inslav.ru/images/stories/pdf/2009_Plotnikova.pdf> [20. 7. 2026].

Раденковић 1982: Љубинко Раденковић. *Народне басме и бајања*. Ниш: Градина; Приштина: Јединство; Крагујевац: Светлост.

Раденковић 1996: Љубинко Раденковић. *Народна бајања код Јужних Словена*. Београд: Просвета–Балканолошки институт САНУ.

Радовановић 2017: Миљана Радовановић. „Антропогеографска, етнографска и фолклорна грађа о Горанцима, Опољцима и Сретчанима у изворној литератури". *Сиринић, Средска, Гора и Опоље. Насеља, порекло становништва, обичаји*. Зборник. Прир. Борисав Челиковић. Београд: Службени гласник – САНУ. 469–582.

Софрић 1990: Павле Софрић. *Главније биље у народном веровању и певанју код нас Срба / по Анђелу де Губернатису; скупио и саставио Нишевљанин*. Фототипско издање. Београд: БИГЗ.

Стефановић Карацић 1975: Вук Стефановић Караџић. *Српски рјечник*. [фототипско издање *Рјечника* из 1852. године] Београд: Нолит.

Тодорова Пиргова 2003: Ивета Тодорова Пиргова. *Баяния и магии*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов". <https://www.scribd.com/document/693339141/I-Todorova-Bayania-Magii> [10. 7. 2026].

Тројановић 2008а: Сима Тројановић. *Ватра у обичајима и животу српског народа*. Том II. Београд: Службени гласник.

Тројановић 2008б: Сима Тројановић. *Психофизичко изражавање српскога народа поглавито без речи*. Том III. Београд: Службени гласник.

СКРАЋЕНИЦЕ

СМ 2001: *Словенска митологија. Енциклопедијски речник*. Ур. Светлана М. Толстој, Љубинко Раденковић. Београд: Zepter book world.

СМР 1970: *Српски митолошки речник*. Прир. Шпиро Кулишић, Петар Ж. Петровић, Никола Пантелић. Београд: Нолит.

Snežana PASER ILIĆ

TRADITION OF INCANTATION IN KOSOVO AND METOHIJA
(A Study of Three Cases of Contemporary Incantations)

Summary

The paper presents three cases of contemporary incantation practice recorded at two locations in the Sirinićka Župa. It is based on the study of incantation rituals performed by three informants, each of whom specializes in treating a single ailment (two perform incantations against warts, while the third treats fear). Since the practitioners refused to disclose the incantation formulas to the researcher in full, the analysis focuses on fragments of the texts and the accompanying ritual procedures. The recorded practices are compared with analogous cases described in the literature on traditional healing practices in the South Slavic linguistic area. The study has shown that women continue to be the predominant custodians and transmitters of the tradition, while men assume this role only in exceptional cases.

Keywords: folk medicine, ritual, fragments of a charm, Sirinićka župa, the role of women, the role of a man, *sečenje strašnjice* (cutting the fright), wart charming.

ТРАНСКРИПТИ[27]

[1] Благица. Против брадавица.

Благица (девојачко Пањић) Јанковић, рођена 1953. године. Разговор вођен 11. 11. 2025. У тренутку вођења разговора има 72 године. Медицински радник, у пензији. Место Севце.

С1: Је л долазе људи?

Б: Па има, има.

С2[28]: Синоћ у кафани Љ. Г. ми рече у Врбештицу има нека жена што гаси жарје.

Б: А, зар не умрла, Радојко?

С2: Не знам. А знаш која? Овај, Петројка, што за... Е, па њена мајка.

Б: Је она умрла.

С2: Е, па не знам.

Б: Већ друга ако се појавила, то не знам, стварно.

27 Транскрипција је језички верна изворном тонском запису, без ауторских корекција, у циљу поштовања законитости локалног говора и идиолекта информатора.

28 Саговорник 2 се на овом месту показује као сведок који посредује сазнање о пракси једне бајалице, од пре више деценија, са којом су чланови његове породице били у контакту, али не и он. До тренутка писања ових редова нисмо успели да ступимо у контакт са особом на коју је она пренела своје знање.

И: Шта сте ми рекли, како се Ви зовете?

Б: Јанковић Благица.

И: То је удато Јанковић, а девојачко?

Б: Паљић.

И: Шта кажете, научили сте од? [...] Свекрве?

Б: Од мајке. Знала прабаба, па ондак баба, па мајка, па ја. Али ја нисам хтела. Али мајка... Пиши, вика, да знаш. Аманет оставила. И тако сам записала на папир. Па док умрла она. А док жива била, нисам радила. Није било потребно, не оба две у исто време. Е, кад она умрела, како ћу, шта ћу. У амбуланту сам радила. Долазили ту већином људи, и тако, ту сам почела. После кући долазили и тако.

С1: И колко година већ ово како радиш?

Б: Па седамнаест година. Мама ми умрла осамнаест, па прошла година, па сам то почела да радим.

И: Како то изгледа кад Вам дођу људи. Шта они траже и шта Ви радите? Како почнете да радите?

Б: Радим на чесму тамо, код воду. Узмем у шаку со и при воду ту. Зачиним три пут. То да се као макну.

И: Ту мора лично да Вам дођу људи?

Б: Да, да, лично. Јер мора да потакне човек ту брадавицу мало са со. Тако гу заокружим са со. Ако прође одједном, не долазе, ако не, још једном-два пута дођу и прође.

И: Прође?

Б: Прође.

И: Ви кажете неке речи? Нешто треба да кажете?

Б. Да. Да. Не знам да л' да кажем?

И: Слободно, то је суштина.

Б: То тако узмем ти кажем со. Што вико: – Звезде на небу и... / звезде кад падну / и брадавица да падне. Зачиним то и толико. То је то. Нема неке [неразговетно.]

И: Не дуже?

Б: Не, не. Два реча–три. На чешму. Не заврати се она кад пође, на пример...

Ја: Не сме да се окрене?

Б: Не, не. И то је то. Ништа друго. Со ставим ту где је брадавица и онда са воду овако тапнем са овај прст на брадавицу. {Показује на палац десне руке.} И то три пута се ради.

С1: И онда говориш: како звезде падају на небу тако и брадавица да падне?

Б: Е, то, то! И још по нешто тако...

С1: А шта је то по нешто? Кажи нам слободно.

И: Слободно!

Б: (Смех.) {Окреће се ка мени.} Да ми узмеш занат? (Смех.) Него знаш како: можда то је аманет да не пренесеш до краја. Ето то ти кажем. {Обраћа се истраживачу.} Живота ми, све што сам ти рекла, све је тачно.

Верујем. Три пута то на чешму. Тако. Око брадавице мало са со зачиниш. Обична кухињска со. Мораш мало да држиш на длан, са палцем да радиш то.

И: А вода треба да тече за то време?

Б: Па да тече. Одеш до чешме, у реку, поток, где стигнеш.

И: Аха, битно да је крај воде?

Б: Да. Само вода да је. Да пипнеш воду и со. Ништа друго нема, живота ми.

И: А баш би било занимљиво да има... А само против брадавица или још нешто знате да помогнете?

Б: Не, не. Само брадавице.

С2: Била је једна баба, она је на другачији начин радила брадавице, она са мачку и ја сам Јовану водио исто код њу. Ову моју постару ћерку. Она је имала катастрофа на руке. Као дете, колико је тад имала 7–8 година. И мачка онда лиже нешто тамо. И она је исто нешто говорила, ко зна шта. И онда оно крпче, крпа нека, онда то се донесе, онда стављали смо на кокошињац.

Б: Е, па тако било раније.

С2: Ту крпу што додирне брадавице, таке-таке-так [ономатопеја додира], и онда ту крпу на кокошинац.

С1: И какву је симболику то имало то што сте носили? Немаш појма.

С2: Не знам. И мачка је лизала. Да ли је то било сало или нека специјална маст. Не знам.

Б: Али она је морала то да нарекне. [Да каже неке речи.]

С2: Тако је, она је причала нешто у себи. Није то на глас као кад радиш, ово је друго...

Б: Шапућеш тако. За себе. Јесте, тако.

И: А је л' сте научили неког свог Ви? Да неко од вас ради?

Б: Не још!

И: Ни Ваша ћерка чак не зна?

Б: Не зна. Она видела на папир, записано је. Али не још, то аманет оставим ја.

И: А забележили сте? Да се не деси да се заборави то. [...] Па добро, хвала!

[2] Костадинка. Сече страшњицу.

Костадинка Динка (дев. Стојановић) Вуксановић, рођена 1940. Разговор вођен 12. 11. 2025. У тренутку вођења разговора има 85 година. Домаћица, писмена. Место Севце.[29]

К: Ја страшњицу сечем. Друго не знам. И прође. Легну, они легну на кревет. И измерим ги. Конац, клупче имам и мерим. Долазе и деца и стари. Измерим и(х) са конац, скратим и шапћем.

С1: Шта шапћеш, ако није тајна?

К: Па тако викам Боже, молим Бога. Да прође, да му буде све добро.

С1: А конац, шта радиш после?

29 Због смањене комуникативности информатора, на тонском запису се, осим истраживача, чује и глас саговорника, који је означен са С1. Костадинкин опис ритуала је сведен и фрагментаран, са учесталим понављањем делова дискурса.

К: Па мерим, па сечем.

С1: Како га сечеш, на комаде или скраћујеш?

К: Скраћујем. На комаде. После они га баце низ воду.

Ја га измерим прво, па скратим, после они га бацу низ воду. [Примедба: К. понавља више пута исту изјаву.] Ко има страх, ко је нешто уплашен. Иду стари људи, иду млади, деца.

С1: Је л' им помаже?

К: Помаже. Па ето, вика, деце праћало у болницу, сад хвала Богу дошли да ме награђују.

С1: Одакле били ти људи? Одавде из Жупе?

К: Има их од свуда, из Штрпце, из Бетиње, од свуда, и од далеко, из Призрен. Ови наши који су познати, па вика: – Једна баба знаје тој за стра. – Је л можеш да ме одведеш?

– Могу. Нешто познати. И дођу они, и скратим ги ја, и супер.

Вика дете. За болницу они га праћали. Сад, хвала Богу, вика, да чуknем у дрво, супер је. Тако нешто од старине што било. И стари људи то праили.

С1: А то си знала од раније ил' неко ти пренео?

К: Мајка, мајка. Од мајке, њојна мајка јој казала.

С1: Значи, и баба, и мати, па сад ти. А хоћеш ти да пренесеш некоме?

К: Па, хоћу, хоћу, како нећу, али млади слабо се занимају. Ја док сам жива свакому је добро, а сад они како хоћу.

И: Колико пута конац исечете?

К: Па док има, га скратиш. По мало. {Показује палцем и кажипрстом 2–4 цм.} Све док има га кратиш.

– Смо га водили по болнице, каже, али фала Богу, после ме наградиле. – Ама немој, викам, ја не радим за паре. Тек тако.

И: Да ли је битно које је боје конац? (Ћути.) Је л битно какав је конац?

К: Нема везе. Само црн да не. Црн не.

И: Је л' Ваш конац или њихов?

К: Па наш, наш. Мој конац. И тако, свакому је добро. Са маказе скратим. Молиш Бога како треба да буде добро све.

И: Је л' су исте речи за мушкарца и жену?

К: Исто је тој. [...] Вика, по лекаре децу водимо. И слабо помаже. Једни из село им рекне:

– Море, само код бабе иди, можда има стра велики па ће и(х) прође одма. – Ооо, ја ће те наградим, вика. После они ги довели овде, они не знали...

И: Од чега се људи плаше, шта кажу?

К: Не знам. Сваки има своје, неки се свађа, неки се уплаше, од свег. Тако се потре(с)у, и кад умре човек, не дај боже. И млади и стари. Па се уплаше, па не можу ни да спаву. И иду код мене. (Краћа пауза.) И то је од мајке, моја мајка, њојни њена мајка казала, па после моја мајка мене. Ишли људи код лекара, па ништа. Овако не боли ништа и супер. [...]

Ако му је помогло једанпут, ако не, до три пута долази.

И тако, сине... Молиш Бога, да буде добро, у реду. Ако је слабо, а га чува Бог. Да му буде добро од моје руке.

И: Те речи сте од мајке чули? Тако да моли? То Вас је мајка научила?

К: Мајка, мајка. Не боли ништа, вика, одма ги прође. Има људи по болнице седи годинама. – Море пробај овамо, вика, не кошта ништа. И дошо. – До три пут, викам, мора да му исечемо. После трећи кад дошо, ме наградија, разне паре. Ја не радим за паре. Него за сеап [севап]. Да му буде добро. – Смо га водили јадничак видиш, нит леба сме да једе, нит да говори, нит спава, нит лежи. А сад супер му.

И: И само то, ништа друго не радите, не помажете људима? Само за страх?

К: Може за све. Од нервозе све се добива, синко. Па свађа. Али не, супер, сваки се по(х)валијо. [Понавља да не ради за паре, него за севап.]

И: Да ли ћете ово некоме пренети?

К: Ја ги викам децама, а они кажу: – Ајде бре мати, има доктор. – Ама доктор је друго, а ово је друго. Несам доктор школе да учим. [...]

Него тако, мајка нешто сањала на сан, не дај Боже, брат био много болан и дошао је на сан и вика: – Знаш што, вика, да узмеш конац и да ме измериш, и шапћи: Дај Боже да му бидне од моје руке све добро, лако. Одма да му буде здраво и живо!

И тако било. И после моја мати, па мене. То на сан јој дошло. [...] После мати па мене ми казала и тако.

И: Где оде тај страх?

К: Отидне, сине, низ воду. Не праиш то ништа ником лоше, то вода однесе. Где иде вода, нека носи лоше за човека.

Јес. Измериш га лепо на кревет, он легне, покријеш га мало на очи, пешкиром га покријеш, измериш га и шапћеш то, молиш Бога. {Показује рукама мерење по дужини.} И супер ги је свакому...

Викала ми је мајка: – Усептило га је нешто. И старому и младому, који дође на врата, немој да га вратиш. Викам: – Има доктора. – Ма доктор је за друге ствари. Тако остало, сине.

Док сам жива, ја викам децама. Кажу: – О, бре, мамо!

(Преноси туђе искуство:) – Мој син, 19 година, вика, готов би да ми умре, и по болнице и свуда. – Море идите ви код бабе, пробајте!, и тако остало, сине. Сви тако, оно жупа иде. Сваки има своје проблеме.

[3] Тоза. Лечи брадавице.

Светозар Тоза Јанићијевић, рођен 1962. Разговор вођен 15. и 16. јула 2026. У тренутку вођења разговора има 64 године. Кувар по струци, 3 разреда средње куварске школе. Место Беревце.

И: Од кога сте наследили знање?

Т: Од мајке. Раније смо држали стоку, знаш. Ја сам био мало вреднији. Нас четворо браће. Деда је мени све то испричао, али пре тога ми је рекао: – Немој док ми је ћерка Радмила жива, него после њене смрти то узми да радиш.

И: То је деда са мајчине стране?

Т: Јесте. Јер она је била јединица. Ћале мој је био ту [дошао у кућу, домазет].

То од њега и од мајкине мајке.[30] Она се родила као неспособна и звала се Цвета. Није могла четири-пет године да хода и онда неки оца, шта ја знам, прекрстили је, звали је Вука. Дали јој име Вука. И онда она могла да хода, али са штапом, лева нога јој била краћа, а рука јој била одузета. И тако мој деда био сиромах, без оца, мајка му се преудала и оставила га са три месеца. И ондак у селу биле жене које дојиле децу и тако он био сиромах, а баба моја... овде на Брезовици био рудник и њен брат био директор... и баба тако као неспособна била куварица и саг брат да гу усрећи запослио деду горе, али баба пошто је била петнаест година старија од њега и роде једно дете – моју мајку. Ондак моја мајка роди четири сина и од четири сина имамо четрнаесторо деце. Сви смо заједно...

И: Ко је први имао знање?

Т: Деда, он то знање добио од неког Шиптара. Он био глув и није чуо, слабо, и он брадавице да му оно учини, мислио да он шапуће, али он то говорио, и деда то ухватио.

И: Он је на неки начин украо знање?

Т: Да. Украо знање. Кажу да раније краве, знаш брадавице на сисе, и то је боли, нису могли да је помузу, и то је радио, знаш.

[...]

Е, сад, то се ради кад је мена месеца, гледа се црквени календар кад је уштип [уштап[31]] и од уштипа последња четврт.

Ово је врба [показује издељан, правилан, врбов прут од двадесетак цм], одем ја и посечем ово дрво врбу и читам молитву, у себи читам молитву, молим се врби и Месецу.

И: У које доба дана одете?

Т: Није битно. И сад, кад дође пацијент који има брадавицу, ја само ножићем, само овако укрстим {бритвом направи угласт зарез на прутићу} и молим се Месецу. И за сваку брадавицу ја урадим овако {показује на угласте опиљке врбе који падају на сто}. Значи, колико брадавица има толико пута ја овако {уреже}. Кад све се то заврши, та процедура, дам пацијенту да он то изброји. И ако има 30: 1, 2, 3...30 онда да он то поново врати: 29, 28 (уназад броји) и кад дође на један, да каже: ниједан. Ја њему дам овај штапић, да он стави негде где неће да се кваси, да буде под стреју, под настрешњицу, да се суши и да каже: – Ово дрво што се суши, тако и моје брадавице да ми се осуше. То је тај цео поступак. Значи, ја молитву молитвим са Месецом. И тако те речи неке... Тако те брадавице за месец, месец и нешто дана...

30 Из разговора сазнајемо да су Тозини деда и баба по мајци имали извесне бајалачке способности.

31 Уштап је пун месец. *Последња четврт* је седам дана након уштапа, то је доба када се осветљени део месеца смањује. Смисао бајаличке праксе у те дане садржан је у паралелности радње: као што се месец смањује тако треба и брадавице да се смање и отпадну.

Нема ни теоретске шансе, од сто посто деведесет и пет посто отпадну из прве. А ако не отпадну, поново га позовем [да дође], али не могу више од једног дневно да урадим. Ако урадим, једноме прође, једноме не. Само једном дневно. И поврх тога одмах узмем и крупан со, јодидран со, на једном папиру, и сад дотакнем сваку брадавицу са крупан со, узмем овај со и то се умота у салвету, то се баца у ватру. И се каже: – Овај со што се изгуби, што се троши, тако и моје брадавице нек се изгубе и троше.

То је за сад увек било успешно. Пре, ајде да не слажем три месеца, била једна девојчица мала, четири године, из село. Мајка је довела. И били у Београд, и горели брадавице око пупка, мала девојчица, и доле и све, па можда имала двесто брадавица, и по стомаку и ја то ги одрадим. И можда пре две недеље-петнаест дана их сретнем, и кажем:

– Како? И она ги спусти тренеркицу, чисто ко зид [нема више брадавица]. Ефикасно...

Значи, само седам-осам дана у месецу. Само их тад радим. Гледам у црквени календар. Не могу други дан да радим.

И: А кад се сече врба, исто у то време?

Т: Да, да. Исто тај дан. Могу ујутру да исечем, а увече се одради, јесте, тај дан.

И: Је л то одређена врба?

Т: Не. Било која врба.

{Сликам штап.}

И нарез. И ондак свако ово што падне се да молитви. То ја молитвим у глави док ово радим и никад не може да примети пацијент кад му падну брадавице, то само изјутра може да види. Кад се умије да нестало. То не може никад да се види, то се постепено потроши...

Ej, то ти нисам рекао, значи, по обичају мора нешто да се да, нема одређена цена колико ти кошта, 100 динара, 200 и то се зове иљач. То је турска реч, вероватно архаизам, али „даје се за иљач". 50 динара, 100 динара, али мораш нешто да даш да би ти било успешно. [...]

Е, сад сам се сетио: кад сам био за документа, за радне књижице, пошто нећу више да радим. Е, сад једна млада радила, и видим брадавице овде и оведе и на другу усну скроз {показује на своју горњу и доњу усну}, а мени дође жао. Љиља се зове, знам јер баба ми је из њихове породице, и кажем: – Шта је ово? – Ишла сам у Београд, каже, ништа. – Ти није проблем да дођем за десет минута, кажем. Ја се вратим [ишао је по прут врбе], изађе онај што ради са њом. Прошло од онда месец и по дана, гледам, чисто. Каже: – Јој, брате, не знам чиме да ти се одужим. Кажем: – Севап је, ништа. [...]

Све сам ти реко. За брадавице, не бајем друго осим тога. То баци пацијент у ватру.

И: А кад Вам дођу, где примите пацијенте?

Т: Овде. Није битно где. Пре неки месец. Једна жена, пустили је из болнице, рак или шта. Ја сам је излечио. Само ожиљак остао (на оку). Ми купила не знам шта.

УДК 821.163.41.09-13 Костић Л.

Оригинални научни рад

*Луси Г. КАРАНИКОЛОВА-ЧОЧОРОВСКА**
Универзитет „Гоце Делчев" – Штип
Филолошки факултет / Goce Delcev University Stip

ЕПСКИТЕ „ЈАДРА" ОД КОСОВСКИОТ МИТ ВО ПЕСНАТА *КОСОВО* ОД ЛАЗА КОСТИЌ: ЛЕКСИЧКО-СЕМАНТИЧКИ ПРИСТАП

Апстракт: Оваа статија се занимава со третман на епските „јадра" од косовскиот циклус што се трансформирани во песната „Косово" од Лаза Костиќ. Нашиот пристап се фокусира на централните епски мотиви од фолклорната традиција и колективната меморија, а анализата ја спроведуваме по пат на лексичко-семантичка експертиза. Се покажеува процесот на преобразба, така што епските „јадра" се изолираат, се прави нивна лексичка квалификација и се интерпретира нивното значење. Во тој процес на трансформација, лирскиот субјект од песната на Костиќ ја заменува колективната епска перспектива од народниот фолклор, а Косово од историска вистина/настан станува симбол. Оттука, нашата цел е да упатиме и на „префинетиот" начин на кој Костиќ ја прави таа преобразба – без ресемантизација, интегрирајќи ги мотивите на едно место во модерна индивидуализирана визија за Косово, во духот на иманентниот на Костиќ романтичарско-филозофски наратив.

Клучни зборови: Косово, избор/судбина, жртва, чест, херојство, трагедија.

ПРИСТАП

Великодостојникот на српската национална култура од втората половина на 19 и почетокот на 20 век, Лаза Костиќ, во раната песна „Косово" (1865) прави своевидна трансформација на основните мотивски пунктови од косовскиот циклус, кои ги нарекуваме епски јадра. Во тој процес на поетска преобразба, во дискурсот на Костиќ доминира лирската вокација, без притоа да се изврши ресемантизација на основните епски јадра. Се чини парадоксално, еден типичен епски настан од националната историја и народната традиција да прозвучи лирски во уметничката поезија, но сепак, тоа е можно кај еден Костиќ, чија севкупна творечка, филозофска,

* ORCID 0009-0005-7940-1513, lusi.karanikolova@ugd.edu.mk

публицистичка, па и национално-политичка активa во своите корени се потпира на т.н. панкалистичка онтолошка идеологија, која и самиот ја заговарал и според која, впрочем и живеел.

Оваа статија се занимава со процесот на „пренос“ на епските јадра од косовскиот мит во доминантно лирскиот амбиент на песната „Косово“ од Лаза Костиќ. Песната е дел од поголемата целина „Беседа – алегориска драма без дијалог“ и претставува своевидна синтеза на народно-епската традиција и романтичарско-симболистичката поетика на Костиќ, така што го издигнува косовскиот мит до ниво на универзален духовен и национален архетип.

Нашиот пристап се фокусира на централните епски јадра од фолклорната епска традиција и колективната меморија – жртва, избор, чест, херојство, предавство, емпатија/милосрдие, колективна/национална трагедија („Кнежева вечера“, „Пропаст на српското царство“, „Цар Лазар и царица Милица“ и „Косовска девојка“), кои кај Костиќ добиваат специфична филозофска длабочина.

Анализата ја спроведуваме по пат на лексичко-семантичка експертиза, која треба да го покаже процесот според кој се „случува“ трансформацијата, така што епските „јадра“ се изолираат, се прави нивна лексичка квалификација и се интерпретира нивното значење, кое треба да го потврди нивното фолклорно потекло. Во тој процес на трансформација, лирскиот субјект од песната на Костиќ ја заменува колективната епска перспектива од народниот фолклор, а Косово од историска вистина/настан станува симбол. Нашата цел е да упатиме и на „префинетиот“ начин на кој Костиќ ја прави таа преобразба – без ресемантизација, интегрирајќи ги мотивите на едно место во модерна индивидуализирана визија за Косово, во духот на иманентниот на Костиќ романтичарско-филозофски наратив.

ЗА ПАНКАЛИЗМОТ НА КОСТИЌ

Потрагата по епските никулци од косовскиот мит, кои имаат улога на носечки столбови во градбата на песната „Косово“ од Лаза Костиќ ја наметна потребата, пред сè, да се обрне елементарно внимание на поетовата панкалистичко – онтолошка концепција, како суштина на севкупната негова дејност, вклучително и поетската.

Терминот панкализам (грч.) е граматичка сложенка, изведена од префиксот „пан“, „со значење сè, сосема, сеопфатно, целосно“ (Миќуновиќ 1990: 440) и „калос“, со значење убаво. Станува збор за филозофско-етичко гледиште, според кое целата стварност е проникната со убавина, а светот е уреден според законите на убавината и складноста. Во своите расправи „Основи на убавината во светот со особен акцент на српските народни песни“ (1880) и „Основно начело, критички вовед во општата филозофија“ (1884),

самиот Костиќ експлицитно се произнесува како поддржувач на панкалистичката концепција, која имал прилика да ја усвои од европските обрасци на своето време, германските естетичари – хегелијанци, но и благодарение на неговото темелното познавање и упатеност во широкиот спектар на познати имиња на европската наука и култура, од антиката па сè до неговото современие. Лаза Костиќ особено го истакнува „начелото на вкрстување“, така што, „[…] Секоја појава е дотолку посовршена доколку што појасно и што пообилно во неа се прикажува начелото на вкрстување, во кој било облик“.

Старите Грци (Емпедокле и Хераклит), вели Костиќ, први го спознале ова начело и:

> […] ја сфатиле и ја издигнале до ниво на вселенски закон мислата за помирување на противречностите, мислата за плодниот отпор, антагонизмот, мислата за обилност од антитези, нескладност во складноста и складност во нескладноста, со еден збор мислата на вкрстувањето (цит. сп. Микавица 2011: 12).

Панкалистичката онтолошка естетика[1] на Костиќ подразбира не само теорија на уметноста туку и поглед кон битието. За поетот, убавината е темелен принцип на постоењето, зашто таа не е само својство на уметничките дела туку и закон според кој е устроен космосот. За Костиќ, судирот на противречностите произведува повисока складност (опозицијата: живот–смрт, на пример, во косовскиот циклус го изродува епското јадро „избор“ на кнезот Лазар, што потоа во поемата „Косово“ латентно се интегрира во основното значење; или опозицијата пораз – победа, уште во народната традиција станува „победа во пораз“, а кај Костиќ добива неколкукратна семантизација, еднаш прекор, уште еднаш моралистаторски повик за единство, односно национално единство, итн.).

Противречностите, според оптикумот на Лаза Костиќ не се исклучуваат, туку чинат единство кое потоа раѓа убавина. Затоа, тој е убеден дека уметноста ја открива најдлабоката вистина за светот и затоа смета дека поетот не ја копира стварноста туку ги открива нејзините скриени хармонии. Убавината за Костиќ има онтолошки статус, таа е дел од самата структура на битието и не е само човек, само чувство или едноставно само вкус. Панкалистичко – онтолошката концепција на Костиќ се однесува на спротивставените сили во природата и човековиот живот, кои преку својата борба и единство создаваат сè поголема убавина, односно таа е учење за тоа дека убавината е основниот закон и на битието, а највисоката убавина се раѓа од единството на противречностите.

Ако се согласиме со теоретско-филозофските погледи на Костиќ по однос на панкализмот и неговиот онтолошки статус, оправдано би било

1 За панкалистичката онтолошка филозофија на Лаза Костиќ, види во: Костић 1965; Костић 1961; Лесковац 1960; Константиновић 1983; Микавица 2011.

нив да ги препознаеме, не само во неговите позни песни (а особено во лебедовата песна „Santa Maria Della Salute“), туку и во раната поезија, на која ѝ припаѓа и песната „Косово“, период кога Костиќ, не само што бил активно вклучен во општествено – политичкиата стварност на своето време, туку и бил веќе деклариран приврзаник на романтизмот, но и на политичкиот либерализам што не престанал да го заговара, речиси до крајот на својот живот.

ЕПСКИТЕ ЈАДРА

Според својата природа, епската творба (од гр. Epos, со значење збор, расказ), претставува составен дел од херојско-фолклорната традиција на еден народ, која опфаќа песни, преданија и други прозни јуначки дела. Епот подразбира:

> тематски сосредоточена низа од настани, верувања или знаења кои уживаат исклучителна важност во дадена културна заедница. Од таквиот склоп се издвојува ликот на епскиот јунак […] Карактеристиките на јунакот (женски ликови ретко се појавуваат во таа улога) по правило се утврдени и непроменливи, па не се подложни на развојна карактеризација (*Hrvatska enciklopedija*, *mrežno izdanje* 2013–2026).

Косовската битка е токму таков, настан со исклучителна важност во историјата на српскиот народ и со ликови чии атрибути се дадени еднаш за секогаш и не секогаш соодветни на историската вистина. Бидејќи циклусот народни песни за Косовската битка е произлезен од историски настан, се повикуваме и на категоријата историски еп/епос, која повеќе е: „[…] одраз на други фолклорни форми кои посведочиле одделни фрагменти од историјата на етносот, настани, историски личности или места на сеќавање. Таков е епскиот циклус за битката на Косово Поле, поетскиот циклус за паѓањето на Константинопол под османлиска власт и др.“ (*Hrvatska enciklopedija*, *mrežno izdanje* 2013–2026).

Во оваа смисла, Крњевиќ определува дури и т.н. „синкретична косовска формула“, која „се изведува“ токму од битката, при што најголема заслуга за тоа има народната песна.[2] Таа истакнува дека битката прераснала во вечност во оној момент кога станала „сопственост“ на поезијата, зашто имено: Многу историски настани и ликови не ги послужила среќата поезијата да им го продолжи животот „[…] Во косовскиот круг песни има места и за судбината на слугата, на безимените девојки и непознатите јунаци“ (Крњевић 1991: 424)

Ако пак се има предвид дека Косовската битка е силно „место на сеќавање“ во колективната меморија на српскиот народ, тогаш овој настан:

2 Види: Крњевић 1991.

„одговара на потребата за создавање симболички (историски, културни и религиски) „залихи на заедницата […], и ја презема задачата за пренесување од колено на колено, за мемориско потхранување на низа, за неа клучни настани“ (*Hrvatska enciklopedija*, *mrežno izdanje* 2013–2026).

Општите, универзални категории кои српската и јужнословенската критика традиционално ги акцентира и интерпретира во циклусот народни песни за Косовската битка ги нарекуваме „епски јадра“. Такви се: Косовската битка од 1389 година, како централен настан, што ќе ги генерира и другите вредносни епски ентитети, изборот меѓу животот и смртта (конечноста и вечноста) на кнезот Лазар, потоа херојството на косовските јунаци, особено на Милош Обилиќ, предавството на Вук Бранковиќ, емпатијата, односно милосрдието на косовската девојка, како и категориите чест, национална трагедија, победа во пораз или морална победа. Нив имплицитно ги наоѓаме и во лирски настроената индивидуалистичка поетска визија на Лаза Костиќ во песната „Косово“.

Постои разлика меѓу т.н. епски јадра во народната епика и митско-симболичкиот слој што го создава Костиќ врз основа на српската епска народна традиција за бојот на Косово Поле.

Фолклористиката и теоријата на книжевноста допуштаат, под „епско јадро“ да се определи основен наративен комплекс околу кој се организира една епска традиција. Тоа е/може да биде централен настан, лик или конфликт што има/постигнал трајна вредност во колективната меморија и постојано се повторува, надградува и варира во различни народни песни, преданија, приказни. Епското јадро не е конкретна песна туку базична семантичка единица од која произлегуваат мноштво варијанти и интерпретации. Со други зборови, епското јадро е стабилен мотивско-содржински центар на еден епски циклус и него го чинат историски настани, ликови и основни вредносни идеи кои преку усната традиција се пренесуваат и преобразуваат во различни книжевни облици. Значи, „епското јадро“ може да послужи како темел од кој подоцна се развиваат посложени литературни дела. Кога велиме јадро, не мислиме на кардинално јадро во смисла на наратолошкиот модел на Барт, затоа што овој тип наративен ентитет има повеќе индициска одошто предикативна функција. Имено, наративното јадро од народната поезија за Косово има обединувачка, значенска природа и не претставува крстосница во епското пеење. Тоа, едноставно, сублимира значење, односно смисла и по таков начин станува своевиден наративен семантички фокус, од кој потоа можат да се генерираат други кажувања и раскажувања, односно да се трансформира во нив. Ова ја покажува флексибилната природа на епското јадро.

Во народната поезија тоа јадро е обично едноставно и јасно (борба со непријател, одбрана на чест, жртва на заедницата), се пренесува усно, подложно е на варијации и има колективна природа.

Кога истото епско јадро се пренесува во уметничката (авторска) поезија, се случува трансформација, така што мотивот се продлабочува психолошки

и симболички или на некој друг начин, се индивидуализира односно добива авторски печат и може да се збогати, освен со стилски средства уште и со нови значења. Исто така, можно е да се поврзе и со современ контекст и да добие лична визија на поетот.

ЕПСКИТЕ ЈАДРА ВО КОСОВСКИОТ ЦИКЛУС

Според историјата на јужнословенскиот фолклор, косовскиот епски циклус е застапен само во српската народна книжевност. Тој е средишна тема на српската усна традиција и претставува едно од најуспешните остварувања на народната епика:

Сето она за што пеат овие немногубројни песни потекнува од развиената традиција во текот и по исходот од судирот меѓу српската и турската војска на Косово (15/26 јуни, Видовден, 1389). Основата на тоа предание ја чини херојскиот подвиг што го извел Милош Обилиќ, како и постоењето негативен јунак, Вук Бранковиќ и предавството што го сторил. Историските податоци после битката не кажуваат многу. Колку што времето поминувало, усните кажувања се збогатувале. Така, во традицијата се сочувал споменот и името на војникот – херој и предавник, како и други борци на „честиот кнез", кои бранејќи ја слободата, честно гинат, за вечно да живеат (Пешиќ 1989: 98).

Нашата анализа се однесува на четири песни од косовскиот епски циклус, и тоа: „Кнежева вечера", „Пропаста на српското царство", „Цар Лазар и царица Милица" и „Косовска девојка". Тие ги содржат основните епските јадра што го чинат значењето на оваа епика, а потоа се трансформирани и од Лаза Костиќ.

Дејството во песната „Кнежева вечера" се случува ноќта пред Видовден, пред Косовската битка, во Крушевац, на заедничката вечера на кнезот Лазар и српските јунаци. Во неа издвојуваме две епски јадра: херојство и предавство, опонентни сами по себе и оправдано примарни од гледна точка на една хронолошка и семантичка логика. Имено, природно е, кога епски се интерпретира одреден настан, најнапред вниманието да се фокусира на категоријата херојство, која добива на значење преку категоријата предавство. Херојството, освен што им се припишува на сите косовски јунаци, најмногу е акумулирано во ликот на епскиот херој Милош Обилиќ, кој, како што е познато, е наклеветен дека ќе изврши предавство на кнезот Лазар и српството, така што тој своето јунаштво овде го најавува, а потоа и го покажува во битката, загинувајќи:

Ја невјера никад био нисам,
Нит' сам био нит ћу кад бити,
Него сјутра мислим у Косову
За ришћанску вјеру погинути
(Пешиќ 1989: 10).

Милош Обилиќ го предвидува и предавството на Вук Бранковиќ:

Вићећемо у пољу Косову,
Ко је вјера, ко ли је невера.
.....
Ако ли ми Бог и срећа даде
Те се здраво у Крушевац вратим,
Ухватићу Вука Бранковића,
Везаћу га уз то бојно копље,
Као жена кућељ' уз преслицу,
Носићу га у поље Косово

(Пешић 1989: 10).

Во песната „Пропаста на српското царство“ го издвојуваме епското јадро – избор (смрт, наместо живот, вечност, наместо конечност). Ова јадро го сметаме за исклучително важно, зашто изборот на кнезот Лазар да замине во Косовската битка против далеку помногубројната турска војска го потврдува човековиот здрав патриотизам, чест и достоинство. Од етичка гледна точка, но и симболички, ова епско јадро е она што на самата битка ѝ дозволило во народната традиција, „загубата на слободата“, да се доживее и интерпретира како „победа во поразот“:

Ако ћу се приволети царству,
приволети царству земаљскоме,
земаљско је замалено царство,
а небеско увек и довека.
Цар воледе царству небескоме
а неголи царству земаљскоме,
па сакроји на Косову цркву

(„Propast carstva srpskoga” 2013).

Песната „Цар Лазар и царица Милица“, како една од најубавите и најпознати песни од косовскиот циклус, хронолошки го претставува трагичниот пораз на српската војска. Тука се манифестираат: епско јадро на поразот, или трагичниот крај, епското јадро на високиот морал и патриотизам и уште еднаш, одделно се издвојува хероизмот на Милош Обилиќ и предавството на Вук Бранковиќ. Овие два епски лика функционираат како синоним на епските категории што ги асоцираат:

Сви осташе, госпо, у Косову.
Ђе погибе славни кнез Лазаре,
Ту су многа копља изломљена,
Изломљена и турска и српска,
Али више српска, него турска

(Пешић 1989: 10).

Песната „Косовска девојка“, чие дејство исто така се случува по Косовската битка, во извесна смисла ја става на показ „женската“ страна на оваа национална трагедија. Иако епиката не подразбира често присуство на женски лик во своите редови, сепак, не ја исклучува можноста за нивно, според патријархалниот морал, достоинствено место и, речиси задолжително проследено со елементи на елегичност. Елегичноста што ликот на безимената косовска девојка ја носи со себе е компатибилна со доминантната епска дикција, манифестираниот хероизам и трагичната колективна судбина. Новото епско јадро што ликот на косовската девојка го продуцира може да се нарече сочувство/емпатија и/или православно милосрдие:

На плећима носи ’леба бела,
У рукама два кондира златна,
.....
Проли сузе низ бијело лице
Она оде свом бијелу двору
Кукајући из бијела грла
(Пешић 1989: 10).

Епските јадра што произлегуваат од наведените четири песни од косовскиот циклус, се: херојство, предавство, избор (на кнез Лазар меѓу земното и небесното) или жртва за чест, односно „победа во пораз“, потоа трагичен пораз (или национална трагедија), достоинство, патриотизам и сочувство (или емпатија) и милосрдие.

Сите епски јадра се произлезени од централниот настан, Косовската битка, која инаку непосредно не е опишана, така што таа, битката претставува основно епско јадро или продукциски темел на целиот циклус. Симболичката димензија на секое јадро допушта, од формален аспект да се определат и јадра – дијади и тријади, кај кои постојат одредени семантички нијанси. Така, сложеното епско јадро – избор/„победа во пораз“/жртва за чест претставува семантичка тријада, а јадрата трагичен пораз/национална трагедија и емпатија/ милосрдие се дијади. Другите епски јадра ги сметаме за семантички монолитни, иако нивниот потенцијал можат да го чинат повеќе нијанси. Овие епски јадра се присутни и во песната „Косово“ на Лаза Костиќ.

ЕПСКИТЕ ЈАДРА ВО ПЕСНАТА „КОСОВО“ ОД ЛАЗА КОСТИЌ

Песната „Косово“ од Лаза Костиќ е составен дел од поголема творба насловена како „Беседа: алегориска драма без дијалог“ (1865). Беседата не е класична драма со конфликт, дијалози и драмски ликови што дијалогизираат, туку претставува невообичаен состав од алегориски

ликови и сцени, трансформации на ликовите, монолози и лирски пасуси. Творбата има четири дела: „Слава“, „Косово“, „Жртвата на Шејтанот“ и „Клетвин благослов“, а насловниот женски лик, Беседа, неколкукратно се трансформира и ја оживува српската колективна меморија: во „Слава“ го изложува „златното доба“ на царот Душан, во „Косово“, косовската катастрофа што претставува мрачен рез во српската национална историја, во „Жртвата на Шејтанот“, жртвата на Мара Бранковиќ, која, иако потурчувајќи се, не успева да го спаси народот, а во „Клетвин благослов“, препораката на поетот за можностите за културно опстојување. Со други зборови, преку жанровски и поетолошки невообичаен драмско – алегориски приказ, Костиќ ги воскреснува мемориските пунктови: народна слава – Косово – ропство и предлага (што се чини прилично морализаторски), културно преживување преку негување на културата, образованието и театарот.

Ова е широкиот жанровско-семантички контекст на песната „Косово“, која всушност го претставува средишниот дел на Костиќевата „Беседа“, поточно таа може да се смета за централен историско-митски јазол на делото, за своевиден меѓник меѓу митската слава и историската пропаст, во која е направена трансформација на епските јадра од косовскиот епски циклус.

Песната „Косово“ е составена од три дела: „Препевање“, „Косовска девојка“ и „Здравица“. Во неа, епските јадра од народната епика не се секогаш јасно и експлицитно преобразени, па сосема очекувано, се наидува на мноштво индивидуални поетски модификации. Епските јадра овде се подложени на сложена, во основа романтичарска преработка со доминација на алегориската перспектива.

Во првиот дел „Препевање“, лирскиот глас ѝ е доверен на татковината. Таа го оплакува опустошувањето на Косово. Оттука, првото епско јадро што го препознаваме е трагичен пораз, или национална трагедија, произлезен од јадрото генератор - Косовската битка, која и кај Костиќ, како и во народната поезија е „отсутна“ од стиховите:

Прождрљиви црви, немоћни мрави,
Судбине моје надничари!

(Костић 1909: 217, 218)

Потрагата по, можеби најсложеното епско јадро избор/„победа во пораз“/жртва за чест и достоинство покажа негова имплицитна присутност во стиховите на Костиќ. Во првото пеење „Препевање“ го среќаваме двапати:

[…] а ви црни јадови,
што сте се тако понели јако
да долазите на славу, на част,

и:

а да се чета у тебе смести,
крвду одаспи, војску причести
па гини, срце, у слави, у свести!

(Костић 1909: 217)

Всушност, потребата да се опева косовската тема, самата по себе подразбира достоинство и достоинственост, а на некој начин и „победа во пораз", така што сметаме дека ова епско јадро е трајно вткаено не само во фолклорниот циклус за Косово туку и во песната на Костиќ.

Патриотизмот, како епско јадро е позициониран уште во почетните стихови, кои потоа и се повторуваат на речиси ист начин, а хероизмот, како монолитно епско јадро, може да се каже дека е латентно присутен во сите стихови од трите дела на песната. Исклучок прави фактот што кај Костиќ, хероизмот не се асоцира со Милош Обилиќ, односно тој не се ни спомнува:

Стојбино дивна, стојбино српска,
срдашче моје, доме мој!

(Костић 1909: 217)

Модификациите на Костиќ по однос на народната поезија, во првиот дел од песната се жанровски и стилски, а носат и дополнување со мотивот на вината – дека народното страдање е последица на „старите гревови":

Прави моји господари,
То су греси моји стари,
Ви сте њихни робови!

(Костић 1909: 218)

Лексичко-семантичкиот аспект на ова прво пеење подразбира доминација на песимизмот. Најфреквентни се именските зборови, синтагмите и одредени глаголски зборформи со мрачно, тегобно, страдалничко значење: „црни јади", „воде туге црне", „јада је више, јада е тма", и сл. Тие се најчесто придружени со нивниот опонентен термини, бело и радост („радости беле", „силних радости"), што говори дека Костиќ, уште како млад поет, го практикувал принципот на единство на противречностите (панкализмот), или дека барем бил склон кон контрадикторности, како своевиден интимен и поетски нагон за постигнување убавина и складност. Оттука, не е случајно што целото ова прво пеење од „Косово" соодветно и на неговото заглавие „Препевање", подразбира тажење над судбината на Србија, така што и жанровски може да се определи како тажаленка.

Втората песна носи наслов „Косовска девојка“. Овде татковината веќе не е поетски субјект туку косовската девојка е носител на лирското јас. Епското јадро емпатија и православно милосрдие сосема очекувано е присутно, но е претставено како завршена работа и во граматички перфект:

У руци кондир окрепна вина,
У грудима знамење сина,
Тако сам ишла по Косову

(Костић 1909: 218).

Целта овде, за разлика од народната песна, не е да се потенцира тоа милосрдие туку да ја претстави неговата преобразба во повик за одмазда. Затоа, косовската девојка кај Лаза Костиќ станува олицетворение на колективното паметење и одмаздничка болка. Лексиката на оваа песна добива поинаков призвук и значење: таа не е веќе тажаленка, туку косовската девојка прераснува во феникс, кој со секое причестување и умирање на јунаците и самата издивнува и повторно се раѓа, за најпосле да повика на револт и одмазда:

Чувала сам га, тај свети аманет,
На поколења метала намет,
најмлађем, ево, колену га дајем:
косовски, браћо, вратимо зајам!

(Костић 1909: 218)

Забележително во ова второ пеење е зачестеното присуство на глаголи, за сметка на именските зборови, со што се интензивира одредена дејствителност, што насочува кон сознанието дека можеби се ближи времето да се „врати заемот“: „тако сам ишла по Косову“, „заложим“, „издишем“, „издишући, издисајном“, „завештај примим“, „вратимо зајам“. Во таа смисла, може да се рече дека лексичко-семантичката перспектива на ова пеење значително се разликува од претходното и подразбира бунтовност, непомирување со ропството, потреба од „будење“, што пак претставува најава за последното, трето пеење „Здравица“. Не може а да не се забележи и панкализмот на Костиќ при преодот од првото кон второто, и на второто кон третото пеење во „Косово“: противречен е тонот, од страдалнички кон бунтовнички, противречна е лексиката, од тажаленка кон одмаздничка, противречен е и модусот на постоење, на динамиката, од пасивност кон активност и дејствителност, а такво е и значењето – од тотална колективна трагедија и страдање, преку будење и бунтовност до повик за можно решение.

Во третата песна „Здравица“, машкиот лирски субјект зад кој стои гласот на поетот, најнапред се чита епско јадро на предавството. Поетот експлицитно го именува Вук Бранковиќ и заедно со него влегува во една раскалашена, безмалку демонска атмосфера, со цел морално да го осуди:

Бранковић ме у стан зивне.
Па упркос среће кивне,
Разведем игре дивне,
.....
Разиграна сласт ми живне,
Крвљу ми се чаша ливне
(Костић 1909: 218).

„Здравица“ завршува со повик за обединување во иронично наздравување.

Раскалашената атмосфера на ова пеење е во противречност со страдалничко-бунтовничката од претходните две, а неговата лексичко-семантичка димензија е иронична: „среће кивне“, „игре дивне“, „крви пивне“, „разиграна сласт“, „насули би чашу црви“, во кои сè повеќе застапени именски, а помалку предикативни збороформи.

Во ваков идеолошки, главно романтичарски и исклучително сложен поетски контекст, Костиќ ја „спроведува“ трансформацијата на епските јадра од косовската традиција во својата поезија. А тоа го прави себесвојствен и успешно, имплицитно изразувајќи ја и својата богата ерудиција. Овие рани стихови на идниот прочуен поет, во своите пазуви ја носат потенцијалната големина на поетот и филозоф, кој уште како 23-годишник е оптоварен со големите проблеми и дилеми на нацијата, зачинети со панкалистичко-онтолошката концепција, која и онака била иманентна на неговиот стил на живеење.

Без оглед на очигледните слабости на овие стихови, од речиси сите анализирани аспекти – жанровски, стилски, лексички, можеби само не и семантички, повеќе од јасно е дека тука, поезијата на Костиќ е во фаза на „(од)боледување“ на детските болести на својот поетскиот растеж. Ова може да се сфати и како нужно скалило до идната негова поетска совршеност.

КОМЕНТАР

Лаза Костиќ конструктивно и интелектуалистички се однесува во процесот на преземање и преобразба на епските јадра од косовскиот циклус. Станува збор за моќен творечки потег, во кој епскиот образец од колективната меморија се „ситуира“ во еден мошне сложен драмско-поетски контекст: во негови рамки, „Косово“ е централна пресвртница во композицијата, со тенденција да се интензивира големината на националната трагедија. Ако Костиќевото наравоучение на крајот од „Беседата“ – да се бара излез во образованието и културниот растеж звучи дидактички, треба да се има предвид дека процесот на пренос на епските јадра од народната поезија и нивниот третман не е таков. Тие се лесно, спонтано, неосетно, естетски и поетолошки точно интегрирани во доминантно лирското ткиво на песната „Косово“.

Колективната перспектива од народната епика, Костиќ успешно ја усвојува и преобразува во свој индивидуален став, без притоа да направи ресемантизација на епските јадра: тие остануваат да го носат своето основно, скаменето значење. Можеби единствена отстапка прави ликот на косовската девојка, која своите примарни атрибути – сочувствителност и милосрдие – ги надраснува и прераснува во созреан низ вековите лик, и тоа женски, кој е подготвен да се бунтува и бори. Има многу лиричност кај Костиќ во песната за „Косово“, која, да потсетиме, израснува од епски корени. И, повторно, уште една верификација на Костиќевиот панкализам: од епски корен никнува „лирско цвеќе“!

Судирот на противречностите, задоеноста со народната поезија, романтизмот – таков бил Лаза Костиќ како дваесетгодишник, таков останува до крај.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

„Епос“. *Университетски речник*. Нов български университет. <https://nbu-rechnik.nbu.bg/bg/obsht-spisyk-na-ponqtiq/epos>. [10. 8. 2026].

Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje 2013–2026: *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje.* <https://www.enciklopedija.hr/clanak/ep>. [8. 8. 2026].

„Propast carstva srpskoga” 2013: *Portal najlepše poezije najboljih pesnika*. <https://www.prelepapoezija.com/propast-carstva-srpskoga>. [6. 8. 2026].

ЛИТЕРАТУРА

Радомир Константиновић. „Лаза Костић“. *Биће и језик*, књ. 4. Београд: Просвета – Рад; Нови Сад: Матица српска, 133–176.

Константиновић 1983: Радомир Константиновић. „Лаза Костић“. *Биће и језик.* Београд: Просвета, 142.

Костић 1961: Лаза Костић. *Основно начело – критички увод у општу филозофију.* Предговор написао и текст редиговао Предраг Вукадиновић. Београд: Култура.

Костић 1965: Лаза Костић. „Основи лепоте у свету с особитим обзиром на српске народне песме“. *Огледи*. Београд: Нолит.

Костић 1990: Лаза Костић. *Песме.* Нови Сад: Матица српска.

Крњевић 1991: Хатица Крњевић. „Лаза Костић – Косовска гама“. *Међународни славистички центар*: *Научни састанак слависта у Вукове дане.* Књ. 50, св. 1. Београд: Универзитет у Београду, Филолошки факултет, Међународни славистички центар, 423–432.

Лесковац 1960: Младен Лесковац. *Лаза Костић*. Нови Сад: Матица српска.

Микавица 2011: Дејан Микавица. *Лаза Костић – политичка биографија*. Нови Сад: Прометеј.

Миќуновиќ 1990: Љубо Миќуновиќ. *Современ лексикон на странски зборови и изрази*. Скопје: Наша книга.

Младеноски 2014: Ранко Младеноски. *Теорија на поезијата*. Штип: Универзитет Гоце Делчев.

Пешић 1989: Радмила Пешић. „Поговор“. *Народна књижевност*. Београд: Нолит.

Lusi KARANIKOLOVA-ČOČOROVSKA

ЕПСКА „ЈЕЗГРА" КОСОВСКОГ МИТА У ПЕСМИ *КОСОВО* ЛАЗЕ КОСТИЋА: ЛЕКСИЧКО-СЕМАНТИЧКИ ПРИСТУП

Резиме

Овај рад разматра третман епских „језгара" проистеклих из косовског циклуса, која су трансформисана у песми „Косово" Лазе Костића. Песма, која представља део шире целине „Беседа – алегоријска драма без дијалога", својеврсна је синтеза народно-епске традиције и Костићеве романтичарско-симболистичке поетике, чиме се косовски мит уздиже на ниво универзалног духовног и националног архетипа. Истраживање је усмерено на централне епске мотиве укорењене у фолклору и колективном памћењу – жртву, избор, част, херојство и трагедију (како су представљени у песмама „Пропаст царства српскога", „Цар Лазар и царица Милица" и „Косовка девојка"), који у Костићевом делу добијају специфичну филозофску дубину. Анализа се спроводи применом лексичко-семантичког приступа, са циљем да се расветли процес у којем се ова трансформација одвија. У том смислу, епска „језгра" се издвајају, лексички квалификују и тумаче се њихова значења како би се потврдило њихово фолклорно порекло. У оквиру овог процеса трансформације лирски субјект у Костићевој песми замењује колективну епску перспективу карактеристичну за народну традицију, док се Косово од историјског догађаја, односно историјске стварности, преображава у симбол. Сходно томе, циљ овог рада јесте и да укаже на префињен начин на који Костић остварује ову трансформацију, без ресемантизације, интегришући наведене мотиве у јединствену, модерну и индивидуализовану визију Косова, у складу са њему својственим романтичарско-филозофским наративом.

Кључне речи: Косово, избор/судбина, жртва, част, херојство, трагедија, семантизација.

УДК 821.163.41.09-1 Јефтимијевић Михајловић М.
821.163.41.09-1 Ракочевић Ж.

Оригинални научни рад

*Сена М. МИХАИЛОВИЋ МИЛОШЕВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

*Ана М. МУМОВИЋ***
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ПОЕТИКА САГЛАСЈА: ТЕОПОЕТСКО ЧИТАЊЕ ЗБИРКИ *ХРАМ ТИШИНЕ* МАРИЈЕ ЈЕФТИМИЈЕВИЋ МИХАЈЛОВИЋ И *МИРИС АНЂЕЛА* ЖИВОЈИНА РАКОЧЕВИЋА***

Апстракт: Размотривши основне принципе поетике прве песничке збирке *Храм тишине* (Партенон, 2023) Марије Јефтимијевић Михајловић и избора из поезије *Мирис анђела* (Повеља, 2025) Живојина Ракочевића, „мушког" и „женског" савременог певања на Косову и Метохији, рад ће као кључ паралелног посматрања ове две збирке узети теопоетско читање. Старозаветни и новозаветни мотиви који граде тематске целине, као и песничке слике нововековног страдања на Косову и Метохији, чине тежишне тачке ових књига. Подразумевајући тзв. двостепену намеру теопоетике, истаћи ће се улога дивинизираних елемената у структурирању двају поетских израза. Прати се пут „онтолошког искуства" којим лирски субјекти стижу до „храма Логоса", односно до анђела и Творца, вративши се потом на митопоетски простор Косова и Метохије, обремењени новим увидима. Интерпретативним увидом указаће се на основна обележја ових поетика, као репрезенте савремених поетских гласова на Косову и Метохији.

Кључне речи: теопоетика, религиозни дискурс, синестезијски сензотоп, интертекстуалност, Косово и Метохија.

* ORCID 0000-0003-2176-8329, sena.mihailovic@gmail.com
** ORCID 0000-0002-6974-8960, djordj_ana@yahoo.com
*** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеном са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број 451-03-33/2026-03 од 29. 1. 2026. године.

„Може нас спасти само Бог. А нама остаје да се
поетским мишљењем припремимо за појаву Бога."
М. Хајдегер

УВОД

У времену када се српска реч на Косову и Метохији забрањује или утишава, мапирање свих прегнућа стваралаца са овог простора може се тумачити као једна врста одговорности. Тим пре, јер је српска књижевност на Косову и Метохији као регионална књижевност готово увек остајала ван „центра", условљавана друштвено-политичким околностима (Денић 2011: 10). Листа библиографских јединица која се отвара у истраживању савременог српског књижевног стваралаштва на простору о којем је реч потврђује квантитативну недовољност. Узевши у разматрање и актуелни тренутак који ће се, како се чини, на дијахронијском нивоу третирати као још један период великих превирања, културни ангажман постаје двоструко (чак и вишеструко) усмерен – од стваралаца ка публици и од тумача ка стваралоцима и јавности, улазећи у опсег културног патриотизма.

У оваквом ширем контексту јасно је усредсређивање истраживачке пажње на двоје песника чије стваралаштво прати значајан друштвени ангажман и научни рад, савремено „косовско опредељење", које је свакако „пре свега и изнад свега духовно и песничко опредељење" (Мишић 1996: 243). Марија Јефтимијевић Михајловић своју прву песничку збирку *Храм тишине* (Партенон, Београд, 2023) објављује након четири монографске публикације. Живојин Ракочевић као своју шесту збирку поезије пред читаоце поставља избор песама *Мирис анђела* (Народна библиотека „Стефан Првовенчани", Краљево, 2025).[1]

Поетичку сродност ове две збирке на првом месту чине топоси који се у њима јављају: Бог, вера, живот, смрт, љубав, рат, реч, тишина, као и хронотоп Косова, којим се у поезију уводи појединачно, лично искуство. Оно што се препознаје као поетско сагласје и „мушког" и „женског" певања јесте њихов религијски тон као основно опредељење, природа њиховог духа, она јустиновски схваћена оријентација која се доживљава и у сагласју према Творцу. У свом приступном предавању на Православно-богословском факултету у Београду Јустин Поповић изговара следеће: „Нема сумње, правилна оријентација у овом загонетном свету зависи од духа којим се човек оријентише; или тачније: од природе духа. А природу своју дух човечији казује и показује кроз искуство које делатношћу својом ствара" (Поповић 1935: 3).

1 У напомени о књизи аутор појашњава да је реч о тематско-мотивској целини коју чини избор старих (делимично коригованих) и нових песама (Ракочевић 2025: 126). Иако се у збирци налазе песме из свих до сада објављених песничких књига Живојина Ракочевића: *Богу душу* (1994), *Житије камена* (1995), *Чекајући метастазу* (1996), *Повратак у катакомбе* (1998) и *Глад* (2010), због композицијског склада нису дате хронолошким редоследом.

Магистрални пут Ракочевића и Јефтимијевић Михајловић јесте вера, али је њихова поезија на првом месту медитативна и интимистичка, а потом религиозна. Пишући о књизи Драгана Драгојловића *Дозивање Боīа*, Владета Јеротић песнике сматра јединима којима је дата хармонија телесног, духовног и душевног, и помало горко закључује: „Тешко је живети без вере после Христове наде, *нарочиīо је īешко īесницима Балкана и Србије*" (Јеротић 2009: 110; курзив С. М. М.). И пре почетка интерпретативних увида управо овом сентенцом можемо описати песничке постулате аутора о којима је реч.

У слободнијем закључивању, могло би се рећи да спознаја песника са Косова и Метохије није само онтолошко већ и теолошко искуство, укрштајући се и на другој равни: вера је неодвојива од идентитета на том простору (верски се везује за национални идентитет). У укрштају естетског (поетског) и светог, односно духовног и душевног, поезија може да нам приближи сакрално, и то је оно што би се доживело као „енергија сакралног у уметности" (Стојановић 2012: 64).

Због свега претходно реченог, теопоетско читање узима се као метод у аналитичком приступу збиркама *Храм тишине* и *Мирис анђела*.[2] У теопоетском кључу, „религија користи књижевност како би дато трансцендентно превела у реално и искуствено", пише Ђорђе Ђурђевић (2021: 16) у монографији *Теоīоеīика – о аīокалиīīичном дискурсу срīске īоезије*.[3]

ИНТЕРПРЕТАТИВНИ УВИДИ

Метафоричка врата на *Храму тишине* песникиња Марија Јефтимијевић Михајловић читаоцима отвара кратким пролошким записом „Реч – мелодија – тишина", у коме програмски излаже своју иманентну поетику и појашњава семантику наслова. Трагање за собом и смислом, растакање себе, песник почиње речју као инструментом духа; реч се растаче у мелодију,

2 Као теоријски и критички концепт, теопоетика се у свом етимолошком језгру – насталом спајањем грчких лексема theos – Бог и poiesis – стварање, од глагола poiein – правити, обликовати, конституише као „манифестација Бога кроз стварање" (Ђурђевић 2021: 21). Зачецима теопоетских истраживања сматрају се радови Стенлија Хопера настали између 1956. и 1965. године, а термин *theopoiesis* као ознаку методе теолошко-књижевних истраживања Хопер користи у студијама објављеним у наредној деценији. Позајмљујући термин и наслањајући се на његова истраживања, Ејмос Нивен Вајлдер у књизи *Теоīоеīично, Теолоīија и религијска имаīинација* уводи теопоетику у теологију и науку о књижевности (в. Ђурђевић 2021: 18–21).

3 Ђурђевић као неке од главних задатака теопоетике истиче: испитивање песничких поступака „којим се литерарни свет отвара ка сакралном" и обрнуто – однос религијских текстова према литерарним; питање границе између ова два жанра; истраживање порекла и функционисања сакралних лексема, фраза, мотива. „Ангеолошке […], мариолошке, христолошке, откривењске (звери, блуднице, Нови Јерусалим, јахачи апокалипсе) приказују саму књижевност као простор реификације хијерофанијских искустава" (Ђурђевић 2021: 44).

која је сагласје унутрашњих и древних ритмова. Мелодија диктира песнички израз, она је родитељка речи, али се и она растаче до суштаства – до тишине која је Логос.

Теопоетски дискурс ове поезије може се пратити путем најфреквентнијих лексема: тишина, љубав, светлост, душа.

Једно од најновијих истраживања поетике тишине разликује две категорије тишине: *апофазу* и *ретинцецију* (Gould 2018: 17–56). Апофаза се повезује са теологијом, неизрецивошћу и трансценденцијом, а ретинценција са феноменологијом, ослушкивањем и ускраћивањем говора. Апофазна тишина подразумева исказивање божанског управо немогућношћу говора о њему, а ретинцентна пређуткивање исказа. Тумачећи тишину у певању Марије Јефтимијевић Михајловић можемо формулисати и трећу категорију – тишину као *дивинизирани елемент* – оно што кроз неизрецивост постаје носилац трансценденције, принцип кроз који се открива божанско.

Пут до тишине пут је из небића у биће, из неизрецивости у реч (када се песма створи као говор о неизрецивом), али и у обрнутом смеру, када се „безименује именовано", како песникиња пише у песми „Чудесно призови", којом се отвара збирка. То „почасно место" у збирци (Бечејски 2023: 13) одабрано је брижљиво, као аутопоетичко „упутство" о суштини песничког позива. Низом императива, у две контрастне слике смештеним у две строфе, са рефреном „Ти ниси своје име", открива се „поетски постулат" (Алексић 2024) песникиње. Песник је ту да изрекне, проникне, надмисли, али и разгради, разобличи, одбаци, да конструише и деконструише како би стигао до суштаства. Ка нутрини се путује и када се иде „изван круга" (песма „Треба изван круга ићи"), ван граница, где се, у сусрету са Тајанством, ствара нови облик (песма).

Лирски субјекат који иде путем ван круга и ван граница у стању је и да смисао пронађе у једноставностима, а када се једноставностима дâ смисао, оне постају савршенства – од поменутог круга, преко капи, сузе, песме… свих појединости наведених у песми „Једноставност", још једној у првом циклусу песама под називом „Обасјања". У њој на лексичком нивоу налазимо појмове који ће бити део песничких слика на нивоу саме збирке, а на пољу семантике препознајемо потенцијал песничког израза. Такав израз ослобођен је тежине нагомилавања, а лиричност се управо постиже понављањем појединих лексема, слика и мелодичношћу.

> Постоји човек… у њему човек… у њему Човек
> облик и одраз – слика свога Творца […]
> Постоји човек… у њему човек… у њему Човек
> – у њему Душа савршена као Песма.
>
> (Јефтимијевић Михајловић 2023: 32)

„Светлосна дубина" коју лирски субјекат помиње у овој песми јесте смислом „натопљена" Душа, једноставан, благородан човек, чије се савршенство изједначава са Богом и, на крају, са самом Песмом.

И остале песме у овом циклусу („Душа", „Чежња", „Срећа", „Зрно") показују песникињино опредељење да на почетку збирке симболички обасја оно што нас окружује у реалности. „Када се свет у којем песник обитава обасја, он, на практичан начин, постаје и јасно видљив, али он сам по себи није предмет певања" (Градиншћак 2024: 152).

Насловна песма „Храм тишине" открива „тишу од свих тишина", ону у којој се растачу индивидуе, два бића спојена у Љубави ослобађају својих сенки, испуњавају светлошћу, тонући до „мира дубина", до васељене. Храм није само простор у коме влада тишина. То је простор издвојен од профаног света, место сусрета са трансценденцијом. Из те тишине се прелази из сенке у сунце, из таме у светлост, из затворености у отварање и, коначно, из сна у откровење. „Кроз затворене капке отварају се небеса", отвара се унутрашњи вид, који ће се препознати и у антологијској песми „Дно душе", о којој ће касније бити речи. Одсуство, дакле, постаје пут ка присуству. Тишина, потом, није пуко одсуство говора, већ је и онтолошки и стваралачки простор из којег израста песничка реч. Она није празнина коју реч треба да попуни, већ трансцендентални простор из којег настаје реч и у коју се реч поново враћа.

Између два откуцаја где престајемо Ми
Почињу Богојављења, почињу Сретења
Између овог и оног живота
Бестелесне су руке које грле вечност
И нежности нису од овога света.

(Јефтимијевић Михајловић 2023: 39)

„Између" постаје гранични, лиминални простор, прелазак из људске ограничености у простор (све)присуства божанског. Богојављење је тренутак појављивања Бога, тј. божанског у искуству лирског субјекта. Тада се потврђује еманација, „сећање на рај", када Светлост прелази са једног бића на друго. Последњим стиховима: „Ослушни: милошћу одјекује васељена / Одаја је ова црквица наша небеска" може се потврдити теза о дивинизацији тишине.

Тишина у овој збирци може имати карактер историјске тишине, а коју препознајемо у песми „Душа": „отворим ли слух за *векова тишине*" (подв. С. М. М). Лирски субјекат носи искуство предака, сву тежину прошлих живота и смрти, али та бол је лековита, она је сакрализована јер је прихваћена као молитва. Са речима Старца Пајсија Светогорца на почетку, песма се завршава поздравом Светог Серафима Саровског: „Христос васкрсава, радости моја!" У болу лирски субјекат види залог за Вечност. Тематици бола (личног и националног) биће посвећен циклус „Спознања".

Поред мотива тишине, други најистакнутији мотив у поезији Марије Јефтимијевић Михајловић јесте мотив љубави, којој је посвећен циклус песама „Сновиђења". Мирјана Бечејски у предговору збирке бележи да

„вољено биће, песничко Ти, постаје носилац соларне симболике и творачке моћи" (2023: 16). То је она врста есенцијалне љубави која се јавља у одрицању од телесног и материјалног, љубав која је „највиши смисао, одговор и сврха" (Бечејски 2023: 17). Такву врсту љубави можемо препознати у текстовима духовника и монаха када говоре о свом сједињавању са Христом (в. монахиња Стефана 2015: *Јасика*. Београд: Партенон). Из љубави и тишине, односно тиховања, лирски субјект стиже до созерцања (песма „У светлости"), а одсуство, односно „тихо нестајање" бића, јесте пут до вазнесења. Са Новалисовим мотом: *„Где се двоје воле, Он је међу њима"* који је, заправо, препеван из *Новоī завеша*, из Јеванђеља по Матеју (18: 20)[4], поново се, на плану садржаја, тематизује љубав која не може да постоји без Бога: „Од дрхтаја душâ струји васиона / и тишином свира тад небеска харфа" (Јефтимијевић Михајловић 2023: 42). Иако је ова песма на плану лексике најпотентнија сакралним лексемама (душа, тиховања, созерцања, молитва, миропомазања, свето миро, озарења, вазнесења), она се не може сврстати у религиозне песме, већ у љубавне или интимистичке.

Светлост је у поезији Марије Јефтимијевић Михајловић синоним најчистије емоције – љубави („Онај си који Сунце призива", Лучоноша, Звездознанац, коме „на врховима прстију просијавају сунца"), али и синоним приближавања Творцу. У песми „Чежња" светлост је управо метафора људске чежње за бескрајношћу: „Бити светлост, блистав бити […] опет Цео с Једним бити". Такву чежњу препознајемо у богословљу оца Јустина Поповића. У тој чежњи он види суштину људског духа.[5]

Са друге стране, мотив чежње се у овој поезији појављује и у виду генитивне метафоре „чежња векова", у истоименој песми (циклус „Озарења"). Сви „наноси" искустава које човек добије или изгради током живота део су његовог идентитета. Оно идентитетско „ја" које се у претходним песмама разграђује да би се стигло до сопства, у овој песми се мултипликује, тј. усложњава, јер се у њега уградио и садејствујући однос према Другом и одраз према себи, као и прошлост на коју не може да се утиче, већ се добија у наслеђе.

Ми ходамо у чизмама предака,
у рукама носимо повој потомака […]
Ми – нисмо сами ми, ми – то је Једно
– са сном, са жељом, са собом са другима.

(Јефтимијевић Михајловић 2023: 53)

4 „Јер где су два или три сабрана у име моје, онде сам и ја међу њима."

5 „Саздан по лику Божјем, човек је сав у тој чежњи. Јер боголикост и јесте оно у бићу људском што чезне за бескрајним Божјим истинама у свима световима. Иманентна духу људском, ова боголикост подстиче човека да се богочежњиво пружа и сеже за свима бескрајностима Божијим. Природно је за боголику душу да чезне за Богом као за својим оригиналом" (Поповић 1935: 5).

Тематизујући питање колективног и личног идентитета на метафизичком плану, „Чежња векова" отвара пут мисаоним и родољубивим песмама циклуса „Спознања". У шест хронолошки распоређених песама овог циклуса (Бечејски 2023: 19), увођењем категорије времена – од средњег века до савременог доба и простора – Косова, проналажење смисла у вери (хришћански идентитет) постаје неодвојиво од националног идентитета.

Певање о рају небеском премешта се на певање о земаљском рају, односно на митопоетски простор Косова и Метохије. Иако постаје конкретизовано јер је и временски и просторно ограничено, за лирског субјекта ове поезије то је само прелазак из једног у други сакрални простор или призор. Сву ширину поетског набоја Марија Јефтимијевић Михајловић показује управо у овом циклусу, где родољубиви тон не пружа могућност увођењу профаног, већ се на изузетном естетском нивоу отвара питање српског страдања на Косову и Метохији које се, опет, не види као коначност, већ као пут ка Васкрсењу. „Крстоносни потенцијал", како пише Јана Алексић, очитава се у „породичној и колективној патњи која се историјски перпетуира", а кроз колективно страдање „српска заједница осваја могућност бивствовања с Богом" (Алексић 2024).

Унутрашњи вид у метафизичком храму (у песми „Храм тишине") о којем је било речи, у овом се циклусу опредмећује у конкретном храму – Грачаници, на Симонидиној фресци. Глас лирског субјекта глас је и историјске личности, али и уметничке творевине (Бечејски 2023: 19). Симонида је и „дете, сироче и жена", али и Видарица која лечи својим унутрашњим видом ране свих жена. Тај вид јесте истински и божански, пошто је произишао из патње и страдања, а одсуство онда јесте суштинско присуство, којим се потврђује опредељење лирског субјекта из првог дела збирке. Симонидина „ископана светлост" овенчана је у светости.

Како и сам наслов „Поглед у време" песме сугерише, унутрашњи вид прати поглед уназад, а песме карактерише синестезијски сензотоп. Песничке слике готово да се кадрирају, те лирски субјекат види тезге, сувенире, топониме попут Јерусалима, Призрена и Дечана, Храм Господњи, Богородицу Љевишку. Пут унатраг прате звукови рата: „безгласно плачу зидови и фреске", мајке и дечији крици, чује се како капље крв. Коначности, без обзира на све, нема, јер мириси имају сакрални карактер (тамјан, воштанице). Смрт је побеђена жртвама, а пољима се шири миомирис босиља и смиља, мирис васкрсења. Поља смрти за лирског субјекта васкрсавају до Високих Дечана, оне тачке која и у поезији и у прози писаца са Косова и Метохије има значајну симболику.

Наративни тон песме „Сан прадеде Огњана" уноси нову динамику. Контрастрирају се ерос и танатос, сан и ноћ, конкретно и фиктивно. Са националне историје прелази се на породичну историју, из неодређеног времена средњевековља стигло се до Првог светског рата. Џепни сат оца Јефтимија, са којим Огњан креће у рат, супституција је овоземаљског пролазног живота (куца као срце сањане жене, чији глас може да успава заувек

у ноћи на Проклетијама). Уз сат војник у рат носи и „ковчежић са сновима", односно сан о срећи, веру у будућност. „Ковчежић бременит од историје" песничка је слика историјског времена испуњеног ратним траумама.

Лично искуство нове историјске драме на Косову опевано је у песмама „Гледајући у Звечан", „Уочи дана српског страдања" и „Винар из Велике Хоче", посвећене Петеру Хандкеу. Лирски субјекат осећа сету и чежњу за остацима чардак-града на коме су „сјај далеког века и мрак људске охолости", желећи да га заувек сачува у унутрашњем виду који је вечност, попут новог вида Светог краља Стефана Дечанског. Изражена сугестивност песме о мартовском погрому синестезијска је слика ватре у којој гори и свето и профано (славске иконе, иконостаси, кућне библиотеке и манастирски рукописи), у којој јецају и мајка и Богородица Љевишка. У тој свеопштој слици хаоса фигура Мајке издваја се као спаситељска, готово митолошка, чија је љубав „страшнија сила од пожара".

Последњи циклус збирке *Храм тишине* носи назив „Сагласја" и садржи само једну песму, „Срце руже". Такав повлашћени положај намењен је лирском субјекту који сублимира сва појединачна и колективна искуства на метафизичком нивоу, са ружом као симболом Песме. Песницима који постижу „чудесни хармонични склад људског трајног бивствовања" – телесног, душевног и духовног, таква Песма могућа је само повремено и ретко, препознавши у њој „Творца са брда Тавор" (Јеротић 2009: 105).

* * *

Различите поетичке провенијенције, Живојин Ракочевић на митској подлози гради песничке слике изражених бинарних опозиција. Први циклус песама под називом „Постање" преузет је из књиге *Житије камена*. Иако оба наслова носе изразиту религиозну семантику, у питању је инверзија овог појма, како тачно примећује Жарко Миленковић (Миленковић 2025: 120). Лирски субјекат старозаветне појмове, мотиве или поруке иронијски реконтекстуализује, доносећи апокалиптичне песничке слике:

Кад се земља родила
Бабица је прекинула врпцу
Само је крвав голуб назад улетио
После мене ни мене ни крила
Један пањ што се труо замислио.

(Ракочевић 2025: 7)

Поновљени мотиви гробова и смрти, једни од претежнијих мотива збирке *Мирис анђела*, у општем семантичком кључу били би везани за мотив тишине. Док је за Марију Јефтимијевић Михајловић тишина апсолут мира, у збирци *Мирис анђела* Живојина Ракочевића тишина се описује као пробуђена (како је насловљен један песнички циклус). Оксиморонски тон израза подразумева искривљене песничке слике, које се као такве јављају.

Ракочевићева тишина је историјски пробуђена тишина, као последица поремећеног света, те су зато честе слике границе, смрти, насиља. Ова тишина уско је повезана са смрћу и памћењем, а пролеће носи ужас нестајања: „Отимају се два гроба […] / Запуштена тишино круга". Тишина се не мора појавити као лексема, она функционише и као поетички принцип – оно што је потиснуто и неизречено враћа се кроз слике. Трећа и четврта песма овог циклуса доносе мотив колективног наслеђа (сакрализован пејзаж – другачија сакралност од оне која је у поезији Марије Јефтимијевић Михајловић). Код Ракочевића се свето не одваја од земље, смрти, сељака, воде, мириса, већ је укорењено у колективно и историјско искуство. Увођењем топонима Арарат и библијског подтекста, као и значењски ефектно одабране метафоре „тихо кољено", тишина постаје генеалошка, преноси се са колена на колено. Наредни стихови овог циклуса доносе слике колективне катастрофе са Атлантидом као парадигмом изгубљеног света. Пробуђена тишина може, нажалост, довести и до „помаме језика" која је „почетак судњега дана". Лирски субјекат у сећању вероватно има призор Вавилонске куле, опасност неразумевања и таштине, да би се циклус завршио стиховима инверзног значења, али аутопоетичког карактера. Самосвест лирског субјекта сеже до схватања поезије као „потпуно задовољене сујете". Ракочевићев лирски субјекат се иронијски односи према свом позиву („Од моје еманације врши се фотосинтеза / На некој мртвој звијезди"), за разлику од онога што се чита у поезији Марије Јефтимијевић Михајловић. Када се пређе „опасна граница нормалног лудила" тишина се буди. Код Марије Јефтимијевић Михајловић тишина води од језика ка неизрецивом; у Ракочевићевој поезији тишина води од неизрецивог искуства историје ка потреби за сведочењем, што се чак и на плану форме и организације песама испунило.

„Пробуђена тишина", под чијим теретом „пуцају греде" (песма „Ратно подне") најавила је надолазећу несрећу рата у циклусу „Слике, мириси". Интензивним синестезијским сликама конкретизованим у песниковој потреби за документарношћу испевани су најупечатљивији стихови српске поезије о страдалној историји Срба на Косову и Метохији у последњим деценијама: „Камење љубави", „Језик"; „Прве трешње", „Монах зауставља себу", „Дрим", „Мирис деце".

Издвајањем познатих догађаја и ликова, какви су ликови свештених лица и убијене деце, поезија показује сву снагу сугестивности. Монах Димитрије, свештеник Мирослав Попадић или монах Кирило залог су очувања идентитета, а дечак Димитрије Поповић из Грачанице, жетеоци из Старог Грацког – синови Љубице Живић, дечак из Мушутишта или деца Гораждевца, жртве/анђели, залог су вере да је певање о Косову певање о светој ствари. У светлу Хајдегерове теорије о фактичком у песништву, Бошко Томашевић закључује да је од свих човекових радњи, песништво најближе егзистенцији: „износи на видело опстанак, користи се речима, које већ јесу опстанак, или су пак услов човековог опстанка и нису никакве „накнадности", већ на свој начин 'захватају опстанак'" (Томашевић 2014: 881).

Циклус „Слобода" везан је за родитеље, наслеђе, претке, изузетно богат митолошким представама. Било да су поменути колективно (преци) или именовани појединачно (отац, мајка и бака Јагода), сви су представљени као митске фигуре. Слобода је осветљена у оба аспекта, као позитивна и негативна. Слободу пре рата („спрема се зима за коју се знало није") чини представа мајке као персонификације слободе, благостања, мира; митска слика мајке из чијих очију тече млеч и која је једини гарант живота:

> а моја мајка је једина, једина биљка у пољу,
> и ако догодине никне,
> мирно ћемо славити Бога,
> сећајући се потопа.
>
> (Ракочевић 2025: 73)

Још једна митска жена поред мајке је бака Јагода која види унапред знајући шта је рат, ватра, смрт и глад („Кад она уздахне, / ваздух се уплаши / јер је схватио да тишина дише"); са њеном смрћу и сунце заобилази кућу.

Слобода може прећи у разграђивање и уништавање, у „разнизавање дома", попут очевог напуштања у песми „Одлазак". Када је пак друга врста одласка у питању, одласка из живота, тада се стихови посвећују очевом столу, тим трима јаворовим даскама које су слика наслеђа који носи истоимена песма. Три градацијски донета симбола наслеђа: *сто* – са којег су се хранили, „смрти подизале" или „земља мирисала", *коњ* који иде уназад (тежина митских представа и обичаја) и *речи* као трајно знање (слобода за којом се гладује када је највише буде или веровање у реч „после које живот смисла нема") могу се доживети и као део иманентне поетике.

Фигури жене у поезији Живојина Ракочевића требало би посветити посебну пажњу – у *Мирису анђела* она је и митска пра-жена, архетип, носилац живота, „змијородица", али и Љубица Живић, мајка жетелаца из Старог Грацког, као и пећка Богородица, по којој је насловљен последњи циклус, и у чији се лик сустичу све остале фигуре мајке. Пећка Богородица је за лирског субјекта Мајка над мајкама, „на сводовима њеног срца / исписана је историја светлости / […] суше се дуње Метохије, / из лозе Немањића извире вино". Без обзира на општу слику пропадања, страдања и страхота избеглиштва, управо захваљујући овом мотиву, збирка *Мирис анђела* не може се доживети као запис о поразу. Мајка је константа, она је увек у Пећи, једино у њој „нема сеоба, смрти и избеглица".

У *Мирису анђела* Живојина Ракочевића изречено је необично мирно сусретање са великим злом. У том страдалном мозаику све је од блата, као у песми „Сумрак у Србици, блато" („Блато, блато, живо блато" које на туђи вољ мирише које страва кичму омотава, где од храмова нема ни камена и где су покидана два света која „грије мржња, грије тама"). Само је сунце ту без моћи, и оно је, како Ракочевић каже у песми „Велики петак, 1998" неверујуће, распето међу људима и псима. То је та линија која има два смера и која је

непрекидна, чини се да ће остати у својој несинхронизованој егзистенцији изван времена и изван реалног простора, иако ми као читаоци или ми као сведоци знамо да је реч о неслободној Приштини, таквом Косову и Метохији, таквом небу над нама које покрива црни снег, као што су вране у Приштини покриле кровове. Вране као симболи несреће и смрти прекриле су домове. И све је уплашено – црни снег који пада на кровове, који дише и пева и који се сам плаши мраза. Слика општег страха и нестајања је апокалиптична слика која се могла видети у стваралаштву експресиониста уочи Првог светског рата у Немачкој (Георг Хајм, Готфрид Бен и нарочито Јакоб Ван Ходис, *Смак света* или *Крај света*), где надвладава стање надреално и гротескно када народ болује од кијавице и пада са мостова у општи мрачни понор.

Песничка интуиција, лични доживљај и стварност у окружењу, за коју можемо рећи да је сваког трена историјски поткрепљена, помаже формалној и неформалној етици да креира особену естетску слику, стање, стих и песму. Песма је овде последњи исход, мотивисана и споља и изнутра. Она је изникла са дна где су „све воде јорданске", „кроз стабло и свилу" где на њу „ноћ не пада" („Грачаница"). Такав песнички поступак код Живојина Ракочевића надахњује и доноси „смели" смисао и значај, из кога се намеће додатна одговорност. Та одговорност није само садржана у естетској мотивацији и концепцији, већ у позиву да се „уђе" у проблем иза кога ће се назрети заједничка решења. Решења су и она која формирају памћење, која се наслађују добрим и складним певањем, рекло би се, нежним и незлобивим, какво је Ракочевићево, препознатљиво и по томе. Раскош могућих значења често доводи до молитвеног стања, где се немоћ песничког гласа са незавидне позиције канонише у новозаветна мучеништва. Иако доноси реално стање или доживљај садашњице, Ракочевићев поетски свет је изван времена.

Мртвац има право на слободу
На свијетло парче своје таме
Мртвац има очи изван смрти
У њих увире живот
Начет мјером и временом
(Ракочевић 2025: 54)

Живојин Ракочевић је хроничар несрећа. И као писац и као новинар. Можда пак понајвише као сведок општег косовског ништавила, агресије и губитништва, око којег су се очувале и опстају вредности, најпре култура и уметност, до религијског и спасилачког канона писаног и неписаног којим, чини се често, растерује мрак. О томе ће се тек писати када је реч о Ракочевићу као чувару човека и чојства на најтежем простору где је то могуће сачувати. У свим активностима, у тишини као и у јавном наступу, Живојин Ракочевић отвара могућности препознавања себе и правог душевног степена издржљивости и смисла и новозаветног израза. У раним песмама јасније и отвореније је проговорила његова блискост или тежња за духовним, Божјим

присуством. Њему је, како у песми каже, сâм Дамаскин поклонио своју десну руку којом ће писати и молити се како би млади дечански монах певао Богу.

Ако би се упоређивале слике безграничне женске моћи и снаге, неизбежна је и Симонида у песми „Дно душе" Марије Јефтимијевић Михајловић, о чему је већ било речи, која казује моћи трагичне, а свете Симониде чије су ископане очи „прозори истинскога вида", чији је поглед од *очију Мајке* (подв. С. М. М):

Путем Суза која прати Сина,
поглед кћери, сестре и драгане.
Само један бол је од давнина:
– ископана светлост која пева
са прозора унутрашњег вида
дно је душе – дно зеница мојих.
И име је моје Симонида.

(Јефтимијевић Михајловић 2023: 61)

Поетска инспирација Марије Јефтимијевић Михајловић у овој антологијској песми је Симонида, која је као муза, окупила у венац српско песништво састављено од најзначајнијих српских песника, почев од Милана Ракића, Десанке Максимовић, Добрице Ерића, Благоја Баковића, Моше Одаловића, Мирослава Цере Михаиловића, све до још многих косовских песника и песникиња. Око Симониде везало се песништво са Косова и Метохије, као сама црква Грачаница, као Мајка Божја којој се моли и вапи без престанка. Њена слика на фресци у Грачаници на којој су јој ископане очи осветљава као „два црна сунца", како се поетски каже. У предговору књиге *Симонида као ӣоеӣска инсӣирација* коју је приредила Јелена Јовановић Жигон, Душан Стојковић каже да „Светлост њених угашених очију, које су праве 'звезде угашене' (М. Ракић), […] постала је неугасива светлост српске лирике" (Стојковић 2016: 7).

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Код косовских песника, а овде су два имена која оличавају саму суштину заветног певања, суочавамо се са стањем изван наше свести или могућег поимања или, како би рекао Павел Флоренски *С оне сӣране визије,* што је уједно и наслов једне његове књиге.

Ово „откривање тајни" косовске стварности и поетског реалитета, и не само поетског, у песмама Живојина Ракочевића и Марије Јефтимијевић Михајловић, са данашње тачке „потребног дистанцирања" како савремена теорија уметности налаже, чини њихова дела и дела њихових сабораца или савременика, „световним јеванђељем". У добро скривеној тузи и гневу, ако њега директно и има, у добро састављеној и лирској и епској драматици косовског збивања, остаје вера као излаз, као спона између неба и земље, између живота и смрти, смеха и суза.

За Марију Јефтимијевић Михајловић поезија је пут до спознаје, до вечног, „онтолошко искуство" (Матић 2024), док се вечно у Ракочевићевој поезији појављује преко митских песничких слика, антиномичности и негације смрти (Миленковић 2025: 120). Богата лексика, модеран песнички израз, дијалог са традицијом и литературом која их је обликовала, само су неке од заједничких општих одлика ових формираних песника који су својим новим књигама умногоме обогатили српску књижевну сцену, а однос према религији препознаје се као својеврстан натпринцип према којем се самеравају све остале појединости.

Јавивши се из тишине, Марија Јефтимијевић Михајловић својом првом песничком збирком показује формиран песнички глас, онај који нуди одговоре и на смисао певања и на смисао постојања. Самосвојан и храбар, глас који је спреман да проникне до тамних вилајета свога бића, у коме нема места очајању и мраку, већ само љубави и светлости.

Ракочевићева пробуђена тишина подразумева активирану тишину, тренутак када оно што није могло бити изговорено почиње да говори кроз тишину. И ту песник постаје близак апофактичкој поетици, али не на исти начин као Марија Јефтимијевић Михајловић. Код њега апофаза није првенствено теолошко искуство неизрецивог Бога, него граница језика пред траумом, смрћу или историјским искуством.

Из обе ове „тишине" родило се сугестивно, упечатљиво, опомињујуће *песништво фактичности*, које се не без разлога доживљава као „модеран наставак косовског циклуса" (Бећковић 2026). Поетика сагласја у збиркама *Храм тишине* и *Мирис анђела* препознаје се као певање о вери, о промишљеном и виђеном, о сагласју приватног и националног бића.

ИЗВОРИ

Јефтимијевић Михајловић 2023: Марија Јефтимијевић Михајловић. *Храм тишине*. Београд: Партенон.

Ракочевић 2025: Живојин Ракочевић. *Мирис анђела*. Краљево: Народна библиотека „Стефан Првовенчани".

ЛИТЕРАТУРА

Алексић 2024: Јана Алексић. „Књига префињене поетске духовности (Марија Јефтимијевић Михајловић, *Храм тишине*, Партенон, Београд, 2023)", *Кораци*, год. LVIII св. 1–3, 148–155. <https://koraci.net/2024/04/jana-aleksićknjiga-prefinjene-poetske/> [15. 8. 2026].

Бечејски 2023: Мирјана Бечејски. „Љубав се родила да би тебе родила". У: Марија Јефтимијевић Михајловић. *Храм тишине*. Београд: Партенон, 7–21.

Бећковић 2026: „Матија Бећковић уручио Ракочевићу награду 'Бранко Ћопић' за збирку 'Мирис анђела'". https://mitropolija.com/2026/05/19/matija-beckovic-rakocevicu-urucio-nagradu-branko-copic-za-zbirku-miris-andjela/ [15. 8. 2026].

Gould 2018: Thomas Gould. "Apophasis and Reticence", *Silence in Modern Literature and Philosophy: Beckett, Barthes, Nancy, Stevens*, Palgrave Macmillan, 2018, pp. 17–56. DOI: 10.1007/978-3-319-93479-2_2. [16. 8. 2026].

Градиншћак 2024: Луна Градиншћак. „Песнички пут Марије Јефтимијевић Михајловић", *Летопис Матице српске*, год. 200, књ. 513, св. 1–2 , 152–155.

Денић 2011: Сунчица Денић. *Прогон и завичај*. Лепосавић: Институт за српску културу – Приштина.

Ђурђевић 2021: Ђорђе Ђурђевић. *Теопоетика: О апокалиптичном дискурсу српске поезије*. Крагујевац: ФИЛУМ.

Јеротић 2009: Владета Јеротић. *Прикази и препоруке: религија, филозофија, књижевност*. Београд: Даслар партнер.

Матић 2024: Бранислав Матић. „Храм тишине Марије Јефтимијевић Михајловић". <https://santamarijadellasalute.blogspot.com/2024/01/blog-post_19.html> [19. 8. 2026].

Миленковић 2025: Жарко Миленковић. „Свијетло парче таме" У: Живојин Ракочевић. *Мирис анђела*. Краљево: Народна библиотека „Стефан Првовенчани", 119–125.

Мишић 1996: Зоран Мишић. *Критика песничког искуства*. Београд: Српска књижевна задруга.

Поповић 1935: Јустин Поповић. *О суштини православне аксиологије и критериологије*. У: Милан Радуловић. „Православна духовност и модернистичка књижевност: књижевно-богословска мисао Николаја Велимировића и Јустина Поповића", *Богословље*, 32, 1–2, 127–162.

Стојановић 2012: Драган Стојановић. *Енергија сакралног у уметности*. Београд: Службени гласник.

Стојковић 2016: Душан Стојковић. „Фреска која је постала песма". У: Јелена Јовановић Жигон. *Симонида као поетска инспирација*. Београд: Филип Вишњић, 5–7.

Томашевић 2014: Бошко Томашевић. „Песништво фактичности или о томе како се она објављује у песништву". *Летопис Матице српске*, год. 190, књ. 494, св. 6, Нови Сад, 879–888.

Sena MIHAILOVIĆ MILOŠEVIĆ
Ana MUMOVIĆ

THE POETICS OF HARMONY: A THEOPOETIC READING OF *THE TEMPLE OF SILENCE* BY MARIJA JEFTIMIJEVIĆ MIHAJLOVIĆ AND *THE SCENT OF ANGELS* BY ŽIVOJIN RAKOČEVIĆ

Summary

For Marija Jeftimijević Mihajlović, poetry is a path to cognition, to the eternal, an "ontological experience", whereas in Rakočević's poetry, the eternal manifests through mythical poetic imagery, antinomy, and the negation of death. A rich vocabulary, a modern poetic expression, and a dialogue with tradition and the literature that shaped them are just a few of the shared general characteristics of these established poets,

who have greatly enriched the Serbian literary scene with their new books; furthermore, their relationship toward religion is recognized as a kind of overarching principle against which all other details are measured.

Keywords: theopoetics, religious discourse, synesthetic sensotope, intertextuality, Kosovo and Metohija.

УДК 821.163.41.09-1 Ђиновић Р.

Оригинални научни рад

*Драгана Р. ЦЕРОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ПОЕТИКА ГУБИТКА У ПЕСМАМА РАНКА ЂИНОВИЋА**

Апстракт: Рад се бави поетиком губитка у песмама Ранка Ђиновића из збирке *Одведи их Господе*. Циљ истраживања је да се покаже како искуства страдања, расељености, смрти, губитка ближњих и завичаја одређују не само тематику него и обликовање песничког исказа. Анализа се заснива на интерпретативном читању одабраних песама, уз разматрање библијских и литургијских веза, као и улоге културног памћења. Посебна пажња посвећена је молитвеном тону, топонимима, сликама рањеног људског тела и мотивима крста и васкрсења. Показује се да Ђиновићев песнички говор спаја лично и колективно сведочење, док се Косово и Метохија обликују као конкретан завичај и духовно-меморијски простор. Закључује се да библијски и литургијски мотиви нису декор, већ носећи елементи поетике, у којој губитак остаје стварна трагедија, али се отвара према молитви, памћењу и хришћанској нади у васкрсење и живот вечни.

Кључне речи: Ранко Ђиновић, Косово и Метохија, губитак, сведочење, култура памћења, православна духовност, молитва, васкрсење.

Ви сте моји свједоци, вели Господ...
(Ис 43, 10).

УВОД

Поезија настала из искуства губитка припада оном кругу књижевних облика у којима се естетско обликовање света непосредно додирује са потребом да се бол именује, сачува од заборава и преведе у смисаони поредак. У збирци *Одведи их Господе* Ранка Ђиновића губитак није сведен на једну тему нити на један биографски догађај. Он се појављује

* ORCID 0000-0002-3545-9976, draganarajovic71@gmail.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеном са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број 451-03-33/2026-03 од 29. 1. 2026. године.

као сложен систем одсуства: изгубљени завичај, спаљени дом, смрт ближњих, уништени и угрожени сакрални простори, расељеност, телесна повреда, нарушени континуитет породичног живота и страх од заборава. Управо зато појам *поетике губитка* у овом раду означава више од тематског оквира. Он обухвата начин на који су организовани лирски говор, слика, ритам, понављање, топонимија, молитвени тон и библијска симболика.

У том смислу, Ђиновић се у збирци јавља као песник-сведок, који сведочи о ономе што је видео, преживео и понео из завичаја, али то сведочење не своди на хронику. Историјски догађај у песми добија лични глас, а сећање постаје обавеза према мртвима, расељенима и простору из којег је песник потекао. Библијски цитат из Књиге пророка Исаије, на почетку рада, овде не значи изједначавање песничког субјекта са пророком, већ указује на одговорност сведока који не пристаје да оно што се догодило остане незабележено.

Збирка је објављена 2019. године у издању „Панораме – Јединства", у библиотеци „Григорије Божовић", а уз песме садржи и два критичка текста: оглед Раде Комазец „Ка вишим циљевима поетике" и студију Живојина Ракочевића „Последње капи издржљивости (Нацрт за поетику Ранка Ђиновића)". Комазец наглашава да је Ђиновићево песничко сведочење неодвојиво од његовог биографског и завичајног искуства. Одрастање у Метохији, у непосредној близини трагичних збивања, обликовало је памћење у којем се лепота завичаја укршта са искуством страдања. Из таквог споја личног сећања и историјске ране, настаје поезија која сведочи о доживљеном и чува га од заборава (Комазец 2019: 51–52). Ракочевић пак уочава преображавање епске слике у молитвени исказ (Ракочевић 2019: 59) и сажето формулише једну од кључних особина песниковог света: „Духовна стража је заправо молитва" (Ракочевић 2019: 63). Ова запажања помажу да се Ђиновићева поезија сагледа као сведочење настало из личног и завичајног искуства, које се постепено повезује са молитвом и хришћанском надом у вечни живот.

Методолошки приступ у раду спаја аналитичко читање песама, препознавање библијских и литургијских веза и културолошко сагледавање простора као носиоца памћења. Библијски код притом није спољашњи декор. Хлеб и вино, крст, лађа, светлост, Тавор, Јов, Ноје, рајски врт, васкрсење и вечни живот у Ђиновићевим песмама повезују конкретно искуство губитка са хришћанским разумевањем страдања, наде и спасења.

ГУБИТАК И ПЕСНИЧКИ ГОВОР

Већ сам наслов *Одведи их Госпоже* успоставља молитвени глагол као основну радњу књиге. Императив „одведи" није упућен човеку, него Богу, па се губитак од почетка смешта у вертикалну релацију земаљског и небеског. У насловној песми молба гласи:

Одведи их Господе у живот
И ослободи хладне раке
(Ђиновић 2019: 48).

Парадокс ових стихова заснива се на спајању смрти и живота. „Хладна рака" означава овоземаљску пропадљивост, док глагол „одведи" и именица „живот" отварају пут ка бесмртности. Уместо да се песнички говор задржи на констатацији смрти, он је претвара у молитвено питање о преласку. Тако већ наслов и средишња песма збирке најављују њен дубински образац: оно што је изгубљено не може бити враћено у истом, овоземаљском облику, али може бити сачувано у памћењу и постављено у есхатолошки хоризонт.

На формалном плану губитак се најчешће обликује понављањем. Анафора, рефрен, паралелне синтаксичке конструкције и нагомилавање кратких исказа стварају утисак враћања истој рани. Нарочито је карактеристична песма „Какве су ми пјесме побјегле ноћас у сну", у којој се насловни стих понавља на почетку сваке строфе. Песник најпре тражи нестале песме „између ребара / у пукотинама душе", затим „по успоменама из Ђаковице", а потом и у простору разореног завичаја:

Тражио сам их по спрженој Метохији и оглоданом
Косову
Нисам знао шта ћу
Грлио сам братовљев гроб у Махали
И пјевао мајко наша Црна Горо
(Ђиновић 2019: 12).

Песме су, дакле, изгубљени предмет трагања, али су истовремено и средство трагања. Поетички парадокс састоји се у томе што лирски субјект тражи песму песмом. Рефрен обнавља недостатак, док чин понављања спречава да остане нем. Управо у тој тачки поетика губитка постаје поетика говора.

Није случајно што Ракочевић у овој песми препознаје „најтежи губитак": „У таквом свету све је у некој врсти потраге, а најтежи губитак је изгубљена песма у књизи *Одведи их Господе*. Она као потврда егзистенције и уметности отвара празнину изгубљеног завичаја и стално потребу да се он обнови или идеализује" (Ракочевић 2019: 57). Ипак, код Ђиновића се не губе само људи и места већ и облици свакодневице, мириси, дечје игре, породични гласови и осећај сигурности. Зато се песнички субјект непрестано враћа речима које су једноставне и животне: дом, мајка, брат, земља, црква, гроб, Бог, као да у њима чува основне координате света.

Једна од важних особина Ђиновићевог песничког говора јесте и учесталост непосредног обраћања. Лирски субјект не говори само о Богу, мајци, брату, завичају или мртвима, већ им се обраћа као присутним

саговорницима. У песми „Домајо, чујеш ли" завичај је ословљен иако остаје „нијем" (Ђиновић 2019: 36), док се у песми „Помилуј додирни" глас страдалника обраћа мајци и брату: „Помилуј ме мајко" и „Додирни их брате" (Ђиновић 2019: 44). На сличан начин се и молитвени искази заснивају на непосредном обраћању Богу.

ЗАВИЧАЈ И ПАМЋЕЊЕ

Поетика губитка у збирци неодвојива је од простора Косова и Метохије. Називи Ђаковице, Ратковца, Ораховца, Велике Хоче, Дечана, Призрена, Ретимља, Клечке, Звечана, Бањске и других места нису само географске ознаке већ и чворишта личног и колективног памћења. Јан Асман (Jan Assmann) културно памћење повезује са трајним тачкама које се одржавају кроз текстове, обреде и споменике (Асман 2011: 51–53). Ђиновићеви топоними имају сродну функцију: именовањем се простор који је физички удаљен или недоступан поново уводи у садашњост песме.

У песми „Где се љубав рађа" Београд је простор садашњег живота, али не и потпуног припадања. Лирски субјект каже да се у њему „не сналази добро", док се истинска унутрашња оријентација обнавља кроз Метохију:

> Кад ослобађам Метохију песмом
> И силазим степеницама наде
> У Ратковац
> Видим себе између липа и топола
> У Ђаковици порти грачаничкој
> И како журим у манастир Дечане
>
> (Ђиновић 2019: 9).

Глагол „ослобађам" овде нема значење реалне просторне промене, његова радња одвија се „песмом". Поезија постаје симболички повратак и привремено укидање дистанце. Сличан механизам уочава се у песми „Мирис липе", посвећеној Данилу Лазовићу. Из „изгнаничког ниског кућерка" благосиља се Метохија, док се из завичаја спасавају „иконе и слике / и мирис липе" (Ђиновић 2019: 6–7). Мирис је посебно важан јер представља нематеријални траг места, не може се поседовати као предмет, али може активирати слојеве сећања које физичка удаљеност није укинула. За обликовање завичаја важни су и глаголи кретања, јер Ђиновићев лирски субјект готово никада не остаје непомичан пред изгубљеним простором. Он му се враћа, силази ка њему, жури према његовим храмовима или га поново пролази у песми.

Памћење се код Ђиновића не чува само у именима места. Оно се везује за мирис, слику, икону, породични глас и најобичније предмете дома. Песма тако спаја топониме који су физички раздвојени, доводи мртве у близину

живих и враћа изгубљеној кући глас, мирис и икону. У песми „Прозор" тај однос према изгубљеном завичају добија посебно снажан израз:

Нијесам више дјечак босоноги
И ево сам сироче задуго
Несаничар и скитач убоги
Хоћу ли те пребољети туго
(Ђиновић 2019: 31).

Завршна молба да му завичај, када се врати „из туђине", остави „прозор на дојкама" (Ђиновић 2019: 31) најпре претвара простор у мајчино тело, али истовремено активира јасан епски подтекст. Формула „прозор на дојкама" готово дословно понавља молбу Младе Гојковице из народне епске песме „Зидање Скадра": „Остави ми прозор на дојкама" (Караџић 1845: 100). Ова интертекстуална веза није изолована, јер Ђиновић већ у песми „Кад кренеш Госпо" уводи исту јунакињу и исти простор: пут од Призрена ка Дубровнику пролази кроз Скадар, где ће се Богородици „из зида" јавити „Млада Гојковица" (Ђиновић 2019: 8). Песме „Прозор" и „Кад кренеш Госпо" зато непосредно кореспондирају са епском матрицом „Зидања Скадра". У народној песми прозор остављен у зиду чува материнску везу Гојковице са дететом и после њеног узиђивања, док код Ђиновића та слика постаје знак трајне везе расељеног лирског субјекта са завичајем. Завичај се тако не јавља само као изгубљени простор већ и као мајчино тело које, и када је рањено и недоступно, остаје извор припадности и повратка. Слично томе, у песми „Домајо, чујеш ли" одсуство се гради кроз апострофу и тишину:

Земљо ето те све мања
Домајо туђино голема
Чујеш ли како одзвања
А ти и даље нијема
(Ђиновић 2019: 36).

Контраст „земља – туђина" показује да се просторна категорија претвара у егзистенцијалну. Туђина је „голема" не зато што је географски већа, већ зато што се у доживљају песничког субјекта претвара у простор трајне измештености и одвојености од завичаја. Кућни праг, липа, прозор, гроб, порта и пут зато постају места на којима се лично сећање везује за памћење заједнице. У ширем културном контексту, Милан Радуловић запажа да се Косовски завет у модерној српској култури јавља као историјска самосвест народа, али и као одсјај хришћанске вере (Радуловић 2015: 150). Код Ђиновића тај однос није дат као апстрактна идеја, већ кроз завичајни простор, породично памћење и веру.

Сакрални топоси имају посебан статус у збирци. У песми „Црква на Градишу" црквено звоно добија функцију спасоносног гласа, док завршни стихови повезују себу, гробове и останак:

Ако на сеобу
Одлуче гробови
Ја остајем овдје
Оче благослови
(Ђиновић 2019: 34).

Веза завичаја, храма и молитве код Ђиновића може се читати и кроз Видовићево разумевање заједнице: „Начин постанка и завичај заједнице је – ЛИТУРГИЈА. У томе завичају заједница се и обнавља" (Видовић 2021: 211).

ТЕЛЕСНА ПАТЊА КАО ОБЛИК СВЕДОЧЕЊА

Други важан слој поетике губитка представља рањено и измучено тело. У песми „Помјани" низ телесних повреда исписан је готово без глаголске дистанце: „празно око", „срезани гркљан", „здробљена кључна кост", „стучена ребра", „пребијене руке", „смрвљене ноге", „пребијени прсти" (Ђиновић 2019: 19).

Међутим, песма се не завршава сликом телесног страдања. После набрајања следи именовање страдалника и молитвени завршетак: „Помилуј их Господе / Свједочише људи" (Ђиновић 2019: 19). Овим обртом сведочење прелази у помен. Глагол „свједочише" важан је за разумевање целе књиге: страдање тражи сведока, а песма покушава да постане форма памћења која укида анонимност жртве. Овакво набрајање не тежи метафоричком улепшавању страдања, напротив, оно га излаже огољено и готово документарно, тако да се тело појављује кроз низ непосредних трагова насиља. Језик намерно остаје груб, предметан и кратак, као да одбија да патњу естетски ублажи. Сам наслов песме „Помјани" упућује и на православну праксу помињања упокојених, па набрајање страдалих тела добија и карактер помена. Појединачне жртве не представљају само сведочанство о учињеном злочину, већ се њихово страдање уводи у простор молитвеног сећања.

Сличан поступак налази се у песми „Помилуј додирни", посвећеној брату Рају. Губитак делова тела изречен је у првом лицу, али се одмах преображава у молбу за обнову блискости:

Узете су ми руке до рамена
Помилуј ме мајко
Извађене су ми очи
Додирни их брате
Да могу да грлим и гледам своју дјецу
(Ђиновић 2019: 44).

Руке и очи нису у песми само делови тела; њихова вредност одређена је односом према другоме, руке служе загрљају, очи гледању деце.

Телесни губитак тако се показује и као губитак могућности да се блискост оствари. У истој песми лирски глас прелази са мајке и брата на Бога: „Исцијели нас Господе / Од туге и бола" (Ђиновић 2019: 44). Породични додир и молитва постављени су у исту линију обнављања личности.

У песми „Са чудесних лествица уђи у кужну болницу" субјект тражи повратак „у опустошени град / и спржени дом", а затим себе упоређује са старозаветним праведником: „Скоро као Јов на буњишту" (Ђиновић 2019: 17–18). Овај експлицитни библијски интертекст проширује личну патњу према архетипској слици праведника који страда, али ипак остаје у односу са Богом. Зато се песма завршава ишчекивањем Божјег доласка, а не уништењем. Страдање је тешко, али однос са Богом остаје сачуван.

МОЛИТВА И ЛИТУРГИЈСКИ МОТИВИ

Молитва је један од основних начина на које Ђиновић преобликује губитак. Њен језички знак најчешће су императив и молбени глаголи: „дођи", „пошаљи", „помилуј", „исцијели", „освијетли", „прими", „одведи". То није само питање избора речи. Молитвени говор мења положај лирског субјекта. Човек који је пред историјским насиљем немоћан, ипак задржава могућност да се обрати Богу. После губитка, молитва остаје један од начина да говор не утихне.

Најизразитији пример представља песма „Господ иде ка мени". Почетак је обликован као молба у ситуацији непосредне угрожености:

> Одврати моје очи од лукавога
> Непријатељ се спрема да нас прогута
> Најхитрије те молим дођи
>
> (Ђиновић 2019: 20).

Од „моје очи" до „нас прогута" песничко „ја" се брзо преобликује у заједничко „ми". Молитва овде има саборни карактер: опасност није само лична, па ни заштита није замишљена као индивидуална. Веза са библијским текстом препознаје се већ у облику молитвеног вапаја. Псалам 22 почиње речима: „Боже, Боже мој! зашто си ме оставио удаљивши се од спасења мога, од ријечи вике моје?" (Пс 22, 1), док Христос на крсту изговара почетак истог вапаја (Мт 27, 46). Ђиновић не преузима дословно ове библијске речи, али његова песма почива на сродном духовном парадоксу: осећање опасности га не удаљава од Бога, већ подстиче лирског субјекта на усрдније обраћање Богу.

У средишњем делу песме јавља се непосредно литургијско упориште: „Обраћам ти се са Метафрастом" (Ђиновић 2019: 20). Будући да је молитва Светог Симеона Метафраста део православног молитвеног правила пред Свето причешће (СПЦ 2022), завршни стихови добијају јаснији литургијски контекст:

Нека се добро слажу хљеб и вино у мени
Узалуд најезда разбојника
Господ иде ка мени

(Ђиновић 2019: 20).

„Хљеб и вино" у таквом окружењу упућују на евхаристијске дарове и Христове речи на Тајној вечери: „Узмите, једите; ово је тијело моје" и „Пијте из ње сви; јер је ово крв моја новога завјета" (Мт 26, 26–28). Најважнији обрт песме садржан је у кретању: на почетку непријатељ „се спрема да нас прогута", а на крају „Господ иде ка мени". Простор страха испуњава се доласком, а претња телу замењује се евхаристијском сликом примања Бога. Зато песма не остаје само молба за избављење; њено кретање води од угрожености ка осећању Божјег присуства.

Још сложенији литургијски и библијски спој остварен је у песми „Надам се Твојој лађи". Конкретно искуство рата и опасности постављено је на сам почетак:

У опасностима за вријеме рата
Под бомбама и куршумима
Изговарао сам Твоје име

(Ђиновић 2019: 25).

Потом се јавља слика „три чудна путника", које субјект намерава да угости „у гостионици спепељаног дома" (Ђиновић 2019: 25). Интертекст упућује на Аврамово гостољубље код Мамријског храста (1 Мој 18, 1–8), које се у хришћанској традицији тумачи и као упућивање на Свету тројицу. У Ђиновићевој варијанти библијски шатор замењен је спаљеним домом. Материјални простор је разорен, али гостољубље као духовни чин није укинуто. Управо ту губитак постаје место на коме се проверава чврстина вере.

Мотив лађе такође припада библијско-хришћанском пољу спасења. Он може упућивати на Нојеву барку, али и на традиционалну слику Цркве као лађе која пролази кроз опасне воде историје. Важно је, међутим, што песник не каже да је спасење већ остварено, него: „Надам се Твојој лађи" (Ђиновић 2019: 25). Глагол „надам се" задржава напетост између страдања и избављења. Вера не брише бол, већ омогућава да се он не прогласи последњом истином.

Симболика лађе успоставља и значајну лирску паралелу са Дучићевим „Песмама Богу" (I). Дучићев субјект изговара: „Прођох пут и видех све сем тебе. Али / Кад год мој брод нагне, нађем твоју руку" (Дучић 1989: 180). Код оба песника пловило се јавља у часу угрожености, али са различитим поетичким нагласком. Код Дучића брод је фигура индивидуалног животног пута и искуства Божје помоћи онда када се равнотежа наруши; код Ђиновића „Твоја лађа" има изразитије значење спасења, јер се призива после бомби,

куршума и „спепељаног дома". Ђиновићев субјект спасење још ишчекује, па је у његовој песми кључан управо глагол „надам се".

На крају исте песме јавља се исповедни стих који спречава идеализацију лирског субјекта: „Још увијек не могу да волим непријатеље наше" (Ђиновић 2019: 25). Његов пуни смисао отвара се у односу према Христовој заповести: „А ја вам кажем: љубите непријатеље своје, благосиљајте оне који вас куну, чините добро онима који на вас мрзе и молите се Богу за оне који вас гоне" (Мт 5, 44). Лирски субјект не одбацује Божију заповест, већ признаје сопствену духовну немоћ. Молитва овде није знак постигнуте савршености, већ простор у којем се човек суочава са сопственом рањеношћу и огорчењем, покушавајући да своје поступке усклади са Божјом вољом.

КРСТ И НАДА

Ђиновићева поезија не пориче стварност смрти, али је не представља као коначни крај. У њој се страдање и смрт сагледавају у хришћанској перспективи која води од Великог петка ка васкрсењу. Бол, неправда и гроб не губе своју тежину, али се истовремено отвара нада у живот који превазилази смрт. Такво тумачење не уноси се у песме споља, већ произлази из њихове лексике и симболике крста, распињања, светлости, рајског врта, неба и живота.

Јеванђељски текст се не окончава гробом: „Што тражите живога међу мртвима? Није овде, него устаде" (Лк 24, 5–6). Ове речи представљају један од најважнијих библијских цитата за тумачење Ђиновићевог поетског дискурса. Ако смрт није коначна, онда ни сећање на мртве није искључиво окренуто прошлости. У хришћанском разумевању оно је усмерено и ка будућем сусрету.

За шири контекст Ђиновићевог стваралаштва значајан је и богословски текст епископа Атанасија Јевтића „Косово и Метохија – Крстопоље и Сретење, у нади Васкрсења", у којем су, на самом почетку, наведени и Ђиновићеви стихови:

> Хвала Богу да смрт не постоји
> Но са земље Небу пресељење
> Земаљско се у растанак броји
> А на Небу заувјек Сретење
>
> (Јевтић 2013: 49).

Ови стихови непосредно повезују смрт са „пресељењем", а земаљски растанак са небеским Сретењем, због чега представљају сажет израз крсно-васкрсне и есхатолошке перспективе присутне у Ђиновићевој поезији.

Веза Ђиновића и епископа Атанасија Јевтића, међутим, није једносмерна. У песми „Од Косова до Јадовна", посвећеној епископу Атанасију,

простор страдања шири се од Косова и Клечке до Јадовна и Госпића, чиме се различита места и времена доводе у исту песничку раван. Кратки двостиси и нагло смењивање топонима, слика и имена дају песми сажет, готово летописни ритам, али се набрајање не завршава пуким бележењем страдања. Посебно је значајан стиховни пар: „Срамоћене монахиње / Сваког дана он помиње", после којег следи именовање пострадалих. Епископ Атанасије у песми није само онај коме је песма посвећена, већ и онај који својим памћењем повезује раздвојена места страдања и уводи их у хришћанско разумевање жртве и мучеништва.

Иста есхатолошка линија нарочито је видљива у песми „Небеска пратња", посвећеној Слободану Ракитићу. Свет нам „није дом", Метохија се носи „у срцу", а умрли пријатељ смештен је у „рајски врт", одакле погледом прати живе (Ђиновић 2019: 5). Одсуство се не укида, али се мења његов статус. Смрт прекида физичко присуство, али не укида сећање и наду. Тај смисао одговара Христовим речима: „Ја сам васкрсеније и живот: који вјерује мене ако и умре живљеће" (Јн 11, 25).

Слично отварање ка светлости налази се у песми „Теби свјетлости недостижној". Таворски мотив је експлицитан:

Уобличи се у нама
Начини из праха
Као ученици са Тавора падам ничице
Теби свјетлости недостижној
(Ђиновић 2019: 24).

Тавор у јеванђељском контексту означава Христово преображење и јављање светлости ученицима (Мт 17, 1–8). Код Ђиновића је та светлост супротстављена праху, раздвојености и смртности. Императив „уобличи се у нама" показује да спасење није представљено само као спољашњи догађај него и као преображај човека. Зато мотив светлости представља једну од главних противтежа мотивима мрака, пепела и спаљеног дома.

У песми „Никада потрошени" крст и исцељење налазе се у непосредном додиру:

Са раширеним рукама на крсту
Никада потрошени
Исцели моју повећану рану
(Ђиновић 2019: 21).

Христова жртва није „потрошена" историјским протоком времена; она остаје извор актуелног обраћања. Отуда се може разумети и учесталост глагола „исцијели" у збирци. Песник не тврди да је рана нестала, него је износи пред распетог Христа. Ту се поетика губитка разликује од затворене елегије.

Апостол Павле пише: „А пошљедњи ће се непријатељ укинути смрт" (1 Кор 15, 26), док Откривење ту мисао проширује есхатолошком сликом коначног превазилажења смрти и страдања: „И чух глас велики с неба гдје говори: ево скиније Божије међу људима, и живљеће с њима, и они ће бити народ његов, и сам Бог биће с њима Бог њихов. И Бог ће отрти сваку сузу од очију њиховијех, и смрти неће бити више, ни плача, ни вике, ни болести неће бити више; јер прво прође" (Отк 21, 3–4). Ови стихови не треба да послуже за поједностављено, *утешно* тумачење Ђиновићеве поезије. Његова поезија не прескаче гроб и не умањује историјску рану. Есхатолошка нада има тежину управо зато што су патња и смрт признате као стварне. Зато је кретање од губитка ка нади у васкрсење и живот вечни драматично, а не декларативно.

То се најјасније види у хришћанском литургијском искуству Велике суботе. Гроб је присутан, смрт је стварна, али се већ очекује васкрсење. У „кондаку" Велике суботе тај парадокс сажет је речима: „Ова је преблагословена Субота, у којој Христос уснувши, васкрснуће тридневан" (Јутрење Велике суботе 2020: кондак, глас 6). То је тренутак између најдубље жалости и највеће наде. У том међупростору налази се и велики део Ђиновићеве поезије. Она није у потпуности Велики петак, јер у њој постоји Господ који долази, али није ни непомућена васкршња радост, јер су ране, мртви и изгубљени простор непрестано присутни. То је песнички простор ишчекивања.

ПЕСМА КАО СВЕДОЧЕЊЕ

Збирка песама *Одведи их Госпо̄де* истовремено је лична и саборна. Лирски субјект полази из сопствене биографске и породичне ране, али стално прелази са „ја" на „ми", са брата на заједницу, са куће на завичај, са појединачног гроба на помен мртвих. Тај прелаз не значи да приватно искуство нестаје, напротив, управо конкретност личног омогућава да колективно не остане апстрактно.

Ђиновићев лирски свет снажно је везан за конкретне просторе и биографско искуство, али се његова поезија не своди само на завичајне и локалне теме. Губитак дома, ближњег и континуитета припада универзалном људском искуству; специфичност је у томе што је оно изговорено кроз метохијску топографију и православни духовни језик.

У ширем богословско-културном контексту сродну везу између историјског искуства и духовног смисла уочава Божидар Мијач у огледу „Светлост са Косова". Разматрајући народну књижевност Срба са Косова, он наглашава да је она израсла из дуготрајног историјског искуства и хришћанског погледа који истовремено обухвата време и вечност, лични удес и шире токове збивања (Мијач 1982: 131). Ђиновићева поезија припада другом времену и ауторском песништву, али се са таквим моделом додирује у спајању конкретног сведочења о страдању са молитвеним и есхатолошким хоризонтом.

Пишући о споменичком наслеђу Косова и Метохије, Јелена Павличић наглашава да споменик може сведочити о збивањима из прошлости

и бити „средство одржавања сећања" (Павличић 2017: 489). Песма, разуме се, није споменик у материјалном смислу, али код Ђиновића преузима сродну улогу: чува имена, места и искуства која би без сведочења могла бити потиснута или заборављена. Књижевно сведочење притом не замењује историографски документ. Његова вредност је у томе што показује егзистенцијалне последице догађаја: шта значи пролазити кроз познато место које је постало туђе, како мирише изгубљена кућа, како се братов гроб враћа у сан и зашто име места постаје молитва.

Управо се у разлици између књижевног сведочења и историографског документа може применити Аристотелово разликовање песништва и историографије. Полазећи од различитих начина на које песник и историчар обликују стварност, он истиче да се они „разликују по томе што један говори о ономе што се истински догодило, а други о ономе што се могло догодити", односно о ономе „што је могуће по законима вероватности или нужности". На основу те разлике Аристотел закључује да је „песништво више филозофска и озбиљнија ствар него ли историографија, јер песништво приказује више оно што је опште, а историографија оно што је појединачно" (Аристотел 1982: 48).

ЗАКЉУЧАК

У Ђиновићевој поезији губитак се не поништава, нити његове последице нестају у накнадном тумачењу. Оно што је изгубљено остаје неповратно, али управо из те неповратности настаје потреба за песничким говором. Песма зато није замена за изгубљено, већ начин да однос према њему не буде прекинут. У томе се налази основна особеност Ђиновићеве поетике: одсуство не престаје да буде одсуство, али престаје да буде немо.

Тако се и појам губитка у овој збирци показује ширим од теме страдања. Он постаје начело из којег се обликује однос према прошлости, завичају, ближњима и Богу. На поетичком плану тај однос обликују понављање, апострофа, молитвени императив, топонимски низови и непосредне слике телесног страдања. Ђиновићева поезија не нуди разрешење трагичног искуства, већ могућност да се оно издржи у речи, памћењу и вери. Због тога њен најдубљи смисао није у поништавању губитка, већ у очувању присуства онога што је одсутно.

ИЗВОРИ

Ђиновић 2019: Ранко Ђиновић. *Одведи их Господе*. Приштина – Косовска Митровица: Панорама – Јединство, Библиотека „Григорије Божовић".

Свето писмо, Старога и Новога завјета, Библија. Превели Ђура Даничић и Вук Стеф. Караџић. Београд: Британско и иностранo библијско друштво, 1993.

Јутрење Велике суботе 2020: *Јутрење Велике суботе са Стихијама*. Манастир Жича. https://zica.org.rs/tekst-bogosluzenja/. [9. 9. 2026].

ЛИТЕРАТУРА

Аристотел 1982: Аристотел. *О песничкој уметности*. С оригинала превео и објашњења у регистру имена додао Милош Н. Ђурић. Београд: Рад.

Асман 2011: Јан Асман. *Култура памћења: писмо, сећање и политички идентитет у раним високим културама*. Превео с немачког Никола Б. Цветковић. Београд: Просвета.

Видовић 2021: Жарко Видовић. *Срби и Косовски завет у новом веку*. Београд: Српски научни центар, Пријатељи професора др Жарка Видовића.

Дучић 1989: Јован Дучић. *Песме*. Београд: БИГЗ: Просвета; Сарајево: Свјетлост.

Јевтић 2013: Атанасије Јевтић. „Косово и Метохија – Крстопоље и Сретење, у нади Васкрсења". *Видослов*, 59, 49–58.

Караџић 1845: Вук Стефановић Караџић. *Српске народне пјесме. Књига друга, у којој су пјесме јуначке најстарије*. Беч: Штампарија јерменскога манастира, 94–100.

Комазец 2019: Рада Комазец. „Ка вишим циљевима поетике". Ранко Ђиновић. *Одведи их Господе*. Приштина – Косовска Митровица: Панорама – Јединство, 51–56.

Мијач 1982: Божидар Мијач. „Светлост са Косова". *Теолошки погледи*, XV, 3–4, 131–150.

Павличић 2017: Јелена Павличић. „Српско споменичко наслеђе на Косову и Метохији у светлу савремених теорија о културној баштини". *Уметничко наслеђе српског народа на Косову и Метохији: историја, идентитет, угроженост, заштита.* Ур. Миодраг Марковић, Драган Војводић. Београд: Српска академија наука и уметности, 485–505.

Радуловић 2015: Милан Радуловић. *Српски културни образац и српска књижевност*. Фоча: Православни богословски факултет Светог Василија Острошког; Београд: Институт за књижевност и уметност.

Ракочевић 2019: Живојин Ракочевић. „Последње капи издржљивости (Нацрт за поетику Ранка Ђиновића)". Ранко Ђиновић. *Одведи их Господе*. Приштина – Косовска Митровица: Панорама – Јединство, 57–65.

СПЦ 2022: Српска православна црква. „Молитве пре и после светога причешћа". <https://spc.rs/sr/news/117/7835.molitve-pre-i-posle-svetoga-pricesca.html>. [4. 9. 2026].

Dragana CEROVIĆ

THE POETICS OF LOSS IN THE POEMS BY RANKO ĐINOVIĆ

Summary

The paper examines the poetics of loss in Ranko Đinović's collection *Odvedi ih Gospode (Take Them Away, Lord)*. It argues that loss is not only a dominant subject but also a principle that shapes poetic speech, repetition, toponymy, images of the wounded body, and prayer. The analysis is based on close reading of selected poems, with particular attention to biblical and liturgical motifs and to the relation between individual and cultural memory. Đinović is interpreted as a poet-witness whose verse

preserves lived experience without becoming a documentary record. Kosovo and Metohija appear both as a concrete homeland and as a spiritual and memorial space sustained by place names, churches, graves, family memory, and sensory traces. Biblical and liturgical motifs—bread and wine, the Cross, the ark, Tabor, prayer, and Resurrection—are shown to be structural elements of meaning rather than ornament. The study concludes that Đinović's poetry does not erase historical suffering or convert it into easy consolation. It preserves names, places, and relationships threatened by oblivion, while the Christian relation between the Cross and the Resurrection opens the experience of loss to prayer and hope.

Keywords: Ranko Đinović, Kosovo and Metohija, loss, testimony, cultural memory, Orthodox spirituality, prayer, Resurrection.

УДК 821.163.41.09-1 Илић В.

Оригинални научни рад

*Маїда Г. МИЛИКИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ВОЈИСЛАВ ИЛИЋ И КОСОВО И МЕТОХИЈА**

Аїстракт: У раду се проучава стваралаштво Војислава Илића, песника који је давно препознат као један од зачетника модерне српске поезије. Тематско-мотивски и језичко-стилски разгранат опус овог аутора одликује прожимање различитих поетичких усмерења: класицизма, романтизма, затим реализма као доминантне поетике епохе, парнасизма, а присутне су и назнаке симболизма. Посебна пажња биће посвећена Илићевом односу према Косову и Метохији који се развија у оквиру песништва са националном тематиком, при чему је једно од средишњих питања његово позиционирање према романтичарско-омладинској поезији. Такође, биће речи и о песниковом боравку на Косову и Метохији током 1893. године, када је као писар службовао у приштинском конзулату.

Кључне речи: Војислав Илић (1860–1894), класицизам, романтизам, реализам, парнасизам, симболизам, омладинска поезија, Косово и Метохија.

> *„Али боїови моїу да се овайлоте у реч само тада кад нас они сами ослове. Реч која именује боїове јесте увек одїовор на такво ословљавање. Тај одїовор извире увек из одїворности какву нам намеће судбина. Тиме што боїови наше постојање приводе језику, ми тек улазимо у подручје одлуке о томе да ли себе боїовима обећавамо, или себе њима ускраћујемо"*
>
> (Hajdeger 1982: 137).

Песничка појава Војислава Илића несумњиво је обележила српску књижевност последњих деценија XIX века. Мада га књижевна историја с правом памти као лирског песника, Илићев опус обухвата и епско и драмско песништво, као и прозне текстове, што је детаљно представљено у сабраним делима, која је приредио Милорад Павић (1961, 1981), један од најзначајнијих проучавалаца Илићевог дела. Војислав је за живота

* ORCID 0000-0002-5571-0937, magdamilikic95@gmail.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеном са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број 451-03-33/2026-03 од 29. 1. 2026. године.

објавио две збирке песама: прву 1887. (Илијћ 1887), док је друго, допуњено и раскошније издање, објављено 1889. године (Илијћ 1889). Снажан утицај који је Илић остварио на потоње ауторе навео је Скерлића, ауторитета који се према њему амбивалентно одредио, да уведе појам *војиславизам*: „Око 1890 године, и готово у целој последњој десетини XIX века, његов утицај је био тако велики да су сви млади из реда почели ићи за његовим стопама, а код шире публике постао је тако популаран да се тада озбиљно могло говорити о војиславизму и у нашој књижевности и код нашега читалачкога света" (Скерлић 1907: 4).

Илићева улога у развоју српске поезије огледа се најпре у томе што је разграђивао и усложњавао романтичарску поетику, док његово песништво настаје када у српској књижевности доминира струја реализма, кроз коју је лирски род пролазио „усвајајући неке чиниоце њене поетике и избјегавајући да јој се у цјелини подреди" (Иванић, Вукићевић 2007: 50). Међу најистакнутијим стваоцима тог периода били су Јаков Игњатовић, Милован Глишић, Лаза Лазаревић, Јанко Веселиновић, Бранислав Нушић, Лаза Костић и Јован Јовановић Змај. Скерлић Илићеву појаву види као важан корак у развоју и модернизацији српске поезије, истичући да тек „са Војиславом Илићем наша поезија почиње бивати уређенија, умивенија, писменија и књижевнија, одговарајући тако новим потребама и укусу нашег друштва" (Скерлић 1907: 45).

Врло рано је указано на протомодерни сензибилитет који се јавља код Илића, у његовој неретко ерудитној, за читаоца захтевној поезији. Почетком XX века Светислав Стефановић забележио је: „Војислав је у нас представник нашег модерног индивидуализма. У њему је процеп модерне душе: тежња у бескрај и окови земаљске садашњице" (Стефановић 1901: 532). На важну улогу Војислављеве појаве у рађању модерне поезије указали су и страни проучаваоци. Тридесетих година слависта Герхард Геземан пише да Илић „чини гранични камен у историји српске лирике и језичке културе. Њиме се први пут српска лирика окренула неопозиво артизму" (Геземан 1934: 89). У познатом тексту „Споменик Војиславу", Илићев вероватно најзначајнији следбеник, Јован Дучић, истиче да је највећу новину донео на плану форме: „Али ако хоћете да видите како је умио Војислав и да лијепо мисли и осјећа и имагинира, то тражите у његовој Форми: ту је и његова идеја, и његов осјећај, и његова жива имагинација. Јер све оно што нам је Војислав дао новога у Форми, то је његово; он лично није имао гдје да то научи, и он је све то измислио" (Дучић 1902: 248). Илић је користио различите стиховне облике, већ присутне у српској поезији, од кратких, у духу народне традиције, до изразито дугих, попут псеудохексаметра; преобликовао их је и ритмички проширивао, поставши претеча модерних виртуоза српског стиха (Живковић 1962: 16–17).[1]

1 Као основну одлику Војислављевог стиха, с којим према проучаваоцима почиње постромантичарско доба српског стиха, Леон Којен истиче велику слободу на почетку полустиха и изразиту метричку строгост на његовом крају (Којен 1996: 298).

Као тематска антиципација модерности, односно симболизма у српској поезији, често се издваја Илићева дијалошка песма „Клеон и његов ученик" (1892), у којој се експлицитно формулише поетика симбола: „Све је само симбол што ти види око, / Све, што душу твоју и ведри и мрачи. / Симбол је и земља, и небо високо, / А суштина оно, што он собом значи" (Илић 1981б: 219). Симбол се у песми појављује као поетичка најава модерности и отклона од миметичког принципа, док се у исто време њиме успоставља шири модел поимања света, који сеже до антике и почива на схватању да појавни свет упућује на дубље, невидљиве смисаоне слојеве, а значења се откривају тек у процесу тумачења (Коруновић 2020б: 359).

С друге стране, и формални и жанровски распон Илићевог песништва је изузетно широк и обухвата дескриптивне и љубавне песме, елегије, баладе, политичке, сатиричне, патриотске, дечје и пригодне песме. Писао је и препеве, епску и драмску поезију, позоришне критике, књижевне чланке, политичке беседе. Посебно место у његовом опусу заузимају песме о грчкој и римској старини, са историјским и митолошким мотивима, међу којима се истиче балада „Коринтска хетера" (1889), о трагичној љубави двоје младих раздвојених ратом. Илићево песништво са класичним темама често се пореди с античким статуама и мермером (Лагарић 1906: 274; и др.), што говори о његовој тесној вези с класицистичким и парнасовским наслеђем.[2] Илић је писао и пасторалну поезију, песме о словенском свету, песме са мотивима из енглеске, шпанске, француске, далекоисточне и других култура. Један сегмент његовог опуса чини и метафизичка, богоотражитељска и богонадахнута поезија, у којој углавном није успевао да досегне ону суптилност коју ће донети Дучић. Значајан део Илићевог певања настао је под утицајем других уметности, књижевности, сликарства, вајарства, позоришта и музике, а таква инспирација није само тематски подстицај већ и стваралачко опредељење повезано с новим, протомодерним разумевањем уметности (в. Петровић 2020).

У Илићевој поезији јављају се музички инструменти различитог културног и историјског порекла: од античких (лира, барбитон, харфа), преко народних словенских инструмената (гусле, двојнице, фрула, балалајка, бандура), оријенталних (сантур), затим инструмената који се често јављају у војном контексту (труба, фанфаре, „рог"), до широко заступљених инструмената у европској традицији (гитара, тамбура, кастењете, флаута), уз различите ударачке инструменте (бубњеви, кимвал, тимпан, „тамбурина"). Све то указује на ширину културних традиција у Илићевом

2 Павић сматра да је Илић љубав према римској и грчкој класици понео пре свега из родитељског дома, од оца који је био професор историје и писац историје Грка (Павић 1971: 43), док Тања Поповић ову одлику поставља у шири контекст, истичући да антички мотиви у његовом песништву функционишу као део заједничког поетског репертоара ондашње продукције (Поповић 2003: 71). Његов однос према античком наслеђу, међутим, није без извесних противречности: у употреби античке грађе код Илића се јављају и бројни лапсуси и омашке, због чега се и његов стих одређује као псеудокласичан (в. Зима 1975).

песништву, као и на тежњу да се поетички обухвате бројни цивилизацијски простори. Уз топос живота као пловидбе, код Војислава се јавља и фигура путника, која сугерише и егзистенцијалну тескобу и флуидност модерног субјекта. У антиципирању модернизма у српској књижевности учествују и акустичке преокупације код Илића, као асоцијативно засноване сензације, које се испољавају у музикалности и новом ритму његове поезије (Ђурић 2022). Таква осетљивост на звучне феномене изражена је и у спеву „Песник" (1893), насталом у сећање на португалског песника Луиса де Камоенса (1524/5–1580), који у различитим аспектима функционише као целина с „Клеоном и његовим учеником" (уп. Павић 1971: 342).[3]

Војислав је познавао немачку, енглеску, италијанску, француску, античку и друге књижевности, док се кључним за познавање других националних традиција сматра руски утицај – Илићево лирско ја и само узвикује да је „добри ђак / Жуковског и Пушкина" (Илић 1981а: 160). У песниковом формирању важну улогу имали су отац Јован Илић и породични дом који је у то време био важан културни центар престонице. Међу редовним гостима породице Илић били су Змај, Јакшић, Лаза Костић, Матија Бан, Матош и друге истакнуте личности тога доба (Павић 1971: 42). Сматра се да је, као познавалац и преводилац Колара, Мицкјевича, Пушкина, Державина, Карамзина, Гетеа, Русоа, Хајнеа, Шилера, Геснера, Лонгфелоа, као и класичне и источњачке књижевности, Јован Илић побудио интересовање код синова Војислава и Драгутина за те традиције, док су међу очевим узорима били и Шекспир, Макферсон, Бајрон, Тома Мур и други (Павић 1971: 37). Већина наведених узора и традиција припада широко распрострањеном књижевном фонду тог периода у српском културном контексту, у коме је доминирала омладинска, романтичарска књижевност (Скерлић 1906). То нам говори да је Илићево дело могуће правилно сагледати искључиво у ширем друштвеном и културном контексту.

Војислав Илић има немали број изузетних песама, иако је знатан део његовог опуса просечних литерарних квалитета. За одређивање Илићевог значаја за српску књижевну историју неопходно је размотрити питање оригиналности његовог дела. Она је у критичкој рецепцији од самих почетака оспоравана (Дучић 1902: 248; Ћоровић 1906: 9; Скерлић 1907: 62; Цар 1975: 113). Без разрешења тог комплексног питања не може се до краја сагледати његов уметнички домет и значај. Ипак, и поред спорења око природе Илићеве имагинације и степена оригиналности, многи класици српског песништва минулог века имали су потребу да се према њему на неки начин одреде. Тако Момчило Настасијевић износи двојак суд: „Војислав Илић је велик по своме историјском значају, као појава, али не и по вредности своје поезије.

3 Илићев „Песник" је вероватно прерада драмског спева „Camoens" (1837) Фридриха Халма, који је српски песник имао прилике да чита у антологији Николаја В. Гербељева, у преводу В. Жуковског (в. Ћурчин 1906).

Међутим, његови стихови одликују се снажним ритмом, имају нешто опојно у себи, што је многе занело" (Настасијевић 1991: 423–424).

Све наведено указује на сложеност статуса Војислава Илића у српској књижевности и на вишеслојност његовог утицаја, што ће се у наставку детаљније сагледати кроз тумачење националних, посебно косовскометохијских, мотива у његовом делу.

ВОЈИСЛАВ ИЛИЋ И КОСОВО И МЕТОХИЈА

„Ако језике човечије и анђеоске говорим, а љубави немам, онда сам као звоно које јечи, или кимвал који звечи"

(„Прва посланица Коринћанима" Свети апостол Павле).

Последње деценије XIX века обележене су растућим историјским и политичким тензијама међу српским народом који је вапио за ослобођењем од Османлија и Хабзбурга. То је период српско-турских ратова, Санстефанског мира, Берлинског конгреса, Тополске, Тимочке буне, те и Српско-бугарског рата, у коме је и Илић учествовао. Народне буне, политички притисци и владарска самовоља продубљивали су колективни немир и несигурност код народа, у широј друштвеној атмосфери која је постепено водила балканским и Првом светском рату. У том контексту живи и ствара Војислав Илић, обликујући поетику у којој значајну струју чини и поезија у којој преовладава национална тематика. Већ прва песма коју је објавио, под називом „Лепид", имитација је Змајевог превода мађарске баладе „Конт" и доноси политичку алузију на устанак у Босни и Херцеговини којим су отпочели српско-турски ратови (Павић 1981а: 304). У веку формирања модерне националне свести и све јачег слободарског импулса код Срба, песник је сарађивао у бројним национално оријентисаним гласилима: у *Отаџбини*, *Гуслама*, *Српчету*, *Српкињи*, *Малој Србадији*, *Србадији*, *Српском витезу*, календару *Шумадинац*.

Националне теме јављају се у оквиру песниковог интересовања за различите културе и цивилизације, за питања трајања, урушавања и смењивања историјских облика. Такав однос изражен је и у сложеној визији „Химне векова" (1891), која се, у духу модерности XX века, пита о песничком стварању, о трајању и пролазности, личној и колективној. Један од проучавалаца који посебно цени ту песму је Миодраг Павловић. У односу на њу је у својој чувеној антологији формирао избор и распоред других Илићевих песама (Павловић 1964: 52). Мирослав Крлежа националне мотиве код Илића тумачи у оквиру сетног и меланхоличног расположења, веома присутног у Илићевом песништву. Мапирајући главне одлике Илићевог певања, које често, понајпре због наставног контекста, буди асоцијације на дескрипцију и јесен, Крлежа надахнуто вели: „Војислављеву Србију, ту драгу, меланхоличну, несретну, сељачку земљу, са магленим њеним

кaљавим друмом којим мршаво кљусе вуче таљиге, а киша досадно сипи над овим блатом и над жалосним свијетом убогих наших опанака и гавранова, ту сам Србију сакрио међу листовима својих књига, чувајући је усидјелички помно као што се чувају драги, изблиједели ликови, у баршуном повезаним споменарима" (Krleža 1981: 119).

Војислав Илић у песништву исцртава границе српских земаља, евоцирајући и историјску вертикалу разумевања Српства. У поетици у којој су мотиви једне песме често прошивени мотивима других, места и простори Илићеве поезије такође се понављају и усложњавају, градећи јединствену визију како људске егзистенције тако и националног идентитета. Топографији српских земаља доприноси песма „На Вардару" (1889), једна од песама са метафором орла. Песма „Босански бегунци" (1889), настала према слици Уроша Предића (Павић 1981б: 298), говори о окупираној Босни: „Тужно шуми хладна Дрина / И Миљацка бистра вода, / Јер је Босна потлачена, / Њена слава и слобода" (Илић 1981б: 144). Мапу српских земаља исцртавају и песме „Над Београдом" (1880), о Београду као пркосном споменику тешких и славних дана, затим „Пећина на Руднику" (1887), о деспоту Лазару Ђурђевићу (Бранковићу), сину деспота Ђурђа Смедеревца, „На гробу војводе Дојчила у Солуну" (1889), неименована и недатирана песма о краљу Милану, која почиње стихом „По Никшићу и крвавој дузи". Песма „Муратово тулбе" (1893) настала је док је песник службовао на Косову и Метохији, док је песма „Изгинулим борцима" (1886) пригодан текст посвећен страдалима у Српско-бугарском рату.

Једна од Илићевих најуспелијих песама, „На чарди" (1888), такође проширује мапу српских земаља у песништву овога аутора. Заснована је на анегдоти о двојици ратника из српско-мађарских сукоба током Револуције 1848–1849. године. Србин и Мађар сусрећу се пред неком чардом, у први мах решени да потегну сабље један на другога, али пре тога братски седају да пију, остављајући мегдан за касније (Павић 1971: 352). У песми је остварена мера између ерудитног и саморазумљивог; ефектно су употребљене необичне лексеме (рудина, зреник). Доминирају романтичарски снажне емоције ратника који се обраћа противнику и у томе часу пријатељу: страх од предстојећег сукоба и свест да обојица убрзо могу страдати, снажан доживљај природе као израз тежње да се у кобном часу упије лепота света, као и витешки однос према човеку који би га могао усмртити. Иако витештво код Илића чешће подразумева схематизовану визију света (пост) омладинске лирике, мотиви средњег века и витештва сугеришу читаву једну животну филозофију која подразумева окренутност ванвременским циљевима заједнице, потврђујући у исто време европски хоризонт Илићевог стваралаштва: „[п]ојам *витештва* у високом и касном средњем веку истовремено је означавао групу ратника, религиозни ред, друштвену класу и систем вредности" (према: Вранеш 2022: 14–15).

Чини се да се већ у таквом мапирању српских земаља у песништву може препознати закаснели одјек Уједињене омладине српске и њене књижевности.

Омладина се у свом књижевном, просветном и политичком раду окупљала око дружина, листова и часописа, и била је „уверена да је њој пало у дужност да изведе крупно дело уједињења и ослобођења српскога народа" (Скерлић 1906: 24). Једно од општих места у тумачењу Илићевог дела јесте тврдња да се његова улога у еволуцији српске поезије огледа пре свега у отклону од тзв. омладинске струје романтизма. Таква перспектива среће се, између осталог, код Скерлића (Скерлић 1906: 424; Скерлић 1907: 10, 17), затим код Милорада Павића (Павић 1981г: 11), као и у најновијим ревидирањима Илићевог опуса (Хамовић 2020: 248).

Разматрајући Илићеве политичко-идеолошке ставове, укључујући и његов однос према омладинским дружинама, Павић је указао на удаљавање од националне струје и приближавање идејама Светозара Марковића. У томе се огледа и једна од тачака Илићевог додира са идејним и књижевним токовима реализма српске књижевности, мада ће писати и песме са социјалистичким предзнаком, каква је и „Радничка песма" (1889): „Ми нисмо у могућности да пратимо све нити њиховог утицаја на Илића у том правцу, али је чињеница, и то се зна са друге стране, да се Војислав Илић врло рано под непосредним утицајем идеја Светозара Марковића окренуо против омладинске песничке школе, и већ почетком осамдесетих година писао негативно о тој поезији, а касније је дао и једну веома тачну, и политички и књижевно тачну карактеристику Омладинства пишући предговор песмама једног социјалистичког песника" (Павић 1981в: 138).

Војислав Илић је несумњиво иноватор српске поезије који крчи пут ка модернизму и утемељује нову осећајност. Ипак, важно је приметити да је у свим фазама свога певања писао песме које се надовезују на традицију омладинске књижевности. У његовом делу врло снажно је присутна национална традиција Уједињене омладине српске, о чему ћемо детаљније говорити кроз тумачење националних мотива и мотива Косова и Метохије.

Уједињена омладина српска била је омладинска културно-политичка организација (1866–1871), која је настојала да подстакне ослобођење и уједињење српског народа. Изразито антитурски оријентисана, омладинска поезија „васпитавала [се] под звуцима убојних труба и побједничких ратних поклича. Опијена добитцима и доживљеним догађајем, да је српска војска продрла чак на Косово и да је српски свећеник причестио војску у Грачаници, у оној истој цркви, у којој је прије пет вијекова честити кнез причестио своје јунаке, ова се Омладина одушевљено прихватила националних идеја и борбе противу космополитске струје" (Ilić 1900: 249). У романтичарско-омладинске ауторе Скерлић је почетком XX века уврстио низ аутора међу којима су Бранко Радичевић, Богобој Атанацковић, Љубомир Ненадовић, затим Јован Илић, Милица Стојадиновић Српкиња, Змај, Ђура Јакшић, Лаза Костић, Милорад Шапчанин, Јован Грчић Миленко, Коста Руварац и други. Међу песницима код којих је национална тенденција посебно изражена истиче се Јакшић. Његове углавном слабије песме обилују мотивима Српства, Косова и Метохије и позивима на ослобођење:

славна српска прошлост и јунаци косовске легенде, на челу са Милошем Обилићем, представљају честе елементе лирског и епског слоја Јакшићевог опуса у којем се снажно испољава идеја „боље гроб него роб".

У једној од Илићевих алегоријских песама о Српству, под називом „Просиоци" (1888), Србија је невеста, а просци Турска, Немачка и Русија. Све је дато уз хуморно обојене представе: „Глуп је Немац, Турчин гадан, / А орао опет хладан" (Илић 1981б: 75). У кругу песама о нацији и колективу изразито су фреквентне лексеме попут слободе, отаџбине и Српства, док је слободарски импулс уткан и у антологијску песму „Свети Сава" (1889). У њој се светосавска традиција не појављује само као елемент националне идеологије већ и као темељ представе о историјском трајању и идентитету српског народа, што се може сагледати и у светлу Хајдегеровог схватања да поезија „није само пратећи украс постојања, није само пролазно одушевљење или чак само узбуђење и забава. Поезија је носећи темељ историје, па отуда и није само културна појава, а поготово није пуки 'израз' некакве 'културне душе'" (Hajdeger 1982: 140). У песми „Свети Сава", која умногоме излази из оквира схематског певања својственог (пост)омладинској поезији, младић Растко напушта двор и одлази у манастир, у заносу узвикујући зашто се одлучио на то: „Да посветим живот роду, отаџбини и слободи" (Илић 1981б: 145).

Посебно место у националном тематском кругу код Илића заузима косовска традиција, која се нарочито актуелизује поводом обележавања петстогодишњице Косовске битке. Те године Илић је написао више литерарно слабих песничких текстова о овој стожерној теми српске културе и историје. Мада је писао и сатиричне песме о владарима, „Косовски соколови" (1889) спада у песме које ободрују Александра Обреновића. Лирско Ја разговара са птицама-гласницима о славној средњовековној прошлости – соколови лете с Косова поља и носе поздрав „Седмовратој Жичи": „'Са гробница славних развили смо крила, / Где је пукло поље суморно и пусто… / Тамо ружа цвета и купина расте, / И ковиље густо'" (Илић 1981б: 130). И песма „На прославу косовске петстогодишњице" (1889) соколи младог Александра Обреновића, тек дошлог на власт: кроз библијске топосе песма побуђује витешки етос и позива на васкрсење српског рода.

И песници-омладинци су у својим песмама, у различитим приликама, соколили и прослављали владаре, при чему таква поезија настаје и педесетих година, пре институционалног уједињења омладине (Јакшић 1882: 136–168). Исто тако, мотиви прослављања владарске фигуре били су део романтичарских поетичких конвенција у оквиру тенденциозне „будничке" лирике из четрдесетих година XIX века, у великој мери блиске идејама народног покрета и илирске идеологије (Коруновић 2020а: 223–246). Наведене тематско-мотивске и идеолошке паралеле смештају Илићево стваралаштво у шири контекст српског песништва XIX века, показујући континуитет националних и идејних тенденција које су му претходиле, а које су такође учествовале у конституисању националне самосвојности.

Међу пригодним текстовима о Косову и Метохији налази се и недатирана песма „Родољуб", о путнику који набраја поробљене српске земље од Вардара до Миљацке, надајући се слободи и чекајући „минулу славу стару". Срби у песми „штују обичаје, / Али прошлост више свега, / А уз гусле прослављају / Обилића, Скендербега / И Косово, поље равно, / Где нам паде царство славно" (Илић 1981б: 259), што су све мотиви карактеристични за тенденциозну романтичарску лирику. Над старом славом и ропским данима у духу народне традиције жали и песма „Две робиње" (1890); једна је на Миљацкој, друга на Вардару, док је призивање топоса славне витешке прошлости још један облик дијалога са античком и раноевропском културом код Илића (Курцијус 1996: 279–304): „Једна зове Обилића, / Да је спасе ропских стега, / Друга зове, с горким плачем, / Јуначкога Скендер-бега // Ал' на пољу Косовскоме / Мртвачко се диже биље, / Пусти ветри лелујају / Дивљу ружу и ковиље" (Илић 1981б: 197). Топика косовске фолклорне легенде јавља се и у ранијим еманципаторским текстовима из јужнословенске периодике тридесетих и четрдесетих година (Коруновић 2020а: 38–42, 74–76, 81–83, 186–196, 212–213, 238). То не сведочи само о значају симболичког капацитета Косова и Метохије за конституисање националних идентитета у XIX веку већ и о сложености и слојевитости националних мотива у Илићевом песништву, који садрже наносе различитих идеолошко-поетичких матрица.

Коначно, романтичарско буђење националне свести није ни поетички ни политички самосвојно, већ се наслања на претходне традиције и интегрише њихове идеје и мотиве. И у класицизму, који чини основу Илићеве поетике, колектив и род представљају значајне тематске преокупације, о чему сведоче и познате песме Лукијана Мушицког „Глас народољупца" (1819) и „Глас (х)арфе шишатовачке" (1821), које, уз антички и просветитељско-дидактички занос, доносе и националне мотиве, позивање на српско немањићко наслеђе и усмену епику (Мушицки 2010: 62–73, 78–84).

И Илићева песма „Војвода Лазар" (1880) полаже наду да за Србе долази „зора бујна" и прогнозира пад Турске империје: „О, теци, крви бујна / Војводе Лазара! – / Хај, како лепо светли / Знамење српских дана; Ој, како крвца лети / Из мојих тешких рана, / А са њом уздах многи!" (Илић 1981б: 102). Таква вера у историјски препород српског народа блиска је идејном оквиру омладинског покрета, о којем Скерлић пише: „И као што је Русо проповедао враћање природи и првобитном човечанству, тако су наши омладинци истицали идеал: бити што више 'Србенда', аутохтон, сиров Србин, без трунке туђинштине. Заједно са свима славенофилима, они су прихватили, применили и развили Хегелову идеју о развитку народности" (Скерлић 1906: 210).

Ипак, у Илићевом стваралаштву с националним мотивима јавља се и дух словенског јединства. Овај шири словенски хоризонт присутан је и у песми „Finis Poloniae!" (1880), док песма „Позив на јуначку забаву" (1890) отпочиње мотивом златног доба и има форму посланице, поручујући да

Срби и Хрвати треба удружено да се боре против Аустрије: „Од исконских древних дана / Оцеви су били тића: / Племенитих Франкопана / И јуначких Обилића" (Илић 1981б: 190). Овакав словенски хоризонт има дубље идејне и културне претходнице. У Илићевој поезији се конституише шири словенски, па и прасловенски и балтички имагинаријум, чији су елементи били присутни у окриљу илирске идеологије, као и у омладинском покрету, у чијем се оквиру формирала и социјалистичка струја Светозара Марковића (Васин 2024: 83). Старословенско доба и паганско наслеђе призивају се и у песмама попут „Северног ветра" (1886), „Словенског кнеза" (1886), као и у спевовима „Радослав" (1882) и „Словенско звоно" (1886), као делови заједничког митског и историјског памћења који у садашњости подстичу идеју јединства (Смит 1998: 30). Идеја словенског јединства није ишчезла ни у омладинском покрету, који је „настао на развалинама панславизма, тако снажног у предвечерје револуционарне четрдесетосме, као његова негација, али дух словенске солидарности није ишчезао ни онда када су омладинци носили 'душанке' и 'лазарице' и заклињали се у Косово и Душаново царство" (Милисавац 1968: 559).

Сложеност и противречност Илићевог односа према националној идеји и омладинској идеологији потврђују и његови политички и књижевнокритички текстови. У политичком чланку односно предавању о задацима уједињене социјалистичке омладине (1887), Илић пише да су идеали њиховог удружења „уједињење српства, просвета и слобода, а наш је вођа свети ђеније народа" (Илић 1981в: 292). Тиме се надовезује на романтичарско схватање народног духа и националне самосвојности, док се такав национални гениј експлицира и у песми „Глас гусала" (1882). У тексту о поезији Косте Арсенијевића (1889), који је такође био близак идејама Светозара Марковића, Илић се негативно одређује према омладинској лирици, мада исте те године, али и у потоњим годинама, у песмама врло јасно актуелизује националну и ослободилачку тематику: „Њено безазлено-херојско расположење прожима све ондашње кругове младога поколења и поплава од патриотских песама писаних у томе духу обузе све књижевне листове тадашње. Тробојне мараме, душанке, и калпаци карактерисали су споља то одушевљење. Уколико је такво одушевљење одговарало правим потребама народа, не треба овде да говоримо јер су нам догађаји, изазвани њоме, и последице њихове сувише добро познате" (Илић 1981в: 293).

С друге стране, доживљај оријенталног и турског код Илића је сложенији и не може се свести на слободарске пароле и усклике. У том смислу треба поменути песму „Јутро на Хисару код Лесковца" (1890), која описује сцену из свакодневице на југу, ослањајући се на ритам живог говора и градећи снажан источњачки колорит: „[л]ексику српске поезије Војислав је почео богатити и облицима из живога говора, углавном модерном лексиком из говора града, што ће постати и једна од одлика поезије модерне у епохи 'београдског стила'" (Милановић 2020: 163). И песма „Турска" (1890) део је

шире поетске имагинације и песниковог размишљања о урушавању и трајању. Негдашња империја је уморни „болесник на Босфору" – „Кô страшан, огроман скелет", у песми с прозним ритмом, која умногоме превазилази оквире схематског приказивања (Илић 1981б: 157).

Песма „Муратово тулбе" (1893) полази од топике романтичарске поезије и превазилази је. Код Скерлића читамо да је Илић имао веће песничке претензије кад је у питању симболичко наслеђе Косова и Метохије: „Као Бранко Радичевић, и он је намеравао да напише еп о битци на Косову, да оствари сан готово свих српских песника, који су толики без успеха покушавали и који још чека 'човека послана од Бога', који ће да га оствари. Случаји службе одвели су га у те крајеве, он је видео трагично разбојиште, и написао песму 'Муратово тулбе'. Та кратка песма, једна од последњих које је написао, врло је карактеристична, и сав Војислав Илић је ту" (Скерлић 1907: 49–50).

Песма „Муратово тулбе" промишља трошност историјских облика кроз централни догађај косовске легенде, а српски род у садашњици се дискретно подстиче на деловање: „Мир вам јуначки преци, што самрт примисте часно!" (Илић 1981б: 251). Данашњем читаоцу турцизам „тулбе" може одисати иронијом, сугеришући бесмисао раскошне гробнице, али и ратова, освајања и националних митова, што потврђује значај читалачког хоризонта у процењивању модерности неког аутора. Кроз песничке слике исписује се контраст између минулих векова, славно пострадалих јунака, и мртвачког мира у садашњости (уп. Коруновић 2020б: 348), док се кроз једнолику песму пастира, варварина Черкеза, открива могућност метапоетског читања Илићеве песме.

Једна од најуспелијих песама овог тематског круга је кратка песма „Арнаутка" (1889): „Са сурих, камених брда, гонећи чупаво кљусе, / С нарамком трња и с пушком, љубави вична и боју, / Ти слазиш, Адиле драга. А твоје косице русе / Лелуја јутарњи ветар, / И диже ферецу твоју. / Јуначки каприс ме мучи гледајућ' одважност мушку, / Са којом походиш кланце, где орли с кликтањем лете; / Крв ми у главу нагне, – ал' кад ти угледам пушку – Душа ми задршће само, / А срце нагне у пете" (Илић 1981б: 112). У епској сцени доминира кршевит предео, сензуалност и снага младе жене подсећају на плаховиту Амазонку, док се у њеном лику боре традиционално и модерно – зашто је Илић писао баш о Арнаутки можемо само нагађати, с обзиром на њену потчињену улогу у традиционалном арбанашком друштву, у реалном животу тога времена она се није могла замислити с пушком на рамену (Јеврић 1997: 89). У исто време, разлиставање значења насловне речи потврђује да је поезија „прајезик једног историјског народа" (Hajdeger 1982: 141): „арнаутка" означава и пушку која се користила у герилском ратовању у брдовитим крајевима (NESHS 1928: 223), као и пшеницу белију (Миклошић 2016: 54), чиме се у песми укрштају представа о жени ратници и хранитељици. По романтичарском, портретном и дијалошком карактеру „Арнаутка" је слична Илићевој песми

„Циганче" (1888), такође врло упечатљивој, при чему обе песме упућују на особену женску фигуру из заједнице нижег реда.

Поред тога што је кроз своје песништво обрађивао теме Косова и Метохије, Војислав Илић је за те просторе везан и својом биографијом. Пред крај кратког живота, током 1893. године, службовао је као секретар српског конзулата у Приштини. Конзулатом је управљао његов близак пријатељ Бранислав Нушић, са којим је учествовао у рату. Илић је у Приштини написао комички спев „Амор на селу" (1893), који је објавио у *Јавору*, листу који је раније имао значајну улогу у афирмисању омладинске литературе. За период Илићевог писарства везује се више успомена и анегдота.

Уз не тако пуно канцеларијских обавеза, свој боравак на Косову и Метохији Илић описује као несигуран, указујући на опасности које, поред Турака, прете и од Арбанаса, о чему читамо у преписци: „Шврљао сам до сада прилично Косовом, а био сам и у Грачаници и Јањеву. Околина је лепа и богата али сигурности нема бог зна какве ни у самој вароши, где је пашина резиденција. Ономад на ноћ припуцаше пушке око наше куће. Ја сам још седео и пио 'рујно вино'. Диже се галама, – кад тамо, а оно се потукли неки 'сароши' са патролом. Том приликом убије Онбаша једнога несретника од кога су и Срби и Турци и Арнаути пропиштали, убио га је на месту али онај је први пуцао и Онбашу ранио смртно те је пред зору издахнуо. Најлепше је то што су многи мислили да је нападнут консулат па су са мартинкама трчали пут консулата саиђим да бране а извесно надајући се пљачки" (Илић 1981г: 75). На крају писма, које упућује Кости Арсенијевићу и дружини социјалиста, Илић се обраћа у шаљивом тону: „Дођи бре, дружино, да видиш какву лепу Черкескињу девојку имам у комшилуку! Могу и да те оженим са њоме, – па чавке да пасеш! Лепша је од Елвире и није собарица него кћи Ути-Ефендије" (Илић 1981г: 75). Песнички текст „Службено, из Приштине" (1893) описује згоде дипломатске службе: како писмо не би завршило међу непрочитаном поштом, Илић се досетио да се благајнику Министарства спољних послова обрати у стиху, не би ли се Нушићу и њему што пре исплатио новац – што је и уродило плодом (Нушић 1929): „Извол'те дакле, да би говор престô, / Послати одмах и буџетски ресто, / Што у четврто тромесечје тече, / Како то лепо један мудрац рече" (Илић 1981в: 248).

Болест плућа пратила је Војислава одранијe, а и иначе је био слабог здравља. Умро је од туберкулозе у јануару 1894. године. Нушић се сећа Илићевих речи из последњих дана:

> – Жао би ми било да умрем а да не израдим „Косово".
>
> Још раније ми је говорио о том раду. Мислио је да прибере све бајке које се односе на поједине развалине, на места, на јунаке и т. д. па да направи једну красну киту. Таквих бајака и веровања има доста на Косову; има цвећа које плаче, има студенаца светих који извиру испод ћивота; има траве на којој народ види крв (Нушић 1895: 169).

* * *

У разноврсном опусу Војислава Илића укрштају се поетска искуства XIX века: он није био ни класицист, ни романтичар, ни реалист, ни парнасовац, ни симболист, јер је био све то готово одједном (Павић 1981г: 63). У таквом колоплету поетичких регистара, чини се да је непосредни утицај прочитане литературе на његово песништво био још и већи него што је до сада примећивано (најдетаљније у: Павић 1971), нарочито имајући у виду Илићево оскудно формално образовање. У кључу синтезе века ваља читати и његове национално оријентисане песме, укључујући и оне са мотивима Косова и Метохије, које добрим делом остају у романтичарско-тенденциозној оптици, без обзира на Илићеву промену политичке и идеолошке оријентације. Ипак, и у оквирима те поетике, Илић је успевао да општим местима ослободилачког гласа дâ снажан лични печат. Без обзира на извесну репетитивност у поезији, која сеже и до лексичког слоја, његово дело има нарочиту песничку снагу и плени већ при најранијим читањима, још од дечјих стихова који су се учили „напамет“: „На истоку плавом рујна зора руди, / Дижите се, децо, дижите се, људи!” (Илић 1981а: 273).

ИЗВОРИ

Илић 1981а: Војислав Илић. *Лирско песништво 1872–1886.* Редакција и коментар Милорад Павић. Београд: Вук Караџић.

Илић 1981б: Војислав Илић. *Лирско песништво 1887–1893.* Редакција и коментар Милорад Павић. Београд: Вук Караџић.

Илић 1981в: Војислав Илић. *Епско и драмско песништво. Проза*. Редакција и коментар Милорад Павић. Београд: Вук Караџић.

Илић 1981г: Војислав Илић. *Преписка. Хроника песничке породице Илић. Породични албум Илића.* Редакција и коментар Милорад Павић. Београд: Вук Караџић.

Илијћ 1887: Војислав Ј. Илијћ. Песме. Београд: Штампарија Мат. Јовановића.

Илијћ 1889: Војислав Ј. Илијћ. Песме. Београд: Штампарија краљевине Србије.

Јакшић 1882: Ђура Јакшић. *Дела Ђуре Јакшића. Књ. 1–2, Песме лирске, Песме епске*. Београд: Краљевско-српска државна штампарија.

Мушицки 2010: Лукијан Мушицки. *Моје струне (избор из песништва)*. Изабрала и приредила Мирјана Д. Стефановић. Београд: Службени гласник.

ЛИТЕРАТУРА

Васин 2024: Горан Васин. „Српска политика од Светоандрејске скупштине до Великог рата – Поглед на успон српских идеја”. *Историја политичких идеја код Срба: зборник радова*. Ур. Горан Васин и Ђорђе Вуковић. Нови Сад: Филозофски факултет, 77–107.

Вранеш 2022: Бранко Вранеш. *Витезови модернизма*. Нови Сад: Академска књига.

Геземан 1934: Герхард Геземан. *Српскохрватска књижевност.* Превод с немачког Владимир Вујић. Београд: Издавачка књижарница Геце Кона.

Дучић 1902: Јован Дучић. „Споменик Војиславу". *Дело: Лист за науку, књижевност и друштвени живот*, 24. књига, год. 7, 246–252.

Ђурић 2022: Мина Ђурић. „Релације поетског и музичког у стваралаштву Војислава Илића". *Трансмузикализација текста: музика српске модернистичке књижевности.* Београд: Савез славистичких друштава, 87–121.

Живковић 1962: Драгиша Живковић. „Допринос Војислава Илића развитку српског стиха". *Ритам и песнички доживљај: Песнички израз и стих од Бранка Радичевића до Алексе Шантића.* Сарајево: Свјетлост, 7–26.

Зима 1975: Лука Зима. „Старинско труње грчко и латинско у песмама Војислава Ј. Илића". *Стојан Новаковић и „филолошка критика"*. Приредио др Божидар Пејовић. Нови Сад: Матица српска; Београд: Институт за књижевност и уметност, 386–413.

Иванић, Вукићевић 2007: Душан Иванић, Драгана Вукићевић. *Ка поетици српског реализма.* Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Ilić 1900: Dragutin J. Ilijć. „Novije pjesništvo u Srba". *Nada*, god. VI, br. 16–19, 15. avgust, 1. septembar, 15. septembar, 1. oktobar, 247–250, 262–263, 275–277, 291–293.

Јеврић 1997: Милорад Јеврић. „Војислав Илић и Косово". *Баштина*, св. 8, 81–93.

Којен 1996: Леон Којен. *Студије о српском стиху.* Нови Сад – Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојадиновића.

Коруновић 2020а: Горан Коруновић. *Музе идеологије: Обликовање националног идентитета у* Подунавки *и* Даници илирској. Београд: Институт за књижевност и уметност.

Коруновић 2020б: Горан Коруновић. „Руине и анђели: описи (не)видљивог у поезији Војислава Илића и Силвија Страхимира Крањчевића". *Војислав Илић и рађање модерне српске поезије: зборник радова.* Ур. Предраг Петровић и Недељка Бјелановић. Београд: Институт за књижевност и уметност; Требиње: Дучићеве вечери поезије, 339–364.

Krleža 1981: Miroslav Krleža. „Izlet u Mađarsku 1947. (odlomci)". Војислав Илић. *Песме*. Избор и предговор Иван В. Лалић. Београд: Слово љубве, 117–120.

Курцијус 1996: Ернст Роберт Курцијус. *Европска књижевност и латински средњи век*. Превод с немачког Јосип Бабић, редакција превода Бранимир Живојиновић. Београд: Српска књижевна задруга.

Лагарић 1906: Павле Лагарић. „Војислав Илијћ". *Босанска вила: лист за забаву, поуку и књижевност*, год. XXI, бр. 13–14, 15–16, 17, 18, 15. и 30. јул, 15. и 30. август, 193–195, 226–228, 259–260, 273–274.

Миклошић 2016: Франц Миклошић. *Словар шести славянскихъ языковъ: (русскаго съ церкобнославянскимъ, болгарскаго, сербскаго, ческаго и польскаго)*. Београд: Мирослав.

Милановић 2020: Александар Милановић. „Језик Војислава Илића на међи епоха". *Војислав Илић и рађање модерне српске поезије: зборник радова*. Ур. Предраг Петровић и Недељка Бјелановић. Београд–Требиње: Институт за књижевност и уметност, Дучићеве вечери поезије, 147–175.

Милисавац 1968: Живан Милисавац. „Баштина Уједињене омладине српске новој омладини". *Уједињена омладина српска: зборник радова*. Ур. Живан Милисавац. Нови Сад: Матица српска, 559–572.

Настасијевић 1991: Момчило Настасијевић. „Предавања из књижевности. I. Српски реалисти". *Есеји, белешке, мисли*. Приредио Новица Петковић. Горњи Милановац: Дечје новине; Београд: Српска књижевна задруга, 418–440.

NESHS 1928: *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka. Knj. 3, N–R.* Ur. Stanoje Stanojević et al. Zagreb: Bibliografski zavod.

Нушић 1895: Бранислав Ђ. Нушић. „Последњи дани Војислављеви". *Војислављева споменица*. Ур. Ђорђе Ђорђевић. Београд: Штампарија краљевине Србије, 167–171.

Нушић 1929: Бранислав Нушић. „Војислав Илић као чиновник". *Политика*, 19. април, 8.

Павић 1971: Милорад Павић. *Војислав Илић и европско песништво.* Нови Сад: Матица српска.

Павић 1981а: Милорад Павић. „Коментар". Војислав Илић. *Лирско песништво 1872–1886*. Редакција, коментар и предговор Милорад Павић. Београд: Вук Караџић, 303–329.

Павић 1981б: Милорад Павић. „Коментар". Војислав Илић. *Лирско песништво 1887–1893*. Редакција и коментар Милорад Павић. Београд: Вук Караџић, 281–313.

Павић 1981в: Милорад Павић. „Хроника песничке породице Илић". Војислав Илић. *Преписка. Хроника песничке породице Илић. Породични албум Илића*. Редакција и коментар Милорад Павић. Београд: Вук Караџић, 111–262.

Павић 1981г: Милорад Павић. „Предговор". Војислав Илић. *Лирско песништво 1872–1886*. Редакција, коментар и предговор Милорад Павић. Београд: Вук Караџић, 7–67.

Павловић 1964: Миодраг Павловић. „Предговор". *Антологија српског песништва (XIII–XX век).* Београд: Српска књижевна задруга, 11–96.

Петровић 2020: Предраг Петровић. „Уметност као инспирација у поезији Војислава Илића". *Војислав Илић и рађање модерне српске поезије: зборник радова*. Ур. Предраг Петровић и Недељка Бјелановић. Београд: Институт за књижевност и уметност; Требиње: Дучићеве вечери поезије, 99–112.

Поповић 2003: Тања Поповић. „Ка компаративном читању поезије Илића (основне претпоставке)". *Породица Илић у српској књижевности и култури: зборник радова.* Ур. Марта Фрајнд и Весна Матовић. Београд: Институт за књижевност и уметност, 67–81.

Скерлић 1906: Јован Скерлић. *Омладина и њена књижевност (1848–1871): изучавања о националном и књижевном романтизму код Срба*. Београд: Српска Краљевска академија.

Скерлић 1907: Јован Скерлић. *Војислав Ј. Илић: књижевна студија.* Београд: Нова штампарија „Давидовић".

Смит 1998: Антони Д. Смит. *Национални идентитет*. Превод с енглеског Слободан Ђорђевић. Земун: Библиотека XX век; Београд: Чигоја штампа.

Стефановић 1901: Светислав Стефановић. „Природа и слике њене у Војислава". *Бранково Коло: за забаву, поуку и књижевност*, год. VII, бр. 16–19, 495–499, 527–534, 560–563, 599–603.

Ћоровић 1906: Владимир Ћоровић. *Војислав Илић, 1862–1894: књижевна студија.* Мостар: Штампарско умјетнички завод Пахера и Кисића.

Ћурчин 1906: Милан Ћурчин. „Фридрих Халм и Војислав". *Српски књижевни гласник*, књ. XVI, бр. 129, св. 11, 1. јун, 850–854.

Hajdeger 1982: Martin Hajdeger. *Mišljenje i pevanje.* Izabrao i preveo Božidar Zec. Beograd: Nolit.

Хамовић 2020: Драган Хамовић. „Војислав Илић или словенски профил лирског космополите". *Војислав Илић и рађање модерне српске поезије: зборник радова.* Ур. Предраг Петровић и Недељка Бјелановић. Београд–Требиње: Институт за књижевност и уметност, Дучићеве вечери поезије, 231–251.

Цар 1975: Марко Цар. „Војислав у издању С. к. задруге". *Критика у Скерлићево доба*. Приредио Драгиша Витошевић. Београд: Институт за књижевност и уметност; Нови Сад: Матица српска, 101–120.

Magda MILIKIĆ

VOJISLAV ILIĆ AND KOSOVO AND METOHIJA

Summary

This paper has examined the poetry of Vojislav Ilić, one of the pioneers of modern Serbian poetry, with particular attention to his treatment of Kosovo and Metohija within his nationally oriented poetry. It explored the interplay of classicism, romanticism, realism, parnassianism, and early symbolist tendencies in Ilić's work, emphasizing the complexity of his poetic formation and his engagement with diverse literary and cultural traditions. The paper also considered Ilić's diplomatic posting in Priština in 1893, with particular attention to the continuity between his poetry and the national and ideological heritage of the United Serbian Youth, despite his critical and political distance from its romantic-poetic model. The analysis showed that poems dealing with Kosovo and Metohija retained romantic and liberation-oriented motifs while also incorporating more complex reflections on history, transience, national identity, and the symbolic potential of the Kosovo and Metohija tradition.

Keywords: Vojislav Ilić (1860–1894), classicism, romanticism, realism, parnassianism, symbolism, poetry of the United Serbian Youth, Kosovo and Metohija.

ПРАВО, ПОЛИТИКОЛОГИЈА И СОЦИОЛОГИЈА

УДК 355.48(497.115)"1998/1999"
323.1(497.1115)

Оригинални научни рад

*Зоран Д. МИЛАДИНОВИЋ**
Висока струковна школа за криминалистику и безбедност, Ниш

*Миодраг Л. ГОРДИЋ***
Универзитет „Унион – Никола Тесла"
Факултет за пословне студије и право, Београд

ЗНАЧАЈ БОРБИ ПРИШТИНСКОГ КОРПУСА ЗА СРПСКИ НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ

Апстракт: Важне битке, борбе или ратови у целини имали су значајну улогу у изградњи српског националног идентитета, несумњиво зато што се као основна компонента идентитета препознаје историја, поред, наравно, језика, културе и других идентитетских аспеката. Српску културну заједницу су великим делом ујединили и хомогенизовали заједничка историјска сећања, митови, симболи и борбене традиције, што је лако уочити почев од средњовековних битака и Косовског боја, преко хајдучког и ускочког отпора Турцима, па до ослободилачких устанака и ратова у 19. и 20. веку. Часно место у изградњи српског националног идентитета већ су заузеле и борбе Приштинског корпуса у ратним данима 1998. и 1999. године, како због чињенице да су старешине и војници тог састава бранили оно што је највећа оружана сила у историји нападала, а то је Косово и Метохија, тако и због борби које су водили, те херојских и пожртвованих дела којима су ушли у легенду и трајно памћење српског народа. У првом делу овог рада говорићемо о борби Приштинског корпуса у две ратне године, највећим бојевима, јунаштвима и жртвама, а у другом делу аналитички и критички сагледати у којој мери српско друштво, наука, школа или култура прате оно што је у свести Срба већ присутно и да ли је и у којој мери дошло до увођења културе сећања на припаднике Приштинског корпуса у систем културних и образовних институција државе, чиме би се заправо створила извесна мера заједничке културе, идеја и вредности грађана. Сећање на борбе Приштинског корпуса повезано је са Косовским заветом као свеприсутним кодом српске културе, али оне су и важан сегмент српске историје који је потребно неговати. Централно питање овог рада је управо зато трагање за одговором на питање како су и да ли су те борбе и жртве вредноване у српској науци, како се борбе хероја из Приштинског корпуса оживљавају у литерарним делима,

* ORCID 0009-0005-0117-7777, miladinovic.odbrana@gmail.com
** ORCID 0000-0001-6332-1221, gordicmiodrag@gmail.com

у позоришту, на филму и телевизији, уче ли ђаци у основним и средњим школама о томе како су се они борили и шта су бранили?

Кључне речи: Приштински корпус, српски национални идентитет, НАТО агресија, борбе на Косову и Метохији, култура сећања, рат 1998. године, рат 1999. године.

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Више српских књижевника, историчара и филозофа приметило је да се *у Срба време дели на пре Косова и после Косова*, указујући тиме на колосални значај Боја на Косову. Непосредно после боја настају у оквиру старе српске књижевности истинити, драматични, трагични и емотивни књижевни списи Данила Бањског, монахиње Јефимије, Стефана Лазаревића и других писаца, али народ чини да бојиште буде „застрто многим погибијама, неизвесностима и незнањем о његовим учесницима, бива насељено митским јунацима, легендама о свађама властеле, о издаји и верности" (Павловић 1990: 16). Настанак косовског мита везан је управо за наративе о Косовској бици из 1389. године утемељене у црквеној књижевности и српским епским песмама косовског циклуса, а данас несумњиво представља најважнији српски мит који чини основу српског националног идентитета. Он је кроз српску историју важан чинилац националних осећања, културне и политичке хомогенизације Срба, а јачао је у свим наредним ратовима Србије међу којима готово да није било ниједног у коме се борбе и битке нису водиле и на косметском тлу.

Комплексни појам националног идентитета најчешће се објашњава као свест о припадању једној нацији. Критеријуми да би се један народ одредио као нација везани су пре свега за историјску повезаност са постојећом државом или оном са извесном трајношћу и прошлошћу, док се нације могу дефинисати као „заједнице културе, чије су припаднике ујединили, ако не и хомогенизовали заједничка историјска сећања, митови, симболи и традиција" (Смит 2010: 25). Нема сумње да одлучујућу улогу у стварању националног идентитета, не умањујући значај заједничког језика, религије и других идентитетских елемената, имају управо историјски важни догађаји, у првом реду ратови, велике битке, борбе или бојеви.[1] Рат представља друштвени и политички феномен који има више значајних друштвених функција, од којих је вероватно најрелевантнија улога у стварању етничког и националног идентитета. Историјске, фактичке, емоционалне и митске представе рата уграђене су у темеље националних идеологија скоро свих нација, а јединствено искуство рата и ратна сећања посебно добијају на значају у периодима политичких и безбедносних криза. Ратови зато нису

1 Шири појам ратних догађања је у доброј мери јасан, како год га називали (рат, оружана борба или оружани сукоб), али при одређењу појединих сегмената оружане борбе долази до нејасноћа. Борбена дејства, борбе, бојеви, битке, операције су заправо термини који указују на облике оружане борбе, са мање или више нијансираним разликама.

искључиво деструктивни фактор друштвеног развоја, већ често представљају замајац изградње културе, националног идентитета, друштва, државе и саме нације. Ратови, битке и бојеви производе у српском народу и држави велике последице на идентитетском и симболичном пољу и управо зато су пресудне компоненте српског националног и културног идентитета.

У Првом српском устанку за ослобођење од Турака се већ јасно указивало да су Косово и Метохија и косовски завет свеприсутни у устаничким редовима, како кроз наслеђе косовских јунака и певање косовских песама, тако и у јасним војно-стратешким плановима за ослобођење Космета. Карађорђе 1809. године покреће велику офанзиву према Новом Пазару у циљу даљег продора према Косову и Метохији, како би се хришћанско становништво тог краја подигло на устанак и ослободиле старе српске престонице. Одустао је због пораза на Чегру и потребе прегруписавања снага. Шест деценија после српских устанака прошло је без ратова, али се српска јавност припремала за рат са Турцима и освету Косова. Србија и Црна Гора улазе у рат са Турском 1876. године, али после пораза на Јавору, победе код Шуматовца и дипломатских прегањања, прихватају примирје. Други српско-турски рат почиње 1877. године и у њему Србија има исте циљеве – ослобођење српског народа и територијално проширење према југу. Мало је познато да је српска војска на крају Другог српско-турског рата заузела велики део Космета и држала под контролом око месец дана, али је по одредбама Санстефанског уговора морала да се повуче до Врања. Узбудљиве записе о драматичним превирањима у косовском поморављу оставио је Зарија Поповић у књизи *Пред Косовом, белешке из доба 1874–1878. године*.[2]

Косовски мит свој врхунац достиже у време Балканских ратова (1912–1913), када је ослобођење Косова и Метохије, као и других српских крајева, тумачено као испуњење завета предака и освета Турцима за пораз из 1389. године. Балкански савезници прелазе турску границу 18. октобра 1912. године и муњевитим и убедљивим победама мењају из корена геополитичку ситуацију на Балкану. Јован Скерлић је пресрећан и пише да је поносан што се опет „над четири старе српске престонице, над Приштином, новопазарским Расом, царским Скопљем и Призреном поносно вије тробојна застава српска" (Скерлић 1912: 642–644). Каквих ту све прича и слика има. Замислите само Милана Ракића, чувеног српског песника, некадашњег конзула, који границу Косова прелази 1912. године са четничким одредом Војводе Вука, неустрашиво се бори у окршајима на Преполцу, Лисици, Свирцима и Мердару и после месец дана, опасан реденицима и са шубаром на глави, улази у Приштину и јавља супрузи да је Косово освећено. На том ратном походу, Милан Ракић доживљава свој најлепши песнички и животни сан,

2 Зарија Поповић објавио је 1896. године у часопису *Годишњица Николе Чупића* спис под насловом „Пред Косовом", уз додатак „Белешчица из доба 1875–1878, забележио Зар. Р. Поповић". Три године касније објављено је издање под насловом *Пред Косовом: белешке из доба 1874–1878. године*, а наредне, 1900. године, дело је поново штампано у Београду.

у тренутку када на Газиместану млади официр рецитује његову песму, не знајући да је и песник у строју.[3] Посебно је занимљиво да и наш савремени српски језик дугујемо победи српске војске на Косову, пошто су приликом изјашњавања о културно-националним питањима о одлучивања о томе којим ће дијалектом Срби говорити основни аргументи за примену екавског говора били да „се њиме служе они чији синови јуче, по пољима и гудурама Старе Србије посијаше кости своје и осветише Косово" (Шантић 1914: 115).

Голготa Србије у Првом светском рату почиње на Космету, а у којој мери је косовски мит присутан у српској војсци потврђују бројна сведочења писаца, публициста, научника који су повлачење преко Косова и Албаније описали бираним речима. Многи сведоче да је Косово страдање, али и извор надахнућа. На Космету долази до невероватних преокрета, песници који су свој израз налазили у социјалној и љубавној лирици почињу да пишу епске десетерце, док сваки изгнаник из земље зна да пролази кроз своје духовно уточиште и са собом у џепу носи грумен земље са Косова на путу према Албанији. У Другом светском рату Космет је окупиран, али занимљиво је да се на њему и после ослобођења воде борбе у сукобу НОВЈ и побуњених балиста. После сламања отпора на Космету 8. фебруара 1945. године уведена је војна управа.

Није изненађење што је српски народ одлучио да 1999. године уђе у рат са највећом војном силом у људској историји. Нападало се оно што се није могло дати, нападао се Космет, грубо, у жељи да се отме. На Косову и Метохији су се испрсили и супротставили Војска Југославије, Трећа армија и њен Приштински корпус, али и сав народ јужне српске покрајине. Године рата за Приштински корпус почињу већ 1998. године, а током те и наредне ратне 1999. године старешине и војници тог састава бројним јуначким делима, трпљењем, отпорношћу и војничком умешношћу улазе у трајно памћење српског народа. Судбина их је довела или родила на простору где треба урадити више и боље од других, а кад се већ морало учинили су то мушки, војнички, храбро и професионално. Специфично место и улога коју Приштински корпус има пре свега лежи у чињеници да се у његовој зони одговорности налази Косово и Метохија. Рат на простору у зони одговорности Приштинског корпуса отуд има неку другу димензију. Војска и постоји због тога да брани земљу онда када је то најпотребније, без обзира на то каква је сила напада и у складу са речима из положене војничке заклетве *не жалећи да у тој борби дамо и свој живот.* Војници и старешине

3 Милан Ракић је Бранимиру Ћосићу и Младену Ст. Ђуричићу говорио о догађају са Газиместана. Официр са исуканом сабљом је пред стројем одсечно рецитовао његову песму „На Газиместану", а песник описујући своје душевно стање каже: „С муком сам се држао на ногама. Више осетих, но што видех, кад се неко одвоји из моје јединице и, у трку, стиже пред команданта: 'Господине пуковниче, тај који је испевао ову песму овде је с нама. Ево га позади, с бомбама, у одреду Војводе Вука!' И одмах одјекну командантов глас: 'Добровољац Ракић, напред!' Чуо сам све, али нисам могао да коракнем. Чак ни да отворим уста. Рукавом од шињела заклонио сам лице и пустио сузе, први и последњи пут тада" (Пејчић 2006: 195).

Приштинског корпуса и свих других јединица Војске Југославије и Треће армије, које су премештене на Космет, у рату 1999. године превазилазе сопствене могућности и чине све што могу да се одбране од зла које их је напало и да одбране оне који не могу да се бране. Применом тог праисконског закона они су бранили суверенитет и интегритет своје домовине, вековна огњишта предака, споменике српске културе, традиције старе десет векова и право на опстанак, а простор Космета је за све припаднике Приштинског корпуса био додатна инспирација. Нема сумње да су својим пркосом, стратегијом, војничким знањем, јунаштвом, хуманошћу и другим особинама дали свој допринос косовском завету и да њихова дела заслужују да се вреднују као битан чинилац српског националног идентитета.

ОДБРАНА ДРЖАВНЕ ГРАНИЦЕ ПРЕМА РЕПУБЛИЦИ АЛБАНИЈИ

Одбраном границе према Републици Албанији марта 1998. године почиње рат за Приштински корпус, а у епску једногодишњу борбу уплетена су и два велика боја у оквиру одбране од копненог напада НАТО савеза (Кошаре и Паштрик). Приштински корпус изводи и три велика противтерористичка боја, један средином 1998. године и два у рату 1999. године, који су добар пример како такве акције треба професионално и ефикасно реализовати. Старешине и војници корпуса, наравно, учествују и у противваздушној одбрани од напада авијације Северноатлантског савеза у три ратна месеца 1999. године, као што то чине сви припадници Војске Југославије. Постојала је дилема да ли се у наслову везати само за Приштински корпус, поготово ако се има у виду да су у одбрани Космета учествовале и бројне јединице Војске Србије, ван Приштинског корпуса, састави РВ и ПВО, МУП-а и други, али смо мишљења да се не може оспорити да је Приштински корпус несумњиво био носилац борбених активности и обједињавао све снаге одбране на Косову и Метохији. Издвајањем поменутих седам бојева Приштинског корпуса не желимо да ни за педаљ умањимо све оно што су учинили позадинци, инжењерци, везисти, састави ЕИ и ПЕД и други, који су у склопу својих дужности и обавеза учинили све што су могли, па и више од тога, у одбрани од Северноатлантског савеза и тероризма на Космету.

Косово и Метохија се већ у периоду од 1992. до 1997. године налази на буретy барута, а питање је само колико је барут јак и фитиљ дуг. Космет је вековима матична српска земља и део српске државе, колевка српске државности и културе већ 1300 година, али и простор на коме се одвајкада снажно сукобљавају различити друштвено-историјски и културно-цивилизацијски утицаји Истока и Запада. Укупну ситуацију још више оптерећује сложена етнодемографска структура, док се по правилу у анализама сукоба *заборављa* на економске мотиве и чињеницу да су *људска̄ права* и други разлози *често̄* оправдање за приступ саобраћајним коридорима, налазиштима руда

и минерала, енергији или новим тржиштима. Много тога се нападало на Косову и Метохији и много тога се морало бранити. Терористички напад на стражаре испред команде Приштинског корпуса у самом центру Приштине 1992. године представља тек почетак у низу терористичких акција којима албански сепаратисти желе да задрже пажњу Запада и застраше српски и црногорски живаљ. Сепаратисти организују паралелне органе власти, а све чешће посежу и за класичним војним активностима попут наоружавања терориста, обучавања у војним камповима и евидентних намера да у будућности отворе *јужни фронт*. Ситуација је посебно тешка на граници према Републици Албанији, јер готово да нема дана да се из земље *орлова и бункера* не насрће на граничну линију између Југославије и Албаније, а поменуту чињеницу илуструје податак да је 1997. године спречено чак 1444 покушаја илегалних прелазака из Албаније у Југославију и регистровано 97 граничних инцидената. Покушаје илегалних прелазака, уношења наоружања и борбене опреме у нашу земљу поспешују и догађаји у суседној Албанији од 11. марта 1997. године, када су граничари Приштинског корпуса сведоци распада албанске државе, рушења и паљења караула на албанској страни, разоружавања војске, крађе оружја из војних магацина, отимачина и пљачки.

Албански терористи у првим месецима 1998. године интензивирају нападе на јединице МУП-а, Војску Југославије, војне објекте и цивиле. Прва на удару је југословенско-албанска државна граница, преко које воде путеви пребацивања терориста и оружја. Посебно осетљива је гранична међа у зони одговорности Приштинског корпуса (121,5 километара) која је због рељефне структуре, пошумљености и састава тла изузетно сложена за обезбеђење и по оценама експерата једна од најтежих у Европи. Постепено се повећава број граничних инцидената, директних напада и сукоба на државној граници према Албанији, поготово у пределу Јуничких планина, што указује на убацивање терориста преко тзв. Балканских ратних путева Тропоја – Јуник – Јабланица – Малишево – Дреница. У северном делу Албаније, посебно у градовима Тропоја, Бајрам Цури и Кукс, организује се масовни шверц наоружања и планско убацивање терориста на простор Космета, док истовремено екстремисти из пограничних села Јабланице, Малишева и Дренице одлазе на север Албаније због обуке у центрима за обуку терориста.

Покушаји масовног уношења наоружања и војне опреме на територију Косова и Метохије постају све чешћи и безобзирнији. Припадници 53. граничног батаљона из Ђаковице су 16. априла око поноћи, у близини караула „Маја Чобан", пресрели групу од шездесет људи и натоварених коња из правца Албаније и ефикасном акцијом спречили их у преласку границе. На попришту битке терористи су, у општој бежанији, оставили угинуле коње, наоружање, униформе, чизме, побацане ранчеве и другу опрему која потиче углавном из западних земаља. Окршаји на југословенско-албанској граници наредних дана све више прерастају у праве борбе. До посебно тешког инцидента долази 23. априла, у рану зору, на простору Јуничких планина, када више од 200 наоружаних терориста покушава да се убаци на територију СР Југославије.

Граничари Приштинског корпуса узвраћају на ватру терориста, разбијају их у мање групе и тако терористе терају у бекство, делом према територији Републике Албаније, а делом према селима око Дечана. У том сукобу ликвидирано је 19 терориста, два су ухваћена, а заплењена је и већа количина оружја и војне опреме. Најтежи гранични инциденти превазилазе суштину граничних инцидената и попримају све одлике агресије на СР Југославију.

Шиптарски терористи настављају са све безобзирнијим нападима. Они из села Горња и Доња Морина, у раним јутарњим часовима 23. маја, изводе напад на граничаре карауле Морина. Припадници војске одговарају на ватру и разбијају напад, при чему уништавају више ватрених тачака и три бункера. Ватрено јутро шири се и на послеподневне сате када терористи нападају исту колону возила приликом њеног повратка. Уништење више ватрених тачака, неколико бункера и пет ухапшених терориста епилог су краткотрајног обрачуна. На граници наше земље са Албанијом средином јула 1998. године почиње прави рат. Заробљени терористи и заплењена опрема потврђују већ поуздана сазнања да на Косово и Метохију стижу страни плаћеници из Авганистана, Чеченије, Турске, Пакистана, Јемена, Босне, Хрватске и Западне Европе. У једном од сулудих и готово фронталних напада (9. јула), граничари Приштинског корпуса плене оружје и муницију натоварене на 34 коња. Покушај око хиљаду наоружаних терориста да са великим количинама наоружања и муниције уђу 18. јула из Републике Албаније у нашу земљу завршио се за њих неславно, јер су у сукобу са граничарима Приштинског корпуса у потпуности разбијени. Овај масовни покушај убацивања наоружаних терориста у рејону карауле Ђеравица бесмислено је сводити на гранични инцидент, пошто гранични инцидент таквих размера није забележен у овом веку ни на једној европској граници. На граници Југославије и Албаније се више и не може говорити о обезбеђењу границе у класичном смислу те речи, већ о одбрани границе, пошто су граничари Приштинског корпуса приморани да бране ту државну међу баш као што би бранили прву борбену линију, дом, жену или децу.

Челни људи државе и војске, али и сав народ наше земље на сваком кораку одају признања граничарима Приштинског корпуса који су енергичним дејствима разбили и осујетили 2.221 илегални прелазак државне границе, ликвидирали неколико стотина терориста и запленили око 150 тона наоружања.[4] Укупна јачина терористичких снага је заправо равна јачини дивизије од 9000 људи, коју су граничари успели да зауставе и разбију. Позната су и имена граничара, мирнодопских хероја и несебичних јунака, који на колебање реагују одлучношћу, на изазов смелошћу, а на кукавичлук храброшћу и пожртвовањем. Велики је број таквих појединаца у 53. граничном батаљону из Ђаковице којим у 1998. години командују мајор Горан Сорак

4 Заплењено је 2500 дугих цеви различитих типова и калибара, 29 бестрзајних топова, 90 ручних ракетних бацача, 56 минобацача, око десет хиљада бомби и мина за ручне бацаче и минобацаче, више од милион метака разних калибара, пет тона интендантске опреме, медицинских средстава и лекова.

и капетан прве класе Душко Шљиванчанин, 55. граничном батаљону из Призрена који предводи мајор Радомир Јовић и 57. граничном батаљону из Урошевца на чијем је челу мајор Света Антанасијевић, док називе карауле као што су Кошаре, Ликен, Горожуп, Годен, Планеја, Морина, Дева, Врбница и друге добро знају чак и ђаци у основним школама због честих извештаја о сукобима са терористима. Да се никад не заборави. Двадесет младих живота је уграђено у гранични бедем наше земље, док је тридесет припадника граничних јединица Приштинског корпуса лакше или теже рањено. У нападу терористичке групе у близини карауле Кошаре гину припадници 63. падобранске бригаде мајор Горан Остојић, водник прве класе Драган Душанић и војник Радош Церовић, док је војник Љубиша Вуковић рањен. Капетани Бојан Денић и Антон Мартиновић, поручник Никола Вујичић, водник прве класе Витомир Кузмановић, десетар по уговору Братислав Илић, разводник по уговору Александар Његул, војници по уговору Драган Ристић и Далибор Димов, војници Немања Ливић и Божо Хувер страдали су при откривању и уништењу јаких диверзантско-терористичких група.

Нема сумње да су граничари Приштинског корпуса у првој половини и средином лета 1998. године одолели свим искушењима у сукобима са терористима, доказали да владају планинским пределима Проклетија, Јуничких планина, Ђеравице, Богићевице, Паштрика и Шаре и да на том простору нема места ни за какве уљезе, а поготово не за терористе који угрожавају суверенитет и неповредивост територије Југославије. Број напада на граници се смањује, али шиптарски екстремисти крајем септембра злоупотребљавају мировне иницијативе и изазивају три тешка гранична инцидента у којима је погинуло седам, а рањено осам припадника Приштинског корпуса.[5] Више стотина верификатора ОЕБС-а не види, нити региструје терористичке нападе на граници, али веома ревносно *верификује* све случајеве *прекомерне употребе силе* припадника војске и полиције против *мирних и ненаоружаних албанских сељака*. Све је јасно. Одлуке о нападу НАТО савеза на Југославију су већ донете. Важно је знати да бој на Кошарама није, заправо, почео у рату 1999. године, већ годину дана раније, када је граница и на том простору брањена активним одбрамбеним дејствима.

БОЈ НА КОШАРАМА

НАТО, почетком 1999. године, постепено доводи и групише копнене снаге у Македонију и Албанију, што је требало да сугерише на могућност и копненог напада на СР Југославију.[6] Овим снагама помоћ пружају

5 У рејону карауле Морина погинуо је од експлозије мина заставник прве класе Милан Бундало, док у рејону карауле Кошаре гину водници по уговору Мирослав Јоцић и Милош Павловић, војници Владимир Радоичић, Миладин Гобељић и Илија Павловић. Војник Срђан Симоновић страда нешто касније у близини карауле Горожуп.

6 У склопу наводно хуманитарне операције Заједничко склониште САД, Велика Британија, Француска, Холандија, Немачка и Данска ангажују око 8.000 војника, али је амерички

јединице МУП-а и Војске Албаније, које врше демобилизацију резервног састава и распоређују према југословенској граници око осам хиљада војника, док се у центрима за обуку на територији Албаније врши обука десетине хиљада терориста са Космета, из Албаније и других земаља. Генерали Небојша Павковић и Владимир Лазаревић правилно процењују опасност од могућег копненог напада снага НАТО савеза на нашу земљу, поготово на територију Косова и Метохије, узимајући у обзир да нападач може покушати да авијацијом дејствује по нашим снагама у првом појасу одбране и тако створи брешу коју би експлоатисале копнене снаге.[7] Они, с друге стране, реално процењују да су постојеће снаге агресора, и поред снажне авио-подршке, реално мале за извођење копнене операције и да до копненог напада неће доћи. Показало се да су те процене тачне и да до копнене инвазије најмоћнијег војног савеза у историји света против наше мале земље ипак не долази, или, тачније речено, нема копненог напада у обиму ангажовања свих расположивих копнених снага НАТО-а са простора Македоније и Албаније.[8]

Немогућност напада из ваздушног простора узроковала је да Северноатлантски савез покрене оружане снаге Албаније и албанске терористе у копнену операцију против снага Приштинског корпуса на Космету. Копнена агресија из Албаније, без објаве рата, почиње у рану зору 9. априла снажном артиљеријском припремом из правца Тропоје, која се налази три километара унутар албанске територије. Мета артиљеријске ватре је караула Морина, мада се убрзо показало да нападачи тиме чине тактичку варку, пошто истовремено 300 терориста прилази до саме граничне линије и у 6,30 часова креће у изненадни напад на рејон карауле Кошаре. Први напад храбро на себе примају граничари из 53. граничног батаљона и непријатеља заустављају на граничној линији. Воде се борбе прса у прса. Борбене линије су на појединим местима удаљене од противничких само десет, педесет или сто метара. Командна група Приштинског корпуса реагује, појачава садејство 53. граничног батаљона са борбеним групама из околине, упућује из

контигент Task Force Eagle) независтан од осталих и има механизовани батаљон, дивизион вишецевних бацача ракета, логистичке јединице са 5.300 људи, а од борбене технике 24 борбена хеликоптера Апач, 15 тенкова М1 Абрамс, 22 оклопна транспортера Бредли, 27 вишецевних бацача ракета и борбене авионе типа А-10.

7 У свим документима Приштинског корпуса се прецизира да би евентуални копнени напад на зону Приштинског корпуса био извршен главним снагама из Македоније на правцу Скопље – Ђенерал Јанковић, Тетово – Глобочица и Гостивар – Рестелица, док би се напад помоћним снагама изводио из Албаније правцима Кукс – Призрен, Крума – Ђаковица и Тропоја – Дечане.

8 Нато стратези процењују да им је за извођење копнене операције потребно 180 хиљада војника, а за њихово довођење и груписање било би потребно три месеца, што им се никако не уклапа у планове. Они имају у виду да Косово и Метохију брани најмање сто хиљада људи под оружјем, који располажу са 260 артиљеријских оруђа, 180 оруђа за противоклопну борбу и већим бројем тенкова. Разлоге одустајања од копненог напада треба тражити и у организованој одбрани Приштинског корпуса са поседањем доминантних објеката и врхунским запречавањем и утврђивањем борбених положаја.

Дечана јединицу војне полиције, групише снаге, запоседа кључне објекте и правце, утврђује положаје. Дилеме нема. Почела је копнена операција у циљу пробоја терориста и припадника регуларне албанске војске у дубину наше територије, док НАТО савез пружа садејство и подршку поменутим снагама ваздушним и артиљеријско-ракетним дејствима и логистичком подршком.

Напад је почео у близини караула Морина и Кошаре из више разлога. Прво, предео од карауле Морина, у подножју Проклетија, преко Кошара до Ђеравице, тешко је проходан, а земљиште на тлу Албаније надвисује рејон карауле Кошаре све до Батуше и омогућава увођење у борбу јачих пешадијских снага. Предео око Кошара је испресецан јаругама, тако да би стварање мостобрана између Морине и Кошара омогућило нападачу увођење нових снага на правцу Јуник – Дечане и да избије у Метохију. Команда Приштинског корпуса, увиђајући снагу непријатеља на овом правцу и евентуалне опасности, уводи у борбу јединице 125. моторизоване бригаде, 63. падобранске бригаде, 72. специјалне бригаде и Петог батаљона војне полиције, што у потпуности стабилизује одбрану на том простору. Није било од значаја ни то што су се граничари, исцрпљени од дводневних борби са педесет пута јачим непријатељем, извукли на резервне положаје напуштајући караулу, која никако не може да се брани пошто терористи контролишу околне висове. Губитак карауле Кошаре, пошто су се исцрпљени граничари извукли на резервне положаје, нема у том тренутку неки већи војни значај.

Најтеже борбе на Кошарама вођене су од 9. до 15. априла, док су се до 14. јуна водиле праве рововске битке у којима припадници Приштинског корпуса уз натчовечанске напоре и немале жртве успевају да успешно бране и одбране државну међу. Нападна дејства са копна и из ваздуха трајала су 67 дана. Речи не могу верно да опишу небројене примере херојства, драматичних борби, јунаштва и пожртвоване помоћи саборцима. Како испричати причу о војнику Вучићу који се у стању контузије нашао окружен шиптарским терористима, а тада јуначки активирао ручну бомбу и спасио свој живот, или причу о посади тенка која успева да челичну грдосију доведе на 1100 метара надморске висине и сачува присебност у тренутку када су терористи скочили на куполу тенка, борбом прса у прса савлада терористе и извуче тенк из опасне зоне? Шта тек рећи за генерацију деветнаестогодишњака који су се преко ноћи од дечака претворили у мушкарце, прекаљене борце у ратним дејствима и хероје? Њихов вршњак водник Дејан био је тешко рањен минобацачком мином у борбама на Маја Глави, а тада, видећи да нема спаса, наређује двојици војника да се извуку, даје им официрску торбицу и документе вода и остаје у снегу да се бори до последњег даха. Такви су то људи и хероји били. Неколико старешина је погинуло јуришајући на челу својих јединица и своје животе уградило у непробојни бедем одбране на нашим границама. Поменимо овог пута само нека од имена која ће остати у памћењу српског народа као *хероји са Кошара*, попут десетара Славољуба Шарца, мајора Душка Шљиванчанина,

водника прве класе Дејана Агочевића, капетана Микице Ковачевића, потпуковника Љубинка Ђурковића, водника Ивана Васојевића, мајора Крунослава Иванковића, мајора Драгутина Димчевског, војника Драгана Милићевића, добровољца Ненада Станића, мајора Стеве Копање. Неки су живи, а неки се нису вратили.

БОЈ НА ПАШТРИКУ

Неуспех у стварању мостобрана на простору Кошаре – Батуша одлучујуће утиче да се тежиште копненог напада преусмери преко Паштрика ка Врбничком правцу. Брижљиво се планира амбициозна операција, означена шифром *Стрела*, у којој ће учествовати четири до пет хиљада терориста, ојачаних одредом муџахедина из Босне и Херцеговине и подржаних од артиљерије албанске војске и НАТО авијације. Улогу команданта терористичких снага НАТО стратези додељују бившем хрватском генералу Агиму Чекуу. Правац главног напада агресорских снага од Врбничког језера до врха Паштрика и по дубини до Планеје брани 450 војника и старешина 549. моторизоване бригаде које подржавају батерија хаубица 122 мм, две батерије хаубица 155 мм и батерија вишецевних бацача ракета 128 мм (Мијалковски, Дамјанов 2002: 329). Напад почиње артиљеријским гранатирањем 26. маја 1999. године, у пет сати ујутро, на фронту ширине око шест километара и на правцу Горожуп – Планеја, са циљем да агресори енергичним нападом избију у долину Дрима, прошире коридор ради убацивања јачих снага, пресеку комуникацију Призрен – Ђаковица и створе мостобран за продор у унутрашњост Космета. После артиљеријског кречења и жесток пешадијски напад, кроз јаруге, увале и густо шипражје. Припадници 549. моторизоване бригаде их прецизном стрељачком паљбом и употребом ручних бомби враћају назад, док се битка води са блиског растојања од двадесет метара. Део снага одбране, због великог међупростора између отпорних тачака, извлачи се на другу линију одбране, а командант 549. моторизоване бригаде пуковник Божидар Делић, одмах по сазнању о нападу, упућује чету војне полиције и два стрељачка вода са 250 бораца који се одмах уводе на најкритичнија места у борбеном распореду. Формира се и истурено командно место бригаде у рејону Шех-махале ради преузимања команде над свим снагама на Паштрику.

Паштрик је, у зору 27. маја, сведок боја какав је тешко замислити. Покушаји пробоја терориста, у три до четири таласа, су одбијени, али је, ипак, донета одлука да се из тактичких разлога успостави нова линија одбране на 300 метара од граничне линије. Нема сумње да је 27. мај био преломни дан када су борци 549. моторизоване бригаде померили далеко напред границе људске издржљивости, храбрости и способности. НАТО ваздухопловство подржава копнени напад из Албаније дејствима из ловачко-бомбардерских авиона, али у циљу још јаче подршке команданти НАТО-а одлучују да 29. маја по први пут употребе стратегијске бомбардере Б-52 у нападу на село Планеја.

Авиони који носе по 49 тона убојних средстава су и у наредним данима чак 14 пута тепих бомбардовањима поклапали просторе 300 пута 300 метара и својим дејством стварали призоре као после нуклеарне катастрофе. На сваки батаљон призренске бригаде избацују по 700 бомби и 800 ракета. Великих губитака нема, а највећи су 31. маја када два стратегијска бомбардера са 100 тона бомби погађају Шех-махалу. Горела је земља тог дана, куће су нестајале као да су гумицом брисане са папира, а од бомби је погинуло седам бораца и потпуковник Бошко Лемић, који је са положаја руководио противваздушном одбраном.

Највећи копнени напад агресори изводе управо 31. маја када више од хиљаду терориста седам сати непрекидно насрће на положаје одбране српске војске. Артиљеријска оруђа и вишецевни бацачи ракета из састава 549. моторизоване бригаде прецизно дејствују по дубини терористичких снага, што им наноси велике губитке и присиљава на панично повлачење. У операцији *Стрела* је по албанским подацима погинуло око 800 терориста, док су укупни губици југословенске војске на том подручју 25 погинулих и 126 рањених војника. О томе како се окончао ваздушно-копнени бој *Стрела* сведочи и изјава неименованог страног обавештајног официра коју је 2. јуна 1999. године објавио Вашингтон Пост: „У року од једног до два дана српске снаге су поткопале побуњенички почетни импулс Албанаца приковавши их за земљу и изолујући их на падинама при врху планине Паштрик. Наредних неколико дана усмерили су артиљеријску и минобацачку ватру ка врховима Паштрика. ОВК је претворена у кашу" (Команда Приштинског корпуса 1999: 62). Слом ваздушно-копненог напада и операције *Стрела* у суштини означава крај свих покушаја терориста за пробој из Албаније.

АНТИТЕРОРИСТИЧКИ БОЈЕВИ

Терористичко-побуњеничка дејства албанских екстремиста, којих је било и раније, јачају у 1998. години и достижу врхунац у месецу јулу. Припадници такозване ОВК успевају да систематском применом свих облика тероризма остваре контролу над око половином подручја Космета и да ометају или потпуно онемогуће саобраћај на комуникацијама које повезују Косово са Метохијом, изузев на путу Урошевац – Штрпце – Призрен. ОВК је тада нарасла на око 25.000 терориста који су усредсређени у три региона: Дреница, Малишево и Јабланица.[9] Све су чешћи напади терориста на важне привредне објекте (термоелектрана Обилић), док се истовремено терористичке снаге утврђују дуж главних комуникација и око насељених

9 Бригаде ОВК броје од двеста до петсто терориста који постављају заседе на путевима, прилазима насељеним местима, ободима шума и погодним објектима. Изражен облик дејстава албанских терориста је и постављање разних минско-експлозивних препрека. У градским срединама примењују дејства попут атентата, постављања и активирања експлозивних направа, бацања ручних бомби на угоститељске објекте, оружаних препада и отимања цивила.

места и врше припреме за преношење терористичких дејстава у веће градске центре као што су Ораховац, Пећ, Ђаковица и Косовска Митровица. Терористи посебно појачавају притиске према српском становништву. Само од 1. јануара до 31. августа 1998. године албански терористи су извели 1.132 терористичке акције и у тим нападима убили 81 грађанина и 75 припадника МУП-а Србије и тешко ранили 216, а лакше 163 лица.

Суочен са драматичним нарастањем тероризма на простору Косова и Метохије, командант Приштинског корпуса генерал-мајор Небојша Павковић упућује 23. јула 1998. године писмо – лични став колегијуму команданта Треће армије којим упозорава на вртоглаво усложњавање ситуације на Космету и тражи да се у одбрану тог дела југословенске територије укључе све расположиве снаге на том простору како би се заједничким ангажовањем сачували Косово и Метохија (Марковић 2001: 50). Оружје Треће армије и Приштинског корпуса проговара 25. јула 1998. године када припадници тих састава у садејству са јединицама МУП-а Србије почињу антитерористичку операцију са тежиштем у рејонима Шаља, Чичавица, Дреница, Сува Река, Ораховац, Глођане, Јуник, Жур, Јабланица и Ругово. Јединице Приштинског корпуса имају јасан задатак, а то је деблокирати село Кијево, термоелектрану Обилић и комуникације које са Косова изводе у Метохију, разбити жаришта терористичких снага и помоћи опкољеном српском, црногорском и осталом неалбанском становништву.

У двомесечним противтерористичким дејствима (од 25. јула до 29. септембра 1998. године) изведено је 39 акција у којима су учествовале снаге Приштинског корпуса бројности од једне чете до неколико борбених група (око 20 хиљада припадника војске и МУП-а Србије). Ефикасно се реализује деблокада главних саобраћајница укупне дужине од 166 километара, а у професионално изведеним акцијама наносе се значајни губици шиптарским терористима: убијено их је 666, заробљено 822 док је заплењено више од 150 тона муниције, наоружања и друге војне опреме (Стефановић 2000: 75). У току целе операције живот је изгубило 22 припадника Војске Југославије, теже рањено 17 и лакше двадесет двојица старешина и војника. Енергичним, брзим, добро планираним и ефикасним борбеним дејствима јединице Приштинског корпуса у садејству са саставима МУП-а Србије истерују крајем јула и почетком августа 1998. године терористе из њихових јазбина у Малишеву, Ораховцу, Смоници, Овчареву, Ликовцу, Лауши, Ликошану, Горњем и Доњем Рамоцу, Јунику, Глођану (где је разбијен и штаб такозване ОВК) и другим местима. Ослобађање Кијева и Ораховца омогућава дотур хране и лекова српском и црногорском становништву, док деблокада термоелектране Обилић ствара услове за уредно снабдевање струјом свих грађана на Косову и Метохији. Разбијање и протеривање терористичких банди охрабрује албанске цивиле да властима Србије предају оружје које су им терористи силом потурили. Тако Албанци из села Скивјане, Дујак, Мадана, Бец, Ждрело, Добрљане и Вранић предају војсци и полицији оружје којим их је *задужила* терористичка

организација ОВК. Војсци и полицији оружје су предали мештани из укупно 93 албанска села. Од терориста и њихових активних помагача плени се око 150 тона разноврсног наоружања и муниције.

План за сузбијање тероризма реализује се за 65 дана. Сви планирани задаци се извршавају до 29. септембра 1998. године када се и изводи завршна акција на разбијању терористичких снага у пределима Језерске планине и Јуника. Успешном реализацијом плана остварени су следећи циљеви: а) заустављено је масовно уношење наоружања и опреме из Републике Албаније преко државне границе, улазак терористичких снага и успостављање коридора са Републиком Албанијом, б) заустављена је даља ескалација тероризма на Косову и Метохији, в) разбијене су терористичке снаге и компактност територије коју су држале под контролом, и ослобођене све комуникације на Косову и Метохији. Терористичке снаге нису потпуно уништене, али су разбијене и обезглављене, г) спречено је исељавање неалбанског становништва и заштићени градови и други важни привредни објекти, д) створени су услови за функционисање локалне власти и у оним срединама где за дуже време власт српске државе није функционисала, ђ) организован је повратак у села и прихват шиптарског становништва (71.000 људи) које је избегло због притиска терориста као и борбених дејстава у тим рејонима (Вилић, Тодоровић 1999: 251).

Када је тероризам на Космету попримио велике размере и када су се појавили елементи оружане побуне, припадници Приштинског корпуса све задатке у заштити територијалног интегритета земље извршавају патриотски, професионално, успешно и ефикасно. Такву оцену уверљиво потврђују чињенице са терена – терористи су разбијени, граница заштићена, карауле безбедне, а слобода кретања и маневра унутар територије очувана. Основни циљ сепаратиста да оружјем распарчају Србију и Југославију – није остварен, док је Приштински корпус у садејству са осталим субјектима одбране спречио ескалацију оружане побуне на Космету, сузбио тероризам, одбранио интегритет СР Југославије и створио услове за решавање проблема на Космету мирним путем и договором.

Други антитерористички бој изводи се у рату 1999. године, у тренутку када су албански терористи уверени да је агресијом НАТО на СР Југославију наступио повољан тренутак за њих. Они са првим ваздухопловним ударима почињу са општим нападима на припаднике Приштинског корпуса и МУП-а Србије на Космету, а тежиште испољавају на правац Глоговац – Србица, шири рејон Косовске Митровице, превој Бајгора, планину Ћићевица и околину Подујева. Осим оружаних препада, најчешће из заседе и приликом дејстава авијације НАТО, терористи постављају минско-експлозивне препреке и спроводе обавештајно-извиђачку делатност како за своје потребе, тако и за НАТО савез.

Приштински корпус потпуно спремно дочекује, како ваздухопловне ударе НАТО савеза, тако и терористичка дејства албанских сепаратиста. Припадници тог састава, у условима сталних ваздушних удара, прибрано предузимају све потребне кораке да изведу јединствену антитерористичку

операцију и обрачунају се са терористичким бандама. Они за само седам дана, у добро организованој антитерористичкој операцији, блокирају албанске терористе на малом Косову, у Дреници, Јабланици и у рејону Малишево – Ораховац и ефикасним акцијама разбијају терористичке формације које броје од 12 до 15 хиљада терориста. Тежак пораз терористи доживљавају и тамо где су најјачи, пошто крајем марта 1999. године припадници Приштинског корпуса ослобађају утврђене и фортификацијски уређене терористичке базе у дреничким и јабланичким селима и потпуно стабилизују ситуацију на том подручју. Почетком априла команда Приштинског корпуса анализира изведену противтерористичку операцију на Космету и констатује да су главне терористичке снаге разбијене, али да још увек има јачих терористичких група које желе да се споје са терористима из Албаније. Доноси се одлука да се офанзивним дејствима потпуно разбију и униште терористичке групе у Дреници, Бајгори, Неродимљу, Подримско-Паштричком рејону, Руговској клисури, Орлану, на планини Ћићевица и на Језерским планинама. Јединице Приштинског корпуса и снаге МУП-а Србије почињу противтерористичку операцију средином априла и врло брзо на свим правцима постижу одлучујуће успехе.

Приштински корпус крајем маја изводи и трећу антитерористичку операцију са неколико већих и синхронизованих офанзивних акција у циљу потпуног уништења терористичких снага. Податак о двадесет хиљада терориста у осам оперативних зона ОВК недвосмислено потврђује тежину задатка који има Приштински корпус при извођењу антитерористичке операције, али и њихов неспорни успех у тој акцији. НАТО је рачунао да ће ОВК извести и офанзивна дејства ка граници, како би се спојили са трупама које врше копнени напад, али се то никада није догодило. Највећа грешка у тим плановима је у томе што су могућности албанских терориста увелико прецењене. У сукобу са здруженим саставима Приштинског корпуса и МУП-а, терористичке снаге су се показале као немоћне (Команда Треће армије 1999: 43).

БОЈ ПРОТИВ ВАЗДУШНЕ АГРЕСИЈЕ НАТО САВЕЗА

У овом раду ће запис о боју Приштинског корпуса против ваздушне агресије НАТО савеза бити кратак, не зато што није вредан пажње, напротив, реч је о епохалној борби свих припадника Војске Југославије и искуства из тог боја се данас изучавају у свим армијама света. Разлог је што смо о свим аспектима ваздушне кампање НАТО савеза, противваздушне одбране, мерама противваздушне заштите, резултатима и последицама већ писали у тематском зборнику *Сто година стварања и развоја српске авијације* (Миладиновић 2022: 149–166). У том раду покушали смо и да одговоримо на питање, како су састави Приштинског корпуса и поред техничко-технолошке супериорности агресора и разорних напада из ваздуха, успели да

сачувају људске, борбене и све остале потенцијале. Разлоге треба тражити пре свега у моралној и професионалној спремности свих припадника корпуса за одбрану од ваздухопловних удара и мерама које су предузимане током дужег временског периода. У критичном тренутку, старешине и војници су успешно превладали психолошки притисак услед првих бомби и доказали своју жилавост и спремност на борбу, тако да су и губитак неких објеката брзо надокнадили одговарајућим борбеним поступцима. Припадници Приштинског корпуса, у даљем току рата, успевају да селективном употребом система противваздушне одбране, умешним командовањем и еластичном и вештом одбраном од бомбардовања НАТО авијације и крстарећих ракета да сачувају људство и заштите борбена средства.

ЗНАЧАЈ БОРБИ ПРИШТИНСКОГ КОРПУСА ЗА СРПСКИ НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ

Обједињавајући све снаге одбране на простору Космета Приштински корпус је уз минималне губитке бранио сваки педаљ државне територије (и 1998. и у рату 1999. године), спасио на хиљаде српских глава и сачувао своју борбену моћ, људске и материјалне потенцијале. Треба отворено рећи да су припадници Приштинског корпуса поднели највећи терет у рату, те да су, налазећи се у епицентру одбране, морали не само да бране себе и друге од ваздухопловних удара, већ и да штите границе земље и воде жестоку борбу против терориста широм Космета. Бојеви које је водио Приштински корпус ући ће у анале вештине ратовања, пре свега зато што су бојеве добили у ратној ситуацији када су се налазили под најгушћом и најдуготрајнијом кишом бомби и ракета која се памти, док су у дејствима 1998. године његове саставе осматрали беспилотне летелице, авакси и сателити. Приштински корпус је упркос свему издржао и добио бојеве на граници и борбе са терористима захваљујући свом борачком и командном кадру, њиховом патриотизму, хероизму, врхунској обучености, највишем степену професионализма и личном и колективном пожртвовању.

Многи показатељи су још у току рата 1998. и 1999. године указивали да борбе Приштинског корпуса нису уобичајене за било коју војну јединицу и да ће у будућности бити вредноване као нешто посебно, часно, јуначко. У ратним данима се јасно види да старешине и војници Приштинског корпуса усвајају све оно што косовски завет са собом носи и да у косовски мит и видовданску етику уграђују нове људе, страшне борбе, победе, жртве. Челни људи државе и војске, али и сав народ наше земље, већ од априла 1998. године одају почаст граничарима Приштинског корпуса за све што чине у одбрани границе са Републиком Албанијом. Најдраже признање граничарима стиже од армије читалаца домаћег дневног листа *Вечерње новости* који су граничним јединицама Приштинског корпуса доделили *Велику златну плакету за најплеменитији колективни подвиг* у 1998.

години. Нема сумње да плакета долази у праве руке, јер су младићи у маскирним униформама показали на Шари, Паштрику и Проклетијама своју срчаност и хуманост у данонoћним борбама са терористима који насрћу из албанске помрчине. У образложењу награде пише да су „будни, смели и храбри чувари границе својом племенитошћу потврдили да дух нашег народа није клонуо и да његова снага није потрошена" (Вечерње новости 1999).

Не могу се описати сви примери ратничке одлучности, истрајности, части, јачине карактера и храбрости који су се виђали у Метохији те ратне године. Војници су после рањавања тражили од доктора да се одмах врате у јединицу, зато што им није место у стационару, већ на положају. Ратна опасност је у војницима деветнаестогодишњацима пробудила родољубље, развила мотивацију и жељу за победом. Када би војницима истекло време служења војног рока, сви од реда су тражили да остану у Приштинском корпусу док се *ствар не реши*. Шта тек рећи за Борјанку Ливић, медицинску сестру на служби у београдском Војном медицинском центру. Добровољно се јавила да буде у саставу медицинске екипе у граничном појасу, како би обављала медицинске послове у Ђаковици, али и видела свог сина који се борио у пределима око Радоњичког језера. Одмах после њеног одласка њен син је, нажалост, погинуо у борбама. У рату се гине, а другови погинулих већ у ратним данима дају називе објектима по именима оних који су страдали. Новоизграђена караула, подигнута на падинама Шар планине, у рејону Црног камена на 1580 метара надморске висине, добила је име Капетан Бојан Денић по официру који је страдао у сукобу са терористима у рејону села Бразно.

Борба против тероризма на Космету је, такође, препуна подвига и херојства припадника Приштинског корпуса. Мало је познато да до антитерористичке операције долази тек после великих неслагања тадашњег команданта Приштинског корпуса генерал-мајора Небојше Павковића и војног врха, који је пре акције тражио увођење ванредног стања. Генерал Павковић је 23. јула 1998. године упутио писмо – лични став колегијуму команданата Треће армије којим упозорава на вртоглаво усложњавање и критичност ситуације на Космету и посебно наглашава да „због овакве ситуације становништво негативно реагује на пасиван однос Војске Југославије" (Марковић 2001: 51). Оружје Приштинског корпуса проговара 20. јула 1998. године када војска и полиција изводе прву заједничку акцију, такорећи у покрету, изненађују терористе у Ораховцу, наносе им велике губитке, деблокирају снаге полиције, спасавају српски народ од даљег масакра и ослобађају град. У наредним данима се у антитерористичкој операцији деблокирају село Кијево, термоелектрана Обилић, комуникације које са Косова изводе у Метохију и уништавају терористичка упоришта у Дреници, Јунику, Журу, Јабланици, Ругову, Сувој Реци.

У свакој акцији јунаштво се преплиће са херојством. Допринос дају сви који извршавају задатке на Космету. Лекари Војне болнице Ниш у Ђаковици дају сопствену крв како би спасили рањене војнике, а пилот из Ниша мајор Раде Никчевић у немогућим условима, под ватром терориста,

без светла, после седам покушаја, успева да слети на Јуничке планине и из канџи смрти отме тешко рањеног војника Љубишу Вуковића. Спасавају се животи Албанаца. Суљо Гацафери из села Јуник је у војну амбуланту довео снаху и унука у бесвесном стању, кога је мајка грешком отровала. Лекар Александар Здравковић је интервенисао, а потом хитно пребацио дете у Медицински центар Ђаковица, где му је пружена додатна помоћ.

Није било времена да се бележе подвизи, приближавао се рат са највећом силом у историји ратовања. Почетком марта 1999. године Издавачка кућа „Григорије Божовић" из Приштине додељује команданту Треће армије генерал-потпуковнику Небојши Павковићу *Златну плакету Цар Душан,* а он је, захваљујући се на високом признању, рекао: „Ми војници када се одлучујемо да бранимо земљу, не одлучујемо се према томе колико је противник који треба да нас нападне јак, већ зато што нас на то Закон, Устав, професионална и патриотска обавеза упућују. Генерал Павковић је убрзо упутио поруку војницима и старешинама и у њој нагласио да рат треба примити храбро и јуначки, онако како доликује потомцима кнеза Лазара, бесмртних Обилића и више пута поновио да се колевка српства – Космет мора одбранити" (Павковић 1999: 1). Приштинско Коло српских сестара пише припадницима Приштинског корпуса и кажу да су „поносне на њих, своје синове, поносне што светлост и предања косовска свако од Вас носи у себи. Косово је наше трајање, ко Косово изгуби, себе је изгубио. Сачувајте нам децо Косово – бедем српства" (Коло српских сестара – Приштина 1999: 1). Дилеме нема. Косовски завет се у данима искушења јавља у потпуности, и у делима, и код војске, и у народу. Речи кнеза Лазара пред Бој на Косову се преносе широм Космета, а будући рат се најављује као нови Бој на Косову.

Одбрана Космета у рату 1999. године уистину има карактеристике које је могу чврсто повезати са бојем војске кнеза Лазара од пре шест векова, како због супротстављања несразмерно већој оружаној сили, тако и због важности борби, испољеног херојства припадника Приштинског корпуса и приморасности да напусте простор Косова и Метохије. Паралелна национална симболичка значења видљива су голим оком, док се борбе Приштинског корпуса успостављају у рату 1999. године као значајне компоненте српског националног и културног идентитета. Народни певачи по Метохији почетком 1999. године навелико стварају народне епске песме о генералима Павковићу и Лазаревићу, о појединим борбама на Кошарама и Паштрику, о ослобађању српских стратишта у Клечки и Волујаку, о успешним антитерористичким акцијама бригада из Приштине, Косовске Митровице, Призрена, Урошевца, Ђаковице и Гњилана. На Космету је тих дана и Никола Мариновић, песник и новинар, који из дана у дан пише химне Трећој армији, Приштинском корпусу, описује битку која се тек одиграла и каже: „Било је борбе прса у прса, на нож се ишло, радила је бомба. Као некад у времена стара кад су наши преци бранили децу и земљу и сваку светињу овдашњу" (Мариновић 1999а: 6). Препознаје се и у савременом рату напајање идентитета српског народа кроз тумачење историјског контекста односа Срба према

Косовском бoју и територији Косова и Метохије. Херојство и слободарска жртва били су увек подстицај и мотив за обнову српске државе.

Уместо описивања херојских дела припадника Приштинског корпуса, која је немогуће побројати на малом простору, ево још мало речи народног песника Николе Мариновића који осликавају процес прерастања борби Приштинског корпуса у ткиво српског националног идентитета: „Ја сам речи војника слушао сред рова, у пољу, пред пећинама, у гудурама, код земуница, у болницама – после дејстава авиона, бомби, ракета… То нису, никад, биле речи осветника. То су речи помирника. Речи које су говорили биле су као вез златом откан, у сузу удеване речи кад би од другара неко пао на олтар отаџбински. Из груди чупане, кад су се, ратничком потребом, раздвајали на нове задатке идући. Те речи, пуне и црвеномрке, откидале су се и текле између два јуриша, битке две, док су канонаде најнаоружанијих армија света прашиле по рововима неустукнуте Треће, ова, увек би постојана – ко заклетва честитога Кнеза, у времена стара" (Мариновић 1999б: 9).

Неке борбе Приштинског корпуса су се издвојиле. Највеличанственија је била целина те борбе, али су антитерористички бојеви, противваздушна одбрана, Кошаре и Паштрик имали своје засебне вредности. Свеукупна борба Приштинског корпуса била је прави пример како се не пристаје на гарантовани пораз, како снажни мотиви и патриотизам доводе до тога да се може борити и против противника који је неупоредиво снажнији. У рату се одмах знало да ће отпор српске војске представљати светли пример не само српском народу, већ и великом делу света. Три ратна месеца остају уписана у историју српског народа и са 533 јунака који су у одбрани домовине дали све што су могли – дали су своје животе. Погибије херојске, а туге за погинулим јунацима непреболне. Трагедија до трагедије, многе од њих јаче и болније него ли оне из античког доба. Имали су отац Драго и мајка Нада три сина, три јаблана, тројицу соколова, поносили се њима, подизали их и гајили. Дошао је рат. Први син водник прве класе Срђан Милић гине у борбама са шиптарским терористима, после десетак дана страда и Срђанов брат близанац потпоручник Бобан Митић од термовизијске бомбе, са седам својих другова. Није прошло дуго и трећем брату Горану Милићу препукло је срце од туге за браћом. Отац три погинула хероја одлази са Бобановом јединицом на Кошаре као добровољац, али метак га неће.

Оперативно-тактички и војнички значај одбране Кошара огледа се у чињеници да су спречени копнена инвазија НАТО-а, продор јаких снага непријатеља у Јуничко поље, расецање наших снага на правцу Ђаковица – Клина – Малишево – Приштина и жртве у дубини територије. Морални значај је можда и већи, јер су припадници одбране Кошара херојским делима доказали да су спремни да се жртвују за своју Србију, без обзира на снагу и моћ непријатеља. Патриотизам је у рату 1999. године управо на Кошарама показао своје најлепше лице кроз све што су старешине, војници и добровољци учинили у одбрани границе, али и преко речи смртно рањеног Тибора Церне и Љиљане Митић Карађорђевић да ће и мртви бранити ову

земљу. Медијски мрак за Кошаре и рат 1999. године срећом није спречио да се истина пробије, тако да су Кошаре дефинитивно ушле у народно предање и српску националну свест и постале симбол отпора и херојства Србије. На Кошарама је погинуло 108 официра, подофицира, војника, војних обвезника и добровољаца српске војске, док их је 265 рањено. У једном дану је на Кошарама погинуло 17 и рањено 70 бораца. Највећи број погинулих и рањених бранилаца Кошара је страдао од перманентних дејстава НАТО авијације. Албанци су у меморијалном комплексу на Кошарама сахранили 150 људи, али само оне који су са простора Косова и Метохије. Претпоставља се да је број погинулих много већи, пошто се поуздано зна да су страдали и припадници НАТО савеза, регуларне албанске војске и добровољци из разних земаља.

ДА ЛИ СУ БОРБЕ ПРИШТИНСКОГ КОРПУСА ПОСЛЕ ДВЕ И ПО ДЕЦЕНИЈЕ УТКАНЕ У СРПСКИ НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ?

Историја нас учи да у култури памћења српског народа остају трајно записани места и простори где су вођене пресудне борбе. Све је говорило да ће и борбе Приштинског корпуса ући у колективно памћење Срба, поготово што их је српски народ још у дејствима 1998. године и рату 1999. године описивао као *нови Косовски бој.* После рата и политичких промена дошло је, ипак, до тешко разумљиве ситуације, у којој су српски политичари, војници, медијски радници, научници и други избегавали да помињу рат из 1999. године, а самим тим и све оно што се дешавало на Косову и Метохији. Ни агресија НАТО пакта није називана агресијом, већ су се користили еуфемизми у виду хуманитарне интервенције, бомбардовања, акције Милосрдни анђео и слично. Приближавање Западу, чланство у ЕУ и други елементи спољне политике су упућивали грађане Србије да се зближавају са онима који су их до јуче бомбардовали и нападали. О жестоком отпору Приштинског корпуса, јунаштву и жртвама говорило се тихо, у затвореним круговима, формираним удружењима ветерана, док је у јавности владала упадљива тишина о тим питањима. Легендарни ратни команданти су смењивани, пензионисани или послати у Хаг. Доминација Запада, једноставно, није смела да се доводи у питање.

До извесних промена долази 2016. године када политика прећуткивања и маргинализовања ратних дешавања одлази у други план, али треба подвући да су поменути процеси кренули из друштва, самоиницијативно, од учесника догађаја, из удружења ветерана, патриотских организација, појединих факултета. Данас је ситуација другачија и имамо запажене резултате државних институција у култури сећања, уз опаску да је много времена отишло у неповрат. Пре десетак година је јавност, у великој мери збуњена, почела да сазнаје и о херојском отпору, војничкој вештини, истрајности и жртвовању бораца Приштинског корпуса у, за њих, ратној 1998. години

и у рату са Северноатлантским савезом 1999. године. Људи из институција свих нивоа су у овом периоду предузели већи број пројеката и акција, пре свега кроз процес меморализације, именовањем улица и тргова по херојима који су ратовали на Космету, подизањем споменика и спомен-обележја, филмском продукцијом, одржавањем свечаних и комеморативних академија (најчешће због битке на Кошарама) и друго (Мировић Јанковић 2025: 154).

У Београду је једна улица 2017. године добила назив *Булевар хероја са Кошара* и то тако што су сами грађани Београда донели одлуку о томе. Они су гласали путем мобилне апликације, да би потом Скупштина града Београда тај назив и потврдила, у знак сећања на припаднике Војске Југославије који су погинули у бици на Кошарама. У Нишу су, такође, један булевар и паркинг добили име по чувеном заменику команданта 63. падобранске бригаде Горану Остојићу, погинулом у борбама на граници са Републиком Албанијом, док су поједине улице Ниша добиле имена по другим погинулим старешинама и војницима. У Храму Светог Василија Острошког, у нишком насељу Дуваниште, 25. марта 2024. године свечано је отворена Спомен-крипта *Новим косовским јунацима*, посвећена светом кнезу Лазару и *Косовским мученицима.* На њеним мермерним плочама уклесана су имена 1139 припадника Војске Југославије, полиције и безбедносних снага који су изгубили животе бранећи отаџбину на Косову и Метохији у периоду од 1998. до 2003. године. Поред имена и презимена палих хероја, на плочама су исписани и датуми, као и места њиховог рођења и смрти. Широм земље, у разним градовима и општинама, на различитим местима (на трговима, у касарнама, испред кућа погинулих) почињу да ничу споменици, обелисци, посвећени погинулима у рату 1998. и 1999. године.[10]

Подвизи припадника Приштинског корпуса ушли су у српску културу, релативно касно, највећим делом кроз филмску уметност и издавање меморара или записа сећања учесника догађаја. Снимљени су филмови, претежно документарног типа, о учешћу у рату старешина и војника 125. моторизоване бригаде, 549. моторизоване бригаде, о борбама на Кошарама, а недавно је завршен и први део филма о Приштинском корпусу. Кренуло се и у реализацију играног филма о бици на Кошарама, али се тај пројекат није довео до краја. Мемоарска и дневничка литература о борбама на Космету постоји, али нажалост ови драматични догађаји нису привукли већу пажњу српских писаца. У Србији је јако популарна ратна књижевност, писала се о сваком рату у српској историји, док је рат из 1999. године присутан кроз литерарна

10 Споменик погинулима из призренске 549. моторизоване бригаде подигнут је у лесковачкој касарни „Петар Бојовић", док се споменик погинулима из 125. моторизоване бригаде налази у крушевачкој касарни. У Београду, на територији општине Савски венац, откривен је 2020. године споменик јунацима са Кошара, који чине три скулптуре српских војника из различитих историјских периода. Споменик је дело академског вајара Миодрага Рогана. Споменици, спомен-бисте или мурали подигнути су и осликани војнику Тибору Церни у Дебељачи, потпуковнику Горану Остојићу у Бачком добром пољу, Миленку Божићу из 53. граничног батаљона у Лаћарку, Срђану Станчетићу у Бановом пољу и многи другима.

дела која се условно могу поделити на *дезертерска* и *подрумска*. Прва су писали писци, избегли из земље, а онда су са неких мансарди у Паризу или Њујорку објашњавали како ми доживљавамо рат, док су дела *подрумске* књижевности говорила о догађајима током бомбардовања. Књижевни записи о ратним догађајима на Космету појављују се само повремено. Занимљиво је да су подвизи хероја са Кошара ушли у стрип. Писац текста Милан Бојић и аутор илустрација Владимир Крстић су борбе на Кошарама приказали у форми која је прилагођена младим генерацијама.

У историји српског народа вековима је народно памћење о ратовима и великим биткама чувано пре свега кроз народно предање, преношење са колена на колено, са генерације на генерацију. Старо косовско предање је, свакако, добар пример напајања српског националног идентитета кроз однос Срба према Косовском бoју и територији Космета. Утисак је, ипак, да се у модерно доба мора водити и одговорна национална и државна политика, која би идентитетска питања великим делом решавала кроз институције, пре свега образовне. Први, па и други, па и трећи поглед на постојеће стање у српском друштву говори да нема довољне, макар минималне, упознатости поготово младих генерација са борбама Приштинског корпуса на Косову и Метохији у ратовима деведесетих година, као делу наше новије историје. Не може да се не примети да је, на пример, овом важном делу српске историје у школским уџбеницима за историју дато изузетно мало простора, смешно мало у односу на рецимо лекције о Француској држави у средњем веку. Теме о ратовима деведесетих, о рату 1999. године, обрађене су штуро, са мало речи, тако да и не чуди да је новинарка Ана Вуковић запазила да је у уџбенику за осми разред битка на Кошарама описана са много мање речи него ли што је у њој погинуло српских војника. Борби на Паштрику у уџбеницима готово да и нема, док се антитерористичке операције помињу само на мах, кроз неки редак. Светли примери су опет везани само за појединце, не и за систем. Наставник историје у ОШ „Бубањски хероји" Ђорђе Бојанић желео је да своје ученике ближе упозна са борбама Приштинског корпуса и зато је снимио документарни филм, који је по одобрењу Завода за унапређење образовања и васпитања употребио у наставном процесу.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Приштински корпус је своје вредности доказао на бојишту, у најтежим ратним временима, а његови припадници нису показали на делу само своје војничке вештине, већ и вредносне норме, врлине, карактер српског човека. Пожртвовање које су они исказали у одбрани земље, у борби за њену слободу, чојство на бојном пољу, лично јунаштво, патриотизам и други елементи говоре да српски национални идентитет са њиховим делима постаје још светлији, монументалнији и национално одговорнији према сопственој историји. Самоникли друштвени процес уобличавања борби Приштинског

корпуса као компоненте српског националног идентитета треба довести до краја, овог пута уз помоћ релевантних државних институција, имајући у виду то да је током претходних четврт века Приштински корпус у српском народу и друштву стекао статус својеврсног симбола. Прилика за то има. Најављено је, на пример, увођење *уџбеника од националног интереса,* који би могли да обухвате у много већој мери национална идентитетска питања, и сачувају имена бораца за слободу српског народа.

Претходни редови указују да итекако постоје елементи који борбе Приштинског корпуса у две ратне године природно смештају у градивно ткиво српског националног идентитета, али да је потребно и много тога учинити за даљи развој и очување културе памћења. Национална политика памћења би морала да подразумева озбиљан и одговоран институционално-системски приступ у свим друштвеним сферама, почев од креирања јавне политике, преко медијске, културне и других врста практичне политике, па до образовања и васпитања као кључних чинилаца у том процесу (Мировић Јанковић 2025: 182). Применом садржаја културе памћења, за век векова, уклесаће се сви подвизи српских војника на Космету у српско национално биће, а притом на схватање српског националног идентитета гледамо динамично, критично и комплексно, добро разумевајући да ту није реч о нечему што је непроменљиво, заувек дато, већ да српски национални идентитет треба развијати и доградивати. Не заборавимо. Старешине и војници Приштинског корпуса су одгонетнули косовску тајну, да Косово није само историја, него њен смисао.

ИЗВОРИ

Вечерње новости 1999: „Велика златна плакета за најплеменитији колективни подвиг у 1998. години". *Вечерње новости*. Београд.

Команда Приштинског корпуса 1998: *Извештај о борбеној готовости за 1998. годину.*

Команда Приштинског корпуса 1999: *Извештај о борбеној готовости за 1999. годину.*

Команда Треће армије 1998: *Извештај о борбеној готовости за 1998. годину.*

Команда Треће армије 1999: *Извештај о борбеној готовости за 1999. годину.*

Коло српских сестара – Приштина 1999: [Писмо припадницима Приштинског корпуса]. Приштина, март 1999.

Мариновић 1999а: Никола Мариновић. „Борба прса у прса". *Војска* (ратно издање), бр. 31 (3. јун 1999), 6.

Мариновић 1999б: Никола Мариновић. „То нису биле речи осветника". *Војска* (ратно издање), бр. 39–40 (24. јун 1999), 9.

Марковић 2001: Иван Марковић (прир.). *Примена правила међународног права оружаних сукоба: Војска Југославије и Косово и Метохија 1998–1999*. Београд: Војска.

Павковић 1999: Небојша Павковић. *Порука војницима и старешинама Приштинског корпуса*. 23. фебруар 1999. Необјављен извор.

Поповић 1899: Зарија Р. Поповић. *Пред Косовом: белешке из доба 1874–1878. године*. Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија.

Скерлић 1912: Јован Скерлић. „Светли дани". *Српски књижевни гласник* (Београд), књ. 29, бр. 9 (1. новембар 1912), 641–648.

Стефановић 2000: Радојко Стефановић. „Б. Н." *Нови гласник*, специјални број 5, септембар–октобар 2000, 75.

Шантић 1914: Алекса Шантић. „Анкета о јужном или источном наречју у српско-хрватској књижевности – II". *Српски књижевни гласник* (Београд), књ. 32, бр. 2 (16. јануар 1914), 115.

ЛИТЕРАТУРА

Вилић, Тодоровић 1999: Душан Вилић, Бошко Тодоровић. *Тероризмом у нови светски поредак.* Београд: Графомарк.

Мачкић, Милковски, Остојић 2015: Ранко Мачкић, Вангел Милковски, Мирослав Остојић. „Међусобни однос, разлике и утицај појединих термина ратне вештине на развој војне доктрине". *Војно дело* (Београд), бр. 5, 265–276. DOI 10.5937/vojdelo1505265M.

Мијалковски, Дамјанов 2002: Милан Мијалковски, Петар Дамјанов. *Тероризам албанских екстремиста*. Београд: НИЦ Војска.

Миладиновић 2022: Зоран Миладиновић. „Ваздушна кампања НАТО савеза и противваздушна одбрана Треће армије". У: *Сто десет година стварања и развоја српске војне авијације*. Ниш: Градски одбор СУБНОР-а Ниш, 149–166.

Мировић Јанковић 2025: Александра Мировић Јанковић. „Кошаре – симбол вишеструког значења и нова компонента српског националног идентитета". *Политичка ревија* (Београд), бр. 2/2025, 159–208. DOI 10.5937/pr84-60056.

Павловић 1990: Миодраг Павловић. *Антологија српског песништва.* Београд: СКЗ.

Пејчић 2006: Јован Пејчић. *Милан Ракић на Косову, завет-песма-чин.* Београд: Конрас.

Смит 2010: Антони Д. Смит. *Национални идентитет*. Прев. Слободан Ђорђевић. Београд: Библиотека XX век – Књижара Круг.

Zoran MILADINOVIĆ
Miodrag GORDIĆ

THE SIGNIFICANCE OF THE STRUGGLES OF THE PRISTINA CORPS FOR SERBIAN NATIONAL IDENTITY

Summary

Important battles, struggles or wars as a whole played a significant role in the construction of Serbian national identity, undoubtedly because history is recognized as the basic component of identity, in addition to, of course, language, culture and other identity aspects. The Serbian cultural community was largely united and homogenized by common historical memories, myths, symbols and combat traditions, which can

be clearly seen starting from the medieval battles and the Battle of Kosovo, through the outlaw and Uskok resistance to the Turks, to the liberation uprisings and wars in the 19th and 20th centuries. The battles of the Pristina Corps during the war in 1998 and 1999 have already taken an honorable place in the construction of the Serbian national identity, both because of the fact that the elders and soldiers of that composition defended what the greatest armed force in history was attacking, namely Kosovo and Metohija, as well as because of the battles they fought and the heroic and self-sacrificing deeds with which they entered the legend and lasting memory of the Serbian people. In the first part of this paper, we will talk about the struggle of the Pristina Corps in two years of war, the greatest battles, heroism and victims, while in the second part, we will analytically and critically look at the extent to which Serbian society, science, school or culture follow what is already present in the consciousness of Serbs and whether and to what extent the culture of remembrance of the members of the Pristina Corps has been introduced into the system of cultural and educational institutions of the state. This would create a certain measure of common culture, ideas and values of citizens. The memory of the battles of the Pristina Corps is linked to the Kosovo Covenant as an omnipresent code of Serbian culture, but they are also an important segment of Serbian history that needs to be cherished. That is why the central question of this paper is the search for an answer as to how and whether these struggles and sacrifices are valued in Serbian science, how the struggles of the heroes from the Pristina Corps are revived in literary works, in theater, on film and television, and whether students in primary and secondary schools learn about how they fought and what they defended.

Keywords: Pristina Corps, Serbian national identity, NATO aggression, fighting in Kosovo and Metohija, culture of remembrance, war in 1998, war in 1999.

УДК 341.322.5(=163.41)(497.115)"1999/..."
343.236.4:725.94.025.1(=163.41)(497.115)"1999/..."

Оригинални научни рад

*Волфїанї РОРБАХ**
Дунавски Универзитет у Кремсу, Аустрија

*Рат̄омир Д. АНТОНОВИЋ***
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

УГРОЖАВАЊЕ СРПСКЕ КУЛТУРНЕ БАШТИНЕ НА ПРОСТОРУ ЈУЖНЕ СРПСКЕ ПОКРАЈИНЕ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ***

Аӣстракт̄: Српски народ вековима живи на простору јужне српске покрајине Косова и Метохије. О дуговечности бивствовања Срба на Косову и Метохији најбоље сведочи богата културна баштина. Основни проблем, који се у овом раду разматра, јесте све грубље угрожавање српске културне баштине, са циљем њеног потпуног уништења. Посебан проблем се огледа у томе што није циљ само уништење баштине Срба, већ прекрајање историјских чињеница о егзистирању Срба на простору Косова и Метохије. Оквир у коме се посматра дата појава је временски одређен од 1999. године до данас, кад поједини припадници албанског народа спроводе егзодус над српском културном баштином. Циљ рада је да укаже на огромну материјалну и нематеријалну штету начињену над српском културном баштином, која између осталог, ужива и међународну заштиту. Основна хипотеза рада је да екстремни Албанци својим поступањем желе да униште све што је српско и што припада српском народу, зарад стварања лажне слике о постојању тзв. Косова, косовске културе и традиције. У раду се примењују аналитички, историјски и нормативни метод.

Кључне речи: културна баштина, мартовски погром, тероризам, заштита.

УВОД

Основни проблем рада се састоји у анализи и разматрању разноврсних покушаја да се вишевековна културна и верска баштина, која припада српском народу, угрози или у потпуности уништи. Други аспект овог проблема

* ORCID 0009-0001-9441-4719, wolfgang.rohrbach.g@gmail.com
** ORCID 0000-0001-9134-6346, antonovicr@gmail.com
*** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеном са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број 451-03-33/2026-03 од 29. 1. 2026. године.

се налази у намери појединих екстремних албанских политичких структура на Косову и Метохији да српску културну баштину припишу албанској културној баштини, што се ради на посебно перфидан начин, прекрајањем јасних историјских чињеница и обмањивањем светске јавности са наводним подацима и тобожњим историјским чињеницама, који се објављују у квазинаучним радовима. Посебан проблем, на који се овим радом указује је намера ових екстремних структура да оспоре чињеницу егзистирања српског народа на Косову и Метохији у протеклим вековима. Уколико би српску и православну културну баштину, која припада Србима преузели као своју, са успехом би обрисали вековно егзистирање овог народа на географском подручју, које се с правом назива „колевка српског народа" (Симеуновић 2025: 23).

Тенденције преузимања српске културне баштине и фингирање историјских чињеница, присутне су посебно од НАТО агресије на Савезну Републику Југославију и успостављања међународног протектората на Косову и Метохији, кад је уведена принудна управа, која је нескривено гајила анимозитет према Србима у јужној српској покрајини. Управо из тог разлога, рад обухвата временски период од 1999. године, па до данас, када овај проблем доживљава своју пуну ескалацију.

Најстарија српска црква на Косову и Метохији је из XIII века, сграђена око 1230. године и реч је о цркви Светих Апостола. Потом, по хронологији настанка, следе Пећка патријаршија (XIII век), Богородица Љевишка (XIV век), манастир Грачаница (XIV век), манастир Бањска (XIV век) и тако даље. Дакле, реч је о неспорним историјским чињеницама и чврстим материјалним доказима о постојању српског народа и православља на простору Косова и Метохије. Најпре, тенденција албанских екстремиста је била да униште ове светиње, у чему су делимично и успели 2004. године у *Мартовском погрому*, о чему ће бити више речи у самом раду. Данас поступају перфидније, те лажирањем историјских чињеница, покушавају да изворну српску и православну баштину, прикажу као део баштине свог народа.

Циљ рада је да, макар у једном делу, истакне чињенице које се односе на дугу традицију српског народа и богату културну баштину, која је несумњиви доказ постојања Срба на овим просторима. Без икакве намере да се вређа било који други народ и његова култура, Срби морају да штите оно што им припада кроз дуги низ вишевековног егзистирања на Косову и Метохији. Да нонсенс буде већи, оно што су у претходном периоду уништавали и рушили, а број порушених и оштећених српских светиња на Косову и Метохији је велики, владајуће албанске структуре данас желе да прикажу као део своје културе, традиције и прошлости.

Тзв. Косово се у више наврата обраћало *Организацији Уједињених нација за образовање, културу и науку УНЕСКО*, са захтевом да буде примљено у ову организацију. На гласању, које се одржало новембра 2015. године у Паризу, овај предлог о чланству тзв. Косова није добио већину. За десет

година, 2025. године, тзв. Косово је обновило свој захтев, али поново није добијена потребна сагласност да би дошло до његовог учлањења. Разлог је управо у томе, што тзв. Косово нема своју изворну културну баштину, већ је то претежно српска културна баштина, која искључиво припада српском народу. Српски манастири и знаменитости на Косову и Метохији од раније уживају УНЕСКО-ову заштиту. То су манастири Високи Дечани, Грачаница, Пећка Патријаршија, Богородица Љевишка, Бањска и насеље Велика Хоча (Николић и др. 2021: 91).

У раду су примењене историјске, аналитичке и нормативне методе, као и метод анализе случајева, где се посебно разматрају случајеви намерне и тенденциозне девастације српске културне баштине на простору Косова и Метохије.

МАРТОВСКИ ПОГРОМ

Јужна српска покрајина Косово и Метохија се у протеклих неколико деценија више пута сусрела са проблемом нечовечног поступања, убијања, злостављања, исељења и другим облицима репресије према народима, претежно неалбанцима, од стране привремених косовских институција, које чине припадници албанских политичких структура. Оно што посебно забрињава, нарочито српски народ, али и остале неалбанце је чињеница да су се ти злочини дешавали у присуству КФОР-а – *међународне мировне мисије*, чији задатак је управо да заштити и онемогући да се нови злочини дешавају. Срби на Косову и Метохији су стекли утисак, из горке и тешке прошлости, да припадници КФОР-а намерно окрећу главу од српских проблема, те да својим нечињењем, само додатно дају ветар у леђа новим злочиначким пировима.

У вези са девастацијом српске културне баштине на Косову и Метохији, догађај од нарочите важности се десио у раздобљу од 17. до 19. марта 2004. године, кад српски народ доживљава свој нови егзодус, а српска верска и културна баштина тешко оштећење. Овај догађај из 2004. године се назива *Мартовски погром*, чији епилог је био прогонство великог броја Срба са Косова и Метохије, уништење српске имовине, уништење и оштећење великог броја верских објеката од велике културне важности. Према неким проценама, протерано је око четири хиљаде Срба и осталих неалбанаца, погинуло је 28 људи, док је њих 900 претрпело неки облик теже телесне повреде (Антоновић 2023: 97).

Српска културна баштина је током *Мартовског погрома* доживела посебно оштећење. Уништено је шеснаест православних цркава, у којима је дошло до трајног оштећења десет хиљада фресака, икона, иконостаса и путира. Такође, уништена је врло вредна историјска грађа, подаци о грађанима српске националности, православне вероисповести. Тиме су се желеле изменити историјске чињенице о структури становништва на

Косову и Метохији и избрисати подаци о становништву, које је традиционално било настањивано (Антонијевић 2025: 45).

Уништено је 930 стамбених објеката, који су претежно припадали Србима. Многи крајеви Косова и Метохије су етнички у потпуности очишћени, а места у којима данас Срба више нема, или их има у изразито малом броју, су Приштина, Чаглавица, Призрен, Ђаковица, Пећ, Урошевац, Штимље, Подујево, Гњилане, Липљан, Обилић, Косово Поље, Бресје, Свињаре, Бело Поље, Бич и Грабац (Пророковић 2025: 405). Од значајних историјских, верских и културних споменика, оштећени су или трајно уништени: Храм Богородице Љевишке у Призрену (XIV век), Храм Христа Спаса у Призрену (XIV век), Цркве Светих врача Козме и Дамјана у Призрену (XIX век), Црква Свете Недеље у Призрену (XIV век), Манастир Светих Архангела у Призрену (XIV век), Црква Успења Пресвете Богородице у Ђаковици (XX век), Цркве Светог Лазара и Светог Илије у Ђаковици (XX век), Манастир Девич у Србици (XV век), Црква Светог Јована Претече у Пећи (XX век), Црква Богородичиног Ваведења у Пећи (XIX век), Саборни Храм Цара Уроша у Урошевцу (XX век), Црква Светог Илије у Урошевцу (XX век), Црква Светог Петра и Павла у Урошевцу (XIX век), Црква Пресвете Богородице у Урошевцу (XX век), Црква Светог Архангела Михаила у Штимљу (XX век), Црква Светог Николе у Косово Пољу (XX век), Црква Светог Николе у Приштини (XIX век), Црква Светог Илије у Вучитрну (XVII век), Црква Светог Михаила у Обилићу (XX век), Црква Светог Саве у Косовској Митровици (XIX век), Црква Светог Андрије Првозваног у Подујеву (XX век) и Цркве Светих Петра и Павла у Истоку, за коју се не зна тачно из ког века потиче. Такође, у Призрену долази до оштећења Богословије (XIX век), тврђаве Каљаје (XI век) и зграде Епископије (XX век).

Основни мотив *Мартовског погрома* је био етничко чишћење Косова и Метохије и стварање етнички чисте албанске тзв. државе Косово. Србима, као и другим неалбанцима, јасно је стављено до знања да на Косову и Метохији нису више пожељни. Порушени су им домови, протерани су са својих вековних огњишта, спаљене су им богомоље, чак су им и гробови предака оскрнављени. Српска културна баштина је доживела несагледиве губитке и штете.

Током самог погрома, али и пре, и после њега, на мети вандала су била српска гробља на Косову и Метохији. У погрому је уништено пет српских гробаља у местима Подујево, Талиновац, Софтовић, Пишкот и Гњилане. Скрнављење у Подујеву је било посебно брутално, где су нападачи најпре оскрнавили цркву Светог Илије, а онда отварали гробове, вадили посмртне остатке и разбацивали их по читавом гробљу. У Софтовићу су у потпуности уништени гробље и црква Пресвете Богородице.

У периоду 2012–2013. године, на православном гробљу у Косовом Пољу је уништено 56 надгробних плоча. Исто тако, гробље у Урошевцу се више пута нашло на мети нападача и том приликом је уништена једна трећина спомен обележја. Православно гробље у Жакову је уништено 2020. године.

На гробљу у месту Суво Грло, десила се необична крађа, где су украдени посмртни остаци из четири гроба и истрага никад није дала резултат где су они нестали. Православно гробље у месту Кишница код Грачанице, оскрнављено је 2021. године, где је дошло до оштећења шест надгробних споменика (Миловић 2024: 325).

НАЧИНИ ОЧУВАЊА КУЛТУРНЕ БАШТИНЕ

Угрожавање културне баштине данас представља глобални проблем. Претежно, културна баштина страда у оружаним сукобима, услед климатских промена, масовне урбанизације, агресивног туризма и сличних појава (Куртовић Фолић 2009: 10).

Као последица ратних разарања, на глобалном нивоу се суочавамо са уништењем културне баштине у Сирији, где су се на мети нападача нашли древни градови и остаци старих насеобина. Посебно су оштећени антички градови Алеп и Палмира. У Украјини, значајно је уништена културна баштина у градовима Кијеву и Одеси, где је дошло до оштећења музеја, који се налазе на УНЕСКО-вој листи. У Авганистану су плански уништене статуе Бамијан Буде од стране Талибана, које су се налазиле на листи вредне и значајне културне баштине. Косово и Метохија је, такође, простор на ком су у ратним дејствима значајно уништени споменици културе, а посебно се истичу српске православне цркве и манастири, који су уживали УНЕСКО-ову заштиту.

Климатске промене, такође, представљају један од фактора уништења и оштећења културне баштине. Природне катастрофе, елементарне непогоде, подизање просечних температура, нивоа река, мора и океана, негативно утичу на поједине географске локалитете, као и на културну баштину, која се на њима налази. Тако на пример, Венеција се у последње време суочава са проблемом пораста нивоа мора, што води ка ерозији темеља и тиме се директно угрожава безбедност ових објеката, који представљају јединствено архитектонско културно добро. Исто тако, последицама климатских промена су погођена многа археолошка налазишта, која се налазе у близини обала река, мора и океана, услед све чешћих поплава.

Неконтролисана, рапидна и непланска градња и урбанизација, често умеју да значајно угрожавају културну баштину и то у погледу нарушавања њеног изгледа и интегралног локалитета. Као пример овог урбанистичког угрожавања, наводи се Београдска тврђава, чија је статика озбиљно нарушена изградњом жичаре, као и споменик Стоунхенџ, који је у ризику од нарушавања аутентичности услед изградње новог аутопута у непосредној близини (Лукић 2022: 320).

Услед агресивног и прекомерног туризма, на мети се нашло перуанско историјско и културно добро Мачу Пичу, древни град Инка, чија је ерозија наступила услед загађења, јер годишње продефилује неколико милиона туриста.

Као проблем се, такође, може јавити и спровођење и реализација илегалних истраживања и археолошких ископавања. Таква илегална ископавања се често врше на нестручан начин, који за последицу може имати деструкцију и девастацију историјске и културне баштине. С обзиром на то да су економски сиромашније земље света богатије овим историјским и културним наслеђем, економски јаче земље користе њихову тешку позицију, те новцем обезбеђују за себе приоритет по питању експлоатације ових богатстава, занемарујући при том интересе самих добара и њихову адекватну заштиту. Исто тако, вредни предмети богате културне баштине се могу наћи на продаји по разним илегалним тржиштима, где се са њима незаконито тргује. На таквим тржиштима, налазе се вредни предмети велике уметничке, историјске и културне вредности, а без било каквог доказа о њиховом пореклу.

Претежно се до ових предмета дошло илегалним ископавањем, крађом или ратним пустошењем. С обзиром на то да се до ових предмета дошло илегалним путем, трговина са њима представља кривично дело. Ова кривична дела обухватају незаконито ископавање, незаконити извоз културних добара и њихова даља продаја богатим купцима на илегалним тржиштима. Тржишта на којима се оваква роба нуди и купује су илегална, јер на њима учествују дилери, препродавци и купци. Предмет продаје су вредни предмети који представљају историјска, културна и религијска добра велике материјалне и нематеријалне вредности. Цене ових предмета су врло високе (Blažević 2021: 44).

У циљу очувања културне баштине, на међународном нивоу се доносе конвенције, ради правног обезбеђења и стварања ефикасног правног оквира. На националном нивоу појединих држава, примењује се мање-више консеквентна политика заштите културног, историјског и религијског наслеђа. Међутим, поједине земље не располажу квалитетним механизмима заштите са једне стране, док се на другој страни, такође, уочава недовољна заинтересованост за овај проблем. Реч је о недостатку политичке и економске моћи да се на адекватан начин заштити културна баштина појединих народа. Из наведеног разлога, а нарочито услед неравномерних могућности различитих држава у свету, културна баштина треба да ужива претежно међународноправну заштиту, на нивоу међународних институција.

Међународне институције би требало да уживају већи ауторитет и легитимитет, тим пре што представљају већи број земаља. Такође, међународне организације бележе боље резултате у борби за заштиту и очување културне баштине, као и сузбијању свих потенцијалних криминалних радњи у вези са њом. Овде би посебно требало истаћи улогу и значај *Међународног музејског савета* и *Агенције Уједињених нација за образовање, науку и културу – УНЕСКО*.

Међународни савет музеја (ICOM) је глобална организација која је посвећена заштити, развоју и промоцији светске културне и природне баштине. Основан је 1946. године и делује као мрежа која окупља око

50 хиљада стручњака, који се баве музејима и стандардном, као и модерном музеологијом. Ова организација поставља кључне стандарде који се односе на израду етичких кодекса музеја, дефинисања правила управљања и руковођења музејима, набавке, обезбеђења и чувања експоната. С тим у вези је и борба против набавке добара и вредности преко илегалних тржишта, од сумњивих продаваца које не могу да гарантују њихово порекло. Израђује се „црвена листа" угрожених културних добара, односно добара која су нестала и за које постоји основана сумња да се продају по илегалним тржиштима. Музеји који се налазе у ратним зонама или зонама обрачуна и сукоба или су угрожени од неке природне или елементарне несреће или катастрофе, од ове организације добијају тзв. „плави штит" као вид подршке и гаранције да ће им бити пружена адекватна помоћ и заштита. *Међународни савет музеја*, дакле, ствара једну глобалну мрежу, кроз коју се музеји повезују, размењују своја знања и искуства и побољшавају своју праксу.

Специјализована агенција Уједињених нација за образовање, науку и културу (УНЕСКО) је основана 1945. године са седиштем у Паризу. Главни циљ ове организације је изградња мира у свету кроз међународну сарадњу. Сарадња се не одвија само на политичком и економском плану, већ се подстиче интелектуална и морална солидарност на глобалном нивоу. Ова организација има фокус на образовање, кроз промовисање подизања квалитета образовања и описмењавања. По питању природних наука, ради на координирању међународних истраживања, управљању водама и природним ресурсима. У области друштвених и хуманистичких наука, ради на подизању етичких стандарда, посебно данас у епохи савремене технологије и вештачке интелигенције. Такође, штити светску културу и светску културну и природну баштину. Залаже се за слободу мишљења и говора и слободног изражавања, као и медијску и дигиталну писменост.

УНЕСКО је израдио Листу светске баштине, којом се штите културна и природна добра од изузетног значаја за читаво човечанство. На овој листи се налази како материјална, тако и нематеријална баштина. Са подручја Косова и Метохије на овој листи се налазе четири значајна споменика Српске православне цркве. Реч је о манастиру Високи Дечани, који је на листу уврштен 2004. године, потом манастир Пећка Патријаршија, манастир Грачаница и црква Богородице Љевишке.

По питању међународноправне заштите од противправних аката усмерених против културне баштине, може се говорити о више аспеката који су нужни, да би се ова заштита реализовала на квалитетан начин. Ти аспекти могу да буду како правни и криминолошки, тако и економски. Кад се говори о правном аспекту, он се мора посматрати кроз призму понашања и поступања која је у супротности са националним и међународним законодавством. Поступање којим се крши било који пропис, који се непосредно односи на заштиту културне баштине, представља кривично дело и мора бити санкционисано. За поступање којим се угрожава културна баштина, повлачи се питање кривичне одговорности, изричу се

санкције, могу да наступе дипломатске последице и долази до губитка међународног угледа (Арсенијевић и др. 2024: 302).

Приликом заштите културне баштине, најпре примарну улогу има национално законодавство, које иступа са ауторитетом закона пред националним правосудним институцијама. Национално законодавство се може сусрести са различитим облицима препрека и потешкоћа у поступању, које се посебно манифестују кроз различите облике корупције и трговине утицајем, када се пресуде не доносе са циљем утврђивања истине, већ по налогу различитих интересних група. Кад се јави теже оштећење предмета који представљају културно добро, као директна последица противправне радње, повраћај у пређашње стање је често или немогућ или врло тежак, што због комплексности насталих оштећења, што због старости и дотрајалости самих предмета. Тачније, рестаурација би увек водила ка смањењу вредности и аутентичности ових предмета.

Посматрано са криминолошког аспекта, уништење или оштећење културне баштине се врши од стране организоване криминалне групе, а сам начин извршења укључује посебан облик агресије и вандализма. Претежно су ова дела мотивисана мржњом заснованом на верској, националној или етничкој различитости, па је зато сам начин извршења изразито бруталан. Осим мржње, мотив за извршење ових кривичних дела може бити и користољубље, односно крађа вредних културних, историјских и религијских добара, изузетно велике вредности, ради стицања противправне имовинске користи.

Ако би кривична дела усмерена против културне баштине посматрали кроз призму мржње, засноване на верској, националној или етничкој припадности, могло би се рећи да је уништење културне баштине један облик етничког чишћења, јер се тиме бришу трагови о чињеници постојања једног народа на одређеном простору (Лилић, Ковачевић Вучо 1994: 10). У антагонизованим односима два или више народа, кроз уништење туђе културне и историјске баштине, врши се дехуманизација противничке стране, што за последицу може да има опадање морала и самопоштовања и опадања борбене спреме непријатеља. Такође, овакво поступање доприноси додатном продубљивању анимозитета и основ за стварање нових сукоба и непријатељстава.

Економски аспект оштећења или уништења културне баштине се манифестује кроз тзв. културни туризам, који се састоји у туристичким обиласцима значајних културних, верских и историјских објеката. Културни туризам заузима битно место у укупном туристичком приходу, јер оваква значајна места представљају врло тражене и популарне туристичке дестинације. Уколико дође до оштећења или уништења ових објеката, значајно се умањује економски приход у области туризма. Генерално, напади на објекте културне баштине делују негативно и на иностране инвестиције.

Суштинско питање је да ли се културна баштина може осигурати на адекватан начин. Реч је о специјализованом систему управљања ризицима

који обезбеђује финансијску заштиту, конзервацију и рестаурацију објеката, који представљају културну баштину у ситуацијама њиховог оштећења услед вандалског деловања или оштећења услед природних несрећа или катастрофа. Осигурање културне баштине се битно разликује од комерцијалног осигурања, јер полисе осигурања не могу да покрију специфичну вредност коју могу да имају предмети културне баштине једног народа (Рорбах 2019: 62).

ОЧУВАЊЕ СРПСКЕ КУЛТУРНЕ БАШТИНЕ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

На подручју јужне српске покрајине Косова и Метохије, српска културна баштина је већ дуже време у континуитету угрожена. О угрожености српске културне баштине на Косову и Метохији може да се говори са више аспеката, као што су правни, безбедносни, економски, али и политички.

Гледано са правног аспекта, српска културна баштина на Косову и Метохији ужива правну заштиту, како на нивоу националног права Републике Србије, тако и на међународноправном нивоу. Конвенцијом УНЕСКО о заштити светске културне и природне баштине из 1972. године, установљене су одредбе о идентификацији, заштити, очувању и преносу културне баштине будућим генерацијама. Уколико би дошло до непоштовања одредби ове Конвенције, могло би доћи до изрицања санкција и прекида дипломатских односа. Такође, Хашком конвенцијом за заштиту културних добара у случајевима оружаних сукоба из 1954. године, успостављају се кључни стандарди за заштиту културних добара у периоду оружаних сукоба. Државама потписницама се налаже да током трајања оружаних сукоба морају да предузимају све могуће мере заштите и да настоје да спрече уништење, оштећење или пљачку заштићених културних добара. Свако непоштовање прописаних мера и одредби, за собом повлачи озбиљне правне последице, настале из кривичне одговорности.

Нажалост, током *Мартовског погрома* на Косову и Метохији, надлежне међународне институције нису предузеле ништа конкретно да спрече оштећење, уништење и пљачкање српске културне баштине. Дела, која су тада вршена, представљају класичан пример кривичних дела, чињених из мржње, усмерених против припадника српског народа. Мржња је била мотивисана етничким и верским разлозима (Антоновић 2025: 258).

Овакав начин уништења културне баштине једног народа представља ратни злочин према критеријумима међународног права (Миловић, Балтезаревић 2021: 295). За овакву врсту злочина, надлежан је Међународни кривични суд, који гони извршиоце ових кривичних дела. Трибунал за бившу Југославију је у својој пракси имао случај суђења због уништавања Бајракли џамије у Приштини. Суд је том приликом заузео становиште да се заштита културне баштине мора третирати као императив, док се извршиоци ових

злочина против културне баштине морају увек позивати на кривичну одговорност. Порука која се на овакав начин шаље сваком је да се културна баштина мора безусловно штитити и да је читава међународна заједница заинтересована за њену потпуну заштиту. Кажњавање свакога ко почини кривично дело против културне баштине представља подстицај за друге да је поштују и чувају.

Иако делује да међународна заједница има оштре реакције на сваки вид угрожавања културне баштине, на случајеве напада српске културне баштине на Косову и Метохији, реакција није била на адекватном нивоу. Манастир Високи Дечани, који ужива међународноправну заштиту, 2007. године нашао се на мети албанских екстремиста, који су га напали минобацачима. УНЕСКО, као и друге међународне организације су захтевале моментално обустављање ових напада, те су Високи Дечани заштићени од вандалског понашања и поступања.

По питању заштите српске културне баштине на Косову и Метохији, основни проблем се налази у недостатку јасне политичке воље да се она на адекватан начин заштити. Привремене институције власти, коју чине претежно припадници албанских политичких странака, не показују спремност да приступе заштити ових вредних историјских и културних објеката, већ напротив, у својим наступима и конкретним поступцима, индиректно подстичу такав негативан однос. Осим у огромној мржњи према Србима и свему што је српско, код албанских политичких структура постоји проблем неедукованости и ускогрудости, те немогућности сагледавања шире слике о значају ове баштине за подручје Косова и Метохије. Поред недостатка политичке воље, знања и способности разумевања чињеничног стања, на Косову и Метохији постоји проблем изостанка координације између грана и структура власти. Међу институцијама културе и образовања скоро и да нема никакве комуникације, а српске институције су у потпуности потиснуте и раде у отежаним условима. Одатле се лош однос према српској културној баштини додатно ствара и подстиче.

Са криминолошког аспекта гледано, напад на културну баштину на Косову и Метохији се може подвести под деловање организованих криминалних група и терористичких организација. Напад на српску културну баштину се одвијао у контексту конфликтних и постконфликтних ситуација, као и у контексту међунационалних анимозитета који су владали и владају на простору Косова и Метохије. Организоване криминалне и терористичке организације су кроз напад и пустошење српске културне баштине виделе прилику за међунационални обрачун са Србима, као и прилику за стицање противправне имовинске користи од крађе и пустошења вредних предмета са великом материјалном вредношћу. Продајом ових вредних предмета на илегалним тржиштима, ове криминалне организације су стекле већу противправну имовинску корист. Посебно вредни предмети су опљачкани у српским светињама, црквама и манастирима, а новац је потом коришћен за финансирање тероризма и илегално наоружавање (Schubert 2018: 224).

Генерално гледано, украдена културна добра, која представљају културну баштину, често завршавају на илегалним тржиштима где су предмет илегалне трговине. Међутим, у конкретним нападима на српску културну баштину на Косову и Метохији, превасходна намера је да се сатре све што је српско и што је доказ вишевековног српског идентитета на овом простору. Етничко чишћење Косова и Метохије се спроводило на више планова – етничком и културолошком. Културолошко чишћење се манифестује управо кроз тенденциозно уништавање српске културне баштине и материјалних доказа и чињеница о бивствовању Срба на Косову и Метохији.

Дакле, угроженост српске културне баштине на Косову и Метохији произилази из константно присутних међуетничких и међунационалних сукоба, који не јењавају већ деценијама. Мржња међу народима се додатно подгрејава политичким манипулацијама и нестручношћу, јер је политичарима важније да се народ међусобно мрзи, а не да се нада бољем животу, животном стандарду или другим цивилизацијским трендовима. Кроз мржњу се прикрива да ниједан народ, тренутно на Косову и Метохији, не живи добро и да су људска права и слободе на врло ниском нивоу. Политичке нестабилности се стално одржавају, некад и вештачким путем, а за своје проблеме етничке групе се међусобно оптужују и једни у другима виде проблем.

СУДСКИ ЕПИЛОГ

За злочине почињене током *Мартовског погрома* 2004. године, под окриљем међународне мисије, вођени су судски поступци против непосредних криваца. Поступак који је вођен против агресора се сматра једним од најнеуспелијих у скорије време, јер је процена да је у етничком чишћењу и протеривању Срба са Косова и Метохије и уништењу српске културне баштине учествовало оквирно око педесет хиљада агресора албанске националности, а поступак је вођен тек против њих неколико, уз бројне недостатке, који су се тицали недостатка доказа. Исто тако, тенденциозно се занемарила чињеница да ови напади нису представљали спорадичне и изоловане случајеве, већ су били организовани и вођени од стране екстремних албанских организација, које су годинама пре *Мартовског погрома* интензивно радиле на убијању и протеривању Срба, пљачкању њихове имовине и српске културне и верске баштине. Као главни недостатак ових судских поступака, истиче се чињеница да ниједан од организатора и политичких инспиратора није одговарао за своје поступке, нити се његово име споменуло у контексту кривца за велико страдање људи и уништење вредне културне баштине Срба на Косову и Метохији (Гуцић 2025: 149).

Иако су међународне организације на Косову и Метохији покренуле велики број истрага, судски епилози нису били задовољавајући и нису одговарали потребама и интересима правде. Број процесуираних лица је био свега 140, а опште је познато да је у злочиначком пиру учествовало

око педесет хиљада екстремиста. Осуђена лица су добила симболичне казне, претежно условне или кратке затворске, што говори само у прилог чињеници да су ови судски поступци били чиста фарса и „замазивање очију" Србима и светској јавности. Инкриминације, које су углавном стављане на терет окривљенима, биле су учешће у групи која је извршила кривично дело, крађа и нарушавање јавног реда и мира.

Већину ових случајева је ЕУЛЕКС наследио од УНМИК-а, док је пред Врховним судом Косова завршено шест случајева, у којима је дванаест окривљених проглашено кривим за тешка кривична дела, између осталог и за кривична дела убиства, на строже казне затвора. Пред Окружним судом у Призрену су вођена два поступка, да би у једном предмету окривљени био ослобођен кривице. Међутим, и код најтежих случајева са смртним исходима, изречене казне су биле благе и неадекватне. Тешка и свирепа убиства српског становништва и уништавање читавих села, попут Свињара и Слатине, као и уништење манастира Девич и Светих Архангела, прошли су, такорећи, некажњено или уз врло симболичну казну (Миловић, Балтезаревић 2022: 211).

Процеси који су по својој тежини и значају обележили ову епоху су вођени против убица породице Столић и за друге злочине у Гњилану, као и за спаљивање и уништење цркве Богородице Љевишке, која ужива заштиту од УНЕСКО и Саборне цркве у Призрену. На територији Гњилана су почињена зверска убиства Срба, претежно старих и немоћних, који су убијани у својим кућама. Већина окривљених је ослобођена одговорности услед „недостатка доказа", а некима су оптужбе преиначене, те су одговарали за блажа кривична дела са неком симболичном санкцијом.

За уништење српске културне баштине, цркве Богородице Љевишке, која је под заштитом УНЕСКО, оптужена је мања група локалних младића у Призрену. Притом, суд није желео да у обзир узме чињеницу да је уништење српске културне баштине било део организованог напада и културног геноцида српског народа, већ је овај случај банализовао као вид индивидуалног хулиганизма „групице призренских младића", који су због својих година осуђени на блаже казне.

Опструкције ових судских поступака су биле вишеструке и константне. Докази тешких злочина над српским народом су били плански уклањани, уништавани и деградирани, а сведоци застрашивани да не смеју правично да сведоче пред судом. Стога, ове поступке је обележила честа промена исказа сведока, који су се брже-боље јављали суду са захтевом да мењају своје исказе. Иако то представља јасну индицију сумње да сведоци трпе притиске, суд није предузео ниједну радњу да ту околност провери и испита. Верује се да су иза ових претњи стајале утицајне политичке албанске структуре, некад блиске са паравојним организацијама, познатим по злочиначком деловању на простору Косова и Метохије.

Сам *Мартовски погром* је мотивисан тенденциозним и злонамерним медијским дезинформацијама, које су долазиле од стране Радио-телевизије Косова да су Срби псима натерали албанске дечаке да уђу у Ибар, где су

се утопили. УНМИК-ова истрага је доказала да је ово извештавање било класично медијско манипулисање, односно пласирање неистина, али се никад од одговорних лица у овој медијској кући није захтевала кривична одговорност, јер је њихово лажно објављивање информација проузроковало читаву лавину негативних дешавања на простору Косова и Метохије. Дакле, и по овом питању, правосудни органи нису поступали ажурно и квалитетно (Вујановић 2026: 623).

Оно што посебно баца љагу на ове судске поступке је изостанак питања командне одговорности и испитивање политичке позадине *Мартовског погрома*. Апсолутно је било јасно да се нереди, прогони, ликвидације и уништење имовине, као и културне баштине српског народа нису могли догодити спонтано у исто време и на територији читавог Косова и Метохије, већ да је исте требало неко да организује, подстакне и омогући. Суд је ову појаву назвао „спонтаним бесом масе", чиме је амнестирао главне кривце, који су седели на високим политичким функцијама у Приштини. Да су ови вандалски поступци били политички инспирисани, јасно је било свима који су пратили политичке потезе, који су релативно брзо уследили, а тичу се и званичног проглашења независности тзв. Косова. Дакле, догађаји из марта 2004. године, послужили су као политичка подлога за овај једнострани потез, који није имао никакву правну основу.

Наративу о „спонтаном бесу масе" су у великој мери допринели и албански политичари, који су упорно потенцирали да је народ самоиницијативно и самоорганизовано кренуо у обрачун са Србима и српском имовином и културном баштином због погибије три албанска дечака у Ибру. Дакле, свесно су бежали од кривице и одговорности за организовање и координацију ових злочиначких подухвата. Осуђени су добили статус „изолованих изгредника", које су тобоже и албански политичари осуђивали и кривили за учињена дела. Под јаким притиском међународне заједнице, албански лидери су изразили жаљење због насталих последица, уз ограду и констатацију: „ако нам не дате независност, нећемо моћи да контролишемо фрустрацију масе" (Bajrami 2014: 253).

Исто тако, у албанским политичким круговима се често користио механизам „замене тезе", где се питање злочина из марта 2004. године према Србима преусмеравало на раније сукобе и непријатељства, која су датирала пре 1999. године. Тежило се релативизацији злочина, умањењу његовог значаја и његовог маскирања последицама нерасветљених дела из прошлости.

ЗАКЉУЧАК

Српска културна баштина на Косову и Метохији је необорив материјални доказ постојања и егзистирања српског народа на подручју јужне српске покрајине. Егзодус над српским народом почиње 1999. године, када међународна заједница и албанске политичке структуре, које су до јуче биле албанске милитантне и агресорске структуре, успостављају привремену

управу, која траје и дан-данас. На мети се нашло све што је српско, почев од Срба, српске културе, језика, писма, српских институција, као и Српске православне цркве, која је стожер опстанка овог народа на Косову и Метохији.

Дешавања у марту 2004. године, познатија као *Мартовски погром*, су најеклатантнији пример односа албанске политичке већине према српском народу. Поред људских жртава и личног страдања обичних људи, претежно немоћних стараца, на мети агресора се нашла изузетно вредна српска културна баштина, стара неколико векова, као најзначајнији доказ повезаности Срба и Косова и Метохије. Српска културна баштина доказује тезу о томе да је Косово и Метохија српска колевка, те да сваки Србин мора да зна и поштује косовски завет, дат још у време Косовског боја.

Уништење и оштећење српске културне баштине део је организованог, планског, тенденциозног, злонамерног и на расној, верској и културолошкој основи заснованог егзодуса, који за циљ има спровођење етничког чишћења тзв. Косова и стварање етнички чисте албанске државе. Баштина, која ужива и међународну заштиту, у више наврата се нашла на удару агресора, што само доказује да албанске владајуће структуре на Косову и Метохији немају обзира чак ни према светињама и вредним објектима, према којима читав свет има поштовања и уважавања. У својим националистичким тенденцијама, пренебрегавају чак и ту чињеницу да су српски манастири и цркве под заштитом УНЕСКО, те на сваки могући начин желе да их униште, опљачкају и оскрнаве.

У последње време се јавља једна потпуно нова тенденција, а то је присвајање српске културне баштине. Фабрикују се тзв. научни радови који обилују бројним лажним тврдњама и тзв. чињеницама да вишевековна српска и православна баштина заправо није српска, већ припада Илирима или неким другим народима, блиским Албанцима. Дакле, тенденциозно се ствара искривљена слика о неспорним историјским и културолошким чињеницама и нешто што је крајње неупитно, доводи се у сумњу и повезује са некаквим лажним коренима. Оно што се није успело физичким нападима и оштећењима, сада се кроз фингирање, лажно приказивање и обмањивање приказује као део тзв. албанске културе и традиције.

ЛИТЕРАТУРА

Антонијевић 2025: Ненад Антонијевић. „Мартовски погром: албански терор над српским становништвом на Косову и Метохији". *Мартовски погром 2004*. Ур. Владан Виријевић. Приштина – Чаглавица: Архив Косова и Метохије; Дом културе Грачаница, 43–81.

Антоновић 2023: Ратомир Антоновић. *Обичајно право на Косову и Метохији.* Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.

Антоновић 2025: Ратомир Антоновић. „Злочини из мржње почињени на простору Косова и Метохије". *Баштина,* бр. 66, 255–266.

Арсенијевић и др. 2024: Ољa Арсенијевић, Милан Милошевић, Полона Шпрајц. „Економске, правне и криминолошке импликације уништења културне баштине". *Ми и други кроз визуру Косова и Метохије.* Зборник радова. Ур. Марина Мијатовић, Борис Бурсаћ. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, 299–316.

Bajrami 2014: Arsim Bajrami. „Argumentimi i GJND-së për pavarësinë e Kosovës", *Studime shoqërore.* Ed. Pajazit Nushi. Prishtinë: Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës, 251–270.

Blažević 2021: Marin Blažević. *Nedozvoljena istraživanja i ilegalna trgovina arheološkom građom.* Doktorski rad. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za informacijske i komunikacijske znanosti.

Вујановић 2026: Јелена Вујановић. „Мартовски погром над Србима на Косову и Метохији: улога медија и пропаганде". *Мартовски погром 2004.* Ур. Владан Виријевић. Приштина – Чаглавица: Архив Косова и Метохије; Дом културе Грачаница, 621–640.

Гуџић 2025: Александар Гуџић. „Одговор правног система привремених институција на Косову и Метохији на Мартовски погром на Косову и Метохији над Србима 2004. године у извештајима ОЕБС и Human Right Watch-а од 2004. до 2008. године". *Мартовски погром 2004.* Ур. Владан Виријевић. Приштина – Чаглавица: Архив Косова и Метохије; Дом културе Грачаница, 147–170.

Куртовић Фолић 2009: Нађа Куртовић Фолић. *Заштита, уређење и коришћење културне баштине и регионални идентитет.* Београд: Архитектонски факултет, Универзитет у Београду.

Лилић, Ковачевић Вучо 1994: Стеван Лилић, Биљана Ковачевић Вучо. „Правни аспекти етничког чишћења (етноцид)", *Избор судске праксе,* бр. 2, 9–13.

Лукић 2022: Милица Лукић. „У сусрет новом ГУП – у Београда 2041: како до правичније грађанске партиципације?". *Критика: часопис за филозофију и теорију друштва*, 317–332.

Миловић, Балтезаревић 2021: Марко Миловић, Боривоје Балтезаревић. „Отимање материјалног блага Косова и Метохије од стране међународних и домаћих фактора", *Мегатренд ревија,* вол. 18, бр. 4, 293–302.

Миловић, Балтезаревић 2022: Марко Миловић, Боривоје Балтезаревић. „Пасивност привремених институција на Косову и Метохији и дела међународне заједнице у погледу напада на српску културну и духовну баштину на Косову и Метохији и покушај њеног присвајања", *Мегатренд ревија,* вол. 19, бр. 2, 209–218.

Миловић 2024: Марко Миловић. „Рушење гробља на Косову и Метохији – вандализам без преседана у XXI веку". *Ми и други кроз визуру Косова и Метохије.* Зборник радова. Ур. Марина Мијатовић, Борис Бурсаћ. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, 317–330.

Николић и др. 2021: Марко Николић, Марта Вукотић Лазар, Мирјана Ротер. „Споменици светске културне баштине на Косову и Метохији – проблеми и перспективе заштите", *Архитектура и урбанизам,* бр. 53, 89–99.

Пророковић 2025: Душан Пророковић. „Последице мартовског погрома на питање статуса Косова и Метохије". *Мартовски погром 2004.* Ур. Владан Виријевић. Приштина – Чаглавица: Архив Косова и Метохије; Дом културе Грачаница, 403–418.

Рорбах 2019: Волфганг Рорбах. „Елементарне катастрофе и осигурање". *Привредноправни оквир и економски развој држава Југоисточне Европе.* Ур. Мирко Кулић. Нови Сад: Универзитет Привредна академија, Правни факултет за привреду и правосуђе, 60–68.

Симеуновић 2025: Драган Симеуновић. „Косовски мит као чувар српског духовног идентитета". *Личност у савременом свету.* Зборник радова. Ур. Ивана Раловић, Соња Шљивић. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, Београд: Академија за националну безбедност; Симферопољ: КФУ, В. И. Вернадски, 21–33.

Schubert 2018: Jan Schubert "The Illicit Trade of Cultural Goods and its Impact on Global Security", *Security Journal,* vol. 28, No. 2, 217–236.

Wolfgang ROHRBACH
Ratomir ANTONOVIĆ

THREAT TO SERBIAN CULTURAL HERITAGE IN THE SOUTHERN SERBIAN PROVINCE OF KOSOVO AND METOHIJA

Summary

The Serbian people have lived in the southern Serbian province of Kosovo and Metohija for centuries. The long-standing presence of Serbs in Kosovo and Metohija is best evidenced by the rich cultural heritage. The main problem discussed in this paper is the increasingly serious threat to Serbian cultural heritage, with the aim of its complete destruction. A special problem is reflected in the fact that the goal is not only the destruction of the heritage of Serbs, but also the rewriting of historical facts about the existence of Serbs in Kosovo and Metohija. The framework in which this phenomenon is observed is determined by the period from 1999 to the present, during which members of Albanian extremist groups have been carrying out an exodus of Serbian cultural heritage. The aim of the paper is to point out the enormous material and immaterial damage done to the Serbian cultural heritage, which, among other things, enjoys international protection. The basic hypothesis of the paper is that the Albanians, through their actions, want to destroy everything that is Serbian and that belongs to the Serbian people, in order to create a false image of the existence of the so-called Kosovo, Kosovo culture, and traditions. The paper applies analytical, historical, and normative methods.

Keywords: cultural heritage, March pogrom, terrorism, protection.

УДК 327::911.3(497.115)
323(497.115)
327.7/.8(497.115)

Review paper

*Alexios PANAGOPOULOS**

European Academy of Sciences and Arts (EASA), Salzburg, Austria
European Public Law Organization for Bosnia and Herzegovina and Montenegro (EPLO), Athens, Greece

KOSOVO AND METOHIJA: THE SOCIOLOGICAL LAW OF SOCIO-HISTORICAL MEMORY VERSUS INTERNATIONAL NORMATIVE IMPOSITION (ONE CONTRIBUTION TO GEONOMICS, GEOPOLITICS AND GEO-SOCIOLOGICAL THEORY)

Abstract: This paper presents an interdisciplinary analysis of Kosovo's situation, integrating Sociology of Law, International Law, and Geopolitics. It introduces the concept of *geopolitical geo-sociological law*, emphasizing the interplay between *socio-historical memory* and the current international normative order. The study highlights how collective historical memory serves as an informal source of normative power, shaping legal consciousness and collective identity beyond positive law limitations. It examines the conflict between customary legal identities based on historical continuity and contemporary international norms, stressing the tension between de jure and de facto realities.

The paper argues that disassociating socio-historical memory from legal discourse weakens legal legitimacy, while its integration can enhance normative coherence and justice in contexts of contested sovereignty. It advocates for enriching International Law by incorporating historical and sociological perspectives, particularly in complex cultural contexts.

Keywords: Kosovo and Metohija, sociology of law, international law, legal geopolitics, socio-historical memory, legal identity of peoples, normative legitimation, de jure, de facto.

INTRODUCTION

The issue of Kosovo and Metohija constitutes one of the most complex and multi-layered cases of conflict between historical legitimacy, geopolitical power, sociological continuity, and internationally imposed normativity.

* ORCID 0009-0008-9304-4040, alexios.panagopoulos@gmail.com

The specificity of this case is not limited to a narrow state-centric dimension of territorial sovereignty, but extends to the deeper level of collective consciousness, cultural identity, historical self-perception, and geo-sociological constitution of a people. Kosovo is not simply a geographical territory; it functions as a symbolic and historical core of the Serbian political, ecclesiastical, and cultural tradition, a fact that gives the geopolitical issue an additional character of existential and not exclusively legal confrontation (Malcolm 1998: 58–102).

The geopolitical dimension of the issue makes Kosovo and Metohija a crucial area of competition between international powers and strategic influences. The Balkan region has been the field of conflict between imperial, cultural, and geostrategic power systems throughout history, from the period of the Ottoman Empire expansion into the Balkans to the modern interventions of the Euro-Atlantic geopolitical architecture. In this context, Kosovo and Metohija constitutes a geopolitical focal point where NATO's strategic presence, the European Union's regional policies, and the historical and cultural influence of the Russian Federation intersect within the wider Serbian and Balkan space (Huntington 1996: 125–151).

The modern international legal order, especially after the end of the Cold War, developed a new type of normative interventionism, where the concept of humanitarian intervention, self-determination, and post-state legitimacy often prevailed over the traditional principles of state sovereignty and territorial integrity. The 1999 NATO military intervention in Serbia and the subsequent unilateral declaration of the independence of Kosovo in 2008 highlighted a fundamental contradiction of international law: on the one hand, the invocation of the principle of self-determination, and, on the other hand, the selective application of the principles of territorial integrity and sovereign equality of states (Cassese 2005: 327–365).

The present study attempts to approach the issue not exclusively from the perspective of positive international law, but also through a proposed theoretically complex geopolitical, geo-sociological, and sociological framework of analysis, thus constituting what is proposed in this study as a peculiar geo-sociological law of sociohistorical memory. The basic assumption of the work is that historical memory is not a simple cultural memory or ideological construction, but can function as an active factor of social legitimation, geopolitical behavior, and normative production. The collective historical consciousness constitutes a theoretically peculiar geo-sociological law, which develops organically through historical experience, cultural continuity, and the relationship of a people with its historical and geographical space.

This theoretical approach is linked to the historical school of law and in particular to the theoretical thought of Friedrich Carl von Savigny, who argued that law emerges organically from the "Volksgeist," that is, the historical and cultural spirit of the people (Savigny 1986: 27–68). In contrast, contemporary international legal positivism attempts to dissociate legitimacy from historical

experience and social reality, transforming normativity into a product of institutional power and supranational political imposition (Kelsen 1967: 193–232).

In the case of Kosovo and Metohija, this conflict appears with exceptional intensity. Serbian historical memory is structured around the important battle of Kosovo in 1389 and shaped through medieval Serbian history and tradition, the theory of state and law, and the presence of the Serbian Orthodox Church and the monastic centers of Metohija. This element creates a form of historical dominance, which is not eliminated through international administrative acts or political decisions. The social acceptance or rejection of legitimacy therefore depends not only on positive law, but also on the geo-sociological perception of space as a historical and cultural vehicle of collective identity (Halbwachs 1992: 37–87).

Law and the sociology of law offer crucial theoretical tools for understanding this reality. Max Weber theoretically approached legitimation as a social process of acceptance of power, while Émile Durkheim linked law to collective consciousness and a form of social solidarity (Weber 1978; Durkheim 1984). From this perspective, international normative enforcement fails to produce sustainable legitimacy and is even less likely to produce lasting and socially acceptable legitimacy when it ignores the deeply rooted historical and social structures of a community and a historical nation.

At the same time, the international management of the issue through the United Nations, NATO, and the European Union has shown that international legitimation is not always neutral or universal, but often reflects geopolitical balances of power and strategic aspirations. The concept of the "rule" of law is thus transformed into a tool of strategic enforcement, while the sociological acceptance of the rule remains questionable (Koskenniemi 2005: 563–610). This study argues that long-term stability in areas of historical conflict cannot be achieved exclusively through external normative enforcement. On the contrary, it is necessary to recognize historical memory and geo-sociological identity as factors of legal and political reality. The separation of law from collective historical experience often leads to a crisis of legitimacy, social resistance, and lasting geopolitical instability, thereby allowing it to function as a tool of strategic enforcement.

In this light, Kosovo and Metohija constitute not only an international political issue, but also a crucial field for theoretical reconsideration of the relationship between law, history, geopolitics, collective memory, and power. The conflict between sociological legitimation and international normative enforcement reveals the limits of the contemporary international system and brings back to the fore the timeless question: can there be sustainable law, without historical, social, and geo-cultural acceptance? This problematic brings back to the fore the fundamental theoretical question of whether it is possible to constitute a permanently legitimated legal order, when it lacks historical, social, and geo-cultural acceptance (Cassese 2005; Durkheim 1984; Halbwachs 1992; Huntington 1996; Kelsen 1967; Koskenniemi 2005; Malcolm 1998; Savigny 1986; Weber 1978).

THEORETICAL FRAMEWORK: SOCIOLOGICAL LAW AND HISTORICAL MEMORY

The theory of law approaches sociological law not as an independent and abstract system of rules, but as a product of social processes and power relations. According to this perspective, law is shaped and develops through the interaction of social structures, values, and historical experiences. Historical memory, as a collective phenomenon, constitutes a crucial factor in the formation of legal consciousness. It is not limited to the simple reproduction of the past, but functions as a mechanism for giving meaning to the present and orienting the future. In this sense, historical memory can be considered as an informal source of law, which influences the behavior of social subjects and the acceptance or rejection of institutional regulations. At the same time, the relationship between customary and positive law becomes particularly crucial. Customary law, as an expression of long-standing social practices, carries a strong legitimizing power, especially in societies and nations with a strong historical consciousness. In contrast, positive law, when imposed externally or without social consensus, may face a crisis of legitimacy. The need to go beyond the strictly positivist understanding of law perceives law as a social phenomenon, inextricably linked to the power structures, cultural values, collective representations, and historical experiences of societies (Durkheim 1984: 24–85; Weber 1978: 311–338).

Law is viewed not merely as a set of rules established by the state or international bodies but as a dynamic process of social legitimation. A legal system's normative power relies on both its formal validity and its social acceptance. This is crucial in historical and ethnopolitical conflicts, where legitimacy is tied to societal collective memory. The distinction between positive law, arising from formal processes, and sociological law, which develops from social practices and cultural structures, is essential. Eugen Ehrlich's concept of "living law" emphasizes that the true function of law lies in social relations rather than solely in formal institutions (Ehrlich 1936: 390–410). Consequently, formal normativity is not sufficient to ensure sustainable legitimacy when disconnected from social reality.

Émile Durkheim approached law as a reflection of social solidarity and collective consciousness. According to him, legal rules reflect the value background of social cohesion and change depending on the development of social forms (Durkheim 1984: 24–85). Law, therefore, functions as a mechanism for social integration and stabilization of the collective order. When legal rules cease to reflect the social values and historical experiences of the subjects, the phenomena of the crisis of legitimation and social decomposition appear. Accordingly, Max Weber theoretically linked law to the process of legitimation of power. Rational-legal sovereignty, according to Weber, is based on the acceptance of the legitimacy of the rules and the institutions that produce them (Weber 1978: 641–900). However, even the most developed form of rational normativity cannot function effectively when it comes into complete conflict with deeply rooted cultural, religious, and historical perceptions.

Historical memory is a central axis of this theoretical problem. Maurice Halbwachs approached collective memory as a socially organized process, through which social groups reconstruct the past according to the needs, values, and ideological demands of the present (Halbwachs 1992: 37–87). Historical memory shapes identity and fosters cohesion, influencing perceptions of justice and sovereignty. It creates a geo-sociological framework linked to context, experiences, and the cultural identities of communities like Kosovo and Metohija.

This theoretical approach is closely linked to the historical school of law and in particular to the theoretical thought of Friedrich Carl von Savigny. Savigny argued that law is not created arbitrarily through state will or legislative enforcement, but develops organically through the historical spirit of the people ("Volksgeist") (Savigny 1986: 27–68). Consequently, external imposition of legal forms misaligned with a community's historical and social structures causes legitimacy crises. Customary law, founded on social practices and cultural continuity, holds social legitimacy, while positive law, based on institutional authority, struggles when disconnected from collective history.

This contradiction is particularly acute in the contemporary international legal order. International law attempts to operate through universal and formally neutral principles, such as self-determination, state sovereignty, and human rights. However, the application of these principles is often carried out within the framework of geopolitical power relations. Martti Koskenniemi has pointed out that international law constantly moves between normative utopia and political apologetics, often reflecting the strategic aspirations of powerful states (Koskenniemi 2005: 58–115).

In the case of Kosovo and Metohija, historical memory functions as a fundamental factor in shaping political and legal consciousness. The region is not treated exclusively as a geographical territory, but as a symbolic core of Serbian historical, cultural, and ecclesiastical identity. The historic battle of Kosovo in 1389, fought to stop the Ottoman conqueror's advance against the Christian peoples of Europe, together with the presence of Orthodox monasteries and the medieval Serbian state tradition constitute a network of historical references that function as sources of collective legitimation and geo-sociological continuity.

The unilateral declaration of independence of Kosovo in 2008 is a typical example of this contradiction, namely, that between formal normativity and sociological legitimacy. Despite international recognition by a significant number of states, the historical and social acceptance of the new reality remains strongly contested within the Serbian collective consciousness. This fact demonstrates that formal international normative enforcement is not sufficient to establish a fully viable legitimacy when historical and social consensus is absent.

Therefore, the sociology of law emphasizes that law emerges from historical, cultural, and social processes, not just institutional power. In Kosovo and Metohija, the conflict between geo-sociological law and international norms highlights the limitations of positivist international systems and the significance of historical consciousness (Durkheim 1984; Ehrlich 1936; Halbwachs 1992; Koskenniemi 2005; Savigny 1986; Weber 1978; Panagopoulos 2022).

KOSOVO AND METOHIJA AS A FIELD OF CONFLICT BETWEEN REGULATORY SYSTEMS

The Kosovo and Metohija case highlights conflicting normative frameworks, blending historical identity with modern self-determination. Diverging de jure and de facto situations, along with powerful states' interventions, complicate legitimacy and undermine local narratives. Kosovo and Metohija exemplify a multi-level conflict involving competing regulatory systems, encompassing state sovereignty, historical legitimacy, sociological continuity, and institutional regularity, resulting in a polycentric, often contradictory legal environment that fuels convergence and conflict.

In the context of the sociology of law, normativity is not limited to the positive law of states or international law, but includes any form of socially effective regulation that generates expectations of legitimacy and directs collective behavior. In Kosovo and Metohija, three basic levels of normativity coexist: (a) the historical-customary and cultural, (b) the state-constitutional, and (c) the international-supranational. The interaction of these levels produces a complex regime of legal pluralism, in which different sources of legitimacy coexist, conflict, and mutually legitimize or negate each other (Griffiths 1986: 3–24).

Kosovo and Metohija are pivotal to the Serbian collective identity, embodying historical, religious, and political significance. The 1389 Battle of Kosovo, along with medieval traditions and Orthodox monasteries, creates a historical narrative that reinforces a sense of legitimacy and territorial continuity. This historical memory actively shapes collective perceptions rather than merely representing the past (Halbwachs 1992: 37–87; Smith 1991: 8–29).

The second level concerns the state and constitutional law of Serbia. According to the current constitutional framework, Kosovo and Metohija constitute an integral part of the state territory of Serbia. This position is historically reinforced by United Nations Security Council Resolution 1244, which, although it established international administration in the region, formally maintained the reference to the territorial integrity of Serbia. However, the gradual development of parallel administrative structures after 1999 led to a de facto differentiation of the institutional reality from the de jure constitutional order, creating a new regime of functional duality.

The international regulatory framework, shaped after the 1999 NATO intervention, aimed to promote self-determination, human rights, and regional stability. However, its selective application based on geopolitical priorities has undermined the coherence and universality of international regulations (Cassese 2005: 327–365).

The interplay of three levels creates complex regulatory fragmentation in legitimacy. Dual legitimacy characterizes the region: numerous states, notably Russia and China, challenge Kosovo's independence, while state institutions and international relations reflect a de facto statehood, highlighting the gap between formal legitimacy and functional reality in global conflicts.

The theoretical interpretation of this situation is directly linked to the problematic of sovereignty and political decision. Carl Schmitt argued that sovereignty manifests itself primarily through the capacity to decide in a state of exception, where formal rules are suspended or transformed (Schmitt 2005: 5–15). In the case of Kosovo, international intervention and the subsequent administrative architecture created a sui generis situation, in which the normative order did not arise exclusively from universal legal rules, but from a combination of institutional imposition and geopolitical power.

The geopolitical dimension of the region further enhances the complexity of the normative field. Kosovo and Metohija constitute a strategic point of convergence of Western and Eurasian interests in the Balkans, where normative production is directly linked to the balance of power. NATO's intervention in Serbia in 1999, without explicit authorization from the UN Security Council, constituted the crucial legal turning point in the debate on the legality of humanitarian intervention and the limits of the international legal order (Koskenniemi 2005: 58–115).

Kosovo's 2008 unilateral independence declaration illustrates the conflict between de jure and de facto realities. Despite international recognition, lack of universal acceptance leads to contested statehood, threatening regional stability. This results in a legitimacy crisis, as historical memory shapes alternative normativity, which cannot be resolved by institutional or military means, highlighting the tension between sociological law and international enforcement.

Consequently, sustainable normative stability in the region cannot be founded solely on international recognition or geopolitical power, but requires a synthesis between historical memory, social consensus, and institutional normativity. The failure to integrate historical and sociological factors into the international normative architecture reveals the inherent limits of the contemporary positivist international system (Cassese 2005; Griffiths 1986; Halbwachs 1992; Koskenniemi 2005; Malcolm 1998; Schmitt 2005; Smith 1991; Weller 2009).

THE LEGAL IDENTITY OF PEOPLES AND THE CRISIS OF LEGITIMACY

The geonomic identity of peoples encompasses values, traditions, and historical experiences influencing their perception of law and justice. This legal identity evolves, reflecting societal changes. In Kosovo, conflicting legal identities cause a legitimacy crisis. A regulatory system that does not align with societal perceptions leads to a weakened legal order and alternative regulations. International law's neglect of historical memory creates a "normative vacuum" that requires a multifaceted approach considering social and historical complexities.

The "legal identity of peoples" encapsulates the interplay between international norms and sociological legitimacy, shaped by historical experiences,

cultural traditions, and collective representations, forming social groups' perceptions of law, justice, and political legitimacy through cultural continuity (Assmann 2011: 36–52).

This identity is not static. On the contrary, it evolves through historical periods and social transformations, and geopolitical rearrangements. Nevertheless, it maintains certain stable cores, which function as foundations of collective cohesion and as informal mechanisms of normative legitimation. In this sense, historical memory is not a passive representation of the past, but an active mechanism for the production of meaning and normativity, directly influencing the attitude of societies towards institutions and forms of power. The sociological view of law, as theoretically developed by Eugen Ehrlich, argues that the substantive law of a society is not identical to the formally institutionalized law, but with the "living law" that emerges from real social relations (Ehrlich 1936: 390–410). Law, therefore, acquires normative force not only through state enforcement, but mainly through social acceptance and its integration into everyday practices and collective meanings.

In this context, Kosovo and Metohija represent competing legal identities rooted in diverse historical narratives. For many Serbs, Kosovo transcends mere territory, embodying historical, religious, and state identity. The 1389 Battle of Kosovo and Serbian Orthodox monasteries are pivotal in shaping a culturally ingrained legal consciousness.

Correspondingly, the Albanian political narrative centers on self-determination, demographic majority, and 1990s conflicts, creating conflicting legal identities regarding sovereignty, history, justice, and legitimacy. This leads to a legitimacy crisis, as Jürgen Habermas notes the need for communicative consensus and institutional acceptance for political stability (Habermas 1975: 95–129). When institutions are imposed without corresponding social internalization, a crisis of legitimacy emerges, i.e., a systemic inability to maintain stable acceptance.

In the case of Kosovo, the international normative intervention after 1999, through the military presence and the administrative mission, created a new institutional environment of a post-state governance. This framework was based on principles of international stabilization, humanitarian protection, and the gradual building of state structures. However, the new normative reality did not achieve uniform social legitimation across all the communities involved, especially regarding the issue of state sovereignty. This divergence is intensified by the structural tension between international and sociological law. International law tends to operate through universal principles, such as self-determination, territorial integrity, and human rights. However, the application of these principles is not neutral, but is part of a field of geopolitical balances and strategic choices. Selectivity in the application of rules undermines the perception of the universality of the international legal order, reinforcing phenomena of normative challenge.

Pierre Bourdieu approached law as a form of symbolic power, through which dominant social and political structures impose particular notions of legitimacy

(Bourdieu 1987: 838–840). In Kosovo, the international normative order can be seen as the result not only of legal processes, but also of geopolitical power relations, which influence the production and recognition of legitimacy. In this light, the disregard for historical memory and entrenched legal identities creates an essential "normative vacuum." This vacuum cannot be filled solely through institutional mechanisms or international decisions, as normative effectiveness presupposes social internalization and historical compatibility. When these factors are absent, societies tend to reproduce alternative normative systems, which are based on tradition, collective memory, and symbolic legitimation.

Kosovo and the Metohija thus emerge as a characteristic example of the tension between sociological and positivist law. The legal identity of peoples is not a secondary cultural parameter, but a structural element of international legitimacy. The inability to integrate this dimension into the international normative architecture leads to prolonged crises of legitimacy and instability of political solutions. Consequently, sustainable international normativity cannot be founded exclusively on formal institutional mechanisms or geopolitical balances of power, but requires the synthesis of legal regularity, social consensus, and respect for historical memory as fundamental factors of legitimacy (Assmann 2011; Berger, Luckmann 1966; Bourdieu 1987; Ehrlich 1936; Habermas 1975; Smith 1991).

CONCLUSIONS – SUGGESTIONS

The analysis has shown that the issue of Kosovo and Metohija cannot be adequately addressed through a one-dimensional legal approach. Historical memory and the sociological dimension of law are crucial factors influencing the legitimacy and sustainability of regulatory arrangements. The need for a synthesis between sociological and international law becomes imperative. A multi-level regulatory approach, which will incorporate both the principles of international law and the specificities of local social reality, can contribute to the formation of more just and sustainable solutions. Furthermore, the recognition of the legal identity of peoples as a factor of normative significance can act as a bridge between different regulatory systems. The integration of historical memory in the decision-making process may enhance legitimacy and limit conflicts. Understanding law as a social phenomenon and recognizing historical memory as a normative factor are basic prerequisites for effectively addressing complex international issues, such as that of Kosovo and Metohija. Consequently, the issue cannot be adequately interpreted through a one-dimensional positivist scheme of international law. On the contrary, it is a complex field of interaction of historical memory, sociological legitimation, cultural identity, and geopolitical power. The legal and political reality of the region is not constituted exclusively by formal rules, but by the simultaneous coexistence of different levels of normativity, which are often in tension or even rupture.

The analysis revealed that historical memory is not a secondary cultural residue, but a primary normative factor. Societies construct their legal consciousness through the diachronic processing of historical experiences, symbolic references, and collective traumas. Historical memory therefore functions as a mechanism for the production of legitimation, which directly influences the acceptance or rejection of institutional and international regulations (Panagopoulos 2024; Assmann 2011: 112–145).

In the case of Kosovo and Metohija, the Serbian historical consciousness, the ecclesiastical tradition, and the long-standing cultural connection with the specific geographical area constitute a particularly powerful field of sociological legitimation. This field cannot be annulled or replaced solely through international legal acts or political decisions, as it is based on deeply rooted forms of collective identity and historical self-perception.

This theoretical finding is reinforced by Niklas Luhmann's approach, according to which legal systems are self-referential systems of social communication that stabilize expectations and reduce complexity (Luhmann 2004: 142–168). However, when these expectations do not correspond to social and historical realities, the system enters a phase of delegitimization and functional instability. Kosovo is a typical case of a divergence between formal normative structure and sociological acceptance.

At the same time, the study highlighted that the international normative order does not always function as a neutral and universal system of rules. The formation of international legitimacy is significantly influenced by geopolitical power relations, strategic pursuits, and selective application of the principles of international law. The military intervention of the North Atlantic Treaty Organization in 1999 and the subsequent institutional restructuring of the region through the United Nations Interim Administration Mission in Kosovo are illustrative examples of the interaction between normative authority and geopolitical reality.

In this light, the case of Kosovo reveals the structural tension between international normative enforcement and sociological legitimation. The unilateral declaration of independence in 2008 created a hybrid regime, in which de facto statehood coexists with de jure contestation by a significant number of states. The result is the establishment of a prolonged state of normative ambiguity, which affects the stability of the region and the coherence of the international system. The emergence of the concept of the "legal identity of peoples" indicates the crucial factor of international normativity. As Jürgen Habermas points out, the legitimation of institutions depends on the possibility of achieving communicative consensus and social acceptance of norms (Habermas 1996: 287–328). When this consensus is absent, the normative order becomes vulnerable to crises of legitimacy and social resistance.

Furthermore, the symbolic dimension of law, as analyzed by Pierre Bourdieu, demonstrates that international normativity often functions as a mechanism for the production and enforcement of meaning through power relations

(Bourdieu 1987: 838–840). In Kosovo, the selective recognition and application of principles of international law reinforces the perception that the normative order is not fully neutral, but is partly shaped by geopolitical strategies. Under these circumstances, it becomes necessary to formulate a multi-level normative geonomic model, which will combine international law with the sociological and historical realities of the communities involved. Sustainable normative stability cannot be achieved through exclusively external enforcement, but requires the gradual integration of historical memory and cultural identity into geopolitical decision-making processes.

In this context, historical memory should be seen not as an obstacle to international order, but as a structural existential element of normative legitimation. Ignoring this memory leads to the creation of legal and "normative gaps," which tend to reproduce conflicts and undermine the stability of institutional solutions. On the contrary, institutional recognition of historical and sociological complexity can contribute to more resilient forms of peaceful coexistence. Overall, Kosovo and Metohija constitute an emblematic case of a conflict between sociological law and international normative enforcement. Our study concludes that the effective management of such complex international issues presupposes the synthesis of three elements: institutional normativity, social consensus, and historical memory. Without the simultaneous activation of all three dimensions, the international legal order remains vulnerable to crises of legitimacy and long-term instability (Panagopoulos 2025; Assmann 2011; Bourdieu 1987; Habermas 1996; Luhmann 2004; Teitel 2011; Weller 2009).

LITERATURE

Assmann 2011: Jan Assmann. *Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination*. Cambridge: Cambridge University Press.

Berger, Luckmann 1966: Peter L. Berger, Thomas Luckmann. *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. New York: Anchor Books.

Bourdieu 1987: Pierre Bourdieu. "The Force of Law: Toward a Sociology of the Juridical Field." *Hastings Law Journal* 38 (5): 805–853.

Cassese 2005: Antonio Cassese. *International Law*. 2nd ed. Oxford: Oxford University Press.

Durkheim 1984: Émile Durkheim. *The Division of Labor in Society*. Translated by WD Halls. New York: Free Press.

Ehrlich 1936: Eugen Ehrlich. *Fundamental Principles of the Sociology of Law*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Griffiths 1986: John Griffiths. "What Is Legal Pluralism?" *Journal of Legal Pluralism and Unofficial Law* 24: 1–55.

Habermas 1975: Jürgen Habermas. *Legitimation Crisis*. Boston: Beacon Press.

Habermas 1996: Jürgen Habermas. *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*. Cambridge, MA: MIT Press.

Halbwachs 1992: Maurice Halbwachs. *On Collective Memory*. Edited and translated by Lewis A. Coser. Chicago: University of Chicago Press.

Huntington 1996: Samuel P. Huntington. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York: Simon & Schuster.
Kelsen 1967: Hans Kelsen. *Pure Theory of Law*. Translated by Max Knight. Berkeley: University of California Press.
Koskenniemi 2005: Martti Koskenniemi. *From Apology to Utopia: The Structure of International Legal Argument*. Cambridge: Cambridge University Press.
Luhmann 2004: Niklas Luhmann. *Law as a Social System*. Oxford: Oxford University Press.
Malcolm 1998: Noel Malcolm. *Kosovo: A Short History*. New York: New York University Press..
Panagopoulos 2022: Alexios P. Panagopoulos. *Slavs, Islam, Greeks in the new world order,* Athens.
Panagopoulos 2024: Alexios P. Panagopoulos. *European Institutions,* Athens.
Panagopoulos 2025: Alexios P. Panagopoulos, *Biopolitics and Bioethics,* Athens.
Savigny 1986: Friedrich Carl von Savigny. *Of the Vocation of Our Age for Legislation and Jurisprudence*. Birmingham: Legal Classics Library.
Schmitt 2005: Carl Schmitt. *Political Theology: Four Chapters on the Concept of Sovereignty*. Translated by George Schwab. Chicago: University of Chicago Press.
Smith 1991: Anthony D. Smith. *National Identity*. Reno: University of Nevada Press.
Teitel 2011: Ruti G. Teitel. *Humanity's Law*. Oxford: Oxford University Press.
Weber 1978: Max Weber. *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*. Edited by Guenther Roth and Claus Wittich. Berkeley: University of California Press.
Weller 2009: Marc Weller. *Contested Statehood: Kosovo's Struggle for Independence*. Oxford: Oxford University Press.

Алексиос П. ПАНАГОПУЛОС

КОСОВО И МЕТОХИЈА: СОЦИОЛОШКИ ЗАКОН ДРУШТВЕНОИСТОРИЈСКОГ ПАМЋЕЊА НАСУПРОТ МЕЂУНАРОДНОМ НОРМАТИВНОМ НАМЕТАЊУ (ЈЕДАН ДОПРИНОС ГЕОНОМИЦИ, ГЕОПОЛИТИЦИ И ГЕОСОЦИОЛОШКОЈ ТЕОРИЈИ)

Резиме

Овај рад представља интердисциплинарну анализу ситуације на Косову, интегришући социологију права, међународно право и геополитику. Уводи концепт геополитичког геосоциолошког права, наглашавајући међусобну интеракцију између друштвено-историјског памћења и тренутног међународног нормативног поретка. Студија истиче како колективно историјско памћење служи као неформални извор нормативне моћи, обликујући правну свест и колективни идентитет изван ограничења позитивног права. Испитује сукоб између обичајних правних идентитета заснованих на историјском континуитету и савремених међународних норми, наглашавајући напетост између де јуре и де факто реалности.

У раду се тврди да одвајање друштвено-историјског памћења од правног дискурса слаби правни легитимитет, док његова интеграција може побољшати нормативну кохерентност и правду у контекстима оспореног суверенитета. Залаже се за обогаћивање међународног права укључивањем историјских и социолошких перспектива, посебно у сложеним културним контекстима.

Кључне речи: Косово и Метохија, социологија права, међународно право, правна геополитика, друштвено-историјско памћење, правни идентитет народа, нормативна легитимација, de jure, de facto.

УДК 930.23(497)

Оригинални научни рад

*Зоран В. МАЛБАШИЋ**
Академија за националну безбедност, Београд

ИСТОРИЈСКИ РЕВИЗИОНИЗАМ КАО ИНСТРУМЕНТ ХИБРИДНОГ ДЕЛОВАЊА: ИЗМЕЂУ ПОЛИТИКЕ СЕЋАЊА И БЕЗБЕДНОСНЕ МАНИПУЛАЦИЈЕ

Апстракт: Историографска ревизија и селективно превладавање прошлости се у савременим геополитичким околностима све чешће користе, али и злоупотребљавају као средство хибридног утицаја и ширења меке моћи усмереног ка дестабилизацији националног идентитета и државног легитимитета. Овај рад анализира на које начине политичке елите и са њима повезана средства наративне моћи користе историјски ревизионизам у циљу легитимисања националистичких пројеката. У фокусу аутора налази се простор Балкана, поготово Западног Балкана, где је политика сећања у декадама постконфликтног наслеђа постала један од примарних инструмената идеолошког обликовања идентитета и националне мобилизације. У методолошком смислу, рад користи упоредну анализу политичких наратива, као и концептуалне оквире наративне моћи и културе сећања. Кроз мултидисциплинарни приступ, рад настоји да покаже да је историјски ревизионизам не само културно-наративни већ и безбедносни феномен новог доба, са јасно генерисаним претњама по регионалну безбедност.

Кључне речи: ревизионизам, Балкан, безбедност, наратив, хибридно деловање.

УВОД

Историјски ревизионизам означава селективну интерпретацију и пристрасну реконструкцију историјских догађаја важних за одређену заједницу, а данас представља један од најслојевитијих и највише оспораваних феномена у политичком и културном дискурсу. У научном смислу, ревизија историје се може посматрати и из позитивног угла, као вечита потрага историчара за методолошки исправним разумевањем прошлости, док на пољу политике неретко поприма инструменталну функцију којом

* ORCID 0009-0007-7496-9710, zoranmalbasic83@gmail.com

се оправдавају геополитичке, идеолошке и уско националне стратегије. На тај начин се историјски ревизионизам измешта из поља научне историјске расправе и постаје оружје наративног ратовања, односно део шире стратегије хибридног деловања са циљем преобликовања колективног интерпретативног оквира, па и свести целокупне циљне групе, неретко и друштва у целини.

Манипулација колективним сећањем кроз ревизионистичке интерпретације историје постала је чест инструмент у стратегијама адаптирања националних интереса у условима све интензивнијих геополитичких преобликовања и сукоба различитих идеолошко-политичких утицаја. Путем утицаја и контроле симболичких амбијената и простора колективних пијетета (споменици, комеморативни догађаји, уџбеници историје и историјске студије, али и медији и дигитално окружење), доносиоци политичких одлука настоје да конструишу адекватно интерпретиране наративе који ће послужити актуелним политичким циљевима. Политика сећања се на тај начин трансформише у подобан механизам хибридног утицаја на политичке и наративне процесе у друштву, где метаморфоза колективног сећања у великој мери мења и колективни идентитет шире друштвене заједнице.

Простор Балкана, као специфични безбедносни поткомплекс, показао се као нарочито плодно тле када је у питању прихватање и ширење ревизионистичких наратива. Ово је простор оптерећен конфликтним наслеђем, бројним етничким, политичким и идеолошким поделама, где реинтерпретација историјских наратива креира окружење у којем прошлост није статична категорија, већ константни генератор нових тумачења и подела. На терену супротстављених историјских традиција и идентитетских наратива, ревизија прошлости на простору Балкана неретко се експонира као облик меке моћи (*soft power*), а својом симболичком снагом, често и наративном манипулацијом, служи као моћно оружје у оквиру хибридног ратовања, као средство унутрашње националне мобилизације, али и метод квалитетнијег регионалног позиционирања.

ТЕОРИЈСКИ И КОНЦЕПТУАЛНИ ОКВИР: НАРАТИВНА МОЋ И ХИБРИДНО ДЕЛОВАЊЕ

Историјски ревизионизам је феномен који осцилира између два поларитета. С једне стране, може да се тумачи као научно оправдано преиспитивање постојећих интерпретација и традиционалних тумачења, које се заснива на новим изворима и научним методама и, у том случају, представља „континуирани професионални напор историчара и експерата у сродним областима да на основу вишеструко потврђених чињеница и адекватне аргументације доведу у питање поједине стереотипе везане за одређене историјске догађаје који представљају идеолошке конструкте, односно официјелну политику сећања" (Малбашић 2016: 170). С друге стране, ова појава неретко представља

и идеолошки инструмент којим се манипулише прошлошћу у политичке сврхе, где научна ревизија уступа место тенденциозној наративној експлоатацији и малициозној реконфигурацији сећања. Посебан изазов за историју као науку последњих декада представља постмодернистички дискурс у чијем је центру став да су сви историјски текстови продукт пристрасних истраживања историчара који никад нису располагали комплетним информацијама о неком историјском догађају или личности, односно тврдња да не може постојати објективна историја, већ само пуко проучавање постојећих извора. Стога су одређени аутори стали у одбрану историјског метода и емпиријског разумевања историје као академске дисциплине, али и признали да је постмодернизам помогао у отварању многих нових тема и области за истраживање, јер је присилио историчаре да преиспитују сопствене методе и поступке чинећи их „критичнијим и саморефлексивнијим" и тиме „вратио појединца у историју" (Evans 1999: 216).

Од увођења вишестраначког парламентаризма након пада Берлинског зида, земље које се налазе на Балканском полуострву, поготово оне које су обухваћене географско-политичком конструкцијом „Западни Балкан" (Трбојевић, Малбашић 2025: 54–72) имале су различита искуства са више модалитета „хибридних режима" који се налазе на широком спектру од консолидованих демократија до ауторитаризма (Bogaards 2009: 400–401). Ове својеврсне „конкурентне ауторитарне режиме" карактеришу два примарна обележја: институционална слабост која није у могућности да обезбеди стабилне демократске механизме заштите и ауторитарни политички актери који користе ове слабости како би дошли на власт и задржали своје политичке позиције (Bieber 2018: 338). Историјски ревизионизам је честа појава у оваквој врсти режима, где се наративна моћ и симболичка политика у јавној сфери користе као елементи „меке моћи", односно део стратегије протежирања и наметања сопствених политичких приоритета, као и културно-традиционално-идејног ауторитета. Концепт „меке моћи" – S*oft Power* (Nye 1990: 153–171), односно „способност да добије оно што жели кроз привлачност, а не кроз принуду или плаћање" (Nye 2004: 10), данас је неизоставна стратегија држава, али и недржавних актера у поступку обликовања преференције других међународних актера. Насупрот традиционалним теоријским оквирима „тврде моћи", која се базира на мерљивим параметрима попут војне и економске моћи, те политичке присиле, „мека моћ" протежира наративе везане за предности сопствене културе, образовања, вредности и политичких модела који се добровољно прихватају од стране других актера у међународној заједници. Концепт „меке моћи" постао је неизоставан инструмент спољнополитичке дипломатске компетиције, поготово у ери актуелних хибридних конфликата, у којој информатичка сфера постаје ново симболичко бојиште и арена конфронтације за наклоност јавног мњења.

Сродан концепту „меке моћи" је појам „наративне моћи", којом актери на међународној позорници настоје да контролишу, усмеравају и модификују

доминантне наративе на интернационалном нивоу, те на тај начин утичу на политичко размишљање и креирање доминантног дискурзивног оквира по одређеним питањима, без потребе примене било какве директне принуде. Теоријску категорију „наративне моћи" (*narrative power*) развили су Мискимон, О' Лафлин и Розел, који су истакли да државе у савременој политичкој арени воде „наративне ратове" са циљем креирања и преобликовања перцепција о себи и другима, а „стратешке наративе" су дефинисали као „приказе низа догађаја и идентитета, комуникацијска средства посредством којих политички актери – обично елите – настоје да прошлости, садашњости и будућности придају одређено значење ради остваривања политичких циљева" (Miskimmon et al. 2013: 2). Исто тако, Ен-Мари Слотер је „стратешке наративе" у Сједињеним Америчким Државама препознала као „приче", а „националне стратешке наративе" као „приче које сви Американци могу разумети и са којима се могу поистоветити у оквирима сопственог животног искуства", док, из угла спољне политике САД, ова ауторка наводи да „тежимо томе да будемо држава коју друге државе слушају, на коју се ослањају и коју подражавају из поштовања и дивљења" (Slaughter 2011: 4). Наратив стога постаје моћно и комплексно оружје у савременом окружењу, где се класични облици моћи преплићу са новим и неконвенционалним хибридним механизмима. Перцепција стварности и симболичка доминација данас се не обликују и не успостављају употребом класичне силе, економским притисцима, па чак ни кроз конвенционалну културу и образовање, већ све више кроз медије, популарну културу и симболичке праксе у дигиталном простору.

Историјски наративи, као инструменти стратегијске комуникације, користе се од стране глобалних политичких актера ради протежирања сопствених спољнополитичких интереса. Промоција наратива којим, на пример, Руска Федерација настоји да ревитализује своју историјску улогу ослободиоца и примарног актера европске денацификације, нарочито је интензивирана након војне интервенције у Украјини. Ова стратегија јачања геополитичког статуса се махом спроводи путем истраживачко-аналитичких организација – Тинк-тенкова (*think tank*), академских кругова и угледних појединаца, уз комбинацију са класичним субверзивним мерама које су примењивале совјетске службе безбедности (Giles 2016: 41) као што су „дипломатија невладиних организација, односно успостављање и помагање проруским омладинским групама, мањинским и сепаратистичким организацијама и истраживачким центрима у иностранству" (Saari 2015: 2). Аналогно томе, поједине државе Западног Балкана такође користе сличну врсту наратива како би култивацијом историјских митова одржавали живим иредентистичке идеје и, политичком употребом историје, мобилисали етнонационалистички део популације. Такође, државе овог региона, настале на рушевинама социјалистичког самоуправљања, али и изолационистичког социјализма, прибегавају манипулацијама колективног сећања како би превазишле нагомилане „онтолошке несигурности" – како оне идентитетског карактера тако и оне везане за позицирање на

међународној сцени, али и несигурности у односима са суседима – дојучерашњим сународницима (Subotic 2019: 10). Стога је фрагментација националних и са њима повезаних идентитета неретко последица проблематичног креирања колективног памћења кроз ревизионистичке интерпретације и историјске релативизације, у којем наративна моћ креира интелектуалну инфраструктуру за реализацију овако постављених хибридних стратегија. Селективним коришћењем историје ради конструкције, односно деконструкције пожељног идентитета, те легитимизације или делегитимизације власти додатно се еродира поверење у институције и интензивирају социјалне поларизације, што доводи до закључка да култура сећања у постконфликтним друштвима свакако има политичку, али и безбедносну димензију.

СРБИЈА, ХРВАТСКА И АЛБАНИЈА КАО АРЕНЕ НАРАТИВНОГ И ХИБРИДНОГ НАДМЕТАЊА

Ревизионистичка манипулација историјским наративима на рањивом простору Балкана није само обична злоупотреба историјске науке зарад манипулације колективним сећањем – на овим просторима је она уједно и средство политичке мобилизације. Инструментализација прошлости зарад реконфигурације колективних идентитета и обликовања јавног дискурса нарочито на тлу Западног Балкана има и безбедносну димензију, јер генерише директне импликације на политичку стабилност овог безбедносног поткомплекса, али и на међуетничке односе простора вечито оптерећеног конфликтним наслеђем. Додатне поларизације унутар друштава на ширем простору Балкана генеришу се кроз поступке историјског ревизионизма, чиме се потиру основни постулати историјске науке, где „професионално историјско писање треба да представља активност усмерену на потрагу за историјским знањем, а услове стицања тог знања постепено да уређује научна заједница" (Torstendahl 2015: 234). Међутим, сведоци смо да селективно коришћење и тумачење историјских извора у овом географско-политичком оквиру неретко постаје наративни сегмент хибридних операција и додатно идеолошко оруђе у сфери медија, изградњи медијских стандарда, али и у области образовања и симболичке културе.

СРБИЈА: ПОЛИТИКА КОЛЕКТИВНОГ СЕЋАЊА ИЗМЕЂУ ИДЕНТИТЕТСКЕ АРТИКУЛАЦИЈЕ И ГЕОПОЛИТИЧКЕ РЕАЛНОСТИ

Политика сећања у Републици Србији је структурно важан елемент савременог политичког и безбедносног дискурса, у којој се прошлост перципира као активан елемент политичког изражаја, а не као историографски консензус. Српски историјски наративи су претходних декада

обележени комплексним утицајима насталим распадом СФРЈ, те НАТО интервенцијом 1999. године и европским интеграцијама са променљивим успехом. Међутим, конструисање доминантних историјских наратива у Републици Србији и даље је под снажним утицајем још старијих конфликата, где још увек није стављена тачка на процесе јавне и институционалне рехабилитације контроверзних историјских актера из периода Другог светског рата, те се чини да се у овој држави нису окончали нити сукоби око југословенског наслеђа, нити сукоби са дубљим историјским коренима. На трагу тврдњи иностраних истраживача (Asman 2011), али и актуелних домаћих аутора (Ђукић 2017), можемо закључити и да је српска политика сећања у тесној вези са идентитетским политикама, превасходно са националним и религијским наративима, али, такође, представља и важан ослонац у неговању културног идентитета. Српска вековна борба за слободу и независност формирала је националне симболичке оквире кроз образовне, медијске и културне механизме, али је јавни простор истовремено оптерећен и паралелним, често и контрадикторним наративима који егзистирају на селективним тумачењима историјских догађаја од периода Другог светског рата до ратова деведесетих година прошлог века.

У периферним сегментима српског јавног простора спорадично долази до суочавања идеолошки супротстављених ставова, углавном у вези преиспитивања историјских улога кључних политичких фигура из Другог светског рата. Рехабилитација генерала Милана Недића, председника колаборационистичке Владе народног спаса током Другог светског рата, остаје једно од примарних идеолошко-политичких нерешених питања и конфликтних интерпретација прошлости у савременој Србији. Иако је захтев за Недићеву судску рехабилитацију правоснажно одбијен одлуком Апелационог суда у Београду 2019. године (Виши суд у Београду: 2019, Рех 12/18), улога ове контроверзне личности из српске и југословенске историје и даље се повремено реевалуира и појављује како у јавним дебатама тако и у тензичним сучељавањима његових поклоника и антифашистичких групација. Конфронтација наратива ревизионистичке реинтерпретације и антифашистичке критике у случају Милана Недића представља и симболичку борбу око његове историјске улоге, а уједно и индикатор наративних конфликата и фрагментације јавне сфере у Србији.

Обележавање војно-полицијске акције „Олуја", којом се августа 1995. године најавио крај сукоба на подручју данашње Републике Хрватске, три деценије касније и даље представља један од најконтроверзнијих меморијских феномена у постјугословенском простору и највећи камен спотицања у односима савремене Србије и Хрватске. Док се овај догађај у Републици Хрватској преко тридесет година обележава као симбол апсолутне победе и државне ревитализације, у Републици Србији се „Олуја" перципира кроз призму националне трагедије и присилног егзодуса. Такође, обе стране не могу, нити желе да се усагласе око броја учесника

ове акције у војним формацијама, броја жртава које долазе из цивилне популације српске националности, уништених цивилних објеката итд. Обележавање годишњице „Олује" у овим државама функционише као елемент хибридног ратовања кроз неколико механизама: на стратешком нивоу обе државе је користе за пожељну интерпретацију прошлости, а снажан психолошко-емотивни утицај овог преломног историјског догађаја замагљује историјске чињенице, али и продубљује међунационалне поделе и оптерећује српско-хрватске билатералне односе. Српски и хрватски историјски наративи који описују како догађаје из Другог светског рата тако и оружане сукобе из периода 1991–1995. године, нуде непремостиво супротстављене интерпретације, те доводе до креирања српско-хрватске „мнемоничке безбедносне дилеме", односно *безбедносне дилеме колективної пам'ћења и културе сећања* (Ефременко 2021: 133). На плану политичке инструментализације, овај догађај се користи као средство унутрашње политичке мобилизације, али и политичке легитимизације која превазилази унутрашње оквире, јер се наративи о овој операцији пројектују и према међународној јавности. Стога свако обележавање „Олује" које протекне без инцидената и које буде праћено поштовањем „друге стране" и њених жртава, представља добитак за хрватско (и српско) друштво, али и за регион у целини (Milekić 2020: 8).

И Стратегија националне безбедности Републике Србије као један од приоритетних задатака у домену очувања и заштите српског народа поставља „национално јединство и развој културног, верског и историјског идентитета" (Народна скупштина Републике Србије 2019: поглавље 4.3), док као спољнополитички интерес предвиђа „обликовање модерног и развијеног друштва заснованог на заједничким европским вредностима које су део српског националног идентитета и историјског наслеђа" (Народна скупштина Републике Србије 2019: поглавље 4.5). Овај најважнији стратешки документ националног нивоа на укупно 17 места помиње „идентитет", најчешће у контексту „културног, верског и историјског", али и „националног идентитета и историјског наслеђа", што потврђује значај идентитета за српско национално биће, али и истиче његову безбедносну манифестацију.

Дискутабилан избор догађаја из прошлости, као и однос према историјским личностима чији поступци привлаче пажњу шире јавности, у Републици Србији континуирано генеришу процесе хегемонизације над политиком сећања. Исто тако, готово ритуална експресија и уобличавање званичног мишљења у вези са историјским епизодама високог симболичког набоја довели су током претходних деценија до дихотомизације друштва и поделе на „прву" и „другу" Србију. Овај процес у Републици Србији и даље није окончан, поготово када се у обзир узме динамика актуелних друштвено-политичких превирања, тако да ће српско друштво и у будућности бити под утицајем историјских искустава и њихових сталних политичко-идентитетских уобличавања и реинтерпретација.

ХРВАТСКА: РЕВИЗИОНИЗАМ КАО ОБЛИК ЛЕГИТИМАЦИЈЕ НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА

Претходних деценија, односно у периоду који се поклапа са стицањем независности, на хрватском примеру се може посматрати како историјски ревизионизам редефинише национални идентитет, али и како служи за постконфликтну друштвено-политичку стабилизацију. Изласком из југословенске федерације, у хрватском друштву је дошло до реинтерпретације догађаја везаних за Други светски рат (али и године пре и после овог сукоба), са нарочитим фокусом на релативизацију карактера усташког режима и глорификацију клерикалних структура из тог периода. Симболичко редефинисање улоге усташког покрета у националној историји постало је значајан сегмент дискурзивног креирања ране хрватске државности, где је „Повјесним манипулацијама у 20. столећу Хрватска била талац историографских концепција које су се градиле на климавим темељима, на селективном одабиру чињеница, на застарјелој идеји да се на непосредним искуствима из прошлости може формулирати и остваривати суврeмена политика" (Goldstein 2008: 781).

Широм Републике Хрватске, половина антифашистичких споменика подигнутих за време социјалистичке Југославије, али и меморијалних места и спомен-плоча (3.000 од 6.000) је уништено, оштећено, уклоњено или измењено (Pavlaković 2020a: 12). У студији спроведеној у периоду од 2014. до 2018. године од стране „Хрватске закладе за знаност (ХРЗЗ)" под називом „Уоквиривање нације и колективни идентитет: Политички ритуали и култура сећања на трауме 20. века у Хрватској" (Pavlaković, Pauković 2020b), установљено је да је, у првих пет година након хрватског приступања Европској унији, свака већа комеморација везана за период Другог светског рата у значајној мери била оспоравана како путем политичких дебата тако и кроз организовање протестних окупљања па и контракомеморација.

Последњих деценија су се као две најконтроверзније хрватске комеморативне праксе везане за период Другог светског рата искристалисале оне везане за концентрациони логор Јасеновац и на масовна страдања припадника усташких, пронацистичких и колаборационистичких структура у аустријском Блајбургу на самом крају Другог светског рата. Сећања на ове контроверзне епизоде из хрватске историје генеришу интензивне политичке полемике у хрватском друштву, али и доприносе антагонизацији односа са суседним државама. Свака епизода сећања на ове догађаје поново отвара питање етничких односа унутар хрватске државе, док идеолошка интерпретација и са њом повезана инструментализација броја жртава (и у Јасеновцу и Блајбургу), дотичу суштинске аспекте савремене хрватске државности. С једне стране, комеморације у Јасеновцу наглашавају злочине усташког режима који је руководио Независном Државом Хрватском (НДХ) док се, с друге стране, меморијалне свечаности у Блајбургу

манифестују као симболичка артикулација колективног сећања на комунистичко политичко насиље на крају Другог светског рата и у првим годинама послератног поретка. Данашњом Хрватском доминирају наративи везани за трауматична искуства суживота у Југославији током XX века, тако да комеморације које се односе како на Други светски рат тако и на ратове деведесетих прошлог века, активирају амбивалентне емоције, те евоцирају херојске наративе о поднетим жртвама претходних генерација за изградњу хрватске националне државе.

Влада Републике Хрватске је током 2017. године основала „Вијеће за суочавање с посљедицама владавине недемократских режима", које је након годину дана рада у фебруару 2018. године објавило документ под називом „Темељна полазишта и препоруке: О посебном нормативном уређењу симбола, знаковља и других обиљежја тоталитарних режима и покрета" (Vlada Republike Hrvatske 2018). У уводном делу овог стратешког документа, бар када је у питању политика историјског сећања у Републици Хрватској, наведено је да се:

> „[...] настанак и развитак усташког и комунистичког покрета у Хрватској треба сагледати и као реакцију на драстичну политичку дискриминацију, национална и социјална угњетавања, што је свакако саставни дио потребе ширега сагледавања настанка, узрока и посљедица дјеловања каснијих фашистичких и комунистичких режима, а значајно се односи и на тематику повијесног сјећања".

Овакав став релативизује екстремистички и геноцидни карактер каснијег политичког устројства НДХ и истиче његов реакционарни, па и општенародни карактер, као одговор на „често екстремне политичке увјете који су владали у монархистичкој југославенској држави" (Vlada Republike Hrvatske 2018: 3). Такође, документ истиче и „револуционарне методе" и „тешке злочине" комунистичког политичког руководства у ратним и првим послератним годинама након Другог светског рата, чиме је релативизован појам „антифашизма" у хрватском друштву, највише из разлога

> „[...] масовне ликвидације припадника 'поражених снага', и избјеглога становништва у ширем обухвату појма 'Блеибуршка трагедија' него и ухићења и систематски прогони и антифашистички ангажираних припадника ХСС-а, затим крваве репресалије према Католичкој цркви, сељацима ('кулацима'), конфискације имовине и прогони 'класних непријатеља' и политичких неистомишљеника" (Vlada Republike Hrvatske 2018: 4).

Ипак, овај документ напомиње да се вредности антифашизма морају очувати у хрватском друштву од неофашистичких и парафашистичких агитатора, првенствено из разлога његове демократске суштине, без обзира на бројне идеолошке злоупотребе овог покрета након Другог светског рата.

Иако овај документ настоји да нормативно уравнотежи конкурентне меморијалне наративе о фашистичком и комунистичком наслеђу, у њему се истовремено признаје да питања обележја, знамења и симбола недемократских режима имају вишеслојна значења и у историјској и у актуелној димензији. Тако се наводи да су под поздравом „Смрт фашизму – слобода народу" гинули антифашистички борци, али су под истим касније вршени злочини и доношене смртне пресуде; исто тако су под геслом „За Дом спремни", који је у документу децидно означен као „изворно усташки поздрав", гинули и „хрватски бранитељи тијеком Домовинског рата" (Vlada Republike Hrvatske 2018: 12). Текст признаје да је савремени хрватски меморијални простор оптерећен историјским ревизионизмом, те стога истиче да не треба искључити ни могућност да ће у хрватском друштву, али и у научној сфери доћи до потребе за „ревизионизмом ревизионизма" (Vlada Republike Hrvatske 2018: 13). Истовремено, овај документ указује на асиметрију у јавном третману злочина фашистичких и комунистичких режима, али се у њему напомиње да су оба иза себе оставила масовне жртве и систематска кршења људских права, те да морају бити подвргнути једнакој аналитичкој и нормативној елаборацији због обликовања будућих друштвених и политичких оријентација хрватског друштва.

Уставни суд Републике Хрватске се до сада у више наврата бавио нормативним, али и симболичким значењем датума 10. април 1941. године (када је основана НДХ), као и поздрава „За Дом спремни", који су се у савременом хрватском политичком дискурсу последњих деценија искристалисали као најконтроверзнији симболи. У одлуци Уставног суда Републике Хрватске по захтеву за оцену уставности Владе Републике Хрватске, број U-II-6111/2013 од 10.10.2017. године, којом је поништена одлука општине Чачинци да се једна од улица у насељу Слатински Дреновац назове „Улицом 10. Травња" наведено је да је одлука неуставна, јер се давањем оваквог назива улици „поништавају права и слободе које јамчи Устав у оквиру демократске државе утемељене на владавини права" (Ustavni sud Republike Hrvatske 2017: stav 20). У образложењу одлуке се наводи:

> „[...] добро позната повијесна истина је да је НДХ била нацистичка и фашистичка творевина и као таква представљала је апсолутну негацију легитимних тежњи хрватског народа за властитом државом и тешку повијесну злоупорабу тих тежњи. Стога, сукладно Изворишним основама Устава, Република Хрватска није сљедница НДХ ни по којој основи" (Ustavni sud Republike Hrvatske 2017: stav 18).

Исто тако, у Одлуци број U-III-2588/2016 од 8. новембра 2016. године, а поступајући по уставној тужби коју је поднео бивши фудбалски репрезентативац Јосип Шимунић (који је на утакмици репрезентације 2013. године на разгласу узвикивао поздрав „За Дом" и због тога прекршајно осуђен на основу хрватског Закона о спречавању нереда на спортским такмичењима),

Уставни суд Републике Хрватске је одбио жалбу уз образложење да „Уставом зајамчена слобода мишљења и изражавања мисли, која у себи садржи и слободу примања и ширења информација, нема значење апсолутне слободе, већ је подложна ограничењима прописаним Уставом и законом" (Ustavni sud Republike Hrvatske 2016: stav 10). Међутим, у издвојеном мишљењу судије Уставног суда Републике Хрватске Мирослава Шумановића, наведено је да „о овом питању у хрватском друштву не постоји заједнички национални консензус нити доминантни став који би подупирао чврсто гледиште оспорене прекршајне осуде", уз закључак да је „За Дом спремни" „стари хрватски поздрав заступљен и укорењен у хрватском народу", те да „[...] нема универзалног одговора о природи коришћења тога поздрава, нити се то може очекивати с обзиром на ноторну комплексност и вишезначје коришћења тог израза у различитим хрватским повијесним временима" (Ustavni sud Republike Hrvatske 2016: Izdvojeno mišljenje).

Стратешко-доктринарна документа везана за политику сећања у Републици Хрватској, као и пракса хрватског Уставног суда, јасни су показатељи да јавни простор у овој држави остаје подељен између наслеђа НДХ и антифашистичке традиције, али и демократских тековина савременог друштва, што и данас отежава креирање усаглашене меморијалне политике. Ова три међусобно супротстављена дискурзивна оквира неретко оптерећују и међународне односе Републике Хрватске, поготово када се анализирају осцилирајући билатерални односи са суседном Републиком Србијом. У сферама хибридног деловања, ови супротстављени наративи су стабилна подлога за интерпретативну борбу, где се историја користи као политичко-идеолошко оружје. Поларизација хрватског јавног простора који је оптерећен истовременом виктимизацијом (страдања везана за Блајбург и тзв. „Крижни пут" након Другог светског рата, као и страдања у „Домовинском рату") и историјском легитимацијом (усташки покрет, као и однос НДХ са Римокатоличком црквом, пре свих судбина кардинала Алојзија Степинца), додатно замагљује доминантне наративе, али и историјску одговорност у хрватском друштву. Управо су конкурентне меморијалне интерпретације погодни оквири за деловање хибридних утицаја, где се амбивалентан однос према прошлости користи за идеолошку поларизацију, али и генерисање идентитетске несигурности у хрватској јавној сфери.

АЛБАНИЈА: МИТОЛОГИЗАЦИЈА НАЦИОНАЛНЕ ПРОШЛОСТИ У КОНТЕКСТУ РЕГИОНАЛНИХ СТРАТЕГИЈА

Савремену Албанију, државу која од оснивања пролази кроз турбулентне циклусе, у значајној мери оптерећује митологизација националне прошлости, где су се у колективном сећању дубоко укорениле идентитетски пожељне интерпретације кључних догађаја из албанске историје, као и идеализовани

наративи о националним јунацима. Селективна интерпретација албанске прошлости, где се одређеним догађајима преувеличава историјски значај, док се друге значајне секвенце свесно и несвесно маргинализују, креирала је савремени доминантни наратив подлежан тенденциозној политичкој и идеолошкој манипулацији.

Два фундаментална елемента албанске историје, али и националне кохезије, представљају Скендербег и „Призренска лига" – *Besëlidhja e Prizrenit* (Жељски, Малбашић 2023: 124–125). Скендербег, средњовековни племић и носилац отпора против османског освајања Балкана, одиграо је једну од кључних интегративних улога међу фрагментираном структуром албанских племенских организација, а данас се перципира као претеча модерне албанске државности и представља симбол превазилажења унутрашњих друштвених поларизација. Исто тако, „Призренска лига", која је након Берлинског конгреса 1878. године формирана са циљем уједињења свих Албанаца расутих у неколико вилајета под османском управом, служи до данас као историјски референтни оквир за операционализацију албанских територијалних аспирација. Путем институционалних канала као што је образовни систем, али и кроз медијске оквире и ставове политичких елита, у албанском друштву је конструисан наратив којим се истиче историјски континуитет државности и етнокултурна аутентичност, али се и легитимише тежња за јединственим државно-политичким ентитетом за албанску нацију, чиме се ствара потенцијал за злоупотребу оваквог дискурса у хибридним стратегијама деловања. Стога су Скендербег и „Призренска лига" данас значајан симболички ресурс којим се одржава континуитет између бурне и славне прошлости и актуелних жртава за албанску пандржавност оличену у концепту „Велике Албаније", којим се уједно обликују и регионалне безбедносне хибридне динамике.

Овакви наративи у савременој Албанији поједностављују комплексност историјских процеса, али и служе као инструмент у поступку креирања „замишљених заједница", где се према Бенедикту Андерсону (Anderson 1998) колективни идентитет, па и онај национални, гради кроз дискурзивну интеграцију симбола, наратива и историјских референци. Истраживање Европског парламента спроведено 2021. године са циљем мапирања лажних вести и дезинформација на Западном Балкану потврдило је да се „апели на идентитет показују као нарочито делотворни – чак и када су одвојени од чињеница – онда када политика не успева да обезбеди материјалне користи" (European Parliament 2021: 13). Стога је митологизација националне прошлости у Републици Албанији вишеслојан процес, јер поред конструисања и јачања колективног, националног идентитета и легитимације државности, овај процес креира и оквир за ревизионистичке интерпретације, али и хибридне утицаје који експлоатишу, али и злоупотребљавају овакав симболички капитал албанског друштва. Истовремено, овај поступак прати и институционализација концепта „Велике Албаније", али и „Природне Албаније" – *Shqiperia Natyrale* (Rukaj,

Endresen 2013), као симбола етничког јединства, где су иредентистички концептуални оквири јасно стављени у функцију регионалних политичких кампања. Иако званична Тирана снажно подржава евроатлантске интеграције и регионалну сарадњу, а у ту сврху је средином 2024. године постала 36. чланица Европског центра изврсности за сузбијање хибридних претњи (Albania joins Hybrid CoE 2024), реторика везана за албанско „национално јединство" остаје доминантни инструмент унутрашње политичке мобилизације, али и средство хибридног утицаја и додатног оптерећења регионалних односа.

Основна спорна тачка у односима Републике Албаније и Републике Србије није један историјски догађај или личност, већ се сукоб води око ексклузивног наратива везаног за Косово и Метохију и његов немерљив историјски значај, поготово када је Република Србија у питању. Косово и Метохија и за Србе и за Албанце представља симболичко-идентитетско упориште, али и основ политичке компетиције који генерише највећу претњу за безбедност Западног Балкана, али и шире. Док је за српски народ Косово духовно и политичко језгро државности, са немерљивим историјским наслеђем оличеним у „Косовском завету", за Албанце оно представља симбол отпора и националне борбе са нескривеним иредентистичким претензијама од стране матичне Албаније ка простору јужне српске покрајине. Међусобно искључујући наративи о Косову и Метохији додатно су оптерећени конкурентним ставовима о статусу жртве у косовском конфликту, који онемогућава формирање здравог темеља за дијалог и помирење, поготово када се узме у обзир дубока институционална нестабилност, али и нерешен међународноправни статус Косова и Метохије. Додатни изазов у односима две стране је и униформни став „колективног Запада" да се „косовско питање" што пре мора решити и тиме затворити финална етапа разградње Југославије, уз константан парадржавни терор који привремене власти у Приштини спроводе према Србима на Косову и Метохији (Жељски, Милкановић 2024: 151).

Манипулација историјским наративима из даље и ближе прошлости у Републици Србији, Републици Хрватској и Републици Албанији има и своју безбедносну димензију. Колективно сећање се у савременим студијама безбедности све више препознаје као неизоставни елемент „меке" и „наративне моћи", где у склопу хибридних стратегија утиче на политичко понашање унутар државе, али и на њено позиционирање у међународном окружењу. Политика колективног сећања је доминантна у регионалним односима, али и дипломатским активностима и међународној репрезентацији, што није спецификум само ових држава, с обзиром на то да политичка артикулација прошлости, поготово у постконфликтним друштвима, представља важну компоненту њихове онтолошке безбедности (Mälksoo 2019: 373–397). Спорови око историјских личности и догађаја су у анализираним државама више од академских и јавних расправа, они су уједно и идентитетски темељ, али и основ легитимитета политичког

поретка, на основу којих имамо увид у то како ова друштва перципирају себе, своју прошлост, али и сопствено безбедносно окружење. Култура сећања на овим просторима остаје значајан инструмент политичке мобилизације, али и друштвене идентитетске интеграције како у друштвима са недовршеним процесима транзиције тако и у оним системима који су прошли кроз суштинске реформе и који су окончали евроатлантске интеграционе процесе.

ЗАКЉУЧАК

Стални научни изазови генеришу нове идеје и открића, а њихова постепена интеграција у корпус постојећег знања води богатијој и снажнијој дисциплини. Такође, неопходно је прихватити постојање историјских чињеница независних од утицаја било какве субјективне интерпретације, јер се само на тај начин може омогућити прошлости да непристрасно говори у своје име. У посткомунистичкој и послератној потрази за идентитетом на овим просторима, монопол над креирањем дискурзивних политика доживео је озбиљно редефинисање. Конфигурисање јавног простора, а посебно креирање и одржавање политике сећања, одувек је представљало изазовну и контроверзну праксу, поготово из разлога што је фрагментација јавне сфере на овом подручју претходних деценија постала континуиран и значајно иреверзибилан процес.

Услед сталне опасности од историјског ревизионизма, култура сећања се мора ослањати на нормативну селекцију, али и исправну рецепцију прошлости која подразумева маргинализацију и потпуно искључење историјски неутемељених наратива и спорних тумачења прошлости. Бројни појавни облици селективне и идеолошки мотивисане интерпретације прошлости често су инструментализовани у хибридним стратегијама деловања, а на примеру Србије, Хрватске и Албаније видљиво је да је политика сећања важан безбедносни ресурс, али и средство политичког утицаја и легитимизације моћи. Реконструкција прошлости може само краткорочно допринети политичкој консолидацији и стратешком позиционирању, али дугорочно носи са собом велики ризик од додатне друштвене фрагментације, поготово у сфери културе сећања. Историјски ревизионизам представља нематеријално оружје хибридног ратовања, где сећање, историјски симболи и вредности играју важну улогу у међупростору политичке пропаганде и пласирања дезинформација.

Контрола прошлости захтева ефективну инфраструктурну мрежу у јавној сфери, а оваква врста симболичке политике игра важну улогу у легитимацији политичке кохезије, али и спољнополитичког позиционирања. У постконфликтним и транзиционим друштвима овог дела Европе, политика сећања није само идентитетски, него и безбедносни феномен, јер историјски наративи и њихова селективна употреба постају инструмент

политичке конструкције садашњости. У хибридном простору, борба за пожељну интерпретацију прошлости добија све истакнутије место, а симболичка политика постаје све значајнији фактор у креирању стратегије културне и наративне безбедности. Стога, неговање критичког и чињенично утемељеног односа према прошлости неопходан је услов за одговорну националну политику сећања, чиме се уједно формира отпорност друштва и политичка стабилност у условима све присутнијих облика хибридног деловања и савремене наративне манипулације.

ЛИТЕРАТУРА

Albania joins Hybrid CoE 2024: "Albania Joins Hybrid CoE – Completing the Participation of All EU and NATO Countries". <https://www.hybridcoe.fi/news/albania-joins--hybrid-coe-completing-the-participation-of-all-eu-and-nato-countries/>. [13. 6. 2024].

Anderson 1998: Benedikt Anderson. *Nacija: Zamišljena zajednica.* Beograd: Plato.

Asman 2011: Jan Asman. *Kultura pamćenja: pismo, sećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama.* Beograd: Prosveta.

Bieber 2018: Florian Bieber. "Patterns of Competitive Authoritarianism in the Western Balkans". *East European Politics*, 34(3), pp. 337–354. DOI: 10.1080/21599165.2018.1490272.

Bogaards 2009: Matthijs Bogaards. "How to Classify Hybrid Regimes? Defective Democracy and Electoral Authoritarianism". *Democratization*, 16(2), Taylor & Francis, pp. 399–423.

Giles 2016: Keir Giles. *Russia's 'New' Tools for Confronting the West: Continuity and Innovation in Moscow's Exercise of Power.* London: Russia and Eurasia Programme, The Royal Institute of International Affairs.

Goldstein 2008: Ivo Goldstein. *Hrvatska 1918–2008.* Zagreb: Europapress holding Liber.

Ђукић 2017: Весна Ђукић. *Ка(ко) смо?: Студије културе памћења и политике идентитета у Србији.* Београд: Факултет драмских уметности.

Evans 1999: Richard J. Evans. *In Defense of History.* New York: W. W. Norton & Company Inc.

Ефременко 2021: Ефременко Дмитрий Валерьевич. „Скелеты в славянском шкафу. Контроверзы исторической памяти и нациестроительство в Сербии и Хорватии после распада СФРЮ". *Полис* Политические исследования, Москва, №5. С. 127–145. https://doi.org/10.17976/jpps/2021.05.09.

Жељски, Малбашић 2023: Рељa Жељски, Зоран Малбашић. „Албанство: Етничко и верско у процесу албанске националне интеграције". *Баштина*, св. 59, Приштина–Лепосавић, 123–131.

Жељски, Милкановић 2024: Рељa Жељски, Марија Милкановић. „Косово – Савремена парадигма парадржавног терора". У: *Ми и други кроз визуру Косова и Метохије*, тематски зборник научних радова, књига 2. Приштина–Лепосавић / Београд: Институт за српску културу / Академија за националну безбедност, 139–154.

Малбашић 2016: Зоран Малбашић. „Историјски ревизионизам: Прогрес науке или идеолошко оружје?". *Политичка ревија*, год. XXVIII (XV), vol. 48, бр. 2/2016. Београд: Институт за политичке студије, 169–185. DOI: 10.22182/pr.4822016.9.

Mälksoo 2019: Maria Mälksoo. "The Transitional Justice and Foreign Policy Nexus: The Inefficient Causation of State Ontological Security-Seeking". *International Studies Review*, 21, pp. 373–397.

Milekić 2020: Sven Milekić. "*Commemoration of Operation Storm in Croatia in 2020*", in: Đureinovic (eds.) Reconciliation and official memory politics: Commemorations of the victory and of the victims of operation storm in Croatia and Serbia, RECOM – Reconciliation Network, Belgrade.

Miskimmon, O'Loughlin, Roselle 2013: Alister Miskimmon, Ben O'Loughlin, Laura Roselle. *Strategic Narratives: Communication Power and the New World Order.* New York: Routledge, Taylor & Francis Group.

Nye 1990: Joseph S. Nye, Jr. "Soft Power". *Foreign Policy*, No. 80 (Twentieth Anniversary, Autumn 1990), pp. 153–171.

Nye 2004: Joseph S. Nye, Jr. *Soft Power: The Means to Success in World Politics.* New York: Public Affairs.

Pavlaković 2020a: Vjeran Pavlaković. "Memory Politics in the Former Yugoslavia". *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*, 18. Lublin, pp. 9–32.

Pavlaković, Pauković 2020b: Vjeran Pavlaković, Davor Pauković (eds.). *Framing the Nation and Collective Identities: Political Rituals and Cultural Memory of the Twentieth-Century Traumas in Croatia.* Routledge.

Rukaj, Endresen 2013: Marjola Rukaj, Cecilie Endresen. "Ideologie: l'Albania naturale". <https://www.balcanicaucaso.org/cp_article/ideologie-lalbania-naturale/>. [19. 4. 2013].

Saari 2015: Sinikukka Saari. "Russia's Public Diplomacy: Soft Tools with a Hard Edge". У: *Border Crossing*, 1(3). Eds. Anne E. Sartori and David Milne.

Slaughter 2011: Anne-Marie Slaughter (Preface). *A National Strategic Narrative.* Washington, DC: Woodrow Wilson Center.

Subotic 2019: Jelena Subotic. *Yellow Star, Red Star: Holocaust Remembrance after Communism.* Ithaca, New York: Cornell University Press.

Torstendahl 2015: Rolf Torstendahl. *The Rise and Propagation of Historical Professionalism.* New York: Routledge.

Трбојевић, Малбашић 2025: Милован Трбојевић, Зоран Малбашић. *Безбедносна архитектура Западног Балкана.* Сремска Каменица: Универзитет Едуконс – Факултет за студије безбедности.

СТРАТЕШКИ ДОКУМЕНТИ, АКТИ ВЛАДЕ И ОДЛУКЕ УСТАВНИХ СУДОВА

Виши суд у Београду 2019: *Потврђено решење Вишег суда у Београду којим је одбијен захтев за рехабилитацију Милана Недића*, доступно на: https://www.bg.vi.sud.rs/vest/1869/potvrdjeno-resenje-viseg-suda-u-beogradu-kojim-je-odbijen-zahtev-za-rehabilitaciju-milana-nedica.php [10.10.2026].

Vlada Republike Hrvatske 2018: Vlada Republike Hrvatske – Vijeće za suočavanje s posljedicama vladavine nedemokratskih režima. „Temeljna polazišta i preporuke: O posebnom normativnom uređenju simbola, znakovlja i drugih obilježja totalitarnih režima i pokreta". Zagreb, februar 2018.

European Parliament 2021: European Parliament, Directorate-General for External Policies, Committee on Foreign Affairs. *Mapping Fake News and Disinformation in the Western Balkans and Identifying Ways to Effectively Counter Them.* Фебруар 2021.

Народна скупштина Републике Србије 2019: Народна скупштина Републике Србије. *Стратегија националне безбедности Републике Србије.* „Службени гласник РС", бр. 94/2019.

Ustavni sud Republike Hrvatske 2016: Ustavni sud Republike Hrvatske. *Odluka broj U-III-2588/2016 od 8. studenoga 2016. godine.* Zagreb.

Ustavni sud Republike Hrvatske 2017: Ustavni sud Republike Hrvatske. *Odluka broj U-II-6111/2013 od 10. listopada 2017. godine.* Zagreb.

Zoran MALBAŠIĆ

HISTORICAL REVISIONISM AS AN INSTRUMENT OF HYBRID ACTION: BETWEEN THE POLITICS OF MEMORY AND SECURITY MANIPULATION

Summary

Historiographical revision and the selective reinterpretation of the past are increasingly used, and frequently misused, in contemporary geopolitical contexts as instruments of hybrid influence and the projection of soft power, aimed at destabilizing national identity and undermining state legitimacy. This paper analyzes the ways in which political elites, along with affiliated agents of narrative power, utilize historical revisionism to legitimize nationalist projects. The author's focus is on the Balkans, especially the Western Balkans, where the politics of memory, in the decades following post-conflict legacies, has become one of the primary instruments of ideological identity construction and national mobilization. Methodologically, the paper uses a comparative analysis of political narratives, as well as conceptual frameworks of narrative power and culture of memory. Through a multidisciplinary approach, the study seeks to demonstrate that historical revisionism is not only a cultural-narrative phenomenon, but also a security phenomenon of the contemporary era, generating clear threats to regional stability.

Keywords: revisionism, Balkans, security, narrative, hybrid action.

УДК 94(=163.41)(497.115)
323.1(497.115)

Оригинални научни рад

*Мирослава М. ГЛИГОРИЋ**
Академија за националну безбедност, Београд

КОСОВСКИ ЗАВЕТ – ОД ИСТОРИЈСКОГ ДО БЕЗБЕДНОСНОГ КОНЦЕПТА

Апстракт: Циљ рада је утврђивање важности Косовског завета као историјско-духовног концепта за одржање свести српског народа о својој етничкој посебности, досегнутој историјској величини, важности слободе појединца и народа, као и њеног досезања и по цену највеће жртве. Посебно се разматра значај Косовског завета као перманентног фактора подстицања на обнављање, а потом и очување сопствене државности. Као такав, он није сводив на мит будући да га одликује и изразито прагматски подстицајна државотворна димензија. Посебан акценат се даје безбедносној функцији Косовског завета кроз низ примера из наше историје, из којих се да видети у којој мери је он доприносио уздизању патриотизма, борбености и самопрегорности жртвовања српског народа, као и осуди националне издаје, а тиме и националној безбедности у целини. Косовски завет је и круцијални темељ стратешке културе не само државе Србије већ српског народа у целини. Закључак је да Косовски завет није само концепт самоодржања који је током историје имао важну улогу у борби српског народа за слободу и државу, већ да и те како има и своју велику важност у савремености, пре свега на плану очувања и даљег унапређења националне безбедности. Од научних метода се у раду користе историјско-упоредни метод и анализа садржаја.

Кључне речи: Косовски завет, историјско-духовни концепт, безбедносни концепт, српски народ, Српска православна црква, стратешка култура, државотворност, саможртвовање, слобода, национална безбедност.

УВОД

У раду се разматра идеја Косовског завета која је зачета као духовни концепт, а која је кроз историју српског народа бивала преобликована зависно од тренутка и околности у којима се налазила, попримајући тако обрисе сврхе којој је служила у датом времену. У циљу заштите националних интереса, Косовски завет се данас перципира у функцији очувања

* ORCID 0009-0005-4634-1120, miroslava.gligoric@yahoo.com

колективног сећања и идентитета српског народа који простор Косова и Метохије сматра својом колевком, а Косовски бој и кнеза Лазара симболима неговања свог духовног и културног наслеђа.

Иако Косовски завет као безбедносни концепт формално није део савремених стратегијских докумената Републике Србије, његов безбедносни значај очитује се у историјском памћењу њеног народа које је у служби заштите своје заједнице, идентитета, па и саме државе.

У раду се настоји указати на који начин су симболи Косовског завета посредно укључени у безбедносни дискурс у вези са очувањем онтичког простора.[1] У том смислу се Косовски завет са безбедносног аспекта посматра као заветни наратив одржања континуитета идентитета српског народа, али не само ради физичког опстанка и заштите своје територије већ и као део концепта стратешке културе.

I. ПОЈАМ КОСОВСКОГ ЗАВЕТА

Косовски завет, познат и као Косовско предање и Косовски мит, представља централни духовни концепт у српској култури, историји и књижевности. Настао је након и поводом Косовске битке која се одиграла 1389. године, а у којој су се сукобиле српска и турска војска, предвођене кнезом Лазаром, односно султаном Муратом. Ослоњен на историјски догађај, Косовски завет је обавијен и велом легенде и развио се у хришћански православни морални кодекс. Као такав, вековима је уобличавао и учвршћивао идентитет српског народа и његово колективно памћење.

Иако се неретко изједначавају сва три појма – Косовски *завет, предање* и *мит*, они немају истоветно значење. Наиме, појам *мит* се употребљава као наратив који заједници нуди углавном религијска објашњења о пореклу и вредностима и представља „обухватну културолошку стварност" која не тежи целокупној историјској тачности, већ „препричава свету причу" (Eliade 2004: 6).

Предање представља „ненаследну меморију групе" и има значајну улогу у преношењу традицијског знања, у друштвено-етичком нормирању, а посебно у очувању колективног сећања (Милошевић-Ђорђевић 2000: 140–150). Могло би се рећи да предање у основи садржи део историјске истине која је надограђивана литургијским и религијским памћењима генерација, везаних за специфичне географске локације.

Завет се да дефинисати као историјска свест и слободни етичко-духовни избор. Код српског народа, чије постојање историчар Жарко Видовић објашњава као постојање „заветне заједнице", завет представља „литургију у времену" и континуитет духовног идентитета који је отпочео са Светим Савом, те који је потврђен након Косовске битке и кулминацију досеже у Његошевој поезији (Видовић 2025).

1 Просторна екстензија колективног идентитета.

Термин Косовски мит се одомаћио у свакодневној употреби, али и у областима као што су социологија и историја. Ипак, најисправнији термин који најбоље осликава нормативну везу између „жртве предака" и „обавезе потомака" јесте Косовски завет, будући да упућује на културно памћење заједнице које се посебно ослања на епски код части који је кроз историју био подвргаван националној интерпретацији.

Наратив о Косовском завету обавезује на очување „колективног и личног достојанства" и самоодржање као „услов слободе" (Симеуновић 2025: 22).

Главни јунаци Косовског предања јесу кнез Лазар, витез Милош Обилић, племић Вук Бранковић, Мајка Југовића и Косовка девојка. Кнез Лазар изабран је за централну фигуру завета: он је, бирајући Небеско царство, свесно жртвовао земаљско. Подвиг Милоша Обилића представља спој херојства, уздизања личне части изнад живота и узорне оданости своме народу. За Вука Бранковића везује се мотив издаје, иако га историјске чињенице не потврђују. Мајка Југовића симбол је стоичког морала и апсолутне жртве за духовни идеал, док Косовка девојка симболизује милосрђе и искрено саосећање са сопственим страдалним народом, односно представља персонификацију националне трагедије.

Мотив издаје се први пут као могућност помиње у „Житију кнеза Лазара" и то не као разлог пораза, него „више у слутњи" да се не зна поуздано је ли кнез Лазар био издан од својих људи (Рељеп 1976: 176). На постепено уобличавање овог мотива указује податак да је сам чин издаје тек 1601. године први пут конкретно доведен у везу са ликом Вука Бранковића, у делу Мавра Орбинија (Михаљчић према Кинђић 2024: 933). Вук Бранковић тако постаје симбол и синоним издаје у српској традицији (Златковић 2008: 323–324).

Управо су ови мотиви обликовали „косовски циклус", супротстављајући симболе части и лојалности насупрот издаји, кроз ликове Милоша Обилића и Вука Бранковића. Ти мотиви прилагођавани су различитим друштвено-политичким околностима. Значење ових мотива зависи од њихове интерпретације – било да је реч о културној, духовној, политичкој или некој другој сврси.

Развој и опстанак идеје Косовског завета не би били могући без неговања културе сећања и памћења, која представља један од најважнијих ресурса за постојање и очување колективног духа једног народа. Премда је историјски ток времена учинио да се идеје Косовског завета сведу на ниво симбола разумљивијих појединцу, односно народу, суштина предања остала је очувана кроз различите историјске околности. Његова форма прилагођавала се тим околностима, не мењајући притом суштину нити основну намену.

Појам културног памћења, према Јану Асману (Jan Assmann), односи се првенствено на дугорочно очување одабраних догађаја, личности и ритуала као тачке идентификације заједнице, што је видљиво на примеру Косовског завета чије симболичко значење је настајало управо кроз „чинове памћења" који су континуирано понављани кроз историју (Assmann 2011).

Да се констатовати да су кључни елементи Косовског завета верност вери, жртва и очување заједништва, који уједно представљају и темељ очувања српског народа.

II. КОСОВСКИ ЗАВЕТ КАО ИСТОРИЈСКО-ДУХОВНИ КОНЦЕПТ

Главни духовни симболи Косовског завета – избор Царства небеског и страдање које води ка васкрсењу, симболично представљено као Часни крст, били су главни канали очувања завета. Косовски завет опстао је захваљујући томе што је тако велики и значајан историјски догађај, какав је била Косовска битка и личности везане за њу, превео у универзалне етичке симболе.

Дуготрајно усмено преношење идеја Косовског завета, уз епску драматизацију догађаја, очувало је кључне моралне поруке на којима се заснива посткосовско памћење и наслеђе.

Поред народног памћења, најзначајнији институционални носиоци који су заслужни што је Косовски завет преживео више векова без директног „уплива" државе јесу манастири и цркве, док су значајну улогу имале литургија, као обредна пракса и епска поезија, посебно „Косовски циклус" као облик преношења традиције.

Тек у 19. веку, са ширењем штампане књиге и модерног школства, односно ширењем просветитељства код Срба које је стигло са извесним закашњењем у односу на европско, идеје Косовског завета бивају преточене у књиге и постају препознатљиви национални канон. Несумњив значај за српско просветитељство дао је апостол српског просветитељства, Доситеј Обрадовић, који је од просветитељских идеја, упућујући на важност читања и образовања, па до позива на национално буђење, српски народ настојао да просветли указујући на неизмеран значај очувања културе и знања (Глигорић 2026: 397, 406). Иако Доситеј није експлицитно, нарочито не у својим раним делима, развијао идеју Косовског завета, он ју је, заправо, својим револуционарним деловањем на крају свога живота, односно учешћем у Првом српском устанку, значајно потврдио у њеном општем контексту, као своју могућу идеју водиљу ка путу слободе. О томе сведоче не само његова жртвовања сопственог иметка у корист устанка и одрицања од удобног завршетка живота у залеђу Трста већ и сама његова прерана смрт, будући да се тешко разболео приликом своје последње дипломатске мисије у Букурешту и по повратку у Србију умро.

Колико су идеје Косовског завета имале важну улогу у животу српског народа указује и чињеница да се усмено предање очувало и преносило око пет векова.

Трајност очувања предања очитује се кроз преображај пораза у моралну победу (Трифуновић 1968). Историјско-духовни аспект завета, који претходи

његовој политичкој и безбедносној инструментализацији, ослања се на теолошку садржину и идеје Косовског завета које су вековима преношене, док трансформацијом нису добиле нову безбедносну сврху.

Развој Косовског завета, као историјско-духовног концепта, отпочео је кроз усмено предање, посредством епских песама, као и кроз црквену писану реч, односно књижевност. Средњовековни писци, пре свих патријарх Данило III, супруга кнеза Лазара, кнегиња Милица, као и монахиња Јефимија, врло брзо након Косовске битке настојали су да канонизују лик кнеза Лазара. Тако је у делу Данила III „Слово о кнезу Лазару" јасно истакнута идеја Косовског завета, која се очитује кроз речи кнеза Лазара својим витезовима: „Назовимо се војницима Христовим, страдалницима побожности, упишимо се у књиге живота, не поштедимо телеса наша у борењу, да бисмо [...] светле венце примили". Јединство заветне заједнице посебно се испољава у речима које Христовим војницима приписује Данило III: „Ми смо налик на једно људско биће и гроб нека нам један буде, и једно поље пут нашу са костима узме, да би нас едемска села у сјају дочекала" (према Кинђић 2024: 928–929).

Због немерљивог доприноса Данила III у настанку идеје Косовског завета, књижевни критичар Милан Кашанин карактерише га као једног од „главних иницијатора и активних учесника у стварању култа кнеза Лазара као светитеља и као мученика". Као писац који је „претежно у идејама", патријарх „са пуно ласкања" похвално пише не само о владару самодршцу већ и о војводама и њиховим војницима. То је посебно видљиво у говору кнеза Лазара пред Косовску битку који приликом обраћања војводама и војницима истиче: „Болови доносе славу, и трудом се стиче мир", на шта војници узвраћају: „Не штедимо себе... Умримо, да вечно живимо" (Кашанин 1975: 312, 317–320).

Данилова улога у стварању Лазаревог култа имала је за циљ стварање државничке идеологије, која се очитује кроз ревизију интелектуалне својине српског друштва после битке на Косову пољу. Франк Кемпфер сматра да се на тај начин настојало утицати на колективну свест српског народа, којег је требало духовно и морално уздићи након распада његовог моћног царства (Кемпфер 1975: 265–269).

Управо светост Христових витезова, на челу са Светим кнезом Лазаром, изнедрила је трајну духовну присутност Косовског предања уткану у српски етнос. У временима када је српски народ повремено бивао ускраћен образованим свештеницима, Косовски култ прераста у „праву народну религиозну културу", која почиње да врши „животну функцију религије", те тако постаје „права кичма народног виталитета" (Дворниковић 2023: 148).

Важно је истаћи да се Косовско предање усадило не само у свест српског народа православне вероисповести већ и римокатоличке и исламске вере (Гавриловић 2019: 353). Наиме, у 19. веку бег Хусеин Градашчевић, звани Змај од Босне, предводио је побуњене босанске муслимане у сукобу

са турским трупама на простору „Косова". На тај начин, поистоветио се са српским витезовима који су се на истом месту сукобили са војском султана Мурата, настојећи да освети кнеза Лазара и уједно да Турцима пркоси због укидања племићких и јањичарских привилегија у Босни. Истраживачи тог догађаја забележили су песму коју су Градашчевићеви ратници, сједињени муслимани и Срби из Босне, певали идући у Бој на Косово 1831. године: „Ми идемо на Косово равно, / Где нам стари славу изгубише, / Стару славу прађедовску", уверени да ће „на пољу Косову / Ил' изгубит' вјеру и јунаштво", или победити душманина и „у Босну вратити се славно" (Симеуновић 2019: 165, 183–184).

Важни почетни елементи у настанку и обликовању Косовског завета налазе се у списима кнегиње Милице, супруге кнеза Лазара, деспота Стефана Лазаревића, њиховог сина, као и монахиње Јефимије. Кнегиња Милица у свом спису „Удовству мојему женик" је посредством историјског догађаја, односно Косовског боја, прва означила кнеза Лазара као светог, преобликовавши тако свој лични бол због губитка мужа у духовно и религијско знамење памћења жртве и очувања вере, које ће постати једна од основа Косовског завета.

Такође, прва српска књижевница, Јелена Мрњавчевић, односно монахиња Јефимија, саставила је и својом руком на покрову намењеном ћивоту кнежевом извезла Похвалу кнезу Лазару (1402), која се сматра једним од најзначајнијих дела српске средњовековне књижевности, а уједно је и „први књижевни састав једне жене из нашег народа" (Удружење универзитетски образованих жена 1936: 16–18).

У Похвали је монахиња указала на општу народну жалост која је задесила српску земљу и њен народ:

> Тугом су многом здружена вољена ти чеда [...]
> Но ако си и прешао из живота овога,
> скрби и болезни чеда својих знаш,
> и као мученик слободу имаш пред Господом,
> преклони колена пред Владиком који те венчао,
> моли да многолетни у добру живот
> вољена ти чеда проводе богоугодно.

Такође, овим путем, Јефимија упућује молбу кнезу Лазару за помоћ Србији којој, како наводи, треба помоћ светих ратника и војника, преклињући га речима: „дођи, дакле, у помоћ нашу, ма где да си" (Јефимијина похвала б. г.).

Поред епских песама из косовског циклуса, помоћу којих се у српском народу чувала свест о некадашњој држави и слободи српског народа, Косовски завет је временом постајао кључни инструмент очувања српске етничке посебности, одржања државотворних амбиција у Српској православној цркви и народу, снажан подстрек патриотизму и слободарству,

надахнуће за појединачне и колективне побуне и устанке српског народа, чиме је кроз историју добијао на све већој важности. У 19. веку, Косовско предање је нарочито актуелизовао Петар II Петровић Његош који у свом делу „Горски вијенац" (Његош 2025: 75) лик Милоша Обилића обилато користи као богочовечански симбол витештва наводећи:

О Милоше, ко ти не завиди?
Ти си жертва благородног чувства,
воинствени геније свемогући,
гром стравични те круне раздраба!
Величаство витешке ти душе
надмашује бесмртне подвиге
дивне Спарте и великог Рима;
сва витештва њина блистателна
твоја горда мишца помрачује.

Николај Велимировић са правом примећује да Његош у „Горском вијенцу" само Бога чешће помиње од Милоша Обилића: „После имена Божјега ничије се име у овом делу, изузев учесника драме, не помиње чешће од имена Обилића" (Велимировић 1921: 167).

Снажно наглашавање херојског Обилићевог лика, које је допринело стварању својеврсног култа, било је потпуно у функцији ојачања вредности и важности Косовског завета као моћне покретачке полуге ослободилачке свести и спремности на жртву у широким слојевима народа у временима у којима се српски народ борио за своје коначно ослобођење.

Суштина Косовског завета у Његошевом делу (Његош 2025: 93) приказана је следећим речима:

Нека борба буде непрестана,
нека буде што бити не може...
На гробљу ће изнићи цвијеће
за далеко неко покољење.

Наиме, Његош „борбу непрестану" употребљава као метафизички закон по којем се слобода не добија, већ се за њу треба борити, односно освојити је и бранити. У том смислу, Косовски завет Његош поистовећује са непрекидном борбом за слободу и обнову народа.

Управо кроз Његошева дела завет у 19. веку добија шири ослободилачки карактер којим се легитимизује оружана борба за националну слободу и додатно инспиришу устаници на побуну.

О важности Косовске битке за српски народ писао је и Ентони Смит (Anthony Smith) који у свом делу „Изабрани народи" („Chosen Peoples") указује на улогу жртве предака у стварању и очувању националног идентитета Срба (Smith 2003: 222).

Историја Косовског завета не може се поистоветити са историјом „једне приче" која се одано понавља, већ би пре одговарала интертекстуалној традицији[2] у којој савремени аутори воде дијалог са старијим текстовима. Стога се може рећи да је Косовски завет, повезујући историјско-духовни аспект са државотворним идејама завета, успео да очува не само идентитет српског народа већ и заједништво народа на чијим идејама и почива.

Временску структуру Косовски завет добија кроз вредновање потомка – према томе је ли достојан предака, увезујући на тај начин прошлост, садашњост и будућност. Таква структура је политички моћна и употребљива у савременим политичким консталацијама у сврху добијања политичке превласти над противницима ради наставка „давно започете историјске драме" (Базић 2012).

III. ДРЖАВОТВОРНИ ОКВИР ИДЕЈЕ КОСОВСКОГ ЗАВЕТА

Преласком идеје Косовског завета са религијског на државотворни ниво отвара се простор за њену реинтерпретацију и идеолошку инструментализацију (Самарџић 1990), односно за њено свесно преобликовање ради легитимисања власти и дефинисања спољнополитичког курса, као и за њено коришћење као снажног мобилизацијског ресурса.

Производ модерне државе и модерног национализма је прелазак Косовског завета из духовног у безбедносни концепт, говорећи савременим аналитичким језиком, који то дефинитивно постаје од осамдесетих година 19. века, у складу са војно-ослободилачким амбицијама Србије као државе која је добила међународно признање на Берлинском конгресу 1878. године, након чега је истакла своје захтеве за територијалним проширењем на територије на којима живи српски народ, претварањем територије у носача идентитета. Од тада простор Косова и Метохије заједно са Косовским заветом има улогу носача идентитета, а без завета представља само део територије.

Свето тројство структуре Косовског завета чине свети простор, свето време и свети текст, услед чега је завет много више од историјског сећања.

Процес националног ослобођења и настајање модерне државе у Срба током 19. века очитују се кроз концепт употребе Косовског завета. Од усменог предања, почетком 19. века, Косовски завет прераста у ослободилачку идеологију. Током Првог и Другог српског устанка, завет се користи у сврху политичке и борбене мобилизације. Већ крајем 19. века, Косовски завет индиректно постаје део званичне државне идеологије и образовног система у Срба (Кинђић 2024).

Услед демографских губитака српског народа током буна и већих и мањих устанака од краја 18. до првих деценија 19. века, као и услед неуспелих ратничких покушаја монарха Милана Обреновића, дошло је до извесне онтолошке дестабилизације што је узроковало потребу за већом улогом симболичког

2 Повезивање и умрежавање различитих текстова кроз историју који се тако надовезују један на други.

значаја Косовског завета. Као прекретница у поимању Косовског завета као државотворног концепта може се узети прослава пет векова од Косовске битке – 1889. година. У том периоду Косовски завет се уводи као тематика и у ђачке уџбенике. Током балканских ратова 1912–1913. године, завет добија и војну функцију. Наиме, улазак српске војске на простор „Косова" 1912. године доживљен је као испуњење вишевековног завета, а сам Косовски завет служио је за подизање морала у војничким трупама (Кинђић 2024).

Током Првог светског рата, идеје Косовског завета биле су видљиве кроз мотив оживљавања жртве и страдања војника за више циљеве, односно за Небеско царство. Преобликован из мотива страдања и трпљења у позив на побуну, за време балканских ратова, Косовски завет је досегао идеолошки врхунац. Снажно истицање култа „освете Косова" и испуњења завета остављеног у аманет имало је за резултат снажан мобилизацијски ефекат на становништво. Тако је Први балкански рат (1912), међу српским народом, војском, али и политичком елитом, схватан као свети рат, односно као свети задатак да се испуни завет дат 1389. године.

То је извело на ратно поље и бројне интелектуалце, међу којима песника и дипломату Милана Ракића који је, упркос томе што се у том тренутку налазио на челу Конзуларног одељења Министарства иностраних послова Краљевине Србије, због снажног патриотског осећања, ступио у комитске јединице да би међу првима крочио на тло ослобођене Приштине. Будући да је добро познавао подручје Космета, са својим саборцима је стигао до зграде конзулата, одакле је из подрума извадио црквено звоно које су заједно у порти православне цркве окачили о дрво, а Ракић је имао ту част да први повуче канап да звоно зазвони (Граовац 2020). Религијски оквир Косовског завета Ракић преобликује у патриотски карактер наглашавајући свесну жртву као етичку дужност према прецима ради бесмртности духовног наслеђа, што је видљиво у стиху песме „На Газиместану":

Косовски јунаци, заслуга је ваша
Што последњи бесте. У крвавој страви,
Када труло царство оружја се маша,
Сваки леш је свесна жртва, јунак прави.

Поред осврта на свесну жртву предака, у поменутој песми, Ракић оставља и лични завет:

И данас, кад дође до последњег боја,
Наозарен старог ореола сјајем,
Ја ћу дати живот, отаџбино моја,
Знајући шта дајем и зашто га дајем!

Улазак српске војске на тло Косова и Метохије 1912. године Српска православна црква тумачила је као божанску правду, а српски народ да је Косовски завет испуњен и да је освећено „Косово" (Граовац 2020).

Косовски завет је једино за време балканских ратова био апсолутно кохезивни фактор, који је мотивишуће утицао на мобилизацију целокупног српског становништва, не само из војних редова и обичних људи (сељака), већ и политичке и интелектуалне елите, као и династије ради ослобођења и обнове државности на простору Старе Србије.

Српски народ је вековима успевао да остане на територији Старе Србије, пре свега на Косову и Метохији, одолевајући многобројним изазовима, притисцима, насиљу и прогону, што је посебно било изражено током Другог светског рата, а и касније, па све до данас (Глигорић 2024: 178).

За време Другог светскога рата, и након њега, током периода социјализма, Косовски завет је имао идеолошку улогу да заветне идеје као што су херојска жртва Милоша Обилића и симбол „Видовдана" реинтерпретира зависно од тренутних политичких циљева и околности. У периоду социјализма, комунистички покрет је користио оне елементе завета међу којима је традиција народног отпора која се очитује у Обилићевом лику, али и у преобликовању мотива.

Иначе, корени Видовданског култа сежу у далеку прошлост словенског народа када је зачет и ранохришћански култ Светог Вида. Наиме, хришћански култ Светог Вита (Вида), који је настао седам векова пре расцепа Цркве, у новијој историји, надограђен је култом Светог цара Лазара, тачније узидан је у његове темеље, како би се и на тај начин обезбедило да ни лик кнеза Лазара, а ни Косовски завет не би пали у заборав. У ту сврху формиран је и Видовдански култ који је заправо био, према Жарку Видовићу, „прикривени Косовски завет" (Видовић 1977). Крајем 19. и почетком 20. века, Видовдански култ је прерастао из црквеног и народног оквира у широк политичко-културни симбол (Djokic 2009).

Усвојен као водећи војни и национални празник, улога Видовдана није само одржање континуитета са српском средњовековном државом, већ и указивање на дужност према прецима и потомцима ради очувања српског идентитета и нације.

Стога је поређење Видовдана са палимпсестом одговарајуће у контексту поимања као старог симбола преко којег су исписивана сопствена значења сваке наредне генерације задржавајући суштину „видовданске идеје" (Поповић 1977).

Након Другог светског рата, уследио је период социјализма у тадашњој Југославији током којег не нестаје „косовски" симболизам, али мења своју функцију, односно јавну употребу или статус. Сећање на Косовски завет, односно „Косово" није било забрањено или избрисано, а Газиместан добија монументално обележје 1953. године (Čolović 2024).

Обележавање шест векова од одигравања Косовске битке 1989. године је тадашњу Југославију затекло обузету политичком кризом, а Газиместан је имао изразито политичку симболику, јер је Косовски завет мобилисан у сврху „националног буђења".

Крајем 20. века и почетком 21. века у српском народу, при тумачењу и употреби косовских идеја, примат поново добија етносимболизам.

Улога етносимболизма је посредничка, јер спаја национализам као модеран политички феномен са етничким обележјима која су углавном везана за прошлост, односно традицију (Smith 1999).

У политичке сврхе, идеје Косовског завета се тумаче као скуп знакова и симбола чије значење зависи од интерпретације (Базић 2012). Важну улогу има и етноисторија, што са правом примећује Ентони Смит (Anthony Smith) који указује на значај селективног памћења периода, традиције, те моралних узора, и то у функцији организовања националних симбола у нови политички канон (Smith 1999).

Кључни стубови Косовског завета у изградњи државности су континуитет државности и легитимитета, постављање слободе и достојанства као темеља одржања заједнице, те мобилишућа снага покрета за слободу и ослобођење земље, као и „уставна" улога завета која се преносила усмено, чувајући моралне кодексе части и друштвене норме.

Да се констатовати да се богатство Косовског завета очитује у резултатима његове вишевековне сврсисходности на плану очувања колективног идентитета српског народа, односно континуитета државотворне свести, што је далеко изнад улоге коју неки мит представља код других народа (Симеуновић 2025: 24).

IV. КОСОВСКИ ЗАВЕТ КАО ТЕМЕЉ СТРАТЕШКЕ КУЛТУРЕ

Концепт стратешке културе односи се на потребу људског бића за „културним самоодређењем" и указује на који начин она утиче на политичко понашање друштвене заједнице (Lebow 2008). Овај концепт је први пут употребљен 1977. године, када га је Џек Снајдер (Jack Snyder) извео из ширег концепта политичке културе, ослањајући се на елементе националне културе који се доводе у везу са безбедношћу и одбраном земље, односно њеног народа. Дакле, може се рећи да представља збир идеала и образаца уобичајеног понашања које су учењем или опонашањем усвојили припадници националне стратешке заједнице (Snyder 1977). Колин Грај (Colin Gray) стратешку културу дефинише као трајни културни контекст за који се показало да за одређену нацију у области безбедности и одбране функционише довољно добро (Gray 1984: 29).

Дефиниција српске стратешке културе домаћег аутора, геополитичара Миломира Степића, не односи се нужно и искључиво на Србију, јер је због своје „ширине" примењива и на друге народе. Наиме, она је на „српском идентитетском коду постављен систем континуираног и свеобухватног поимања, промишљања, понашања, дефинисања, планирања, институционализовања и деловања на војнобезбедносном плану ради остваривања српских националних интереса" (Степић 2019: 169).

Кључни обрасци српске стратешке културе односе се на спремност на несразмерну жртву, као и предност праведности циља спрам односа снага (Гроздић 2001).

Под стратешком културом једне земље, односно њеног народа, подразумева се не само скуп дубоко укорењених вредности, веровања и историјских искустава, већ и симболичких наратива који се односе на модалитете приступа једне заједнице или државе питањима рата, мира, безбедности и стратешким националним циљевима. Могло би се рећи да је стратешка култура не само индивидуална и колективна потреба већ и друштвени интерес (Кнежевић 2019: 11).

Ослоњен на духовне симболе, модерни национални симболи Косовског завета бивају преобликовани у нови политички образац ради креирања хомогене „националне свести", што постаје темељ стратешке културе. Централна димензија Косовског завета је стратегија дугог трајања која се очитује у обавези према жртвама предака у обнови државности. Као стална опомена на опасност од унутрашњег раздора који може да доведе до пораза, подсећа фигура Вука Бранковића, која сем тога и симболизује проклетство издаје, иако историјске чињенице то не потврђују. Проклетство издаје и издајника треба да послужи превенцији издаје и снажној осуди издајника националне слободе тако што својом драстичношћу утиче на мноштво у циљу одбацивања чак и помисли на издају као нечег веома морално и политички погрешног, што уз то доноси и срамотни жиг појединцу и његовим потомцима. Појачање те поруке се врши помоћу клетве која је, не само у прошлим већ и у доскорашњим временима, представљала моћан инструмент демонизације грешника, односно предступника. То је једна од идеја Косовског завета које креирају стратешку културу отпорну на притиске, коришћењем не само основне идеје завета већ и помоћу адекватног потпорног инструментаријума.

Поред тога, Српска православна црква се кроз протекле векове показала као моћан чувар стратешке меморије и духовности, а самим тим и идентитета српског народа.

Централне идеје Косовског завета у контексту стратешке културе садржане су у метаполитичким симболима слободе, отпора, националне жртве и суверенитета. Поменуте идеје стратешке културе се могу препознати и у одбрамбеној доктрини Југославије – Општенародној одбрани и друштвеној самозаштити (ОНО и ДСЗ). Та доктрина је у СФРЈ, и поред тога што се првенствено ослањала на класично марксистичко учење и искуство партизанског ратовања, ипак тежила и извесној оригиналности у складу са општим трендом тадашње југословенске социјалистичке доктрине која је настојала да се разликује од стаљинистичких образаца. У те сврхе, општа социјалистичка доктрина је уграђивала у своје поставке и она традиционална залагања, идеје и култове који су јој могли послужити у представљању ње саме као народне, односно ослоњене и на традицију и средства дуготрајне националноослободилачке борбе. Иако је идеолошки приступ тој концепцији подразумевао брисање било које националне или верске наглашености и атрибуције, тежећи огољености употребљивих идеја и добре праксе, оне су бивале бар асоцијативно препознатљиве, што је толерисано ради њиховог ширег и искренијег усвајања од стране маса.

На исти начин се одвијао процес увођења културно-историјског кода отпора у систем одбране. То је значило да је његова стратешка логика имплицитно одражавала кључне идеје Косовског завета, мада денационализоване и лишене религијске димензије, које су биле врло употребљиве у систему одбране сваке државе, па и Југославије. Оне су биле препознатљиве већ кроз забрану капитулације прописану Уставом СФРЈ из 1974. године. Забрана се односила на сваког грађанина, сваки орган или сваку команду, а њоме се забрањивало потписивање или признање капитулације или окупације земље. Морални принципи и част су имали предност над прагматичном рачуницом капитулације. Такође, један од сегмената друштвене самозаштите односио се на заштиту унутрашње кохезије, што је за циљ имало да превентивно делује против унутрашњег подривања, а у интересу унутрашњег јединства као кључног услова опстанка.

Могло би се рећи да је стратешка култура СФРЈ била одређена идејом да је одбрана обавеза и право сваког лица/заједнице, те је посматрана као продужетак самоуправног социјализма. Дакле, у случају напада на земљу, доктрина је налагала прелазак на асиметрични, односно герилски рат, позивајући се на обилићевски подвиг у Косовској бици, а који се односио на укљученост апсолутно читавог становништва. На тај начин, идеја Косовског завета је генерализована без позива на њу, у највећој могућој мери синхронизована са задацима и могућностима одбране релативно мале и, у случају напада, највероватније слабије земље, ради постизања што већег патриотског, скоро надчовечанског напора. Међутим, иако је прећутно искоришћен за потребе социјалистичке доктрине, Косовски завет ипак није никада званично уздизан од стране власти, напросто зато што је третиран као црквени и националистички мит који је, самим тим, био потенцијални извор опасности према учењу социјализма. Да није било тако, Косовски завет не би опстао. Овако, он је био препознатљив и близак, иако се није могао званично именовати.

Косовски завет, као један од елемената српске стратешке културе, је динамички скуп вредности, традиције и симбола обликованих у циљу испуњења дефинисаних националних интереса, те правовременог одговора државе на безбедносне претње. У модерно доба, Косовски завет функционише као образац стратешког мишљења који треба да буде резилијентан на савремене информационе и хибридне претње.

У ствари, ово доба комуникационих технологија, у којем прете различите опасности политичке манипулације, показује сву вредност Косовског завета као упоришта самосвести појединца и колектива, не само о некада досегнутој, већ и као вечно инспиративној сопственој величини. Као такав, Косовски завет може бити образац отпора манипулативним техникама измене свести о важности националне безбедности, указујући шта свака нација треба да сматра вредним очувања, где поставља границу између корисности и принципа и на који начин памћење предака претвара у обавезу према будућим генерацијама (Видовић 2021).

ЗАКЉУЧАК

Косовски завет је, од свог зачетка до данас, углавном имао функцију приближавања и уједињавања српског народа, а каткад је служио и у сврху његовог раздвајања и подстицања на сукобе. Кроз различите историјске околности одговарао је захтевима епохе тако што је нудио духовну утеху у околностима када је био потребан мир и јачање колективног идентитета, док је у приликама када је било потребно заштити и очувати територијални, а самим тим и национални интегритет, служио држави.

Повремено утичући на унутрашњу политику, Косовски завет је понекад био пројектован као идеолошки штит очувања националног јединства и територијалног интегритета Србије у сложеним међународним односима.

Заветне идеје, зачете у усменом предању и у црквеним списима, након 1389. године, као духовни концепт тек у 19. веку добиле су облик националне идеологије. Преношење тих идеја кроз векове почивало је на институционалним носиоцима духовности, на првом месту цркви, а од 19. века идеје Косовског завета почињу да живе и у пројектима државних установа Србије.

Стога, класификовати Косовски завет у један од непроменљивих концепата није могуће, будући да су његова улога и сврха кроз историју попримале обрисе и елементе датих околности и догађаја. Ипак, док за део заједнице и стручне јавности Косовски завет представља апсолутно аутентично духовно наслеђе и темељ националног идентитета у Срба, за друге је реч о обичном „политичком миту" чија је функција кроз историју углавном била испољавана у мобилизацијске сврхе.

Вишеслојни симболички комплекс Косовског завета опстаје вековима, а његови конкретни садржаји бивају променљиви и подложни критици, јер критичност не значи изостанак памћења, већ се може тумачити као савеснији облик односа према наслеђу.

Да је Косовски завет и тајног и пријемчивог карактера, потврђује његов „живи" историјско-духовни концепт који је „отвореног типа", тако да свака епоха оставља траг у складу са актуелним друштвено-политичким околностима. Завет, при томе, не супротставља историјски, духовно-културни и политички аспект, већ их повезује уз аманет да сви аспекти остану раздвојени, поштујући историјске чињенице, духовну симболику и традицију, као и различитост модерних тумачења косовских идеја.

ИЗВОРИ

Јефимијина похвала б. г.: „Јефимијина похвала Св. кнезу Лазару". Српски православни манастир Раваница, Епархија браничевска. https://ravanica.rs/zitija/jefimijina-pohvala-sv-knezu-lazaru/.

Његош 2025: Петар Други Петровић Његош. *Горски вијенац.* Београд: PortaLibris.

Ракић 2018: Милан Ракић. *Песме.* Београд: Порталибрис.

ЛИТЕРАТУРА

Assmann 2011: Jan Assmann. *Cultural Memory and Early Civilization.* Cambridge: Cambridge University Press.

Базић 2012: Јован Базић. „Улога Косовског мита у обликовању српског националног идентитета". *Српска политичка мисао*, 38(4), 253–271.

Велимировић 1921: Николај Велимировић. *Религија Његошева*. Београд: издање С. Б. Цвијановића.

Видовић 1977: Жарко Видовић. *Његош и Косовски завет.* Београд: Институт за књижевност и уметност.

Видовић 2021: Жарко Видовић. *Срби и Косовски завет у новом веку.* Београд: Српски научни центар.

Видовић 2025: Жарко Видовић. *Историјска свест српског народа*. Београд: Catena Mundi.

Гавриловић 2019: Данијела Гавриловић. „Косовски мит у српској култури и историји". Филозофски факултет у Приштини, књ. XLIX(2), 341–360.

Глигорић 2024: Мирослава Глигорић. „Принудно исељавање Срба са Косова и Метохије од 1941. године до 90-их година 20. века". *Ми и други кроз визуру Косова и Метохије. Књ. 2: Политикологија, право, социологија и комуникологија*. Ур. Марина Мијатовић и Борис Бурсаћ. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић; Београд: Академија за националну безбедност, 171–180.

Глигорић 2026: Мирослава Глигорић. „Доситеј Обрадовић као интелектуални номад". *Баштина*, св. 68, вол. 36, 397–407.

Граовац 2020: Срђан Граовац. „Ослобођење Косова 1912. године". Културни центар Новог Сада, 30. 5. 2020.

Gray 1984: S. Colin Gray. „Comparative Strategic Culture". *Parameters, Journal of the US Army War College*, XIV(4).

Гроздић 2001: Борислав Гроздић. *Православље и рат.* Београд: НИЦ Војска.

Дворниковић 2023: Владимир Дворниковић. *Душа Балкана.* Београд: Catena Mundi.

Djokic 2009: Dejan Djokic. "Whose Myth? Which Nation? The Serbian Kosovo Myth Revisited". In: J. M. Bak et al. (eds.), *Uses and Abuses of the Middle Ages: 19th–21st Century*, 17. Munich: Wilhelm Fink, 215–233.

Eliade 2004: Mircea Eliade. *Aspekti mita*. Zagreb: Demetra Atenej.

Златковић 2008: Бранко Златковић. „Грех и проклетство у усменим казивањима о српској револуцији (1804–1815)". *Српско усмено стваралаштво*. Ур. Ненад Љубинковић и Снежана Самарџија. Београд: Институт за књижевност и уметност, 323–346.

Кашанин 1975: Милан Кашанин. *Српска књижевност у средњем веку.* Београд: Просвета.

Кемпфер 1975: Франк Кемпфер. „Почетак култа кнеза Лазара". *О кнезу Лазару.* Београд: Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, 265–271.

Кинђић 2024: Зоран Кинђић. „Косовски завет". *Социолошки преглед*, 4, vol. LVIII, 920–951.

Кнежевић 2019: Милош Кнежевић. „Појам и појава стратешке културе – однос стратегије и културе: чему стратешка култура?". *Војно дело*, 8, 9–31.

Lebow 2008: Richard Ned Lebow. *A Cultural Theory of International Relations.* UK: Cambridge University Press.

Михаљчић 1989: Раде Михаљчић. *Лазар Хребељановић: историја, култ, традиција.* Београд: БИГЗ.
Милошевић-Ђорђевић 2000: Н. Милошевић-Ђорђевић. *Од бајке до изреке.* Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
Поповић 1977: Миодраг Поповић. *Видовдан и часни крст.* Београд: Слово љубве.
Рељеп 1976: Јелка Рељеп. *Прича о боју Косовском.* Зрењанин: Центар за културу; Нови Сад: Филозофски факултет.
Самарџић 1990: Радован Самарџић. *Косовско опредељење: историјски огледи.* Београд: Српска књижевна задруга.
Симеуновић 2019: Драган Симеуновић. *Историја српске политичке мисли – Нови век.* Нови Сад: Православна реч.
Симеуновић 2025: Драган Симеуновић. „Косовски мит као део и чувар српског духовног идентитета". *Личност у савременом свету: идентитет, хетерономија и насиље – случај Косово и Метохија*. Ур. Ивана Раловић и Соња Шљивић. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић; Београд: Академија за националну безбедност; Симферопољ: КФУ В. И. Вернадски, 21–33.
Smith 1999: Anthony Smith. *Myths and Memories of the Nation.* Oxford: Oxford University Press.
Smith 2003: Anthony Smith. *Chosen Peoples.* UK: Oxford University Press.
Snyder 1977: Jack L. J. Snyder. *The Soviet Strategic Culture: Implications for Limited Nuclear Operations.* Santa Monica: Rand Corporation.
Степић 2019: Миломир Степић. „Геополитички темељи српске стратешке културе". *Војно дело*, год. 71, бр. 8/2019, 166–180.
Трифуновић 1968: Ђорђе Трифуновић. *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и Косовском боју.* Крушевац: Багдала.
Удружење универзитетски образованих жена 1936: *Удружење универзитетски образованих жена.* „Монахиња Јефимија – The Nun Euphemia". Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије.
Čolović 2024: Ivan Čolović. "The Kosovo Myth in Modern Serbia: Its Functions, Problems, and Critiques". Belgrade: Heinrich Böll Stiftung.

Miroslava GLIGORIĆ

KOSOVO COVENANT – FROM A HISTORICAL TO A SECURITY CONCEPT

Summary

The aim of the paper is to establish the importance of the Kosovo Covenant as a historical and spiritual concept for maintaining the awareness of the Serbian people about their ethnic uniqueness, the achieved historical freedom, the importance of the people, the importance of achieving freedom even at the cost of the greatest sacrifice, and especially as a permanent factor encouraging the renewal, and then the preservation of their own state. As such, it cannot be reduced to a myth, since it is also characterized by a distinctly pragmatic, state-building dimension. Special emphasis is given to the

security function of the Kosovo Covenant through a series of examples from our history, which show the extent to which it contributed to the rise of patriotism, fighting spirit and self-sacrifice of the Serbian people, as well as the condemnation of national betrayal, and thus to national security as a whole. The Kosovo Covenant is also a crucial foundation of the strategic culture, not only of the state of Serbia but of the Serbian people as a whole. The conclusion is that the Kosovo Covenant is not only a concept of self-preservation that has played an important role in the struggle of the Serbian people for freedom and statehood throughout history, but that it also has great importance in modern times, primarily in terms of preserving and further improving national security. The scientific methods used in the paper are the historical-comparative method and content analysis.

Keywords: Kosovo Covenant, historical-spiritual concept, concept of security, Serbian people, Serbian Orthodox Church, strategic culture, statehood, self-sacrifice, freedom, national security.

УДК 334.722(497.115)

Прегледни рад

*Љиљана Ј. АРСИЋ**

Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици
Економски факултет

*Анђелка В. ПИНДОВИЋ***

Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици
Економски факултет

ПОСТКОНФЛИКТНА ЕКОНОМИЈА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ: УЛОГА МАЛИХ И СРЕДЊИХ ПРЕДУЗЕЋА (МСП) У ПРОЦЕСИМА ЕКОНОМСКЕ ОБНОВЕ И ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА

Апстракт: Постконфликтна друштва суочавају се са различитим економским, институционалним и демографским изазовима који значајно утичу на могућности њихове обнове и дугорочног развоја. У том контексту, мала и средња предузећа (МСП) представљају један од кључних покретача локалне економске активности, запошљавања и јачања отпорности заједница. Циљ рада је да сагледа улогу МСП у процесима економске обнове и одрживог развоја на Косову и Метохији, са посебним освртом на специфичности постконфликтног окружења. Рад анализира изазове са којима се ова предузећа суочавају, укључујући институционална ограничења, отежан приступ финансијским ресурсима, демографске промене и безбедносне факторе, али и потенцијале које поседују у подстицању предузетништва, очувању економске активности и унапређењу квалитета живота локалног становништва. Такође, у раду се истиче потреба за обликовањем подстицајних развојних политика усмерених ка јачању сектора малих и средњих предузећа, препознатог као једног од кључних носилаца постконфликтног опоравка и одрживог развоја.

Кључне речи: постконфликтна економија, Косово и Метохија, мала и средња предузећа (МСП), економска обнова, одрживи развој.

* ORCID 0000-0002-3582-8161, ljiljana.arsic@pr.ac.rs
** ORCID 0000-0002-3972-4933, andjelka.tripkovic@pr.ac.rs

УВОД

„Мир није само одсуство рата, већ врлина која извире из снаге духа."
Барух Спиноза

Постконфликтним се могу означити друштва која су у блиској прошлости прошла кроз оружани конфликт (Rulska-Kuthy 2023). Међутим, наведени појам не подразумева да су престанком оружаних дејстава нестале и све друштвене противречности. Линдберг и Орхуела (Lindberg, Orjuela 2014) постконфликтна друштва одређују као друштва која су након оружаног конфликта достигла одређени облик мира, наглашавајући да различити облици конфликта могу наставити да постоје и након формалног окончања рата. У том смислу, постконфликтност је оправданије разумети као прелазно и структурно сложено стање између оружаног конфликта и одрживог мира, него као једноставан временски период који аутоматски наступа окончањем оружаног сукоба. Прекид непосредног насиља представља почетну претпоставку мира, док се дугорочна стабилизација остварује континуираним процесом обнове институција, економских односа, друштвеног поверења и развојних могућности. Јохан Галтунг (Galtung 1969), норвешки социолог и математичар, правећи разлику између негативног и позитивног мира, указао је на то да се мир не може свести само на одсуство непосредног насиља, већ захтева и превазилажење структурних услова који производе неједнакост, ускраћеност и друштвену нестабилност. У постконфликтним друштвима, оптерећеним последицама конфликта и друштвеним поделама, изградња мира и суживота једна је од основних претпоставки одрживе стабилизације, али се издваја и као неповољан друштвени и институционални изазов (Nikolić-Ristanović 2015). Adekanye (1997) постконфликтну транзицију посматра као вишедимензионалан процес у којем су војна, политичка, психосоцијална, хуманитарна и економска питања тесно повезана. Другим речима, оружани сукоб може бити окончан, а друштво и даље суочено са слабошћу институција, незапосленошћу, сиромаштвом, ограниченим економским могућностима и недовољном способношћу привреде да становништву обезбеди одрживе изворе егзистенције. На сложеност односа економског развоја и безбедности указује и Мишев, тврдећи да „сам развој економије не гарантује безбедност, чак ни поседовање одређених ресурса, који су често сам узрок конфликта" (Mišev 2022: 8). Економски раст, стога, може бити неопходан елемент опоравка, с тим да његови ефекти остају ограничени уколико нису праћени институционалном консолидацијом, социјалном стабилизацијом и обновом друштвеног поверења. Овакво становиште добија додатну економску димензију у приступу Амартија Сена (Sen 1999) према којем суштину развоја не одређује искључиво раст производње или дохотка, него проширивање стварних могућности људи да делују, стварају и остварују живот који имају разлога да вреднују. Посматрана из те перспективе, економска обнова постконфликтног друштва

подразумева више од повратка привреде на ниво активности који је постојао пре конфликта. На специфичност овог процеса указује и Грацијана дел Кастиљо (del Castillo 2016), истичући да се економска реконструкција у постконфликтним условима разликује од уобичајених развојних процеса.

Наведене карактеристике постконфликтне трансформације посебно су значајне за простор Западног Балкана, чији су политички, економски и институционални токови у великој мери обликовани наслеђем сукоба, распадом некадашњег заједничког државног простора и дуготрајним процесима друштвене и економске транзиције. Постконфликтна друштва Западног Балкана остају заробљена у ономе што теоријска литература све чешће назива *мнемоничким ратовима*, ратовима сећања који се воде унутар и између етнонационалних заједница, у условима у којима формални мир коегзистира са супстанцијалном непомиреношћу (Risojević 2024: 67). У последње три деценије у региону су се одвијали интензивни процеси политичке, економске и друштвене трансформације – од периода изражене нестабилности и оружаних конфликата до развоја различитих облика регионалне сарадње и економског повезивања. Ипак, наслеђе конфликата није у потпуности превазиђено, оно се непрекидно и транспарентно одражава кроз политичке и институционалне тензије, неуједначен економски развој, миграционе токове, демографске промене и различите облике просторне и социјалне неравномерности. Сходно томе, Западни Балкан јесте простор у којем се преплићу процеси стабилизације и развоја са последицама ранијих друштвених подела и нерешених структурних проблема (Šekarić 2021; Трипковић 2024). Управо та двострукост, постојање видљивог напретка, али и трајних развојних ограничења, чини овај регион релевантним за проучавање односа између постконфликтне стабилизације и економског развоја. Унутар тако постављеног регионалног оквира, Косово и Метохија представљају посебно сложен простор за анализу постконфликтне економске обнове. Како Трипковић (2024: 35) наводи:

> Бећковићева синтагма „Косово – најскупља српска реч" и казивање Владике Николаја да је Косово и Метохија „наша народна Голгота, али у исто време и наше народно васкрсење, духовно и морално" подробно објашњавају да је ова територија епопеја историје и времена, и огледало националног, историјског и културолошког идентитета српског народа. Са првим трајним насељавањем Срба у VII веку, области Косова и Метохије прожете су деликатним периодима и историјским дешавањима, од попришта српско-византијских сукоба, продора Стефана Немање до Липљана, оснивања Хвостанске епархије, владавине Немањића, па све до српско-турских ратова, великих сеоба, балканских ратова, Првог и Другог светског рата, што је косовско поље и метохијску земљу сврстало као централни стуб српског модерног идентитета.

Усвајањем Резолуције 1244/99 Савета безбедности Уједињених нација, под којим су Косово и Метохија стављени под међународни протекторат,

креирани су многобројни изазови, позитивни и негативни, који су утицали на демократизацију и привредни развој на овим просторима (Mijačić i dr. 2017; Трипковић 2024). Драматизација етничких, политичких и међунационалних односа, праћена сукобима и скрнављењем српске културне баштине, уместо дугорочног мира и благостања, довела је до привременог и/или прикривеног завршетка ратних сукоба, а живот српског народа у јужној покрајини Републике Србије изложен је бесцињности и надању, страху и срећи, али и жељи за миром, са једне стране, и великим незадовољством, са друге стране (Трипковић 2024). Оваква продужена политичка и друштвена неизвесност неминовно се одражава и на економску сферу, имајући у виду да стабилност привредних токова превасходно зависи од предвидивости институционалног и правног окружења. У условима недовољно усаглашених институционалних механизама, могућности дугорочног пословног планирања, инвестирања и развоја привредних субјеката постају додатно ограничене. Изостанак потпуне административне и економске интеграције малих и средњих предузећа (у даљем раду: МСП) у систем Привремених приштинских органа, уз искљученост из система Републике Србије и изостанак ефективних мера подршке надлежних државних органа одрживом развоју привреде у општинама са већински српским становништвом, додатно отежавају ионако лоше економске прилике на овим просторима (Janjić 2017). Недовршен процес нормализације односа, заједно са последицама упитне приватизације и ограниченим приступом капиталу, обликује сложено пословно окружење у којем МСП на Косову и Метохији остварују своју економску активност.

Полазећи од наведеног, предмет овог рада јесте улога МСП у процесима постконфликтне економске обнове и одрживог развоја Косова и Метохије, са посебним освртом на економске и институционалне услове њиховог пословања, кључна развојна ограничења и могућности јачања њиховог доприноса привреди. Основни циљ рада јесте да се, на основу релевантне научне литературе и расположивих секундарних података, сагледа положај сектора МСП, идентификују фактори који ограничавају његов развој и процене потенцијали МСП за стварање запослености, јачање приватне иницијативе, повећање економске отпорности и подстицање дугорочног одрживог развоја. Посебна пажња усмерена је на однос између постојећих развојних ограничења и политика и мера које могу допринети снажнијем активирању потенцијала овог дела привреде.

Методолошки, рад се заснива на анализи и синтези релевантне домаће и међународне научне литературе, као и на дескриптивној и компаративној анализи расположивих секундарних статистичких и институционалних података. Након уводних разматрања, у првом делу рада анализирају се теоријске основе постконфликтне економије Косова и Метохије, као и њене економске и институционалне специфичности. Други део посвећен је положају МСП у привреди Косова и Метохије, њиховим развојним изазовима и мерама подршке, док се у трећем делу разматрају МСП као чинилац економске обнове и одрживог развоја Косова и Метохије.

ПОСТКОНФЛИКТНА ЕКОНОМИЈА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ: ТЕОРИЈСКИ ОКВИР, ЕКОНОМСКЕ И ИНСТИТУЦИОНАЛНЕ СПЕЦИФИЧНОСТИ

Косовскометохијски део Републике Србије има важан геополитички и геостратешки положај, при чему ова област јесте „срце Балкана", а Балкан, као европско-азијска карика, један је од битнијих региона на глобалном плану (Степић 2020; Трипковић 2024). Представљен као српски Гордијев чвор, живот Срба на Косову и Метохији подређен је, како сталним тежњама Републике Србије за аншлусом Косова и Метохије и државотворним аспирацијама Привремених приштинских органа, тако и свакодневном борбом за опстанак и идентитет у контексту мултиетничког окружења (Трипковић 2024). Бавећи се косовским питањем, Бранко Хорват истицао је да је „Косово и Метохија најгушће насељена територија Југославије, што објашњава глад за земљом којом се плаћа било која цијена" (Horvat 1989: 182), док се из пера Данијела Естулина сазнаје „да до агресије на нашу државу није дошло из „хуманитарних разлога", већ је постојао план разградње Југославије" (Ђокић, Стошић 2022: 202), чиме су потврђене негативне реперкусије глобализације као феномена данашњице и тежње да се загосподари ограниченим ресурсима (Трипковић 2024).

Вишевековно преплитање политичких, верских, културних и друштвених процеса учинило је Косово и Метохију простором на којем се историјско наслеђе не може у потпуности одвојити од савремених политичких и економских процеса. Пекмез (Pekmez 2001) указује на низ препрека које усложњавају реконструкцију овог простора, међу којима издваја недостатак демократске традиције, насиље и апартхејд, несигурност регионалних модела етничке коегзистенције, присуство архаичних друштвених образаца, транзицију без јасно видљивих резултата и проблеме у динамици пружања хуманитарне помоћи. Последице конфликата нису се исцрпеле у непосредним материјалним губицима, оне су утицале на структуру економских подстицаја, функционисање тржишта рада, токове капитала, институционалне односе и могућност дугорочног привредног планирања. У том смислу, конфликт није само догађај који прекида економску активност; његове последице могу постати саставни део начина на који привредни субјекти процењују ризик, доносе инвестиционе одлуке и одређују временски хоризонт сопственог пословања. На сложеност таквог окружења указује и Ђурић , која Косово и Метохију, годинама након окончања рата и успостављања међународне управе, а имајући у виду проблеме неодрживе економије, распрострањеност различитих облика криминала и недовољно развијене институције, описује као „аномично, постратно друштво" (Đurić 2012: 137), потврђујући тиме да економски опоравак није могуће издвојити из ширег процеса друштвене и институционалне стабилизације. У случају Косова и Метохије, наведена обележја постконфликтног окружења испољавају се кроз истовремено присуство економске нестабилности, институционалне недовршености и зависности

развојних процеса од спољних извора подршке. Због тога се економски опоравак овог простора не може посматрати само кроз обнову производње и инфраструктуре, већ и кроз способност институција и привредних субјеката да створе услове за дугорочно одрживу економску активност. Колијер и Хефлер (Collier, Hoeffler 2004) наводе да апсорпциони капацитет постконфликтних економија расте тек након почетних година, што упућује на то да су за успех обнове пресудни, како обим расположивих ресурса, тако и време, начин и институционални капацитети њиховог коришћења. Лемаи-Ебер и Муршид (Lemay-Hébert, Murshed 2016) економску димензију постконфликтне изградње на Косову и Метохији анализирају кроз однос између међународног присуства, извора прихода и институционалног развоја. Наиме, исти аутори (Lemay-Hébert, Murshed 2016: 517) указују да је међународно присуство, поред непосредних стабилизационих ефеката, произвело несамерљиве последице по локалну економију.

У другој половини XX века, нарочито током социјалистичког периода, привредна структура Косова и Метохије била је ослоњена на велика друштвена и јавна предузећа, док је приватно предузетништво заузимало знатно скромније место у укупној економској активности. Значајан део производних и привредних капацитета био је концентрисан на рударско-металуршко-хемијски комбинат „Трепча, Фероникл, Косововино, Косметпут, Житопромет, Пећку пивару, Фабрику шавних цеви у Урошевцу и Ски-центар Брезовица. Ова предузећа су током дужег периода имала важно место на домаћем и међународном тржишту, док су промене настале након 1999. године, укључујући преношење управљања над већинским делом привредних капацитета на Привремену мисију Уједињених нација на Косову (УНМИК), битно измениле услове њиховог пословања, услед чега нису успела да поврате ранији економски положај и финансијску снагу (Трипковић 2024).

Промена привредне структуре постаје уочљивија почетком деведесетих година, када се, упоредо са процесима својинске трансформације, интензивира оснивање приватних предузећа. У наредним годинама број поменутих предузећа континуирано расте, све до оружаних сукоба 1999. године. Иако се углавном радило о малим привредним субјектима, са ограниченим капиталом и малим бројем запослених, њихово све веће присуство постепено је доприносило јачању улоге приватног сектора у локалној економији. Међутим, развој приватног сектора одвијао се у изразито неповољном економском амбијенту. Санкције, поремећаји робних и услужних токова, висока инфлација и шире последице политичке кризе ограничавали су могућности стабилног пословања, док су на Косову и Метохији таква ограничења била додатно појачана безбедносном нестабилношћу и свакодневним конфликтима.

Година 1999. представљала је, стога, прекретницу у економском и институционалном смислу. О последицама таквог преокрета Трипковић пише да је „након 1999. године остао оштар подсетник на пословање

предузетника и крхки мир који им је нарушен, а негативни ефекти довели су до тога је да њихово пословање остало на маргинама између жеље за успехом и великих потешкоћа које су биле итекако видљиве" (Трипковић 2024: 39). Тодоровић и аутори, такође, наводе:

> Економске последице биле су несагледиве. Процењује се да је штета износила преко 100 милијарди долара. Уништене су рафинерије, електране, мостови, железнички чворови и фабрике, чиме је Србија „гурнута" у дубоку рецесију. Пораст незапослености, инфлација, сиромаштво и масовна миграција обележили су прву деценију XXI века. Привредна структура земље трајно је девастирана, а многе фабрике никада нису обновљене. (Тодоровић и др. 2025: 394)

Након установљавања међународне управе Уједињених нација 10. јуна 1999. године, успостављена је УНМИК администрација, која је у оквиру поверених овлашћења имала важну улогу у обликовању новог институционалног и економског оквира, укључујући и процес приватизације предузећа на Косову и Метохији (Давидовић 2016). Управо је приватизација постала једно од најосетљивијих питања постконфликтне економске трансформације. Давидовић приватизацију на Косову и Метохији одређује као *sui generis* случај који произилази из специфичног статуса територије на којој је тај процес спровођен, а посебан проблем представљају процена вредности капитала и спорна имовинскоправна питања. Наративно, Едвард Тавил је имовинска права на Косову и Метохији описао као „уклето наслеђе једног народа у транзицији" (Tawil 2009: 1) На сложеност власничких односа указује и Коровилас (Korovilas 2006: 326), који положај предузећа повезује са нерешеним питањем власништва, наводећи да је у почетним фазама приватизације примењиван модел дугорочног уступања предузећа приватним инвеститорима, чиме је непосредно решавање питања коначног власништва било одложено. Да сама промена власничке структуре није била довољна за остваривање очекиваних развојних резултата показују Добра и Де Вриес (Dobra, de Vries 2016), који су, анализирајући приватизацију спроведену у специфичном постконфликтном институционалном окружењу, закључили да „процеси приватизације нису донели позитивне ефекте који су били очекивани од такве политике" (Dobra, de Vries 2016: 25). Незадовољавајуће исходе аутори доводе у непосредну везу са институционалним контекстом, посебно указујући на спровођење приватизације без претходно успостављених одговарајућих институција, законодавног оквира и јасно дефинисане стратегије (Dobra, de Vries 2016: 25–26). Отуда се приватизација на Косову и Метохији не може посматрати једнолично као промена власничке структуре, већ као део ширег процеса постконфликтне економске трансформације, чији су исходи зависили од политичког, правног и институционалног окружења у којем је тај процес реализован.

Посматрано у ширем контексту, развој приватног сектора, стварање стабилног институционалног система и јачање способности привреде да самостално генерише доходак и инвестиције представљају међусобно условљене процесе. Постконфликтна економска обнова Косова и Метохије не своди се само на поновно успостављање економских активности након конфликта, него обухвата и изградњу услова у којима привредни субјекти могу да послују, инвестирају и развијају се у дугорочно предвидљивијем економском окружењу.

МАЛА И СРЕДЊА ПРЕДУЗЕЋА У ПРИВРЕДИ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ: ПОЛОЖАЈ, РАЗВОЈНИ ИЗАЗОВИ И МЕРЕ ПОДРШКЕ

Акт о малим предузећима за Европу (Small Business Act for Europe) усвојен је у јуну 2008. године и одражава политичку вољу Европског савета да препозна централну улогу МСП и систематизује је у кохерентан оквир за државе и кандидате за Европску унију, често препознате као постконфликтне регионе (European Commission 2008). Циљ ове уредбе јесте побољшање основног предузетничког приступа у друштву и јачање принципа „прво мисли на мале" у европским политикама и администрацији. Развој МСП условљен је променама које данас настају у економији и друштву, стављајући у први план човека, његово знање, информисаност, креативност, што захтева брзу адаптацију и флексибилност самог предузећа (Ožegović, Sajfert 2009). Извештаји Светске банке потврђују да МСП обухватају 90% свих предузећа у свету, као и више од 50% радне снаге широм света, а само формална категорија истих остварује до 40% националног дохотка у економијама у развоју (World Bank 2023). Јакшић и Вуковић (Jakšić, Vuković 2021) истичу да МСП на Косову и Метохији своје најинтензивније активности спроводе на територији општина у којима се налазе (на северу Косова и Метохије), као и у општинама јужно од Ибра са већинским српским становништвом. Овакво окружење утиче и на привредну активност, будући да су могућности пословања српских привредника сужене, а њихово деловање је, пре свега из практичних разлога, у значајној мери везано за средину у којој живе или за друге средине са већински српским становништвом (Младеновић, Бојичић 2021). Даље, наведени аутори у истом раду коментаришу да се жене на Косову и Метохији одлучују за послове као што су трговина на мало и мања производња (производња хране и услужних делатности које не захтевају превише напора), а за мушки пол резервисан је транспорт, већа производња, трговина на велико и друге делатности које запошљавају више радника. Према Трипковић:

> Неразрешени друштвени, економски и социјални односи, као последица недефинисаног политичког стања, ограничавају развој МСП на Косову и Метохији, наметнувши им терет антагонизма и потребу за

> регистрацијом у двојаком систему, систему који одобрава Република Србија и систему Привремених институција самоуправе у Приштини. Постојање „институционалног дуализма", које је у контраиндикацијама са правилима и прописима које је успоставила Привремена административна мисија Уједињених нација на Косову (United Nations Mission in Kosovo – UNMIK) на Косову и Метохији, а одобрио Савет безбедности, МСП доводи у пат позицију. Изостанак потпуне административне и економске интеграције МСП у систем Привремених приштинских органа, уз искљученост из система Републике Србије и изостанак ефективних мера подршке надлежних државних органа одрживом развоју привреде, додатно отежавају ионако лоше економске прилике на овим просторима (Трипковић 2024: 39).

Републички завод за статистику Републике Србије од 1999. године не располаже појединим подацима за АП Косово и Метохија, због чега они нису обухваћени у укупним статистичким подацима за Републику Србију. С тим у вези, не постоји јединствена и свеобухватна званична статистичка база на основу које би се могао прецизно утврдити број, структура и економска снага привредних субјеката који послују на овом простору. Додатну тешкоћу представља специфичан институционални оквир њиховог пословања, будући да се привредни субјекти региструју и послују у различитим административним системима, што отежава њихово јединствено статистичко обухватање и међусобно поређење. Значајну основу за сагледавање обима и просторне расподеле привредне активности у српским срединама пружа анализа Јаковљевића и Мијачића (2021). Према резултатима њиховог истраживања, на подручју десет општина са већински српским становништвом евидентирано је укупно 6.440 привредних субјеката, од којих се 3.735 налази у четири општине на северу Косова и Метохије, а 2.705 у шест општина јужно од Ибра (Табела 1). Наведени подаци указују на изражену просторну неуједначеност привредне активности у српским срединама, а број привредних субјеката знатно варира између појединих општина. Такве разлике могу се довести у везу са величином локалног тржишта, демографским потенцијалом, структуром привредних делатности и различитим условима за развој предузетништва (Јаковљевић, Мијачић 2021). Ипак, податке о броју регистрованих привредних субјеката потребно је тумачити са извесном резервом, јер сама регистрација не пружа потпун увид у обим и континуитет њихове економске активности. Стога број регистрованих субјеката представља важан показатељ присуства и просторне расподеле предузетничке активности, али не и довољну основу за процену њене стварне економске снаге. Посебну карактеристику пословања МСП на Косову и Метохији чини њихова изражена осетљивост на политичке и институционалне поремећаје који могу утицати на токове робе, снабдевање и трошкове пословања. Трипковић указује да политичке тензије могу довести до прекида ланаца снабдевања и додатно угрозити стабилност пословања малих и средњих предузећа (в. Трипковић 2024: 84–85).

Такав положај посебно долази до изражаја код привредних субјеката који зависе од увоза сировина, репроматеријала или робе са тржишта Републике Србије. Увођење такси на робу из Републике Србије и Босне и Херцеговине 2018. године, које су накнадно повећане на 100%, довело је до ограничења увоза одређених производа и сировина и повећања транспортних трошкова, чиме су додатно усложњени услови пословања локалних привредних субјеката (Трипковић 2024: 85).

Табела 1: Густина насељености и густина привредних субјеката по општинама на Косову и Метохији

Општина	Површина	Број становника	Густина насељености	Број предузећа	Густина предузећа на 100 становника
Северна Митровица	11	29.460	2.678	727	2.47
Звечан	122	16.650	136	874	5.25
Лепосавић	750	18.600	25	1.428	7.97
Зубин Поток	335	15.200	45	664	4.37
Грачаница	131	10.675	81	1.245	11.66
Штрпце	247	6.949	28	970	13.96
Ново Брдо	204	6.729	33	418	6.21
Партеш	183	1.787	98	10	0.56
Клокот	24	2.556	107	30	1.17
Ранилуг	77	3.866	50	20	0.52
Укупно	**1.920**	**112.469**	**58.6**	**6.440**	**5.7**

Извор: Јаковљевић, Мијачић 2021.

Услови у којима се преплићу различити административни и регулаторни системи могу повећавати трошкове пословања, отежавати приступ програмима подршке и стварати додатну неизвесност приликом доношења инвестиционих одлука. За МСП такво оптерећење може бити посебно изражено, будући да она, за разлику од великих пословних система, најчешће располажу ограниченијим финансијским и кадровским ресурсима за прилагођавање сложеним административним процедурама. Царинска и трговинска ограничења, двоструке пореске обавезе, проблеми регистрације и отежан приступ тржишту представљају неке од проблема који усложњавају њихово пословање на овом простору (Трипковић 2024). У таквим условима, мере подршке не би требало ограничити искључиво на међународну помоћ, већ их усмерити и ка решавању конкретних локалних проблема, олакшавању приступа финансијским средствима и стварању повољнијих услова за пословање.

МСП КАО ЧИНИЛАЦ ЕКОНОМСКЕ ОБНОВЕ И ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ

У постконфликтним условима значај МСП не исцрпљује се у њиховом учешћу у структури привреде, с обзиром на то да она могу имати знатно ширу улогу у поновном успостављању локалних економских токова, стварању запослености и постепеном јачању економске самосталности становништва. Ова функција долази до изражаја у срединама у којима је деловање великих привредних система ограничено, инвестициона активност недовољна, а могућности запошљавања сужене. Истражујући предузетништво у српским срединама на Косову и Метохији, Јакшић и Вуковић истичу да предузећа представљају „снажан катализатор реконструкције целокупног друштва" (Jakšić, Vuković 2021: 217), посебно у срединама са неизвесним политичким и институционалним оквиром. Значај МСП за економску обнову огледа се, пре свега, у могућности стварања нових радних места и самозапошљавања. За локалне заједнице са ограниченом понудом радних места, оснивање и развој МСП могу представљати један од начина активирања расположиве радне снаге и стварања извора прихода унутар саме заједнице. Истраживање производње шарског сира у општини Штрпце показује конкретан потенцијал таквог модела. Младеновић и Бојичић утврдиле су да половина испитаних произвођача разматра одређени облик проширења производње, док се сточарство и производња сира, уз одговарајућу техничку и финансијску подршку, препознају као могућност за самозапошљавање локалног становништва (в. Младеновић, Бојичић 2018: 938). Младеновић и Бојичић производњу шарског сира непосредно повезују са опстанком становништва Сиринићке жупе и развојним потенцијалом општине Штрпце, при чему указују и на могућност повезивања пољопривредне производње са даљим развојем туристичких капацитета (в. Младеновић, Бојичић 2018: 929). На тај начин локални производ престаје да буде искључиво средство егзистенције појединачног домаћинства и може постати основа ширег локалног ланца вредности који обухвата производњу, прераду, трговину и услуге.

Сличан развојни потенцијал препознаје се и у пољопривреди и задружном организовању. Максимовић и други аутори указују да пољопривредне задруге, поред своје непосредне економске функције, могу имати значајну улогу у развоју српских локалних заједница на Косову и Метохији, укључујући повећање запослености и побољшање животног стандарда становништва (в. Максимовић и др. 2015: 136). Задружно организовање у том контексту може допринети повезивању малих произвођача, лакшем снабдевању производним инпутима, организованијој преради и пласману производа, чиме се умањују ограничења која произилазе из малог обима појединачне производње (Максимовић и др. 2015: 136–148). Могућности развоја постоје и у недовољно искоришћеним природним и производним

ресурсима. Бојичић и Трипковић указују да ресурсни потенцијал пољопривредног сектора на Косову и Метохији није довољно искоришћен, при чему посебно истражују могућности развоја органске производње (Bojičić, Tripković 2022: 549). Према резултатима истраживања, 34.7% испитаника из пет округа на Косову и Метохији исказује намеру да прошири производњу, али истовремено указује на недостатак одговарајућих услова за њено остваривање, док значајан део испитаника показује интересовање за додатно стручно усавршавање. Као важне предуслове даљег развоја издвајају финансијску подршку газдинствима и изградњу стабилног тржишта органских производа, што би допринело већој стабилности и конкурентности производње (Bojičić, Tripković 2022: 558–559).

Међутим, за дугорочни допринос МСП економској обнови није довољно само њихово оснивање и одржавање минималног нивоа активности. Кључно питање постаје способност предузећа да пређу границу просте егзистенције и створе услове за раст. Управо на ту разлику указују Јакшић и Вуковић, чији резултати показују да је проширење тржишног домета кључни фактор повећања пословне активности испитаних предузећа (Jakšić, Vuković 2021: 215). Истовремено, аутори утврђују да ограничено локално тржиште, нелојална конкуренција, административне препреке и високи трошкови могу предузећа задржати на нивоу пословања усмереног ка самом опстанку (Jakšić, Vuković 2021: 215). У том смислу, један од најзначајнијих предуслова трансформације МСП из субјеката који обезбеђују егзистенцију у предузећа способна да генеришу раст јесте проширење тржишта. Резултати споменутих аутора (Jakšić, Vuković 2021: 217–218) показују да предузећа у српским срединама препознају ширење тржишног домета као једини реалан и одржив начин развоја пословне активности. Аутори наглашавају значај иновативних активности и способности предузећа да своје производе и услуге прилагоде тржишној тражњи, указујући истовремено да је без проширења локалног, регионалног или ширег тржишта тешко обезбедити опстанак и пословни успех МСП (Jakšić, Vuković 2021: 217–218). Иновације, међутим, не треба посматрати само као увођење нових технологија. У условима малих локалних привреда оне могу подразумевати и развој нових производа, унапређивање постојећих начина производње, боље паковање и брендирање, повезивање произвођача, примену дигиталних канала продаје и излазак на нова тржишта. Отуда се допринос МСП одрживом развоју може посматрати на више међусобно повезаних нивоа, и то:

1. *економска димензија* огледа се у стварању прихода, запослености, нове вредности и локалних тржишних токова;

2. *социјална димензија* огледа се у могућности обезбеђивања егзистенције и самозапошљавања становништва;

3. *просторна и демографска димензија* испољава се кроз одржавање економске активности у срединама у којима су могућности запошљавања и инвестициони потенцијали ограничени.

У пољопривредним и руралним срединама овоме се придружује и могућност одрживијег коришћења локалних природних ресурса, очувања традиционалне производње и њеног повезивања са прерађивачким, трговинским и туристичким активностима (Максимовић и др. 2015; Младеновић, Бојичић 2018; Бојичић, Трипковић 2022).

Ипак, бројност МСП сама по себи не представља гаранцију одрживог економског развоја. Предузећа чије је пословање ограничено на уско локално тржиште и минималан ниво репродукције могу бити изузетно важна за егзистенцију домаћинстава, али њихова способност да генеришу ново запошљавање, инвестиције и продуктивност остаје ограничена. Зато развојна политика треба да буде усмерена не само на оснивање нових предузећа, него и на јачање капацитета постојећих МСП да прошире тржиште, повећају продуктивност, унапреде знања и вештине, уведу иновације и успоставе чвршће везе са другим привредним субјектима. Управо се на тој тачки прави суштинска разлика између економије опстанка и економије развоја. Посматрано из перспективе постконфликтне обнове Косова и Метохије, МСП имају потенцијал да делују као један од механизама постепеног јачања локалне економске отпорности. Њихов највећи развојни значај не произилази само из чињенице да постоје и запошљавају одређени број људи, већ из способности да локалне ресурсе повежу са тржиштем, створе нове изворе дохотка, подстакну самозапошљавање и постепено проширују обим економске активности. За остваривање таквог потенцијала неопходно је створити услове у којима ће МСП бити у могућности да опстанак претворе у раст, а раст у дугорочно одрживу економску активност.

ЗАКЉУЧАК

Анализа постконфликтне економије Косова и Метохије показује да економска обнова овог простора остаје снажно условљена политичким, институционалним, безбедносним и имовинскоправним специфичностима. Последице дуготрајне нестабилности, недовршених институционалних процеса, ограниченог приступа капиталу и различитих административних оквира непосредно се одражавају на услове пословања, посебно у срединама са већински српским становништвом. У таквом окружењу МСП имају двоструку улогу: са једне стране, изложена су бројним развојним ограничењима, док са друге представљају један од најважнијих носилаца локалне економске активности, запошљавања, самозапошљавања и очувања привредних токова.

Расположиви подаци указују на значајно присуство привредних субјеката у српским срединама, али и на изражене разлике у њиховој просторној заступљености и условима пословања. Сам број регистрованих предузећа, међутим, није довољан показатељ њихове стварне економске снаге. Од пресудног значаја су способност опстанка на тржишту, могућност ширења пословања, приступ финансијским средствима, повезивање са ширим

тржиштима и јачање производних и управљачких капацитета. Посебан потенцијал постоји у пољопривреди, преради, задружном организовању, локалним производима и другим делатностима које могу активирати расположиве ресурсе и створити нове изворе прихода.

Унапређење положаја МСП захтева координисане мере усмерене на смањење административних и регулаторних оптерећења, лакши приступ финансирању, подршку проширењу тржишта и јачање стручних и предузетничких капацитета. Посебну пажњу потребно је усмерити на развој локалних ланаца вредности, повезивање пољопривреде, прераде, трговине и туризма, као и на подршку предузећима која имају потенцијал за раст и ново запошљавање. Истовремено, неопходно је унапредити систем прикупљања и праћења података о привредним субјектима, како би будуће мере економске политике биле засноване на реалним развојним потребама. Кључни изазов, стога, није само очување постојеће предузетничке активности, већ стварање услова у којима ће МСП моћи да пређу из позиције економског опстанка у позицију стабилног раста. Управо у том прелазу лежи њихов најзначајнији потенцијал да допринесу јачању локалне економске отпорности, запошљавању и дугорочно одрживом развоју Косова и Метохије. Адам Смит је рекао „Ниједно друштво не може бити напредно и срећно ако је велики део његових чланова сиромашан и несрећан" (Smith 1976: 96).

ЛИТЕРАТУРА

Adekanye 1997: J. 'Bayo Adekanye. "Arms and Reconstruction in Post-Conflict Societies". *Journal of Peace Research*, 34(3), 359–366.

Bojičić, Tripković 2022: Radica Bojičić, Anđelka Tripković. „State of Organic Production in Kosovo and Metohija – Great Perspective or Idea Without the Future". *Economics of Agriculture*, 69(2), 549–566.

World Bank 2023: World Bank. "Small and Medium Enterprises (SMEs) Finance". https://www.worldbank.org/ext/en/topic/competitiveness/small-and-medium-enterprises-smes-finance. [25. 5. 2026].

Galtung 1969: Johan Galtung. "Violence, Peace, and Peace Research". *Journal of Peace Research*, 6(3), 167–191.

Давидовић 2016: Сандра Давидовић. „Модели приватизације друштвених предузећа на Косову и Метохији под окриљем УНМИК администрације". *Политичка ревија*, 4(50), 115–132.

del Castillo 2016: Graciana del Castillo. "Economic Reconstruction and Reforms in Post-Conflict Countries". *Building Sustainable Peace: Timing and Sequencing of Post-Conflict Reconstruction and Peacebuilding*. Eds. Arnim Langer and Graham K. Brown. Oxford: Oxford University Press, 51–71.

Dobra, de Vries 2016: Bardhyl Dobra, Michiel S. de Vries. "Privatization in an Adverse Institutional Context: The Case of Kosovo". *NISPAcee Journal of Public Administration and Policy*, 9(1), 9–30.

Ђокић, Стошић 2022: Небојша Ђокић, Небојша Стошић. „Потенцијални ресурси за развој циркуларне економије у АП Косово и Метохија". *Осми међународни*

научни скуп „Туризам: актуелни проблеми и перспективе развоја – туристичка привреда и повезане теме", 21–24. септембар, 199–223

Đurić 2012: Slađana Đurić. "Kosovo and Metohija in the Aftermath of the War: Social and Security Parameters". *Социолошки преглед*, 46(2), 137–162.

European Commission 2008: Commission of the European Communities. "'Think Small First': A 'Small Business Act' for Europe". COM(2008) 394 final. Brussels, 25 June 2008. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52008DC0394. [25. 5. 2026].

Јаковљевић, Мијачић 2021: Јована Јаковљевић, Драгиша Мијачић. *Анализа стања привреде у српским срединама на Косову*. Београд: Институт за територијални економски развој – InTER. https://osfwb.org/wp-content/uploads/2024/11/Analiza-stanja-privrede-u-srpskim-sredinama-na-Kosovu.pdf. [25. 5. 2026].

Jakšić, Vuković 2021: Krsto M. Jakšić, Adrijana J. Vuković. "Entrepreneurship in Serbian Enclaves in Region of Kosovo and Metohia: Post-Conflict Situation and Possible Moderating Function of Small Enterprises Regulation". *Баштина*, 55, 203–222.

Janjić 2017: Dušan Janjić. „Normalizacija – unapređenje političkih i makroekonomskih uslova za poslovanje između Srbije i Kosova". *Prevladavanje prepreka za poslovanje i normalizacija*. Beograd: Forum za etničke odnose.

Collier, Hoeffler 2004: Paul Collier, Anke Hoeffler. "Aid, Policy and Growth in Post-Conflict Societies". *European Economic Review*, 48(5), 1125–1145. DOI: https://doi.org/10.1016/j.euroecorev.2003.11.005

Korovilas 2006: James P. Korovilas. "Is Privatisation in Post-conflict Kosovo Possible?". *Comparative Economic Studies*, 48(2), 326–350.

Lemay-Hébert, Murshed 2016: Nicolas Lemay-Hébert, Syed Mansoob Murshed. "Rentier Statebuilding in a Post-Conflict Economy: The Case of Kosovo". *Development and Change*, 47(3), 517–541.

Lindberg, Orjuela 2014: Jonas Lindberg, Camilla Orjuela. "Corruption in the Aftermath of War: An Introduction". *Third World Quarterly*, 35(5), 723–736.

Максимовић и др. 2015: Горан Максимовић, Божидар Милошевић и Виолета Бабић. „Пољопривредне задруге као фактор развоја српских енклава на Косову и Метохији". *Аграекономика*, год. 44, бр. 68, 136–148.

Mijačić i dr. 2017: Dragiša Mijačić, Jovana Jakovljević, V. Vlašković. *Lokalne samouprave na severu Kosova: igrokaz „između dve vatre"*. Beograd: Institut za teritorijalni ekonomski razvoj – InTER.

Mišev 2022: Goran Ž. Mišev. *Faktori uspešnog razvoja država i njihove implikacije na bezbednost* (doktorska disertacija). Beograd: Univerzitet u Beogradu – Fakultet bezbednosti.

Mladenović, Bojičić 2018: Maja Mladenović, Radica Bojičić. "Production of Šar Cheese – Development Opportunity for Štrpce Municipality". *Economics of Agriculture*, 65(3), 929–942.

Младеновић, Бојичић 2021: Маја Младеновић, Радица Бојичић. „Анализа ставова привредника из српске заједнице на Косову и Метохији о Мини Шенген иницијативи". *Значај Мини Шенгена за евроинтеграције Западног Балкана*, Међународни научни скуп, 12–13. новембар 2021.

Nikolić-Ristanović 2015: Vesna Nikolić-Ristanović. "Communication about the Past and Reconciliation: Lessons from the Western Balkan". *Restorative Justice*, 3(2), 188–211.

Ожеговић, Сајферт 2009: Лазар Ожеговић, Звонко Сајферт. *Предузетништво*. Нови Сад: Факултет за економију и инжењерски менаџмент, 2009.

Pekmez 2001: Juan Pekmez. *The Intervention by the International Community and the Rehabilitation of Kosovo*. Geneva: Centre for Applied Studies in International Negotiations – CASIN.

Risojević 2024: Boris Risojević. „Identitet, sećanje i kolektivna trauma: kritička refleksija postkonfliktnih društava Zapadnog Balkana". *Critical Reflections: Journal of Philosophy and Social Sciences*, 2(1), 67–83.

Rulska-Kuthy 2023: Agnieszka M. Rulska-Kuthy. "Post-conflict Societies". *Encyclopedia of Quality of Life and Well-Being Research*. Ed. Filomena Maggino. Cham: Springer, 5338–5341.

Sen 1999: Amartya Sen. *Development as Freedom*. New York: Alfred A. Knopf.

Smith 1976: Adam Smith. *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. Oxford: Clarendon Press

Степић 2020: Миломир Степић. „Косово и Метохија: геополитички аспекти брзог решења и замрзнутог конфликта". *Национални интерес*, 38(2), 7–30.

Tawil 2009: Edward Tawil. *Property Rights in Kosovo: A Haunting Legacy of a Society in Transition*. International Center for Transitional Justice – ICTJ.

Тодоровић и др. 2025: Војислав С. Тодоровић, Слободан Љ. Петровић и Ратко Љ. Љубојевић. „Косово и Метохија између идентитета и геополитике: од НАТО агресије до савремених медијских и политичких наратива". *Личност у савременом свету – идентитет, хетерономија и насиље – случај Косово и Метохија*. Ур. Ивана Раловић и Соња Шљивић. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић; Београд: Академија за националну безбедност; Симферопољ: КФУ В. И. Вернадски, 387–408.

Трипковић 2024: Анђелка В. Трипковић. *Људски капитал и економски аспекти развоја орїанске йољоїривредне йроизводње на Косову и Метохији*. Докторски рад. Косовска Митровица: Економски факултет Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици.

Horvat 1989: Branko Horvat. *Kosovsko pitanje*. 2. dopunjeno izdanje. Zagreb: Globus.

Šekarić 2021: Nevena Šekarić. „Zapadni Balkan: između konflikta i stabilnosti". *Regionalna bezbednost: pristupi, elementi, dinamika*. Ur. Nevena Šekarić i Vladimir Trapara. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu, 133–159.

Ljiljana ARSIĆ
Anđelka PINDOVIĆ

POST-CONFLICT ECONOMY OF KOSOVO AND METOHIJA: THE ROLE OF SMALL AND MEDIUM-SIZED ENTERPRISES (SMES) IN THE PROCESSES OF ECONOMIC RECOVERY AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Summary

Post-conflict societies face a range of economic, institutional, and demographic challenges that significantly affect their prospects for recovery and long-term development. In this context, small and medium-sized enterprises (SMEs) represent one of

the key drivers of local economic activity, employment, and community resilience. The aim of this paper is to examine the role of SMEs in the processes of economic recovery and sustainable development in Kosovo and Metohija, with particular emphasis on the specific characteristics of the post-conflict environment. The paper analyzes the challenges faced by these enterprises, including institutional constraints, limited access to financial resources, demographic changes, and security-related factors, as well as their potential to foster entrepreneurship, preserve economic activity, and improve the quality of life of the local population. The paper also highlights the need to design supportive development policies aimed at strengthening the SME sector, recognized as one of the key drivers of post-conflict recovery and sustainable development.

Keywords: post-conflict economy, Kosovo and Metohija, small and medium-sized enterprises (SMEs), economic recovery, sustainable development.

УДК 37.035:172.4(73:569.3)

Original scientific paper

*Ali KHALIL**
Community College of Rhode Island, U.S.

LESSONS FROM THE PAST: HOW EDUCATION PRESERVES THE NATIONAL IDENTITY

Abstract: Education has a powerful impact on shaping national identity. The complex nature of societies, nations, and cultures requires a robust and inclusive national curriculum that enriches democratic values and raises a generation of knowledgeable citizens. More profoundly, peace education becomes far more significant for national healing when conflicts arise—bridging gaps, narrowing ideological chasms, and offering an effective national remedy for current and future generations. In response to the conference's theme of "(Un)forgotten roots: Kosovo and Metohija in historical, artistic, political and security frameworks" this paper highlights the American experience in resolving internal conflicts. It shares lessons in identity and its healing power after a series of historical, cultural, and political crises. The paper also offers the American peace education as a model for creating a curriculum that represents all voices. The purpose is to offer stakeholders a roadmap to design an educational model that promotes economic opportunities, democratic values, and national cohesion in Kosovo.

Keywords: higher education, educational policy, peace education.

HISTORICAL BACKGROUND

Global conflicts constitute a significant part of human history. In a way, admittedly, they reflect the nature of human tendencies and the thirst for power among megalomaniac leaders and despotic governments. The tragic consequences of such dynamics and the heavy price in human casualties further necessitate the existence of local, national, and international mechanisms that preclude—or at least—alleviate the impact of civil conflicts on ordinary citizens. Lessons from the American experience in finding what it means to be an American and the consecutive conflicts in places such as Vietnam have catapulted the American educational system into a different world of what it was initially designed for. It is a world where the role of education is not only to teach skills and prepare a trained workforce for a stronger and more

* ORCID 0009-0007-9292-3089, akhalil1@ccri.edu

competitive economy, but also to advocate for, achieve, and protect peace. The outcome was the birth of peace education.

Historically, and informally, anti-war student clubs started to emerge in the United States in the 1860s during the American Civil War era and "students participated in anticonscription campaigns" (Peterson 1972: 131). Although these sentiments did not formally create an educational curriculum, they certainly established a vision for further activism that would lead to the establishment of a pre-World War I peace organization in the United States: The American School Peace League.

In 1908, the American School Peace League emerged as the product of a decades-long American vision for promoting international cooperation and pacifist study courses in schools. It came not only as a reaction to the casualties of the American Civil War, but also as a formal step toward instilling the values of peace and resolving conflicts through cooperation instead of violent interventionism on the global stage. Its founder, educator and pacifist, Fannie Fern Phillips Andrews, established core objectives for the league. Within the United States, the league created a series of courses in citizenship and history to be taught at elementary schools across the country. The objective was to raise a generation that is fully aware of the tragic human errors that led to wars and conflicts and to teach ways to avoid the reoccurrence of such tragedies—especially after a brutal civil war, whose actual death toll is still debated by scholars of American history to this day. In addition, the league had an international mission: leading both teachers and students in the United States to understand and embrace,

> the importance of educating public opinion toward a better international understanding and the substitution of law for war as a means for settling international disputes. (The American School Peace League 1915: 409)

In emphasizing "the historical and ethical development of international relationships" and the importance of teaching children the values of American ideals and "maintaining amicable relations between the United States and other countries" through education, the league's mission strongly resonated among the American public (The American School Peace League 1915: 409). As a result, in 1912, the league's educational materials began to be widely distributed to American schools through the U.S. Bureau of Education. The observance of Peace Day in the schools, a school activity the league encouraged, along with numerous peace-related, educational materials to be taught in schools, reached "every State in the Union, besides many foreign countries" (Andrews 1912: 198).

The evolution of peace education in America continued, and in 1948, Manchester University established the first undergraduate peace studies program in the United States (Harris 1990). The birth of this peace education program became the bedrock for further waves of instilling the values of peace among pupils in the United States and inculcating the peace approach to resolving conflicts between the United States and the world's family of nations.

These waves were genuine efforts to shape and strengthen an effective peace curriculum. Arguably, they were also reactions to the historical failures of the human experience in preventing major wars and the immense human cost they brought forth—including the American Civil War (1861–1865), World War I (1914–1918), and World War II (1939–1945) (Withers 1945; Duroselle 1962; Keene 2021). These wars and their disastrous consequences have prompted many thinkers and educators to rethink the role of education and to redesign a curriculum that, at least in part, promotes the values of peace, global citizenship, freedom, and democracy.

The voices of intellectual figures such as John Dewey, who is dubbed the "Father of [American] Progressive Education," which, in turn, has influenced what we now call peace education, fueled America's desire to reshape the role of education in preventing and resolving conflicts domestically and internationally (Hopkins 2017: 60; John Dewey and Education n.d.). Understanding the deep impact of a peace curriculum, and chagrinned by two world wars, Dewey "directed much of his time and energy to the study of peace education in America" (Howlett 1978: 39). Dewey's voice and the efforts of intellectuals who believed in the power of peace education continued during the Civil Rights era—offering a blueprint for prominent leaders, such as Dr. Martin Luther King Jr., to fight for freedom and equality through arguments and defeat violence through non-violent means. On this subject, Adam Fairclough opines that the "1960s witnessed two of the most profound social movements of twentieth-century America: The Civil Rights Movement and the protests against American participation in the war in Vietnam"—two powerful forces that deeply shook the American consciousness and further necessitated the growth of the peace movement in the United States (Fairclough 1984: 19).

These historical trends have, at each phase, developed and gradually grown into a powerful educational model for peace that contributed to national cohesion within the United States and beyond. The case of Lebanon is a testimony to the effectiveness of the American model for peace education and its application beyond the borders of the United States as presented in the following section.

THE AMERICAN PEACE EDUCATION MODEL AND THE CASE OF LEBANON

America is a global superpower. Therefore, it is able to project influence globally, not only economically and militarily, but also culturally and educationally. In the context of peace education, one of the most salient examples of the American model for peace education and its impact on national cohesion is the case of Lebanon—a geographically small country in the Middle East with an incredibly rich culture and a complex social, political, and ethnic mix.

Like the United States, Lebanon had its share of internal conflicts that shaped its current system and national identity. The brutal civil war that began in 1975 and ended in 1990 (Wenger, Denney 1990) offered a grim picture of how,

even in geographically small countries, civil unrest over sectarian and ethnic lines can be cultivated to serve the political agendas of powerful figures within and beyond the boundaries of the turmoiled country. Lebanon's rich religious and sectarian mixture can be a reliable source of power and beauty, as is the case in America. However, if not cultivated and framed within the lines of peace, democracy, citizenship, and the rule of law, this collage of ethnic and sectarian mix can breed chaos and destruction, as the case was during Lebanon's fifteen-year civil war. Lebanon's civil war was so complex and multi-sided: a fight between Christians and Muslims; a fight between Maronite Christians and other Christian denominations; a fight between Shiites and Sunnis; a fight between Christians and Druze, a small religious minority that largely resides in Lebanon and southern Syria; and a fight between Lebanon and its neighbors (Wenger, Denney 1990). A cursory read of such short sentences could bring about a feeling of intensity, let alone the events themselves that displaced a large percentage of Lebanon's population within and outside its borders—sparking a regional conflict that later brought in Lebanon's neighbors and their respective international backers into a brutal manifestation of the domino effect.

What made the picture even more complex is Lebanon's strategic location: it sits on the Mediterranean—offering a connection between the Middle East and Europe through the sea and serving as a route for trade and international relations between East and West. These qualities established Lebanon as a significant country where many global powers had strategic interests—including France during the colonial period and the United States as the current world hegemon, sinking more teeth and claws into already exhausted flesh. The length of Lebanon's fifteen-year civil war only made the country's recovery longer, more tedious, more costly, and more complex. The aftermath was arguably, in itself, another long war, albeit without bullets, bombs, and artillery. It was a war for drawing the demarcations of political power within the country; a war for establishing an inclusive government that provides all citizens equal rights and responsibilities within its new constitution; and a war for rebuilding a devastated infrastructure and a badly diminished, post-war economy. In short, it was a struggle for finding and re-defining national identity and what it means to be Lebanese, regardless of ethnic, sectarian, and religious backgrounds. Most importantly, it was a fight for establishing mechanisms that would prevent a repeat of the tragedies of Lebanon's civil conflict, and one of these mechanisms was a reliable American model for peace education.

PEACE EDUCATION IN LEBANON

Since its independence, national pride in Lebanon has been noteworthy. In 1920, half a century before the beginning of the civil war, Lebanese-American poet and author Kahlil Gibran declared in a prosaic essay, "You have your Lebanon, and I have my Lebanon," in a jab at the corrupt establishment in Lebanon

that obfuscated the beautiful Lebanon he knew (Naimy 1974: 59). It was a protest against the divisive politics that threatened the Lebanese people's sense of national pride and their own sense of belonging to their rich heritage and homeland. Still holding on to Kahlil's inspirational words and learning from the tragedies of its own civil conflict, post-war Lebanon turned its attention not only to re-building the country's devastated infrastructure, but also to finding preventive ways to protect a recovering nation. Using school curricula, civic programs, and community initiatives that define national identity and preserve civic cohesion, Lebanon found the American model for peace education to be a reliable path for these goals.

Specifically, Lebanon developed civic education curricula that promote the values of acceptance of others under the national banner of Lebanon as a collective nation of many ethnic and religious populations. In a paper that investigates the fragmentation of history textbooks in Lebanon's post-war era, Hourani underscores Lebanon's "need for unitary and cohesive history curricula to promote peaceful co-existence and the acceptance of 'Others'" (Hourani 2017: 266). A significant part of the healing process, then, lies in seeing history through the same lens and viewing the present and the future from a unified national vision, not through the lenses of ethnocentrism and blind sectarianism. Education's function here is to teach the Lebanese population about one Lebanon instead of a multitude of ethnic-based groups of fragmented, smaller Lebanons, so to speak. This step begins with viewing history from the same perspective and seeing one nation through the same set of eyes.

Importantly, the significance of Lebanon's investment in civics education stems from the nation's understanding of the influence of this subject on the current and future generations. In essence, understanding civics means understanding the rights and responsibilities of each citizen toward the state—a state that offers a collective vision for what it means to be Lebanese. Civics education also means understanding the laws and regulations of the roles that citizens play in shaping their state while respecting the underlying unique traditions and customs for each religious and ethnic group. On this notion, Al-Akl Khoury opines that, "[w]hen civics is not taught, citizens may unwittingly find shelter under different umbrellas, rather than the one large umbrella of their nation: Lebanon" (AL-Akl Khoury 2023: 127). In this context, the materials are not the only factors that matter for designing educational programs for active citizenship; rather, it is a holistic approach that involves teacher training, educational policy, and a nuanced understanding of the sensitive histories and traditions of the various groups within the same country (Akar 2007).

Ultimately, Lebanon's investment in civics education is only a part of what the nation has done to bury the scars of a complex, post-colonial and post-war past. While it is only a portion of a tremendous effort, this piece remains significant in transforming the country of four million people into a country that, like the United States, has a diverse population and a long history of violent trials and errors.

UNITED NATIONS DEVELOPMENT PROGRAM (UNDP) AND PEACEBUILDING PROJECTS

In 2007, in coordination with the United Nations, Lebanon began a peacebuilding program that is deeply integrated into the country's educational system. The purpose of this program is to foster a national dialogue, ensure social cohesion, and "facilitate reconciliation and consensus-building on a shared development vision through the Mechanisms for Stability and Local Development" (United Nations Development Programme 2021). Bringing the United Nations into this dynamic provides funding and a neutral mechanism that is acceptable for all parties in an ethnically and politically diverse, and frankly, divided country, as the case is in Lebanon. This step also ensures impartiality in designating the funds in the right places—an important factor that alleviates the possibility for governmental malfeasance and increases the chances of achieving the goals that the program was designed for: developing communities and crystalizing peace and harmony among different ethnic and sectarian groups.

The integration of this United Nations Development Program (UNDP) into Lebanon's educational system is essential for accomplishing its long-term goals because it intertwines development with the values of citizenship, national pride, loyalty to the state—not to the sect or tribe—and, importantly, to the future of a unified Lebanon. It also provides economic opportunities that reduce poverty and unemployment—two powerful factors that can create a fertile ground for sectarian hatred and violence when each community looks for a scapegoat and points fingers at the "other" as the source of all problems. In assessing this dynamic, one can observe that integrating the United Nations Development Program into Lebanon's education system has been successful:

> Lebanon's education sector in collaboration with the Ministry of Education and Higher Education (MEHE) [is] to foster an inclusive and violence-free society. In partnership with MEHE, UNDP is integrating peacebuilding into the school environment. This involves sensitizing school communities, developing codes of conduct, promoting non-violence and advocating for a culture of respect across Lebanon. (United Nations Development Programme 2021)

The significance of this step also stems from its wide umbrella. The integration of the United Nations Development Program (UNDP) into the school system does not only target students as the future generation of the country, but it also impacts teacher training, the curriculum, and the school policies that are being implemented in various communities across Lebanon. Casting this wide umbrella ensures that the entire population is benefiting from this initiative. Integrating peacebuilding into the school environment creates an understanding of the various cultural, religious, and ethnic student groups.

It also instills respect among students toward each other, and by extension, toward their respective communities. Moreover, the integration of the UNDP into Lebanon's educational system sensitizes teachers, students, their parents, and the involved stakeholders—including policy makers—and creates a common ground for establishing agreeable codes of conduct and nonviolent approaches to conflict resolution among various groups. This aspect of peace education here also promotes an understanding of the difference between free speech and hate speech and how to approach each one when students recognize such a dynamic. Doing so would foster a culture of acceptance, where differences are celebrated, and it would strengthen social cohesion under one banner and one country: Lebanon. Peace education, then, is a viable path for rebuilding nations and a reliable solution for healing the scars of wars, especially when the United Nations enters the scene as the benevolent sponsor of such noble efforts.

THE SCHOOL OF CITIZENSHIP

As part of Lebanon's embrace of peace education, in a recent step, specifically in 2025, the country launched a nationwide initiative called The School of Citizenship (UNESCO 2025). This initiative is a continued effort to bury the scars of a violent past and embrace a peaceful present and a prosperous future. The program "places human capital at the heart of development, aiming to instill values of peace, human rights, and sustainable development in the daily lives of students across the country," which is an added testimony to "how education can serve as a foundation for social cohesion and resilience, even in the face of complex national challenges" (UNESCO 2025).

At its core, the School of Citizenship program aims to foster a national pride through development, opportunity, peace, harmony, and stability—noble objectives that peace education strengthens and protects. Broadly, the program targets several public and private schools across Lebanon. It focuses on building civic empowerment by equipping teachers and school leaders with the tools and resources they need to raise generations with strong beliefs in democratic values, national unity, a shared narrative and understanding of the country's past, as well as a shared sense of belonging to Lebanon (School of Citizenship 2025).

The strength of the program largely stems from a national desire that encompasses leaders from all religious, ethnic, and political backgrounds to truly rebuild the country and create a bulwark against slipping back into its former dark past. In practice, the program emphasizes student actions as a method of real-life practices for civic engagement. Specifically, it encourages students to engage in civic actions in their communities and rewards creative ideas and projects that foster peace and dialogue through an annual conference at the presidential palace (School of Citizenship 2025). To ensure achieving a maximum impact, the program relies on the collaboration of numerous impactful entities

within Lebanon—including the Ministry of Education and Higher Education, the Center for Educational Research and Development, the American University of Beirut, and civil society (UNESCO 2025). The direct involvement of these agencies and organizations demonstrates that education sits at the very heart of this initiative—further bolstering an argument for peace education and how transformative it can be in a post-war era.

While Lebanon continues to face many challenges today, the nation sustains a demonstrable recovery from its civil war past. Lebanon today boasts a modern infrastructure, especially in the capital city of Beirut, and the religious tensions among its people are less visible, thanks to the Lebanese people's awareness of their own violent past and their desire to maintain a peaceful present and a more prosperous future. All of these improvements can be largely, although not entirely, attributed to Lebanon's embrace of peace education—the same peace education model that America developed, shaped, and reshaped after its own share of crises and civil turmoil.

THE CASE OF KOSOVO AND LESSONS FROM LEBANON

The human experience is one, despite the differences in labels, names, or geographical locations. As presented earlier, history indicates that what happened in America and Lebanon is a reflection of the similarities in human tendencies, needs, and the power they yield to make the change that propels them forward. The same principle applies to the case of Kosovo, where ethnic lines form a bedrock for division and conflict. The same healing principles, therefore, also apply in bringing people together and offering them the tools to transcend beyond the animus of sectarianism, ethno-nationalism, and crude populism. As presented in the cases of America and Lebanon, one may argue that peace education remains one of the most powerful platforms for healing the wounds of national conflicts and creating a preventive vaccine against relapsing into the deadly condition of turmoil and civil unrest. Emily M. Marohombsar, the author of "Peace Through Education," makes a similar observation when she states, "In almost all nations, it is now recognized that the common unity that serves as the basis of nationalism and peace is to be produced by education" (Marohombsar 1979: 262).

While serious additional efforts remain necessary to help Kosovo cleanse itself of the ashes of war, these efforts for recovery began rather quickly after the end of the conflict in the Balkans in 1999 (Bebler 2015). The numerous international efforts—including those from the European Union and the United States—have been instrumental: they poured billions of dollars' worth of aid into Kosovo for emergency relief and for rebuilding its institutions and devastated infrastructure (Barysch 2008; U.S. Mission Kosovo 2025). These efforts have given positive results, and it is essential and fair to measure results by growth, not by maximum scores or the highest possible standards. As a case in point, a fair assessment should be based on the following statement:

> Kosovo's economy grew by 5.43% year-on-year in the first quarter of 2026, accelerating from a 3.85% expansion in the previous quarter. This marked the strongest economic growth in two years, driven by a broad-based expansion across sectors, led by public administration, defense, education, health, and social work activities. (Trading Economics 2026)

One must also note that a key word in the investment that should be credited with achieving these results was "education" (Trading Economics 2026). Growth was not solely based on foreign aid that came from the U.S., E.U., and the U.N., but also on other entities, such as Kosovar expats who funneled money into Kosovo following the end of the conflict. After all, money without local contributions, skills, and the desire to rebuild a nation, does not, in itself, lead to the reconstruction of a devastated infrastructure, the establishment of a democratic system, and the reestablishment of a new state. An objective assessment requires an inclusion of growth as a variable in the final outcome of such an assessment, and it should warrant credit where credit is due. The Kosovo of today does not resemble the Kosovo of 1999. A significant part of this progress, however humble, should be noted, praised, and encouraged. This progress, and again, however small, should be turned into a model, the ingredients of which should be expanded to ensure a continuation of this growth and a consistency in moving Kosovo and its recovery forward.

Fundamentally, since 2008, when Kosovo declared its independence, its growth and recovery have been largely the results of investing in peace education. Like Lebanon, Kosovo embraced programs such as the Teaching Peace and Building Resilience Curricula Manuals—U.N. manuals that aim to strengthen peace education in Kosovo. The objective of these manuals is to "ensure that teachers have the necessary content to foster student's skills, values, and knowledge to support a culture of peace and build student's resilience" (United Nations Development Programme 2020). They focus on concepts that pertain to social cohesion and emotional well-being. Another example that shows peace education's impact on Kosovo's steady growth is the project Environmental Peacebuilding in Kosovo, youth-led research on environment, mental wellbeing, and social cohesion (Pro Peace 2026). The event, which took place in January of 2026, "brought together around 30 participants, including youth representatives, institutional actors, civil society organizations, and other key stakeholders working in peacebuilding, environmental protection, and social cohesion" (Pro Peace 2026). Additionally, these "initiatives addressed environmental challenges while also promoting mental wellbeing, healthy communication, peace education, and dialogue across communities"—reliable and healthy steps to forge ties across communities and encourage a national dialogue within Kosovo (Pro Peace 2026).

Furthermore, embracing programs like the Fred C. Cuny Center for Peace & Conflict Studies at the Rochester Institute of Technology – Kosovo is an excellent step in building and offering academic coursework that involves regional field study and interactions with experts in conflict resolution and peacekeeping advisors—including international diplomats and local activists. It is also

a testimony to two things: (1) Kosovo's seriousness in moving the country forward and (2) the enormous impact that peace education has on fostering the values of peace, conflict resolution, democracy, collaboration, and the rule of law. In the case of the Fred C. Cuny Center for Peace & Conflict Studies at the Rochester Institute of Technology – Kosovo, one can see the important role that it plays in raising a generation of Kosovars who are committed to keeping peace in their region because the center "provides an academic and multidisciplinary platform for studying and teaching the causes, practices, and consequences of war and political violence, as well the methods of conflict management and conflict resolution" (Rochester Institute of Technology 2026). This mission, as in the case of Lebanon, has a transformative impact on Kosovo, its neighbors, and the future of the region.

To make a change, and a permanent one that stays, one must also underscore the importance of consistency and strategic patience. The idea that spending billions of dollars, however large this amount is, could exact a significant change in a quarter of a century is very romantic—especially when one considers the centuries-long grievances and the remaining factors that surround Kosovo. Money can build infrastructure, and it can assist in providing resources for recovery. However, money alone cannot wipe out the scars of war, the mental and emotional traumas, the historical tensions over ethnic lines, and the grievances among Serbs, Kosovars, Albanians, and their neighbors that stretch out for centuries and many generations. Nation building is complex and tedious; therefore, these scars need time to heal, so patience and consistency in building Kosovo are two essential qualities that the involved stakeholders need to remember and embrace to accomplish their strategic goals in the Balkans.

Furthermore, renouncing crude nationalism in the school system in Kosovo is very important. Building an educational platform that all parties can agree to is essential for overcoming divisions. One particular aspect of this process is, at least, agreeing to the official language in the school system in a manner that reduces educational fragmentation and ethnic friction. Instead of focusing on ethnic-based educational systems, where teachers and local leaders push their own nationalist agenda that reproduces conflict and fuels ethnic divisions, educational leaders could choose English, for example, as a lingua franca that can help on two fronts. First, choosing English as the main language of the national curriculum could serve as a good compromise between the Serbs and the Albanians who live in Kosovo. Second, it could prepare a new generation of Kosovars to represent Kosovo on the global stage in an increasingly connected world, where English dominates the fields of trade, economic development, technology, and international relations. A national curriculum in English is a viable and reliable solution, at least on a temporary basis.

Moreover, investing in joint extracurricular activities is a recipe for healing and rebuilding. Frameworks, such as the National Action Plan for Peace and Security in Schools, promote joint sports, arts, and cultural exchanges.

They also provide "a safe, inclusive, and cohesive educational environment in Kosovo where every student is empowered to thrive academically and socially, free from violence, discrimination, and systemic barriers" (Regional Youth Cooperation Office 2025). These initiatives can be very impactful, especially when they are backed by agencies like UNICEF and local ministries in Kosovo because the support of these agencies gives the initiatives both international and local legitimacy, and in the process, it puts a limit to the influence of nationalistic agendas and tribal forces.

Similarly, investing in grassroots groups like Community Building Mitrovica (CBM) is a healthy step because these efforts bring ethnically mixed groups together, rebuild ties among members of the same and different communities, and reduce ethnic hostility and mistrust (Community Building Mitrovica 2021). Grassroots groups, such as the CBM, are essentially byproducts of peace education, and their impact on local communities can have a national echo within Kosovo. Starting with small steps can have the butterfly effect in the long run.

Importantly, renouncing crude nationalism in Kosovo on a national level and its neighboring countries is also a fundamental step in ensuring stability in the region. Lessons from the past should not be limited to the conflict during the 1990s, and it should not be viewed only through the lens of the disastrous consequences of imperial expansionism. It should be viewed and assessed by objectively looking at the deadly attractions of crude nationalism. Facts do not value emotions; they coldly reflect truths—and the truth in the case of zealous nationalism is what Europe witnessed in Nazi Germany and Fascist Italy: a blind zeal for the ethnic state followed by death and destruction. Therefore, it is essential to look behind the lines of ethnicity and enrich loyalty to the state, not to the tribe. Importantly, in this context, one must make an objective and a clear distinction between zealous nationalism and national pride. The former is a recipe for violence, whereas the latter is a natural reflection of identity, belonging, and self-worth—natural traits that are deeply rooted in being human.

Therefore, peace education, in this context, must foster a sense of pride in the state and the rule of law, and it must steer the new generations of Kosovars and their neighbors away from the poisonous fangs of ethnic tribalism and the pernicious ideology of blind nationalism. This part of peace education's mission in Kosovo is not less important than crystalizing the values of nonviolence and citizenry under the law. Rather, it is a fundamental piece of a larger picture because it creates a nuance between what it means to be a proud Kosovar and what it means to be a zealot for the ethnostate; it draws the line between what it means to be a proud Serb and what it means to be an ethnostate ideologue. These are fundamental differences for strengthening national pride without turning the needle further to enter the dangerous territory of ethnic nationalism.

In this context, another argument can be made for the American model. The United States, like Kosovo, Serbia, Albania, and Lebanon, is culturally,

ethnically, and racially diverse. In a way, it is a "nation of nations" as Tom Gjelten described it in his book, *A Nation of Nations: A Great American Immigration Story*. Nonetheless, regardless of their ethnic, racial, and cultural backgrounds, the majority of Americans view America through the lens of the U.S. constitution because it defines what it means to be an American. Loyalty, here, is to the state, not to the ethnic group that they ascribe to nor to their cultural heritage. While most Americans embrace their distinct, cultural heritage, they largely view themselves as Americans. This dynamic has been shaped by long and bloody battles and numerous internal conflicts since the nation's birth in 1776. However, the results are very telling: a powerful nation with a great economy and a cohesive society, despite the occasional hiccups. One may argue that this dynamic should be a model for Kosovo and its neighboring nations. The American model is present, alive, and successful.

Additionally, it is equally important to note that the success of peace education and the role it plays in Kosovo's recovery also relies on its neighbors' renunciation of past grudges and territorial aspirations, and it requires their full respect for Kosovo's national identity, sovereignty, and territorial integrity. One must acknowledge, however, the reality that the cooperation of Kosovo's neighbors and their support for its autonomy is complex—especially when one assesses the history of the region. On this note, and to give a historical context to the Kosovo question, in a book entitled *"Frozen Conflicts" in Europe*, Professor Anton Bebler offers an important historical development that showcases the complexity of the Kosovo case and its relations with its neighbors:

> . . . At the turn of the XX century the destiny of Kosovo constituted only a small part of the Oriental question and a subchapter in the Albanian national question. Several decades earlier Kosovo found itself at the intersection of competing interests of great European powers and of four conflicting regional national projects. Each of them had implied overlapping and conflicting territorial aspirations. The Serbian national project has included since, at least, 1844, the inclusion of entire Kosovo into the Serbian state. The Montenegrin project had been directed, i.a., towards acquiring Western Kosovo (Metohija), while the Bulgarian project aimed i.a. at a part of Eastern Kosovo. The all-Albanian national project was adopted by the League of Prizren in Kosovo, in November 1878. It obviously included also Kosovo as part of a desired autonomous Albanian entity within the Ottoman Empire. (Bebler 2015: 151)

Understanding this historical context provides knowledge regarding the uphill battle, so to speak, that Kosovo's neighbors have in order to stem the tide against the territorial ambitions of the past and turn such ambitions for acquiring land into a genuine desire for collaboration that is based on mutual respect for sovereignty and economic partnership. Such a mission is not the first of its kind in history, though. The acceptance of a neutral, independent territory, regardless of ethnic majorities or the ambitions of territorial rights, is not the first of its kind, and it is a model that showed a remarkable success.

Specifically, coming back to the American model, one can see that, analogically, Kosovo could be the Balkans' District of Columbia, so to speak. In the United States, fairness was key in providing all states an equal status and admission into the Union. Based on this logic, and to avoid granting a particular state an unfair privilege of solely claiming Washington, the capital city, as part of its own territory, a new, neutral district, the District of Columbia, was declared and made the designated area for building America's capital city (The History of Washington, DC 2016). Kosovo should be viewed from a similar perspective. Past grievances, territorial aspirations, and sentiments like the ones in the Serbian national project, the Montenegrin Project, and the Albanian national aspiration should be renounced and put completely to rest in the dusty bins of the distant past. The American example of the District of Columbia should also be coupled with the European example of Switzerland—a neutral territory that serves as the economic center for international trade, business, and world affairs. Kosovo should be the Switzerland of the Balkans. While on the surface this vision makes Kosovo the primary beneficiary, an objective assessment also shows that embracing this vision is mutually beneficial for Kosovo's neighbors. In cooperating with Kosovo, the rivals of the past can be the friends of the present and the partners of the future.

CONCLUSION

Nation building is a complex, expensive, and incredibly tedious process. History offers valuable lessons in this regard. These lessons should always stand as powerful reminders of the importance of preserving peace and protecting it. Wars, while they sometimes seem far and irrelevant, affect human civilization in its entirety because when they erupt in country A, they can later explode in country B. This has been the case in World War I and World War II—two wars that should permanently stand as strong reminders for current and future generations that human civilization is one body, and when one limb suffers, so to speak, the entire body comes under threat of its spread, and it reacts with an equal amount of pain and concern. Therefore, preventive measures become far more valuable and effective than offering a mountain of medicine. From this analogy, and from the lessons we can draw from America and Lebanon, I argue that peace education should serve as the bedrock for promoting peace in Kosovo as well. Peace education should also be the preserving force of national identity. Indubitably, economic, cultural, ethnic, and social factors are powerful forces that can cause social and ethnic tectonic shifts that, ultimately, cause earthquakes, chaos, and destruction. However, through peace education and the values it teaches, promotes, and protects, nations can preserve their identity and resolve conflicts through mutually respectful dialogues and by finding shared interests. Peace education, then, is a viable solution—a bridge for finding common ground while preserving national pride and identity among peoples in the family of nations.

LITERATURE

AL-Akl Khoury 2023: Loulou AL-Akl Khoury. "Civic Education and Lebanon". *PORTAL Journal of Multidisciplinary International Studies*, 19(1/2), 126–130. <https://doi.org/10.5130/pjmis.v19i1-2.8816>.

Akar 2007: Bassel Akar. "Citizenship Education in Lebanon: An Introduction into Students' Concepts and Learning Experiences". *Educate~*, 7(2), 2–18. <https://www.educatejournal.org/index.php/educate/article/view/119/142>

Andrews 1912: Fannie Fern Andrews. "The American School Peace League". *The Advocate of Peace (1894–1920)*, 74(8), 197–199. <http://www.jstor.org/stable/20666522>.

Barysch 2008: Katinka Barysch. "Kosovo – the economic dilemma". Centre for European Reform. <https://www.cer.eu/insights/kosovo-economic-dilemma>.

Bebler 2015: Anton Bebler. "The Serbia-Kosovo conflict". Anton Bebler (ed.). *"Frozen Conflicts" in Europe*. Opladen; Berlin; Toronto: Verlag Barbara Budrich, 151–170.

Community Building Mitrovica 2021: Community Building Mitrovica. *CBM*. <https://cbmitrovica.org>.

Duroselle 1962: Jean-Baptiste Duroselle. "The American Civil War – An Episode in the History of Civil Wars". *Proceedings of the American Philosophical Society*, 106(1), 10–32.

Fairclough 1984: Adam Fairclough. "Martin Luther King, Jr. and the War in Vietnam". *Phylon*, 45(1), 19–39. <https://doi.org/10.2307/274976>.

Gjelten 2015: Tom Gjelten. *A Nation of Nations: A Great American Immigration Story*. New York: Simon & Schuster.

Harris 1990: Ian M. Harris. *Peace Studies in the United States at the University and College Level*. <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED322046.pdf>.

Hopkins 2017: Erin A. Hopkins. "John Dewey and Progressive Education". *The Journal of Educational Thought (JET) / Revue de la Pensée Éducative*, 50(1), 59–68.

Hourani 2017: Rida Blaik Hourani. "A Call for Unitary History Textbook Design in a Post-Conflict Era: The Case of Lebanon". *The History Teacher*, 50(2), 255–284.

Howlett 1978: Charles F. Howlett. "John Dewey's Views on Peace Education in America". *Peace Research*, 10(2), 39–46.

John Dewey and Education n.d.: "John Dewey and Education". John Dewey School for Children. <https://johndewey.edu.ph/about/john-dewey/>. [31. 8. 2026].

Keene 2021: Jennifer D. Keene. "Finding a Place for World War I in American History: 1914–2018". Christoph Cornelissen, Arndt Weinrich (eds.). *Writing the Great War: The Historiography of World War I from 1918 to the Present*. New York: Berghahn Books, 449–487.

Marohombsar 1979: Emily M. Marohombsar. "Peace Through Education". *Philippine Sociological Review*, 27(4), 262–267.

Naimy 1974: N. Naimy. "The Mind and Thought of Khalil Gibran". *Journal of Arabic Literature*, 5, 55–71.

Peterson 1972: Patti McGill Peterson. "Student Organizations and the Antiwar Movement in America, 1900–1960". *American Studies*, 13(1), 131–147. <https://doi.org/10.1353/amsj.v13i1.2416>.

Pro Peace 2026: Pro Peace. "Youth Using the Environment and Social Cohesion as Tools for Peacebuilding in Kosovo". <https://www.propeace.de/en/youth-using-environment-and-social-cohesion-tools-peacebuilding-kosovo>.

Regional Youth Cooperation Office 2025: Regional Youth Cooperation Office. "National Action Plan for Peace and Security in Schools in Kosovo". <https://youthapproved.rycowb.org/national-action-plan-for-peace-and-security-in-schools-in-kosovo/>.
Rochester Institute of Technology 2026: Rochester Institute of Technology. "Fred C. Cuny Center for Peace & Conflict Studies". <https://www.rit.edu/kosovo/fred-c-cuny-center-peace-conflict-studies>.
School of Citizenship 2025: *School of Citizenship*. <https://schoolofcitizenship.com>.
The American School Peace League 1915: "The American School Peace League". *The Journal of Education*, 81(15), 409.
The History of Washington, DC 2016: "The History of Washington, DC". Washington.org, 15 March. <https://washington.org/dc-information/washington-dc-history>.
Trading Economics 2026: Trading Economics. "Kosovo GDP Annual Growth Rate". <https://tradingeconomics.com/kosovo/gdp-growth-annual>.
UNESCO 2025: UNESCO. "Lebanon Launches 'The School of Citizenship' to Advance Education for Peace and Resilience". 3 November. <https://www.unesco.org/en/articles/lebanon-launches-school-citizenship-advance-education-peace-and-resilience>.
United Nations Development Programme 2020: United Nations Development Programme. "Teaching Peace and Building Resilience Curricula Manuals". <https://www.undp.org/kosovo/publications/teaching-peace-and-building-resilience-curricula-manuals>.
United Nations Development Programme 2021: United Nations Development Programme. "Peacebuilding in Lebanon Project (PB)". <https://www.undp.org/lebanon/projects/peacebuilding-lebanon-project-pb>.
U.S. Mission Kosovo 2025: U.S. Mission Kosovo. "Policy & History – U.S. Embassy in Kosovo". 25 July. <https://xk.usembassy.gov/policy-history/>.
Wenger, Denney 1990: Martha Wenger, J. Denney. "Lebanon's Fifteen-Year War, 1975–1990". *Middle East Report*, 162, 23–25.
Withers 1945: H. C. Withers. "Summary of World War II". *Southwest Review*, 31(1), 101–107.

Али КАЛИЛ

ПОУКЕ ИЗ ПРОШЛОСТИ: КАКО ОБРАЗОВАЊЕ ЧУВА НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ

Резиме

Образовање има снажан утицај на обликовање националног идентитета. Сложена природа друштава, нација и култура захтева снажан и инклузиван национални наставни план и програм који обогаћује демократске вредности и васпитава генерацију образованих грађана. Још значајније, мировно образовање добија далеко већи значај за национално исцељење у тренуцима сукоба – премошћавајући јазове, сужавајући идеолошке провалије и нудећи делотворан национални лек

за садашње и будуће генерације. Као одговор на тему конференције *(Не)заборављени корени: Косово и Метохија у историјским, уметничким, политичким и безбедносним оквирима*, овај рад истиче америчко искуство у решавању унутрашњих сукоба. Он износи поуке о идентитету и његовој исцелитељској моћи након низа историјских, културних и политичких криза. Рад такође нуди америчко мировно образовање као модел за осмишљавање наставног плана и програма који представља све гласове. Циљ је да се заинтересованим странама понуди путоказ за осмишљавање образовног модела који подстиче економске могућности, демократске вредности и националну кохезију на Косову.

Кључне речи: високо образовање, образовна политика, мировно образовање.

УДК 316.334(497.16)
323.1(497.16)

Прегледни рад

*Мile Б. АНЂЕЛИЋ**
Војна академија
Универзитет одбране у Београду

*Хатица А. БЕРИША***
Школа националне одбране
Универзитет одбране у Београду

„ОД МИТА ДО ДРЖАВЕ" – УЛОГА КОСОВСКЕ МИСЛИ У ИНТЕГРАЦИЈИ ЦРНОГОРСКОГ ПЛЕМЕНА

Апстракт: Централни стуб црногорског и српског националног идентитета утемељен је у косовској мисли и Косовском завету. У Црној Гори косовска мисао није само историјско сећање, већ кроз државотворно деловање владарске династије Петровић-Његош представља живи организам који је кроз векове обликовао моралне и друштвене обрасце. Рад анализира три кључне фазе у којима Косовски завет служи као темељ идеолошке и конститутивне снаге српског идентитета. Свети Петар Цетињски користи косовски мит као етички императив у превазилажењу племенске неслоге и успостављању моралног јединства. Петар II Петровић Његош кроз *Горски вијенац*, косовску трагедију уздиже на борбу за слободу, а Црну Гору види као чувара „косовског пламена". Напослетку, Краљ Никола I косовску мисао спроводи кроз поетску и војну визију, што је најочигледније у анализи химне „Онамо, намо", где Косово и Метохију доживљава као колевку и залог за будућност. Циљ рада је да се укаже на јасно изражену косовску мисао Петровића, кроз историјско наслеђе, православље и ратничку етику која се слива у јединствен национални идентитет.

Кључне речи: Црна Гора, Косово и Метохија, Петровићи, морал, национални идентитет, косовска мисао.

УВОД

Колевка српског народа, Косово и Метохија, од давнина кроз косовску мисао и завет, водиља је црногорском народу у изградњи идентитета. Косовска мисао у Црној Гори није пуко историјско сећање на трагичан бој, већ извориште моралних и друштвених образаца понашања. Ови обрасци

* ORCID 0009-0000-7431-3307, milebandjelic@yahoo.com
** ORCID 0000-0002-9432-5273, berisa.hatidza@gmail.com

су вековима обликовали живи организам који чини темељ народне снаге. Интегришући историјско наслеђе и православну духовност кроз светосавље, овај дух наглашава важност вере и слободе као кључне вредности. Ратничка етика црногорског народа није била утемељена на сувој стратегији, већ на моралном кодексу ратника који своју часност, храброст, оданост и спремност на жртву поистовећује са Косовским заветом – симболом духовне и војничке обавезе. Бесмртни косовски јунаци одувек су Црној Гори осветљавали морални пут и будили наду у ослобођење, формирајући духовну и јуначку чврстину народа. Спој традиционалних вредности и тежње за слободом најбоље осликава слободарски карактер који чува национални идентитет.

Многи историчари указују на то да су се облици националног изјашњавања у Црној Гори кроз историју мењали, али је свест о заједничком пореклу, култури и традицији са српским народом опстала кроз све епохе. У том погледу, прекретницу представља владавина династије Петровић-Његош, која је оставила дубок траг и учврстила јасан национални идентитет становништва Црне Горе, без обзира на тадашње регионалне поделе.

У раду се сагледава проблем који лежи у разумевању косовске мисли и завета у Црној Гори, као и улоге коју је династија Петровић-Његош имала у њиховом обликовању. Кроз лик и дело владара из ове династије, Косово и Метохија је за Црну Гору био „изгубљени рај" који се мора повратити, али и питање части сваког појединца кроз које се изграђивао национални идентитет. Без те косовске вертикале, Црна Гора не би постала светионик отпора на Балкану. У том смислу, Косово и Метохија није представљало само мит о прошлости, већ залог за будућност. С обзиром на то да је ова идеја деловала као унутрашња снага и покретачки ресурс народа, поставља се питање: У којој је мери династија Петровић-Његош утицала на очување и трансформацију овог завета?

Циљ рада је да утврди како су косовска мисао, као шири културни, историјски и филозофски појам, и косовски завет, као морални мотив, престали да буду романтичарска чежња и постали практични темељ црногорске државности тог времена. Нагласак је на томе да се Косово и Метохија није посматрало као пука територија, већ као кључни елемент у формирању националног идентитета (Радовић и др. 2018: 13). Тежиште није сагледавање владарских односа српских држава и династичких ривалстава у борби за превласт, већ указивање на јасну улогу косовске мисли у интеграцији црногорских племена под окриљем династије Петровић-Његош (Јовановић 2021: 45–68). Још од времена владике Данила, косовска мисао се формира кроз усмено народно предање које постаје идеја водиља у борби за ослобођење и уједињење (Павићевић 2015: 21–26). Изградња националног идентитета Старе Црне Горе и Брда у периоду владавине династије Петровић-Његош била је динамичан процес дубоко утемељен у Косовском завету, јер је овај завет почивао на уверењу да је слобода могућа само кроз верност његовим идеалима (Петровић 2019: 115–134). Посвећеност владарској и уметничкој интерпретацији Косова

и Метохије била је кључна за мобилизацију народа и очување историјског континуитета у процесу стварања Црне Горе.

Предмет истраживања односи се на косовску мисао као нематеријалну вредност и њену улогу у обликовању и јачању црногорске државности као српске тековине (Илић 2020: 75–93). Истраживање обухвата анализу посланица Светог Петра Цетињског, метафизичког култа Петра II Петровића Његоша, као и искре косовске мисли која постаје пламен кроз државотворно и књижевно дело краља Николе (Андрић 2017: 112–134). Помоћу анализе релевантне научне литературе, рад ће показати да основ постојања Црне Горе кроз призму династије Петровић-Његош лежи управо у косовској мисли, као камену темељцу за формирање модерне државе (Милошевић 2023: 45–68).

ЕТИЧКА СНАГА КОСОВСКЕ МИСЛИ

Стих „Благо томе ко довијек живи, имао се рашта и родити" описује универзалну посвету личностима које су учиниле велика дела за свој народ. У контексту, овај стих је повезан са жртвом за слободу и часним вредностима, које Његош везује за косовско предање. Могуће је да је синовац одао почаст Петру I Петровић Његошу (Светом Петру Цетињском), истичући да је истинска величина човека у делима која надживљавају његов живот. Тим речима наглашена је трајна слава и духовно наслеђе које добија пуни смисао када је посвећен вишем идеалу, које је Свети Петар оставио српском народу. Лик и дело Светог Петра, Тодоровић (2010) сажима у једној реченици: „И као да је, по Божијем промислу, рођен као монах, овај човјек светога живота, мушке одлучности и храбрости, изванредне физичке љепоте и племићког опхођења, он бијаше врстан бесједник, вјешт ратник, реалан политичар, борац за национално уједињење и словенску узајамност и најбољи духовни пастир својим горштацима, којима је био више слуга него господар" (Тодоровић 2010: 11).

Живи светац владао је речју која је имала тежину закона и која се ослањала на косовску мисао, дубоко усађену у идентитет народа. Како беседи блаженопочивши митрополит црногорско-приморски Амфилохије, нико у нашем роду од времена Св. Саве није имао тако снажну и моћну реч као Св. Петар Цетињски. Његова реч је била чиста, јер је била и чудотворна и моћна. Он није говорио своје речи, него је говорио оно што му је Бог дао, што му је Бог открио (Радовић 2010: 3). Спој Божје речи и косовске мисли овим потомцима косовских јунака, гради идентитет кроз свест о припадности ширем српском духовном простору. У народној традицији и меморији Срба у Старој Црној Гори, Косово је представљало жариште националне хероике и култа, оличених у личностима светог кнеза (цара) Лазара, Милоша Обилића, старог Југ Богдана и осталих косовских јунака (Алексић, Елезовић 2012: 14). У тим тешким и суровим временима,

раскол међу племенима суочио је митрополита са крвном осветом и неслогом браће. Мудар духовник, као чувар праве и истинске вере, користи косовске мисли као позив на слогу и као уставни оквир кроз реторику клетве, која постаје благослов. У својим посланицама не користи право, већ клетву и благослов. Он поручује племенима и братствима да се уједине погазећи „вјеру отечества" за коју су гинули њихови преци на Косову. Отечество се дефинише као непокорна стена, као искра слободе и домовина која је једина остала након пада царства. Овакав приступ теократског ауторитета митрополита код народа буди свест, која се ослањала на Косовски завет. Користи завет да неслогу и крвну освету поистовети са другим Косовом и коначним поразом који гаси искру слободе. Од неукротивог народа кроз клетву и благослов косовске мисли, успева да створи заједницу завета који постаје етички темељ, јер је косовска мисао била трајни аргумент против које нико није смео да иступи. Петар I није имао власт да у дело спроведе Законик, „прву манифестацију црногорске државности". Како наводи Љушић, он је уживао углед првосвештеника, али није поседовао владалачку власт (Љушић 2001: 316). Као помиритељ, Петар I себе не види као миротворца, већ као наследника и чувара српске слободе, који народу даје епитет и улогу историјског субјекта. У посланицама често користи фигуру кнеза Лазара као узора владара који жртвује земаљско за небеско царство.[1]

Као и у јуну, пре битке на Мартинићима, септембра месеца соколи своје витезове и поручује „да сами знају да се Турци од вазда бојали, а и сад се боје Црногораца, боје се србскијех витезова, који нијесу вични своју постојбину остављати, а још мање црним образом на свој се дом повраћати". Пошто је поставио темеље државе као моралне заједнице, односно заједнице завета, победа на Крусима 1796. године, доживљена је као освета Косова. Крусе не постаје само војни тријумф, већ постаје прекретница која даје легитимитет освете Косова и повезује мит са стварношћу. Глава Махмуд-паше Бушатлије представља обрачун са онима који су издали косовске јунаке и представља коначни тријумф над онима који су издали веру, јер глава паше потиче од породице Црнојевића. Битке на Мартинићима и Крусима нису племенске, већ битке које буде историјску мисао, јер слобода народа постаје врховна вредност вредна косовске жртве. Митрополит битку на Крусима поистовећује са новим косовским бојем, али са победничким исходом где српски народ престаје да буде жртва, већ постаје осветник и победник.[2] Победе извојеване 1796. године од посебног су значаја за Црну Гору и Брда. Већина историчара сматра да је њима Црна Гора извојевала фактичку

1 Једна од посланица – „Похвала кнезу Лазару" монахиње Јефимије (Јелена Мрњавчевић): Иако је у питању запис извезен златном жицом на покрову за кнежев ковчег, ово дело има снажан лични и молитвени тон обраћања (форму писма/посланице светитељу). Јефимија директно истиче да је Лазар оставио „пропадљиво земаљско царство и примио непропадљиви венац небески".

2 Митрополит Петар I Петровић Његош позивао је Црногорце на слогу и заједничку борбу у својим посланицама писаним уочи битака на Мартинићима и Крусима 1796. године.

независност (Љушић 2001: 324). У том погледу, Црна Гора не представља више неукротиву племенску заједницу у очима међународне мисли, већ почиње да се третира као држава. Од 1796. њена слава и углед били су праћени с дивљењем и љубављу – свачијом, а мржњом – мало чијом (Павићевић 1998: 52). Након ове знамените битке, Вуковић наглашава да Петар I упозорава Црногорце, Брђане и Херцеговце да не ратују за туђе интересе, да не склапају преговоре са емисарима скадарских и херцеговачких паша и прети им судбином издајника Вука Бранковића (Петровић Његош 1965: 446). У посланицама Бјелопавлићима и Пјешивцима, од 2. фебруара 1822. године, он спочитава његову жал и увреду, па им поручује „Ја се у Бога крепко и несумњено уздам да неће Пипери за дуго вријеме под турску заповијед стојати, али ми остаје жалост на поменуте самовољнике бјелопавлицке, не мање него ли на пиперске главаре, који су се Турцима, како Вук Бранковић, предали да сва Брда и Црну Гору под турски јарам подложе" (Остојић 2001: 144). У контексту митрополитових мисли о Бранковићу, Милош Обилић се поистовећује са чашћу и отпором према сваком злу, будући да је част тада била највећа вредност. Насупрот томе, оне који се мире са неправдом, митрополит не плаши само Божијим гневом, већ их упоређује са Вуком Бранковићем. Такви појединци постају отпадници од српства и хришћанства, чиме престају да буду наследници косовских јунака. У својој песми „Поучење у стиховима", Петар осуђује Вуково издајство, док кроз најлепше стихове уздиже Милоша у небеса – тамо где му је и место.

Ко је добар јунак од искона
за обрану вјере и закона
и слободе миле нам и драге,
Отачаства, ђе 'но нам се граде.
И таки се јунак нека фали,
фалиће га свако и остали;
од јунаштва има име право,
доби сабљом на поље крваво,
ка 'но Милош који уби цара,
и у боју још многе побара,
с њим Косанчић Иван и Топлица,
ти с Милошем бјеху обојица,
те Мурата уби и погази
на Косову, ђе се и сад пази,
сграђен је ступац каменити
за вјечити спомен вјековити.

Ови стихови и Петрове посланице потврђују битку на Крусима, јер су клетва и благослов на бојном пољу спојиле крст и мач. У контексту пропасти српског царства и тежње за непокорношћу турској сили, Свети Петар не види Црну Гору као нову творевину, већ као законитог чувара

српског државног и духовног легата. Победом на Крусима, он гради моралну творевину која поништава косовску трагедију српског народа и формира државотворну амбицију и сања о уједињењу. Тежњу ка формирању славеносрпске царевине осујетили су Руси склапањем мира са Французима. Како наводи Милићевић, „мир у Тилзиту 1807. године, између Наполеона и руског цара Александра, довео је Французе у Боку Которску, чиме је осујећена идеја владике Петра I Петровића о стварању јединствене и обновљене српске државе" (Милићевић 1994: 170–171). Руско-црногорски односи били су дуго у кризи, управо због идеје Светог Петра Цетињског о обнови српске државности, која се косила са „грчким пројектом" руске царице Катарине Велике.

Као миротворац, који је ходао и братимио, ширећи слогу међу својим народом кроз косовску мисао, од разједињених племена створио је јединствен народ, где је борба за слободу постала заједнички именитељ. Свети Петар Цетињски, један од утемељивача српског интегрализма, недосања сан, али прокрчи пут баштињења косовске мисли и завета којим је његов синовац наставио ходати.

ФИЛОЗОФИЈА И КУЛТ КОСОВСКЕ МИСЛИ

Након Петра I, на трон митрополије и чело државе ступа његов синовац Радивоје Раде Томов, голобради младић изузетне интелигенције, који је књижевну мисао издигао на мистични ниво. Како констатује Екмечић, „никада један ђак није научио више у горим условима живота" (Екмечић 2011: 227). Косовска мисао је дубоко просторна кроз призму ловћенског тајновидца, који Црну Гору види као једини слободан олтар, који се након Косовског боја сачувао на црногорском кршу. Матија Бећковић, у предговору издања *Пустињак цетињски*, описује тај крш, као збегу коме није избегао цео народ него цео језик, чувар његовог бића. Његошеви спевови су настајали у шкрипцу, када није било другог излаза, а *Горски вијенац* у самом ропцу, кад су се суша, глад и Осман паша удружили да утуле црногорску варницу и кад се право на постојање под својим именом могло одбранити још само *Горским вијенцем* (Хркаловић 1979: 10). Његошева мисао и идентитет гради се на парадоксу физичког пораза на бојном пољу и постаје духовна победа која подстиче непрестани отпор народа. Његош је желео да и свакодневни живот црногорског народа буде прожет косовским симболима. Кроз симбол народне ношње, односно црногорску капу, коју јасно описује Алексић (2016), симболизује се косовска трагедија. Црни обод на рубу капе представља жалост за изгубљеним српским царством на Косову, док црвена горња површина (тепелук) симболизује проливену крв српских витезова у Косовској бици, али и српску земљу заливену крвљу.

Један кутак, покорене и крвљу преплављене српске земље Црне Горе, оградио је са пет златних нити, које симболизују пет векова српског

робовања под Турцима и, истовремено, пет векова српске „борбе непрестане" у подловћенској Црној Гори. У средини се налазе четири оцила, хералдички симболи који своје порекло вуку из српске средњовековне државе и времена царства. У 19. веку их је родољубива поезија уклопила у крилатицу „Само слога Србина спасава" (Атлагић 1997: 153).

Његош, кроз косовску призму, дели народ на оне који су задржали достојанство и оне који су продали веру. У том смислу, Косово у просторном погледу види као место на којем се врши селекција народа. Национални идентитет јасно гради на борби за слободу, јер косовска мисао служи као оправдање тежње за истинском слободом. Песник високог осећања имао је врло осетљиву душу, но у средини која је имала јуначких традиција, али и много необузданог, и тврдоглавог, и себичног, и варварског, он се често осећао као разапет и истински мученик. Српска књижевност добила је од њега своје најбоље дело – *Горски вијенац* (1847. године), умно и с пуно песничке снаге, оригинално и расно, као ретко које и у другим великим књижевностима, а дубоко посвећено у свакој својој речи (Ћоровић 2011: 598). Његошева мисао косовске јунаке не сагледава као историјске личности, већ их сврстава у религијске. Милоша Обилића канонизује јер за њега Милош није само јунак, већ мученик за слободу која поприма карактер жртве благородне. Обилић за Његоша постаје мера људске вредности. Он га назива „жертва благородног чувства" и уздиже на пиједестал савршеног човека, који кроз жртву побеђује смрт. Због тога, црногорски идентитет поистовећује са Милошем Обилићем, јер је част важнија од живота. Тај идентитет дефинише кроз призму борбе између добра и зла, по принципу, „или си Обилић, или Бранковић". Овакав вредносни систем не познаје средину и као такав је вековима обликовао црногорско друштво. Као песник и владика, Његош институционализује Милоша Обилића тако што 1847. године уводи „Обилића медаљу" као највише одликовање за храброст. У том моменту, песничко перо постаје институција, која на грудима ратника сија са идејом о повратку на Косово. Свети Петар Цетињски кроз посланице узвишеним песничким темељом, песничком генију крчи пут да кроз перо ствара крилатице које обавезују народ да не изгубе образ, не издају веру и да буду достојни косовским јунацима. Његош преводи косовску мисао из народне епике у високу филозофију и метафизику. Он мисао издиже на највиши морални успех, јер Косово види као страшну судбу. Косово не види као случајан пораз, већ као последицу унутрашње несложе и греха тадашњих великаша, чему у прилог говоре чувени стихови: *великаши, проклете вам душе*. Стога, целу косовску трагедију посматра као својеврсно народно чистилиште. Патњу народа дефинише као казну, а борбу кроз косовски завет као васкрсење. И данас се у народу често користи синтагма *непрестана борба*, што је Његош сврстао кроз метафизику и у *Лучи микрокозма* и *Горском вијенцу*. Он поставља тезу да је читав свемир заснован на борби светлости и таме. Слобода код Његоша није одсуство ропства, већ услов постојања, јер ако се човек не бори, престаје да буде човек.

Кроз посвету „Праху оца Србије", Црну Гору види усамљену, као „сирак тужни без нигђе никога". Ово није песничка синтагма, већ стање духовног положаја које кроз „библију" црногорског идентитета, анализира тежину борбе за слободу. Његош у посвети Карађорђу, Милоша види као ослободиоца, а Карађорђа као васкрслог Обилића који „из мртвијех Срба дозва". У *Горском вијенцу,* крш представља као једино место где је преживео Косовски завет ослоњен само на Бога у свом изворном облику, а Црну Гору представља као збег. У том збегу, који подсећа на светилиште, кују се најбољи људски карактери који стварају идентитет народа кроз косовску мисао.

Нада нема право ни у кога
до у бога и у своје руке:
надање се наше закопало
на Косово у једну гробницу.
У добру је лако добро бити,
На муци се познају јунаци!

Горски вијенац даје одговоре и спаја завет са народом који је чувар Косовског завета. Правдање изгубљеног достојанства сагледава кроз жртву која води ка вечности, а вечности без смрти нема. Његош је овим делом створио духовни устав, са којим поништава територију, а национални идентитет ствара кроз свест о историјској мисли. Деценију касније тако формирану мисао, краљ Никола искористиће да покрене војску ка Метохији. Стих „Крст носити вама је суђено" представља саму срж Његошеве филозофије идентитета, где народ спаја са хришћанском духовношћу и представља га као народ крстоносца. Он спаја народ и патњу која је узвишена, па борбу против Османлија издиже изнад обичног рата и карактерише библијски, јер је Косово било распеће, а Црну Гору види као пут ка васкрсењу слободе. Ако је народу суђено да страда, онда је смрт за слободу највиши чин слободе. Његош успева да споји јунаштво и православље, а народу даје улогу одабраног који чува веру кроз непрестану борбу. Као и Петар I, он позива на активно ношење крста и мача, јер Црну Гору види као неосвојиви кланац, у којем се чува оно што је у равници изгубљено. Брда представља као природну тврђаву коју је Бог одредио да постане уточиште. То уточиште чува искру која ће једног дана запалити пожар ослобођења, а народ представља као стражара над косовским заветом. Црна Гора Петровића постаје термопил српства и бастион слободе. Његошева темељна мисао огледа се у томе да величину једног народа не види у броју, већ у интензитету његове слободе. Црну Гору опредељује као духовни „Пијемонт" слободе. Он идентитет народа гради на идеји, јер физичка величина не значи ништа ако је дух слободан. Ту духовну слободу директно веже са косовском жртвом, где Лазар на Косову мења земаљско за небеско царство. Као велики књижевник за сва времена, он је већ на почетку свог стваралаштва оставио народу тежак аманет. У срцу су му остали Ловћен и мало Цетиње, Дурмитор – када муње

запламте, али и Косово које сви Срби вечно памте. Знао је умни владика да кад зоре свићу, тада престају ноћи и да ће Косово поново своме јату доћи. Како је већ написано: „благо томе ко довијек живи, имао се рашта и родити"!

ПОЛИТИКА И ОСТВАРЕЊЕ КОСОВСКЕ МИСЛИ

Од клетве и благослова, преко метафизичке борбе за слободу, из духовног и поетског домена, краљ Никола I трансформише косовску мисао директно у државну идеологију и војну стратегију. Док су његови претходници користили Косово да би одржали морал и јединство, Никола га користи да би га ослободио. Настављајући Његошеву замисао, „Обилића медаљу" дели, не по чину и статусу, већ искључиво по јунаштву на бојном пољу. Носилац „Обилића медаље" има статус у друштву и ту мит постаје живи симбол народног идентитета у коме сваки ратник жели да постане Милош. И зато се с правом може рећи да је косовски завет српски доживљај хришћанства, како наводи Јањић, јер с таквим опредељењем, грађен је српски и национални идентитет где је косовски завет постао носећа духовна вертикала српског идентитета (Јањић 2019: 12). Краљ Никола је вешто наплатио духовни капитал, који је Његош деценијама раније стварао кроз народ. Знао је Никола уткати Косовски завет у бит црногорску, а за одбрану браће у Херцеговини, симболично на Видовдан даје своме народу ратни проглас, да се дохвати свијетлога оружја за ослобођење и уједињење народа српског. Позива војску, али како каже, „ја вас нећу соколити, јер знам да су ваша витешка прса набрекла жељом за бојем против Турака, жељом да осветите Косово и ускрснете с њега давно сахрањену слободу народа српскога" (Петровић Његош 1988: 357). Његошева искра полако прелази у пламен, који су његови претходници вешто чували у кршу из кога се рађа песма 1867. године, која прераста у народну химну „Онамо намо". По предању, љут на војводе што су Турци на просторима Подгорице, Спужа, Колашина и Берана, кроз шалу, а више збиљом, прекорева истакнуте јунаке, на што му Марко Миљанов одговара: „Какав си нам ти свијетли српски књаже, кад ти, ено, Турци, онамо намо у Пећ, онамо, у Ђаковицу, онамо, у Призрен, онамо, у Скопље, онамо, у Прилеп. Љут књаз без речи напусти хладовину дворског бријеста, па уђе у двор. Није прошло ни сат времена, расположен се врати код својих војвода, па упита да ли би да чују песму коју састави у љутњи. Када послушаше шта је књаз написао повадише сабље и заклеше се да ће осветити своје претке уз Божју помоћ и ослободити Косово и Метохију, а борбу наставити где су преци стали на Ситници и Марици".

Док је Његош писао за вечност, Никола створи српску *Марсељезу*. Јасно обликована није представљала романтичарску чежњу за Косовом, већ у данашњем контексту, геополитичку идеју. Сваки стих у песми осврће се на територију, простор Призрен, Високе Дечане, Милошев гроб,

где директно позива у бој и војску позива на војничку част и историјско право. Он поручује војсци да иду тамо где су им ђедови стали. У том смислу он не води војнике, већ унуке Обилића, који су се кроз Његошеву метафизичку идеју претворили у војску, која јуриша ка коначном повратку на Милошев гроб. Његошева искра напокон се пали 1912. године и претвара у победнички барјак. Након уласка црногорских трупа у Пећ, Ђаковицу и Призрен и постављањем straже поред ћивота краља Стефана Дечанског, Николу проглашавају витезом од Метохије, што постаје саставни део његовог владарског идентитета, а Петровиће директним наследницима Немањића. Тај чин, Никола доживљава као круну владавине, а идентитет Црне Горе коначно спаја са историјском колевком. Последњим стихом песме „Онамо намо", Никола доказује да поезија може да прерасте у историју, а самим тим и да мит постане стварност.

Онамо, 'намо за брда она
Милошев, кажу, пребива гроб!
Онамо покој добићу души,
Кад Србин више не буде роб.

Протекла су три века када је мит постао стварност, на чему су се васпитавале генерације за генерацијом. За Црногорце, ослобађање Призрена није био само војни успех, већ идентитетски тријумф. Овим чином враћена је круна српству и испуњен је Косовски завет. Последњи од Петровића, на владарском трону Црне Горе, он је поетску визију претворио у стварност, коју су започели његови преци. Уласком војске у Дечане, Никола симболички скида народ са крста и доноси му васкрсење и слободу. У Библији и српској епици, Алексић наводи да часни крст је уцијепљен у српску националну свијест као најузвишенији симбол, под чијим су се знамењем српски јунаци вјековима борили за вјеру, слободу и отаџбину. Тај симбол је надахњивао јунаштвом српске борце и налазио се на њиховим барјацима (Алексић 2016: 100–101). Краљ Никола је затворио круг који је започео Свети Петар Цетињски, који је мирио племена, преко Његошеве филозофије о Обилићу, он подиже барјак над Призреном престоницом цара Душана где се афирмише косовска мисао. За краља Николу, Пећка патријаршија и Високи Дечани били су духовне тврђаве и повратак на место где су црногорски корени. Због косовске мисли, често је правио паралелу између династије Петровића и Немањића. Он себе види као владара који је откључао врата Метохије, која је за његове претходнике била тек предмет молитве и стихова. Изражено у једној речи да је то континуитет који се протеже од посланица, преко *Горскоī вијенца*, па све до војног марша којим се косовска мисао коначно остварује. У том смислу, национални идентитет династије Петровић био је неодвојив од заједничке тежње за ослобођењем, јер би без Метохије државност остала недовршена, а косовска мисао само неиспуњено обећање.

ЗАКЉУЧАК

Косовски мит се кроз три века трансформисао кроз династију Петровић-Његош, од народне тужбалице до војничког марша. Са косовским митом, племена су мирена, народ се просветлио и опевао, а на крају се и ослободио. Кроз Петровиће, национални идентитет се баштинио на косовској мисли, јер без ње Црна Гора не би била „српска Спарта", већ географски појам. Идентитет Црне Горе под Петровићима почиње од одбране мита до његовог остварења. Недокучиви врхови планина су њихова почетна путања, а крајњи циљ Призрен и Дечани. Слобода код Петровића, без косовске мисли, није била потпуна и исконска. Због оваквог приступа династије и народа, постајање Црне Горе није био географски појам, већ заветни. Након пораза на Косову пољу, Петровићи стварају победнички наратив и Црну Гору доживљавају као „пијемонт" српства који чува искру слободе.

Са Петром Цетињским, косовска мисао постаје заједница завета, јер је средство помирења, а као морални императив поставља темеље државности. Његош је уздиже на ниво метафизике и врхунске филозофије, где Милош Обилић постаје симбол црногорског витештва. Са Николом, косовска мисао постаје реалност, која доживљава политичку и војну материјализацију. Након вишевековног сна, Петровићи су стекли право које ће унети светлост у Дечане. Без овакве идеолошке вертикале, национални идентитет Црне Горе и Црногораца остао би недоречен. Испуњење завета и симболички чин паљења свеће у Дечанима, који је по предању у аманет оставила књегиња Милица, један је од најемотивнијих момената династије Петровића у коме се легенда, поезија и историја стапају у једно. Мирис тамјана и светлост дечанских свећа стопили су се са стиховима „српске Марсељезе". Тај дуги пут, од искре до слободе, даровао је достојанство династији Петровић у очувању и испуњењу косовске мисли и косовског завета.

Његошев спој земље и небеса тумачио је косовску мисао као снагу која сваког века рађа нове Обилиће. Иако сахрањиван шест пута, ловћенски тајновидац и данас даје завет српству да изроди достојне Обилиће, који ће искру претворити у пламен и бити достојни косовској мисли и Косовском завету. Та генерацијска вертикала од владике Василија до краља Николе, који су искру слободе чували у недрима претачући национални мит у модерну државу, треба да служи као трајан путоказ савременим наштајима. То је посебно важно у временима у којима, како пише Његош, „зна Душана родит Српка, зна дојити Обилиће".

ЛИТЕРАТУРА

Алексић, Елезовић 2012: Будимир Алексић, Далибор Елезовић. „Косово и Метохија у политици и култури Петровића Његоша". *Косово и Метохија 1912 – 2012*. Међународни тематски зборник. Ур. Бранко Јовановић, Урош Шуваковић. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, 13–36.

Алексић 2016: Будимир Алексић. *Библија и српска епика*. Никшић: Институт за српску културу.

Андрић 2017: Јасмина Андрић. „Од посланица до прескока у вечност: Свети Петар Цетињски, Његош и краљ Никола као баштиници косовског пламена". *Институт за српску културу/Књижевна историја*, 49 (162), 112–134.

Атлагић 1997: Марко Атлагић. „Крст са оцилима као хералдички симбол". *Баштина*, бр. 8, 149–158.

Петровић Његош 1965: Петар I Петровић Његош. *Фреске на камену*. Титоград: Графички завод.

Екмечић 2011: Милорад Екмечић. *Дуго кретање између клања и орања: историја Срба у новом веку (1492–1992)*. Нови Сад: Будућност.

Илић 2020: Милица Илић „Косовска мисао као нематеријално наслеђе и темељ црногорске државотворне идеје". *Часопис за историју и културну Баштину, 14 (2),* 75–93.

Јовановић 2021: Рајко Јовановић. „Интеграција црногорских племена и улога династије Петровић Његош у изградњи државе". *Историјски институти Црне Горе/Историјски записи,* 94 (1-2), 45–68.

Јањић 2019: Јован Јањић. *Косовски завет, српски савез са Богом*. Никшић: Институт за српску културу.

Љушић 2001: Радош Љушић. *Историја српске државности, књига II Србија и Црна Гора, нововековковне српске државе*. Нови Сад: Српска академија наука и уметности, Огранак у Новом Саду; Друштво историчара Јужно-бачког и Сремског округа, Нови Сад и „Беседа" издавачка установа православне епархије бачке.

Милошевић 2023: Душан Милошевић. „Династија Петровић Његош и изградња модерне црногорске државе кроз призму Косовског завета", *Историјски преглед*, 21 (3), 44–68.

Милићевић 1994: Јован Милићевић. *Црна Гора 1797–1851*, *Историја српског народа V-1*, Београд: Српска књижевна задруга.

Остојић 2001: Бранислав Остојић. *Петар I Петровић, „Дјела"*. Подгорица: ЦИД.

Петровић 2019: Радомир Петровић. „Косовски завет као темељ националног идентитета Старе Црне Горе и Брда". *Православна мисао*, 25 (2), 115–134.

Петровић Његош 1988: Никола I Петровић Његош. *Аутобиографија; Мемоари; Путописи*. Цетиње: Обод; Титоград: Побједа.

Петровић 2012: Петар II Петровић Његош. *Горски вијенац*. Београд: Обод, Војна штампарија.

Павићевић, Стојанчевић и др. 1998: Бранко Павићевић, Владимир Стојанчевић, Славица Ратковић-Костић. *Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске*. Нови Сад: Војноиздавачки завод Београд, Православна реч.

Павићевић 2015: Бранко Павићевић. *Владика Данило и зачеци косовске мисли у црногорском усменом предању*. Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности (ЦАНУ).

Радовић 2010а: Митрополит Амфилохије Радовић. *Моћ ријечи Свете Петра Цетињског*. Подгорица: Светигора.

Радовић 2010б: Митрополит Амфилохије Радовић. *Свети Петар Цетињски и његово доба: Чудотворна и моћна ријеч пастира.* Цетиње: Светигора, Издавачко-информативна установа Митрополије црногорско-приморске.

Радовић и др. 2018: Весела Радовић, Зоран Катанић, Лато Пезо. „Важност валоризације српског културно-историјског наслеђа Косова и Метохије у циљу развоја туризма", *TIMS. Acta*, 1–15.

Тодоровић 2010: Весна Тодоровић. *Свети Петар Цетињски наш истински духовни и национални учитељ*. Подгорица: Светигора.

Ћоровић 2011: Владимир Ћоровић. *Историја Срба*. Београд: Pi-Press.

Хркаловић 1979: Сретен Хркаловић. *Пустињак цетињски*. Београд: ИО СЛОВО ЉУБВЕ.

Mile ANĐELIĆ
Hatidža BERIŠA

"FROM MYTH TO STATE" – THE ROLE OF THE KOSOVO MYTH IN THE INTEGRATION OF THE MONTENEGRIN TRIBE

Summary

The paper analyzes the three-century-old ideological and institutional evolution of the Kosovo myth under the rule of the Petrović-Njegoš dynasty, tracing its transformation from a folk lament into a state-building military ideology. The author highlights the crucial role of the Kosovo thought in overcoming tribal anarchy and constructing the specific covenantal identity of Montenegro as the "Serbian Sparta". The paper provides a detailed breakdown of the dynasty's historical vertical line: from Saint Peter of Cetinje, who utilized the covenant as a means of tribal reconciliation and as a moral foundation of the state; through Njegoš, who elevated it to the level of metaphysics and the philosophy of chivalry; to King Nikola, under whose leadership this thought achieved its military and political materialization. Through the symbolic and emotional act of fulfilling Princess Milica's legacy by lighting the candles in Visoki Dečani, accompanied by the verses of the "Serbian Marseillaise", the covenant achieved its historical realization. The paper concludes by emphasizing the permanence of the Lovćen vertical line which, through the figure of the covenantal Seer (Tajnovidac), remains a generational beacon and a metaphysical force of national identity, proving that the existence of Montenegro under the Petrović dynasty was not a mere geographical term, but a covenantal.

Keywords: Montenegro, Kosovo and Metohija, the Petrović-Njegoš dynasty, morality, national identity, the Kosovo Myth.

УДК 323.1(497.115)
351.862/.863(497.11)

Прегледни рад

*Иван Ж. РИБАЋ**
Академија за националну безбедност, Београд

КОСОВО КАО СЕГМЕНТ НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА И КАО БЕЗБЕДНОСНА КАТЕГОРИЈА

Апстракт: У драми Љубомира Симовића из 1989. године, кнез Лазар одлазак у бој са Турцима одређује „не на основу силе која прети", него на основу „светиње коју брани". Ова поетски интонирана сентенца упућује на однос идентитета и безбедности. Релација поменутих појмова у овом раду биће посматрана у светлу постструктуралног концепта секуритизације. Национални идентитет је сам по себи упућен на појам безбедности: оно што се брани треба да буде најпре артикулисано као „брањено". Међутим, идентитет није једном за свагда дат и непромењив. Он подразумева однос према другом, то јест дискурзивну конструкцију другог, на основу јасно уочених разлика. Косово, односно косовска традиција („Косовски завет"), према томе, претпостављају и просторну и темпоралну изградњу, будући да се идентитет конструише у односу према спољашњој или унутрашњој опасности. Безбедност, са друге стране, као тежња за разрешеношћу од опасности, увек је одређена неком претњом, егзистенцијалном опасношћу која подразумева ванредне мере. Сâмо разумевање опасности је променљиво, односно оно зависи од рецепције безбедносне претње, а она се може артикулисати само с обзиром на „брањене вредности", што појам безбедности поново враћа на појам (националног) идентитета. У раду ће, дакле, бити праћене различите конструкције косовског завета као сегмента националног идентитета и њихов однос према конструкцијама другог као безбедносног ризика.

Кључне речи: Србија, Косово, безбедност, национални идентитет.

УВОД

Питања безбедности и идентитета, ма како то изгледало на први поглед, нераскидиво су испреплетена, како на личном, тако и на колективном плану. О томе је, примера ради, на студиозан, оригиналан, али и пионирски начин писао Саша Мијалковић у свом уџбенику *Национална безбедност* (Мијалковић 2011). Да би човек знао како да се брани, најпре мора знати зашто

* ORCID 0009-0003-5547-8060, ivandribac@gmail.com

и шта брани од неке опасности. Исто важи и за колектив, а посебно за државе које вековима уназад нису водиле ратове само због територија и ресурса, већ и због тога што су сматрале да им неко други (а најчешће и другачији) угрожава систем вредности. На трагу тога немачки правник и филозоф Карл Шмит (Carl Schmitt) је у свом капиталном есеју *Појам политичког* (*Der Begriff des Politischen*) из 1932. године тврдио да се суштина политике своди на дистинкцију између пријатеља и непријатеља, где је непријатељ онај ко угрожава наш систем вредности и начин живота уопште. Француски филозоф Жак Дерида (Jacques Derrida) је, са друге стране, у својој књизи *Политике пријатељства* (*Politiques de l'amitié*) из 1994. године наглашавао да непријатељ, односно онај други и различит од нас, јесте не само у темељу политике, већ и нашег идентитета (Бојанић 1995). Да би се, дакле, појединац или колектив бранили, морају знати и од кога се бране и зашто је важно да у тој борби победе. Када је реч о државама, стиче се утисак да су државе и народи са израженим идентитетом показивали већу спремност да се упусте у рат или други безбедносни изазов. Ово важи како за велике цивилизације које трају хиљадама година, попут Кине која је преживела инвазију Монгола и „век понижења" у контакту са Западњацима, тако и за мање народе који су вековима били потлачени од стране моћних завојевача, попут предака данашњих Шпанаца пре Реконквисте. У групу малобројних народа који су имали несрећу да вековима буду тлачени од великих империја спада и наш српски народ, који је крај средњег и цео нови век провео под османлијском и хабзбуршком (аустроугарском) окупацијом, све до 1918. године када је заокружио процес националног ослобођења и уједињења. Иако су српске државице пале под османлијску власт неколико деценија касније (Српска деспотовина 1459, а Босна 1463. године), српски пораз у Бој у на Косову на Видовдан 28. јуна 1389. године против Османлија предвођених султаном Муратом I у народном предању је остао урезан као „стварни" крај моћног српског средњовековног немањићког царства. Парадоксално, српски народ је у том поразу нашао снагу и инспирацију која је тешила, покретала и давала наду генерацијама које су живеле и умирале у ропству. Пораз у бици није значио и пораз духа, већ његов тријумф, јер су кнез Лазар, Милош Обилић и други српски јунаци одабрали „Царство небеско", а не земаљско, односно да оду у смрт поносно у својој хришћанској вери, не прихватајући ону туђинску. Насупрот њима, у народној свести остала је урезана издаја Вука Бранковића као синоним за све будуће националне издаје. Управо је косовски завет чувао успомену на јуначку прошлост српског народа, на период када је имао своју независну државу и цркву, те му био „звезда водиља" током два српска устанка и два српско-турска рата у 19. веку, као и у Првом и Другом балканском рату и Првом светском рату у 20. веку. Крајем 20. и почетком 21. века, када долази до распада југословенске и обнове самосталне српске државе, питање будућности Косова и Метохије као саставног дела Републике Србије, а са њим и питање реафирмације косовског завета, поново добијају на значају међусобно се преплићући. Стога је и циљ овог рада испитивање

места и улоге Косова и косовског завета, како у савременом српском националном идентитету, тако и у безбедносној архитектури Републике Србије.

БЕЗБЕДНОСТ И ПОСТСТРУКТУРАЛНИ КОНЦЕПТ СЕКУРИТИЗАЦИЈЕ

Иако са сигурношћу можемо рећи да је безбедност стара колико и човек, ипак се најстаријим класичним субјектима безбедности сматрају држава и војска. Оба субјекта настала су са циљем да припадници одређене заједнице заштите сопствене животе и ресурсе, односно да максимизирају своју безбедност. Такво мишљење се одржало, те се и данас сматра да државна организација представља адекватну средину за постизање безбедности (Станић 2014: 93). Са изградњом нације (као политичке заједнице људи), а са њом и националне државе, у фокус пажње безбедносних студија дошло је питање националне безбедности која се одређује као организовани систем који је у интеракцији, односно у спрези са другим државним и друштвеним системима чија је улога проналажење адекватног одговора на различите облике безбедносних изазова, попут ратне опасности, организованог криминала, загађења животне средине и илегалних миграција (Драгишић 2008: 207). Из угла прецизнијег научног дефинисања појма, под националном безбедношћу подразумева се постизање осећаја спокојства, односно одсуства страха међу појединцима, друштвеним групама и друштвом у целини, са гаранцијом будућег опстанка, политичког мира и социјалне стабилности као крајњим циљевима (Bajagić 2011: 43).

Међу савременим теоријама безбедности истиче се постструктурални концепт секуритизације. Полазна основа ове теорије јесте да безбедносне изазове и претње не можемо посматрати као дате и објективне чињенице, већ да они настају кроз различите облике интеракција, како унутар једне заједнице, тако и између различитих заједница. Акценат је на језичкој комуникацији и перцепцији опасности или безбедности која из ње проистиче, са реалним могућностима за манипулисање страхом од стране политичких група и институција. За разлику од традиционалних безбедносних теорија које су фокусиране на објективне (најчешће и физички видљиве) претње, попут оружаног напада или еколошке катастрофе, постструктурални концепт секуритизације наглашава да је питање безбедносне претње неретко конструкт политичких елита које под плаштом пружања безбедности желе да протегну своју моћ ван постојећих правних и политичких ограничења. Најзаслужнија за развој теорије секуритизације 90-их година XX века јесте Копенхашка школа безбедносних студија, односно њене ведете, Оле Вевер (Ole Wæver) и Бари Бузан (Barry Buzan) (Flohr 2025). Теорија секуритизације не одбацује традиционално схватање безбедности као питања опстанка, односно отклањања егзистенцијалне угрожености у чију сврху се могу користити ванредне мере, али захтева да се истраживању безбедности

приступи мултисекторски, односно да се, поред државе, као референтни објекти безбедности посматрају и други актери, те да се, сходно томе, поглед на опсег потенцијалних безбедносних претњи значајно прошири. Коначно, ова теорија питање безбедности увек ставља у политички оквир, будући да је третирање нечега као безбедносног питања, на крају крајева, ствар политичке одлуке у датом тренутку (Šulović 2010: 4).

ПОЈАМ И ИСТОРИЈСКИ ЗНАЧАЈ КОСОВСКОГ ЗАВЕТА

Када говоримо о историјској успомени српског народа на Косовски бој и његове вредности, најпре треба истаћи да је најправилније назвати је косовским заветом, или алтернативно косовским предањем, а не и косовским митом који је крајње погрешна, па чак и малициозна синтагма. Под заветом се подразумева својеврсно обећање које појединац или група дају другом човеку, групи, или Богу. Отуда, примера ради, Стари завет у *Библији*, и представља обећање које су Бог (Јахве) и јеврејски народ дали једно другоме. У контексту хришћанства, а уско повезан са косовским заветом, стоји и светосавски завет нашег народа, заснован на његовом трајном опредељењу за православље и одрицању од световних добара зарад духовног блага, које су у пракси и потврдили бројни владари из лозе Немањића који су постали светитељи. Предање, са друге стране, означава преношење традиције, културе и вредности уопште са колена на колено, односно са генерације на генерацију, и може бити усмено или писано. У српском народу се у време османлијске окупације посебно развило усмено предање у форми епских песама, у коме су централно место заузели Косовски бој и његови јунаци, баш као и у случају најзначајнијег српског драмског спева, *Горскоī вијенца* (Петровић Његош 2001). Мит, међутим, супротно завету и предању, означава нешто мистично, недовољно јасно и познато, те неретко смештено у давној и магловитој прошлости. Тако, примера ради, имамо старогрчки мит о Прометеју који је украо ватру од богова и дао је људима, или мит о томе како је Свети Сава поставио основе српске спољне политике, наводно рекавши да су „Срби Исток на Западу и Запад на Истоку" (Ристић 2019: 6). Све у вези са Косовским бојем никако не може бити мит, јер постоји мноштво релевантних историјских доказа који сведоче о томе да се он одиграо на Видовдан 28. јуна 1389. године, да су у њему животе изгубила оба владара, те да се османлијска војска након битке повукла из српских земаља. Насупрот томе, Косовски бој у нашем народу има две димензије, димензију завета (најпре су се његови учесници заветовали да ће бранити своју веру и светињу макар сви изгинули, а потом су се Срби на окупираним земљама у вековима који су уследили заклињали да ће осветити косовске јунаке и ослободити српски народ од ропства) и димензију предања (јер је мноштво епских песама, које су преношене са колена на колено, настало на тематици Косовског боја).

За косовски завет можемо рећи да представља један од најзначајнијих чинилаца српског идентитета. Он је израз директног опредељења српског народа предвођеног кнезом Лазаром и осталим косовским витезовима, да изабере Царство небеско уместо царства земаљског, непролазно уместо пролазног, вечно уместо тренутног. У обликовању раног косовског наратива значајну улогу су имали средњовековни црквени и књижевни извори, међу којима посебно место заузимају текстови повезани са патријархом Данилом III, за кога се и сматра да је уобличио Косовски завет директно га ослањајући на светосавски завет који је, у духу речи Светог Саве и Светог Симеона Мироточивог, сведочио о Србима као изабраном, односно божјем народу. Без репродукције косовског завета путем народног и црквеног предања, не би било ни очувања српског идентитета и свести о свом државотворном карактеру и потенцијалу. Света крв витезова који су у Бој на Косову мученички пали за одбрану православне вере, трајно је обележила Косово као свети простор (Кинђић 2024: 920). Можемо поуздано рећи да се о Бој на Косову приповеда и пева више од шест векова. Култ кнеза Лазара и косовских мученика доживео је свој процват међу Србима у Хабзбуршкој монархији у 18. веку као брана унијаћењу, потом је јужно од Саве и Дунава Вук Стефановић Караџић у 19. веку сакупио српске народне песме са косовском тематиком, које су касније објављене у својој епској форми (Ковић 2019: 113–127). Косовски завет има ванвременску и ванпросторну димензију због своје специфичне природе. Наиме, кроз њега се прави јасна разлика између биолошке и заветне хијерархије вредности, где прва има функцију пуког задовољавања нагона, а друга служи за очување идентитета и изградњу снажнијих веза унутар заједнице. Стога Косовски бој не треба посматрати само као борбу за политичко првенство двојице владара (Лазара и Мурата), већ и као борбу за очување православног и српског идентитета наспрам надирућег исламског и османлијског. Овде видимо и снажну одбрамбену компоненту косовског завета прожету осећајем правде, будући да су Срби сматрали да је праведно да се бране од завојевача, да сачувају свој верски и народни идентитет, али без жеље да исти било коме намећу, посебно не силом. У том смислу, порука косовског завета јесте да су идентитет и правда вреднији од самог живота (Владушић 2022: 9–13). Улога косовског завета у формирању и обликовању модерне српске нације у 19. веку, а посебно у његовој другој половини, у време владавине династије Обреновића, била је од круцијалног значаја (Борозан 2019: 139).

БЕЗБЕДНОСНИ ПОЛОЖАЈ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Сложеност безбедносног положаја Републике Србије проистиче из више фактора. Први је, свакако, њен географски, а тиме и геополитички положај. Смештена у срцу Балканског полуострва, Србија представља природну спону Средње Европе и Блиског истока са једне, и црноморске и јадранске обале са друге стране. Ванредно важан значај у том смислу има

Моравски коридор који представља један од најзначајнијих природних и саобраћајних путних праваца који повезују централни Балкан са простором Средње Европе и Егејског мора, односно Блиског истока. Други се тиче историјата данашње Србије као места сусрета различитих империја (Византије, Османског царства, Хабзбуршког царства), религија (православља, римокатолицизма и ислама) и облика владавина (источњачке деспотије, апсолутне монархије, демократске републике), што је оставило снажне друштвено-политичке, па и економске последице. Трећи фактор је уско везан са другим и подразумева специфичност цивилизацијског круга коме Србија припада (источно-православни) и цивилизација које је окружују и делом прожимају (западна и исламска) (Хантингтон 2000). Четврти фактор јесте политичко окружење Србије, у коме она са свега неколико земаља Западног Балкана није постала чланица Европске уније, покушавајући упркос томе да добије пуноправно чланство у истој, будући да од ње зависи економски и да у њој живи највећи проценат српске дијаспоре. Коначно, пети фактор тиче се војног положаја Србије, чија је Народна скупштина 2007. године прогласила војну неутралност, оставши притом у пракси окружена чланицама НАТО-а. Војна неутралност, комбинована са стратешким одвраћањем, постала је посебно важна и актуелна за нашу земљу након избијања рата у Украјини 2022. године (Гајић 2023: 53).

Савремена доктрина и концепција система националне безбедности Републике Србије почива на следећим начелима и принципима: превенцији (правовремено спречавање угрожавања и сузбијање узрока безбедносних ризика), праву на одбрану (у складу са темељним принципима међународног права и Уједињених нација), компатибилности (координација делова система националне безбедности), недељивости безбедности (међународна сарадња на посматраном пољу) и одговорности, која подразумева поштовање Устава Републике Србије и преузетих међународних обавеза (Ракић 2020: 62–63). Универзалне и специфичне националне вредности на којима почива концепција система националне безбедности Републике Србије су: независност, безбедност, слобода, мир, владавина права, људска и мањинска права, демократија, социјална правда, солидарност, транспарентност, толеранција, једнакоправност и равноправност грађана, здрава животна средина и родољубље. Из ових вредности проистичу и приоритетни национални (и безбедносни) интереси (Драгишић 2021: 50).

Пред системом националне безбедности Србије данас стоји неколико изазова и проблема. Први, коме ћемо у наредном поглављу посветити већу пажњу, јесте простор Косова и Метохије, јужне српске покрајине која се од 1999. године налази под специфичном управом међународне заједнице, а од 2008. године функционише као самопроглашена држава у којој се права и слободе мањинског српског и другог неалбанског живља константно угрожавају. Други изазов јесте недавно склопљени војни савез Хрватске, Албаније и тзв. Косова, офанзиван по карактеру, а који објективно може представљати опасност једино по Србију и њене безбедносне и националне интересе. Трећи проблем јесте значајан потенцијал за ширење украјинског рата на друга

пограничнa европска подручја, са могућношћу шире политичке и безбедносне дестабилизације, како Европе у целини, тако и Балканског полуострва. Четврти изазов везан је за наставак рата на Блиском истоку и могућност новог таласа мигрантске кризе преко тзв. западнобалканске мигрантске руте која иде целом дужином Србије (а преко које је средином прошле деценије по незваничним проценама прошло око милион миграната). Пети проблем јесте трка у наоружању, како на континенталном нивоу (Уједињено Краљевство, Немачка, Француска, Италија и Пољска), тако и на регионалном (Румунија, Хрватска, Мађарска, Албанија), где наша земља мора да одговори адекватно на постојећу динамику наоружавања са циљем одржавања безбедносне равнотеже. Шести изазов тиче се ширења ћелија и деловања радикалних исламистичких организација на Балкану, посебно у контексту текућих верски мотивисаних сукоба на Блиском истоку и растућег антисемитизма. Коначно, ту је и седми изазов, а то су положај, права и безбедност Срба у окружењу, са посебним фокусом на очувању Републике Српске као српског ентитета у Босни и Херцеговини чији је Србија гарант опстанка.

КОСОВО И МЕТОХИЈА КАО БЕЗБЕДНОСНИ ИЗАЗОВ

Косово и Метохија су за српски народ много више од једног дела његове отаџбине. Реч је о простору на коме се није само одиграо Косовски бој, већ и на коме је у време успона српске средњовековне државе, цркве и културе био њихов епицентар, са невероватном баштином која и данас сведочи о трајном српском присуству на посматраном простору попут манастира Грачанице, Пећке патријаршије и Високих Дечана (Растовић 2013: 423). Данашња територија Косова и Метохије била је у саставу српске државе у средњем веку од 1190. године када је велики жупан Стефан Немања однео победу над Византијом, до 1455. године када она бива освојена од Османског царства, као и у саставу ослобођене Краљевине Србије (1912–1918), Краљевине СХС/Југославије (1918–1941), СР Србије као дела социјалистичке Југославије (1945–1992), Републике Србије као дела Савезне Републике Југославије/Државне Заједнице Србије и Црне Горе (1992–2006), те самосталне Републике Србије (од 2006. године до данас).

Савремени безбедносни проблеми и изазови на простору Косова и Метохије почињу већ 1981. године када албански студенти у оквиру великих протеста захтевају да та аутономна покрајина добије статус републике. Новим уставом усвојеним 1990. године Србија враћа Косово и Метохију у пуном смислу у њен уставно-правни поредак (без могућности да власт у Приштини одлучује о судбини целе Србије, а да власт у Београду не може да одлучује ништа у вези са АП КиМ), што наилази на отпор Албанаца који су у распаду СФРЈ видели шансу за отцепљење од остатка Србије. Године 1994. екстремни албански сепаратисти формирали су тзв. Ослободилачку војску Косова (ОВК), паравојну терористичку организацију са циљем отцепљења Косова и Метохије од Србије и проглашења независне државе. Она је као своје главне

непријатеље означила полицију и војску Србије, а герилску борбу је започела већ 1996. године. Малтретирајући српско и друго неалбанско цивилно становништво, те убијајући српске полицајце из заседа, ОВК од 1998. године креће да делује жестоко офанзивно, што је захтевало ангажман око 50.000 припадника МУП-а Републике Србије. Под изговором наводног етничког чишћења од стране државе Србије над албанским живљем на КиМ, НАТО пакт је 1999. године скоро три месеца бомбардовао целу Србију, док је Војска Југославије, поред одбране земље од ваздушних претњи, морала да се ангажује и на територији АП КиМ. Сукоб је резултирао Кумановским споразумом и Резолуцијом 1244 Савета безбедности Уједињених нација, према којима се војно-полицијски апарат СР Југославије обавезао на повлачење са КиМ, али уз гаранцију територијалног интегритета и суверенитета СР Југославије са КиМ у свом саставу. Уведена је привремена управа УН-а на КиМ (УНМИК) са снагама КФОР-а које су требале да гарантују безбедност. То, међутим, није спречило албанске екстремисте да марта 2004. године изврше етничко чишћење над Србима на КиМ, током кога је протерано преко четири хиљаде Срба, запаљено преко осамстотина кућа и срушено или вандализовано тридесет и пет православних храмова и споменика културе. Власти у Приштини прогласиле су 17. фебруара 2008. године једнострану независност тзв. Косова, коју је убрзо признао највећи део земаља колективног Запада. Србија је пружила свој максимум у процесу мирног решавања статуса КиМ, што је, између осталог, резултирало и потписивањем Бриселског споразума 2013. године под окриљем Европске уније. Тај споразум је требало да гарантује аутономију Срба унутар Косова и Метохије, односно формирање Заједнице српских општина, али албанска страна све до данас спречава оснивање исте, грубо кршећи споразум (Петровић 2022: 92–93). Приштинске власти настављају са угрожавањем безбедности српског живља, вршећи нелегалне упаде у њихове куће и радње, хапсећи и малтретирајући Србе, те проказујући Србију у међународној заједници као „геноцидну" и „малигну". У том смислу, питање будућег статуса КиМ, као и положаја српског народа у нашој јужној покрајини, остају приоритетно безбедносно питање.

УЛОГА НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА У БЕЗБЕДНОСНОЈ АРХИТЕКТУРИ СА ПОСЕБНИМ ФОКУСОМ НА КОСОВСКИ ЗАВЕТ

Србија је кроз своју историју, укључујући и савремено доба, прошла кроз многе ратове и друге безбедносне изазове. У сваком од њих (који су били искључиво одбрамбеног карактера), кључну улогу имао је српски национални идентитет. Срби су своју земљу и своја огњишта бранили дубоко верујући у праведност своје мисије и одбрану система вредности који су на њих пренели њихови преци (где чеоно место заузима слобода, индивидуална и колективна), а које су у темељу националног идентитета Срба као поносног, слободарског народа који не прихвата намеру завојевача да га покори.

Овде посебно долази до изражаја оно што је Љубомир Симовић у својој драми *Бој на Косову* из 1989. године провукао као лајтмотив (Симовић 1989). Као што је познато, у њој кнез Лазар уочи одласка у бој са Турцима свој циљ одређује „не на основу силе која прети", него на основу „светиње коју брани". Такође, Лазарево опредељење представља и парадигму Косовског завета као чиниоца српског националног идентитета, али и националне безбедносне архитектуре. Србија је, дакле, земља која је одбила ултиматуме НАТО-а и бранила се од истог 1999. године, без иједног савезника, јер је сматрала да је на њеној страни истина и правда, ушавши вероватно у најнеравноправнију борбу у познатој историји човечанства. Наспрам себе имала је најмоћнији војни савез икада, који је бројао чак деветнаест земаља чланица. Тако је и данас по питању одбране Косова и Метохије као саставног дела Србије. Наша земља, упркос бројним притисцима, па и уценама, не жели да се одрекне простора који се сматра „срцем и душом" националног идентитета.

Овде долазимо до преклапања значаја територије, безбедности и националног идентитета, јер се репродуковање колективног идентитета и његових вредности види као једино могуће на конкретном простору који, као такав, мора бити предмет непрестане одбране. Само тамо где је наш народ имао војску (или био наоружан), и где је Српска православна црква могла несметано да делује као верско-просветна институција, Срби су опстајали упркос тежини изазова. Практично је немогуће пронаћи неки савремени пример борбе српског народа за опстанак, а да исти у симболичкој и вредносној равни није био повезан са Косовским заветом, од борбе Срба Крајишника у Хрватској (1991–1995), преко борбе Срба у Босни и Херцеговини (1992–1995), па све до одбране Косова и Метохије (1998–1999). Овде је постојала јасна свест о вредносној и другој различитости оних од којих се српски народ бранио, као и недвосмислено поимање сопственог националног идентитета и његовог вредносног оквира. Косовски завет је централни део српског националног и државотворног идентитета, те као такав својеврсно „погонско гориво" и неисцрпни резервоар воље српског народа да одбрани оно што сматра својим. Чак и када је привремено губио своју слободу и државу, српски народ је опстајао захваљујући свом националном идентитету и јасном разликовању оног другог који тај идентитет угрожава. Косовски завет имао је и директан утицај на популарност и важност институције војске унутар српског народа, јер је иста схваћена као чувар колективног идентитета и прва линија његове одбране у случају опасности (Станар 2023: 125–137).

ЗАКЉУЧАК

Косово и Метохија, наша јужна покрајина и историјски, културно и духовно важан простор, остају релевантан и значајан чинилац, како српског националног идентитета, тако и савремене безбедносне концепције Републике Србије. Захваљујући косовском завету који кроз себе формулише низ специфичних вредности, попут пожртвовања, вере у вечни живот, слободе,

правде и сл., српски народ је кроз векове ропства успевао да очува свест о сопственом идентитету и државотворном потенцијалу који поседује. У том смислу, косовски завет је имао, и даље има изражену безбедносну димензију, јер представља идеју која је покретала и која покреће српски народ да брани свој идентитет и своју отаџбину. У духу постструктуралног концепта секуритизације, косовски завет је, сходно промени историјског контекста и околности, попримио другачији израз чувајући притом своју суштину. Тако је 1998. и 1999. године вођен „други Косовски бој", али не против султана и његовог царства, већ против терористичког сепаратистичког покрета подржаног споља. Наш систем вредности тада није био угрожен освајачким нагоном Османлијског царства, већ кршење принципа међународног права кроз НАТО агресију. Вредности које смо, међутим, бранили остале су исте – слобода, независност, те спремност на жртву зарад вишег циља.

Геополитички, а тиме и безбедносни токови у савременом свету, постају све непредвидљивији, комплекснији и изазовнији. Простор јужне српске покрајине и даље ће бити приоритетно безбедносно питање, посебно уколико узмемо у обзир намеру власти у Приштини да северне, Србима већински насељене општине (Северна Косовска Митровица, Звечан, Лепосавић и Зубин Поток), стави под своју пуну контролу, те избије на Копаоник, угрожавајући тако безбедност централне Србије. Опасне су и намере да се простор општина Медвеђа, Бујановац и Прешево стави у исту раван са косовскометохијским проблемом, као и снови о стварању тзв. Велике Албаније, односно етнички чисте албанске државе која би обухватала значајан део Србије. Овде долазимо до другог важног елемента постструктуралног концепта секуритизације, односно до нужности да се анализи ове проблематике приступи тако што ћемо адекватно разумети и уплетеност недржавних актера у питање будућег статуса КиМ (Европске уније, шире међународне заједнице и сл.), као и чињеницу да непријатељ наше државе није албански народ као такав, већ великоалбанска политика која крши све устаљене норме међународног права и међународних односа. У том смислу, косовски завет, као темељ српског националног и ревитализованог државотворног идентитета, остаје главни кохезивни фактор српског народа и идеја водиља у његовим настојањима да свој систем вредности и простор који вековима насељава одбрани.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

Flohr 2025: Mikkel Flohr. "Key Concept: Securitization (Copenhagen School)". *Critical Legal Thinking*, 31 March 2025. https://criticallegalthinking.com/2025/03/31/key-concept-securitization-copenhagen-school

ЛИТЕРАТУРА

Bajagić 2011: Mladen Bajagić. „Razumevanje bezbednosti od antičkih vremena do savremenih pristupa". *NBP: Žurnal za kriminalistiku i pravo*, Vol. 16, Br. 2, 39–55.

Бојанић 1995: Петар Бојанић. *Пријатељ-непријатељ: Карл Шмит и Жак Дерида*. Београд: Светови.

Борозан 2019: Игор Борозан. „Династија Обреновић и Косовски завет у вербалној и визуелној култури друге половине 19. века". *Косовско-метохијски зборник*. Зборник радова. Ур. Драган Војводић. Београд: Српска академија наука и уметности, 139–156.

Владушић 2022: Слободан Владушић. „Косовски завет и Република Српска". *Република Српска – положај, историја, идентитет*. Зборник радова. Ур. Драгиша Д. Васић. Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, 9–21.

Гајић 2023: Александар Гајић. „Геополитички положај Србије након отпочињања рата у Украјини: неутралност и стратешко одвраћање у кризном контексту". *Српска политичка мисао*, Вол. 80, Бр. 2, 53–74. DOI: https://doi.org/10.5937/spm80-44267

Драгишић 2008: Зоран Драгишић. „Појам и порекло система националне безбедности". *Годишњак Факултета безбедности*, Бр. 1/2008, 199–208.

Драгишић 2021: Зоран Драгишић. „Стратегија националне безбедности и велика стратегија Србије". *Политика националне безбедности*, Година XII, Вол. 20, Бр. 1, 37–54.

Кинђић 2024: Зоран Кинђић. „Косовски завет". *Социолошки преглед*, год. LVIII, 4, 920–951. DOI: https://doi.org/10.5937/socpreg58-52126

Ковић 2019: Милош Ковић. „Косовски завет и национални идентитет Срба". *Уметничко наслеђе српског народа на Косову и Метохији. Историја, идентитет, угроженост, заштита*. Зборник радова. Ур. Драган Војводић и Миодраг Марковић. Београд: Српска академија наука и уметности, 113–141.

Мијалковић 2011: Саша Мијалковић. *Национална безбедност*. Београд: Криминалистичко-полицијска академија.

Петровић Његош 2001: Петар Петровић Његош. *Горски вијенац*. Београд: Чигоја штампа.

Петровић 2022: Рајко Петровић. „Насилна борба за стицање независности: баскијско-косовске паралеле". *Војно дело*, Бр. 3, 87–98.

Ракић 2020: Миле Ракић. „У сусрет концепцији безбедности Републике Србије". *Политичка ревија*, Вол. 65, Бр. 3, 55–71.

Растовић 2013: Александар Растовић. „Мери Дарам и Ребека Вест о културној баштини Косова и Метохије". *Културно наслеђе Косова и Метохије: историјске тековине Србије на Косову и Метохији и изазови будућности*. Зборник радова. Београд и Косовска Митровица: Канцеларија за Косово и Метохију Владе Републике Србије и Филозофски факултет Универзитета у Приштини, 415–423.

Ристић 2019: Дејан Ристић. *Митови српске историје*. Београд: Вукотић медија.

Симовић 1989: Љубомир Симовић. *Бој на Косову*. Београд: Мала библиотека Српске књижевне задруге.

Станар 2023: Драган Ж. Станар. „Косовски завет – одбрана идентитета као функција војске". *Косово и Метохија кроз чињенице, тумачења и симболе – књига 3*. Зборник радова. Ур. Д. Танчић, М. Видосављевић и М. Мијатовић. Приштина – Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, 125–139.

Станић 2014: Мирослав Станић. „Дефинисање садржаја појма безбедности". *Војно дело*, лето/2014, 93–113.

Хантингтон 2000: Семјуел Хантингтон. *Сукоб цивилизација и преобликовање свјетског поретка*. Бања Лука: ЦИД.
Šulović 2010: Vladimir Šulović. *Značenje koncepta bezbednosti i teorija sekuritizacije*. Beograd: Beogradski centar za bezbednosnu politiku.

Ivan RIBAĆ

KOSOVO AS A SEGMENT OF NATIONAL IDENTITY AND AS A SECURITY CATEGORY

Summary

In Ljubomir Simović's 1989 play, Prince Lazar decides to go to war with the Turks "not on the basis of the force that threatens," but on the basis of "the sacredness that he defends." This poetically intoned sentence refers to the relationship between identity and security. The relationship of the aforementioned concepts in this paper will be viewed in the light of the post-structural concept of securitization. National identity itself refers to the concept of security: what is defended should first be articulated as "defended." However, identity is not given once and for all and unchangeable. It implies a relationship to the other, that is, a discursive construction of the other, on the basis of clearly perceived differences. Kosovo, that is, the Kosovo tradition ("Kosovo Covenant"), therefore, presupposes both spatial and temporal construction, since identity is constructed in relation to external or internal danger. Security, on the other hand, as a striving for freedom from danger, is always determined by some threat, an existential danger that implies extraordinary measures. The very understanding of danger is variable, that is, it depends on the reception of the security threat, and it can be articulated only with regard to the "defended values," that is, the concept of security returns to the concept of (national) identity. The paper will, therefore, follow different constructions of the Kosovo covenant as a segment of national identity and their relationship to the constructions of the other as a security risk.

Keywords: Serbia, Kosovo, security, national identity.

УДК 351.862/.863(497.11)
316.776(497.115)

Оригинални научни рад

*Мирослав Д. СТЕВАНОВИЋ**

Универзитет Унион – Никола Тесла, Београд
Факултет за међународну политику и безбедност
Академија за националну безбедност, Београд

*Виолета Р. РАШКОВИЋ ТАЛОВИЋ***

Универзитет Унион – Никола Тесла, Београд
Факултет за међународну политику и безбедност

КОГНИТИВНО РАТОВАЊЕ КАО СТРАТЕГИЈСКИ ИЗАЗОВ ЗА НАЦИОНАЛНУ БЕЗБЕДНОСТ СРБИЈЕ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

Апстракт: У овом раду поставља се проблем супротстављања непријатељским когнитивним дејствима усмереним против Републике Србије на простору Косова и Метохије. Рад настоји да разврста директне и индиректне носиоце когнитивних дејстава, анализира њихове међусобне односе и хијерархију утицаја. Затим уводи динамички оквир који полази од четири тренда у стратешком окружењу: ерозије ауторитета институција кроз инфодемију, технолошке асиметрије и алгоритамског управљања пажњом, производње друштвених подела, те преливања когнитивних дејстава у физички простор. За сваки тренд у раду се идентификују специфичне унутрашње слабости и предлажу проактивне, адаптивне мере, од изградње институционалне комуникационе отпорности и националне лабораторије за форензику друштвених мрежа, до интегрисаних оперативних тимова на терену и тренинг когнитивне отпорности. У закључку се предлаже померање парадигме са статичне одбране на динамичку отпорност, неопходну за информационо доба.

Кључне речи: динамичка отпорност, когнитивна рањивост, инфодемија, алгоритамско управљање пажњом, национална безбедност у информационом домену.

УВОД

Савремени концепт ратовања обухвата ударе информационим дејствима против способности мете да разуме стварност, доноси рационалне одлуке и мобилише друштвену солидарност. Ова димензија ратовања

* ORCID 0000-0002-1456-2130, mstvnv297@gmail.com
** ORCID 0009-0009-7518-8603, v.talovic@unionnikolatesla.edu.rs

за Републику Србију представља стварност у вези са питањем Косова и Метохије (КиМ). Од 1999. године, а нарочито од 2008. године, јужна српска покрајина представља терен на коме се укрштају когнитивне, правне, дипломатске и безбедносне акције против Србије. Питање КиМ је, осим у уставном поретку и у систему Уједињених нација, дубоко укорењено у идентитету српског народа. Управо тај емоционални и идентитетски набој чини КиМ погодним тереном за когнитивна дејства. То непријатељски актери искоришћавају систематски, ослањајући се на традиционалне технике пропаганде, алгоритамски посредовано дистрибуирање садржаја, на психографска истраживања циљних група и на координисане мреже инфлуенсера на рачунарској мрежи (Стевановић 2025: 513).

Централно истраживачко питање рада је на које начине непријатељски актери спроводе когнитивна дејства против Републике Србије на КиМ, кроз које механизме ова дејства активирају унутрашње слабости и које мере динамичког одговора могу унапредити когнитивну отпорност? Из овога се изводе три помоћна питања: прво, ко су носиоци непријатељских когнитивних дејстава и у каквим оперативним односима функционишу; друго, кроз које механизме трендови у стратешком окружењу трансформишу структурне слабости у активне тачке рањивости; и треће, које институционалне, регулаторне и комуникационе мере могу пресећи везу између трендова и рањивости и подићи отпорност?

Циљ рада је да се дефинишу концептуалне границе когнитивних дејстава у контексту хибридног ратовања против Србије на КиМ и да се, на основу анализе спољних трендова и унутрашњих слабости предложе мере одговора.

Рад се ослања на комбинацију анализе примарних и секундарних извора. Примарни извори укључују јавно доступне документе НАТО, ЕУ, КФОР и ЕУЛЕКС и правне акте Републике Србије. Секундарни извори обухватају литературу из области когнитивног и хибридног ратовања, стратешке комуникације и психологије перцепције. Део информација о когнитивним операцијама је поверљив, те је рад ограничен на јавно доступне доказе, уважавајући да се пуна слика може разликовати.

КОНЦЕПТУАЛНИ ОКВИР КОГНИТИВНИХ ДЕЈСТАВА

Деведесетих година двадесетог века, у литератури је препознато да инфраструктура знања и одлучивања постаје бојно поље (Arquilla, Ronfeldt 1993: 147). Напредак у терминологији и аналитичким алатима долази са анализом еволуције пропагандних кампања, са нагласком на технолошком аспекту (Rid 2020). Паралелно, литература из области когнитивне психологије обезбедила је теоријску подлогу за разумевање механизама когнитивне манипулације. Синтезу ових линија мишљења представља дефиниција когнитивног ратовања NATO из 2021. године: употреба у војне сврхе јавног мњења против циљане популације државе мете, са циљем

утицаја на одлучивање њене владе (NATO Innovation Hub 2021: 4). Ова дефиниција не покрива пун опсег когнитивних дејстава, која обухватају утицај на перцепције институционалних актера, елита и медијских актера.

Асиметричност информационог ратовања омогућава и малим државама да добро организованим недржавним мрежама остваре когнитивни ефекат несразмеран својим ресурсима. Србија је изложена когнитивним дејствима надмоћних актера, али располаже потенцијалом да у одређеним доменима оствари когнитивне предности.

Когнитивна дејства неопходно је посматрати у контексту хибридног ратовања, јер ван тог оквира могу изгледати као медијска или пропагандна активност, без системске логике и стратешких функција у координисаној кампањи утицаја. Иницијално, одређење хибридног ратовања је било ограничено на квазикинетичке и кинетичке елементе (Mattis, Hoffman 2005: 14). Накнадна литература проширила ју је на информационе, дипломатске, економске и сајбер инструменте. Ренц је указала да је исправније говорити о хибридним претњама у „сивој зони" – простору у коме се одвија систематска употреба некинетичких инструмената за остваривање стратешких циљева (Renz 2016: 281). Ова концептуализација је релевантна за простор КиМ, где Србија трпи системске притиске управо у „сивој зони", испод прага оружаног сукоба.

Место когнитивних дејстава у структури хибридног ратовања одређено је са неколико функција: 1) служе као мултипликатор стратешког дејства других инструмената, кроз унапред припремљен наративни оквир; 2) делују пре, током и после кинетичких или правних акција, припремајући терен за прихватање одређеног тумачења догађаја; 3) имају за циљ стварање перманентних промена у систему вредности, референтних оквира и идентитетских нарација циљне популације. Важно је разумети тзв. „наративни циклус" у хибридном ратовању: инцидент – наративна конструкција – реакција – нова наративна конструкција реакције – ескалација. Непријатељска страна настоји да постави почетни наративни оквир, да тумачи реакцију и да дефинише „стварност". У односу на овај циклус, Србија је, везано за КиМ, у реактивној позицији.

Механизми утицаја когнитивних дејстава се квалитативно разликују на индивидуалном, групном и системском нивоу (Стевановић 2025: 510).

На индивидуалном нивоу, когнитивна дејства се ослањају на психолошке механизме: пристрасност потврђивања, дејство изложености, конформизам и подложност наративним структурама које дају значење несигурности (Tversky, Kahneman 1974). Разлог зашто се непријатељски наративи лако усвајају даје Канеманов двосистемски модел мишљења: они су дизајнирани за емоционалну резонанцу (Kahneman 2011: 53). Посебно важан је феномен „мотивисаног расуђивања": у темама које носе велики лични или идентитетски значај, људи су склонији да прихвате информације које потврђују постојећа уверења и одбацују информације које им противрече, без обзира на чињеничну поузданост.

На групном нивоу, когнитивна дејства функционишу кроз механизме „ехо комора" и „информационих мехура", које систематски производе технолошке платформе, кроз изложеност хомогеним, идеолошки конзистентним информационим системима (Pariser 2011: 9–10). На КиМ ово је нарочито видљиво у информационом окружењу српских заједница на северу, које су истовремено изложене интензивним наративима из Приштине и страних центара, који генеришу информациону буку.

На системском нивоу, когнитивна дејства циљају на институционалну способност државе да одржи кохерентан доживљај стварности и способност конструктивне политичке акције (Sunstein 2017: 129). У литератури се разликује „стратешко" од „тактичког" информационог ратовања, зависно од тога да ли је циљ промена понашања конкретних актера или трансформација системских претпоставки на основу којих функционише друштво (Libicki 2007: 42). Когнитивна дејства на системском нивоу против Србије не циљају само на то да грађани погрешно разумеју одређени инцидент, већ да се мења концептуални оквир кроз који Срби разумеју своју ситуацију и могућности деловања.

Когнитивна дејства се разликују од класичних психолошких операција по четири одлике: 1) циљају истовремено домаће становништво, савезнике, наднационалне институционалне актере и глобалну јавност, док су психолошке операције усмерене претежно на непријатељске снаге или цивилно становништво на окупираним територијама; 2) ослањају се на алгоритамски посредоване, микроциљане поруке достављене на основу детаљних психографских профила корисника, а психолошке операције су зависиле од масовних медија са ограниченим могућностима таргетирања; 3) теже максималном прикривању извора, ослањајући се на посредне актере ради уверљивог порицања, док су психолошке операције делом биле отворене; и, 4) пример су стратешких, вишегодишњих конструисаних кампања, док психолошке операције по правилу прате конкретне оперативне циљеве са ограниченим временским оквиром.

Треба имати у виду и разлику између когнитивних дејстава и пропаганде. Когнитивна дејства укључују и дизајнирање информационог окружења на начин да одређени наративи имају структурну предност, независно од пошиљаоца, док пропаганда почива на односу пошиљалац – порука – прималац, при чему пошиљалац свесно конструише поруку.

АКТЕРИ КОГНИТИВНИХ ДЕЈСТАВА НА КИМ

Актери когнитивних дејстава против Републике Србије на КиМ разликују се по природи, надлежности, мотивима, инструментима деловања и степену координације. Ради процене доприноса генерисању претње, неопходно је евалуирати њихов степен директности деловања, формални статус и позицију у хијерархији утицаја.

Северноатлантска уговорна организација (НАТО) је у контексту КиМ истовремено безбедносни актер (преко КФОР-а), политички актер (преко

држава чланица из ЕУ) и когнитивни актер (преко своје функције стратешке комуникације). НАТО центар изврсности за стратешке комуникације (StratCom COE) у Риги објављује редовне анализе „дезинформационих" трендова у региону, при чему се позиција Србије систематски класификује у категорији „руски отисак у информационом окружењу Западног Балкана" (NATO StratCom COE 2021: 5). То генерише антисрпске позиције у западним медијима и политичким круговима. Когнитивна дејства НАТО-а у вези са КиМ обухватају три функционалне категорије: легитимизацију наратива о агресији из 1999. као хуманитарној нужности; усмеравање медијске агенде у државама чланицама; и притисак на савезнике у циљу приближавања ставова о КиМ. Пет чланица НАТО-а није признало „Косово", што отвара прилике за когнитивно деловање Србије.

Европска унија делује на КиМ кроз вишеструке канале, а кључни оперативни инструмент је ЕУЛЕКС. Мандат ЕУЛЕКС-а је подршка владавини права, али у пракси функционише као когнитивни актер на два нивоа: системски гради семантичку платформу у оквиру које се косовске институције перципирају као легитимна власт и у својим извештајима промовише концептуални оквир у коме није спорна државност „Косова" (European Commission 2023). Унутрашње евалуације ЕУЛЕКС-а откриле су институционалне проблеме, који указују да је реч о динамичној институцији у процесу, што може бити аналитички искоришћено за диференцирано ангажовање са актерима унутар мисије.

КФОР је формално неутрална безбедносна сила, успостављена у оквиру мандата УН, чија когнитивна димензија превазилази безбедносну функцију. Кроз свакодневно реаговање или нереаговање на инциденте, јавне изјаве команданта и брифинге за медије, КФОР конструише перцепцију о томе шта је „нормално" на КиМ (Bala 2026: 56). Пракса указује на образац асиметричног реаговања: акције косовске полиције наилазе на апологетски одговор, за разлику од односа према реакцијама српских заједница на провокације, чиме се нормализује агресивна политика Приштине и маргинализују легитимне реакције грађана.

Привремене институције самоуправе у Приштини представљају актера когнитивних дејстава са сопственом агендом на три нивоа: хомогенизација заједнице косметских Албанаца, регионална нормализација „косовске државности" и дипломатска кампања проширивања круга признања (Musliu, Orbie 2012: 428). Нарочито је значајна когнитивна функција полицијских акција на северу КиМ. Свака акција којом изазову револт локалног српског становништва активира наратив у коме се реакција представља као „тероризам". Брзина и координисаност медијско-политичког одговора одају утисак унапред осмишљене когнитивне архитектуре, у којој физичка акција служи као окидач наративног механизма.

Најсложенији елемент структуре актера представљају невладине организације (НВО). Релевантне НВО се могу поделити у три групе: директно финансиране из западних фондова, које имплементирају програме „јачања

демократије" (Carothers 1999); специјализоване за проверу чињеница, које систематски квалификују српске позиције као „дезинформације"; и које функционишу као прикривени агенти утицаја. Њихова когнитивна функција произлази из системске логике финансирања и институционалне уклопљености.

Технолошке платформе (Meta, Alphabet, ByteDance, X) нису активни учесници когнитивних дејстава, али конструишу информационо окружење у коме се она одвијају. Алгоритми оптимизовани за ангажовање систематски фаворизују садржаје који изазивају бес, страх и поларизацију (Brady et al. 2017: 7315). Аналитички је значајна асиметрија модерације: садржај на локалним језицима подлеже знатно мање детаљном прегледу него садржај на енглеском, што значи да дезинформације усмерене на локалну публику имају мање шансе да буду препознате (Roozenbeek, Van der Linden 2019: 8).

Медији са страним финансирањем укључују три типа актера: транснационалне медијске мреже (BBC, Deutsche Welle, Radio Free Europe, Voice of America) чија когнитивна функција произлази из тога да се перципирају као неутрални, а у ствари следе оквире конструисане у складу са интересима оснивача (Price 2015: 9); медијске куће финансиране преко НВО мрежа или из западних фондова, позициониране као независне платформе; и медији из Приштине чији садржај систематски циркулише у регионалним информационим мрежама. У оквиру координисане когнитивне кампање, за безбедносну анализу је битна системска функција, а не уређивачка пристрасност.

На врху структуре утицаја налазе се Сједињене Америчке Државе, чији интерес за независност „Косова" произлази из геополитичких рачуница, инвестиције у дискурс хуманитарне интервенције и лобистичких мрежа у Вашингтону (Phillips 2012). Испод тог нивоа, ЕУ, КФОР, ЕУЛЕКС и Привремене институције у Приштини функционишу унутар стратешких параметара САД и НАТО, уз различите степене аутономије. Кључна одлика ове структуре је то да су когнитивне кампање организоване по принципу усклађених, аутономних акција вођених заједничким наративним оквирима, без директних налога, што атрибуцију и реактивни одговор чини системски неефикасним. У том простору делују и „посреднички" актери: истраживачке НВО, „независни" аналитичари и медији чије уређивачке политике су институционално координиране.

ТРЕНДОВИ У СТРАТЕШКОМ ОКРУЖЕЊУ И УНУТРАШЊЕ СЛАБОСТИ

Анализа когнитивних дејстава против Републике Србије на КиМ изискује и разумевање динамике, механизме кроз које трендови у стратешком окружењу трансформишу структурне слабости у тачке рањивости.

Светска здравствена организација промовисала је термин „инфодемија" за означавање феномена прекомерне количине информација, које отежавају

проналажење поузданих извора (WHO 2020). Инфодемија се у контексту КиМ испољава кроз неколико образаца. Прво, број чланака, постова, видео садржаја, стриминг вести и коментара посвећених инцидентима превазилази когнитивне капацитете просечног грађанина за рационалну процену. У условима информационе засићености, мозак неизбежно прибегава хеуристичком, стварајући услове за примање емоционално набијених и наративно конзистентних садржаја (Sweller 1988: 284). Друго, у простору у коме се тематизује КиМ паралелно егзистира огроман број садржаја из различитих извора, мотивација и аутентичности. Просечан грађанин без медијске писмености и времена за верификацију нема алате за разликовање ових категорија. Треће, алгоритми друштвених мрежа обезбеђују скоро тренутно ширење садржаја, а демантовање нетачних информација доспева до знатно мањег броја прималаца. Четврто, већа изложеност информационој буци производи повлачење у „информационе мехуре", односно ослањање на изворе који нуде когнитивну сигурност кроз конзистентност, невезано за тачност (Goette et al. 2020: 3).

Инфодемија активира неколико структурних слабости. Неадекватан ниво медијске писмености широких слојева становништва резултира ниском способношћу критичке процене извора, неразликовањем аналитичких коментара од вести и непостојањем свести о дејству алгоритамске структуре информационих токова (Nyhan, Reifler 2010: 323). Друго, фрагментираност комуникације државних органа резултира тиме да када инцидент на КиМ захтева брзи комуникациони одговор, различити државни органи често дају временски неусклађене и понекад наративно неусклађене изјаве. Треће, низак ниво поверења грађана у домаће медије, са јаком политизацијом перцепције медија, ствара информационо окружење у коме грађани не могу да пронађу заједнички кôд за вредновање информација, а привид ауторитета добијају нова медијска лица која не морају бити добронамерна (Pomerantsev 2019). Четврто, емоционална и идентитетска осетљивост теме представља погодно тле за мотивисано расуђивање (Benkler et al. 2018: 306).

Већина политички релевантних садржаја тече кроз алгоритамску архитектуру која одређује шта ће ко видети, у ком тренутку и у ком контексту. Њу контролише неколико компанија. Алгоритми ових платформи оптимизовани су за ангажовање на мрежи. Истраживања показују да садржај са јаким емоционалним набојем производи значајно веће ангажовање, него неутрални садржај исте информационе вредности (Kunda 1990: 491). Велике технолошке компаније, обавештајне агенције западних земаља и добро финансиране НВО-е имају сложене алате за анализу информационих токова, идентификацију кохерентних наратива и праћење ширења садржаја и у позицији су технолошке доминације. Србија нема упоредиве капацитете, па је структурно у позицији реактивности, у смислу да одређени наратив се открива тек кад је већ дубоко пласиран, када је корективна акција значајно скупља и мање ефикасна.

Технолошка асиметрија и алгоритамско управљање пажњом делују на три специфичне структурне слабости: 1) зависност од страних платформи без механизма утицаја на алгоритамске одлуке ових платформи; 2) нерегулисаност политичког оглашавања и микротаргетирања на дигиталним платформама; и 3) недостатак форензичке инфраструктуре за откривање координираног неаутентичног понашања (мрежа ботова и тролова) и за правовремено идентификовање информационих кампања (Berger, Milkman 2012: 193).

Трећи тренд тиче се систематске производње и експлоатације друштвених подела. Непријатељски когнитивни актери некад производе нове поделе, али много чешће идентификују постојеће изворе конфликтности унутар циљне заједнице, а потом их систематски претварају у непомирљивости (Vosoughi et al. 2018: 1149). У случају Србије, постоји неколико линија поделе које когнитивни актери систематски активирају: политичка поларизација, напетост унутар српске заједнице на КиМ и осетљивост везана за православне светиње и историјске наративе. Посебно је значајна техника конструисања информационог простора у коме постоје само потпуно прихватање или потпуно одбацивање одређеног става. Тиме се сужава простор за балансиран, прагматичан политички дискурс, чиме се генерише оквир непомирљивог унутрашњег сукоба, а непријатељска страна профитира без обзира коју позицију циљна популација усваја: обе доводе до политичке инертности. Тренд производње и експлоатације друштвених подела кореспондира са три структурне слабости: 1) поделе унутар заједница на КиМ, чиме се потенцијално отвара простор и за административне конфузије; 2) економска маргинализација и демографска ерозија српских заједница погодују развоју осећаја бесперспективности (Сурлић 2023); 3) систематско подривање свести о идентитетском и заједничарском отпору на КиМ.

Четврти тренд јесте систематско преливање когнитивних дејстава у физички простор. С једне стране, наративни конструкти производе физичке последице: напуштање територије, физичке провокације, инциденте дизајниране за наративну употребу. С друге стране, физички инциденти бивају уоквирени кроз унапред припремљену наративну архитектуру и искоришћени за производњу когнитивних ефеката (Moghaddam 2005: 165). У случају КиМ примери оба смера су познати: инциденти на барикадама, упади у институције, физичко онемогућавање избора. Ове инциденте су пратила наративна тумачења на западним платформама, са потпуним извртањем одговорности. У неколико случајева је идентификовано да текстови са одређеном интерпретацијом датирају од пре него што је акција изведена.

Тренду преливања погодују четири слабости, од којих су две опште, а две специфичне. Опште су: 1) институционална раздвојеност безбедносних и информационих капацитета, тако што безбедносне структуре прикупљају оперативне податке, али нема механизма за њихово брзо

превођење у комуникациони одговор (V-Dem Institute 2024: 45); 2) одсуство интегрисаног приступа, док постоји потреба да безбедносни, правни и комуникациони одговор функционишу синхронизовано у реалном времену (Vuletić, Stanojević 2022: 65). Посебне су: 3) правна неизвесност у вези са статусом КиМ, која директно ствара простор за наративне расправе о одговорности; и 4) недостатак обуке безбедносних снага у препознавању провокација.

ТЕОРИЈСКИ ПРИСТУП МЕРАМА ОДГОВОРА

Реактивни (статички) приступ мерама одговора на когнитивна дејства је неефикасан из три разлога: одговор на дезинформацију системски касни чак и када је правовремен (Lewandowsky et al. 2012: 121); директно демантовање може парадоксално учвршћивати оригинално уверење (Bail 2021: 38); непријатељска страна производи садржаје у обиму с којим државни апарат не може да се носи (Chang, Lin 2026: 2). Стога, мора бити конструисан динамички приступ на три принципа: мере одговора треба да буду примарно усмерене на изградњу структурних услова у којима когнитивна дејства имају мање плодно тле; систем одговора треба да прекине механизме преко којих трендови активирају слабости; мере морају бити дизајниране за прилагодљивост.

Теоријски оквир операционализације ослања се на три концептуална алата. Бојдов циклус (OODA) сугерише да је стратешки пресудна предност у брзини реаговања – ко прво прође кроз цео циклус, добија наративну предност (Boyd 1987: 21). Теорија когнитивног оквира показује да је критичнији избор оквира интерпретације него садржај поруке, те одговор треба да буде у алтернативном оквиру непријатеља (Entman 1993: 56). Концепт постављања агенде показује да медији не одређују шта људи мисле, него о чему мисле (McCombs, Shaw 1972: 109).

Централна мера у одговору на инфодемију јесте успостављање јединственог оперативног центра за стратешко комуницирање (ЈОЦСК), по узору на упоредне моделе у Естонији, Финској и Великој Британији. ЈОЦСК би представљао оперативни интегратор у четири функционалне области: континуирано аналитичко праћење информационог простора; идентификовање тренутка у коме се одређени наратив приближава критичној тачки; синхронизација државних комуникационих наступа; и стратешко преусмеравање пажње на верификоване чињенице (Nimmo 2020).

Паралелна мера јесте изградња технолошки отпорних репозиторијума верификованих информација о КиМ (чињенична чворишта). По моделу естонске платформе Propastop и тајванске Cofacts мреже, успешна чворишта функционишу на принципу ко-производње грађана и институција (Bayer et al. 2021: 126). Дугорочна мера је систематско подизање медијске писмености

кроз образовни систем, која у наставу уноси критичке процене медијских садржаја, специјализоване обуке за новинаре и програме за одрасле.

Кључна институционална мера у одговору на технолошку асиметрију јесте успостављање националне лабораторије за форензику друштвених мрежа (НЛФДМ), са три задатка: анализа координисаног неаутентичног понашања; анализа порекла и дистрибуционих путева наратива; и истраживачко-развојни рад у сарадњи са академским институцијама (Lysychkina, Lysychkina 2024: 15). Организациона позиција НЛФДМ-а захтева превазилажење сукоба између потребе за безбедносном заштитом и академском транспарентношћу, што намеће потребу координације са обавештајним структурама. Додатна мера је регулаторни механизам у коме се надзорна тела овлашћују да тестирају иновативне форме надзора над платформама пре законског уређења (Zetzsche et al. 2017: 98). Трећа мера је развој сопствених комуникационих инфраструктура у критичним секторима, не као алтернативе, него као резервни капацитет у условима компромитовања страних платформи.

Мера управљања друштвеном кохезијом са највећим превентивним потенцијалом јесте успостављање система раног упозоравања на опасне дискурсе, који прати интензитет, агресивност и темпо ескалације јавног говора о КиМ. Рани упозоравајући сигнали подразумевају промену реторичког обрасца (McCauley, Moskalenko 2017: 212). Систем обухвата три елемента: аутоматизовану лингвистичку анализу дигиталних садржаја алатима неуролингвистичког програмирања прилагођеним регионалним језицима; квалитативну анализу дискурса у штампаним медијима; и мрежу информатора у заједницама на КиМ способних да детектују неформалне сигнале ескалације (Bjola, Pamment 2019: 208).

Динамички оквир политичког деловања изискује стриктно раздвајање начела и тактика. Начела (суверенитет, заштита становништва, поштовање Резолуције 1244) не смеју бити предмет преговора. Тактике морају бити флексибилне, засноване на процени тренутних услова, а не идеолошкој доследности. Ова разлика мора бити јасно представљена јавности.

У когнитивном ратовању ефикасност поруке пресудно одређује аутентичност извора. Стога је систематска идентификација и подршка локалним лидерима на КиМ (свештеницима, лекарима, учитељима, предузетницима) мера когнитивне отпорности. Подршка мора бити дизајнирана да унапређује аутономни капацитет лидера, а не да их своди на комуникационе посреднике (Bjola, Pamment 2019: 214).

Кључна оперативна мера интеграције одговора у виртуелно-физичком простору јесте формирање интегрисаних оперативних тимова на терену у критичним зонама КиМ, који обједињују стручњаке безбедносног, правног и комуникационог профила. Принцип деловања заснован је на OODA циклусу, јер брзина одговора одређује способност наративне контроле. Концепт је утемељен у британској доктрини интеграција комуникационих и безбедносних капацитета на тактичком, која је постигла мерљив стратешки когнитивни ефекат (HM Government 2018: 31).

У когнитивном ратовању правна квалификација представља наративно оружје. Динамичко управљање правном терминологијом стога представља стратешки приоритет: унапред израђена матрица квалификација за различите категорије инцидената, јасне процедуре ко доноси јавну квалификацију и у ком временском року, те дипломатска координација са пријатељским државама у Савету безбедности.

Српске заједнице на КиМ изложене су провокацијама дизајнираним да изазову реакцију употребљиву у непријатељском наративу. Обука когнитивне отпорности треба да обухвати: разумевање механизама когнитивних дејстава; препознавање провокација; технике деескалације у условима стреса (Grossman, Christensen 2007: 44–52); и документовање инцидената на начин правно и наративно одржив.

ПРАВНИ И ИНСТИТУЦИОНАЛНИ ОКВИР РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Република Србија располаже са неколико стратешких докумената релевантних за проблем овог рада, међу којима треба истаћи: Стратегију националне безбедности, Стратегију одбране, Националну стратегију за заштиту и спасавање у ванредним ситуацијама, и нацрт Стратегије развоја информационог друштва. Постојећи документи третирају информационе претње углавном кроз призму сајбер безбедности, што је концептуално сужен оквир који пропушта когнитивну димензију. Стратегија националне безбедности препознаје хибридне претње и операције утицаја као безбедносне ризике, али препознатљивост остаје на нивоу дескрипције без оперативне разраде мера одговора (Стратегија националне безбедности 2019). Стратегија одбране третира информационе претње претежно у контексту сигурности информационих система (сајбер одбрана), без адресирања питања управљања наративима, когнитивне отпорности популације и наративне архитектуре безбедносних операција (Стратегија одбране 2019), те ју је потребно је ажурирати осврtом на когнитивну димензију одбране. Нема стратешког документа специфично усмереног на когнитивне претње и когнитивну отпорност.

Правни оквир информационе безбедности Србије чине: Закон о информационој безбедности, Закон о јавном информисању и медијима, Закон о електронским комуникацијама и Закон о тајности података. Закон о информационој безбедности усмерен је примарно на заштиту кибер инфраструктуре – рачунарских система, мрежа и података (Закон о информационој безбедности 2019). Овим законом није покривена когнитивна безбедност, у смислу систематских кампања утицаја, нити постоји правни инструмент специфично усмерен на ову проблематику. Закон о јавном информисању и медијима пружа основе за регулацију медијског садржаја, укључујући одредбе о забрани дезинформација и говора мржње,

али механизми примене су показали ограничену ефикасност у погледу дигиталних платформи, где је национална надлежност ограничена (Закон о јавном информисању и медијима 2016). Правне празнине су вишеструке: 1) Закон о електронским комуникацијама не уређује политичко оглашавање на дигиталним платформама, што је критични недостатак у контексту могућности микротаргетирања (Закон о електронским комуникацијама 2023); 2) нема правног инструмента за обавезу транспарентности алгоритама платформи, иако такав стандард поставља ЕУ (Regulation 2022/2065); 3) нема правног оквира за деловање аналогно регулаторном „песку", који би омогућио флексибилно тестирање нових надзорних мера; 4) нема законске дефиниције когнитивних операција или информационог утицаја, које би одредило шта конституише незакониту когнитивну агресију и предвидело конкретне правне одговоре.

Институционална архитектура Србије у домену когнитивне безбедности укључује више актера: БИА, Министарство одбране и ВОА, Центар за специјалне операције МУП-а, РАТЕЛ, Агенцију за електронске медије (АЕМ) и Канцеларију за КиМ. Анализа расположивих капацитета указује на бар три структурне слабости. Прво, непостојање интегрисаног координационог механизма, без формалног механизма за брзу размену информација и координацију одговора на когнитивне инциденте. Друго, недостатак специјализованих аналитичких капацитета у домену форензике друштвених мрежа. Треће, ограничена законска основа за проактивне мере: постојећи правни оквир углавном дозвољава реактивне мере (забрана садржаја, покретање кривичних поступака), али не пружа адекватну правну основу за проактивне мере надзора.

Институционалне реформе требало би да размотре: (а) оснивање координационог тела за когнитивну безбедност; (б) оснивање националне лабораторије за форензику друштвених мрежа у координацији са постојећим обавештајним структурама; (в) измену надлежности РАТЕЛ-а и АЕМ-а ради укључивања мониторинга когнитивних претњи кроз отворене изворе; (г) дефинисање јединственог оперативног центра за стратешко комуницирање у систему органа државне управе; и (д) измене и допуне Закона о информационој безбедности са делом посвећеним когнитивној безбедности.

ЗАКЉУЧАК

Директни актери когнитивног деловања против Србије на КиМ функционишу по принципу координисане аутономије у заједничком наративном оквиру конструисаном у Вашингтону и Бриселу, док индиректно делују без директних инструкција. Таква структура чини директну атрибуцију и реактивни одговор неефикасним.

Идентификовани трендови постају претње у интеракцији са унутрашњим слабостима. Структурно ефикасне су само мере које инхибирају

везу између трендова и слабости. Предложене операционалне мере нису довољне без дугорочних улагања у образовање, заједничарске институције и правни оквир као допуне.

Когнитивна безбедност је питање суверенитета, односно способности заједнице да одржи доживљај стварности. Систематска когнитивна дејства против Србије на КиМ нису само безбедносни инцидент, оне су напад на свест. Изградња когнитивне отпорности данас представља претпоставку функционалне државности.

Рад оставља отворена питања – квантитативну анализу дејства информационих кампања, истраживање ставова Срба на КиМ, правну анализу о регулацији глобалних платформи, евалуацију позиције Србије у мултилатералним форумима, и анализу подела унутар „антисрпског" блока.

Методолошка ограничења укључују ослањање искључиво на јавно доступне изворе, отежану атрибуцију узрочности и нормативни карактер рада.

ИЗВОРИ

European Commission 2023: European Commission. *Key Findings of the 2023 Report on Kosovo*. SWD (2023) 692 final. Brussels: European Commission. <https://enlargement.ec.europa.eu/kosovo-report-2023_en>. [10. 5. 2026].

HM Government 2018: HM Government. *National Security Capability Review*. London: Cabinet Office. <https://assets.publishing.service.gov.uk/media/5af1991040f0b642e2d8fa06/6.4391_CO_National-Security-Review_web.pdf>. [10. 5. 2026].

NATO Innovation Hub 2021: NATO Innovation Hub Office. *Cognitive Warfare. Working Paper*, October 2021.

NATO StratCom COE 2021: NATO StratCom Centre of Excellence. *Annual Report 2021*. Riga: NATO StratCom COE. <https://stratcomcoe.org/uploads/Gada%20Parskati/Annual_Report_2021_audited.pdf>. [10. 5. 2026].

Regulation (EU) 2022/2065 on a single market for digital services and amending Directive 2000/31/EC (Digital Services Act). Official Journal of the European Union, L 277/2022.

WHO 2020: World Health Organization. "Managing the COVID-19 Infodemic: Promoting Healthy Behaviours and Mitigating the Harm from Misinformation and Disinformation". Joint Statement, 23. 9. 2020. <https://www.who.int/news/item/23-09-2020-managing-the-covid-19-infodemic-promoting-healthy-behaviours-and-mitigating-the-harm-from-misinformation-and-disinformation>. [10. 5. 2026].

Закон о електронским комуникацијама. „Службени гласник РС", бр. 44/2023.

Закон о информационој безбедности. „Службени гласник РС", бр. 6/2016, 94/2017, 77/2019.

Закон о јавном информисању и медијима. „Службени гласник РС", бр. 83/2014, 58/2015, 12/2016.

Стратегија националне безбедности Републике Србије. „Службени гласник РС", бр. 94/2019.

Стратегија одбране Републике Србије. „Службени гласник РС", број 94/2019.

ЛИТЕРАТУРА

Arquilla, Ronfeldt 1993: John Arquilla, David Ronfeldt. "Cyberwar is Coming! Comparative Strategy". 12(2), 141–165. <DOI: 10.1080/01495939308402915>. [15. 5. 2026].

Bail 2021: Chris Bail. *Breaking the Social Media Prism: How to Make Our Platforms Less Polarizing*. Princeton: Princeton University Press.

Bala 2026: Diar Bala. "NATO-KFOR's Deterrence in Northern Kosovo". *EPIS Report on Peacekeeping & Conflict Prevention,* 2. <https://www.epis-thinktank.com/_files/ugd/341d72_776a252c5d264eb9882d003011610e4b.pdf>. [15. 5. 2026].

Bayer et al. 2021: Judit Bayer, Bernd Holznagel, Katarzyna Lubianiec, Adela Pintea, Josephine B. Schmitt, Judit Szakacs, Erik Uszkiewicz. *Disinformation and Propaganda: Impact on the Functioning of the Rule of Law and Democratic Processes in the EU and Its Member States*. Brussels: European Union.

Benkler et al. 2018: Yochai Benkler, Rob Faris, Harold Roberts. *Network Propaganda: Manipulation, Disinformation, and Radicalization in American Politics*. New York: Oxford University Press.

Berger, Milkman 2012: Jonah Berger, Katherine L. Milkman. "What Makes Online Content Viral?" *Journal of Marketing Research,* 49(2), 192–205. <DOI: 10.1509/jmr.10.0353>. [15. 5. 2026].

Bjola, Pamment 2019: Corneliu Bjola, James Pamment. "Rethinking Strategic Communication in the Digital Age". *Countering Online Propaganda and Extremism: The Dark Side of Digital Diplomacy*. Eds. Corneliu Bjola, James Pamment. London: Routledge, 208–214.

Boyd 1987: John Boyd. *A Discourse on Winning and Losing*. Maxwell Air Force Base: Air University Press.

Brady et al. 2017: William Brady, Julian Wills, John Jost, Joshua Tucker, Jay Van Bavel. "Emotion Shapes the Diffusion of Moralized Content". *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 114(28), 7313–7318. <DOI: 10.1073/pnas.161892311>. [15. 5. 2026].

Carothers 1999: Thomas Carothers. *Aiding Democracy Abroad: The Learning Curve*. Washington: Carnegie Endowment for International Peace.

Chang, Lin 2026: Wen-Chen Chang, Yu-Teng Lin. "Mitigating Disinformation with Civic Constitutionalism: The Case Study of Taiwan". *Global Policy*. <DOI: 10.1111/1758-5899.70128> [17. 5. 2026].

Entman 1993: Robert M. Entman. "Framing: Toward Clarification of a Fractured Paradigm". *Journal of Communication*, 43(4), 51–58. <DOI: 10.1111/j.1460-2466.1993.tb01304.x>. [15. 5. 2026].

Goette et al. 2020: Lorenz Goette, Hua-Jing Han Benson, Tsz Kin Leung. "Information Overload and Confirmation Bias". *Cambridge-INET Working Paper Series*, No. 2020/06. <https://www.inet.econ.cam.ac.uk/working-paper-pdfs/wp2006.pdf>. [12. 5. 2026].

Grossman, Christensen 2007: Dave Grossman, Loren W. Christensen. *On Combat: The Psychology and Physiology of Deadly Conflict in War and in Peace*. Millstadt: Warrior Science Publications.

Kahneman 2011: Daniel Kahneman. *Thinking, Fast and Slow*. New York: Farrar, Straus and Giroux.

Kunda 1990: Ziva Kunda. "The Case for Motivated Reasoning". *Psychological Bulletin*, 108(3), 480–498.

Lewandowsky et al. 2012: Stephan Lewandowsky, Ullrich K. H. Ecker, Colleen M. Seifert, Norbert Schwarz, John Cook. "Misinformation and Its Correction: Continued Influence and Successful Debiasing". *Psychological Science in the Public Interest*, 13(3), 106–131. <DOI: 10.1177/1529100612451018>. [17. 5. 2026].

Libicki 2007: Martin Libicki. *Conquest in Cyberspace: National Security and Information Warfare*. Cambridge: Cambridge University Press.

Lysychkina, Lysychkina 2024: Iryna Lysychkina, Olha Lysychkina. "Communicating (In)Security in Ukraine". *Connections*, 23(1), 11–22. <DOI: 10.11610/Connections.23.1.06>. [17. 5. 2026].

Mattis, Hoffman 2005: James Mattis, Frank Hoffman. "Future Warfare: The Rise of Hybrid WarsUnited States". *Proceedings*, 131(11), 8–19.

McCauley, Moskalenko 2017: Clark McCauley, Sophia Moskalenko. "Understanding Political Radicalization". *American Psychologist*, 72(3), 205–216. <DOI: 10.1037/amp0000062>. [17. 5. 2026].

McCombs, Shaw 1972: Maxwell E. McCombs, Donald L. Shaw. "The Agenda-Setting Function of Mass Media". *Public Opinion Quarterly*, 36(2), 105–117. <DOI: 10.1075/asj.1.2.02mcc>. [17. 5. 2026].

Moghaddam 2005: Fathali M. Moghaddam. "The Staircase to Terrorism: A Psychological Exploration". *American Psychologist*, 60(2), 161–169. <DOI: 10.1037/0003-066X.60.2.161>. [17. 5. 2026].

Musliu, Orbie 2012: Vjosa Musliu, Jan Orbie. "The Shifting European and Kosovo Perspectives". *European Foreign Affairs Review*, 17(2/1), 401–428. <DOI: 10.54648/EERR2014032>. [15. 5. 2026].

Nimmo 2020: Ben Nimmo. *The Breakout Scale: Measuring the Impact of Influence Operations*. Washington: Brookings Institution. <https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2020/09/Nimmo_influence_operations_PDF.pdf>. [12. 5. 2026].

Nyhan, Reifler 2010: Brendan Nyhan, Jason Reifler. "When Corrections Fail: The Persistence of Political Misperceptions". *Political Behavior*, 32(2), 303–330. <DOI: 10.1007/s11109-010-9112-2>. [15. 5. 2026].

Pariser 2011: Eli Pariser. *The Filter Bubble: What the Internet Is Hiding from You*. New York: Penguin.

Phillips 2012: David L. Phillips. *Liberating Kosovo: Coercive Diplomacy and U.S. Intervention*. Cambridge, MA: MIT Press.

Pomerantsev 2019: Peter Pomerantsev. *This Is Not Propaganda: Adventures in the War Against Reality*. London: Faber and Faber.

Price 2015: Monroe Price. *Free Expression, Globalism, and the New Strategic Communication*. New York: Cambridge University Press.

Renz 2016: Bettina Renz. "Russia and 'Hybrid Warfare'". *Contemporary Politics*, 22(3), 283–300. <DOI: 10.1080/13569775.2016.1201316>. [15. 5. 2026].

Rid 2020: Thomas Rid. *Active Measures: The Secret History of Disinformation and Political Warfare*. New York: Farrar, Straus and Giroux.

Roozenbeek, Van der Linden 2019: Jon Roozenbeek, Sander Van der Linden. "Fake News Game Confers Psychological Resistance". *Palgrave Communications*, 5(65), 1–10. <DOI: 10.1057/s41599-019-0279-9>. [15. 5. 2026].

Стевановић 2025: Мирослав Стевановић. „Когнитивно ратовање у функцији подривања одбрамбеног капацитета Србије на Косову и Метохији". *Личност у савременом свету: идентитет, хетерономија и насиље: случај Косово и Метохија*. Ур. Ивана

Раловић и Соња Шљивић. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић; Београд: Академија за националну безбедност; Симферопољ: Кримски федерални универзитет В.И. Вернадски, 503–518.

Sunstein 2017: Cass R. Sunstein. *#Republic: Divided Democracy in the Age of Social Media*. New Jersey: Princeton University Press.

Сурлић 2023: Стефан Сурлић. *Анализа трендова: ставови српске заједнице на Косову*. Северна Митровица: НВО Актив.

Sweller 1988: John Sweller. "Cognitive Load during Problem Solving: Effects on Learning". *Cognitive Science*, 12(2), 257–285. <DOI: 10.1207/s15516709cog1202_4>. [17. 5. 2026].

Tversky, Kahneman 1974: Amos Tversky, Daniel Kahneman. "Judgment under Uncertainty: Heuristics and Biases". *Science*, 185(4157), 1124–1131. <DOI: 10.1126/science.185.4157.1124>. [15. 5. 2026].

V-Dem Institute 2024: V-Dem Institute. *Democracy Report 2024: Democracy Winning and Losing at the Ballot*. Göteborg: V-Dem.

Vosoughi et al. 2018: Soroush Vosoughi, Deb Roy, Sinan Aral. "The Spread of True and False News Online". *Science*, 359(6380), 1146–1151. <DOI: 10.1126/science.aap9559>. [17. 5. 2026].

Vuletić, Stanojević 2022: Dejan V. Vuletić, Petar Stanojević. "Concepts of Information Warfare (Operations) of the United States of America, China and Russia". *The Review of International Affairs*, 73(1185), 51–71. <DOI: 10.18485/iipe_ria.2022.73.1185.3>. [17. 5. 2026].

Zetzsche et al. 2017: Dirk Zetzsche, Ross Buckley, Janos N. Barberis, Douglas W. Arner. "Regulating a Revolution: From Regulatory Sandboxes to Smart Regulation". Fordham Journal of Corporate & *Financial Law*, 23(1), 31–103.

Miroslav STEVANOVIĆ
Violeta RAŠKOVIĆ TALOVIĆ

COGNITIVE WARFARE AS A STRATEGIC CHALLENGE FOR SERBIA'S NATIONAL SECURITY IN KOSOVO AND METOHIJA

Summary

This paper addresses the problem of countering hostile cognitive actions directed against the Republic of Serbia in Kosovo and Metohija. It seeks to answer who the actors are and what the weaknesses are, as well as how external trends activate internal vulnerabilities and how to achieve dynamic resilience. The paper categorizes direct and indirect perpetrators of cognitive actions, analyzing their mutual relationships and hierarchy of influence. It introduces a dynamic framework based on four trends: the erosion of institutional authority through infodemic, technological asymmetry and algorithmic attention management, the production of social divisions, and the spillover of cognitive actions into physical space. For each trend, the paper identifies specific internal vulnerabilities of Serbia. Based on this analysis, the paper proposes proactive, adaptive

measures: establishing an integrated strategic communication center, a national social media forensics laboratory, a regulatory sandbox for platform oversight, early warning systems for discourse radicalization, support for local resilience leaders, integrated operational teams on the ground, and cognitive resilience training for security forces. The conclusion calls for a paradigm shift from static defense to dynamic resilience, arguing that cognitive security is a matter of sovereignty. Systematic cognitive actions against Serbia are not merely a security incident – they are an attack on the cognitive sovereignty of the state and society. Building cognitive resilience is a precondition for functional statehood in the information age.

Keywords: dynamic resilience, cognitive vulnerability, national security in the information domain, infodemic, algorithmic attention management.

УДК 323.1(=163.41:=18)(497.115)
316.752(=163.41:=18)(497.115)
94(497.115)

Прегледни рад

*Предраг Д. ПАВЛИЋЕВИЋ**
Академија за националну безбедност, Београд Универзитет Сингидунум
Факултет за политичке студије и безбедност, Београд

*Лазар М. РАДЕНОВИЋ***
Универзитет Сингидунум
Факултет за политичке студије и безбедност, Београд

НЕГОВАЊЕ КУЛТУРЕ СЕЋАЊА НА КОСОВО И МЕТОХИЈУ КАО ЧИНИЛАЦ ЈАЧАЊА НАЦИОНАЛНЕ БЕЗБЕДНОСТИ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Апстракт: Полазећи од значаја очувања суверенитета и територијалног интегритета Републике Србије (РС), као и од места Косова и Метохије (КиМ) у српској историјској, духовној и културној традицији, аутори су препознали истраживачки проблем у потреби продубљеније научне анализе основа, сврхе и могућих инструмената којима се чува и шири култура сећања на КиМ. Основна теза рада јесте да неговање културе сећања на КиМ доприноси очувању државотворне свести, јачању друштвене кохезије, развоју безбедносне културе и отпорности друштва на процесе наративног преобликовања и дискурзивног потискивања српског историјског, духовног и културног идентитета, те је циљ рада да се истражи један од модуса неговања културе сећања на КиМ: контрола наратива и обликовање јавног дискурса као механизми кроз које се утиче на колективно памћење, вредносне оријентације и разумевање виталних националних интереса Србије. Доказује се да вредност културе сећања не произлази само из односа према прошлости, већ из њеног потенцијала да допринесе јачању националне безбедности Србије у будућности.

Кључне речи: Косово и Метохија, култура сећања, национална безбедност, политичка култура, безбедносна култура, наративна отпорност, дискурзивна отпорност.

Косово и Метохија није само по уставу у границама Републике, овај део Србије не означава само административно подручје већ је појам који носи дубоке историјске наслаге и вредносне конотације, нераздвојно

* ORCID 0000-0003-1349-0136, ppavlicevic@singidunum.ac.rs
** ORCID 0009-0002-9104-625X, lradenovic@singidunum.ac.rs

везане за политичку културу српског народа, то је појам уткан у темеље државности и уставности Србије. Косову и Метохији се у историјској свести српскога народа даје посебно место, Косовска битка поима се као „окосница српске националне свести" (Бодрожић 2024), а косовски завет се дефинише као „духовна вертикала српског идентитета" (Јањић 2018: 54). Косовски мит интерпретиран је као чувар српског духовног идентитета, а његова функција евидентна је не само у „усмеравању мишљења и понашања маса путем усвајања колективних представа", већ и кроз одржавање морала масе, омогућавање самоохрабрења, распламсавање наде народа, тако интензивирајући осећај заједништва и веру да политичке акције могу имати позитиван исход (Симеуновић 2025: 31).

Реализација пројекта и „концепта Велике Албаније" (Бериша 2014), иако је одређујућа, није једина претња националној безбедности Републике Србије. У анализама се увезује геополитички положај Србије и институционално насиље привремених институција на КиМ, укључујући и уништавање и отимање српског културног наслеђа (Павлићевић, Малбашић 2024). Урушавање и преузимање културне баштине, реинтерпретација и ревизија историје, покушаји брисања српског наслеђа на КиМ, пропраћени су систематским преименовањем у „косовско" наслеђе. Модалитети наметнутог заборава српске културе у функцији промене и изградње „новог" културног идентитета, односно, мере и облици манипулативне праксе испољени у оквиру јавног дискурса на КиМ су разноврсни (Вучковић 2024). У „косовизацији" српске споменичке баштине и културног наслеђа од стране албанског фактора уочава се да је овај процес пропраћен манипулативном медијском кампањом, која садржи колективна сећања усмерена на задобијање подршке светског мњења – док је други циљ албанског фактора да креира сопствени идентитет, подржан настојањем да докаже да је албански корпус одувек настањивао ове просторе. Притом је теоријски оквир ове стратегије заснован на „британским студијама културе које бројне облике споменичке културе користе за замену идентитета и промену културе сећања" (Perić, Jevtović 2024). Другим речима:

> Идеја креирања „косовске баштине" реализује се кроз тиху интеграцију и присвајање православних споменика [...] Избором тема и аутора утврђују се историјски наративи и садржаји који ће се игнорисати, а јавном презентацијом пожељних ставова, идеја, мисли, исказа и веровања становништво усмерава ка пројектованом циљу. То је теорија фрејминга (*Theory of Framing*), која подразумева селекцију и истицање [...] У јавном животу нови идентитет се означава „косовским", што је еуфемизам иза којег препознајемо хегемонске релације великоалбанског национализма и институционалне моћи квазидржаве према пожељном великоалбанском пројекту. Објекти и догађаји који указују на српско замењују се синтагмом „косовско" [...] Синтетички „косовски" идентитет није обликован само да поништи историјска сећања са ових простора, већ циља на религијску

> инструментализацију и рестартовање прошлости којом ће стигматизовати Србе као отимаче културних артефаката (Јевтовић, Дојчиновић 2025: 808–810; Танасковић 2018: 6–7).

Показује се да је српски културни идентитет на КиМ угрожен не само албанским сецесионизмом, геополитичким констелацијама, већ и српским аутошовинизмом:

> [...] присвајање српске културе на Косову треба контекстуализовати као део дугорочне политике тзв. насељеничке колоније, чији је циљ уклањање староседелачког становништва и успостављање новог демографског, културног и државног идентитета. [...] Сама „држава" Косово може се означити као „постструктурални" и „виртуелни" ентитет који је настао и опстаје управо захваљујући подршци атлантистичког империјализма. [...], а део је стратегије за контролу Балкана и слабљење химеричног „малигног руског утицаја". [...] показујемо како је „инверзни национализам" у Србији преузео све главне ставове албанског национализма, залажући се за коначно напуштање Косова и Метохије. Косово се у овим круговима приказује као „воденички камен" и терет који спречава демократизацију и модернизацију српског друштва. Сугерише се да је Косово дефинитивно изгубљено 1999. године и да Србија треба да прихвати ту „реалност". Губитак територије оправдава се српским злочинама из прошлости (Антонић 2026: 35; Аврамовић 2023: 457–458; Stanković, Topalović 2023: 139).

Стога је рационално становиште:

> Не смемо дозволити даље урушавање српског националног и културног идентитета, сада не више од југоносталгичара, већ од мондијалиста глобалиста [...] Кроз образовање и васпитавање младих генерација, како се то иначе ради у старим формираним нацијама, српски национални и културни идентитет би могао да се угради у менталитет и деловање на унутрашњем и спољном плану у будућности. Морамо постићи да се нашим националним симболима поносе сви грађани Републике Србије, без обзира на вероисповест, порекло, политичко опредељење или регион у коме живе (Првуловић 2018: 22–23).

У научним радовима се доказује да је заштита српске културне баштине Косова и Метохије у директној вези са очувањем верског, политичког и националног идентитета, посебно у периоду геополитичких превирања, и „нерешеног статуса" покрајине (Станковић 2025). У таквим околностима „[...] када друштво није у могућности да спречи физичко уништавање споменика, у знатној мери може спречити нарушавање његових интегралних значења. Нарушавања интегралних значења баштине, могуће је само ширењем сазнања о њој путем различитих медија. Едукација и промоција,

уз постојање адекватних база података и њихове научне обраде. Заштита не мора бити институционално спроведена, али мора бити институционално подржавана и надгледана" (Митровић 2025: 385–386).

Најзад, приметимо да је истраживање о базичним ставовима омладине Србије о културном наслеђу спроведено у Београду, Новом Саду и Нишу у периоду 2013–2015. године резултирало поражавајућим закључцима: „Две трећине испитаника или око 60% тврди да је у школи учило о културном наслеђу, док сваки пети или 20% тврди да није учило о културном наслеђу на КиМ. [...] око 20% испитаника уопште нема став о овом питању. Ово питање указује на потребу јасније медијске стратегије по питању промовисања српског културног наслеђа" (Тодоровић и др. 2018: 161–162). Имајући у виду наведене налазе веома промишљена су следећа упозорења:

> Адекватна и трајна заштита, поуздано очување и продуктивно валоризовање српског културног наслеђа, као незаменљивог упоришта културног и националног идентитета, али и сведочанство његових универзалних вредности у координатама општих цивилизацијских тековина, јесу/требало би да буду вишедимензионална резултанта неколиких стратегијски осмишљених, органски повезаних и системски усклађених поступака [...]: (1) обједињена и јасна стратегијска пројекција у функцији трајних државно-националних интереса, (2) одговарајућа стручна оспособљеност и опремљеност надлежних институција, (3) њихова стална, координисана и ефикасна сарадња, уз јасно спецификовање улога, задатака и одговорности свих учесника у процесу, затим, (4) превазилажење изазова који произилазе из међуинституционалних супарништава, (5) сукобљавања националног, регионалног и локалног сагледавања приоритета, (6) стручних неслагања, с компонентом личне нетрпељивости, као и (7) за ову област непримерених идеолошких подела" (Танасковић 2018: 1–2).

Нажалост, и даље се констатује: „Србија у последњим годинама појачава своје медијско присуство на глобалном плану. Активно ради на изградњи сопственог наратива, улаже у нове облике дигиталне комуникације и културне дипломатије, и настоји да обезбеди равнотежу у информативном простору. [...] Ипак, у критичком смислу, и даље се указује на недовољно присуство тема о културном наслеђу Косова и Метохије у домаћим медијима" (Тодоровић и др. 2025: 401). Са друге стране „политички дискурс конструисан посредством медија не само што обликује друштвену свест, већ представља важан инструмент кроз који званичне институције артикулишу своју верзију стварности, утичући на јавно мњење и перцепцију легитимитета политичких одлука. Дискурс медија, посебно у домену међународне политике, делује као посредник између глобалних интереса и националних идентитета, чинећи га кључним ресурсом у артикулацији сукоба и савезништава у XXI веку" (Тодоровић и др. 2025: 402).

Како је појмовни оквир који покрива КиМ можда и најзначајнији сегмент националне свести (културе и политичке културе)[1] српског корпуса, неговање културе сећања на КиМ један је од кључних стубова националне безбедности Републике Србије. Притом: „Идентитет не сме остати ствар спољног одлучивања, већ ствар свести и уверења, ствар срца" (Assmann 2005: 183), што значи да је он кључна мисао у разумевању и обележавању Косова као срца колективног идентитета, које има сакрални значај за српски народ. „Неразмрсива веза између религије и етницитета ствара код појединца нормативну и формативну слику о себи највише обавезности, која се не сме заборавити ни по цену властитог живота" (Assmann 2005: 183, према Stanković, Topalović 2023: 139).

Уочавамо да су историјске рефлексије везане за КиМ у самој сржи српске политичке и безбедносне културе.[2] Политичка култура доброг дела становништва Србије је тако одређена културом чије је извориште КиМ, а политичка култура је једна од детерминанти дефинисања стратешких и безбедносних пројеката политички организоване заједнице. Аутори овог рада дају следећу дефиницију*:*

Политичка култура је скуп релативно кохерентних когнитивних компоненти (знања и вештина, уверења, ставова), увезаних вредносних и симболичких садржаја (идеала и ритуала), усвојених модела и принципа деловања (утемељених на историји и традицији) и емоционалних елемената који се односе на политичку сферу (локалну, регионалну или глобалну), релативно стабилно се испољавају код грађана на подручју које покрива, и дефинишу њихов однос према историји, њихову перцепцију и однос према актуелним процесима и њихово пројектовање будућности.

Као што је политичка култура део опште културе, тако је и безбедносна култура (имајући у виду заштитну функцију политике) њен подсистем,[3] за коју аутори овог рада дају следеће одређење:

---

1 О основним карактеристикама српске културе на КиМ види: Аврамовић 2023: 453.

2 „Да се владавина легитимизује, ретроспективно сведочи фигура и лик кнеза Лазара, за кога се, према усменом предању везује и реченица изговорена непосредно пред Косовски бој: „Ја не одлучујем да ли ћу ићи у битку по томе каква је сила која ми прети, него по томе колику светињу браним". Херојски лик цара Лазара, који се, по узору на Исуса Христа, спрема да „положи живот за идеју која једино помоћу те жртве може да победи", будућим генерацијама оставља у аманет етичко-религијски завет (Дворниковић 1990: 538). Може се протумачити да је јачи утицај на колективни идентитет српског народа учинио симбол жртве и страдања владаоца кнеза Лазара, јер се бесмртност појединца заснива на памћењу групе, него моћ и снага цара Душана као највећег српског освајача" (Stanković, Topalović 2023: 136).

3 „Косовски мит носи у својим темељима семантику живота и смрти. Херојски слој овога мита слави смрт у одбрани слободе. [...] одлике Косовског мита су спремност на жртву, стављање небеских вредности изнад земаљских, идеализација пораза. Тим начином и нека врста постања и егзистенције у српској култури изграђени су на величању смрти, у опозицији према животу. [...] Косовски мит је „заслужан" за тесно прожимање и мешање српске културне традиције са политичком историјом. [...] магнетска сила косовског мита динамизовала је српску културу и у XX веку у коме се нација духовно окупљала око косовских хероја" (Аврамовић 2018: 43–44).

Безбедносна култура је скуп релативно кохерентних когнитивних компоненти (уверења, ставова, знања и вештина), усвојених вредносних образаца, афективних компоненти, и акционих принципа који, под утицајем ширих друштвених и политичких детерминанти, одређују начин одношења и одређују способност реаговања институција, колективитета или појединаца на појаве, процесе или ентитете који представљају изазове, ризике или претње по њих, или по ентитете који су за њих од интереса.

Наведена одређења дата су да би се увезао значај ових термина у склопу културе сећања и изазова по националну безбедност Србије. Наиме, неговање културе сећања на КиМ подржава државну самосвојност, легитимитет, па и дигнитет власти, чува етнички идентитет, одржава и даље гради друштвену кохезију (по претпоставци већине припадника српског народа и већине грађана Србије), тиме штити и уставни поредак који се – зарад геополитичких интереса појединих међународних субјеката, сецесионистичких снага, као и актуелних унутрашњих интереса и аутошовинистичких конструката – урушава разноврсним модалитетима.

Култура сећања је основ на којем један народ препознаје себе (и други га препознају),[4] она даје чврсто упориште за обликовање историјске свести заједнице о сопственом пореклу, колективном искуству и културној сродности, темељ је на којем се уобличава, гради, негује и развија колективни и национални идентитет. Култура сећања се не тиче само потребе и жеље да се памти прошлост (потом активира и актуализује), она увезује прошлост и садашњост како би се градила будућност.[5] Ово чини тако што критички сагледава, тумачи, али и слави историју народа, упућује на вредности које је штитио кроз историју, чиме успоставља основе његовог политичког идентитета. Култура сећања уоквирује обрасце добра и зла по један народ – указује на путеве и околности које одређују његов опстанак или нестанак, хтења и препреке, досеге и падове. Она омогућава да се осмисле његови циљеви и место у савременом свету. Што је мање идеализације у култури сећања то су здравији основи за дефинисање остваривих циљева за будућност, као и за заштиту интереса

4 Укажимо на „разлику у значењу појмова памћење и сјећање. Иако оба појма представљају когнитивне радње први се односи на складиштење информација у свијести, док се други односи на евоцирање, односно призивање одређених информација. [...] Колективно памћење условљавају друштвене, историјске, идеолошке, политичке и друге околности, а начин на који информације и чињенице из домена колективног памћења бивају евоциране и контекстуализоване представља колективно сјећање. Контекстуализација се врши системски, програмирајући шта треба да остане дио колективног сјећања, а шта прелази у заборав. На тај начин се информације из домена памћења филтрирају и прилагођавају владајућим друштвеним околностима и потребама" (Говедар 2022: 61).

5 „Конкретно, позивање на Косовски мит, светковање и ритуално окупљање на Видовдан 28. јуна, циклично оживљава такву прошлост, али делује формативно и нормативно на будућност нације као колективитета" (Stanković, Topalović 2023: 138).

у актуелним историјским токовима. Она је нужна да би се градили идеали (дефинисали стратешки циљеви), јер историја говори шта није достигнуто, шта је изгубљено, шта треба (и како не треба) чувати. Поред когнитивне и акционе компоненте, кључне су вредности које култура сећања носи у себи, које треба гајити, редефинисати и учинити прихваћеним у политичкој заједници. Тако се значај културе сећања исказује у њеној функцији да:

а) Повезује генерације на основу заједничких вредности, симболике, митова, као и принципа, образаца (обичаја, норми, кодекса понашања, ритуала) и модела одношења према актуелним проблемима, и начина одговора на њих;

б) Мада нужно селективно, фрагментарно, па и идеологизовано, култура сећања негује колективно памћење о важним, преломним историјским догађајима и процесима који одређују нацију – и тиме је уједно брана ревизији кључних историјских догађаја и процеса који чине идентитет народа. Култура сећања је први бедем одбране националног идентитета,[6] али не само националног идентитета, већ и идентитета народа настањеног на историјском подручју. Истина је потребна свима: сопству, другости и целом свету;

в) Култура сећања је почетак уобличавања и предуслов очувања колективног идентитета и идентитета политичке заједнице, њено везивно идејно ткиво – њен нестанак је почетак брисања њеног идентитета, урушавања заједнице, и означава изостанак смисла да се она брани и развија сопственом вољом;

г) Како се национални идентитет не гради само на садашњости већ на тумачењу прошлости, култура сећања помаже разумевању културних и државних корена народа настањеног на територији политички организоване заједнице, тиме она даје осећај припадности и стабилности;[7]

д) Култура сећања нужно садржи *слободу* као врховну вредност којом се преноси историјско наслеђе, која у себи сублимира друге вредности (част и достојанство) – и то слободу као комплексан идејни склоп, идеал који увезује сећања која вредносно конституишу национални идентитет;

ђ) Тесно везан за категорију слободе је захтев, принцип, надасве осећај, и историјске тежње и напори народа за борбу за слободу (ослобођење), који чини сржи националног поноса. Сећање на жртве дате за слободу оснажује и даје рацио не само могућим новим жртвама, већ и постојању заједнице у савремености;

---

6 „Према антропологу Ентони Смиту, *национални идентитет* представља спону солидарности међу припадницима заједница уједињених заједничким сећањима, митовима, традицијама" (Првуловић 2018: 13).

7 „Упоришта сећања и симболи колективног идентитета пружају перманентност и стабилност заједнице и на примеру Јапана и на примеру Косова" (Stanković, Topalović 2023: 123).

е) Изражавајући однос заједнице према прошлости култура сећања дефинише садржаје који се морају знати, разумети и бранити.[8] Неговање културе сећања притом гради и позитивну перцепцију безбедности.

Култура сећања на КиМ нема само интерпретативну функцију (укључујући и дифузне и директне пропагандне форме), и интегративну функцију, већ дугорочну, стратешку оријентациону, и на тим основама мобилизацијску функцију. Неговање културе сећања на КиМ не само да јача свест о важности овог простора за државну самосвојност, углед и међународно-правни и историјски континуитет Србије, оно је од директног значаја и за очување целовитости и заштиту територијалног интегритета Републике Србије. Поред тога, култура сећања на КиМ од значаја је за националну безбедност, јер јача отпорност политичког друштва: спречава асимилацију и јача отпорност друштва на спољне притиске, информативне ударе и манипулативну пропаганду.

У интердисциплинарној литератури друштвена отпорност не означава пуко „враћање" заједнице у стање пре поремећаја, већ њену способност да под дуготрајним или наглим притисцима очува кључне функције и идентитет, да из искуства учи и да, када је потребно, преобликује институције и праксе. Уопштено посматрано, она обухвата капацитет суочавања, адаптивни и трансформативни капацитет (Keck, Sakdapolrak 2013: 5–19). У безбедносним студијама отпорност се све израженије разматра у оквиру националне безбедности, као стратешки приступ суочавању са сложеним и неизвесним безбедносним изазовима (Fjäder 2014: 114–129). У том оквиру, савремена истраживања друштвене отпорности непосредно указују на значај колективног сећања и комеморативних пракси за јачање друштвене кохезије, осећаја припадности, идентитета и националне отпорности (Smaliukienė, Schultz 2026: 292). Конкретно, у случају Косова и Метохије, неговање културе сећања постаје ресурс друштвене отпорности када повезује систематско научно истраживање и документовање, очување и дигитализацију архивске грађе, заштиту материјалног и нематеријалног културног наслеђа, чињенично утемељене образовне садржаје, рад музеја, архива и културних установа, међугенерацијско преношење знања и јавну комуникацију. Таква пракса доприноси континуитету државотворне свести, друштвеној кохезији и способности заједнице да своје виталне интересе препознаје и артикулише и у условима дуготрајног политичког и симболичког притиска. Тај допринос не почива

8 „ [...] наративи сећања немају за циљ исказивање историјских факта о (трауматском) догађају из прошлости, већ интеграцију чланова заједнице, креирање или реконструисање заједничког идентитета [...] Због неизбежног утицаја прошлости на актуелни идентитет скупине, њено делање и начин резоновања света око себе, наративи сећања се у овом раду користе као носиоци комуникације који осликавају привржености скупине креирању и обликовању идентитета, али и истовремену бојазан од његовог губитка. Паралелно са тим, наративи сећања интегришу се у свакодневницу заједнице и позиционирају је у актуелном геополитичком тренутку" (Stanković, Topalović 2023: 124).

на механичком понављању прошлости, већ на одржавању пракси кроз које се прошлост тумачи, преноси и повезује са садашњим одговорностима и будућим циљевима.

Будући да појмови наративне и дискурзивне отпорности у литератури још немају једнообразно и општеприхваћено значење, у овом раду они се користе као две уже, међусобно повезане димензије друштвене отпорности. Пошто се колективни идентитети обликују посредством наратива, а колективно памћење одржава употребом и преношењем наративних „текстуалних ресурса" (Somers 1994; Wertsch 2002), опште посматрано, наративна отпорност означава способност заједнице да очува континуитет и основни смисао идентитетски важне приче о себи, а да је истовремено критички допуњује, аргументује и преводи у језик разумљив новим генерацијама и промењеним околностима. Она, дакле, није непроменљивост једне формулације нити затварање према расправи, већ способност да наратив издржи оспоравање без распада идентитетског континуитета и без губитка ослонца у проверљивим чињеницама. Емпиријска истраживања су показала да се културно наслеђе, жива култура и приповедање могу повезати у механизам културне мобилизације и наративне отпорности (Bilandzic et al. 2024: 346). Конкретно, у односу на Косово и Метохију, наративна отпорност подразумева доследно повезивање историјске, правне, духовне и културне димензије теме, ослањање на проверљиве изворе, прилагођавање начина излагања различитим генерацијама и публикама, као и способност аргументованог одговора на поједностављујуће или манипулативне интерпретације. Опште посматрано, дискурзивна отпорност односи се на шири јавни и институционални простор у којем се наративи износе, сукобљавају и вреднују, односно на способност јавног дискурса и његових учесника да се носе са поларизацијом, фрагментацијом и радикализацијом, уз развој медијске писмености, дијагностику рањивости и прилагођавање институционалних процедура (Bilandzic et al. 2024: 344). Конкретно, дискурзивна отпорност у вези са Косовом и Метохијом значи трајно и стручно присуство теме у науци, образовању, култури, медијима и јавној дипломатији, оспособљеност институција и грађана да препознају и исправе дезинформације и манипулативна уоквирења, као и координисано јавно деловање које тему не своди ни на пригодну паролу, ни на круту формулу неподложну провери и расправи. У безбедносном смислу, наративна отпорност обезбеђује континуитет значења, а дискурзивна отпорност могућност да се то значење јавно, кредибилно и одрживо артикулише, њихово здружено дејство смањује подложност друштва манипулацији и доприноси очувању способности Србије да своје историјско искуство, идентитет и националне интересе тумачи сопственим, али научно и чињенично утемељеним појмовима. У међународним односима оваква функција је посебно релевантна, јер стратешки наративи усмеравају разумевање идентитета, поретка и политичких избора (Miskimmon et al. 2013).

Закључујемо да култура сећања на КиМ – посебно у условима институционалног насиља албанског фактора над српским споменицима културе и духовном баштином, које је супротно међународном праву, али подржано актуелним геополитичким констелацијама – одржава темеље српске политичке културе. Она представља стратешки инструмент усмерен на заштиту националне безбедности, јер гради безбедносну културу која садржи моралне водиље и вољу да се Србија брани, укључујући и јачање наративне и дискурзивне отпорности на политику меморицида.

ЛИТЕРАТУРА

Аврамовић 2018: Зоран Аврамовић. „Културно наслеђе Срба на КиМ и медијска брига". *Култура и друштвени развој* (IV). Зборник радова са 4. научне конференције „Истраживање, представљање, заштита и очување културног наслеђа Србије и српског народа". Ур. Мирко Милетић, Маја Радонић. Београд: Мегатренд универзитет, Факултет за културу и медије, 39–51.

Аврамовић 2023: Зоран Аврамовић. „Дезинтегративна улога дела српске интелигенције у борби за Косово и Метохију (Стару Србију) – Новије искуство". *Лесковачки зборник*, LXIII, 451–466. DOI: https://doi.org/10.46793/LZ-LXIII.451A

Антонић 2026: Слободан Антонић. „Косово и Метохија и српски културни идентитет: Између албанског национализма и српског аутошовинизма". *Kultura*, 190–191, 9–38. DOI: https://doi.org/10.5937/kultura2691009A

Бериша 2014: Хатиџа Бериша. *Концепт Велике Албаније као претња националној безбедности Републике Србије*. Београд: Задужбина Андрејевић.

Bilandzic et al. 2024: Helena Bilandzic, Anja Kalch, Susanne Kinnebrock, Benedikt Buchner, Ingo Kollar and Björn W. Schuller. „Discursive resilience: Countering polarization and fragmentation in (social) media discourse". *Datenschutz und Datensicherheit*, 48 (6), 341–345. DOI: https://doi.org/10.1007/s11623-024-1927-9

Бодрожић 2024: Ђуро Бодрожић. „Косово и Метохија у историјској свести српскога народа". *Ми и други кроз визуру Косова и Метохије*. Тематски зборник научних радова. Књига 2. Политикологија, право, социологија и комуникологија. Ур. и прир. Марина Мијатовић, Борис Бурсаћ. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина–Лепосавић; Београд: Академија за националну безбедност, 217–236.

Вучковић 2024: Бранислава Вучковић. „Облици наметнутог заборава у функцији промене идентитета на Косову и Метохији". *Социолошки преглед*, LVIII, 4, 1086–1113. DOI: https://doi.org/10.5937/socpreg58-52373

Говедар 2022: Нина Говедар. „Теоријски концепт културе сјећања-заборава у настави књижевности (у Републици Српској)". *Синеза*, 3, 59–73. DOI: https://doi.org/10.7251/SIN2203004G

Дворниковић 1990: Владимир Дворниковић. *Карактерологија Југословена*. Београд: Просвета.

Јањић 2018: Јован Јањић. „Косовски завет – духовна вертикала српског идентитета". *Култура и друштвени развој* (IV). Зборник радова са 4. научне конференције „Истраживање, представљање, заштита и очување културног наслеђа Србије и српског народа". Ур. Мирко Милетић, Маја Радонић. Београд: Мегатренд универзитет, Факултет за културу и медије, 53–68.

Јевтовић, Дојчиновић 2025: Ана Јевтовић, Никола Дојчиновић. „Насиље и политичка моћ у добу синтетичких идентитета – „косовизација" српске културне баштине". *Личност у савременом свету – идентитет, хетерономија и насиље – случај Косово и Метохија*. Ур. Ивана Раловић, Соња Шљивић. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић; Београд: Академија за националну безбедност; Симферопољ, Руска Федерација: КФУ В. И. Вернадски, 803–813.

Keck, Sakdapolrak 2013: Markus Keck, Patrick Sakdapolrak. „What is social resilience? Lessons learned and ways forward". *Erdkunde*, 67 (1), 5–19. DOI: https://doi.org/10.3112/erdkunde.2013.01.02

Miskimmon et al. 2013: Alister Miskimmon, Ben O'Loughlin, and Laura Roselle. *Strategic Narratives*: *Communication Power and the New World Order*. New York: Routledge. DOI: https://doi.org/10.4324/9781315871264

Митровић 2025: Александра Митровић. „Heritage and Preserving Collective Memory of Kosovo and Metohija". *Личност у савременом свету – идентитет, хетерономија и насиље – случај Косово и Метохија*. Ур. Ивана Раловић, Соња Шљивић. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић; Београд: Академија за националну безбедност; Симферопољ, Руска Федерација: КФУ В. И. Вернадски, 373–386.

Павлићевић, Малбашић 2024: Предраг Павлићевић, Зоран Малбашић. „Геополитички положај Републике Србије и институционално насиље привремених институција на Косову и Метохији". *Ми и други кроз визуру Косова и Метохије*. Тематски зборник научних радова. Књига 2. Политикологија, право, социологија и комуникологија. Ур. и прир. Марина Мијатовић, Борис Бурсаћ. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина–Лепосавић; Београд: Академија за националну безбедност, 181–201.

Перић, Jevtović 2024: Nenad Perić, Ana Jevtović. „'Kosovization' of Serbian Monumental Culture and Creation of New Identities". *Баштина*, 63, 419–433. DOI: https://doi.org/10.5937/bastina34-51338

Првуловић 2018: Владимир Првуловић. „Идентитетска подлога српског културног наслеђа". *Култура и друштвени развој* (IV). Зборник радова са 4. научне конференције „Истраживање, представљање, заштита и очување културног наслеђа Србије и српског народа". Ур. Мирко Милетић, Маја Радонић. Београд: Мегатренд универзитет, Факултет за културу и медије, 11–24.

Симеуновић 2025: Драган Симеуновић. „Косовски мит као део и чувар српског духовног идентитета". *Личност у савременом свету – идентитет, хетерономија и насиље – случај Косово и Метохија*. Ур. Ивана Раловић, Соња Шљивић. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић; Београд: Академија за националну безбедност; Симферопољ, Руска Федерација: КФУ В. И. Вернадски, 21–33.

Smaliukienė, Schultz 2026: Rasa Smaliukienė, David Schultz. "Recommendations in Strengthening Social Resilience for National Security in the Baltics". *Democratic Resilience in the Baltics*, Vol. 2. Eds. Rasa Smaliukienė, David Schultz, Vilma Giedraitytė. Cham: Springer, 287–300. DOI: 10.1007/978-3-032-10146-4_15. [25. 9. 2026].

Somers 1994: Margaret Somers. „The narrative constitution of identity: A relational and network approach". *Theory and Society*, 23(5), 605–649. DOI: https://doi.org/10.1007/BF00992905

Станковић 2025: Ђурђица Станковић. „Културна баштина Косова и Метохије: Очување идентитета у време кризе и геополитичких превирања". *Kultura*, бр. 188, 79–91. DOI: https://doi.org/10.5937.kultura2588079S

Stanković, Topalović 2023: Đurđica Stanković, Milica Topalović. „Značaj kulture pamćenja za izgradnju kolektivnog identiteta i ontološke bezbednosti: studije slučaja Japana i Kosova". *Politička misao*, 60, 3, 123–145. DOI: https://doi.org/10.20901/pm.60.3.05

Танасковић 2018: Дарко Танасковић. „Заштита, чување, одбрана и вредновање српског културног наслеђа". *Култура и друштвени развој* (IV). Зборник радова са 4. научне конференције „Истраживање, представљање, заштита и очување културног наслеђа Србије и српског народа". Ур. Мирко Милетић, Маја Радонић. Београд: Мегатренд универзитет, Факултет за културу и медије, 1–10.

Тодоровић и др. 2018: Војислав Тодоровић, Слободан Вулетић, Милан Спасојевић. „Ставови и мишљење младих о културном наслеђу Србије". *Култура и друштвени развој* (IV). Зборник радова са 4. научне конференције „Истраживање, представљање, заштита и очување културног наслеђа Србије и српског народа". Ур. Мирко Милетић, Маја Радонић. Београд: Мегатренд универзитет, Факултет за културу и медије, 153–163.

Тодоровић и др. 2025: Војислав Тодоровић, Слободан Петровић, Ратко Љубојевић. „Косово и Метохија између идентитета и геополитике: од НАТО агресије до савремених медијских и политичких наратива". *Личност у савременом свету – идентитет, хетерономија и насиље – случај Косово и Метохија*. Ур. Ивана Раловић, Соња Шљивић. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић; Београд: Академија за националну безбедност; Симферопољ, Руска Федерација: КФУ В. И. Вернадски, 387–408.

Fjäder 2014: Christian Fjäder. „The nation-state, national security and resilience in the age of globalization". *Resilience*: *International Policies*, *Practices and Discourses*, 2 (2), 114–129. DOI: https://doi.org/10.1080/21693293.2014.914771

Wertsch 2002: James Wertsch. *Voices of Collective Remembering*. New York: Cambridge University Press. DOI: https://doi.org/10.1017/CBO9780511613715

Predrag PAVLIĆEVIĆ
Lazar RADENOVIĆ

NURTURING THE CULTURE OF REMEMBRANCE OF KOSOVO AND METOHIJA AS A FACTOR IN STRENGTHENING THE NATIONAL SECURITY OF THE REPUBLIC OF SERBIA

Summary

Bearing in mind the importance of preserving the sovereignty and territorial integrity of the Republic of Serbia, as well as the significance of Kosovo and Metohija (KiM) for Serbian history, statehood, spiritual and cultural tradition, the authors have identified the need to deepen scholarly understanding of the foundations, purpose and possible instruments for preserving and fostering the culture of remembrance of KiM. The central thesis of the paper is that fostering the culture of remembrance of KiM contributes to the preservation of statehood consciousness, the strengthening of social cohesion, the development of security culture and societal resilience to processes of narrative reshaping and the discursive marginalisation of Serbian historical, spiritual

and cultural identity. Accordingly, the aim of the paper is to examine one of the modes of fostering the culture of remembrance of KiM: narrative control and shaping of public discourse as mechanisms through which collective memory, value orientations and the understanding of Serbia's vital national interests are influenced. The paper demonstrates that the value of the culture of remembrance does not derive solely from its relationship with the past, but also from its potential to contribute to strengthening Serbia's national security in the future.

Keywords: Kosovo and Metohija, culture of remembrance, national security, political culture, security culture, narrative resilience, discursive resilience.

УДК 316.722/.723(497.115)
323.15(497.115)

Прегледни рад

*Драган В. ЖИВАЉЕВИЋ**
Академија за националну безбедност, Београд

*Виолета Д. ВУКЧЕВИЋ***
Академија за националну безбедност, Београд

ИНТЕРКУЛТУРАЛНА КОХЕЗИЈА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ: БЕЗБЕДНОСНИ АСПЕКТИ И ДРУШТВЕНЕ ПЕРСПЕКТИВЕ

Апстракт: Сагледавање интеркултуралне кохезије са аспекта безбедности у контексту специфичне мултикултуралне заједнице на Косову и Метохији, подручја са снажно утемељеном традицијом мултиетничности и културне хетерогености, усмерено је на дефинисање и разумевање савремених безбедносних ризика, као и подстицање антидискриминационог дискурса и смањење етничких, националних и других дистанци. Косово и Метохија представљају сложен простор изражене етничке, верске и културне хетерогености, у којем историјски формирани идентитетски обрасци, друштвене дистанце, различита колективна искуства и ограничени облици непосредне интеракције између заједница значајно обликују савремене друштвене и безбедносне односе. У том смислу, подстицај интеркултурализма значајан је као кључни темељ безбедног, стабилног и кохезивног савременог друштва у коме идеал различитости не представља препреку, већ одрживи ресурс за заједнички развој. Приступ теми са безбедносног аспекта апострофира значај интеркултурализма за мир и међунационални суживот у региону као темељ демократије и друштвене стабилности као и основу за дугорочне промене у друштвеним односима.

Кључне речи: интеркултурална кохезија, безбедност, мултикултурализам, Косово и Метохија, Република Србија, друштвена стабилност.

УВОД

Савремена геополитичка динамика и сложена међународна кретања, чије се последице непосредно или посредно рефлектују на очување одрживих образаца суживота у мултикултуралном амбијенту Косова и Метохије,

* ORCID 0009-0005-3829-4344, zivaljevic@gmail.com
** ORCID 0009-0002-0440-7273, violeta.vukcevic@gmail.com

представљају истовремено значајан друштвени и научноистраживачки изазов. Њихову комплексност додатно условљавају убрзане трансформације међународних односа, промене глобалних друштвених и политичких токова и све израженија међузависност процеса који обликују регионално безбедносно окружење.

У сврху свеобухватног поимања интеркултуралне кохезије на Косову и Метохији, превасходно је неопходно осврнути се на дефинисање самих појмова интеркултуралности и друштвене кохезије у најширем смислу. На овај начин ћемо лакше уочити и анализирати све безбедносне и друштвене изазове и потешкоће у успостављању и заштити права мањина, јачању дијалога и очувању одрживог концепта међунационалног суживота у мултикултуралном простору Косова и Метохије.

Интеркултурална кохезија разматра се као вишедимензионални феномен који превазилази оквире формалне коегзистенције различитих заједница и подразумева развијање међусобног уважавања, комуникације, поверења, дијалога и способности за конструктивно управљање културним и идентитетским разликама.

Њено сагледавање и продубљивање са аспекта безбедности усмерено је на прецизније дефинисање актуелних безбедносних ризика, изналажење одрживих механизама за ублажавање етничких, националних и других друштвених разлика, све са циљем да се на предметном друштвеном простору успоставе мир и сарадња засновани на темељима демократије и савремених тенденција развоја друштвене стабилности.

Посебна пажња у овом раду посвећена је безбедносним импликацијама друштвене фрагментације, етничких и националних дистанци, дискриминационих образаца и недостатка међугрупног поверења, који могу представљати значајне факторе друштвене нестабилности и потенцијалне изворе различитих безбедносних и других ризика. Истовремено, интеркултурални приступ отвара простор за преиспитивање могућности превазилажења искључиво сегрегативних образаца друштвеног функционисања и изградње инклузивнијих облика међусобне комуникације и сарадње.

Приступом заснованим на реалном дефинисању и јасном утврђивању задатака и циљева, подстиче се продубљивање разумевања потребе и одговорности за успостављање и континуирано унапређивање међусобне сарадње и дијалога на свим нивоима друштвеног живота, између припадника различитог националног, језичког и верског порекла и опредељења, уз истовремено јачање свести о значају превазилажења постојећих подела, препознавања заједничких интереса и артикулисања заједничких циљева међу етничким заједницама на Косову и Метохији. На тај начин стварају се претпоставке за систематско препознавање и отклањање друштвених, културолошких и комуникационих баријера, као и за превазилажење постојећег културолошког јаза и изградњу кохезивнијег, инклузивнијег и стабилнијег мултиетничког друштвеног простора на Косову и Метохији.

КУЛТУРНИ ИДЕНТИТЕТ И ДРУШТВЕНА КОХЕЗИЈА: ТЕОРИЈСКО-ПОЈМОВНА ИСХОДИШТА

Сагледавајући савремене друштвене токове у контексту актуелних политичких, културних и социјалних процеса, може се јасно уочити све израженија актуелизација питања идентитета и његовог места у структури савремених друштава. Таква тенденција отвара простор за разматрање идентитетског дискурса у његовој сложености, вишеслојности и променљивости, с обзиром на то да се појам идентитета дефинише у широком опсегу, нарочито ако се посматра кроз призму динамичних социјалних процеса. Идентитет се у том смислу испољава кроз различите облике индивидуалног и колективног самоодређења – од националне и етничке припадности, верских уверења, језика, културе и традиције, до односа према историјском наслеђу, уметничком стваралаштву и вредносним обрасцима одређене заједнице. Истовремено, идентитет не представља искључиво категорију самоперцепције и самопотврђивања, већ и основу на којој се успоставља однос појединца према другима, односно према групама којима припада или са којима се идентификује (Antweiler 2019: 353).

Управо због тога, начин на који се конституише и интерпретира идентитет може имати значајне импликације на степен друштвене интегрисаности, квалитет међугрупних односа и капацитет за прихватање различитости (Castells 2009: 353).

Појединац истовремено развија свест о сопственој индивидуалности и припадности ширим друштвеним оквирима, при чему начин на који доживљава себе у значајној мери зависи од социјалног окружења у којем живи, комуницира и остварује различите облике друштвене интеракције (Elias, Mansouri 2020: 490). Овај однос индивидуалног и колективног идентитета посебно је значајан у контексту Косова и Метохије, као сложеног и етнички хетерогеног простора у којем се различити облици припадности, идентитетских самоодређења и колективних искустава непосредно сусрећу и међусобно условљавају.

Све ово доводи до колизије са савременим глобалним трендовима који се огледају у јачању индивидуалности и личног идентитетског одређења појединца што доводи до неизбежне потребе за интеркултуралним приступом, као неопходности за функционисање у савременом свету. Истовремено, јачање индивидуалности не значи нестајање колективних идентитета, већ њихову све сложенију коегзистенцију са индивидуалним самоодређењем. Управо се у тој динамичкој релацији између индивидуалности и припадности отвара простор за интеркултуралност као концептуални оквир који различитост не третира као препреку друштвеној интеграцији, већ као чињеницу чије се друштвене импликације могу конструктивно усмеравати посредством дијалога, узајамног признавања и развијања компетенција неопходних за живот у условима трајне културне хетерогености. Било да се ради о колективним, мањинским или индивидуалним идентитетима,

главни фокус друштвених и хуманистичких наука огледа се највише у разматрању националних, етничких, расних, и родних схватања идентитета. Ипак, структура идентитета далеко је сложенија од његовог свођења на једну од наведених категорија, јер појединац истовремено може бити носилац већег броја идентитетских одређења која се међусобно допуњују, прожимају или, у одређеним околностима, доводе у међусобну тензију. Идентификовање се гради кроз препознавање заједничког порекла или одређених особина са другом особом, колективом, окружењем и то кроз оданост, припадност и солидарност на природно успостављеним основама. Осећај припадности при томе представља једну од кључних димензија идентитета, јер појединцу обезбеђује осећај укорењености, континуитета и друштвене препознатљивости.

Међутим, припадност не мора нужно имати искључујући карактер – њен интегративни потенцијал зависи од тога да ли се сопствени идентитет конституише у односу сарадње и уважавања других или кроз њихово негирање и дистанцирање. Свакако, идентитет се гради и развија кроз динамичан процес трансформација и промена. Он није јединствен и компактан већ је сложен, релациони и флуидан процес непрекидног преобликовања, који настаје из односа између појединаца и колектива којем припада, али и из њихове интеракције са ширим друштвеним, културним и институционалним окружењем.

Одрицање од сопствене аутономије произилази из потребе појединца да осигура сопствену егзистенцију у својој друштвеној заједници. Међутим, овај однос није могуће разумети као једносмерно потчињавање индивидуалности колективу, већ као сложену динамику између потребе за самосталношћу и потребе за припадањем. Индивидуалност се не своди само на појединачност сваког човека са свим наслеђеним особинама, већ га одређује и његов однос са средином која на њега утиче и са којом успоставља корелацију (Barandiaran et al. 2020: 11). Управо кроз ту интеракцију индивидуални идентитет добија своју социјалну димензију, док колективни идентитет посредством појединачних искустава добија своју динамичност и способност трансформације (Jenkins 2004). Стварање комплексног личног идентитета у највећем делу везано је за етничку, колективну и верску припадност кроз базични идентитетски оквир који чине територијални оквир, нација, култура, језик, религија, традиција, историјско памћење, систем вредности и различити облици друштвене припадности. Ови елементи не делују изоловано, већ се међусобно преплићу, при чему њихов релативни значај варира у зависности од животног искуства појединца и конкретног друштвеног контекста.

Квалитет друштвених односа и интеракција, као и читавог друштва у целини зависи од тога да ли се потенцира принцип либерализма или национализма, јер у друштвима у којима доминира национализам може доћи до интензивирања идентитетских граница и наглашавања претпостављене супериорности једне нације у односу на друге. Супериорнијима се

обезбеђује и политичка предност у етнички мешовитим друштвима, што потенцира антагонизам према националним мањинама, које са друге стране, у случају да су у довољној мери бројне, теже за стварањем сопствених држава што производи ефекте конфронтације засноване на бинарној матрици „ми" и „они".

На тај начин идентитетске разлике, које саме по себи не представљају безбедносни ризик, у одређеним политичким и друштвеним околностима могу бити инструментализоване и трансформисане у основу за друштвене тензије, нетрпељивост и конфликтне обрасце понашања. Управо је ова могућност трансформације разлике у извор нестабилности од посебног значаја за разумевање односа између културног идентитета, друштвене кохезије и безбедности. „Стицање личног идентитета, индивидуалне самосвести и препознатљивости представља непрекидан процес који се обликује кроз социјализацију, не само у интеракцији са непосредним друштвеним окружењем, већ и у контексту утицаја који појединац остварује на заједницу. Управо та двосмерна релација између јединке и колектива чини идентитет флуидним, развојним и динамичним појмом" (Живаљевић, Вукчевић 2025: 432).

Друштвена кохезија се, у том смислу, може разумети као једна од кључних категорија друштвене интеграције, која обухвата степен повезаности појединаца и различитих друштвених група, постојање заједничких вредносних оријентација, осећај припадности широј заједници, међусобно поверење и спремност на сарадњу (OECD 2011). Њена суштина, међутим, не подразумева укидање различитости, нити њихово свођење на јединствени образац припадности, већ успостављање друштвеног оквира у којем различити идентитети могу коегзистирати без производње структурне неједнакости, искључивања или трајне конфронтације. Стога се однос различитости и кохезије не може посматрати као однос међусобне супротстављености: висок степен културне хетерогености не мора нужно нарушавати друштвену кохезију, али њено очување захтева развијене механизме комуникације, узајамног признавања, поверења и инклузије (Elias, Mansouri 2020: 490).

У савременим, изузетно динамичним друштвеним токовима све више је присутна потреба за неопходним интеркултуралним концептом савременог друштва. Освешћивање потребе за интеркултуралним дијалогом нужно доводи да исти постане ефикасно средство за успостављање равнотеже између културног диверзитета и друштвене кохезије. Интеркултурални приступ, стога, претпоставља постојање друштвеног простора у којем различите групе не само да егзистирају једна поред друге, већ ступају у активну и равноправну интеракцију, задржавајући сопствене особености и истовремено препознајући легитимитет различитости других (Portes, Vickstrom 2011: 461). Идентитет обезбеђује осећај припадности и континуитета, док друштвена кохезија успоставља шири оквир у којем различити облици припадности могу бити интегрисани без губитка сопствене особености.

Истовремено, однос између етничке различитости и друштвене кохезије није једнозначан, будући да емпиријска истраживања не потврђују универзалну претпоставку да већа хетерогеност нужно доводи до слабије кохезије (Van der Meer, Tolsma 2014: 459). Насупрот томе, развијање интеркултуралне комуникације, узајамног признавања и сарадње отвара могућност да културна хетерогеност буде интегрисана у кохезивнији друштвени оквир. Управо овај однос између идентитетске различитости, друштвене интеграције и безбедности представља теоријско-појмовно исходиште за даље разматрање интеркултуралне кохезије на Косову и Метохији.

ИНТЕРКУЛТУРАЛНА КОХЕЗИЈА У КОНТЕКСТУ ДРУШТВЕНИХ И БЕЗБЕДНОСНИХ ИЗАЗОВА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ

Косово и Метохија представљају простор у којем су се током дугог историјског трајања сусретали и прожимали различити културни, верски, етнички и политички утицаји. Међутим, сама чињеница постојања различитости не може се поистоветити са њеним конфликтним потенцијалом. Конфликтност се јавља онда када се постојеће разлике преплићу са политичком борбом, неједнаком расподелом моћи, различитим тумачењима историје, институционалном несигурношћу и међусобним неповерењем. Ово представља и озбиљну претњу, не само по физички опстанак српске заједнице, већ и по континуитет њеног духовног и културног постојања, јер се управо национални идентитет одређује као припадност одређеној нацији, утемељеној на уверењу о постојању заједничких културних и социјалних карактеристика.

У српском историјском и колективном памћењу Косово и Метохија заузимају посебно место. Простор Косова и Метохије није за српски народ само територијална категорија, већ и простор од изузетног историјског, духовног, културног и идентитетског значаја. Средњовековно наслеђе, манастири и цркве Српске православне цркве, историјско памћење Косовске битке и бројни други елементи културног наслеђа чине важан део српског идентитетског корпуса. Управо због тога питање Косова и Метохије у српској перспективи превазилази оквир актуелног политичког спора и има дубоку историјску и цивилизацијску димензију. Ова чињеница је од непосредног значаја и за разумевање савремених односа, јер различите заједнице не приступају истом простору са истим историјским сећањима, симболима и представама о припадности.

Сукоб из 1999. године и војна агресија на тадашњу Савезну Републику Југославију довела је до поремећаја већ компликованих друштвених односа и непоштовања људских права, као и до поремећаја свих до тада постојећих друштвених вредности. У агресији НАТО пакта девастирани су индустријски, војни и економски ресурси и дошло је до губитка живота

великог броја недужних људи. Агресија је вођена уз кршење Повеље Уједињених нација као највишег нормативног акта међународног јавног права.

Са становишта међународноправног оквира, неопходно је, међутим, прецизирати да је Резолуцијом 1244 Савета безбедности Уједињених нација од 10. јуна 1999. године успостављено међународно цивилно и безбедносно присуство на Косову и Метохији. Цивилни аспект представљала је Мисија Уједињених нација на Косову (UNMIK), док је међународно безбедносно присуство представљао KFOR. Резолуција је истовремено предвидела суштинску аутономију Косова у оквиру тадашње Савезне Републике Југославије, као и политички процес усмерен ка решавању будућег статуса. Управо ова чињеница остаје једна од кључних полазних тачака за разумевање различитих правних и политичких тумачења каснијег развоја догађаја (United Nations Security Council 1999).

За српску историјску и политичку перспективу нарочито је значајна чињеница да је након 1999. године дошло до суштинске промене фактичког положаја Републике Србије на Косову и Метохији. Повлачење војних и полицијских снага Савезне Републике Југославије и Србије, уз успостављање међународног цивилног и безбедносног присуства, створило је потпуно нове околности у којима је државни суверенитет Србије на овом простору био битно ограничен. За српску заједницу та промена није имала само институционалну и политичку последицу, већ је означила и дубоку промену услова у којима су остваривана права, безбедност и повратак становништва и очување културног и верског наслеђа.

По доласку међународних мисија отпочео је процес установљавања нових органа управе, као део привремених институција самоуправе на Косову и Метохији. Оне су у том тренутку биле задужене да успоставе функционалне органе и институције које ће поштовати права свих грађана на овом подручју, без обзира на веру, нацију или било коју другу припадност. Прокламовани циљ је био да се изграде бољи друштвени услови за функционисање уз пуно поштовање права и друштвених вредности. Нажалост, убрзо након повлачења државног апарата СРЈ са Косова и Метохије догодило се да је одступљено од прокламованог. Незаштићени цивили српске националности трпели су последице оваквог понашања, упркос присуству међународних војних и полицијских снага. Нажалост у тим страдањима била су погођена чак и деца. Дошло је драстичног девастирања свих друштвених вредности и норми, културног и етничког наслеђа српског народа на његовом вишевековном простору.

Посебно место у овом контексту имају питања расељених лица, несталих особа, повратка и заштите имовине, јер она непосредно повезују људску безбедност са питањем могућности трајног живота припадника заједнице на простору који доживљавају као сопствени завичај. За српску заједницу ова питања имају додатну тежину, будући да су повратак и одрживи опстанак повезани са могућношћу слободног кретања, приступа институцијама, образовању, здравственој и социјалној заштити,

али и са очувањем културног и верског наслеђа. У том смислу, безбедност се не може свести на одсуство непосредног физичког насиља, већ мора обухватити и услове за достојанствен и одржив живот заједнице.

Овај аспект посебно је важан за концепт интеркултуралне кохезије. Када припадници једне заједнице не осећају довољан степен физичке, правне или идентитетске сигурности, тешко је очекивати висок степен поверења према другим заједницама и институцијама. Истовремено, без међусобног поверења и непосредне комуникације, чак и формално успостављени институционални механизми могу остати ограниченог домета. Подаци UNDP-а управо указују на повезаност перцепције безбедности и могућности помирења: у истраживању о помирењу и суживоту из 2019. године, значајан део испитаних косовских Срба исказао је осећај небезбедности приликом кретања ван места живљења, док је истовремено утврђена повезаност између осећаја безбедности и позитивнијег односа према могућности помирења.

Како би се дошло до коначног решења статуса Косова и Метохије неопходно је било започети преговоре између Београда и Приштине, што се и догодило под покровитељством Уједињених нација, а за које је био задужен Марти Ахтисари. Преговори су се завршили неуспешно, јер план за решавање питања статуса Косова и Метохије није добио сагласност Републике Србије, а није потврђен ни у Савету безбедности Уједињених нација из разлога што је Руска Федерација уложила вето.

Прецизније посматрано, процес који је предводио специјални изасланик Уједињених нација Марти Ахтисари резултирао је Свеобухватним предлогом за решавање статуса Косова из 2007. године. Предлог је, поред питања статуса, посебну пажњу посветио правима заједница, децентрализацији, заштити културног и верског наслеђа, локалној самоуправи, правосуђу и безбедности. Чињеница да су питања заштите заједница и културног и верског наслеђа била интегрални део предложеног институционалног решења показује да су међуетнички односи од самог почетка послератног институционалног уређења били једно од централних питања стабилности овог простора.

Ипак, предложено решење није добило неопходну политичку подршку у Савету безбедности Уједињених нација. За Србију је питање статуса остало неразрешено и неодвојиво од принципа суверенитета и територијалног интегритета, док су супротстављене политичке позиције о статусу наставиле да представљају један од основних извора институционалне и политичке подељености. Управо тај статусни спор представља шири оквир унутар којег треба посматрати и савремена питања интеркултуралне кохезије.

Након ових догађаја, а уз помоћ дела међународне заједнице, привремене институције самоуправе у Приштини су једнострано прогласиле независност 17. фебруара 2008. године. Одређени број земаља је признао овакву творевину.

Једнострано проглашење независности 17. фебруара 2008. године представљало је нову прекретницу у развоју политичких и друштвених

односа. За Републику Србију тај чин представља противправно отцепљење дела њене територије и до данас није прихваћен као легитимно решење статуса Косова и Метохије. Са друге стране, део међународне заједнице прихватио је проглашену независност, чиме је успостављена дубока међународна и политичка подељеност око статуса. Ова различита тумачења нису остала ограничена на дипломатски и правни ниво, већ су постала део свакодневних идентитетских и друштвених односа.

Саветодавно мишљење Међународног суда правде из 2010. године додатно је усложило правно-политички контекст. Истовремено, важно је нагласити да Суд није одлучивао о томе да ли је Косово стекло државност, нити о правним последицама признања. Због тога се наведено Саветодавно мишљење не може тумачити као коначно решење свих питања која се односе на статус Косова и Метохије.

У Генералној скупштини Уједињених нација 9. септембра 2010. године, а на предлог Републике Србије, који је претходно усаглашен са Европском унијом, акламацијом је усвојена резолуција 64/298, којом је поздрављена спремност ЕУ да преузме улогу посредника (фасилитатора) у дијалогу између Београда и Приштине. Да би се постигла стабилизација нарушених односа и заштитило српско и неалбанско становништво и њихова имовина, као и српско културно наслеђе и имовина Српске православне цркве на простору Косова и Метохије, отпочели су преговори Београда и Приштине, под поменутим покровитељством Европске уније. На простор Косова и Метохије упућена је 2008. године мисија Европске уније за владавину права– EULEX, која је имала за циљ да пружи подршку институцијама владавине права као неопходну основу за решавање дубоке кризе на овом простору. Њен значај у контексту интеркултуралне кохезије произлази из чињенице да владавина права није само правна категорија, већ и један од основних предуслова за изградњу поверења међу заједницама. Тамо где грађани не верују да ће институције обезбедити једнак третман, заштиту имовине, приступ правди и делотворну заштиту основних права, друштвена дистанца се лакше претвара у трајно неповерење.

Ипак, уместо о потпуној неефикасности система, прецизније је говорити о постојању значајног јаза између нормативно прокламованих права и њиховог потпуног и једнаког остваривања у пракси.

На постојање таквих изазова указују и савремени извештаји међународних организација. У трећем издању публикације "Kosovo Communities Profiles" из 2024. године, Мисија ОЕБС-а на Косову даје свеобухватан преглед положаја десет неалбанских заједница, обухватајући питања безбедности и сигурности, политичког учешћа и представљања, запошљавања и социоекономског положаја, приступа инфраструктури и јавним услугама, социјалних и здравствених услуга, образовања, приступа правди, употребе језика и медија, културног и верског наслеђа и слободе вероисповести, имовинских права, као и повратка и реинтеграције. У том смислу, положај заједница није могуће свести на једно питање или један институционални

механизам, већ га је неопходно посматрати као сложену целину правних, политичких, безбедносних, економских, социјалних, образовних, језичких и културних услова њиховог друштвеног положаја.

У истом извештају OSCE указује да и поред напретка у појединим областима и даље постоје изазови, који различитим заједницама отежавају пуно уживање права и слобода. Посебно се наглашава потреба за ефикаснијим функционисањем механизама за заједнице, као и значај сарадње тзв. „косовских институција", релевантних српских институција, међународне заједнице и цивилног друштва. Таква оцена је непосредно релевантна за концепт интеркултуралне кохезије, јер показује да институционална заштита права и међуетнички односи представљају међусобно повезане компоненте одрживог мира.

Посебно је значајно што савремена истраживања показују да међуетничка и интеркултурна интеракција има непосредну везу са могућностима изградње поверења. UNDP-ова анализа помирења и суживота на Косову, заснована на истраживању у седам мултиетничких општина и дванаест фокус група, показала је да учесталија свакодневна интеракција може бити повезана са већим степеном прихватања живота у мултиетничком окружењу. Истовремено, истраживање је показало да питања „отворених рана" из прошлости, несталих лица, кажњавања починилаца злочина, језичких баријера и перцепције безбедности остају значајне препреке процесу помирења.

Ови налази су посебно важни за предмет овог рада, јер показују да интеркултурална кохезија не може бити произведена административном одлуком. Она се гради кроз свакодневне контакте, заједничке интересе, институционалну равноправност, осећај сигурности и могућност да припадници различитих заједница учествују у решавању проблема који су им заједнички. Другим речима, кохезија није само питање тога да различите заједнице живе једне поред других, већ да постоје услови да живе једне са другима.

У том контексту, безбедносна димензија интеркултуралне кохезије постаје нарочито значајна. Безбедност се не може посматрати искључиво као спречавање физичког насиља. Она обухвата и слободу кретања, сигурност имовине, приступ институцијама, заштиту верских и културних објеката, могућност образовања и коришћења сопственог језика, као и уверење да институције поступају непристрасно. Тамо где је један од ових елемената трајно нарушен, стварају се услови за јачање осећаја угрожености и продубљивање друштвене дистанце. Према томе, између друштвене кохезије и безбедности постоји двосмерна веза. Низак ниво кохезије може повећати осетљивост друштва на кризе и међузаједничке инциденте, док безбедносна нестабилност додатно подрива поверење и спремност на сарадњу. Отуда интеркултурална кохезија може бити схваћена и као облик друштвене отпорности: што су заједнице способније да комуницирају, сарађују и заједнички решавају проблеме, то је мањи простор за ескалацију неспоразума у озбиљније облике конфликта.

Према томе, интеркултурална кохезија на Косову и Метохији не значи релативизацију српског историјског и културног присуства, нити подразумева одустајање од права која Србија и српски народ везују за овај простор. У том контексту, изрази о Косову и Метохији као 'отуђеном' или 'отетом' простору могу се разумети као одраз дубоко укорењеног колективног доживљаја историјске неправде и губитка контроле над простором који српска историјска и национална свест препознаје као једно од својих темељних идентитетских упоришта. У томе се налази суштински значај интеркултуралне кохезије за будућност Косова и Метохије: она не подразумева одрицање од историјског памћења, културног наслеђа или колективног идентитета, већ стварање услова у којима различите заједнице могу да опстану, развијају се и остварују своја права без страха и без потребе да због заједничког живота одустану од сопственог идентитета. Само тако интеркултурална кохезија може постати не средство за брисање разлика, већ механизам њиховог цивилизованог усклађивања и основа трајне друштвене стабилности на простору Косова и Метохије.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Теоријска разматрања показала су да културна различитост сама по себи није ни извор друштвене нестабилности нити гаранција друштвене кохезије. Њени друштвени ефекти зависе од начина на који се различитост препознаје, институционално уређује и посредује у свакодневним односима припадника различитих заједница. У том смислу, интеркултуралност представља више од простог постојања различитих култура у истом друштвеном простору: она подразумева њихову међусобну комуникацију, интеракцију, уважавање, дијалог и стварање услова за равноправно учешће у друштвеном и политичком животу.

Анализа друштвене кохезије на Косову и Метохији показује да се наведени теоријски принципи на овом простору суочавају са сложеним сплетом историјских, политичких, друштвених и безбедносних чинилаца. Стога се интеркултурална кохезија не може заснивати на потискивању идентитетских различитости и историјских тумачења, већ на њиховом институционалном признавању, заштити права и изградњи услова за одрживу интеракцију различитих заједница.

Рад указује на безбедносне препреке интеркултуралној кохезији на Косову и Метохији услед изражене антисрпске политике, нетрпељивост и предрасуда, које се огледају кроз систематска хапшења српског живља, протеривање, урушавање културне баштине и изостанак институционалне подршке, као последице сукоба из 1999. године које су довеле до промене институционалног поретка, повлачења државних институција Републике Србије и успостављања међународног цивилног и безбедносног присуства. На овакав положај јужне српске покрајине су сукцесивно утицали и накнадни

процеси, укључујући једнострано проглашење независности 2008. године и различита тумачења његових правних и политичких последица, који су додатно продубили различита виђења статуса, легитимитета институција и будућег уређења овог простора. У српском друштвеном и политичком дискурсу ови процеси се доживљавају као историјски губитак ефективне контроле над простором који се сматра делом сопственог државног, националног и духовног наслеђа. Управо због тога питање интеркултуралне кохезије на Косову и Метохији мора обухватити не само односе између различитих заједница у садашњости, већ и питање историјског памћења, идентитета, културног наслеђа и права на очување везе са простором.

Овај рад настоји да предметну проблематику сагледа из нешто другачије теоријске и аналитичке перспективе, истовремено отварајући простор за даља истраживања и продубљивање научних сазнања у овој области. У том смислу, резултати анализе упућују на потребу за стратешким и одговорним приступом, заснованим на целовитом сагледавању чињеничног стања, безбедносних околности и актуелног положаја српског народа на Косову и Метохији. Посебан значај при томе има утврђивање чињеница и њихово објективно научно тумачење, као неопходне основе за разматрање питања статуса и будућег положаја српског народа на овом простору.

Истовремено, анализа савремених друштвених и безбедносних изазова показује да стабилност не може бити заснована искључиво на формалном постојању правних норми и институција. За изградњу стварне кохезије неопходно је обезбедити њихову делотворну примену, једнаку заштиту права, сигурност грађана, слободу кретања, приступ правди, заштиту имовине, могућност повратка и одрживог опстанка расељених лица, као и очување језичких, верских и културних особености и специфичности различитих заједница.

Рад указује и на посебан значај заштите српског културног и духовног наслеђа, укључујући објекте и имовину Српске православне цркве, јер њихов значај за српску заједницу није сводив на питање материјалне заштите културних добара, већ представља део њеног колективног идентитета и историјског памћења. Управо се у томе налази и један од кључних услова будуће стабилности Косова и Метохије. Није могуће изградити трајну интеркултуралну кохезију потискивањем историјског памћења једне заједнице, релативизовањем њеног културног наслеђа или занемаривањем реалних безбедносних ризика и осећаја несигурности њених припадника. Исто тако, трајна стабилност није могућа ни онда када се различитост користи као основ за трајну друштвену изолацију, политичку искљученост или продубљивање међуетничке дистанце. Одрживо решење захтева институционални оквир у којем ће се право на различитост спојити са одговорношћу за заједнички живот, а безбедност са владавином права и једнаким приступом институцијама.

У коначном, интеркултурална кохезија на Косову и Метохији не може бити резултат једнократног политичког договора нити искључиво деловања

међународних или локалних институција. Она је дугорочни друштвени и безбедносни процес који захтева истовремено деловање на више нивоа: заштиту права, јачање безбедности, изградњу поверења, развијање свакодневне комуникације, очување културног и духовног наслеђа, превазилажење наслеђа конфликта и стварање услова за равноправно учешће свих заједница.

Само у таквом оквиру различитост може престати да буде линија поделе и постати основа друштвене отпорности. У томе се и налази суштински значај интеркултуралне кохезије за будућност Косова и Метохије, не у одрицању од прошлости, већ у способности да се са историјским наслеђем живи без нових подела, уз очување идентитета, достојанства и права свих заједница.

ИЗВОРИ

United Nations Security Council 1999: *Resolution 1244 (1999), adopted by the Security Council at its 4011th meeting, on 10 June 1999*. S/RES/1244(1999). New York: United Nations.

ЛИТЕРАТУРА

Antweiler 2019: Christoph Antweiler. „Collective Identity". *The Bonn Handbook of Globality*. Vol. 1. Eds. Ludger Kühnhardt, Tilman Mayer. Cham: Springer, 353–361.

Barandiaran et al. 2020: Habier Barandiaran, Antonio Calleja-López, Emanuele Cozzo. „Defining Collective Identities in Technopolitical Interaction Networks". *Frontiers in Psychology*, 11, <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.01549>. [5. 9. 2026].

Van der Meer, Tolsma 2014: Tom van der Meer, Jochem Tolsma. „Ethnic Diversity and Its Effects on Social Cohesion". *Annual Review of Sociology*, 40, 459–478. DOI: 10.1146/annurev-soc-071913-043309. [5. 9. 2026].

Elias, Mansouri 2020: Amanuel Elias, Fethi Mansouri. „A Systematic Review of Studies on Interculturalism and Intercultural Dialogue". *Journal of Intercultural Studies,* 41(4), 490–523. DOI: 10.1080/07256868.2020.1782861 [5. 9. 2026].

Живаљевић, Вукчевић 2025: Драган Живаљевић, Виолета Вукчевић. „Очување личног идентитета у мултикултуралној средини Косова и Метохије". *Личност у савременом свету – идентитет, хетерономија и насиље – случај Косово и Метохија*. Тематски зборник научних радова од међународног значаја. Ур. Ивана Раловић, Соња Шљивић. Лепосавић 2025, Лепосавић: Институт за српску културу; Београд: Академија за националну безбедност; Симферопољ: КФУ В. И. Вернадски, 429–445.

Jenkins 2004: Richard Jenkins. *Social Identity,* 2nd ed. London: Routledge <https://doi.org/10.4324/9780203463352>. [5. 9. 2026].

Castells 2009: Manuel Castells. *The Power of Identity*. 2nd ed. Chichester: Wiley-Blackwell. DOI: 10.1002/9781444318234. [4. 9. 2026].

OECD, 2011: Organisation for Economic Co-operation and Development. *Perspectives on Global Development 2012: Social Cohesion in a Shifting World*. Paris: OECD Publishing. DOI: 10.1787/persp_glob_dev-2012-en [4. 9. 2026]

OECD, 2020: Organisation for Economic Co-operation and Development. *All Hands In? Making Diversity Work for All*, OECD Publishing, Paris <https://doi.org/10.1787/efb14583-en>. [4. 9. 2026].

Portes, Vickstrom 2011: Alejandro Portes, Erik Vickstrom. „Diversity, Social Capital, and Cohesion", *Annual Review of Sociology*, 37, 461–479. DOI: 10.1146/annurev--soc-081309-150022. [4. 9. 2026].

Dragan ŽIVALJEVIĆ
Violeta VUKČEVIĆ

INTERCULTURAL COHESION IN KOSOVO AND METOHIJA: SECURITY ASPECTS AND SOCIAL PERSPECTIVES

Summary

An examination of intercultural cohesion from a security perspective within the context of the multicultural community of Kosovo and Metohija—an area with a deeply entrenched tradition of multiethnicity and cultural heterogeneity—aims to define and understand contemporary security risks, while also promoting anti-discriminatory discourse and reducing ethnic, national, and other forms of social distance. Kosovo and Metohija represent a complex domain of pronounced ethnic, religious, and cultural heterogeneity, in which historically constructed identity paradigms, social distances, divergent collective experiences, and limited forms of direct interaction between communities significantly shape contemporary social and security relations. Accordingly, the promotion of interculturalism is of paramount importance as a cornerstone of a secure, stable, and cohesive modern society in which diversity functions as a sustainable resource for mutual development rather than an obstacle. Approaching the topic from a security perspective underscores its relevance to peace and interethnic coexistence in the region as a foundation for democracy and social stability, as well as a basis for the long-term transformation of social relations.

Keywords: intercultural cohesion, security, multiculturalism, Kosovo and Metohija, Republic of Serbia, social stability.

УДК 323.21(497.11)
323.1(497.115)

Оригинални научни рад

*Борис Љ. БУРСАЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ОНТОЛОШКА БЕЗБЕДНОСТ И ИДЕНТИТЕТСКИ ИЗАЗОВИ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ: ОД КУЛТУРНОГ НАСЛЕЂА ДО СУЗБИЈАЊА РАДИКАЛИЗМА**

Апстракт: Научни рад истражује концепт онтолошке безбедности и њену улогу у очувању идентитетског континуитета на простору Косова и Метохије. Ослањајући се на теоријске поставке Копенхашке школе безбедности и концепт друштвене безбедности, рад анализира на који начин угрожавање културног наслеђа, језика и симболичких обележја идентитета једне заједнице престаје бити искључиво културолошко питање и постаје значајан безбедносни изазов. Основна хипотеза рада полази од претпоставке да дуготрајна идентитетска несигурност и ерозија онтолошке безбедности могу створити друштвене услове погодне за појаву радикализације и екстремизма. Кроз теоријску анализу и разматрање безбедносних ризика, рад указује на значај јавних политика у области образовања, културе и политике сећања као механизама јачања друштвене отпорности. У закључку се истиче да стабилност постконфликтних друштава у значајној мери зависи од степена заштите идентитетског континуитета и друштвене безбедности.

Кључне речи: онтолошка безбедност, друштвена безбедност, идентитет, културно наслеђе, радикализација, Косово и Метохија.

УВОД

Савремене студије безбедности током последњих деценија недвосмислено показују да традиционално схватање безбедности, које је било превасходно усмерено на војну заштиту државе и територије, више није довољно за разумевање сложених савремених претњи. Промена парадигме након Хладног рата омогућила је безбедносним студијама да прошире свој концептуални опсег на нове секторе: политички, економски, друштвени

* ORCID 0009-0002-0654-5186, boris.bursac89@gmail.com
** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеном са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број 451-03-33/2026-03 од 29. 1. 2026. године.

и културни (Buzan et al. 1998). Ово проширење није само академска вежба, већ нужан одговор на стварност у којој угрожавање културних, језичких и идентитетских корена једне заједнице може довести до дубоке дестабилизације друштва, чак и у одсуству директног војног сукоба.

Копенхашка школа безбедности, чији су водећи представници Бери Бузан и Оле Вевер, утемељила је концепт друштвене или социјеталне безбедности као посебан аналитички оквир. За разлику од државне/војне безбедности, где је референтни објекат суверенитет и територијални интегритет, друштвена безбедност се фокусира на идентитет. Према овој школи, друштвена безбедност се односи на способност друштва да очува своје суштинске карактеристике, као што су језик, култура, религија, традиција и колективни идентитет, у условима друштвених промена и потенцијалних претњи (Buzan et al. 1998: 8). Овај концепт нам говори да друштво није само пасивни носилац културних вредности, већ живи организам чији опстанак зависи од његовог идентитетског „кода". Уколико је тај код изложен агресији, друштво почиње да се урушава изнутра, што ствара опасан простор за сукобе и нестабилност.

Постконфликтни и политички турбулентан простор Косова и Метохије представља парадигматичан пример угрожавања социјеталне безбедности у савременој пракси. Српска заједница на овом простору деценијама се суочава са егзистенцијалним претњама које се манифестују кроз широк спектар деловања, од директног ратног насиља и терористичких аката, преко масовног погрома 2004. године, до савремених, перфидних институционалних притисака. Овакав притисак не циља само на физички опстанак појединаца, већ на оно што Бузан дефинише као саму срж социјеталног сектора, на колективни идентитет, културно наслеђе и континуитет заједнице на матичном простору. Та дуготрајна изложеност агресивном окружењу и перманентним напорима у деструкцији српског идентитетског кода ствара специфичне услове у којима се осећај несигурности и губитка онтолошког континуитета доводи до екстремних граница. Концепт онтолошке безбедности, који је афирмисао Ентони Гиденс (Giddens 1991), а у међународне односе увела Џенифер Мицен (Mitzen 2006), указује на то да појединци и групе не теже искључиво физичком опстанку, него и очувању стабилног осећаја идентитета. У таквом безбедносном вакууму, где међународни актери често показују немоћ или пристрасност, заједница се суочава са двоструким изазовом, борбом за очување физичког опстанка и императивом заштите својих духовних и културних корена. Сваки напад на манастире, забрана употребе језика или опструкција образовног система Републике Србије на овом простору, директан је удар на социјеталну безбедност, што за последицу има дубоку колективну трауму.

Посебан безбедносни аспект ове трауме лежи у чињеници да пасивност и изостанак адекватне реакције међународне заједнице на континуирано насиље не представљају само дипломатски неуспех, већ директан катализатор за даљу дестабилизацију. Када се институционално и физичко рушење идентитетских стубова једног народа догађа без јасних међународних

санкција, агресор добија потврду за своју политику искључивости. Оваква „клима некажњивости" постаје кључни фактор који додатно радикализује већинску албанску заједницу. Према Марти Креншо (Crenshaw 2011:11–29), терористички методи и насиље су често производ рационалне стратешке калкулације, па тако, уколико екстремистички актери увиде да су „трошкови" протеривања Срба и уништавања њиховог наслеђа минимални због изостанка међународног поступања, радикализација постаје најефикаснији алат за постизање коначног политичког циља. У том контексту, радикализација не наступа случајно, већ као намерно вођен друштвени процес. Марк Сејџман (Sageman 2008: 155) указује на значај радикалних мрежа које се хране осећајем супериорности и некажњивости. У случају Косова и Метохије ерозија српске онтолошке безбедности користи се као средство за потпуну измену демографске и културне слике терена. Изостанак заштите идентитетског континуитета не само да угрожава једну заједницу, већ директно охрабрује радикализоване групе да заврше процес протеривања, верујући да за своје деловање имају прећутну подршку центара моћи.

Стога, овај рад полази од тезе да очување српског идентитета – кроз заштиту културног наслеђа, образовања и институционалну везу са Републиком Србијом – не представља само културну потребу, већ примарну брану против ширења радикалног екстремизма. Република Србија се у овом оквиру појављује као једини кредибилан заштитник онтолошке безбедности свог народа, супротстављајући се стратегијама идентитетског брисања.

Основни циљ истраживања јесте систематска анализа међузависности заштите идентитетског континуитета и сузбијања радикализације на Косову и Метохији. Рад ће покушати да одговори на истраживачка питања:

1. Како угрожавање културног наслеђа и идентитетског континуитета утиче на онтолошку безбедност српске заједнице;

2. На који начин међународна некажњивост за напад на српско наслеђе подстиче радикализацију већинске заједнице;

3. Како образовање и култура сећања, подржани јавним политикама Републике Србије, јачају друштвену отпорност неопходну за превенцију безбедносних патологија?

Разматрање ових питања пружиће нови научни поглед на безбедносну кризу на Косову и Метохији, доказујући да је одбрана српског бића на овом простору заправо одбрана саме могућности мира и стабилности у савременом међународном поретку.

ТЕОРИЈСКИ ОКВИР И МЕТОДОЛОГИЈА

Овај рад почива на научној синтези концепта онтолошке безбедности, друштвене (социјеталне) безбедности и процеса секуритизације, са намером да се идентитет српске заједнице на Косову и Метохији анализира као примарни безбедносни објекат. У савременим сукобима, линија фронта се

често помера са физичке територије на симболички простор идентитета, што захтева специфичне аналитичке алате. Онтолошка безбедност омогућава нам да разумемо да заједница не тежи само физичком преживљавању, већ и очувању „когнитивне мапе" свог постојања. На Косову и Метохији српски народ се суочава са стањем перманентне несигурности која напада управо ту мапу. Када су цркве, гробља, језик и историјско памћење под ударом, заједница губи осећај предвидивости и континуитета, што води ка дубокој социјалној ерозији.

У таквим околностима, идентитетски елементи престају да буду искључиво културни артефакти и постају објекти секуритизације. Према Веверу, секуритизација је специфичан „говорни чин" којим се одређено питање измешта из домена редовне политике у домен егзистенцијалне претње (Waever 1995:46–86). У контексту јужне српске покрајине, то значи да напад на неки манастир или забрана српског језика више није само изоловани инцидент, већ директна егзистенцијална претња која захтева одлучну институционалну интервенцију државе Србије. Даље, истраживања Марте Креншо и Марка Сејџмана пружају кључан увид у везу између идентитета и радикализације. Вакуум који настаје систематским нарушавањем онтолошке сигурности српске заједнице постаје простор погодан за ширење радикалних наратива екстремистичких актера, који осећај некажњивости користе за даљу политичку и друштвену маргинализацију заједнице. У таквим околностима, институције Републике Србије, пре свега у областима образовања, здравствене заштите и очувања културне баштине, не представљају само јавне сервисе, него и кључне механизме друштвене отпорности. Њихова улога има изразиту безбедносну димензију, јер спречава социо-културну дезинтеграцију заједнице и ублажава последице спољних притисака, чиме посредно доприноси очувању стабилности и спречавању ескалације конфликта.

Општа хипотеза рада гласи: угрожавање идентитетског континуитета српске заједнице на Косову и Метохији производи стање дуготрајне онтолошке несигурности, што повећава ризик од друштвене нестабилности и ствара простор за деловање радикалних наратива. Да би се општа хипотеза детаљно проверила, она се разлаже на три посебне хипотезе које ће бити предмет анализе у наредним поглављима:

1. Дуготрајни културни, верски и институционални притисци доводе до стварања вакуума онтолошке сигурности и осећаја непредвидивости и несигурности у свакодневном животу;

2. Радикални актери користе стање онтолошке несигурности за ширење радикалних наратива и спровођење насиља ниског интензитета;

3. Институционално деловање Републике Србије у областима образовања, здравства и заштите културног наслеђа доприноси јачању друштвене отпорности и смањењу ризика од друштвене дестабилизације.

Методолошки оквир рада заснован је на квалитативном приступу. Основна метода је студија случаја Косова и Метохије, која омогућава

дубинску анализу узрочно-последичних веза између угрожавања културног наслеђа и безбедносне дестабилизације. Истраживање се ослања на анализу садржаја примарних и секундарних извора који чине правну и политичку окосницу заштите српског бића:

1. Документација међународних организација (УНЕСКО, УН) – за мапирање физичких напада на наслеђе и институционалних притисака;
2. Извештаји Републике Србије (Канцеларија за КиМ) – за увид у континуитет очувања образовног и културног система као фактора отпорности;
3. Безбедносне процене регионалних актера – за анализу повезаности идентитетског вакуума са деловањем радикалних мрежа (према Креншо и Сејџману);
4. Дискурзивна анализа политичких наратива – за деконструкцију „говорних чинова" којима се српски идентитет намерно секуритизује и маргинализује.

КУЛТУРНО НАСЛЕЂЕ КАО ОБЈЕКАТ СЕКУРИТИЗАЦИЈЕ И СТУБ ОНТОЛОШКЕ БЕЗБЕДНОСТИ

У контексту Косова и Метохије, српско средњовековно наслеђе, са фокусом на објекте под заштитом УНЕСКО-а попут Високих Дечана, Грачанице, Пећке патријаршије и Богородице Љевишке представља оно што теорија назива „материјализованим идентитетом". Ови објекти нису само архитектонски споменици; они су за српску заједницу „сидра" онтолошке безбедности која пружају неопходан осећај историјског трајања и предвидивости у изразито непријатељском окружењу. Чињеница да је УНЕСКО 2006. године ову групу споменика уврстио на Листу светске баштине у опасности (UNESCO 2025: 31–34) представља међународно признање егзистенцијалне угрожености српског идентитетског кода.

Специфичност социјеталне несигурности српског народа најочигледнија је на примеру манастира Високи Дечани, који представља јединствен безбедносни преседан у савременој Европи. Као једини споменик културе на европском континенту који се више од две деценије налази под непрекидном и директном војном заштитом међународних снага (КФОР), овај манастир служи као најексплицитнији материјални доказ тезе да је на простору Косова и Метохије културно наслеђе нераскидиво повезано са физичком безбедношћу. Кредибилитет овог доказа потврђује чињеница да је НАТО, упркос процесу преноса одговорности, започетом 2010. године, донео стратешку одлуку да Високе Дечане задржи под искључивом војном заштитом због континуираног високог степена претње, чиме је овај локалитет постао последња тачка у Европи где војне трупе са дугим цевима директно обезбеђују верски објекат (NATO 2026). Ову процену

војног сектора прати и најоштрији „цивилни" доказ међународне заједнице, наиме, водећа европска организација за заштиту наслеђа, Европа Ностра, уврстила је манастир на листу седам најугроженијих локалитета у Европи, експлицитно наводећи да су Високи Дечани једини споменик у Европи под снажном међународном војном заштитом у континуираном периоду од 20 година (Europa Nostra 2021).

Надовезујући се на физичку угроженост, покушаји привремених институција самоуправе у Приштини да српско наслеђе преименују у „косовско" или „византијско-албанско" представљају класичан идентитетски инжењеринг. Овај процес је институционализован у мају 2021. године, када су највиши представници привремених приштинских институција, Вјоса Османи, Аљбин Курти и Глаук Коњуфца, званично захтевали од УНЕСКО-а редефинисање српских манастира у „државно наслеђе Косова" и уклањање са листе угрожених споменика (Trkanjec 2021). Стратегија се спроводи и на терену кроз директну „албанизацију", попут случаја из села Горње Винарце, где је тзв. Министарство за културу у Приштини остатке православне цркве из XIV века прогласило „католичком албанском", започевши њену рестаурацију без дозволе Епархије рашко-призренске. У званичном ставу Епархије рашко-призренске истиче се да овакви институционални покушаји самопроглашених власти у Приштини, да под плаштом наводне „обнове" преузму српску баштину и промене њен идентитет, представљају финалну фазу стратегије етничког чишћења. Према овом тумачењу, након физичког протеривања становништва 1999. године и уништавања светиња у Мартовском погрому 2004, сада се спроводи административно затирање трагова српског историјског постојања ради стварања етнички чисте албанске територије (Епархија рашко-призренска 2024).

Из угла безбедносних студија, овакви процеси могу се тумачити као покушај измене или брисања материјалних трагова историјског присуства једне заједнице на одређеном простору. Насилним прекидањем везе са сопственим историјским трајањем, заједница губи оно што Гиденс назива онтолошком сигурношћу, односно осећај стабилности и континуитета идентитета. У таквим условима, заштита верских и културних објеката не представља само питање културне баштине, већ и питање друштвене стабилности и безбедности заједнице, јер се угрожавање тих објеката перципира као претња колективном идентитету и опстанку заједнице.

СИМБОЛИЧКИ КАПИТАЛ ПОД УДАРОМ: ЈЕЗИК, ПИСМО И ТОПОНИМИ

Ако се верски и културни објекти могу посматрати као кључни симболи идентитета, онда језик, писмо и топоними представљају свакодневну структуру социјеталне безбедности једне заједнице. Промене назива места, уклањање двојезичних табли и потискивање ћирилице из јавне употребе имају шири друштвени значај, јер се не односе само на административна

питања, већ и на питања идентитета и друштвене видљивости заједнице у јавном простору. Према Бузану (Buzan 1991: 19–20), социјетална безбедност се односи на очување традиционалних образаца језика, културе, религијског и националног идентитета као виталних компоненти идентитета заједнице. Сходно томе, социјетална безбедност је угрожена онда када заједница није у стању да очува свој језик, културу и основне обрасце идентитета, јер језик представља један од кључних елемената колективног идентитета.

У том контексту, топоними на Косову и Метохији нису само географске ознаке, већ „места сећања" која потврђују историјско присуство и културни континуитет српског народа. Насилно мењање топонима и агресивна језичка политика привремених институција представљају облик симболичке трансформације простора, што код локалног становништва оправдано креира осећај дубоке несигурности и маргинализације. Када заједница губи језичку и симболичку видљивост у сопственом окружењу, долази до ерозије социјеталне безбедности и постепене дезинтеграције друштвене кохезије. Када Србин на Косову и Метохији види да је назив његовог села прекривен црним спрејом или замењен албанским називом који нема историјско утемељење, он прима јасну безбедносну поруку: „Овде више нема места за твој идентитет". Ова девастација топонима представља перфидну методу секуритизације свакодневног живота, где се јавни простор претвара у полигон за доминацију већине.

КУЛТУРА СЕЋАЊА И ИНСТИТУЦИОНАЛНА ВЕЗА: СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ И РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Очување безбедносног ресурса српске заједнице на Косову и Метохији немогуће је без синергије Српске православне цркве (СПЦ) и институција Републике Србије. СПЦ у овом контексту не делује примарно као верска организација, већ као чувар културе сећања и колективне свести. Манастирске литургије, обележавање крсних слава и очување усменог и писаног предања представљају оно што се може назвати „живом безбедношћу". Ове активности континуирано регенеришу колективну вољу за опстанком. Према Џенифер Мицен ове праксе дефинишу се као неопходне „идентитетске рутине" (Mitzen 2006: 342–346). Управо те рутине, делујући као штит против перманентних спољних притисака, административних препрека и покушаја системске дехуманизације српског становништва, омогућавају појединцу да задржи когнитивну стабилност, предвидивост свакодневице и осећај припадности.

Са друге стране, држава Србија, стратешким деловањем Канцеларије за Косово и Метохију и спровођењем јавних политика у области културе, образовања и заштите наслеђа, пружа неопходну материјалну, правну и логистичку основу за овај идентитетски отпор. Финансирање обнове

светиња[1], подршка раду културно-уметничких друштава и одржавање мреже институција културе нису пуке буџетске ставке, већ директни и планирани инструменти изградње друштвене отпорности.[2] Држава овде наступа као врховни гарант који спречава да заједница, услед дуготрајне изложености несигурности, склизне у стање колективне апатије, безнађа или „селидбеног расположења". Институционално присуство Србије омогућава заједници да свој идентитет не посматра као терет, већ као ресурс снаге. Без ове чврсте институционалне везе са матицом, српски народ би остао изолован у идентитетском и политичком вакууму, што би драматично убрзало процесе демографске ерозије и културне дезинтеграције. Вакуум онтолошке сигурности, који би настао повлачењем државних и црквених структура, постао би простор који би албански екстремистички наративи лако попунили својом идентитетском асимилацијом. Стога, нераскидива спрега између духовне вертикале коју персонификује Црква и политичко-економске подршке коју пружа Република Србија представља једини одрживи и дугорочни модел заштите социјеталне безбедности на простору Косова и Метохије. Ова синергија није само питање културне политике, већ примарни безбедносни императив од којег зависи физички и симболички опстанак заједнице.

Онемогућавање физичког и духовног приступа наслеђу у виду забране посета, полицијске блокаде или административне опструкције, представља смишљену методу за индуковање онтолошког слома српске заједнице. Када се Србима систематски онемогућава приступ сопственим светињама, директно се прекида њихов „континуитет бића" и руши когнитивна мапа њиховог историјског трајања. Из угла безбедносних студија, овај слом је примарни стратешки циљ радикализованих актера у Покрајини, јер заједница која изгуби везу са својим коренима природно губи и разлог за даљи останак на матичном простору. Културно наслеђе на Косову и Метохији излази из оквира историје и класичне заштите споменика и постаје прва линија одбране у савременом безбедносном поретку. Сваки метар бодљикаве жице око Високих Дечана и свака забрана литургије у Пећкој патријаршији нису само административне мере, већ инструменти идентитетског притиска, који потврђују главну хипотезу овог рада да је угрожавање идентитетског континуитета директна претња социјеталном опстанку Срба. Институционално присуство Републике Србије и Српске православне цркве представља једини фактор који спречава коначну дезинтеграцију овог безбедносног простора.

1 Од 1999. године уништено, оштећено и оскрнављено је око 150 цркава и манастира, укључујући 61 споменик културе, од којих 18 има изузетан значај. Покрадено је више од 10.000 икона и црквено-уметничких предмета, а уништено је 5.261 надгробни споменик на 256 српских православних гробља, док на више од 50 гробља не постоји ниједан читав споменик (Канцеларија за Косово и Метохију 2026).

2 О обновама види више: (Kosovo Online 2021; Канцеларија за Косово и Метохију, Влада Републике Србије 2020; Канцеларија за Косово и Метохију, Влада Републике Србије 2022; Glas Srpske 2022; Kosovo Online 2023).

МЕХАНИЗМИ ДЕСТАБИЛИЗАЦИЈЕ: ОД ИДЕНТИТЕТСКЕ НЕСИГУРНОСТИ ДО РАДИКАЛИЗАЦИЈЕ

Вакуум онтолошке безбедности на Косову и Метохији није случајан производ конфронтације, већ системски индуковано стање. Када привремене институције у Приштини онемогућавају основна права српској заједници, оне стварају простор дубоке друштвене маргинализације. Из перспективе политичке психологије, овај осећај колективне неправде постаје основа за перманентну нестабилност. Појединац који више не може да пронађе сигурност у институцијама, праву или свом идентитетском окружењу, постаје подложан стању које се у безбедносним студијама дефинише као „егзистенцијални грч/страх" (Mitzen 2006: 344–345).

Овај вакуум директно води ка постепеном урушавању поверења у међународне безбедносне гаранте (КФОР, ЕУЛЕКС), што додатно радикализује атмосферу. Када правда постане недостижна, а угроженост идентитета свакодневна чињеница, заједница губи капацитет за демократски дијалог. Тако нагризена социјална кохезија претвара заједницу у реактивни објекат безбедносних изазова, што је идеално тло за деловање екстремних политичких опција.

СТРАТЕШКА КАЛКУЛАЦИЈА НАСИЉА: КЛИМА НЕКАЖЊИВОСТИ

Анализирајући механизме политичког насиља, Марта Креншо (Crenshaw 2011: 11) истиче да агресија није ирационалан чин, већ „стратешка калкулација" актера који теже суштинским политичким променама. У специфичном контексту Косова и Метохије, напади на српску заједницу не дешавају се стихијски, већ унутар конструисане „климе некажњивости". Екстремистички елементи већинске заједнице, водећи се рационалним избором, процењују да ће насиље над Србима, њиховом имовином или културном баштином проћи без адекватних правних и међународних санкција. Како Креншо објашњава, одлука о употреби насиља заснива се на прецизној „анализи трошкова и користи", што у амбијенту одсуства институционалне казне претвара агресију у изразито „исплатив" политички алат за остваривање етно-политичких циљева (Antonoglou 2018). Овакав приступ омогућава нападачима да уз минималан лични ризик остваре максималан притисак на идентитетског „другог". Оваква безбедносна атмосфера директно храни процесе радикализације већинског друштва, док истовремено води ка постепеном урушавању поверења у међународне безбедносне институције. У условима када институционални одговор изостаје или је недовољно ефикасан, насиље се потврђује као најбрже средство за постизање политичких резултата (Crenshaw 2011: 24). У таквим околностима оно не делује само као инструмент непосредног

физичког притиска, већ и као механизам производње „егзистенцијалног грча/страха" и осећаја трајне рањивости код циљане популације.

Дугорочно посматрано оваква стратегија систематски растаче саборност и унутрашњу чврстину српског народа, водећи ка насилним демографским променама и нестајању капацитета за одрживи суживот. На тај начин, идентитетска несигурност престаје бити само последица сукоба и постаје примарни фактор безбедносне трансформације простора.

РАДИКАЛНЕ МРЕЖЕ И ЕКСТРЕМИСТИЧКИ НАРАТИВИ: ГЛОРИФИКАЦИЈА ОВК И ПРОЈЕКАТ „ВЕЛИКЕ АЛБАНИЈЕ"

Истраживања Марка Сејџмана о радикалним мрежама наглашавају да се процес радикализације ретко дешава у изолацији. Према његовој тези о „групама пријатеља" (Sageman 2004: 4; Sageman 2008: 55–60), појединци прихватају екстремне идеологије кроз неформалне социјалне кругове који деле заједнички осећај огорчености или супериорности. На простору Косова и Метохије овај механизам се манифестује кроз систематску глорификацију ОВК, која служи као примарни мобилизујући наратив за младе генерације унутар албанске заједнице и која подржава иредентистички пројекат „Велике Албаније". У неким случајевима бивши припадници ОВК су након конфликта постали политички лидери, користећи своју позицију за директну промоцију идеје „Велике Албаније" и легитимизацију радикалних наратива у јавном и политичком дискурсу.

Радикални наративи, према Сејџману, постају најефикаснији када нуде „нови смисао" и осећај историјске мисије. У овом контексту, вакуум онтолошке сигурности српског народа користи се као полигон за изградњу мита о „коначном обрачуну" са идентитетским непријатељем. На тај начин, оспоравање српског права на постојање не функционише само као локални спор око територије, већ као екстремистички оквир који дехуманизује српско становништво и оправдава његову маргинализацију.

Оваква динамика води ка урушавању међуетничке стабилности, јер радикализоване мреже кроз јавне дискурсе, симболе и слављење терористичких формација одржавају висок ниво тензије. Сејџманова анализа потврђује да се такви процеси често преливају преко локалних граница, повезујући се са ширим регионалним мрежама које у идентитетском сукобу на КиМ проналазе инспирацију за дестабилизацију целог Балкана. На тај начин, глорификација насилног наслеђа ОВК, као и политичка промоција „Велике Албаније" од стране неких њених бивших припадника који су постали политички лидери, постаје кључна препрека за било какав облик помирења, јер директно поткопава саму суштину мирног суживота и урушава безбедносну архитектуру региона. Оваква динамика показује да идентитетска несигурност једног народа служи као погонско гориво за радикализацију другог, чиме се локални конфликт трансформише у стратешки инструмент за ширење нестабилности.

ПОВРАТНИЦИ СА СТРАНИХ РАТИШТА (АЛ КАИДА/ИСИЛ) И ТРАНСНАЦИОНАЛНИ ТЕРОРИЗАМ

Посебан безбедносни изазов на простору Косова и Метохије представља присуство значајног броја повратника са страних ратишта у Сирији и Ираку. Релевантна истраживања и безбедносни извештаји потврђују да је са овог простора у зоне сукоба отишло приближно 403 појединца, међу којима је 255 мушкараца, док остатак чине жене и деца (Clingendael Policy Brief 2025: 2). Оваква статистика позиционира Покрајину као простор са једном од највећих стопа одлазака страних бораца по глави становника у Европи, што је створило специфичан и дуготрајан „резервоар" радикализма.

Ови повратници вешто користе постојеће идентитетске тензије као параван за ширење транснационалне терористичке идеологије. За ову групу актера, напади на српску заједницу и православне светиње не представљају само локални сукоб, већ симболички рат против хришћанске цивилизације, чиме се локална дестабилизација уздиже на ниво глобалног џихада. Њихов повратак, укључујући и чињеницу да је у зонама сукоба рођено најмање 76 деце са бар једним родитељем из Покрајине, доноси на Косово и Метохију борбено искуство и радикалне доктрине које се лако инфилтрирају у већ описани вакуум безбедности (Clingendael Policy Brief 2025: 2). Овај вакуум је додатно продубљен институционалном неспособношћу, а често и неспремношћу привремених институција у Приштини да се суштински суоче са верским екстремизмом.

Таква динамика води ка директном урушавању регионалне стабилности, јер се идентитетска несигурност Срба нераскидиво повезује са глобалном терористичком претњом. Уместо локализованог политичког проблема, Косово и Метохија се тако позиционирају као безбедносна „неуралгична тачка" Европе. Процес радикализације повратника систематски поткопава напоре за деескалацију, док присуство екстремистичких идеологија додатно растаче могућност изградње грађанског друштва. Тиме Покрајина постаје транзициона зона за транснационалне терористичке мреже, што директно угрожава безбедносну архитектуру целог континента и српско ткиво заједнице излаже перманентном егзистенцијалном притиску.

ЈАВНЕ ПОЛИТИКЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ КАО ИНСТРУМЕНТ ДРУШТВЕНЕ ОТПОРНОСТИ

У условима конструисане идентитетске несигурности институционално присуство Републике Србије на Косову и Метохији јесте основни механизам заштите социјеталне безбедности. Док привремене институције у Приштини често функционишу као генератори притиска, српски општински, здравствени и социјални системи делују као „сигурносна мрежа" која спречава потпуну маргинализацију заједнице.

Канцеларија за Косово и Метохију, будући централним административним телом Владе Републике Србије, има кључну улогу у овом процесу. Она координира функционисање српских институција у Покрајини, укључујући образовање, здравство, социјалну политику, културу, инфраструктуру, систем локалне самоуправе, телекомуникације и сарадњу са УНМИК-ом и КФОР-ом, наравно у складу са Резолуцијом СБ УН 1244 (Канцеларија за Косово и Метохију 2026). Такође, Канцеларија подржава деловање Српске православне цркве и обезбеђује обнову и заштиту духовног и културног наслеђа, као и финансијску, правну, техничку и кадровску помоћ за Србе и друге неалбанске заједнице.

Присуство ових институција омогућава предвидивост свакодневног живота и ствара услове за очување „когнитивне мапе" заједнице. Држава Србија директним инвестицијама и административним присуством дефакто затвара безбедносни вакуум и спречава да идентитетска исцрпљеност прерасте у трајни егзодус становништва.

ОБРАЗОВНИ СИСТЕМ КАО БРАНА РАДИКАЛИЗАЦИЈИ: ЗНАЧАЈ СРПСКИХ КУРИКУЛУМА

Образовни систем под окриљем Министарства просвете Републике Србије представља фундаменталну институционалну брану против радикализације простора Косова и Метохије. Министарство обавља послове државне управе који се односе на истраживање, планирање и развој предшколског, основног, средњег и високог образовања, као и ученичког и студентског стандарда (Министарство просвете 2026). Међутим, у контексту овог рада, српски курикулум се не посматра само као „школски програм" у ужем смислу, односно пуки списак наставних предмета и лекција. Он је, пре свега, инструмент социјеталне безбедности и отпорности.

Српски курикулуми на Косову и Метохији представљају свеобухватан, плански и вредносно утемељен процес образовања који обухвата не само пренос знања, већ и прецизно дефинисање циљева, исхода и метода рада усмерених ка изградњи рационалног идентитета. Засновани на европским просветним вредностима и научном приступу историји и култури, ови курикулуми онемогућавају продор екстремистичких наратива који су карактеристични за радикалне мреже описане у претходним поглављима. У безбедносном смислу, српски курикулум делује као специфичан „софтвер" друштвене одбране који код младих генерација развија критичко мишљење и интелектуалну чврстину.

Овакав приступ омогућава српским школама на Косову и Метохији да функционишу као специфични центри друштвене отпорности. Очувањем јединственог образовног простора и високих стандарда Републике Србије директно се доприноси деескалацији тензија и спречава погубна

гетоизација српског ума. Овај специфични систем образовања онемогућава дезоријентацију националног бића у условима континуиране угрожености, делујући као егзистенцијална брана која српску заједницу одржава имуном на деструктивне и екстремистичке наративе из непосредног окружења. На тај начин држава Србија посредством просветног система чува капацитет заједнице за дугорочни опстанак, суживот и очување цивилизацијског кода у изразито непријатељском безбедносном окружењу.

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ ПРИШТИНА – ЛЕПОСАВИЋ: НАУЧНА СИНТЕЗА И ЈЕДИНСТВЕНО ИНСТИТУЦИОНАЛНО ПРИСУСТВО

Посебан сегмент јавних политика Републике Србије, који интегрише врхунска научна истраживања и заштиту националних интереса, реализује се кроз Министарство науке, технолошког развоја и иновација. Док факултети у оквиру Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици представљају кључне научно-образовне институције које обједињују наставу и истраживање, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић заузима специфичну и стратешки незамењиву позицију. Он је једина српска научна институција чија је примарна и искључива делатност научноистраживачки рад, а која физички и административно функционише на простору Косова и Метохије.

Институт је конципиран као мултидисциплинарна научна база чија структура директно одговара изазовима социјеталне безбедности кроз четири специјализована одељења која делују синхронизовано (Институт за српску културу Приштина – Лепосавић 2026). Одељење за језик и књижевност фокусирано је на очување лингвистичког идентитета и литерарног наслеђа као темеља националног самоодређења, док Одељење за историју пружа егзактне научне доказе о историјском континуитету и присуству српског народа, супротстављајући се покушајима ревизионизма. С друге стране, Одељење за право и политикологију анализира савремене безбедносне претње, правни оквир опстанка заједнице и политичке процесе који утичу на стабилност Покрајине, док Одељење за историју уметности, етнологију, археологију и културологију спроводи свеобухватну заштиту материјалне и нематеријалне баштине, од археолошких налазишта до савремених културних пракси.

Оваква мултидисциплинарна структура омогућава Министарству науке да кроз Институт обавља послове државне управе који се односе на систем и унапређење науке у функцији друштвеног развоја, усавршавање кадрова на самом терену и реализацију истраживачких програма који служе као аргументовани оквир за међународну дипломатију (Министарство науке 2026). Синтеза знања из свих ових области чини Институт јединственим гарантом онтолошке сигурности српског народа на Косову и Метохији.

ЗАШТИТА БАШТИНЕ У МЕЂУНАРОДНО-ПРАВНОМ ОКВИРУ: ДИПЛОМАТСКА БОРБА ЗА ДЕСЕКУРИТИЗАЦИЈУ СРПСКОГ БИЋА

Финални и стратешки најзначајнији инструмент друштвене отпорности јесте интензивна дипломатска активност усмерена на заштиту културне и верске баштине у оквирима међународног права (првенствено кроз УНЕСКО и систем УН). У контексту овог научног рада, борба за заштиту српских манастира и споменика на Косову и Метохији није само физичка заштита „камених зидина", већ је стратешки државни покушај десекуритизације српског бића. Десекуритизација је процес супротан секуритизацији, под којим се подразумева померање проблема из ванредног мода у нормални преговарачки процес политичке сфере (Buzan et al. 1998: 4). У овом случају означава процес којим Република Србија настоји да српско питање на Косову и Метохији извуче из вештачки наметнутог оквира „безбедносне претње" и врати га у оквир универзалних људских права и цивилизацијских вредности. Док радикални актери и привремене институције у Приштини путем својих наратива покушавају да секуритизују српску заједницу, приказујући је као реметилачки фактор, Србија снажним правним аргументима и дипломатском офанзивом позиционира Србе као аутентичне чуваре европског хришћанског наслеђа.

Директно потврђујући постављене хипотезе рада, оваква дипломатска стратегија делује истовремено на више нивоа безбедносне и идентитетске заштите, што се најјасније огледа у континуираном и успешном спречавању чланства тзв. Косова у УНЕСКО-у (РТС 2015), чиме је међународно признато непостојање легитимитета Приштине над српским светињама.

Она представља снажну правну баријеру покушајима историјског ревизионизма и културног присвајања, посебно, уз инсистирање на статусу четири српска манастира на УНЕСКО-вој Листи светске баштине у опасности, чиме се ефикасно чува идентитетски континуитет и спречава стварање вакуума онтолошке сигурности код српског становништва. Као специфичан механизам за десекуритизацију, ова стратегија пред међународном јавношћу афирмише неотуђиво право српског народа на несметани културни, образовни и институционални развој, измештајући српско питање из оквира „претње" у оквир универзалних права и светске цивилизацијске баштине. Уједно, она служи и као инструмент деескалације, јер континуирано позивање на међународно-правне стандарде заштите, поткрепљено научним истраживањима и фактима, системски онемогућава примену насиља ниског интензитета, које спроводе радикализовани појединци и групе, стварајући тако стабилнији амбијент за дугорочни опстанак заједнице у непријатељском окружењу.

ЗАКЉУЧАК

Спроведено истраживање безбедносних изазова на Косову и Метохији, кроз призму теорије социјеталне безбедности и концепта онтолошке сигурности, недвосмислено потврђује полазну претпоставку да угрожавање идентитетског континуитета српске заједнице производи стање дуготрајне онтолошке несигурности. Овакав амбијент не само да урушава предвидивост свакодневног живота, већ системски повећава ризик од друштвене нестабилности и ствара погодно тле за деловање радикалних наратива. Квалитативном анализом и студијом случаја доказано је да дуготрајни културни, верски и институционални притисци, документовани у извештајима међународних организација, какве су УНЕСКО и ОЕБС, воде ка стварању специфичног вакуума сигурности у којем српски идентитет постаје објекат намерне секуритизације и маргинализације.

Посебну безбедносну димензију конфликта чини чињеница да радикални актери вешто експлоатишу ово стање несигурности. На основу безбедносних процена регионалних актера и теоријских модела Креншо и Сејџмана, истраживање је потврдило да идентитетски вакуум омогућава инфилтрацију транснационалних терористичких мрежа и повратника са страних ратишта. На тај начин оно што се често представља као локализовани политички проблем заправо постаје неуралгична тачка европске безбедности, при чему се напади на српску заједницу и њену духовну баштину користе као симболички чинови унутар ширег, радикалног дискурса. Дискурзивна анализа политичких наратива додатно је деконструисала механизме којима се „клима некажњивости" користи као инструмент за трајну промену демографске и културне слике Покрајине.

Најзначајнији закључак рада односи се на кључну улогу јавних политика Републике Србије као примарног инструмента друштвене отпорности. Анализом деловања државних органа, образовног и научног система, утврђено је да свеобухватно институционално присуство државе Србије директно анулира ефекте идентитетске деструкције. Српски образовни курикулуми, здравствена заштита, социјална давања и заштита културног наслеђа јесу једина кредибилна брана радикализацији. Управо овај државни оквир омогућава очување когнитивне мапе заједнице и спречава егзодус становништва, нудећи рационалну алтернативу екстремистичким тежњама.

На крају, ово истраживање поручује да се процес „десекуритизације" српског питања на Косову и Метохији може успешно спровести само кроз даље јачање институционалних веза са матицом. Заштита културног наслеђа и идентитетског кода није само чин очувања прошлости, већ превентивна безбедносна стратегија за будућност. Држава Србија, својим јавним политикама и активним институционалним присуством, остаје незаменљив гарант онтолошке сигурности и опстанка српског народа на његовом историјском изворишту, чиме се истовремено доприноси и укупној стабилности регионалног и европског безбедносног простора.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

Antonoglou 2018: Antonoglou Yvonnemarie. Is Terrorism Really Rational? Vocal Europe, 12.03.2018, <https://www.vocaleurope.eu/is-terrorism-really-rational/>. [28.03.2026.]

Glas Srpske 2022: Glas Srpske. Petković: Izdvojena sredstva za obnovu Crkve Bogorodice Ljeviške u Prizrenu. Glas Srpske, 2022. <https://www.glassrpske.com/lat/novosti/srbija/petkovic-izdvojena-sredstva-za-obnovu-crkve-bogorodice-ljeviske-u-prizrenu/413009>. [27.03.2026.].

Europa Nostra 2021: Europa Nostra. Dečani Monastery, KOSOVO*. 7 Most Endangered Programme, 08.04.2021. <https://7mostendangered.eu/sites/decani-monastery-kosovo>. [27.03.2026.]

Епархија рашко-призренска 2024: Српска православна црква – Епархија рашко-призренска. Министарство културе Косова без консултација са СПЦ врши радове на Православној цркви у селу Горње Винарце код Митровице и проглашава је „католичком црквом". 19.02.2024. <https://eparhija-prizren.com/sr/saopstenja/ministarstvo-kulture-kosova-bez-konsultatsija-sa-spts-vrshi-radove-na-pravoslavnoj-tsrkvi-u-selu-gorne-vinartse-kod-mitrovitse-i-proglashava-je-katolichkom-tsrkvom/>. [27.03.2026.]

Институт за српску културу Приштина – Лепосавић 2026: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић. Одељења. <https://iskp.co.rs/odeljenja/>. [01.04.2026.]

Канцеларија за Косово и Метохију 2026: Канцеларија за Косово и Метохију. Културно наслеђе. Влада Републике Србије. <https://www.kim.gov.rs/kulturno-nasledje.php>. [27.03.2026.]

Канцеларија за Косово и Метохију 2026: Канцеларија за Косово и Метохију. Надлежност. Влада Републике Србије. <https://www.kim.gov.rs/nadleznost.php>. [01.04.2026.]

Kosovo Online 2021: Kosovo Online. Petković: Na Kosovu uništeno 135 crkava i manastira SPC od 1999, 01.06.2021. <https://www.kosovo-online.com/vesti/politika/petkovic-na-kosovu-unisteno-135-crkava-i-manastira-spc-od-1999-1-6-2021>. [27.03.2026.].

Kosovo Online 2023: Kosovo Online. The facade in Banjska is being restored, Father Danilo: The monastery is spiritually alive, 10.09.2023. <https://www.kosovo-online.com/en/news/society/facade-banjska-being-restored-father-danilo-monastery-spiritually-alive-10-9-2023>. [27.03.2026.].

Канцеларија за Косово и Метохију, Влада Републике Србије, 2020: Канцеларија за Косово и Метохију, Влада Републике Србије. Петковић и владика Теодосије: Важно је да заједно радимо, 07.12.2020. <https://www.kim.gov.rs/lat/v4095.php>. [27.03.2026.].

Канцеларија за Косово и Метохију, Влада Републике Србије 2022: Канцеларија за Косово и Метохију, Влада Републике Србије. Петковић: Обновљени порушени надгробни споменици у Кишници, 06.03.2022. <https://www.kim.gov.rs/v4667.php>. [27.03.2026.].

Министарство просвете 2026: Република Србија. Министарство просвете. О министарству. <https://prosveta.gov.rs/o-ministarstvu/>. [01.04.2026.]

Министарство науке 2026: Република Србија. Министарство науке, технолошког развоја и иновација. О нама. <https://nitra.gov.rs/cir/ministarstvo/o-nama>. [01.04.2026.]

NATO 2026: NATO. NATO's role in Kosovo. North Atlantic Treaty Organization, 09.02.2026. <https://www.nato.int/en/what-we-do/operations-and-missions/natos-role-in-kosovo>. [27.03.2026.]

РТС 2015: Милица Јевтић. Косово није примљено у Унеско (спискови како су гласале државе чланице). <https://www.rts.rs/vesti/politika/2098201/kosovo-nije-primljeno-u-unesko-spiskovi-kako-su-glasale-drzave-clanice.html>. [01.04.2026.]

Trkanjec 2021: Zeljko Trkanjec. Kosovo officials want UNESCO to remove four orthodox monasteries from danger list. Euractiv, 24.05.2021. <https://www.euractiv.com/short_news/kosovo-officials-want-unesco-to-remove-four-orthodox-monasteries-from-danger-list/>. [27.03.2026.]

UNESCO 2025: UNESCO. Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage. Intergovernmental Committee for the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, Forty-seventh session, Paris, 6–16 July 2025, 31-34.

ЛИТЕРАТУРА

Buzan 1991: Barry Buzan. *People, States and Fear: An Agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era*. Harvester Wheatsheaf.

Buzan -Waever - de Wilde 1998: Barry Buzan, Ole Wæver, Jaap de Wilde. *Security: A New Framework for Analysis*. Boulder, CO: Lynne Rienner Publishers.

Clingendael Policy Brief, 2025: Clingendael Policy Brief. *What EU Member States can learn from Kosovo's experience in repatriating former foreign fighters and their families*. Netherlands Institute of International Relations Clingendael.

Giddens 1991: Anthony Giddens. *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Stanford: Stanford University Press.

Mitzen 2006: Jennifer Mitzen. *Ontological Security in World Politics: State Identity and the Appetite for Conflict*. European Journal of International Relations, 12(3), 341–365.

Crenshaw 2011: Martha Crenshaw. *Explaining Terrorism: Causes, Processes and Consequences*. Routledge.

Sageman 2008: Marc Sageman. *Leaderless Jihad: Terror Networks in the Twenty-First Century*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Sageman 2004: Marc Sageman. *Understanding Terror Networks. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.*

Wæver 1995: Ole Wæver. "Securitization and Desecuritization". *On Security*. Ed. Ronnie D. Lipschutz. New York: Columbia University Press, 46–86.

Boris BURSAĆ

ONTOLOGICAL SECURITY AND IDENTITY CHALLENGES IN KOSOVO AND METOHIJA: FROM CULTURAL HERITAGE TO COMBATING RADICALIZATION

Summary

This paper explores the concept of ontological security and its role in preserving identity continuity in the region of Kosovo and Metohija. Drawing upon the theoretical frameworks of the Copenhagen School of Security Studies and the concept of societal

security, the research analyzes how threats to cultural heritage, language, and symbolic markers of a community's identity transcend purely cultural concerns to become significant security challenges. The central hypothesis of the paper posits that long-term identity insecurity and the erosion of ontological security can create societal conditions conducive to the emergence of radicalization and extremism. Through theoretical analysis and examination of security risks, the paper highlights the importance of public policies in the fields of education, culture, and the politics of memory as mechanisms for strengthening societal resilience. In conclusion, it is emphasized that the stability of post-conflict societies depends significantly on the degree to which identity continuity and societal security are protected.

Keywords: ontological security, societal security, identity, cultural heritage, radicalization, Kosovo and Metohija.

УДК 316.663:316.36(497.115)
316.613(497.115)
930.85(=163.41)(497.115)

Оригинални научни рад

*Марина Д. ПЕТРОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

*Наташа САРАФОВА***
Универзитет „Гоце Делчев" – Штип
Филолошки факултет / Goce Delcev University Stip

ПОРОДИЦА КАО ЧУВАР ИДЕНТИТЕТА У УСЛОВИМА ДРУШТВЕНЕ И ПОЛИТИЧКЕ НЕИЗВЕСНОСТИ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ***

Апстракт: Породица се традиционално препознаје као темељна друштвена институција у којој се обликују и репродукују вредносни системи, обрасци припадности и механизми очувања колективног идентитета. У друштвима изложеним дуготрајним политичким и демографским променама, њена улога превазилази оквире приватне сфере и добија шири друштвени значај. Полазећи од интердисциплинарног приступа који повезује правну и културолошку перспективу, циљ рада је да укаже на значај породице као чиниоца очувања идентитетског континуитета и културне отпорности на Косову и Метохији, као простору обележеном сложеним историјским наслеђем, политичком неизвесношћу и континуираним преиспитивањем колективних идентитета. Анализа је усмерена на сагледавање породице као друштвене и културне институције кроз коју се обезбеђује међугенерацијски пренос вредности, очување културног памћења и одржавање осећаја припадности заједници у условима друштвених промена и нестабилности.

Кључне речи: породица, идентитет, Косово и Метохија, културно памћење, друштвена кохезија, породични живот.

УВОД

У условима дуготрајне друштвене и политичке неизвесности, способност једне заједнице да очува сопствени идентитет не зависи искључиво од институционалних механизама, већ и од стабилности друштвених структура које омогућавају међугенерацијски пренос вредности, традиције

* ORCID 0000-0003-4370-7690, marina.mijatovicc@gmail.com
** ORCID 0009-0008-2507-0095, natasa.sarafova@ugd.edu.mk
*** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеном са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број 451-03-33/2026-03 од 29. 1. 2026. године.

и културног наслеђа. У том контексту, породица представља једну од најзначајнијих и најтрајнијих друштвених институција, чији значај превазилази оквире приватног живота и испољава се као важан чинилац очувања друштвеног континуитета, културног памћења и колективног идентитета. Иако су се током историјског развоја мењали њени облици, функције и друштвени положај, породица је задржала своју улогу примарног простора социјализације, формирања личног и колективног идентитета и преношења вредности које обезбеђују трајност једне заједнице (Поповић и др. 2022: 332). Ова питања добијају посебан значај на простору Косова и Метохије, који је током историје био обележен сложеним политичким околностима, демографским променама и сталним преиспитивањем идентитетских образаца. У таквом друштвеном амбијенту, улога породице добија ширу друштвену димензију, јер она не представља само заједницу засновану на сродству и заједничком животу, већ и простор у којем се обликују и преносе културни обрасци, традиција и осећај припадности (Пророковић, Стојановић 2023: 1219).

Демографска слика Косова и Метохије, у другој половини двадесетог века и на почетку двадесет првог века, сведочи о дубоким и убрзаним променама које су имале далекосежне последице по положај српске заједнице на овом простору. Масовно исељавање српског становништва, нарочито интензивирано након оружаног сукоба 1998–1999. године и успостављања привремене међународне управе, резултирало је драматичним смањењем броја Срба на Косову и Метохији (Пенев, Предојевић Деспић 2019: 1184). Питање очувања идентитета у условима расељености и мањинског положаја, посебно је значајно када се посматра кроз призму односа породице и друштвене заједнице. Породица тада преузима функције које у стабилним друштвима обављају друштвене институције, образовни систем, медији, културне установе и верске заједнице (Berger, Luckmann 1992: 67). Када су ове институције ослабљене, недоступне или угрожене, породица постаје примарни и понекад једини ослонац у процесу очувања језика, традиције, верског идентитета и историјске свести. На Косову и Метохији, где је приступ образовању на српском језику и даље ограничен, а институционална инфраструктура српске заједнице суочена са бројним изазовима, улога породице добија посебну тежину и значај.

Посматрано из правне перспективе, заштита породице и породичног живота представља темељно људско право загарантовано низом међународних докумената, међу којима посебно место заузимају Универзална декларација о људским правима (члан 16), Европска конвенција о заштити људских права и основних слобода (члан 8), као и Конвенција о правима детета. У контексту Косова и Метохије, примена ових стандарда суочава се са бројним препрекама које произлазе из неразрешеног политичког статуса овог простора, ограничених могућности за повратак расељених лица и недовољне заштите права мањинских заједница. Правни оквир,

који би требало да штити породичне вредности и омогући нормалан породични живот у пракси, суочава се са значајним јазом између нормативних решења и стварности у којој живи српска заједница.

Имајући у виду наведене чињенице, овај рад настоји да допринесе бољем разумевању начина на које породица, као друштвена институција, одговара на изазове политичке нестабилности и друштвене неизвесности. Притом, породица није посматрана искључиво као пасивни чувар традиције, већ и као активни чинилац друштвене отпорности, способан да у условима институционалног слабљења преузме шире друштвене функције и обезбеди континуитет заједничког живота. Управо у том смислу, искуство српске заједнице на Косову и Метохији представља значајан пример за разумевање универзалних механизама путем којих заједнице у кризним условима чувају свој идентитет, памћење и осећај припадности.

ПОРОДИЦА КАО НОСИЛАЦ ИДЕНТИТЕТА И ДРУШТВЕНЕ ОТПОРНОСТИ

Породица представља најстарију и најтрајнију друштвену институцију чији значај далеко превазилази оквире приватних односа између њених чланова. Иако се њен нормативни положај, организациони облици и функције мењају у складу са друштвеним развојем, породица задржава статус примарне заједнице у којој се обликују основне вредности, усвајају друштвене норме и формира осећај личног и колективног идентитета. Глобалне трансформације и економски притисци често доводе до трансформације њене структуре и унутрашње динамике, захтевајући већи степен адаптилности у односу на традиционалне обрасце (Smailović, Mavrić 2021: 92). Међутим, и поред турбулентних структурних промена, породица остаје основна биосоцијална заједница и незаменљив фактор у процесу васпитања и развоја људске личности (Mijanović 2020: 81). Кроз свакодневну интеракцију и усвајање моралних начела унутар ове заједнице, млади развијају капацитете за емпатију и социјалну одговорност који су неопходни за функционисање у ширем друштвеном контексту. Управо захваљујући способности да обезбеди континуитет између генерација, породица представља један од кључних механизама очувања друштвене кохезије и културне постојаности.

Правна теорија породицу, пре свега, посматра као институцију која ужива посебну нормативну заштиту због њеног значаја за развој личности, заштиту детета и стабилност друштва (Đerlek 2023: 105–106). Међутим, њена улога не исцрпљује се у оквирима породичноправних односа. Са становишта правне теорије, вреди запазити један значајан парадокс који се ретко проблематизује у научној литератури. Упркос томе што готово сви савремени устави садрже одредбе о заштити породице, породица као таква нема правну субјективност, већ су правни субјекти искључиво

њени чланови. То значи да институција која ужива уставну заштиту не може самостално бити носилац права, нити тражити правну заштиту пред судом. Правна заштита породице се остварује посредно, кроз заштиту права њених појединачних чланова, што у одређеним ситуацијама, нарочито у постконфликтним и институционално нестабилним срединама, може произвести функционалну правну празнину. До ње долази онда када је породица као целина угрожена, а да притом ниједан од њених чланова нема самосталан правни капацитет или приступ ефикасним правним средствима. Илустративан пример представља положај породице интерно расељених лица у којој је један родитељ преминуо, деца су малолетна, а преживели родитељ је без одговарајуће документације. У таквој ситуацији, породична јединица је изложена вишеструкој угрожености, иако ниједан њен члан нема самосталан капацитет да ту угроженост правно оспори. Овај нормативни парадокс указује на дубљи структурни проблем, јер декларативна уставна заштита породице као институције и стварна правна заштита породице у пракси нису увек подударне, а управо та подударност представља мерило делотворности сваког савременог породичноправног система.

Породица истовремено представља друштвени простор у којем се формирају вредносни ставови, усвајају културни обрасци и преносе искуства која обликују колективну свест једне заједнице. Кроз свакодневне породичне односе преносе се језик, обичаји, верска уверења, породична историја и колективна сећања, чиме се ствара осећај припадности који превазилази индивидуални ниво. На тај начин, породица постаје посредник између појединца и ширег друштвеног окружења, обезбеђујући континуитет не само биолошке већ и културне и друштвене репродукције. У срединама са сложеним историјским и постконфликтним наслеђем, попут српских заједница на Косову и Метохији, ова улога породице добија на посебном значају, јер породица не делује само као институција приватног живота већ и као фактор очувања колективног идентитета и културног континуитета (Мијатовић, Сарафова 2025: 386).

У процесу изградње идентитета, посебан значај има међугенерацијски пренос знања, вредности и симболичких образаца. Управо због тога идентитет није статична категорија, већ динамичан процес који се непрестано обликује у интеракцији породице, друштва и институција. У савременом друштвеном контексту, овај процес додатно усложњавају глобализација и развој нових медија и дигиталних технологија, који утичу на начине обликовања и испољавања идентитета (Сарафова 2019: 62). Истраживања традиционалних заједница показују да обичајно право, иако претходи писаним законима и представља најстарији облик нормирања односа међу људима, не нестаје са успостављањем формалног правног поретка, већ наставља да живи у народној свести и регулише породичне односе упоредо са позитивним правом (Мијатовић, Сарафова 2025: 386–387). Управо у тој тачки додира обичаја и позитивног права настају неке од најсложенијих правних и друштвених дилема, нарочито у областима брака, наслеђивања и старатељства.

Поред идентитетске функције, савремена научна литература све више указује на значај породице као фактора друштвене отпорности. При томе је важно направити концептуалну разлику између породичне отпорности (*family resilience*) и друштвене отпорности (*social resilience*). Породична отпорност је микросистемска категорија која се односи на способност конкретне породице да очува своје функције и унутрашњу кохезију у условима кризе (Ferić i dr. 2016: 27). Друштвена отпорност је, насупрот томе, макросистемска категорија која подразумева способност шире заједнице да одржи своје основне вредности и институционалне механизме упркос спољним притисцима (Bawati et al. 2025: 888). Правно регулисање положаја породице нужно мора узимати у обзир оба нивоа, јер је породична отпорност истовремено и темељ и производ друштвене отпорности.

Улога породице као носиоца друштвене отпорности, нарочито долази до изражаја у срединама изложеним дуготрајној политичкој нестабилности и демографским променама. Посебно је значајно запажање да у постконфликтним друштвима долази до снажних друштвених трансформација у којима породица мења своју унутрашњу динамику, па се тако у српским породицама на Косову и Метохији може уочити промена традиционалног концепта ауторитета, при чему жене преузимају активнију улогу у одржавању породичне целине пружајући материјалну и психолошку подршку свим члановима (Петровић 2026: 349–350).

Управо из тог разлога, анализа положаја породице не може бити ограничена искључиво на њен правни статус, већ захтева шире сагледавање њене друштвене улоге као институције која омогућава очување континуитета заједнице и њених основних вредности. Однос између обичајног права и савременог законодавства, однос између породичне и друштвене отпорности, као и однос између формалне нормативне заштите и стварне правне сигурности, представљају кључне осе унутар којих треба разумети савремени положај породице као правне и друштвене институције.

ПРАВНИ И ДРУШТВЕНИ ИЗАЗОВИ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

Положај српске заједнице на Косову и Метохији не може се разумети искључиво кроз формално постојање прописа којима се гарантују равноправност, забрана дискриминације, употреба језика, заштита имовине и учешће мањинских заједница у јавном животу. Суштински проблем произлази из несагласности између нормативно признатих права и могућности њиховог стварног остваривања, феномена који је карактеристичан за друштва у транзицији у којима правни оквир постоји, али механизми његове примене остају неефикасни или политички условљени (Голубовић 2019: 76; Станковић 2021: 15). Правна заштита губи део свог значаја када је приступ

надлежним органима отежан, када је поступање институција непредвидиво или када становништво нема довољно поверења да ће његови захтеви бити размотрени непристрасно и у разумном року. У таквим условима правна несигурност не представља само питање функционисања институција, већ непосредно утиче на одлуке појединаца и породица о останку, повратку, запошљавању, школовању деце и располагању имовином, будући да је владавина права предуслов друштвене стабилности без које појединци и заједнице не могу да планирају своју будућност (Станковић 2021: 10). Због тога се положај српске заједнице мора посматрати кроз стварну доступност права, а не само кроз њихово формално прокламовање.

Један од најдуготрајнијих друштвених проблема јесте расељеност становништва и ограничен обим одрживог повратка. Према подацима Комесаријата за избеглице и миграције Републике Србије, у Србији се и даље евидентира око 200.000 интерно расељених лица са Косова и Метохије, што показује да последице сукоба нису окончане престанком оружаног насиља, већ су попримиле трајан социјални и правни карактер. Повратак, притом, не подразумева само физички долазак у место претходног пребивалишта. Његова одрживост зависи од безбедности, могућности запошљавања, приступа здравственој и социјалној заштити, образовања деце, обнове стамбених објеката и фактичког располагања имовином. Уколико један од ових услова изостане, повратак може остати привремен или само формално евидентиран. Илустративан пример је *Мартовски погром* 2004. године, када је протерано преко 4000 Срба, уништено око 800 кућа и оштећено 35 православних светиња, при чему ниједан од наведених услова одрживог повратка није био испуњен ни годинама касније (Ловић 2024: 340–341). Концепт „парцијалног повратка", развијен у компаративној литератури о постконфликтним друштвима, управо описује ситуације у којима статистички евидентирани повратници у стварности одржавају двојну везу са местом порекла и местом расељавања, не интегришући се потпуно ни у једну средину (Žila 2026: 202–203). Посебан проблем представља чињеница да дуготрајна расељеност постепено мења структуру породице, јер млађе генерације одрастају изван места порекла, породичне везе са завичајем слабе, а имовина и породично наслеђе губе своју свакодневну, иако не нужно и симболичку, функцију.

Имовинска права у том контексту имају значај који превазилази њихову економску вредност. Кућа, земљиште и породично имање за расељене и повратничке породице представљају правни основ повратка, али и материјалну везу са местом порекла и породичном историјом. Дуготрајни поступци, бесправно коришћење непокретности, проблеми са катастарском документацијом и неизвршавање коначних одлука могу довести до ситуације у којој формални власник не може фактички да врши своја права (Мијатовић, Недељковић 2026: 349–350). ОЕБС је и у новијим извештајима наставио да прати поступање институција у области имовинских права, што указује да то питање није сведено на заостале последице ранијег сукоба,

већ и даље представља актуелан проблем владавине права. Губитак могућности коришћења породичне имовине има и шири демографски ефекат, јер смањује изгледе за повратак и подстиче трајно насељавање расељених лица у другим срединама. Заштита имовине зато није само приватноправно питање, већ један од услова очувања присуства и континуитета српске заједнице (Župančič 2013: 152–153).

Додатни извор неизвесности представљају промене у функционисању институција од којих зависи свакодневни живот становништва. У срединама у којима се правни, административни и јавни системи преклапају или делују у условима спорног легитимитета, грађани се могу суочити са различитим документима, процедурама и захтевима приликом остваривања основних права. Озбиљне последице настају када институционалне промене нису праћене прелазним решењима која би обезбедила континуитет здравствене, социјалне, образовне и административне заштите. Истраживања положаја притворених лица на Косову и Метохији додатно потврђују дубину институционалне несигурности: документовани случајеви показују образац у којем је притвор примењиван без довољних доказа и без конкретног судског образложења, а поступци су у бројним случајевима завршавани обуставом без подизања оптужнице (Благић 2025: 149–150). Оваква пракса не утиче само на погођене појединце, већ шаље поруку читавој заједници да правна сигурност није загарантована, што додатно отежава процес повратка и останка. Европска комисија је у Извештају о Косову* за 2025. годину констатовала погоршање односа власти и српске заједнице на северу, као и затварање већег броја институција које су функционисале у систему Републике Србије. Независно од различитих политичких тумачења њиховог статуса, са становишта грађана, кључно је питање да ли након таквих мера постоји једнако доступна и функционална замена. Када је одговор негативан или нејасан, последице најпре осећају породице са децом, старија лица, хронични болесници и економски зависни чланови домаћинства.

Језик и образовање представљају још једно подручје у којем се правни и друштвени изазови непосредно преплићу. Право на употребу српског језика није значајно само због комуникације са органима власти, већ и због приступа правди, здравственим услугама, јавним информацијама и образовању. Формална равноправност језика нема пун ефекат уколико нису обезбеђени преводи, двојезична документа, службеници који познају језик странке и могућност да се поступак води без језичких препрека. Емпиријска истраживања показују да косовски Срби у великој мери не говоре албански језик, само 5% говори албански, 31% га делимично разуме, док 64% не говори уопште, што директно утиче на могућност остваривања основних права у свакодневном животу и у пословним односима (Самарџић 2020: 168). Посебно је забрињавајући тренд међу младима, чак 96% младих Албанаца не говори српски, а само 4% га делимично разуме, што указује да се јаз у комуникацији међу заједницама продубљује са сменом

генерација (Самарџић 2020: 168). Истовремено, одвојени образовни системи и ограничена могућност учења језика друге заједнице доприносе томе да нове генерације одрастају једна поред друге, али са мало непосредних контаката и ограниченим разумевањем заједничког друштвеног простора. На тај начин, језик који би требало да буде средство остваривања права и комуникације, може постати додатна граница између заједница. Ови проблеми показују да очување идентитета не зависи од изолације, већ од постојања правног поретка у којем се различитост признаје, права доследно примењују, а припадност једној заједници не представља препреку за безбедан и достојанствен живот.

ОЧУВАЊЕ ИДЕНТИТЕТСКОГ КОНТИНУИТЕТА СРПСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ

Идентитет једне заједнице не одржава се искључиво постојањем заједничког језика, религије или историјског сећања. Његова трајност зависи, пре свега, од способности да се искуства, вредности и симболи једне генерације прихвате и осмисле у животу наредне. Управо зато, континуитет је једна од кључних одлика колективног идентитета. Он не подразумева непромењивост, већ способност заједнице да се прилагођава различитим друштвеним околностима, а да при том не изгуби свест о сопственом пореклу и културном наслеђу (Бобић 2009: 367). На простору Косова и Метохије овај процес има посебну тежину, јер се идентитет не обликује само кроз институције, већ и кроз свакодневне животне праксе које омогућавају да се осећај припадности одржи без обзира на политичке и друштвене промене. Најважнији носилац тог континуитета јесте породично памћење. За разлику од формалне историографије, која прошлост бележи кроз архивску грађу и научне чињенице, породично памћење почива на личним искуствима, усменом казивању и свакодневним сећањима која се преносе унутар породице. Усмена казивања старијих генерација представљају кључни алат кроз који се баштине вредности и заједничка уверења, омогућавајући млађима да дубље разумеју сопствено порекло и друштвени контекст (Baudet et al. 2025: 510). Приче о прецима, породичном пореклу, старим кућама, селима, школовању, празницима или животу пре расељавања, често представљају први сусрет младих са сопственим идентитетом. Управо кроз такве наративе, простор престаје да буде само географска категорија и постаје део личне и породичне биографије. На тај начин, памћење не представља само чување прошлости, већ активан процес у којем свака генерација изнова тумачи наслеђено искуство.

Ипак, међугенерацијски пренос памћења не треба посматрати као једносмеран процес у којем старији чланови породице млађима саопштавају готову и непроменљиву слику прошлости. Начин на који ће наслеђена сећања бити прихваћена зависи и од способности млађих генерација да их

повежу са сопственим искуствима и савременим животним околностима. То значи да континуитет идентитета није обезбеђен већ самим постојањем породичних прича, већ њиховом способношћу да задрже значење за оне који нису непосредно проживели догађаје о којима слушају. Уколико се прошлост преноси без објашњења њеног значаја, она може остати на нивоу удаљеног породичног предања. Насупрот томе, када се породично сећање повезује са питањима припадности, одговорности и односа према заједници, оно постаје чинилац изградње личног и колективног идентитета.

Очување идентитета тесно је повезано и са симболичким значењем простора. Косово и Метохија није само географска област, нити административна целина, већ простор у којем су током векова настали најзначајнији духовни, културни и историјски темељи српске државности (Настић 2018: 248). Манастири, цркве, стара гробља, породична имања и родна места имају вредност која превазилази њихову материјалну функцију, јер је то начин да се успостави континуитет између прошлости, садашњости и будућности, што омогућава појединцу да сопствену животну причу сагледа као део много ширег историјског трајања.

Симболичка вредност простора, међутим, не произлази искључиво из његовог историјског значаја, већ и из начина на који је укључен у живот породице и заједнице. Културно и духовно наслеђе не остаје живо само зато што је материјално сачувано, већ онда када наставља да буде место окупљања, верског живота, породичног сећања и међугенерацијског повезивања (Божић Маројевић 2022: 262). У том смислу, очување идентитета не зависи само од заштите културних добара као материјалних објеката, већ и од очувања њихове друштвене и породичне функције. Наслеђе које је издвојено из живота заједнице може бити формално заштићено, али постепено губи способност да учествује у обликовању идентитета. Посебан значај у очувању тог континуитета имају породични ритуали и традиционална култура који се понављају из године у годину (Секулић 2022: 528–529). Прослављање крсне славе, обележавање великих верских празника, породична окупљања, посете манастирима и неговање обичаја не обезбеђују само очување традиције, већ стварају осећај припадности који се тешко може заменити било којим институционалним механизмом. Управо кроз такве облике заједничког живота, млађе генерације усвајају вредности које није могуће пренети искључиво кроз образовни систем или формално учење. Идентитет се тако не учи као школско градиво, већ се живи кроз искуство породичног живота и непосредно учешће у заједничким обичајима.

Савремене друштвене околности истовремено намећу потребу да се традиционални механизми очувања идентитета прилагоде новим облицима комуникације. Млађе генерације данас породичне приче, фотографије, документа и сведочанства све чешће чувају у дигиталном облику, док друштвене мреже и комуникационе платформе омогућавају да чланови исте породице, иако физички удаљени, остану у редовном контакту и заједнички

обележавају важне породичне и верске датуме (Grahovac 2022: 124–125). Ипак, употребу дигиталних технологија не треба некритички изједначавати са очувањем идентитета. Дигитално чување фотографија, докумената и породичних прича само по себи не обезбеђује да ће њихово значење бити пренето новим генерацијама. Без породичне комуникације и контекста који објашњавају зашто су одређена сведочанства важна, дигитални садржаји могу остати издвојене информације без дубљег идентитетског значаја. Поред тога, комуникација посредством друштвених мрежа често је краткотрајна, фрагментарна и условљена начинима представљања које обликују саме платформе. Због тога, нове технологије треба посматрати као допунско средство породичног и међугенерацијског повезивања, а не као замену за непосредно казивање, заједничке ритуале и лични однос према завичају. У том смислу, очување идентитетског континуитета не треба посматрати као супротност друштвеним променама. Заједница која тежи искључиво очувању постојећих образаца ризикује да временом изгуби способност да своје наслеђе приближи новим генерацијама, док заједница која се у потпуности одрекне сопствених културних и духовних основа, постепено губи препознатљивост. Дугорочна одрживост идентитета не заснива се, дакле, на непромењивости, већ на успостављању равнотеже између континуитета и прилагођавања (Fočo 2023: 192). Породица представља простор у којем се та равнотежа најнепосредније успоставља, јер омогућава да се наслеђене вредности тумаче у складу са савременим животним околностима, а да притом не изгубе своје суштинско значење.

На основу наведеног може се закључити да породица није само пасивни чувар културног и духовног наслеђа српске заједнице на Косову и Метохији. Она је његов активни тумач и посредник између генерација, који утиче на то да ли ће наслеђено памћење остати део прошлости или ће постати основ за изградњу будућности. Њена идентитетска улога не исцрпљује се у преношењу породичних прича, обичаја и симбола, већ обухвата стварање способности код млађих генерација да разумеју, вреднују и у савременим околностима наставе оно што су наследиле. Управо у тој способности повезивања породичног памћења, симболичког значења простора, живих традиција и савремених облика комуникације огледа се незаменљив допринос породице очувању идентитетског континуитета српске заједнице на Косову и Метохији.

ЗАКЉУЧАК

Положај српске заједнице на Косову и Метохији показује да очување идентитета у условима продужене друштвене и политичке неизвесности не зависи само од формалног признавања права, постојања институција или заштите културног наслеђа. Иако су правна сигурност, делотворна институционална заштита и могућност несметаног остваривања основних

права неопходни услови опстанка сваке заједнице, они сами по себи не обезбеђују преношење осећаја припадности са једне генерације на другу.

Спроведена анализа потврђује да породица у том процесу има незаменљиву улогу. Она није само примарна друштвена група у којој појединац стиче прва знања о сопственом пореклу, већ и простор у којем се колективно наслеђе тумачи, вреднује и прилагођава новим животним околностима. Ипак, значај породице не треба идеализовати нити њену отпорност користити као оправдање за недостатке институционалне заштите. Породица може ублажити последице правне несигурности, расељавања, друштвене изолованости и слабљења веза са завичајем, али не може трајно надокнадити одсуство делотворних механизама заштите права, имовине, безбедности, образовања и културног наслеђа. Пребацивање целокупне одговорности за очување идентитета на породицу значило би занемаривање обавезе институција да створе услове у којима тај идентитет може слободно да се развија. Зато породичну и институционалну димензију очувања идентитета не треба посматрати као супротстављене, већ као међусобно условљене.

Критички посматрано, опасност за идентитетски континуитет не произлази само из спољашњих притисака. Она постоји и онда када се традиција сведе на формално понављање обичаја, када се прошлост преноси без објашњења њеног значења или када млађе генерације добију улогу пасивних прималаца готових представа о припадности. Идентитет који не допушта преиспитивање и прилагођавање ризикује да изгуби везу са стварним животом, док потпуно одрицање од наслеђеног искуства води прекиду међугенерацијског континуитета. Његова одрживост зато зависи од способности породице и заједнице да успоставе равнотежу између очувања и промене, памћења и критичког разумевања, традиционалних вредности и савремених облика живота. У том контексту, нове технологије могу допринети очувању породичних веза, сведочанстава и сећања, нарочито у условима просторне раздвојености.

На основу свега наведеног, може се закључити да породица представља један од најстабилнијих чинилаца очувања идентитета српске заједнице на Косову и Метохији, али да њена снага не произлази из затворености према променама. Напротив, она се огледа у способности да наслеђене вредности учини разумљивим и животно значајним у новим околностима. Породица је, према томе, више од чувара прошлости, она је посредник између личног и колективног памћења, између завичаја и расејања, као и између наслеђеног идентитета и његовог будућег облика.

Дугорочно очување српског идентитета на Косову и Метохији захтева истовремено јачање породичних и међугенерацијских веза, очување живог односа према културном и духовном наслеђу и стварање правно и друштвено сигурног окружења. Тек у њиховом међусобном садејству породица може у потпуности остварити своју улогу чувара идентитета, а припадност Косову и Метохији остати не само сећање на порекло већ и свесно изабрана вредност која се преноси будућим генерацијама.

ЛИТЕРАТУРА

Baudet et al. 2025: David Baudet, Aline Cordonnier, Olivier Luminet, Christine Bastin. "From One Generation to the next: Perception of Frequency of Family Memory Transmission". *Memory*, 33(5), 510–526. DOI: 10.1080/09658211.2025.2492601

Bawati et al. 2025: Abrar Bawati, Rense Nieuwenhuis, Merve Uzunalioğlu, Max Thaning. "Family and social resilience: A scoping review of the empirical literature". *Demographic Research,* 52(27), 887–914. DOI: 10.4054/DemRes.2025.52.27

Berger, Luckmann 1992: Peter L. Berger, Thomas Luckmann. Socijalna konstrukcija zbilje: rasprava o sociologiji znanja. Prev. Srđan Dvornik. Zagreb: Naprijed.

Благић 2025: Драган Благић. „Положај притворених лица на Косову и Метохији у периоду од 1999–2025. године – нормативни оквир и практична примена". *Зборник радова Правног факултета Универзитета у Приштини,* 1(1), 143–154.

Бобић 2009: Мирјана Бобић. „Дијаспора као економски и социјални капитал Србије". *Социолошки преглед*, 43(3), 361–377.

Божић Маројевић 2022: Милица Божић Маројевић. „Памћење спорних легата прошлости или кад култура сећања устукне пред културом поништавања". *Зборник радова Филозофског факултета*, 52(4), 259–275.

Голубовић 2019: Наташа Голубовић. „Значај владавине права за унапређење пословног амбијента у Србији". *Зборник радова Правног факултета у Новом Сагу*, 53(1), 59–80.

Grahovac 2022: Sanja Grahovac. „Majke na Instagramu: Strategije reprezentacije majki male dece". *CM Communication and Media*, 17(51), 121–144.

Đerlek 2023: Minela Đerlek. „'(Ne)pravda' izdržavanja u porodičnim odnosima". *Trendovi u poslovanju,* 11(21), 104–109.

European Union Office in Kosovo* - Izveštaj o Kosovu* 2025. <https://www.eeas.europa.eu/delegations/kosovo/izve%C5%A1taj-o-kosovu-2025_sr> [20.07.2026].

Žíla 2026: Ondřej Žíla. "'Partial returns:' displacement, mobility, and translocal connections in post-war Bosnia and Herzegovina", *Journal of Refugee Studies,* 39(1), 201–216.

Župančič 2013: Jernej Župančič. „Geopolitične perspektive srbskega vprašanja na Balkanu". *Dela,* 40, 133–162. https://doi.org/10.4312/dela.40.133-162

Комесаријат за избеглице и миграције Република Србија – Интерно расељена лица. <https://kirs.gov.rs/cir/interno-raseljena-lica/interno-raseljena-lica>. [15.07.2026].

Ловић 2024: Владимир Ловић. „Погром Срба на КиМ 2004. године из угла реалистичке теорије међународних односа". *Од погрома до злочина над злочинима.* Зборник радова. Ур. Зоран Павловић. Нови Сад: Универзитет Привредна академија – Правни факултет, 335–348.

Мијатовић, Сарафова 2025: Марина Мијатовић, Наташа Сарафова. „Утицај културних традиција на остваривање породичних права на Косову и Метохији". *Баштина,* 35(65), 385–401.

Мијатовић, Недељковић 2026: Марина Мијатовић, Игор Недељковић. „Родна перспектива уставноправне заштите интерно расељених лица са Косова и Метохије". *Баштина,* 35(67), 341–354.

Mijanović 2020: Nikola Mijanović. „Cjeloživotno obrazovanje i učenje kao faktor vaspitnog osnaživanja porodice". *Društvene devijacije,* 5(1), 80–92. https://doi.org/10.7251/zcmz2001080m

Настић 2018: Невена Настић. „Савез православних земаља за спас Србије и Косова у глобализацијским изазовима". *Баштина,* 45, 247–262.

OEBS – Monitor imovinskih prava, 11. izdanje. <https://omik.osce.org/sr/node/588101>. [20.07.2026].

Пенев, Предојевић Деспић 2019: Горан Пенев, Јелена Предојевић Деспић. „Промене становништва Србије у постјугословенском периоду (1991–2017): важнији демографски аспекти". *Социолошки преглед, 53*(3), 1183–1216.

Петровић 2026: Марина Петровић. „Утицај културних образаца на породичне односе у српским заједницама на Косову и Метохији". *Зборник радова Филозофског факултета,* 56(2), 343–361.

Поповић и др. 2022: Далиборка Поповић, Весна Минић, Милица Поповић. „Породица као контекст информалног образовања". *Зборник радова Филозофског факултета,* 52(2), 325–341.

Пророковић, Стојановић 2023: Душан Пророковић, Богдан Стојановић. „Онтолошка безбедност и колективни идентитет кроз призму стратешке културе на примеру Косова и Метохије". *Социолошки преглед,* 57(4), 1215–1234.

Самарџић 2020: Вељко Самарџић. „Језичке баријере у економском развоју српске заједнице на Косову и Метохији". *Политичка ревија,* 65, 155–176.

Сарафова 2019: Наташа Сарафова. „Жената во сајбер-просторот". *Годишен зборник, Филолошки факултет, Универзитет „Гоце Делчев" – Штип,* 10(14), 61–68.

Секулић 2022: Бојана Секулић. „Традиционална култура у првом циклусу основног образовања у Републици Србији", *Баштина,* 32(56), 527–538.

Станковић 2021: Владан Станковић. „Владавина права и економски развој у стратегији националне безбедности Србије". *Политика националне безбедности,* 12(20), 9–20.

Smailović, Mavrić 2021: Semrija Smailović, Mina Mavrić. „Uticaj porodične kohezije na zadovoljstvo životom". *Univerzitetska Misao - Časopis za nauku, kulturu i umjetnost,* 20, 90–104. https://doi.org/10.5937/univmis2120090s

Fočo 2023: Adnan Fočo. „Uticaj društva na transformaciju porodice". *Pregled: časopis za društvena pitanja,* 64 (3), 181–196.

Ferić i dr. 2016: Martina Ferić, Ivana Maurović, Antonija Žižak. „Metrijska obilježja instrumenta za mjerenje komponente otpornosti obitelji: Upitnik za procjenu otpornosti obitelji (FRAS)". *Kriminologija i socijalna integracija*, 24(1), 26–49.

Marina PETROVIĆ
Nataša SARAFOVA

FAMILY AS THE CUSTODIAN OF IDENTITY IN THE CONTEXT OF SOCIAL AND POLITICAL UNCERTAINTY IN KOSOVO AND METOHIJA

Summary

The family has traditionally been recognized as the fundamental social institution in which value systems, patterns of belonging, and mechanisms for preserving collective identity are formed and reproduced. In societies exposed to prolonged political and demographic changes, its role extends beyond the private sphere and acquires

broader social significance. Adopting an interdisciplinary approach that integrates legal and cultural perspectives, this paper examines the role of the family as a key factor in preserving identity continuity and cultural resilience in Kosovo and Metohija, a region characterized by a complex historical legacy, political uncertainty, and the continuous redefinition of collective identities. The analysis focuses on the family as both a social and cultural institution through which intergenerational transmission of values is ensured, cultural memory is preserved, and a sense of belonging to the community is maintained under conditions of social change and instability.

Keywords: family, identity, Kosovo and Metohija, cultural memory, social cohesion, family life.

УДК 323.1(=163.41)(497.115)
314.15(=163.41)(497.115)

Оригинални научни рад

*Немања Б. ВУКЧЕВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

МИГРАЦИЈЕ И КОЛЕКТИВНИ ИДЕНТИТЕТ: КУЛТУРНА ТРАНСМИСИЈА И СИМБОЛИЧКА РЕПРОДУКЦИЈА У СРПСКОМ ИСКУСТВУ МАСОВНИХ ДИСЛОКАЦИЈА**

Апстракт: Рад анализира репродукцију колективне припадности у условима масовне дислокације кроз три вишевековно удаљена случаја из српског искуства: Велику сеобу Срба 1690. године, сеобе Срба у Руско царство 1751. до 1764. и повлачење српске војске преко Албаније 1915–1916. године. Примењена је теоријски вођена квалитативна анализа, усмерена на испитивање начина на које се након територијалног и институционалног прекида мењају услови одржавања колективне припадности. Резултати показују да сама масовна дислокација не одређује дугорочни исход, већ да он зависи од повезаности територијалне основе, културне трансмисије и симболичке репродукције. Различите конфигурације ових елемената повезане су са исходима који се крећу од дугорочне репродукције и политичке консолидације, преко интеграције и асимилације, до привременог прекида праћеног обновом територијалног и државног континуитета. У сва три случаја, косовскометохијски симболички инвентар појављује се као једини заједнички именитељ који повезује различита искуства територијалног прекида са континуитетом колективне припадности. На основу ових налаза изводи се модел репродукције колективне припадности након масовне дислокације, који представља аналитички образац, док његова универзална релевантност остаје отворена за даља социолошка истраживања на ширем компаративном корпусу.

Кључне речи: масовне миграције, Косово и Метохија, колективна припадност, територијална основа, културна трансмисија, симболичка репродукција, културно памћење.

---

* ORCID 0000-0003-3682-3888, nemanja.vukcevic2021@gmail.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеном са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број 451-03-33/2026-03 од 29. 1. 2026. године.

УВОД

Масовне миграције не представљају само просторну дислокацију становништва, већ историјске ситуације у којима се нарушавају везе између заједнице, територије и институционалних оквира кроз које се репродукују обрасци колективне припадности. У том смислу, тачно је да „студије миграција све више указују на то да их није могуће адекватно разумети искључиво кроз призму једнократног пресељења становништва" (Вукчевић 2026: 256). Територијални прекид зато отвара питање које превазилази само географско — шта се дешава са припадношћу када простор у којем је она непосредно живљена више није онај у којем заједница живи? Припадност се, наиме, не остварује само кроз представу о заједничком пореклу или прихватање заједничких симбола, већ и кроз свакодневни живот, кроз институције, односе и праксе које ту припадност чине друштвено видљивом и преносивом, „опипљивом" у простору. Када се тај простор изгуби или напусти, не нестаје нужно и сама припадност, али се мењају услови (окружење) у којима она може да буде одржана. Губитак територијалне основе, промена политичког окружења и прекид постојећих друштвених односа могу довести до фрагментације, слабљења или губитка посебне колективне припадности, али њихово присуство само по себи не одређује дугорочни исход колективне припадности.

У том контексту, не говоримо само о делокацији јер „та транзиција није само кретање у времену и простору, већ и кретање идентитета" (Вукчевић 2021: 103). Ако се са променом простора мењају и услови у којима се припадност живи, онда се њено одржавање више не може подразумевати као једноставан „пресликан" наставак претходног начина колективног живота јер се у нове околности не преноси нужно све што је чинило претходни друштвени и културни оквир заједнице. На тај начин неки елементи могу бити изгубљени, други прилагођени новом окружењу, док поједини могу добити нови значај управо услед губитка непосредног контакта са претходним простором и промене услова у којима су формиране одређене диспозиције хабитуса. То значи да се континуитет не мора заснивати на очувању онога што је постојало пре дислокације као неприкосновено, већ и на способности да се поједини садржаји припадности одрже кроз њихово преношење, прилагођавање и „преосмишљавање".

У условима масовне дислокације различити нивои искуства не морају имати исте приоритете. За појединца у првом плану могу бити опстанак, безбедност, и непосредно прилагођавање новим условима живота, док се за заједницу истовремено поставља питање очувања односа, институција и образаца који јој омогућавају да настави да постоји као препознатљива целина. Тиме масовна дислокација производи ситуацију у којој се непосредне потребе појединца и дугорочни интереси заједнице могу сусрести, али и разићи. У тој напетости постаје видљиво шта се у новим околностима најпре настоји сачувати, шта се може жртвовати, а шта се тек накнадно

препознаје као важно за континуитет колективне припадности. Управо та разлика између непосредних потреба и дугорочног очувања заједнице чини масовну дислокацију додатно значајним аналитичким контекстом.

Такав контекст омогућава да се испита како се након територијалног и институционалног прекида мењају услови колективне припадности и под којим условима се она репродукује у новим историјским околностима. Полазећи од овог проблема, рад анализира три историјска случаја масовне дислокације у српском искуству: Велику сеобу Срба 1690. године, сеобе Срба у Руско царство 1751–1764. године и повлачење српске војске преко Албаније 1915–1916. године.

Предмет рада јесте репродукција колективне припадности у условима масовне дислокације, са посебним фокусом на територијалну основу, културну трансмисију и симболичку репродукцију.

Циљ рада је да се, на основу анализе одабраних случајева масовне дислокације, испитају услови под којима се колективна припадност након територијалног прекида одржава, трансформише или губи, те да се на основу уочених образаца изведе модел њене репродукције након масовне дислокације.

Актуелност проблема произлази из чињенице да масовне дислокације и дуготрајне последице територијалног прекида нису само део историјских искустава која сежу вековима уназад (Мијатовић, Недељковић 2026), већ представљају и део новијих друштвених процеса. Новија искуства показују да последице територијалног прекида могу захватити различите области друштвеног живота и дугорочно утицати на односе у заједници. Савремене миграционе кризе потврђују да масовна померања становништва, поред хуманитарних и социјалних, имају и изражене безбедносне последице, што додатно указује на сложеност савремених миграционих процеса (Антоновић 2022). Због тога миграциони процеси остају релевантан контекст за испитивање начина на које се након територијалног прекида мењају услови колективног живота и припадности.

Савремени обим ових процеса показује да просторна дислокација становништва није питање које припада искључиво историјском искуству. Према подацима OECD-а, око 10% становништва Србије живи у земљама OECD-а, док Заједничка анализа Уједињених нација за Србију наводи да је 2022. године у земљама OECD-а живело око 700.000 миграната српског порекла, уз процену да је одлив миграната из Србије око 30.000 лица годишње (OECD 2022; UN Serbia 2023). Иако се савремени миграциони процеси не могу непосредно изједначити са историјским масовним дислокацијама анализираним у овом раду, њихов дуготрајан и транснационални карактер поново поставља питање услова у којима се колективни живот и припадност одржавају изван простора на којем су историјски формирани. Историјска анализа показује да су у различитим условима територијалног прекида територијална и институционална основа, културна трансмисија и симболичка репродукција могле да омогуће континуитет посебне

колективне припадности, при чему се косовски симболички инвентар у сва три случаја показао као заједнички и значајан ресурс њеног одржавања. Остаје, међутим, отворено питање да ли ресурси који су у историјским условима били довољни за одржавање таквог континуитета имају исти капацитет и у условима савремене, дуготрајне и транснационалне мобилности, као и шта би могло постати носилац колективног континуитета уколико се услови његове репродукције суштински промене.

ТЕОРИЈСКИ ОКВИР

Колективни идентитет не представља унапред дату и непроменљиву особину друштвеног колективитета, већ динамичан процес кроз који се обликују представе о припадању, заједничка значења и границе тог колективитета (Barth 1969; Anderson 1983; Hall 1996). Колективна припадност зато не подразумева очување непромењене културне садржине, већ способност заједнице да кроз историјске промене репродукује и преобликује обрасце припадања. Из тога следи да континуитет не подразумева непромењеност, већ могућност да се и кроз промену препознаје веза са истим колективним „ми".

Територија представља једну од важних основа колективне припадности јер повезује заједницу са простором историјског искуства, институционалног организовања и репродукције друштвених односа. У концепту „домовине" територија није само географски простор, већ простор којем заједница приписује историјско и симболичко значење и са којим повезује представе о заједничком пореклу и припадању (Smith 1986). Губитак или прекид везе са таквим простором зато не представља само просторну промену, већ може пореметити један од основних услова колективне репродукције. Управо та веза простора са условима живота препознатљива је и у широко укорењеном изразу „изгубити тло под ногама", који у српском језику упућује на повезаност простора са осећајем сигурности, оријентације и деловања.

Бенедикт Андерсон колективне заједнице посматра као оне које су засноване на дељеним представама о припадању, и које се одржавају кроз наративе, симболе и институције (Anderson 1983), док Ентони Коен наглашава улогу симбола и заједничких значења у одржавању граница заједнице (Cohen 1985). Ови приступи омогућавају да се колективна припадност посматра и у условима прекида непосредне територијалне и интерперсоналне повезаности. Тиме се тежиште анализе може померити са непосредне повезаности чланова заједнице на начине њеног одржавања онда када та повезаност више није дата.

Јан Асман културним памћењем објашњава начине на које заједнице селективно обликују, чувају и преносе представе о прошлости (Assmann 2008; Assmann 2011). Културно памћење зато није пуко репродуковање

прошлости, већ процес њеног селективног тумачења у складу са промењеним историјским околностима. Културна трансмисија означава преношење вредности, симбола, наратива и образаца понашања између генерација и друштвених актера (Debray 2000). При томе, преношење не значи нужно и очување истог значења јер се оно може мењати у самом процесу његовог преношења. Очување идентитетског континуитета може, међутим, бити нарушено под утицајем друштвених и безбедносних изазова, који могу утицати на кохезију и идентитетске структуре заједнице (Мијатовић, Бурсаћ 2026). Са друге стране, симболичка репродукција означава њихово обнављање и преобликовање у новим околностима. Међутим, њен се значај зато не исцрпљује у преношењу садржаја, већ и у могућности да ти садржаји наставе да повезују људе који више не деле исте непосредне животне околности.

За потребе овог рада, територијална основа, културна трансмисија и симболичка репродукција посматрају се као међусобно повезани елементи репродукције колективне припадности.

МЕТОДОЛОГИЈА И АНАЛИЗА

Рад се заснива на теоријски вођеној квалитативној анализи три историјска случаја масовне дислокације Срба: Велике сеобе Срба 1690. године, сеобе Срба у Руско царство 1751–1764. године и повлачења српске војске преко Албаније 1915–1916. године. Формирање статистички репрезентативног узорка захтевало би изузетно широко и сложено историјско-компаративно истраживање због вишевековног временског распона посматраних догађаја, па је овај приступ примењен на одабране случајеве како би се упоредили различити исходи масовне дислокације и испитали услови репродукције колективне припадности. Масовна дислокација у раду означава колективно просторно померање већег дела заједнице или њених организованих сегмената које доводи до прекида непосредне везе између колективног живота, територијалне основе и постојећих институционалних или друштвених оквира, независно од тога да ли је померање трајно или привремено.

Сва три случаја анализирају се кроз исти концептуални оквир, са фокусом на територијалну основу, културну трансмисију и симболичку репродукцију. При томе косовски симболички инвентар обухвата садржаје који су у каснијим историјским периодима концептуализовани као „косовски завет" или „косовски мит". Овај шири аналитички појам користимо како бисмо избегли приписивање касније концептуализације историјским актерима и периодима у којима она још није била формулисана. Такав опрез потврђују и истраживања која показују да је „косовски мит" као национално-идеолошка интерпретација косовске традиције знатно касније историјски обликован, нарочито током XIX века (Malcolm 2020).

Историјски извори и постојећа научна литература користе се као емпиријска основа, при чему се свесно избегава историјска реконструкција догађаја у корист њихове социолошке интерпретације.

Велика сеоба представља територијални прекид након којег део српске заједнице прелази у хабзбуршки политички оквир, заједно са важним делом црквене организације и културних ресурса (Ћирковић 2004; Гавриловић 2013). Преношењем црквених институција, књига, рукописа и других материјалних ресурса омогућено је одржавање културне трансмисије и институционалне организације заједнице у новом простору (Милеуснић 1997).

Косовски симболички садржај био је присутан кроз култ кнеза Лазара. Током сеобе 1690. монаси манастира Раванице пренели су његове мошти у Сентандреју, а потом, 1697. године, у Врдник, где је култ светог кнеза настављен у новом простору (Simić 2014). Пренос моштију представља конкретан облик симболичке репродукције, којим је један од кључних светих носилаца косовског историјског памћења пренет истовремено са заједницом у нови простор.

За анализу је важно да се прекид територијалне везе није завршио нестанком посебне српске колективности. Нова институционална основа била је повезана са њеним даљим културним и симболичким репродуковањем кроз очување црквене организације, литургијске праксе и верских симбола. Исход је, дакле, била репродукција српске колективности, а не асимилација.

Српски досељеници у Новој Србији и Славеносрбији добили су нову територијалну и институционалну основу, укључујући посебне војно-насељеничке организације (Гавриловић 2013; Костић 2001; Сухих 2003). Симболичка репродукција огледала се у томе што су нови простори именовани управо као Нова Србија и Славеносрбија и представљани кроз јавне симболе, чиме је нова територијална основа повезивана са српском колективном припадношћу. Као конкретан пример јавног симболизовања Нове Србије може се навести медаља из 1754. године, чији натпис и приказ територије Нове Србије повезују новоформирани простор са српским колективним идентитетом (Стевовић, Богдановић 2016).

Косовски симболички садржај био је присутан и међу Србима досељеним у Руско царство: Симеон Пишчевић, који је своју *Историју српског народа* написао у Русији крајем XVIII века, у приказу Косовске битке прихвата традиционалну представу о Вуку Бранковићу као издајнику (Đurić 2019). Истовремено, симболичко повезивање новог простора са претходним колективним простором видљиво је у преношењу назива насеља из матице у Нову Србију. Костић наводи да су новонасељена села по правилу добијала имена својих села из матице, а шанчеви су носили имена места из којих су се досељеници иселили (Костић 2001).

У роману *Сеобе* Милоша Црњанског унутрашња свест централног лика Вука Исаковича обликована је, између осталог, „духом Косова", православном

традицијом и тежњом ка националној слободи. Норис тај „дух Косова" анализира као један од конститутивних елемената српског идентитета Вука Исаковича у књижевној конструкцији Милоша Црњанског (Црњански 2026; Norris 1989). Ова интерпретација указује на континуитет косовског симбола у културном обликовању искуства себоба. Ипак, уклапање у шири друштвени оквир, мешовити бракови и, посебно, укидање посебног институционалног оквира били су повезани са постепеним слабљењем посебне српске колективности (Шевченко 2003).

Повлачење преко Албаније представљало је привремену територијалну дислокацију, при којој су држава, војска и део становништва напустили окупирану територију, али је очуван државни и војни континуитет у избеглиштву, а војска реорганизована на Крфу (Бојовић 1922; Павловић 2017; Ković 2017).

Косово је било непосредно присутно у искуству повлачења 1915–1916. године. Само повлачење одвијало се преко Косова, док је одбрана Косова поља 1915. године представљала део ратних операција уочи повлачења, што је Петар Бојовић забележио у својим мемоарима *Одбрана Косовоїа Поља 1915. ї. и заштита одступања српске војске преко Албаније и Црне Горе* (Бојовић 1922). Шири значај Косова као симболичког и меморијског оквира српског колективног идентитета потврђује Ковић, који показује како се косовско предање кроз култ, књижевност, уметност и политичке идеје мењало и репродуковало кроз различите историјске околности (Ković 2017). У време српског изгнанства тај симболички оквир додатно је јавно мобилисан кроз „Kossovo Day" у Великој Британији 1916. године (Šarenac 2017).

Након повратка, искуство страдања није нестало из колективног живота, већ је кроз сећање на „Албанску голготу", Крф, Видо и „Плаву гробницу" претворено у меморијске и симболичке ресурсе који су преношени наредним генерацијама. Исход је била обнова Србије и наставак српске колективне припадности, уз трајну симболичку репродукцију искуства дислокације.

ДИСКУСИЈА

Анализирани случајеви показују да масовна дислокација сама по себи не одређује дугорочни исход колективне припадности. Иако у сва три случаја долази до територијалног прекида, исходи се разликују према томе да ли су и у којој мери након дислокације очувани или обновљени услови колективне репродукције. Територијална основа, културна трансмисија и симболичка репродукција притом не делују као одвојени ресурси, већ као међусобно повезани процеси чије повезивање обликује различите исходе колективне припадности. Из тога следи да за дугорочни исход није пресудно само присуство појединачних елемената, већ начин на који они у конкретној историјској ситуацији делују заједно.

Табела 1. Модел репродукције колективне припадности након масовне дислокације

Аналитичка компонента	*Велика сеоба Срба 1690.*	*Сеобе Срба у Руско царство*	*Повлачење преко Албаније 1915–1916.*
Територијална основа	Нова и трајна територијално-институционална основа	Нова територија, али без трајне посебне политичке основе	Привремени прекид и повратак на сопствену територијално-политичку основу
Културна трансмисија	Одржана и репродукована	Постојала, али недовољна за очување посебности	Одржана и пренета наредним генерацијама
Симболичка репродукција	Очување и учвршћивање колективне припадности	Недовољна за дугорочно очување посебности	Само искуство дислокације претворено у меморијски и симболички ресурс
Косовски симболички садржај	Култ кнеза Лазара; пренос његових моштију и наставак култа у новом простору	Косовска традиција присутна у историјском делу Симеона Пишчевића; Косово као део српског историјског памћења	Косово поље као непосредни симболички референт током повлачења војске; јавна мобилизација косовског симбола у егзилу
Исход	Дугорочна репродукција и политичка консолидација српске колективности	Интеграција и асимилација, без стварања трајне српске политичке основе	Репродукција након повратка на сопствену територијално-политичку основу

Табела 1. показује да територијални прекид сам по себи не одређује исход колективне припадности, као и да присуство појединачних елемената није довољно за њену дугорочну репродукцију. У случају сеоба у Руско царство, постојање територијалне основе и културне трансмисије није било довољно за очување посебне српске колективности, док је у случају Велике сеобе њихово повезивање са симболичком репродукцијом пратила дугорочна репродукција посебне колективности. Повлачење преко Албаније, с друге стране, показује да ни привремени губитак територијалне основе није морао довести до прекида колективне репродукције када су културна трансмисија и симболичка репродукција настављене. То значи да територијални прекид има различит друштвени значај у зависности од тога да ли представља трајно измештање, привремену дислокацију или прелазак у нови простор у којем се успостављају услови за самосталну колективну организацију.

Модел колективне припадности зато не подразумева очување у непромењеном облику. Она опстаје кроз репродукцију која истовремено може значити очување, трансформацију и поновно обликовање њених садржаја. Три случаја тако омогућавају разликовање исхода масовне дислокације: од дугорочне репродукције и политичке консолидације, преко интеграције и асимилације, до привременог прекида праћеног обновом територијалног и државног континуитета.

Посебно значајан налаз представља то што се косовски симболички инвентар појављује у сва три анализирана случаја, упркос њиховој великој историјској и временској удаљености и различитим облицима територијалног прекида, при чему се показује као једини заједнички именитељ који повезује различита искуства српске колективности. Његово присуство у различитим типовима дислокације показује да симболички ресурси могу премостити разлике између трајног измештања, привремене дислокације и живота у новом политичком простору. У том смислу, његова симболичка улога није сведена на очување појединачног историјског сећања, већ се у анализираним случајевима показује као кључни ресурс одржавања континуитета колективне припадности у условима масовне дислокације.

ЗАКЉУЧАК

Анализа три историјска случаја показује да масовна дислокација сама по себи не одређује дугорочни исход колективне припадности. Исход зависи од могућности да се након територијалног прекида одрже или обнове територијална основа, културна трансмисија и симболичка репродукција, као и од њиховог међусобног повезивања.

У анализираним случајевима ту повезаност прати одржавање и трансформација српске колективне припадности, док слабљење тих процеса у условима дуготрајне интеграције прати губитак посебне колективне форме. Модел изведен из три случаја представља аналитички образац који указује на услове под којима се колективна припадност након масовне дислокације може одржати, трансформисати или изгубити. Његова шира релевантност остаје отворено питање које захтева проверу на већем компаративном корпусу.

Посматрано из ове перспективе, масовна дислокација се не може разумети као непосредан узрок губитка колективне припадности, већ као процес који мења услове у којима се она репродукује. Територијални прекид може ослабити непосредне основе колективног живота, али његов исход зависи од тога да ли се у новом простору успостављају или обнављају механизми који омогућавају наставак колективне организације, културног преношења и симболичког повезивања. Због тога губитак територијалне основе не мора значити и губитак колективне припадности, као што ни очување одређених културних садржаја само по себи не обезбеђује њен дугорочни опстанак.

Посебно је значајно што случај сеоба у Руско царство показује ограничења културне трансмисије када она није подржана трајним институционалним и политичким оквиром. Културни садржаји могу бити пренети у нови простор, а да тиме не буде обезбеђено дугорочно очување посебне колективне форме. Овај случај показује да се културна трансмисија и репродукција посебне колективности не морају одвијати у истом обиму или са истим исходом.

Истовремено, анализа показује да симболичка репродукција није само питање очувања већ постојећих садржаја, већ и њихове способности да добију функцију у новим условима колективног живота. Симболички

садржаји повезани са претходним простором могу наставити да делују и након његовог губитка, јер се кроз њих претходно искуство укључује у нове облике колективног живота и памћења.

У српском искуству, када су масовне дислокације доводиле у питање опстанак територијалног, институционалног, политичког, па и националног континуитета, косовски симболички инвентар остајао је једини заједнички именитељ који је повезивао различита искуства српске колективности и чувао могућност њеног историјског опстанка. Његова улога указује на значај симболичких ресурса у одржавању колективног континуитета након територијалног прекида.

Ипак, чињеница да се косовски симболички инвентар у више историјских периода показао као трајан ресурс одржавања колективног континуитета не значи сама по себи да ће његова функција остати непромењена у савременим условима. Данашња дуготрајна и транснационална мобилност одвија се у другачијим друштвеним и институционалним условима, у којима се мењају и начини на које се колективна припадност одржава и преноси. Зато остаје отворено питање да ли ће косовски симболички инвентар и у таквим условима наставити да делује као ресурс колективне репродукције, или ће се његова функција временом мењати.

Управо то ограничење упућује на шири значај модела изведеног у овом раду. Његова вредност није у томе да понуди унапред дат образац који би се могао применити на сваку заједницу изложену масовној дислокацији, већ да издвоји елементе чије се међусобно деловање може испитивати у различитим историјским и друштвеним контекстима. Будућа компаративна истраживања зато би могла проверити да ли се слична повезаност територијалне основе, културне трансмисије и симболичке репродукције јавља и код других заједница, као и под којим условима она води очувању, трансформацији или губитку посебне колективне форме.

ИЗВОРИ

OECD 2022: *Labour migration in the Western Balkans: Mapping patterns, addressing challenges and reaping benefits.* OECD Publishing. <https://www.oecd.org/en/publications/labour-migration-in-the-western-balkans_af3db4f9-en.html>. [20.07.2026].

UN Serbia 2023: *Common country analysis update 2023.* UN Serbia. <https://serbia.un.org/en/258806-un-serbia-common-country-analysis-update-2023>. [25.07.2026].

ЛИТЕРАТУРА

Антоновић 2022: Ратомир Антоновић. „Безбедносни аспекти мигрантске кризе". У: Тематски зборник радова *Правни и безбедносни аспекти миграција и последице мигрантске кризе*, Иван Костадиновић (ур.), Ниш: Факултет за право, безбедност и менаџмент „Константин Велики", Универзитета „Унион – Никола Тесла", 415–420.

Anderson 1983: Benedict Anderson. *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism*. London, UK: Verso.

Assmann 2008: Jan Assmann. "Communicative and cultural memory". A. Erll & A. Nünning (Eds.), *Cultural memory studies: An international and interdisciplinary handbook,* 109–118. <https://doi.org/10.1515/9783110207262.2.109>.

Assmann 2011: Jan Assmann. *Cultural memory and early civilization: Writing, remembrance, and political imagination.* Cambridge University Press.

Barth 1969: Fredrik Barth (Ed.). *Ethnic groups and boundaries: The social organization of culture difference.* Oslo: Universitetsforlaget.

Бојовић 1922: Петар Бојовић. *Одбрана Косовоīа Пољa 1915. ī. и заштита одстуīања срīске војске īреко Албаније и Црне Горе : одломак из мојих мемоара.* Београд: Издавачка књижарница Геце Кона.

Вукчевић 2021: Немања Вукчевић. „Мигрант као грађанин света: (не)могуће политичке перспективе", *Култура īолиса* XVIII (46), 99–104. <https://doi.org/10.51738/Kpolisa2021.18.3r.1.07>.

Вукчевић 2026: Немања Вукчевић. „Миграције са простора Косова и Метохије у међународним базама података: парадокс територијалне статистике у транснационалном друштву", *Баштина,* св. 68, 255–267. <https://doi.org/10.5937/bastina36-65591>.

Гавриловић 2013: Владан Гавриловић. „Велика сеоба Срба као миграциони таласу време великог Бечког рата". *Istraživanja. Journal of Historical Researches.* 24, 167–177. <https://doi.org/10.19090/i.2013.24.167-177>.

Debray 2000: Regis Debray. *Transmitting culture.* Translated by E. Rauth. New York City: Columbia University Press.

Đurić 2019: Đorđe Đurić. "Historiographical work of Simeon Piščević: Between Central Europe and Russia". *Istraživanja: Journal of Historical Researches. 30*, 97–110. <https://doi.org/10.19090/i.2019.30.97-110>.

Hall 1996: Stuart Hall. "Who needs 'identity'?" S. Hall & P. du Gay (Eds.), *Questions of cultural identity,* 1–17.

Ković 2017: Miloš Ković. „The Kosovo Covenant and Serbian national identity". In D. Vojvodić, M. Marković (Eds.), *Artistic Heritage of the Serbian People in Kosovo and Metohija,* 113–141. Belgrade: SASA.

Cohen 1985: Anthony Paul Cohen. *The symbolic construction of community*. London, UK: Psychology Press.

Malcolm 2020: Noel Malcolm. "The 'Great Migration' of the Serbs from Kosovo (1690): History, myth and ideology". In *Rebels, believers, survivors: Studies in the history of the Albanians,* Oxford: Oxford University Press, 128–148. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198857297.003.0007>.

Norris 1989: David A. Norris. "The suicide of Prince Rjepnin in Crnjanski's Roman o Londonu". In L. Đidić, D. Lazić, E. C. Hawkesworth, & B. S. Johnson (Eds.), *South Slav perspectives: Liber amicorum in honour of E. D. Goy,* Bagdala (Kruševac, Srbija) & School of Slavonic and East European Studies (London, UK). 99–109.

Костић 2001: Мита Костић. *Нова Србија и Славеносрбија*. Нови Сад: Српско-украјинско друштво.

Mijatović, Bursać 2026: Marina Mijatović, Boris Bursać. Protection of family identity in the context of contemporary security challenges, *Politika nacionalne bezbednosti 32*(2), 111–133.

Мијатовић, Недељковић 2026: Марина Мијатовић, Игор Недељковић. „Правне последице мартовског погрома 2004. године на остваривање породичних и наследних права на Косову и Метохији". Зборник радова. *Мартовски погром 2004 – узроци, разарања, последице.* Ур. патријарх српски Порфирије (Перић), митрополит Теодосије (Шибалић), Јоаникије II (Мићовић), Љубодраг Димић, Владан Виријевић, Митра Рељић, Весна Зарковић, Живојин Ракочевић, Марко Б. Марковић, Стефан С. Филиповић. Грачаница: Дом културе, Архив Косова и Метохије, 353–388.

Милеуснић 1997: Слободан Милеуснић. „Рачани у Великој сеоби". *Рачански зборник*. 2, 50–57.

Павловић 2017: Живко Г. Павловић. *Рат Србије са Аустро-Угарском, Немачком и Бугарском 1915. години.* Београд: Медија центар „Одбрана".

Simić 2014: Vladimir Simić. "Body–image–space: Serbian Orthodox monasteries and the creation of patriotic memory in the 18th century". *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica.* 18(1), 195–218.

Smith 1986: Anthony David Stephen Smith. *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford: Basil Blackwell.

Стевовић, Богдановић 2016: Љубомир Стевовић и Видан Богдановић. „Медаља Нове Србије, 1754". *Саборник српско-руски*. 4. април 2019. <https://sabornik.rs/index.php/pameternica/1450-medaljanovesrbije1754?>. [01. 08. 2026].

Сухих 2003: Лідія Сухих. „Заснування сербських військово-поселенських колоній на території України". Зборник радова. Ур. Средоје Лалић. Нови Сад: Српско-украјинско Друштво (Нови Сад: Архив Војводине; Нови Сад: Музеј Града Новог Сада), 196–212.

Ћирковић 2004: Сима М. Ћирковић. *Срби међу европским народима*. Београд: Equilibrium.

Црњански 2026: Милош Црњански. *Сеобе*. Београд: Laguna.

Šarenac 2017: Danilo Šarenac. «Golgotha: The retreat of the Serbian army and civilians in 1915–16». In P. Gatrell & L. Zhvanko (Eds.), *Europe on the move: Refugees in the era of the Great War,* Manchester: Manchester University Press, 236–259.

Шевченко 2003: Сергій Шевченко. „Публікації з історії Нової Сербії в Україні". *Сеоба Срба у Руско царство половином 18. века*. Зборник радова. Ур. Средоје Лалић. Нови Сад: Српско-украјинско друштво (Нови Сад: Архив Војводине; Нови Сад: Музеј Града Новог Сада), 473–481.

Nemanja VUKČEVIĆ

MIGRATION AND COLLECTIVE IDENTITY: CULTURAL TRANSMISSION AND SYMBOLIC REPRODUCTION IN THE SERBIAN EXPERIENCE OF MASS DISPLACEMENT

Summary

The paper examines how collective belonging is reproduced following mass displacement and under what conditions territorial rupture leads to its maintenance, transformation, or loss. Approaching this process as dynamic and complex, the analysis brings together three interrelated aspects: territorial foundation, cultural transmission, and

symbolic reproduction. The research is based on a theoretically guided qualitative analysis of three historical cases from the Serbian experience: the Great Migration of the Serbs in 1690, the migrations of Serbs to the Russian Empire between 1751 and 1764, and the retreat of the Serbian army through Albania in 1915–1916. The comparison shows that territorial rupture does not have a uniform outcome. The Great Migration demonstrates the possibility of long-term reproduction of collective belonging through the linkage of a new territorial-institutional foundation with cultural transmission and symbolic reproduction; the migrations to the Russian Empire demonstrate that a new territorial foundation and cultural transmission, without a durable distinct political foundation, may not be sufficient to preserve collective distinctiveness; the retreat through Albania demonstrates the possibility of maintaining continuity despite temporary territorial loss when cultural and symbolic processes are preserved and the territorial-political foundation is restored. A particularly significant finding is the presence of the Kosovo symbolic inventory in all three cases as the only common denominator linking different historical experiences of territorial rupture with the continuity of collective belonging. Based on these findings, a model of the reproduction of collective belonging following mass displacement emerges as an analytical pattern. However, its universal relevance remains open to further sociological research across a broader comparative corpus.

Keywords: mass migration, Kosovo and Metohija, collective belonging, territorial foundation, cultural transmission, symbolic reproduction, cultural memory.

УДК 316.752(=163.41)(497.115)
725.94:930(=163.41)(497.115)

Оригинални научни рад

*Ана З. ЈЕВТОВИЋ**
Институт за политичке студије, Београд

*Ивана М. ЛУКНАР***
Институт за политичке студије, Београд

„КОСОВСКИ ИДЕНТИТЕТ" У МЕДИЈСКОЈ ПРОМЕНИ ЗНАЧЕЊА СРПСКЕ СПОМЕНИЧНЕ БАШТИНЕ

Апстракт: У настојањима да синтетички изграде нови идентитет становништва на Косову власти самопроглашене државе отимају српско споменично наслеђе, фалсификујући његову повезаност са албанском историјом. Идеја је да се симулираним и вештачки конструисаним наративима православне цркве, манастири, гробља и књиге представе као део хришћанске баштине утемељене на географском припадању, чији су Албанци „истински чувари". Култура сећања радикализује се новим садржајима којима се веровања преносе на нове генерације које планско девастирају и отимају туђа културна наслеђа. Трансформисање великоалбанског у *косовски идентитет* одвија се по моделу британских студија културе, у којима ратовање оснажује нацију као политичко биће, али слаби истинске капацитете за мултиетничку и мултикултурну сарадњу. У таквим ситуацијама религијски идентитет оснажује етничку повезаност, јачајући стереотипе и предрасуде о Другима, чему контролисани медији једнозначношћу дају пропагандну димензију. Преобликовање традиције врши се потискивањем трагова матичне државе и инсталирањем концептуално другачије споменичне културе. Редизајнирање романтичарских идеја Призренске лиге камуфлирано је кривотвореним историографским наративима који се уместо на емпиријској грађи заснивају на идеологизованим клишеима. Отуда и жеља да се на српским рушевинама гради нови идентитет примерен политичком потенцијалу хегемонског насиља новог светског поретка. Циљ овог рада је да укаже на идентитетску конструкцију тзв. косовског идентитета који није заснован на унутрашњој логици, већ сталном супротстављању са другим етничким групама, и то са задатком стварања граница којима би лажна држава добила стваран облик.

Кључне речи: традиција, девастирање српског споменичног наслеђа, медијске слике, британске студије културе, „косовски идентитет".

* ORCID 0009-0003-3877-225X, ana.jevtovic@ips.ac.rs
** ORCID 0000-0003-4867-2263, ivana.luknar@ips.ac.rs

УВОД

У савременој политичкој теорији држава као политичко-правни ентитет мора да испуњава три суштинске функције: 1) да омогући унутрашњу и спољну безбедност јавног поретка и самих грађана; 2) да оствари неопходни легитимитет и функционалност међународног представљања; и 3) да обезбеди економску функционалност на читавој територији. У том контексту политичко насиље самопроглашених албанских власти на територији српске покрајине Косово и Метохија постаје видљиво средство исказивања и демонстрације моћи која користи силу са механизмима принуде као начин доказивања државности. Вишедимензионални конфликт који након оружаног сукоба и даље тиња, геополитичари још увек виде као потенцијално „буре барута" које сваког трена може да експлодира. „Према косовско-метохијском проблему постоје различити ставови – док за арбанашки чинилац нема дилеме о тзв. косовској независности којој недостаје само признање званичног Београда и чланство у УН, у српском друштву сагласје о Покрајини као неупитном делу Србије не постоји", констатује Миломир Степић.[1] Пошто вештачки конструисана држава нема дубоке историјске корене, институције у Приштини користе сакрално наслеђе Српске православне цркве (СПЦ) као „пречицу" за стицање међународног легитимитета и доказ сопствене државотворности. У пракси препознајемо класичан пример *културне апропријације (преузимања) и историјског ревизионизма у којем отимање српског културног и духовног наслеђа чини темељ политичког инжињеринга.* За огромну већину косовских Албанаца примарни идентитет је велико*албански* (заједнички језик, историја, митови, застава), док је тзв. „косовски идентитет" само политички и правни инструмент за одвајање од Србије и корак ка међународном признању.

У средишту нашег интердисциплинарног истраживања је анализа процеса разарања српског споменичног наслеђа, са намером да се кроз концепт британских студија културе докаже да се у пракси, уз помоћ медија и псеудонауке, креира лажни грађански идентитет, праћен прикривеном променом етничке структуре становништва.[2] То је трофазни, вишедеценијски процес у којем је *од јуна 1999. године до данас уништено, спаљено, минирано или тешко оштећено укупно 156 српских цркава и манастира, као и огроман број гробља и мањих верских споменика*.[3]

1 Један од водећих српских геополитичара закључује: „Будући да се на глобалном плану односи мењају у српску корист, аутор истиче предности активног „замрзнутог конфликта" као тренутно јединог ефикасног начина да се сачувају становништво, територијални интегритет, непроцењиви природни ресурси, идентитетски репери, геополитичке предности, међународни кредибилитет земље и народа" (в. у: Степић 2020: 7).

2 Више у: Перић, Јевтовић 2024а.

3 Према званичним подацима Српске православне цркве, Епархије рашко-призренске и Министарства културе Републике Србије овај процес културног и верског деструкционизма одвијао се у неколико драматичних таласа, углавном *након завршетка*

Само током мартовског погрома од 2004. године трајно је уништено и оскрнављено *35 цркава и манастира*, од којих су 18 били заштићени споменици културе. У наредној фази се инсистира на губитку сећања таргетиране заједнице тако што се раскидају све споне са матичном државом. Више није довољно да се српски трагови државности униште, већ и да остаци који опстају упркос вандализму рушитеља морају бити преименовани и друштвено препознати као део „косовске" оставштине која почива на албанској традицији. Коначно, у трећој фази долази до формирања псеудоцркава, присвајања културне баштине, раста етничког радикализма, креирања новог идентитета и јачања противречности унутар друштва. У ту сврху Приштина је основала Косовско-албанску православну цркву (или „Аутокефалну православну цркву Косова"), на чије је чело поставила самопроглашеног архиепископа Николу Џуфту.[4] Циљ је једноставан: симулирати постојање сопствене верске организације која ће оспоравати легитимитет и власништво Српске православне цркве (СПЦ) над православним светињама, како би у међународно погодном тренутку преузела контролу над њима. Да се ради о вештој псеудонаучној манипулацији потврђује и тврдња косовског историчара Нецмија Ганије (Nexhmi Ganiu) да је „до осамнаестог стољећа цио Балкан говорио албански", из чега изводи закључак о косовском праву на српске манастире. „Косово би требало да тражи аутокефалност након чланства у Унеско", рекао је Ганију, додајући да би „делегација са Косова требало да оде код патријарха у Истанбул и тражи аутокефалност православних цркава на Косову" (Info–ks.net 2015). Тако верски екстремизам постепено прелази у политички, повлачећи са собом све непредвидиве последице у подељеном друштву. Постоји виђење проблема „културолошко-религијских разлика", уз насиље као метод деловања, због чега „политички екстремиста увек тежи групи јер је она потврда његовог идентитета" (Ђорић 2012: 45–62). Изградња псеудодржавног („косовског") идентитета по моделу британских студија културе требало би да обухвати све грађане, без обзира на етничку припадност, кроз успостављање нових симбола (застава, химна, грб) који намерно немају етничка обележја, са новим ритуалима памћења, веровања и историје.[5] Намера је да се културна, верска или политичка

НАТО бомбардовања и повлачења југословенских снага безбедности, у присуству међународних снага (КФОР и УНМИК).

4 Иако ова, на први поглед верска иницијатива нема канонско утемељење и потпуно је непризната у православном свету, не треба потценити могуће политичке и безбедносне последице, јер смо сличне примере имали у Хрватској, Црној Гори и Северној Македонији. Православна аутокефална црква Албаније, као једина канонска православна јурисдикција, јавно је саопштила, још у новембру 2022. године, тврдње о наводном рукоположењу Николе Џуфте као обмањивање јавности, јер он никада није био клирик било које православне цркве у свету.

5 Приштинске власти пажљиво дизајнирају сваки детаљ новог идентитета. Отуда плава подлога и жути детаљи неизмерно подсећају на заставу Европске уније, чиме се имплицира политичка порука о „евроатлантским аспирацијама" Косова. Шест звездица у луку

различитост повежу са наметнутим друштвеним вредностима, а онда суптилно интегришу у нову, етничко-религијски хомогену заједницу.

АРХИТЕКТУРА СЕЋАЊА: САКРАЛНА ТОПОГРАФИЈА У СЛУЖБИ „КОСОВСКОГ" ДРЖАВНОГ МИТА

Француски социолог *Морис Албвакс* (*Maurice Halbwachs*) је први уочио разлику између историје и колективног сећања, као и везу између сећања, простора и друштвених група (породица, религијска група, класа). Срж његових учења је у чињеници да доминантне друштвене групе теже да своја *сећања материјализују у простору.* За наш рад важно је његово дело *Легендарна топографија јеванђеља у Светој земљи: студија колективног сећања*, у којем је показао како су крсташи и средњовековни ходочасници физички мапирали и редефинисали топографију да би доказали истинитост *Јеванђеља*. Да би сећање имало стабилан ослонац хришћани су обликовали сопствену топографију тако што су апстрактне јеванђељске текстове физички уткали у конкретне географске тачке (нпр. Виа Долороса, Маслинска гора).[6] Сличан модел користе приштинске власти које насилним деловањем на терену редизајнирају верску топографију тако што уништавањем и преименовањем остатака српских светиња креирају сопствени државни мит. Превиђа се да религијске грађевине (цркве и манастири) код Срба надилазе примарну верску улогу; оне су крајњи бедеми идентитета, културне баштине и границе политичког права на простор. Зато се свакодневно врши идентитетски инжињеринг и физичко насиље над сакралним објектима и споменицима. Милена Пешић кроз лингвистичку, текстуалну и аргументациону анализу показује како званична Приштина, албански медији и јавне личности систематски мењају историјски наратив о српској баштини, при чему имају тиху подршку дела међународне заједнице (Пешић 2025).[7]

Нови концепт приштинских власти увелико се ослања на физичку контролу и запоседање простора, чиме се обезбеђује стабилност сећања. Српске државне институције, школе, домови здравља, зграде пошта, верски храмови и историјски споменици су аргументи који албанској заједници говоре: *„Ми смо овде и ово је наше"*. Када се простор интервенцијама измени или преименује, мења се и сећање групе, о чему је говорио још

симболизују равноправну етничку заједницу – Албанце, Србе, Бошњаке, Турке, Роме и Горанце, док мапа територије на застави показује географске обрисе нове државе.

6 *Албвакс* конкретно доказује како су хришћани вековима накнадно „мапирали" и физички конструисали света места у Палестини (Јерусалим, Назарет, Назаретску гору итд.) да би материјализовали своја верска сећања на јеванђеља, без обзира на стварну археолошку и историјску тачност тих локација.

7 „У извештају мисије ОЕБС-а на Косову и Метохији регистрован је пораст инцидената почињених на црквама и на гробљима који припадају Српској православној цркви и српској православној заједници. Како се наводи, у периоду јануар 2014 – децембар 2020. године, пријављено је 247 инцидената на културном наслеђу и верским локалитетима", међу њима и гробљима која припадају Српској православној цркви (в. у: Пешић 2025: 84).

Јан Асман (*Jan Assmann*), разликујући комуникативно и културно памћење.[8] У првом случају јавним простором се шире наметнути наративи о жртвама и страдањима албанског цивилног становништва, без икакве анализе да ли је слична ситуација била и на другој страни у сукобима? Пошто са сменама генерација ово сећање бледи треба га одржавати изградњом новог идентитета и монументалних споменика који ће потврдити жељу за „демократизацијом".[9] Тако се невидљиво одиграва процес трансформације комуникативног у национално памћење, али због међународних спонзора оно се маскира у грађанско („косоварско"). Из говора се уклања све што има словенске корене или реферише на трагове српске прошлости. Систематско административно преименовање врши се албанизовањем српских назива градова (Ново Брдо – Novobërda), некада и тоталном променом (Девет Југовића постаје *Bardhosh*, Србица *Skënderaj*, Урошевац *Ferizaj*), а истраживачи уочавају да се и код Албанаца устаљеним називима места придодају „још старија", са тежњом ка утврђивању илирског порекла – *Theranda*, *Dardanë, Artanë* (Лома 2023). Преименовање се врши на свим нивоима, па тако локалне самоуправе које су део косовског* институционалног система административно таргетирају називе улица који садрже било какво подсећање на српске корене. То се посебно детаљно ради у градовима из којих је расељено српско становништво, а измене се одвијају у супротном смеру. Пожељни елементи сећања заснивају се на исфабрикованом илирском пореклу Албанаца, значајним личностима из укупне албанске историје, али и недавним борбама за независност Косова, као и представницима међународне политике који су ту идеју подржавали. Улице Приштине сада носе имена „Адема Јашарија, Била Клинтона, јужни део Митровице ту почаст додељује краљици Теути, Шабану Полужи и Џаферу Деви" (Павловић 2017). Главне градске артерије и тргови широм Косова имају имена водећих фигура албанског покрета, као што су Адем Јашари, Захир Пајазити или Агим Рамадани, а на северу где никада није живело албанско становништво улице добијају називе по албанским националним херојима или погинулим борцима ОВК-а и полицајцима.[10]

---

8 Асман констатује како сећање није унутрашњи, биолошки процес појединца, већ друштвени конструкт. Његово мишљење је да заједница одлучује шта ће „заборавити", а шта ће „запамтити" ради свог опстанка. У делу *Културно памћење: Писмо, сећање и политички идентитет у раним високим културама* посебно објашњава улогу споменика у јавном простору.

9 Из перспективе Асманове теорије културног памћења, препознајемо стварање *геометрије сећања* која Косово приказује као „најпрозападније друштво на свету". Отуда бронзани споменик виши од три метра некадашњем америчком председнику Билу Клинтону, који је уз то добио и свој Булевар; *монументална биста Мадлен Олбрајт*, бивше државне секретарке САД-а; Трг Веслија Кларка, команданта НАТО-а у време када је Косово стекло своју независност и сл. Сви већи градови окићени су заставама САД-а и земаља које подржавају политику отцепљења Косова, чиме се показује одлучност даље демократизације ових простора.

10 „На уличним таблама нашла су се имена Албанаца који су за већину Срба били потпуно непознати, али и оних који су у српској историји остали добро запамћени, и то као

Примена теорије Јана Асмана показује да је такозвани косовски идентитет заправо *вештачки конструкт* који пати од недостатка историјског континуитета. Да би тај недостатак надоместио, политички инжењеринг у Приштини користи методе које Асман препознаје у раним цивилизацијама: фалсификовање канона, присвајање туђих материјалних фигура сећања (српске баштине) и сакрализацију недавних трауматских догађаја у циљу мобилизације маса. Он истиче да су за културно памћење кључне *фигуре сећања* (просторне и временске тачке, попут цркава или историјских локалитета). Манастири попут Високих Дечана, Грачанице или Пећке Патријаршије су вековне фигуре српског културног памћења и немогуће их је уништити, али тврдњама како су ови објекти заправо део „баштине државе Косово", сачувани захваљујући подршци албанских хришћана, циљају на њихово дугорочно преузимање. И ту је важна улога образовања младих генерација, јер сакрализацијом рата Приштина ствара нов поглед на стварност. Уџбеници историје и географије у приштинском образовном систему служе као примарни алат за изградњу новог колективног идентитета, у којем само једна страна (српска) треба да носи жиг срамоте и одговорности. Лукнар, разматрајући улогу образовања као важног ресурса *меке моћи*, ову област види као „широк потенцијал за решавање косовско-метохијског" дијалога (Лукнар 2022).

Јан Асман то препознаје кроз појам конективне структуре (konnektive Struktur) – друштвеног лепка који повезује људе у простору (са савременицима) и у времену (са прецима). Да би била прихваћена она мора испунити два кључна захтева: сагласност око слика прошлости и заједничких вредности прихватљивих за будућност. Ако то знамо, јасан је и разлог због којег Срби на Косову и Метохији, упркос деценијама евидентних политичких притисака, изолације и живота у енклавама, пружају толико снажан отпор асимилацији у „косовски" идентитет: *конективна структура* је сувише чврста јер се не ослања на институције у Приштини, већ на Српску православну цркву и дубоко усађене породичне ритуале. Асманова супруга и најближа сарадница *Алеиде Асман* (Aleida Assmann) за наше истраживање има још већи значај. Она конкретно проучава медије памћења: *споменике, јавне просторе, рушевине и политику намерног заборава.* У анализи сличности са косовско-метохијским дешавањима препознајемо антички концепт *damnatio memoriae* – праксу у којој победник или самопроглашена власт настоји да потпуно избрише трагове претходног режима или народа из јавног простора. Заборав, према Алеиди, није пасиван процес (губитак памћења током времена), већ *активан, насилан политички чин. Она издваја* два вида заборављања: „1) пасивно је оно заборављање које је последица расипања, занемаривања и застаревања

непријатељи и сарадници окупатора у Првом и Другом светском рату. Улице су добили Џафер Дева, квислиншки председник општине Косовска Митровица под окупацијом фашистичке Немачке, Шабан Полужа, командант балистичких одреда у Другом светском рату, итд." (в. у: Павловић 2017: 1242).

материјалних трагова, очуваних реликата који су латентно присутни и предмет су археологије; 2) активно заборављање је последица разарања, често насилног, цензуре или вандализма, у сваком случају води уклањању памћења, остављајући празнину" (Асман 2018: 17). Пренесено на косовско-метохијску стварност, с једне стране имамо културу сећања, а са друге културу рушења, у којој се јавни простор преобликује у корист доминантних наратива власти. Функционална селективност сећања у служби је тзв. косовског идентитета, при чему Алеида Асман наглашава моћ масовних медија који индивидуална и групна сећања у трену претварају у општу „медијску меморију", која потом постаје општеприхваћена истина. Зато је неопходна подршка глобалних западних медија који интернационализацијом пожељних наратива бришу историју и стварност, која јој је била пратилац. Асман то представља као историјски *палимпсест* – пергамент са кога се стари текст брише да би се преко њега написао нови. У политичком контексту, када нова власт жели да трансформише идентитет територије, најпре приступа промени „топографије сећања". Стручњак за идентитетске политике Дејвид Пилигрим (David Piligrim), дефинишући „обележја доживљених угњетавања и припадности друштвеној групи", издваја гнев и мржњу као важне емоције у усмерености ка Другима (Пилигрим 2024: 35–37).

БРИТАНСКИ ПРИМЕР ПРОМЕНЕ ИДЕНТИТЕТА

Насилна промена односа политичке и безбедносне моћи након НАТО агресије и повлачења југословенске војске и полиције са ових простора (1999. године) отворила је симболичку промену у концептима комуницирања две супротстављене заједнице, али и у токовима међународне комуникације. Споменици, институције и људи су стубови садржаја које сваки народ чува и преноси у наслеђе, што значи да се њиховим нестајањем, девастирањем, прогонима и уништењем затире и само сећање на њихово постојање. Другим речима, када албански екстремисти пале, руше или скрнаве цркве, они не уништавају само грађевине, већ, како би рекао француски медиолог Режис Дебре (Rėgis Debray), они покушавају да униште „*физички доказ присуства и трајања* једног народа".[11] Прогнавши преко 200.000 Срба и неалбанског становништва, творци самопроглашене државе Косово уништавају не само исто толики број носилаца поруке, већ и могућност да се она пренесе будућим генерацијама. Идентитетско повезивање просторно зближава људе, поништава историју, традицију и наслеђе, градећи нови симболички оквир који одређује смер комуникацијске пажње ка Другима. Теоријски образлажући процесе, на које

11 Велики француски интелектуалац правилно уочава: „Материјални, технички пренос порука није довољан да би се она сачувала кроз време, неопходни су и тумачи значења" (Debray 1996a: 85).

указујемо у даљем раду, професор Љубиша Деспотовић скреће пажњу на „декомпоновање идентитетске подлоге нације, тешком муком грађене и у претходним временима државног живота растакане као облик колективног идентитета. На њено место треба да ступи аутоматизовани и отуђени идентитет слуђеног појединца који више не зна коме припада, па чак ни ко је у истину он сам" (Деспотовић 2026: 257–258).

Уништавање и разарање српских културних споменика на Косову и Метохији, није тренутни излив насиља већинског албанског становништва, већ истраживачи ових процеса указују како је оно „систематско, темељно и свеобухватно, и у себи крије унутрашњу логику која се, у корелацији са протеривањем српског становништва и политичким тежњама ка успостављању државности, препознаје као негирање српске културе и постојања на том простору" (Вучковић 2026). Трагови српског постојања се претварају у прах, а упорност којом се то чини показује дубоку укорењеност етничке мржње. Анализирајмо пример уништења Саборне цркве Свете Тројице, у центру Ђаковице, која је у неколико фаза нестала с лица земље. Најпре је у јулу 1999. храм оскрнављен и запаљен, а затим у ноћи између 24. и 25. јула миниран неколиким стотинама килограма експлозива.[12] Осим што ретко обезбеђују елементарне услове за живот припадника српске заједнице, институције самопроглашене државе постају прогонитељи преосталог српског становништва, али овога пута у административној форми. Тенденциозно се против Срба отварају оптужнице за најтежа кривична дела и квазисудски поступци који се окончавају драконским казнама. У амбијенту страха и насиља српској заједници се отежавају услови живота, па уз раст административних препрека, арбитрарних оптужница и етнички пристрасног судства, број Срба наставља да опада.

Расцеп у интерпретацијама сукобљавања видљив је по етничко-религијским шавовима: доминантна албанска већина, подржана западном алијансом, под плаштом *„изградње модерне грађанске нације", разара национални културни идентитет Срба*, укључујући и физичке трагове њиховог вишевековног боравка на овим просторима.[13] Трагови православља и хришћанства нестају или се новим медијским наративима и псеудо-научним радовима приказују као део албанског наслеђа, које чињеницом да је настало на овом тлу постаје део тзв. *косовског идентитета*. О измишљању традиције писао је Дејвид Чејни (Chaney), подвлачећи да се процес

12 Од свих девастираних храмова на КиМ, у периоду 1999–2022, минирано је њих 63%, односно скоро две трећине урушавања извршено је минско-експлозивним средствима, какве су бомбе, динамит или артиљеријске гранате (Медојевић, Милосављевић 2022: 243).

13 Приштина уништава српско споменично наслеђе, посебно православне цркве и манастире пошто вештачки конструисан *косовски идентитет* научно није релевантан, јер пати од *„недостатка антиквитета"* (историјске дубине). Да би придобио међународну сагласност, он се ослања на подршку великих сила, пре свих САД-а, али и Немачке, Велике Британије и Турске, које на овим просторима шире своје геополитичке интересе.

трансформисања институционалног симболизма одвија у оквиру простора и времена, тако што се „уз помоћ церемонијалног понављања, драматизују и формализују нужно магловите и апстрактне вредности и идентитети замишљених нових заједница".[14] Међутим, темеље овог пропагандног модела поставили су Ерик Хобсбом (Eric Hobsbawm) и Теренс Ренџер (Terence Ranger), када су 1983. године у истоименом зборнику дефинисали концепт *„измишљања традиције"* (*The Invention of Tradition*). Новонастале државе немају дубок историјски легитимитет, па зато лажирају *скок кроз време*, односно своју садашњу политичку борбу доводе у релацију са неком далеком, често митском епохом (нпр. тврдње да су Албанци „директни и 'чисти' потомци Илира" (Богдановић 2018), а на Косову Дарданаца, наводно несумњиво илирског племена),[15] потпуно игноришући векове који се налазе између. Хобсбом каже да се ту користи „историја као легитиматор акције".[16] Приштинске институције кроз медије и уџбенике намерно „селектују и институционализују" визуелну слику средњовековних цркава као косовских, бришући српско наслеђе које сведочи другачије. Званичан настанак самопроглашене државе Косово 2008. године је „потпуно нова ситуација", али да би у политичкој реалности опстала, она мора да измисли „стару ситуацију" (наводну континуирану косовску државност кроз векове), како би се легитимисала пред међународном заједницом. Идентитет друштвених група увек се ослања на етничко порекло (крв), језик, религију и историју, са задатком да се у јавности прикаже као део дуготрајних културолошких процеса на овим просторима.

Верско и културно споменично наслеђе се код приштинских власти посматра кроз објекте лишене историјске стварности, погодне да се у њих утисне ново идеолошко-национално значење. Британски теоријски модел оправдава ову праксу кроз тезу да је сваки идентитет флуидан и подложан сталном преобликовању. Нимало случајно, територија је темељно чишћена од дугог низа верских објеката који доказују да овде живе Срби. Да је тај процес праћен мржњом, показује податак како је експлозив коришћен у разарању Цркве Светог Ђорђа у Руднику, Светог Николе

14 Идеја *социјалног конструктивизма* ослања се на модел означавања стварности, тако што се истина или сећања која су вредела у једном историјском периоду симболичким конструисањем мењају. При томе, медији нису обично средство за преношење информација, већ алат који проактивно мења друштво, вредности, уверења и идентитет. Он није објективан по себи јер је производ социјалних процеса и интеракција које могу бити наметнуте.

15 Више у: Buxhovi 2013. Међутим, „Илири" су само име за десетине племенских заједница, од Епира до Караванки, које о себи нису забележиле податке на свом језику или писму. „Илири нису били писмени и нису оставили било каква књижевна дела која би о њима сведочила" (Петровић, Камчевски 2019: 35). За Римљане су Илири тек истозначница за балканске варваре. И док су нам Келти или Германи предали писмо и трагове обиља домородних божанстава, илирски културни стратум је најчешће провинцијска апропријација грчко-римских култова.

16 „[...] for all invented traditions, so far as possible, use *history as the legitimator of action* and cement of group cohesion" (Hobsbawm 1983: 12).

у Бањи Рудничкој, Светог Илије у Помазатину, Цркве Светог Николе у селу Кијеву, Цркве Светог Илије у Церници, истоимене цркве у Жегри, цркве у Мушутишту, манастира у Зочишту. „Спаљени су остаци цркве са старим гробљем у Белици, црква у Гојбуљи, црква у Крушеву, пећине-испоснице у Руговској клисури, Црква Светог Николе у селу Поповљане, три цркве у споменичкој целини Неродимље, запаљена, а потом и минирана Црква Богородичиног Ваведења у Дољевцу..." (*Споменичка баштина* 2002). Из њих је заувек нестало неколико десетина хиљада икона, сасуда, одежди, књига и архивалија, што је ненадокнадив губитак не само за православне Србе, већ и читав хришћански свет. Традиционални српски идентитет се плански потискује, а велики православни храмови се својатају, чиме се имплицира косовска (албанска) својина. У туристичко-наставним обиласцима Пећка патријаршија се представља као наслеђе византијско--албанске културе (Kosovo Online 2026), а занимљиво је да и међународна заједница избегава да велике верске храмове означи као српско наслеђе.[17] Тако се за Високе Дечане тврди да нису српски, већ „храм православних Албанаца" изграђен на темељима „илирско-дарданског храма", и да га није подигао српски краљ Стефан Дечански, него су то учинили локални албански мајстори, на земљи албанског властелина Хака Кучија („Fra Vita Kuci on the land of Haka Kuci") (Koha 2019). Институционална идентификација је потпуна, па тако се за Грачаницу тврди да је изграђена на темељима базилике која је била „средиште епископије Улпијане Дардан", те да представља немањићко окупационо присвајање древне дарданско-албанске цркве (Koha 2020). Историјски ревизионисти фалсификују научне чињенице да би креирали сопствену аутохтоност. Тако је „манастир Светих Арханђела Михаила и Гаврила изграђен на древној дарданској цркви из периода касне антике", као богомоља „хришћанског илирско-албанског култа".[18] Логика је једноставна, ако смо ми потомци Илира који су овде живели пре Словена, све што је изворно сграђено на овој земљи припада нама.

Косовско споменично наслеђе званично не постоји.[19] Историја тачно зна ко су владари, династије, добротвори, задужбинари, који су градитељи,

17 Четири кључна верска споменика: Пећка патријаршија, Дечани, Грачаница и Богородица Љевишка налазе се на УНЕСКО-вој листи светске баштине, заведени под неутралним термином „средњевековни споменици на Косову" (*Medieval Monuments in Kosovo*). Према британским студијама културе ради се о неутрализацији значења, како би се уз међународну подршку лакше инсталирао нови, „косовски" идентитет.

18 „Приштински лист на албанском *Ёпока и ре* је током августа 2005. године штампао фељтон у коме се тврди да Срби никада нису ни живели на Косову. Све цркве и манастири су албански које су им `отети`. Споменици културе су `византијскокосовског стила`. То је чак штампано и у публикацији коју је финансирао и Унмик и која је тог лета представљена на једној од донаторских конференција Унеска" (Љепојевић 2006: 114).

19 На КиМ постоји српско културно наслеђе као најстарије, затим са турским освајањима настаје османско културно наслеђе, да би пре око 150 година настало албанско културно наслеђе. Она се никако не могу означавати као заједничка или маскирати као „косовска".

када и са којим намерама су подизали цркве и манастире. Територијализовање црквене баштине и њена „косовизација" указују на стратегију спиновања глобалне јавности да је тзв. Косово нешто посебно, јер има не само сопствену историју, већ и аутономну културну баштину. То значи да би се са међународном потврдом државности и чланством у Унеско довео у питање статус Српске православне цркве и њеног културног наслеђа? Наметнути наративи креирају пропагандни ефекат којим се потире српски идентитет, укључујући све његове традиције, значења, вредности и трагове, док се псеудонаучним дискурсом митологизује древна прошлост Илира, Дарданаца и сродних Праалбанаца. Тако долазимо до схватања о постојању паралелних процеса, свакодневне *производње стварности* и њеног *медијског представљања*. Отуда тихо и континуирано креирање косовског идентитета видимо као сложен, парадоксалан и вишеслојан безбедносно-политички конструкт који се може решити само међусобним дијалогом.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Насилно протеривање неалбанског становништва, уништавање материјалних трагова српске културне баштине, ревизија историје и стварање новог идентитета основна су обележја најважнијих друштвених процеса који карактеришу прву четвртину XXI века на просторима Косова и Метохије. Укалупљивање великоалбанског у *косовски идентитет* одвија се по моделу британских студија културе, у којима ратовање оснажује нацију као политичко биће, али слаби истинске капацитете за мултиетничку и мултикултурну сарадњу. У таквим ситуацијама религијски идентитет учвршћује етничку повезаност, јачајући стереотипе и предрасуде о Другима, чему контролисани медији националном ограниченошћу дају пропагандну димензију. Суштина нашег истраживања видљива је у тези да се нови политички ентитети не стварају само војно и административно, већ, пре свега, кроз дугу *симболичку борбу, медијско уоквиривање и културни инжењеринг. Значења, слике и наративи чине нови идентитет који циља да избрише државни суверенитет Србије, по цену да ови простори постану етнички хомогени.*

Физичко затирање српских споменика културе, цркава, манастира, школа, институција, па и приватних кућа и поседа води уништавању „просторних тачака сећања" (Алеида Асман), чиме се онемогућава повратак људи који су се насилно иселили. Како су у својим радовима о репрезентацији дефинисали теоретичари британских студија културе, идентитети нису фиксне историјске чињенице, већ производи дискурзивних пракси и политике значења. У том контексту, процес „косовизације" споменичке културе представља покушај владајућих структура у Приштини да кроз културни инжењеринг и ревизију

прошлости успоставе насилну хегемонију, али не само у култури, него и у свим пољима друштвеног живота (политици, правосуђу, безбедности, економији, здравству, образовању, просторном планирању...).

Косовизација је параван којим се пред међународном заједницом оправдава насиље над српском заједницом, идеолошки кишобран испод којег се крију злочини и етничко чишћење једног народа. Вештачко креирање идентитета скрива *дубоку асиметрију и перманентне кризе међу највећим етничким групама (Албанцима и Србима),* које теорија културе сећања и студије културе дефинишу као сукоб између институционалног инжењеринга и живог, дубинског идентитета. Притисак на српску баштину, посебно цркве и манастире неће престати, јер самопроглашена држава не може да консолидује свој идентитет док год има споменике који сведоче о континуитету и праву друге државе и другог народа. Између две крајности нема простора за прилагођавање и отклањање напетости, без чега је конфликт неизбежан.

ИЗВОРИ

Заштита културног наслеђа на Косову, јул 2022. Приштина: Misija OEBS-a na Kosovu.

Споменичка баштина Косова и Метохије (2002). Посебна издања. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.

ШТАМПА

Info–ks.net 2015: „'Otkrio' da su Srbi Tribalo–Iliri–Nexhmi Ganiu: Kosovo treba tražiti autokefalnost pravoslavne crkve". *Info–ks.net*, 7. novembar 2015. https://sn.rs/3r6j0. [1.7.2026].

Koha 2019: „Albanian historians: Abbot of Visoki Decani to apologize for genocide of the Serbian state and people. The monastery is Albanian". KoSSev, 14. avgust 2019. https://sn.rs/iez0w. [15.5.2026].

Koha 2020: „Appropriation of medieval Arberian monuments in Kosovo by Serbs". *KoSSev*, 12. septembar 2020. https://sn.rs/0au8d. [21.6.2026].

Kosovo Online 2026: „Muzej u Peći srednjoškolcima predstavio Pećku patrijaršiju kao albansku i vizantijsku". 1. april 2026. https://sn.rs/3zk1e. [21.6.2026].

ЛИТЕРАТУРА

Асман 2011: Јан Асман. *Култура памћења – писмо, сећање и политички идентитет у раним високим културама*. Београд: Просвета.

Асман 2018: Алеида Асман. *Облици заборава*. Београд: Клио.

Богдановић 2018: Димитрије Богдановић. *Разговори о Косову*. Београд: Хришћанска мисао.

Buxhovi 2013: Jusuf Buxhovi. *Kosova, Volume 1: Dardania in Ancient and Medieval Times*. Houston: Jalifat Publishing.

Вучковић 2026: Бранислава Вучковић. *Брисање сећања - Трансмисија српске културе на Косову и Метохији*. Косовска Митровица: Филозофски факултет у Приштини, са измештеним седиштем у Косовској Митровици.

Debray 1996a: Régis Debray. *Media Manifestos: On the Technological Transmission of Cultural Forms*. New York, London: Verso.

Деспотовић 2026: Љубиша Деспотовић. *Политика на размеђу власти и моћи*. друго измењено и допуњено издање. Нови Сад: Архив Војводине; Београд: Институт за политичке студије.

Ђорић 2012: Марија Ђорић. „Теоријско одређење екстремизма". *Култура полиса*, год. IX (2012), бр. 17, 45–62.

Лома 2023: Александар Лома. „Административне промене назива места на подручју Косова и Метохије од 1912. до данас". *Заштита, очување и афирмација српског културног наслеђа на Косову и Метохији*. Том II. Београд: САНУ, 495–514.

Luknar 2022: Ivana Luknar. „Education as an Aspect of Soft Power in Solving the Kosovo-Metohija Problem". *Vojno delo*, 5/2022, 83–92. DOI: https://doi.org/10.5937/vojdelo2205083L. [22. 7. 2026]

Љепојевић 2006: Синиша Љепојевић. *Косово и Метохија: реалност, економија и заблуде*. Београд: Танјуг; Политика.

Медојевић, Милосављевић 2022: Јово М. Медојевић, Саша А. Милосављевић. „Уништавање српских цркава и манастира на Косову и Метохији од 1999. до 2022. године: културно-географске детерминанте". *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, 52 (4), 237–256. DOI: 10.5937/zrffp52-40045.

Павловић 2017: Александар Павловић. „Елементи просторне симболике Срба у Косовској Митровици". *Етноантрополошки проблеми*, 12(4), 1233–1257. DOI: 10.21301/eap.v12i4.11

Перић, Јевтовић 2024а: Ненад Перић, Ана Јевтовић. „'Косовизација' српске споменичне културе и креирање синтетичке нације". Међународна научна конференција: *Историја, култура, идентитет*. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, 17–19. октобар 2024.

Perić, Jevtović 2024: Nenad N. Perić, Ana Z. Jevtović. „'Kosovization' of Serbian Monumental Culture and Creation of New Identities". *Baština*, 34 (63), 419–433. DOI: 10.5937/bastina34-51338.

Петровић, Камчевски 2019: Александар Петровић, Данко Камчевски. *Косово на крају историје: сажета анализа привида*. Нови Сад: Матица српска.

Пешић 2025: Милена Пешић. *Албански дискурси о српским светињама на Косову и Метохији: (де)конструисање идентитета*. Београд: Институт за политичке студије.

Пилигрим 2024: Дејвид Пилигрим. *Идентитетске политике – куда смо скренули*. Београд: Клио.

Степић 2020: Миломир Степић. „Косово и Метохија – геополитички аспекти брзог решења и замрзнутог конфликта". *Национални интерес*, Година XVI, vol. 38, број 2/2020.

Halbwachs 1941: Maurice Halbwachs. *La topographie légendaire des Évangiles en Terre Sainte: étude de mémoire collective*. Paris: Presses Universitaires de France (PUF).

Hobsbawm 1983: Eric Hobsbawm. „Introduction: Inventing Traditions." In *The Invention of Tradition*, edited by Eric Hobsbawm and Terence Ranger, 1–14. Cambridge: Cambridge University Press.

Chaney 1993: David Chaney. *Fictions of Collective Life: Public Drama in Late-Modern Culture*. London: Routledge.

Ana JEVTOVIĆ
Ivana LUKNAR

"KOSOVO IDENTITY" IN THE MEDIA-DRIVEN REINTERPRETATION OF SERBIAN MONUMENTAL HERITAGE

Summary

In their efforts to synthetically construct a new identity for the population of Kosovo, the authorities of the self-proclaimed state are appropriating Serbian monumental heritage, falsifying its connection to Albanian history. The aim is to use simulated and artificially constructed narratives to portray Orthodox churches, monasteries, cemeteries, and books as part of a Christian heritage rooted in geography—a heritage of which Albanians are the "true guardians". The culture of remembrance is being radicalized through new content by which beliefs are transmitted to new generations that systematically devastate and appropriate the cultural heritage of others. The transformation of the Greater Albanian identity into a Kosovo identity is taking place according to the model developed in British cultural studies, in which warfare strengthens the nation as a political entity while weakening its genuine capacity for multiethnic and multicultural cooperation. In such situations, religious identity reinforces ethnic cohesion, strengthening stereotypes and prejudices toward Others, while controlled media, through their one-sided narratives, give this process a propagandistic dimension. The reshaping of tradition is carried out by suppressing traces of the mother state and installing a conceptually different memorial culture. The redesign of the Romantic ideas of the League of Prizren is camouflaged by fabricated historiographical narratives that are based not on empirical evidence but on ideologized clichés. Hence the desire to construct a new identity upon the ruins of Serbian heritage, one suited to the political potential of hegemonic violence in the new world order. The aim of this paper is to point to the identity construction of the so-called Kosovo identity, which is not based on an internal logic but on constant opposition to other ethnic groups, with the aim of creating boundaries through which a fictitious state would acquire a tangible form.

Keywords: tradition, devastation of Serbian monumental heritage, media representations, British cultural studies, "Kosovo identity".

УДК 316.344.32(497.11)
323.1(=163.41)(497.115)

Прегледни рад

*Стефан Н. АНЂЕЛКОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

КОСОВО И МЕТОХИЈА У ПОЛИТИЧКОЈ МИСЛИ СРПСКИХ ИНТЕЛЕКТУАЛАЦА КРАЈЕМ XX ВЕКА**

Апстракт: Рад анализира место и значај Косова и Метохије у политичкој мисли српских интелектуалаца крајем XX века. У условима политичке кризе и институционалних промена у Социјалистичкој Федеративној Републици Југославији, косовско питање постаје једна од централних тема јавног и интелектуалног дискурса. Полазећи од питања на који су начин српски интелектуалци допринели артикулацији косовског питања у јавном простору, пажња је усмерена на ставове и јавне наступе личности као што су Добрица Ћосић, Михаило Марковић и Антоније Исаковић. Посебна пажња посвећена је њиховој улози у формирању политичких и културних наратива о Косову и Метохији. Рад показује да је интелектуална елита имала значајну улогу у обликовању јавног дискурса и политичке артикулације косовског питања, утичући на његово позиционирање као једног од кључних националних и политичких проблема крајем XX века.

Кључне речи: Косово и Метохија, српски интелектуалци, политичка мисао, јавни дискурс, национално питање.

УВОД

Током осамдесетих година XX века Југославија се суочила с дубоком системском кризом коју партијски апарат више није могао да контролише. Након смрти Јосипа Броза Тита 1980. године, институционалне слабости државе постале су очигледне, а фокус свих политичких дебата убрзо се преместио на питање уставног уређења из 1974. године. Управо у том контексту, Косово и Метохија постају централна тачка око које се ломила будућност читаве федерације. Демонстрације албанског становништва 1981. године и све израженије етничке тензије оголиле су чињеницу да Србија нема стварну контролу над својим покрајинама.

* ORCID 0009-0001-4659-8808, stefan.andjelkovic@iskp.ac.rs

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеном са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број 451-03-33/2026-03 од 29. 1. 2026. године.

Како је Савез комуниста показивао све већу неспособност да понуди конкретно решење, политички разговор се постепено сели ван институција. У тај вакуум ступа српска интелектуална елита. Она преузима улогу главног критичара режима и редефинише косовски проблем. Уместо дотадашњег званичног партијског дискурса о „засебном локалном сукобу", Косово почиње да се посматра као пресудно питање за опстанак српског народа и саме државе (Dragović Soso 2004: 115–118).

Овај рад се бави начином на који су српски интелектуалци крајем прошлог века обликовали јавну свест о Косову и Метохији. У фокусу анализе су тројица утицајних аутора: Добрица Ћосић, Михаило Марковић и Антоније Исаковић. Иако долазе из различитих миљеа: књижевног, филозофског и институционалног, односно академског, њихови јавни наступи, текстови и иницијативе су заједно створили нови политички наратив. Рад настоји да покаже да је њихово деловање пресудно утицало да се косовско питање измести из догматских оквира социјализма и постане темељ редефинисања српског националног програма на крају XX века.

ИНТЕЛЕКТУАЛИЗАЦИЈА КОСОВСКОГ ПИТАЊА И СЛОМ ЈУГОСЛОВЕНСКОГ ОКВИРА

Током осамдесетих година XX века београдски интелектуални кругови преузимају улогу главног носиоца опозиционог мишљења и отворене критике југословенског социјалистичког система. У условима када су партијске институције све више губиле ауторитет и могућност да понуде реалан излаз из све дубље друштвене кризе, дебата о Косову и Метохији преселила се у просторије научних, уметничких и струковних удружења. Српска академија наука и уметности и Удружење књижевника Србије постали су кључне тачке тог новог, ваналбанског дискурса, док су листови попут *Књижевних новина*, *Интервјуа* и часописа *Наше теме* постали главни канали за пласирање критичких ставова (Dragović Soso 2004: 142).

Званични партијски апарат деценијама је настојао да ситуацију на Косову и Метохији описује кроз идеолошке фразе о „нарушавању братства и јединства" или кроз категорије класне борбе и економске заосталости региона. Међутим, интелектуалци су прекинули са таквом праксом. Случај Ђорђа Мартиновића 1985. године био је преломни моменат када су српски интелектуалци коначно прекинули ћутање и питање Косова поставили у сам центар јавности као тему од националног значаја (Ристановић 2019: 414). Прекретницу у њиховом јавном деловању означила су масовна потписивања апела, протеста и петиција током 1985. и 1986. године. У тим текстовима, које су потписале стотине професора, академика, писаца и уметника, више се није говорило апстрактним језиком Савеза комуниста, већ се отворено указивало на конкретне процесе: континуирано исељавање српског и црногорског становништва, притиске локалних покрајинских органа власти и непрекидне етнички мотивисане тензије на терену (Popov 1996: 210).

Због враћања давно превазиђеном проблему, односно националном субјективитету, косовско питање је темељно редефинисано у јавности (Ђурић 1994: 13). Оно је у потпуности престало да буде локални административни проблем и постало је питање угрожености основних људских и грађанских права, као и колективног националног опстанка. Простор Удружења књижевника Србије у Француској 7 постао је својеврсна алтернативна трибина на којој се отворено говорило о темама које су у званичној штампи деценијама биле цензурисане, због чега су књижевне вечери све чешће попримале карактер директних политичких скупова (Dragović Soso 2004: 142).

Паралелно са овим процесом у београдским академским и правничким круговима све више се упирало прстом у Устав из 1974. године. Интелектуалци су у овом уставном аранжману видели главни извор немоћи Србије да реагује и заштити своје грађане на Косову и Метохији. С обзиром на то да су покрајине овим Уставом добиле фактичке елементе државности и право вета у Скупштини СР Србије, у јавном дискурсу се све гласније обликовао став да је Србија уставно развлашћена и стављена у подређен положај (Đokić 2023: 305). На тај начин, криза на Косову и Метохији израсла је у главни аргумент за покретање дебате о дубинској ревизији читавог југословенског федерализма и преиспитивање одрживости такве државне заједнице.

АНАЛИЗА СТАВОВА КЉУЧНИХ АКТЕРА

Српска интелектуална елита обликовала је косовски дискурс током осамдесетих година XX века кроз веома различите идеолошке и теоријске оквире, што се најјасније види у иступима Добрице Ћосића, Михаила Марковића и Антонија Исаковића. Иако су деловали у истом друштвеном амбијенту и били повезани заједничком забринутошћу за дубину југословенске кризе, они су формирали своје позиције из осетно различитих идеолошких, теоријских и биографијом одређених полазишта (Dragović Soso 2004: 150).

Њихово јавно деловање сликовито показује како су се књижевност, филозофија и институционални, односно академски рад слили у јединствен, али унутар себе слојевит политички апел. Док је Ћосић полазио из позиције књижевника и опозиционог „оца нације", који је питање Косова сагледавао кроз категорије историјског страдања и егзистенцијалне националне драме, Марковић је као међународно признати филозоф и бивши *праксисовац*[1] проблем анализирао кроз суве категорије конституционализма, демократских

1 *Праксис школа* (*Praxis*, од лат./грч. *praxis* – деловање, пракса) била је утицајна група југословенских марксистичко-хуманистичких филозофа окупљена око истоименог часописа (1964–1974), чији је Михаило Марковић био један од најистакнутијих чланова, позната по оштрој критици партијског догматизма, бирократизације социјалистичког друштва и ограничавања слободе мишљења (Dragović Soso 2004: 122).

права и суверенитета државе. С друге стране, Исаковић је користио свој институционални утицај и ауторитативни положај унутар Српске академије наука и уметности да емоционално обојене расправе преточи у егзактну литературу и стручно систематизоване чињенице.

Управо та синтеза различитих приступа, од романтичарско-историјског преко правно-теоријског до институционално-документаристичког, омогућила је да њихове идеје изврше снажан утицај на ширу јавност. Кроз анализу њихових ставова открива се не само еволуција појединачних интелектуалних биографија, већ и шири процес у коме је српска академска елита од опозиционог критичара режима прерасла у кључног идејног архитекту новог националног програма на прагу слома Југославије.

1.1. Добрица Ћосић: Историјски трагизам, идеолошки раскид и питање разграничења

Међу српским интелектуалцима који су дефинисали јавни дискурс о Косову и Метохији у другој половини XX века, Добрица Ћосић заузима централно и политички најсложеније место. Његов интелектуални ангажман карактерише дуг еволутивни пут који се кретао од партизанског борца и предратног комунисте, преко писца опседнутог темама српске историје и страдања, све до неформалног „оца нације" и првог председника Савезне Републике Југославије (Dragović Soso 2004: 85). Због тог специфичног положаја Ћосићева мисао о Косову није имала само књижевно-есејистичку вредност, већ је директно обликовала политичке ставове значајног дела српске елите и шире јавности. Врло често су га као српског политичара и интелектуалца, који је указивао на косовски проблем, означавали као „водећег дисидентског интелектуалца" (Владисављевић 2020: 138).

Кључна иницијална тачка у Ћосићевом политичком сазревању и деловању догодила се маја 1968. године на XIV пленуму Централног комитета Савеза комуниста Србије. Ћосић је тада, заједно са историчарем Јованом Марјановићем, отворено иступио против тадашње званичне партијске линије према националном питању. У свом говору он је први отворио *косовско питање* унутар партијског врха, указао на све израженији албански национализам на Косову, са снажним елементима сепаратизма, све зарад великоалбанске идеје (Ристановић 2012: 225–226). Ово иступање довело га је до директног сукоба са партијским руководством и политичке маргинализације, али му је истовремено отворило простор за независно деловање. Након 1968. године Ћосић постаје водећа фигура опозиционог окупљања око институција, попут Српске књижевне задруге и Удружења књижевника Србије, где се кроз књижевност и дебате све гласније провлачила критика југословенског социјалистичког експеримента (Dragović Soso 2004: 92–95).

Током осамдесетих година суочен са све дубљом политичком кризом у СФРЈ након Титове смрти, Ћосић своју анализу косовског питања

подиже са политичког на раван егзистенцијалног и историјског драматизма. За њега Косово није представљало искључиво географско нити административно питање, већ духовни и идентитетски центар српског народа, односно аксиолошко средиште читаве српске историје, или како би Ћосић рекао: „Демократско, религијско, државно, егзистенцијално, културно питање српског народа и његове будућности" (Ћосић 2004: 5). У својим публицистичким текстовима, дневничким белешкама и романсијерским остварењима, Ћосић је развио специфичан дискурс о Србима као трагичном народу чије су победе у ратовима редовно поништаване у миру (в. Ћосић 2002). Комунистички режим је ради очувања вештачке равнотеже у Југославији системски слабио Србију, при чему је одузимање суверенитета над Косовом кроз Устав из 1974. године био најдрастичнији пример такве политике (Dimitrijević 1996: 453). Ћосић је сматрао да се губитком Косова Србија лишава свог фундаменталног историјског легитимитета и духовног идентитета.

Међутим, еволуција Ћосићеве мисли показује важан и радикалан заокрет крајем осамдесетих и почетком деведесетих година. Суочен са реалношћу демографских односа на терену и увидом да политичке мере Београда не могу зауставити исељавање нити променити етничку структуру, он одлучује да са митолошко-историјског преће на строго реалполитички терен. Разумевајући чињеницу да већинско албанско становништво у потпуности одбија интеграцију у српски државни систем, Ћосић формулише у то време шокантан и радикалан предлог о етничком и државном разграничењу Срба и Албанаца, односно о подели Косова и Метохије (Ћосић 2004: 254–257). Он је аргументовао да је системска подела једини начин да Србија заштити своје најважније манастире, историјске споменике и већински српске енклаве, а да се истовремено ослободи демографског и политичког притиска албанске већине који би, према његовом мишљењу, дугорочно паралисао српске државне институције и угрозио демократски развој читаве Србије (Ћосић 2004: 254–257).

Овај његов предлог наишао је на оштре критике са две потпуно супротстављене стране. Грађански и партијски кругови критиковали су овај предлог сматрајући га националистичким пројектом који додатно подстиче распад Југославије и нарушава уставни принцип неизмењивости граница. Иако су га традиционални националисти, део опозиције и Српска православна црква оптуживали за капитулацију, националну издају и „трговину светом српском земљом", Ћосић је остао доследан овој идеји, заступајући је и касније током свог краткотрајног председничког мандата 1992–1993. године, кроз неформалне дипломатске контакте и јавне иступе (Пророковић 2022: 73–74). Његово деловање тиме заокружује целовиту и необичну еволуцију: од ране унутарпартијске критике 1968. године, преко формирања историјско-егзистенцијалног мита о српском страдању током осамдесетих, па све до покушаја да се национални романтизам замени прагматичним и компромисним реалполитичким решењем на самом крају XX века.

1.2. Михаило Марковић: Преиспитивање суверенитета, уставног поретка и лева деконструкција југословенског модела

Михаило Марковић заузима специфично и изузетно значајно место у српској интелектуалној историји крајем XX века. Као један од водећих филозофа чувене марксистичко-хуманистичке групе *Праксис* и професор међународног угледа, он је у интелектуалне дебате о косовском питању унео потпуно другачији методолошки и теоријски апарат у односу на књижевне кругове. Његова интелектуална еволуција од међународно признатог марксистичког критичара свих облика догматизма до једног од кључних мислилаца о српском националном и државном интересу осамдесетих и деведесетих година, јасно илуструје процес преобликовања српске леве елите у условима слома СФРЈ (Dragović Soso 2004: 125).

За разлику од Добрице Ћосића, чија се аргументација примарно ослањала на историјско памћење, идентитет и егзистенцијални трагизам српског народа, Марковић је косовском проблему приступио кроз деконструкцију правно-политичког система социјалистичке Југославије. Своју анализу градио је на категоријама грађанских и људских права, концепту народног и државног суверенитета, те принципима правне државе и конституционализма (Марковић 1994/8: 326). Марковић је сматрао да се национално питање не може решавати емотивним апелима нити реториком угрожености, већ искључиво кроз изградњу функционалних институција и обезбеђивање једнаких права за све грађане.

У својим радовима и јавним иступима током осамдесетих година Марковић је детаљно анализирао последице Устава из 1974. године, доказујући да је тим уставним решењима створена системска аномалија без преседана у упоредном праву (Марковић 1994/8: 324–326). Проблем Југославије објашњавао је тиме да поједини народи решавају проблеме за себе, јер се затварају у себе, што значи да национално питање није решено суштински, већ само формално (Марковић 2009: 191–192). Он је истицао да је Социјалистичка Република Србија овим актом фактички развлашћена на својој територији, будући да су аутономне покрајине Косово и Војводина добиле све суштинске елементе државности, сопствену законодавну, извршну и судску власт, па чак и право вета на уставне промене у самој Србији, док је Србија истовремено била онемогућена да остварује своје надлежности на простору покрајина (Марковић 1994/8: 328). За Марковића то није било само питање националне равноправности, већ парадокс у коме је једна федерална јединица била правно спутана да заштити основна људска и грађанска права својих држављана на Косову.

Паралелно са анализом уставног система, Марковић је пружио и детаљну филозофско-политичку критику албанског сепаратизма. Он је оштро оспоравао тадашње захтеве албанских демонстраната и политичких лидера за добијање статуса републике. Осврћући се на марксистичке и међународноправне теорије о самоопредељењу народа, Марковић је

аргументовао да Албанци на Косову немају статус посебне нације, већ националне мањине, односно народности, унутар СФРЈ, будући да већ поседују своју матичну националну државу Републику Албанију (Марковић 1994/8: 329). У том контексту, он је захтев за републиком тумачио не као борбу за равноправност унутар Југославије, већ као тактички међукорак ка коначном отцепљењу и формирању пројекта „Велике Албаније", што би директно нарушило територијални интегритет Србије и створило дугорочну геополитичку нестабилност на Балкану.

Управо из тих разлога Марковић је подржао уставне промене из 1989. године којима су укинути елементи државности покрајина и враћене републичке надлежности Србији. За њега тај чин није представљао укидање аутономије нити насилно потчињавање албанске мањине, већ обнављање елементарне правне државе и довођење Србије у једнак уставноправни положај са осталим југословенским републикама (Марковић 1994/8: 329). Почетком деведесетих година, Марковић је ове своје интелектуалне концепције и практично-политички капитализовао учествујући у формирању Социјалистичке партије Србије и изради њеног програма, где је покушао да споји социјалдемократска начела са одбраном виталних државних и националних интереса. Његов допринос тиме остаје препознатљив као покушај да се српско косовско питање у оквирима слома социјализма артикулише не кроз митологију, већ кроз универзални језик права, конституционализма и политичке филозофије (в. Марковић 1994/4 и Марковић 1994/5).

1.3. Антоније Исаковић: Институционална мобилизација, документарно-литерарни приступ и Меморандум САНУ

Антоније Исаковић заузима посебно место у српском интелектуалном ангажману осамдесетих година XX века као спој признатог књижевника, истакнутог учесника Народноослободилачке борбе и високог функционера Српске академије наука и уметности. Док су Ћосић и Марковић деловали примарно кроз књижевно-есејистичке дискурсе, односно филозофско-правну анализу, Исаковић је косовском питању пришао кроз специфичну комбинацију документарно-литерарног приступа, теренског истраживања и институционалног деловања кроз САНУ (Dragović Soso 2004: 142–145).

Његово интелектуално ангажовање око Косова и Метохије започело је знатно пре избијања афере око Меморандума. Како се наводи у листу *Политика* од 26. 5. 1990. године, Исаковић је, као академик и потпредседник САНУ, осамдесетих година био један од главних иницијатора формирања Одбора за проучавање Косова при САНУ, чији је циљ био да се проблем исељавања Срба и Црногораца не посматра искључиво кроз рутинска политичка саопштења, већ кроз систематско прикупљање егзактних података, сведочанстава и социолошких анализа (према Milosavljević 1995).

Његов књижевни и интелектуални стил у овом периоду карактерише затечена стварност и специфични „документаристички реализам", непосредно преношење аутентичних исказа српског становништва са Косова о притисцима, угрожавању личне и имовинске сигурности те системском онемогућавању нормалног живота, јер како каже Исаковић: „Ми више не желимо да допуштамо и да будемо подређени у Југославији. Ми смо били политички и економски подређени" (према Milosavljević 1995).

Исаковић је у јавности важио за једног од најорганизованијих и најжешћих критичара тадашњег партијског руководства Србије и Југославије због, како је сматрао, организованог ћутања и системске релативизације косовске кризе. У својим иступима у Удружењу књижевника Србије и САНУ, о којима је Оливера Милосављевић писала у листу *Политика* од 2. марта 1991. године, он је упорно аргументовао да исељавање Срба са Косова нема примарно економске узроке, како је партија годинама тврдила ради чувања унутрашњег мира, већ да је реч о континуираном етничком и политичком притиску који има све карактеристике планског прогона (према Milosavljević 1995).

Најважнији сегмент Исаковићевог деловања везан је за рад на изради и одбрани Меморандума САНУ из 1986. године. Као председник Одбора за израду овог документа, Исаковић је био централна фигура у његовом садржајном и организационом обликовању. Документ је имао намеру да пружи свеобухватну дијагнозу дубоке друштвене, економске, политичке и културне кризе у СФРЈ, са посебним акцентом на правни и геополитички положај Србије и српског народа на Косову (Марковић 1994/8: 323). У том тексту, који је пре званичног завршетка процурио у јавност и изазвао оштре осуде тадашњих партијских структура у читавој Југославији, Исаковић и његови сарадници су ситуацију на Косову дефинисали као „необјављени рат" и квалификовали је као најтежи пораз који је Србија доживела у миру (према Milosavljević 1995).

Након избијања афере око Меморандума, Исаковић није одступио под притиском жестоке политичке кампање и медијске хајке, већ је активно ступио у јавну одбрану интегритета САНУ и права интелектуалаца на слободно мишљење и дијагнозу друштвених аномалија. Он је пред партијским органима и јавношћу упорно истицао да Академија није измислила нити створила косовску кризу, већ ју је само научно именовала и документовала у тренутку када су институције државне заједнице затајиле у заштити елементарних људских права, јер „академик не сме да буде против свог народа, он увек мора да подноси судбину и муку свог народа" (према Milosavljević 1995).

Кроз ову двоструку улогу, писца који документује људску патњу и академика који институционално мобилише највишу научну установу у земљи, Антоније Исаковић је био један од најзаслужнијих за претварање косовског питања из локалног административног проблема у централну тачку српског националног и државног програма на самом крају XX века (в. Исаковић 1990).

УПОРЕДНА АНАЛИЗА И УТИЦАЈ НА ЈАВНИ ДИСКУРС

Иако су полазили са различитих становишта, мисаони концепти тројице аутора међусобно су се прожимали и остварили дубок утицај на тадашњи јавни дискурс, с тим што су им крајњи домети били различити. Премда су Добрица Ћосић, Михаило Марковић и Антоније Исаковић заступали осетно различите теоријске и идеолошке позиције: књижевно-историјске, филозофско-правне и институционално-документаристичке, њихов заједнички наступ из корена је променио перцепцију југословенске политичке кризе.

Заједнички именитељ деловања ове тројице аутора огледао се у одлучном одбацивању тадашњег званичног партијског дискурса, који је ситуацију на Косову деценијама поједностављивао кроз идеолошке формуле о „нарушавању братства и јединства" или кроз категорије економске заосталости региона. Аутори су били сагласни у основи да је Устав из 1974. године створио неодржив систем, у коме је Србија правно развлашћена, а српско становништво на Косову остављено без елементарне институционалне заштите матичне републике (Dragović Soso 2004: 156–160). Међутим, суштинске разлике у њиховим аналитичким приступима откривају различите визије решавања ове кризе.

Док је Ћосић косовско питање примарно сагледавао кроз категорије историјског трагизма и егзистенцијалне драме националног идентитета, његова мисао је касније доживела значајну еволуцију преласком са романтичарског мита на строго реалполитички терен, где је у предлогу о етничком и државном разграничењу видео једини практичан начин за заштиту националног корпуса и дугорочну стабилизацију Србије (Ћосић 2004: 254–257). С друге стране, Марковић је потпуно занемаривао идентитетско-митолошки наратив и свој фокус стављао на универзалне категорије демократије, грађанских права, државног суверенитета и конституционализма, сматрајући да су уставна реформа и одузимање елемената државности покрајинама били питање успостављања основне правне државе и довођења Србије у једнак положај са осталим републикама (Марковић 1994/8: 324–326). За то време, Исаковић је деловао као институционални мост и документариста, користећи ауторитет САНУ, како би кроз егзактне податке, сведочанства са терена и Меморандум косовски проблем дефинисао као централни дефект тадашње Југославије и системски прогон који се више није могао игнорисати (Milosavljević 1995).

Деловање ових аутора суштински је изменило смер и тон јавног дискурса. Покренута интелектуализација косовског питања успела је да демистификује партијски монопол над истином и да отвори простор за слободнију дебату унутар медија, културних установа и струковних удружења. Међутим, тај процес је имао и своју другу, изразито контроверзну страну. Измештањем косовске теме из оквира комунистичке идеологије директно у средиште новог националног програма београдски интелектуалци су, нехотице или свесно, створили идеолошку подлогу и реторички систем који је касније преузела и инструментализовала популистичка политика.

Наративи о „угрожености", „необјављеном рату" и „неправедној развлашћености Србије", који су у раним фазама осмишљени као академски апел за заштиту људских права и уставног поретка, током позних осамдесетих година преточени су у масовну политичку мобилизацију. Тиме су београдски академици и писци прешли пут од опозиционих критичара система до актера чије су идеје постале идеолошко погонско гориво за политички преокрет и процес који је убрзао слом југословенског федералног оквира. Њихов ангажман тиме показује на који начин критичка академска мисао у тренуцима дубоких системских криза може истовремено бити неопходан коректив затајеле власти, али и катализатор процеса чије крајње последице и политичке злоупотребе превазилазе првобитне намере самих аутора. Како би Ристановић рекао, ово није безначајна и периферна тема за тумачење друштвених процеса, јер су деловање српских критичких интелектуалаца, њихове идеје и активности неопходни за разумевање политичких последица у комунистичкој Југославији (Ристановић 2020: 13). Отуда косовско питање не обухвата само политичку и правну димензију, већ носи „историјски епитет нерешеног источног питања које обликује судбину Балкана још од осамнаестог века" (Ристановић 2018: 6).

ЗАКЉУЧАК

Деловање српских интелектуалаца крајем XX века показује како су писци и академици постепено преузели улогу коју су партијске структуре годинама занемаривале. Суочени са ћутањем званичне политике о дешавањима на Косову и Метохији, Добрица Ћосић, Михаило Марковић и Антоније Исаковић су, сваки из свог угла, покушали да ову тему врате у средиште јавне дебате, захтевајући да се заштите права српског становништва и преиспита тадашњи уставни поредак.

Иако су деловали са сличним циљем, њихови приступи су се доста разликовали. Ћосић је тему почео да отвара још 1968. године, да би током осамдесетих косовски проблем описао кроз историјско страдање Срба, а касније изнео и конкретан предлог о компромису и разграничењу. Марковић је као филозоф избегавао историјски романтизам и своју критику усмерио директно на Устав из 1974. године, доказујући да је Србија њиме правно развлашћена и да враћање републичких надлежности представља услов за функционисање нормалне државе. Исаковић је искористио углед САНУ да проблем документује кроз сведочанства људи са терена и податке, водећи израду Меморандума, који је отворено проговорио о дубини тадашње кризе.

Међутим, ефекти њиховог ангажмана остали су двојаки. С једне стране, успели су да сруше идеолошки монопол и отворе простор за слободније мишљење у јавности. С друге стране, њихове анализе уставне неправде и занемаривања националних интереса брзо су преузели политичари позних осамдесетих година. Тиме су ставови креирани у академским и књижевним

круговима постали део масовне политичке мобилизације, која је касније имала знатно другачији ток и теже последице него што су сами аутори прижељкивали.

На крају, њихови ставови јасно показују колико интелектуална елита може утицати на важна државна питања у преломним тренуцима, али и колико лако може да изгуби контролу над сопственим идејама када оне пређу у простор практичне политике.

ШТАМПА

Милосављевић 1990: Оливера Милосављевић. „Интелектуалци и власт". *Политика*, 26. мај, 14–15.

Милосављевић 1991: Оливера Милосављевић. „Оружје ума и снага институција". *Политика*, 2. март, 12–13.

ЛИТЕРАТУРА

Dimitrijević 1996: Vojin Dimitrijević. „Sukobi oko ustava iz 1974". *Srpska strana rata*. Prir. Nebojša Popov. Beograd: Republika, 447–471.

Dragović Soso 2004: Jasna Dragović Soso. *„Spasioci nacije": intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma*. Beograd: Fabrika knjiga.

Владисављевић 2020: Небојша Владисављевић. *Антибирократска револуција*. Београд: Архипелаг.

Đokić 2023: Dejan Đokić. *A Concise History of Serbia. Cambridge*: Cambridge University Press.

Ђурић 1994: Михаило Ђурић. *Искуство разлике*. Београд: БИГЗ.

Исаковић 1990: Антоније Исаковић. *Говори и разговори*. Београд: БИГЗ.

Марковић 1994/4: Михаило Марковић. *Филозофске основе критичке друштвене науке*. Изабрана дела, књ. 4. Београд: БИГЗ: Генес С штампа: Просвета: СКЗ.

Марковић 1994/5: Михаило Марковић. *Детерминизам и слобода*. Изабрана дела, књ. 5. Београд: БИГЗ: Генес С штампа: Просвета: СКЗ.

Марковић 1994/8: Михаило Марковић. *Осporавања и анgажовања*. Изабрана дела, књ. 8. Београд: БИГЗ: Генес С штампа: Просвета: СКЗ.

Марковић 2009: Михаило Марковић. *Јуриш на небо 2*. Београд: Просвета.

Milosavljević 1995: Olivera Milosavljević. *Upotreba autoriteta nauke: Javna politička delatnost Srpske akademije nauka i umetnosti (1986–1992)*. Beograd: Ogledi: Republika.

Popov 1996: Nebojša Popov (prir.). *Srpska strana rata: Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*. Beograd: Republika.

Пророковић 2022: Душан Пророковић. „Подела Косова и Метохије: Реалност или заблуда?". *Војно дело*, год. 74, бр. 2. Београд: Министарство одбране Републике Србије, 55–74. DOI: https://doi.org/10.5937/vojdelo2202055P.

Ристановић 2012: Петар Ристановић. „Добрица Ћосић и отварање косовског питања 1968. године". *Баштина*, св. 33, Лепосавић, 199–230.

Ристановић 2018: Петар Ристановић. *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974–1989*. Докторска дисертација. Београд: Универзитет у Београду, Филозофски факултет.

Ристановић 2019: Петар Ристановић. *Косовско питање 1974–1989*. Нови Сад: Београд: Прометеј: Информатика.
Ристановић 2020: Петар Ристановић. *Илузија моћи: Српски интелектуалци и комунистички режим*. Београд: Фондација Александар Невски: ИП Принцип.
Ћосић 2002: Добрица Ћосић. *Пишчеви записи (1981–1991)*. Београд: Филип Вишњић.
Ћосић 2004: Добрица Ћосић. *Косово*. Београд: Новости.

Stefan ANĐELKOVIĆ

KOSOVO AND METOHIJA IN THE POLITICAL THOUGHT OF SERBIAN INTELLECTUALS AT THE END OF THE 20TH CENTURY

Summary

This paper analyzes the place and significance of Kosovo and Metohija in the political thought of Serbian intellectuals at the end of the 20th century. Under the conditions of political crisis and institutional changes in the Socialist Federal Republic of Yugoslavia, the Kosovo question became one of the central topics of public and intellectual discourse. Starting from the question of how Serbian intellectuals contributed to the articulation of the Kosovo issue in the public sphere, the paper examines the views and public appearances of figures such as Dobrica Ćosić, Mihailo Marković, and Antonije Isaković. Special attention is given to their role in shaping political and cultural narratives surrounding Kosovo and Metohija. The paper demonstrates that intellectual elites played a significant role in shaping public discourse and the political articulation of the Kosovo issue, influencing its positioning as one of the key national and political problems at the end of the 20th century.

Keywords: Kosovo and Metohija, Serbian intellectuals, political thought, public discourse, national question.

УДК 37.011.3(497.115)
341.231.14-057.87(497.115)

Оригинални научни рад

*Невена Б. НЕШИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

*Виолета С. ЂОРЂЕВИЋ ДАНИЛОВИЋ***
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

НАЈБОЉИ ИНТЕРЕС ДЕТЕТА У ОБРАЗОВНОМ КОНТЕКСТУ ДРУШТВЕНЕ НЕСТАБИЛНОСТИ: СЛУЧАЈ СЕВЕРА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ***

Апстракт: Принцип најбољег интереса детета један је од темељних принципа заштите права детета, али је његова примена у условима друштвене нестабилности недовољно истражена. Иако овај принцип представља универзални нормативни принцип, његова примена условљена је конкретним друштвеним, политичким и институционалним контекстом. Циљ рада је да се испита како наставници и стручни сарадници на северу Косова и Метохије (КиМ) разумеју и описују остваривање овог принципа. Истраживање је спроведено квалитативним приступом кроз реализацију четири фокус групе са 23 наставника и стручних сарадника из основних и средњих школа у северном делу КиМ. Подаци су анализирани применом рефлексивне тематске анализе. Налази истраживања указују да, из перспективе наставника и стручних сарадника, безбедност и заштита у условима друштвене нестабилности добијају практични приоритет у односу на друге димензије најбољег интереса детета. Безбедност се при томе показује као предуслов за остваривање развојне, образовне, партиципативне, идентитетске и породично-социјалне димензије, док поступци усмерени ка заштити могу истовремено ограничити самосталност, учешће и слободно испољавање идентитета детета. У условима институционалне подељености, учесници школу описују као значајан простор заштите и подршке.

Кључне речи: најбољи интерес детета, Косово и Метохија, школа, наставници, безбедност.

---

* ORCID 0009-0008-7163-8358, nevena.nesic@iskp.ac.rs
** ORCID 0000-0002-7122-0567, violeta.djordjevic.96@gmail.com
*** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеном са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број 451-03-33/2026-03 од 29. 1. 2026. године.

УВОД

Иако је најбољи интерес детета принцип препознат у бројним међународним документима, националним законодавствима и јавним политикама као једно од основних начела заштите права детета, изазови у његовој примени могу се јавити и у уобичајеним друштвеним околностима, док посебну сложеност добијају у условима друштвене нестабилности. Утемељен у члану 3. став 1. Конвенције Уједињених нација о правима детета, овај принцип представља једно од кључних начела система заштите права детета и захтева да у свим одлукама и поступцима који се односе на децу приоритетно буду узети у обзир њихова права, добробит и развој. Међутим, у нестабилним друштвеним срединама деца могу бити изложена различитим облицима ризика и ограничењима у остваривању својих права, што отвара питање начина на који се значење и примена овог принципа обликују у конкретним контекстима. У том смислу, школа постаје један од кључних простора за остваривање најбољег интереса детета, јер наставници и стручни сарадници имају значајну улогу у пружању подршке, заштити и стварању услова за развој деце.

Предмет овог рада је анализа најбољег интереса детета у условима друштвене нестабилности, са посебним освртом на образовни контекст и положај деце на северу Косова и Метохије (КиМ). Циљ рада је да се, на основу нормативног оквира Конвенције о правима детета и анализе перспектива наставника и стручних сарадника, испита начин разумевања и примене овог принципа у образовним установама.

Истраживање је реализовано применом квалитативног приступа, кроз четири фокус групе са 23 наставника и стручна сарадника из основних и средњих школа у северном делу КиМ. Подаци су анализирани применом рефлексивне тематске анализе.

Научни допринос рада огледа се у продубљивању разумевања најбољег интереса детета као динамичног и контекстуално условљеног концепта, посебно у условима друштвене нестабилности. Друштвени допринос рада огледа се у указивању на значај обезбеђивања услова за остваривање права детета, приступ образовању и подршку деци која одрастају у осетљивим друштвеним срединама.

ПОЈМОВНО-ТЕОРИЈСКИ ОКВИР

Иако се у јавном дискурсу и документима јавних политика често истичу поруке попут „дете на првом месту“, „најбољи интерес детета“, „свака одлука у корист детета“ или „деца су наш највећи приоритет“, сам концепт најбољег интереса детета далеко је сложенији од ових формулација. Због тога је неопходно јасно одредити његово појмовно значење, као и начин на који се овај принцип тумачи и примењује у различитим областима друштвеног живота и системима заштите деце.

Најбољи интерес детета представља једно од основних начела савременог система права детета и подразумева да интересима детета мора бити посвећена првенствена пажња у свим поступцима и одлукама које га се непосредно или посредно тичу (United Nations 1989). У области породичног права, овај принцип представља основно начело одлучивања о питањима која се односе на дете и подразумева процену конкретних околности појединачног случаја (*in concreto*), са циљем обезбеђивања добробити детета, уз истовремено уважавање права других чланова породице и права на породични живот (Пољавић, Влашковић 2021).

Принцип најбољег интереса детета представља једну од кључних компоненти савремене социјалне и правне заштите, усмерене на обезбеђивање права, добробити и адекватне подршке детету у складу са његовим индивидуалним потребама (Đorđević, Brkić 2024). Поред правног аспекта, у анализи овог принципа могу се издвојити и квалитативна и квантитативна димензија (Влашковић 2025). Квалитативни аспект односи се на садржај најбољег интереса детета и критеријуме који се узимају у обзир приликом његове процене, док се квантитативни аспект односи на обим и области у којима се овај принцип примењује.

У складу са чланом 3. став 1. Конвенције Уједињених нација о правима детета, најбољи интерес детета мора бити од првенственог значаја у свим поступцима који се односе на децу, било да их спроводе јавне или приватне установе социјалног старања, судови, административни органи или законодавна тела (укључујући и образовне установе). Дакле, принцип најбољег интереса детета потребно је разумети не само као захтев да интереси детета имају првенствени значај у процесима одлучивања, већ и као обавезу држава и институција да обезбеде услове за његову реализацију. У том смислу, члан 3. став 2. Конвенције о правима детета наглашава обавезу држава да детету обезбеде заштиту и бригу неопходну за његову добробит, док став 3. истог члана указује на потребу да установе, службе и органи одговорни за бригу о деци испуњавају одговарајуће стандарде у погледу безбедности, здравља и стручности особља.

При томе је важно разликовати правну природу принципа најбољег интереса детета од елемената који се узимају у обзир приликом његовог утврђивања. Комитет Уједињених нација за права детета у Општем коментару бр. 14 (2013) је разрадио значење овог принципа указујући да најбољи интерес детета има троструку природу: представља материјално право детета да његов интерес буде првенствено размотрен, основно правно начело тумачења одредби које се односе на децу и процесно правило које захтева процену могућих последица одлука на положај детета. Уједно, Комитет указује да најбољи интерес детета није апстрактан концепт, већ захтева процену конкретних околности и различитих елемената значајних за добробит детета. Међу тим елементима издвајају се идентитет детета, породично и социјално окружење, очување породичних односа, заштита и безбедност, развој, право детета да буде саслушано, као и степен његове рањивости.

Дакле, правна природа се односи на нормативну функцију овог принципа, док елементи представљају садржинске аспекте који се разматрају приликом процене најбољег интереса детета у конкретним околностима. Ово разликовање омогућава прецизније повезивање нормативног одређења најбољег интереса детета са начином на који се он разуме и примењује у конкретном образовном контексту. За потребе овог истраживања, елементи најбољег интереса детета идентификовани у Општем коментару бр. 14 посматрани су кроз шест међусобно повезаних димензија: безбедност и заштита, развој, образовање, партиципација, идентитет и породично-социјални односи.

Дакле, иако је принцип најбољег интереса детета нормативно утемељен као универзално начело права детета, његова примена подразумева процес тумачења, процене и доношења одлука, јер значење „интереса детета" није унапред дефинисано за све ситуације, већ зависи од индивидуалних карактеристика детета и околности у којима се одлуке доносе. У том смислу, најбољи интерес детета не представља статичну категорију, већ динамичан концепт чија се интерпретација и практична примена обликују у односу на историјске, културне, политичке и институционалне контексте (Vandenhole, Türkelli 2020).

Посебан значај оваквог приступа долази до изражаја у условима друштвене нестабилности, где се генерално разумевање добробити детета може проширити питањима безбедности, заштите од ризика и очувања основних услова за развој. У овом раду друштвена нестабилност разуме се као контекст обележен политичком и институционалном неизвесношћу, повећаним безбедносним ризицима и променљивим друштвеним околностима које утичу на свакодневни живот и остваривање права детета, у складу са схватањем савременог „друштва ризика" (Beck 1992) и концептом неизвесности као обележја модерног друштва (Giddens 1990). У таквим околностима процена најбољег интереса детета не подразумева само обезбеђивање непосредне заштите, већ и стварање услова који омогућавају детету учешће, развој способности и остваривање права (Lansdown 2011). Другим речима, нестабилни друштвени услови не мењају сам нормативни значај принципа најбољег интереса детета, већ утичу на начин његовог тумачења и приоритете који се у одређеном контексту постављају.

Принцип најбољег интереса детета има посебан значај у образовном систему, јер све одлуке које се односе на организацију наставног процеса, подршку ученицима и њихово укључивање у образовање морају бити усмерене на остваривање права детета, његов развој и добробит (Howe, Covell 2013; Committee on the Rights of the Child 2013). Право на образовање представља један од основних елемената остваривања најбољег интереса детета, јер образовање не омогућава само стицање знања и вештина, већ доприноси развоју личности, способности и активном учешћу детета у друштву (Нешић 2025).

Школа, као институција социјализације, има значајну улогу у обликовању вредности, ставова и односа према другим људима, што је посебно важно у срединама које карактерише етничка, културна и верска

разноликост (Нешић, Марковић 2024). Истовремено, остваривање права детета у образовном контексту подразумева обезбеђивање инклузивног и подржавајућег окружења у којем су заштићени безбедност, достојанство и равноправно учешће сваког детета. У условима друштвене нестабилности, значај ових услова додатно се наглашава, јер школа, поред своје образовне и социјализујуће функције, може представљати важан простор сигурности, континуитета и подршке детету (Нешић, Мијатовић 2026). Истраживања показују да и у редовним околностима постоји одређена неусаглашеност у разумевању и примени принципа најбољег интереса детета од стране различитих институција и професионалаца. Ове разлике могу бити последица недостатка јасних критеријума за процену најбољег интереса, различитих професионалних приступа, као и сложености ситуација у којима се доносе одлуке које се односе на дете (Đorđević, Hrnčić 2023).

Сходно томе, иако је принцип најбољег интереса детета признат као једно од темељних начела права детета, његова практична примена није увек једноставна. У различитим областима могу се јавити бројни изазови и супротстављени интереси који утичу на начин његовог остваривања. У условима друштвене нестабилности долази до додатног усложњавања овог процеса, јер питања безбедности и заштите могу постати доминантна у односу на друге аспекте добробити детета. Међутим, без обзира на степен угрожености одређеног подручја, деца из маргинализованих и осетљивих заједница не смеју бити лишена образовних могућности. Неопходно је обезбедити једнак приступ образовању, ресурсима и различитим облицима подршке како би сва деца могла да остваре своја права и развију своје потенцијале (Vetrivel 2011; Lansdown 2011). Због тога се у бројним критичним друштвеним контекстима спроводе политике усмерене на смањење образовних неједнакости, као што су финансијска подршка деци и породицама, програми инклузивног образовања, додатна педагошка подршка и мере усмерене на спречавање напуштања школовања. Ове мере представљају практичне механизме кроз које се принцип најбољег интереса детета преводи из нормативног оквира у конкретне политике и програме подршке деци (UNICEF 2019).

Зато је важно посматрати најбољи интерес детета у друштвено нестабилним срединама не као апстрактан принцип, већ као захтев да се обезбеде услови за развој потенцијала, равноправно учешће и остваривање права сваког детета, при чему право на образовање представља један од његових суштинских елемената.

МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА

Полазећи од наведеног теоријског оквира и специфичности друштвеног и институционалног контекста северног дела Косова и Метохије, у раду се поставља следеће главно истраживачко питање: Како наставници и стручни сарадници у основним и средњим школама на северу Косова и Метохије разумеју и описују остваривање најбољег интереса детета

у условима друштвене нестабилности? У складу са основним истраживачким питањем, посебна пажња усмерена је на то како учесници описују услове одрастања деце, које факторе препознају као ризике и факторе заштите, како разумеју значај безбедности, развоја, образовања, партиципације и идентитета у остваривању најбољег интереса детета, као и на који начин описују улогу школе, породице и других институција у пружању подршке и заштите деци. Овако постављено истраживачко питање омогућава да се најбољи интерес детета сагледа не само као нормативни принцип, већ и као концепт чије се практично значење и остваривање обликују у конкретним друштвеним и институционалним условима.

У складу са тим, спроведено је квалитативно истраживање са циљем да се испита како наставници и стручни сарадници у школама на северу КиМ разумеју и описују остваривање најбољег интереса детета у условима друштвене нестабилности. Подаци су прикупљени методом фокус групе.

У истраживању су учествовала 23 наставника, професора и стручних сарадника запослена у основним и средњим школама на северу КиМ[1] који наставу реализују на српском језику. Од 23 учесника, 16 је било женског, док је седам било мушког пола. Њихов радни стаж се кретао од једне до 30 година. Фокус групе су спроведене у мају 2026. године. Примењен је намерни узорак, имајући у виду да су у истраживање укључени они учесници који захваљујући свом професионалном искуству и непосредном раду са децом могу дати релевантне увиде у остваривање најбољег интереса детета у условима друштвене нестабилности. Настојали смо да приликом избора учесника буду заступљени различити профили те су овим истраживањем укључени и наставници, професори и стручни сарадници (психолози и педагози), како бисмо обухватили различите перспективе подршке и заштите деце.

Подаци су прикупљани кроз четири фокус групе које су трајале између 60 и 90 минута. Разговори су вођени на основу унапред припремљеног полуструктурисаног водича који је развијен у складу са циљевима истраживања и нормативним оквиром Конвенције о правима детета (United Nations 1989) и Општим коментаром бр. 14 (Committee on the Rights of the Child 2013). Тематске целине обухваћене претходно наведеним водичем односиле су се на положај деце у заједници, изазове са којима се деца суочавају из перспективе наставника, разумевање и процену најбољег интереса детета, препознавање фактора ризика и заштите, улогу школе у пружању подршке деци, сарадњу са породицом, сарадњу са стручним службама школе и институцијама социјалне заштите, као и професионалне изазове са којима се наставници и стручни сарадници суочавају у школи.

Разговори су аудио-снимани уз претходно прибављену усмену сагласност учесника, након чега су дословно транскрибовани ради даље анализе.

1 Ради заштите анонимности учесника и образовних установа укључених у истраживање, у раду нису наведени подаци који би могли омогућити идентификацију школа у којима је истраживање спроведено.

АНАЛИЗА ПОДАТАКА

Подаци су анализирани применом рефлексивне тематске анализе (Reflexive Thematic Analysis – RTA) према смерницама Браун и Кларк (Braun, Clarke 2006; Braun, Clarke 2021). Анализа је обухватала упознавање са подацима, иницијално кодирање, развијање и преиспитивање тема, њихово дефинисање и интерпретацију. Теме нису третиране као унапред задате категорије, већ као обрасци значења које су истраживачице развијале кроз систематичан и интерпретативан рад са подацима. Након њиховог развијања, теме су разматране у односу на шест претходно издвојених димензија најбољег интереса детета.

Током процеса анализе вођене су истраживачке белешке и радна листа кодова са њиховим описима. Листа кодова је током анализе више пута допуњавана и мењана, тако што су се кодови прилагођавали након поновног читања материјала и продубљивања разумевања података. Развој тема заснивао се на препознавању образаца заједничког значења организованих око централне идеје релевантне за истраживачко питање, а не искључиво на учесталости појединачних исказа. Истраживачице су уочиле почетну уздржаност учесника у једној фокус групи. Имајући у виду осетљивост теме и специфичне изазове карактеристичне за простор КиМ, могуће је да су ове околности утицале на почетну уздржаност учесника. Ово запажање је узето у обзир приликом интерпретације налаза истраживања.

ЕТИЧКИ АСПЕКТИ ИСТРАЖИВАЊА

Пре почетка истраживања свим учесницима представљени су циљ и сврха истраживања, као и могућност одустанка од учешћа без икаквих последица. Учешће је било добровољно, уз претходну усмену сагласност.

Ради заштите приватности сви транскрипти су анонимизовани, а у раду нису наведени подаци који би могли омогућити идентификацију учесника, школа или конкретних случајева деце. У резултатима истраживања цитати су означени ознакама фокус група, пола и јединственог броја учесника (нпр. ФГ1Ж02 или ФГ1М01). Приступ аудио-записима и транскриптима су имале само истраживачице.

РЕЗУЛТАТИ

Анализом података развијене су четири међусобно повезане теме које представљају доминантне обрасце значења у начину на који учесници разумеју и описују остваривање најбољег интереса детета у условима друштвене нестабилности. Теме су идентификоване кроз анализу исказа и обухватају: 1) детињство у условима друштвене нестабилности; 2) безбедност као предуслов најбољег интереса детета; 3) проширена улога наставног особља;

4) институционална подељеност и најбољи интерес детета. У наставку су теме представљене кроз анализу репрезентативних исказа учесника и њихову интерпретацију у односу на истраживачко питање.

ДЕТИЊСТВО У УСЛОВИМА ДРУШТВЕНЕ НЕСТАБИЛНОСТИ

Рефлексивна тематска анализа исказа учесника показује да наставници и стручни сарадници услове одрастања деце из српске заједнице на КиМ описују као обележене друштвеном нестабилношћу, коју повезују са ограничењима у погледу развоја и остваривања основних права деце. Централни мотив у исказима учесника је *слобода* чији недостатак, посебно у делу слободе кретања, изражавања и коришћења јавног простора, они препознају као значајно обележје одрастања деце на овом простору.

Наставно особље и стручни сарадници описују средину у којој деца одрастају као окружење у којем се осећај слободе и сигурности, према њиховој процени, не подразумева, већ се процењује кроз потенцијалне ризике којима могу бити изложена. Како наводи једна испитаница:

> Што се тиче деце на КиМ, највећи изазов је што немају слободу... Они немају право чак ни на своју националност. […] Чим виде да су деца српске националности... они могу да буду пребијени, ухапшени или да доживе неку врсту непријатности (ФГ2Ж13).

Слично томе, друга учесница истиче да деца одрастају уз стални осећај страха и забринутости: „Оно што им највише фали јесте слобода. […] Овде су деца углавном забринута, престрављена пуна страха" (ФГ2Ж11).

Из исказа наставника произлази да они не говоре само о појединачним догађајима, већ дуготрајну друштвену нестабилност препознају као контекст који, према њиховој процени, значајно обликује услове живота деце на КиМ. Према исказима учесника, несигурност и ограничена слобода коју они препознају у свакодневном животу деце не представљају привремено стање, већ трајну околност која, према њиховом искуству, утиче на начин на који деца остварују социјалне односе са вршњацима и обављају свакодневне активности. Један испитаник у контексту трајања осећаја несигурности и слободе наводи: „Ово није трпљење од 2–3 месеца, него од 30 година. И то је константно неко трпљење и склањање" (ФГ4М04).

Ограничења која је један од учесника означио као „трпљење и склањање" наставници повезују и са ограниченом самосталношћу деце у погледу њиховог кретања и игре. Наставници који су говорили и из своје улоге родитеља наводе да постоји стална потреба за надзором и проценом ризика, што, према њиховој процени, ограничава могућности за самосталност, спонтаност и осећај безбрижности у одрастању деце: „Ја имам исто мало дете, па га ни до продавнице не пуштам самог" (ФГ1М05).

> Родитељи седе док се деца играју. […] Можда би они да причају нешто другачије, да се играју по свом, а опет су под контролом. […] Њихово детињство је под контролом. Нема оне дечије безбрижности, спонтаности, тога нема. То је све донекле контролисано и координисано (ФГ2М12).

Поред ограничене слободе кретања, учесници истраживања указују и на недостатак културних, спортских и социјалних садржаја. Овај недостатак не виде само као инфраструктурни проблем, већ као фактор који утиче на укупан квалитет детињства. Према виђењу учесника, недостатак таквих садржаја сужава разноврсност искустава доступних деци у срединама обухваћеним истраживањем: „Недостаје музеј, недостаје биоскоп, позориште. […] Све то опет стаје у једну реч – *слобода*" (ФГ3М15).

С обзиром на овакве недостатке, поједини наставници указују да школе представљају једно од ретких места у заједници у којима се одржавају културне активности и садржаји намењени деци. Иако су такве активности ограничене, оне и даље привлаче интересовање ученика и представљају важан простор за очување културних вредности.

Ипак, искуства учесника нису у потпуности хомогена. Поједини наставници сматрају да се деца у школском окружењу не разликују значајно од својих вршњака у другим деловима Србије. Истовремено наглашавају да школа настоји да обезбеди квалитетне услове за образовање и да, упркос ограничењима, одржава квалитет и континуитет наставног процеса:

„[…] ништа ту специјално не видим, неку велику разлику међу децом. Осим тога што су деца овде мирнија" (ФГ1Ж07).

„Доступно им је све. Имају рачунаре, имају те смарт учионице. […] Има јако талентоване деце. […] Све имају, од уџбеника до награда" (ФГ1М08).

Учесници посебно истичу потребу да школске активности и успеси ученика на различитим школским такмичењима буду видљивији у јавности и медијима, како би се препознао њихов значај за заједницу.

БЕЗБЕДНОСТ КАО ПРЕДУСЛОВ НАЈБОЉЕГ ИНТЕРЕСА ДЕТЕТА

Анализа исказа учесника показује да се најбољи интерес детета у условима друштвене нестабилности првенствено разуме кроз обезбеђивање физичке и психичке сигурности деци. У исказима учесника могућност избијања инцидената појављује се као стално присутна, због чега је процена најбољег интереса усмерена на спречавање ризика и заштиту деце од потенцијалних последица. Учесници истраживања описују да, према њиховој процени, деца одрастају уз потребу да непрекидно воде рачуна о свом понашању, кретању, окупљању и испољавању националног идентитета. Поступци који би у другим срединама могли бити схваћени као уобичајени облици понашања карактеристични за младе, попут ношења навијачких

мајица, у датом контексту могу бити извор непријатности и угрожавања. Један од учесника навео је пример младића кога је отац убеђивао да пре изласка из куће скине мајицу са националним обележјима: „Да су га, рецимо, зауставили због те мајице, сви бисмо знали да би могао да има непријатности. И зато га саветујемо да је не носи" (ФГ1М01).

Овај пример показује да учесник заштиту детета разуме кроз превентивно ограничавање понашања које би могло бити протумачено као изазивајуће или неодговарајуће. Безбедносна ограничења посебно су уочљива у начину на који учесници говоре о кретању и окупљању деце. Учесници наводе да родитељи надзиру њихову игру, наставници прате ученике током јавних манифестација, а школске активности организују се уз сталну процену простора којим се деца могу кретати. Уместо постепеног осамостаљивања, које учесници повезују са периодом одрастања, они описују потребу за продуженим надзором одраслих: „Увек мора да постоји једно око које ће да их прати, један родитељ. Родитељи седе док се деца играју" (ФГ2М14).

У овим исказима надзор се не представља као последица претеране родитељске контроле, већ као стратегија заштите у окружењу које се доживљава као непредвидиво. Посебно значајан налаз односи се на начин на који учесници доживљавају полицију и друге безбедносне структуре. Институције које би требало да представљају извор заштите у њиховим исказима често су повезане са неповерењем, неизвесношћу и страхом. Ово ствара тешкоће и у васпитном раду са децом, јер одрасли нису сигурни да ли могу да их уче да се у случају опасности обрате полицијском службенику:

> Како ми да учимо дете да, ако му се нешто деси, може да се обрати полицајцу кога види на улици, кад не знамо како ће тај полицајац да реагује? [...] Полиција није синоним за безбедност (ФГ2Ж16).

Овај исказ указује на нарушавање једног од основних механизама институционалне заштите деце. Учесници су наводили и конкретне случајеве заустављања, претресања и привођења младих, као и интервенција које су, према њиховом доживљају, биле несразмерне понашању детета. Један од примера односио се на малолетног ученика који је током игре лоптом оштетио ветробранско стакло на паркираном аутомобилу. Према исказу учесника, долазак два полицијска возила и опкољавање детета изазвали су интензиван страх:

> Количина страха, кад је то дете опкољено од стране полицајаца, који су синоним за сигурност, он је ту претрпео енормну количину стреса. И том детету то ништа не може да надокнади, нити да избрише (ФГ2М12).

Овде се безбедност не односи само на одсуство непосредне физичке повреде. Учесници наглашавају и психолошке последице излагања детета ситуацијама у којима се осећа беспомоћно, опкољено или изложено

поступању чији исход не може да предвиди. Учесници су описивали обуставе наставе, закључавање школских објеката, задржавање ученика до доласка родитеља, као и потребу да наставници истовремено воде рачуна о ученицима у школи и о сопственој деци која се налазе у другим установама. Сирене, прекиди телефонског сигнала и немогућност комуникације са родитељима додатно отежавају процену ситуације и организовање безбедног преузимања ученика. Један учесник је описао поступање школе током таквих догађаја: „Кад се чује сирена, аутоматски се обуставља настава. […] Ми на врата: Где ћеш? Улази унутра. Чекамо да родитељ дође" (ФГ2М14).

У ситуацијама које учесници описују, школа привремено престаје да буде искључиво простор образовања и постаје место непосредне заштите. Наставници преузимају одговорност за физичку сигурност ученика и доносе одлуке у околностима у којима су информације ограничене, комуникација отежана, а институционална упутства недовољно јасна. Сличне праксе учесници описују и приликом школских прослава, матурских шетњи и других јавних окупљања ученика. Учесници су описивали да наставници током матурских дефилеа ходају поред ученика и физички се постављају између њих и простора који процењују као ризичан. Једна наставница је такву праксу описала речима:

> Ми као наставници идемо поред њих кад је тај дефиле. […] Направимо буквално зид заштите, ми наставници, да би деца била безбедна. Али чак ни ми не можемо да им гарантујемо да можемо да их заштитимо (ФГ2Ж13).

Наведени исказ показује истовремено снажну заштитну посвећеност наставника и свест о границама њихове моћи. Они настоје да својим присуством умање ризик и деци омогуће учешће у активностима значајним за њихов социјални и емоционални развој, али не могу у потпуности да отклоне опасност нити да гарантују исход.

ПРОШИРЕНА УЛОГА НАСТАВНОГ ОСОБЉА

Искази учесника показују да се улога наставника и стручних сарадника не ограничава на реализацију наставе и праћење образовних постигнућа ученика. Учесници су говорили о пружању емоционалне и материјалне подршке деци, посредовању у вршњачким и породичним проблемима, сарадњи са родитељима, прилагођавању наставе индивидуалним потребама ученика и непосредној бризи о њиховој безбедности. Ове активности описивали су као саставни део свакодневног рада у школи. Више учесника навело је да ученици наставницима поверавају различите личне, породичне и вршњачке проблеме. Због тога су наставници своју улогу описивали као вишеструку:

„Ја често кажем да смо им овде и родитељи и другари и психолози и наставници. Покушавамо да се прилагодимо њима, а не они нама" (ФГ1Ж02).

„Ми смо сви социјални радници. Сви. […] И психотерапеути смо, и математичари, и све, све, све" (ФГ2Ж13).

Учесници су истицали да настоје да изграде однос поверења са ученицима и да им омогуће да се обрате некоме у школи када имају проблем. Једна стручна сарадница је навела: „Решавам, мислим, од љубавних проблема до свих осталих. Али волим да знају да имају некога са ким могу да попричају" (ФГ2Ж13).

Наставници су говорили и о реаговању у случајевима вршњачког неприхватања и исмевања. Учесница је описала да су наставници разговарали са целим одељењем, али и појединачно са ученицима, како би се ситуација смирила: „Морамо да прихватимо да су сви различити. Неко живи овако, неко онако. Важно је да се међусобно прихвате" (ФГ1Ж04).

Значајан део исказа односио се на подршку ученицима за које су учесници процењивали да живе у неповољним породичним и материјалним условима. Учесници су описивали прикупљање новца, куповину одеће и доручка, обезбеђивање средстава за екскурзије, помоћ у учењу и укључивање ученика у школске активности. Једна учесница је описала случај ученика који је живео само са мајком и код кога су наставници приметили занемаривање: „Скупили смо новац, купили му одећу и дали средства за екскурзију. […] Колегиница му је више пута куповала доручак и помагала на различите начине" (ФГ1Ж05).

Учесници су посебно наглашавали настојање да ученици са проблемима у понашању или породичном функционисању не буду искључени из школе. У једном случају, иако ученик није редовно присуствовао свим часовима и договори са породицом нису дуго трајали, школа је наставила да га укључује у различите активности: „Гледамо да то дете не препустимо улици. Не желимо да га искључимо из установе и онда га оставимо без подршке" (ФГ1Ж03).

Сарадња са родитељима описана је као један од најважнијих услова за благовремено препознавање и решавање проблема. Учесници су наводили да се веће ангажовање родитеља позитивно одражава на понашање и школске обавезе ученика. Учесници су, међутим, указивали и на ситуације у којима родитељи не препознају или не прихватају да код детета постоји проблем. Поред породице и родитеља, учесници су помињали и улогу шире родбинске и суседске мреже. Према њиховим исказима, у појединим случајевима у решавање проблема укључују се бабе, деде, тетке, стричеви, ујне и комшије. Оваква блискост је углавном описивана као предност, иако су поједини учесници указивали да личне и родбинске везе понекад могу отежати поступање институција.

Проширена улога наставника огледа се и у прилагођавању наставе различитим образовним потребама ученика. Учесници су говорили о индивидуализацији наставе, раду по индивидуалним образовним плановима и сарадњи са стручним службама и интерресорном комисијом. Наставници су наглашавали да исти садржаји и начин рада нису одговарајући за све.

Једна наставница описала је своје прво искуство у раду са ученицом по индивидуалном образовном плану. Након почетних тешкоћа и упознавања са њеним потребама, наставница је почела да користи визуелне материјале, слике и активности лепљења и бојења: „Нашли смо неки добар модел како би часови били занимљиви. […] Видимо да тако стиче нека нова знања" (ФГ2Ж16).

Учесници су говорили и о психолошкој подршци, наводећи да је тражење ове врсте помоћи у појединим породицама и даље праћено осећајем стида. То су посебно повезивали са малом средином, страхом од реакција околине и ранијим искуствима са стручњацима. Због тога наставници и стручни сарадници понекад представљају прве особе којима се ученик или родитељ обраћају. Стручни сарадници су описивали и ситуације у којима се од њих тражи да достављају процене и мишљења другим институцијама, иако су сматрали да се део захтева односи на понашање ученика ван школе и превазилази њихове професионалне надлежности. Једна учесница је то описала речима: „Не знам шта сам, да ли сам педагог, да ли сам тужилац, да ли сам полицајац, шта сам" (ФГ4Ж20).

ПОДЕЉЕНОСТ ИНСТИТУЦИЈА И НАЈБОЉИ ИНТЕРЕС ДЕТЕТА

Учесници су као један од најзначајнијих изазова у заштити деце издвојили сарадњу школе са Центром за социјални рад (ЦСР) и полицијом. Њихови искази указују на нејасне надлежности, просторну удаљеност појединих служби, отежану комуникацију и истовремено функционисање институција у различитим системима. Искуства учесника нису била у потпуности уједначена: док су поједини описивали дуготрајан изостанак одговора и подршке, други су наводили примере у којима су надлежне службе биле укључене и предузимале мере из своје надлежности. Стручни сарадници су најчешће истицали недостатак непосредне и редовне сарадње са ЦСР: „Нама као педагошко-психолошкој служби овде највише недостаје сарадња са Центром за социјални рад" (ФГ3Ж19).

Учесници су наводили да су поједине службе измештене из места у којима су раније функционисале, због чега су њихова доступност и излазак на терен додатно отежани. Једна учесница је описала случај у којем је школи била потребна подршка у решавању проблема ученика, али на упућени допис није добила одговор: „Послала сам им допис да ми помогну детету. Седам месеци ја нисам добила ниједно слово од њих" (ФГ4Ж22).

Према њеном исказу, школа није добила ни информацију о томе да ли ЦСР има надлежност, могућност или дозволу да поступа у конкретном случају. Недостатак повратне информације оставио је стручну службу без јасних смерница о даљем поступању. Више учесника је говорило о последицама измештања институција и ограниченим могућностима рада на терену. Постављали су питање на који начин ЦСР може да изврши процену

породичних услова и положаја детета уколико његови стручни радници нису у могућности да непосредно посете породицу. Учесници су посебно наглашавали да школе функционишу у образовном систему Републике Србије, док су полиција и део служби социјалне заштите доступних у месту организовани у оквиру такозваног косовског система. Ову ситуацију један учесник је описао речима:

> Ови наставници раде у једном систему, а заправо живе у потпуно другом систему. Одговарате пред једним законима, а свакодневни живот функционише по другим правилима. Ученици школу похађају по једном систему, а чим изађу из школског дворишта, живе у другом (ФГ1М08).

Због постојања различитих система учесници су наводили да нису увек сигурни којој институцији треба да се обрате. Као дилеме наводили су избор између ЦСР који функционишу у различитим системима, питање надлежности полиције и нејасноће око процедура које школа треба да примени: „Не знате коме да се обратите. Да ли српском центру или косовском центру? Која ће полиција реаговати? Постоји велика конфузија око тога" (ФГ2Ж13).

Према исказима учесника, таква нејасноћа понекад доводи до тога да школа и породица настоје да проблем најпре реше самостално. Углавном се прво организују разговори са учеником и родитељима, укључују се одељењски старешина, психолог и педагог, док се ЦСР контактира када је проблем процењен као озбиљан или када претходне мере нису дале резултате. У једној фокус групи учесник је укључивање Центра описао као „крајњу меру", што показује да се школи и њеној стручној служби често даје предност у почетном решавању проблема. Други учесници су, међутим, навели да су у појединим случајевима постојали контакти са Центром и договори о начинима пружања помоћи детету и породици.

Институционална подељеност одражавала се и на свакодневно административно функционисање школа. Учесници су наводили да се школски обрасци, уверења, дипломе, књиге, пошта и други материјали често достављају преко запослених који живе или путују из централне Србије. На исти начин су понекад преношени лекови, новац и друге потребне ствари:

> Обрасци за уверења и дипломе стижу код колегинице која живи у […] Ми се смејемо кад видимо да има мало већу торбу. Кад дође на посао, знамо — или је неком донела лекове или неке папире (ФГ2М14).

Оваква пракса описана је као уобичајен начин превазилажења проблема у доступности услуга и материјала. Учесници су наводили да се свакодневни рад често ослања на личну иницијативу, неформалну помоћ колега и приватне контакте. Упркос наведеним тешкоћама, учесници нису сва искуства са институцијама описивали негативно. У појединим случајевима ЦСР је предузимао мере, родитељи су прихватали сарадњу, а проблеми су

решавани у оквиру школе без потребе за укључивањем других служби. Разлике у исказима показују да сарадња зависи од конкретног случаја, места, доступности стручњака и спремности породице да учествује у поступку.

ДИСКУСИЈА

Налази овог истраживања упућују на то да наставници и стручни сарадници остваривање принципа најбољег интереса детета у условима друштвене нестабилности повезују са безбедносним, институционалним и политичким контекстом у ком деца одрастају. Из њихове перспективе, остваривање овог принципа на КиМ повезано је са обезбеђивањем физичке и психичке сигурности деци, очувањем континуитета у образовању и доступношћу подршке у породици, школи и заједници. Најбољи интерес детета тако добија практично значење кроз свакодневне поступке усмерене на обезбеђивање безбедности, континуитета образовања и подршке развоја детета. Дакле, налази показују да безбедносна димензија најбољег интереса детета добија практични приоритет у односу на друге димензије. Такав приоритет не подразумева промену нормативног садржаја принципа најбољег интереса детета, већ промену услова и практичне хијерархије у којој се његови различити елементи остварују. То не значи да развојне, образовне и партиципативне димензије губе свој значај, већ да се, из перспективе учесника, безбедност у условима дуготрајне несигурности појављује као њихов предуслов. Према њиховим проценама, могућност детета да се образује, буде самостално, искаже своје мишљење и користи јавни простор зависи од тога да ли се оно осећа безбедно у свом окружењу. На тај начин, различите димензије најбољег интереса детета не делују изоловано, већ су међусобно повезане: ограничења у области безбедности могу истовремено ограничити образовне могућности, партиципацију, развој самосталности, слободно испољавање идентитета и односе детета са породицом и заједницом. Слично томе, Ландгрен (Landgren 2005: 215) полази од претпоставке да се заштита детета не своди на реаговање у појединачним ситуацијама угрожености, већ да она зависи од ангажовања бројних актера на различитим нивоима укључујући државу, породицу, заједницу, медије и саму децу.

Анализа исказа учесника указује да наставници и стручни сарадници одрастање деце у срединама обухваћеним истраживањем описују као обележено специфичним ограничењима повезаним са дуготрајном друштвеном нестабилношћу. Ограничена слобода кретања, стални надзор одраслих, немогућност слободног изражавања (посебно у погледу националног идентитета) и недостатак културних и социјалних садржаја према исказима наставника и стручних сарадника обележавају одрастање деце на КиМ. Учесници наведена ограничења не повезују само са појединачним активностима, већ их описују као околности које шире обликују услове одрастања деце. Овакво тумачење у складу је са социјално-еколошким приступом Камингса и сарадника (Cummings et al. 2010), према којем се утицај политичких и међугрупних

сукоба на одрастање детета остварује кроз међусобно деловање ширег друштвеног контекста, породичних односа и индивидуалних процеса. Из те перспективе, услови одрастања не одређују се само карактеристикама породице, већ и могућностима које окружење пружа детету за кретање, дружење, изражавање и учешће у активностима доступним у заједници. Наведени налази истовремено указују на испреплетеност безбедносне, партиципативне, развојне и идентитетске димензије најбољег интереса детета, будући да ограничења кретања и јавног испољавања идентитета сужавају простор за самосталност, учешће и развој детета.

У исказима учесника безбедност се издваја као централни елемент тумачења најбољег интереса детета на КиМ и као предуслов за остваривање његове развојне димензије. Безбедност се при томе не разуме само као одсуство непосредне физичке опасности, већ и као могућност детета да предвиди потенцијалне ризике. У том контексту саветовање деце да ограниче кретање или испољавање националног идентитета може се разумети као стратегија избегавања потенцијалних ризика, која истовремено сужава њихову самосталност и осећај сигурности. Слично томе, ограничавање кретања деце од стране одраслих и недостатак безбедних простора за игру и кретање утврђени су на подручју Хеброна (Child Protection AoR 2019: 25, 28). Немогућност слободног исказивања националног идентитета, кроз промену одеће, уклањање видљивих националних симбола или избегавање одређених простора у којима су присутне друге етничке групе забележена је у Северној Ирској (McAlister et al. 2009: 92, 94). Овај налаз је посебно значајан за идентитетску димензију најбољег интереса детета, јер показује да услови нестабилности могу ограничити могућност детета да слободно испољава и развија свој идентитет, чак и када непосредна физичка угроженост није присутна. Посебно је значајан налаз да учесници полицију не препознају као институцију којој се деца могу обратити за помоћ и заштиту. У постконфликтним заједницама Северне Ирске деца нису имала поверење у полицију и сматрала су да полиција не решава њихове проблеме (McAlister et al. 2009: 74–77).

Резултати овог истраживања показују да наставници и стручни сарадници своју улогу у условима друштвене нестабилности не описују само као наставну и васпитну, већ и као усмерену ка заштити и пружању подршке деци. Према њиховим исказима, школа настоји да надомести недостатак других служби или адекватне подршке породици. Пример преношења уџбеника преко административног прелаза илуструје настојање запослених у школи да очувају континуитет образовања својих ученика. И у другим конфликтним и постконфликтним подручјима као што су Јордан и Јужни Судан, наставници развијају праксе како би школа била безбедан простор за децу, преузимајући ширу улогу од васпитно-образовне (Salem, Dryden-Peterson 2023; Ibreck et al. 2026). Ипак, проширена улога наставника отвара питање границе њихове стварне одговорности, будући да запослени у школама, посебно када је реч о деци која су на неки начин угрожена,

пружају и психосоцијалну помоћ (Münger, Markström 2019). У контексту овог истраживања, преузимање додатне одговорности наставника може се разумети као последица недовољне доступности других механизама подршке, али и посвећености наставника у раду са децом. У том смислу, школа се појављује као простор у којем се истовремено настоји очувати више димензија најбољег интереса детета: безбедност и заштита, континуитет образовања, развој, социјална укљученост и породично-социјални односи детета. Њена проширена улога посебно добија на значају тамо где су други облици институционалне и породично-социјалне подршке ограничени.

Учесници институционалну подељеност на КиМ описују кроз нејасне надлежности, истовремено функционисање установа у различитим системима и отежану комуникацију. Према њиховим исказима, школе раде према образовном систему Републике Србије, док су поједине службе доступне у оквиру такозваног косовског система. Истовремено, поједини учесници наводе да ЦСР који функционише по систему Републике Србије више није непосредно доступан на простору КиМ. Према њиховој процени, овакве околности отежавају поступање наставника и стручних сарадника у ситуацијама када је деци потребна додатна подршка система заштите. Овај налаз може се тумачити у оквиру концепта хибридног политичког поретка, који подразумева истовремено деловање различитих формалних и неформалних извора власти и оспорене надлежности (Stel, van der Borgh 2017). Такав оквир помаже да се разумеју тешкоће које учесници описују приликом упућивања деце и породица на одговарајуће службе. Институционална подељеност се тако не одражава само на доступност услуга, већ и на могућност истовременог остваривања различитих димензија најбољег интереса детета, посебно безбедности и заштите, образовања, развоја и породично-социјалне подршке. Из перспективе учесника, школа у таквим условима преузима део функција које би у стабилнијем институционалном окружењу биле распоређене између различитих система и служби.

ОГРАНИЧЕЊА ИСТРАЖИВАЊА

При тумачењу добијених налаза потребно је имати у виду да је истраживање спроведено на намерном узорку од 23 наставника, професора и стручних сарадника из школа на северу КиМ. Налази се зато не могу генерализовати на све запослене у образовању, школе или целокупно подручје КиМ. Поред тога, истраживањем је обухваћена искључиво перспектива запослених у школама, без непосредног учешћа деце, родитеља и представника релевантних институција, па није могуће поређење њихових искустава.

Групни контекст и безбедносна осетљивост теме могли су утицати на отвореност приликом разговора, те постоји ризик да су учесници давали друштвено пожељне одговоре или да је дошло до самоцензуре. Ради заштите поверљивости нису наведени називи школа, што ограничава поређење налаза

према установама. Коначно, рефлексивна тематска анализа подразумева активну улогу истраживачица, те теме представљају аналитичко тумачење, а не једино могуће представљање прикупљених података.

ЗАКЉУЧАК

Најбољи интерес детета у условима друштвене нестабилности представља сложен и контекстуално условљен принцип чија примена зависи од друштвених, институционалних и културних околности у којима се права и потребе детета остварују. У образовном контексту КиМ, налази истраживања показују да, из перспективе наставника и стручних сарадника, безбедност и заштита добијају практични приоритет у односу на друге димензије најбољег интереса детета – развој, образовање, партиципацију, идентитет и породично-социјалне односе. Овакав приоритет не означава промену нормативног садржаја принципа најбољег интереса детета, већ указује на то да услови дуготрајне друштвене нестабилности утичу на начин на који се његове различите димензије у пракси вреднују и остварују.

Истовремено, приоритизација безбедности отвара тензију између заштитне функције и других права и потреба детета. Према исказима учесника, осећај несигурности и ограничена слобода кретања утичу на могућност детета да развија своје потенцијале, учествује у заједници и слободно испољава свој идентитет. На тај начин безбедност постаје предуслов за остваривање развојне, образовне и партиципативне димензије, али истовремено може довести до њиховог ограничавања. Управо овај однос показује да процена најбољег интереса детета у условима нестабилности захтева балансирање различитих димензија, а не једноставно давање предности једном од њих. У том смислу, безбедност, развој, образовање, партиципација, идентитет и породично-социјални односи не могу се посматрати као изоловане димензије, већ као међусобно повезани аспекти најбољег интереса детета чији се значај и међусобни однос обликују у конкретном контексту.

Трећи кључни налаз односи се на проширену, делимично компензациону улогу школе у условима институционалне подељености. Истраживање је показало да школа, према исказима учесника, превазилази своју примарну образовну функцију и постаје значајан простор заштите, подршке и очувања континуитета у животу деце. Наставници и стручни сарадници, према сопственим исказима, преузимају бројне додатне улоге, пружајући деци емоционалну, психосоцијалну и практичну подршку, нарочито у ситуацијама када су други механизми подршке недовољно доступни. На тај начин школа постаје један од значајних стабилних формалних ослонаца за децу и породице, али истовремено преузима део функција које би у стабилнијем институционалном окружењу требало да буду распоређене између различитих система и служби. Овај налаз указује на значај школе као институционалног ресурса за остваривање више димензија најбољег

интереса детета, али и на ризик од преоптерећења запослених у образовању уколико изостаје адекватна подршка ширег система.

Породични и културни обрасци у овом контексту такође имају сложену улогу. Они могу представљати важан ресурс неформалне бриге, подршке и солидарности, али истовремено, према исказима учесника, могу утицати на степен самосталности детета и начин на који се његове потребе препознају изван породичног оквира. Ово додатно потврђује значај породично-социјалне и идентитетске димензије најбољег интереса детета, које је неопходно сагледавати у односу на безбедност, развој, образовање и партиципацију.

Посебан значај у овом контексту имају културне, наставне и ваннаставне активности које у сложеним условима доприносе очувању образовног процеса, пружању подршке деци и стварању осећаја сигурности. Ове активности могу имати значај не само за образовну и социјализујућу функцију школе, већ и за остваривање идентитетске димензије најбољег интереса детета, кроз очување културе, језика и осећаја припадности заједници. У том смислу, школе на простору севера КиМ представљају значајне факторе очувања културе, језика и идентитета заједнице, као и преношења културног наслеђа будућим генерацијама. Поједине праксе идентификоване у истраживању могу представљати основу за разматрање могућности њихове примене и у другим нестабилним друштвеним срединама.

Сагледано у целини, истраживање показује да друштвена нестабилност не мења нормативни садржај принципа најбољег интереса детета, али може значајно утицати на практичну хијерархију и међусобни однос његових различитих димензија. Управо у томе се огледа значај добијених налаза: најбољи интерес детета у нестабилном контексту не може се свести ни на заштиту од ризика, ни на обезбеђивање образовања и развоја, већ захтева истовремено сагледавање безбедности и заштите, развоја, образовања, партиципације, идентитета и породично-социјалних односа. При томе, искуства наставника и стручних сарадника представљају значајан извор увида у функционисање система подршке, али не могу заменити перспективу саме деце и других релевантних актера. Због тога би будућа истраживања требало да укључе перспективе деце, родитеља и других актера у заједници, како би се потпуније разумело на који начин се различите димензије најбољег интереса детета доживљавају, вреднују и усклађују у условима друштвене нестабилности.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

Committee on the Rights of the Child 2013: United Nations Committee on the Rights of the Child. *General Comment No. 14 (2013) on the Right of the Child to Have His or Her Best Interests Taken as a Primary Consideration (Art. 3, Para. 1)*. CRC/C/GC/14, 29 May 2013. Geneva: United Nations. https://docs.un.org/CRC/C/GC/14. [10. 10. 2026].

United Nations 1989: United Nations General Assembly. *Convention on the Rights of the Child. Resolution 44/25*, 20 November 1989, A/RES/44/25. New York: United Nations. https://docs.un.org/A/RES/44/25. [10. 10. 2026].

ЛИТЕРАТУРА

Beck 1992: Ulrich Beck. *Risk Society: Towards a New Modernity.* London: SAGE Publications.

Braun, Clarke 2006: Virginia Braun, Victoria Clarke. „Using thematic analysis in psychology". *Qualitative Research in Psychology*, 3, 2, 77–101. DOI: 10.1191/1478088706qp063oa.

Braun, Clarke 2021: Virginia Braun, Victoria Clarke. *Thematic Analysis – A Practical Guide*. London: SAGE Publications.

Vandenhole, Türkelli 2020: Wouter Vandenhole, Gamze Erdem Türkelli. „The Best Interests of the Child." *The Oxford Handbook of Children's Rights Law*. Eds. Jonathan Todres, Shani M. King. Oxford: Oxford University Press, 204–221. DOI: 10.1093/oxfordhb/9780190097608.013.11.

Vetrivel 2011: Krishnan Vetrivel. "Education for Disadvantaged Children." *Golden Research Thoughts,* 1, 6, 1–4.

Влашковић 2025: Вељко Влашковић. „О опсегу примене и дометима најбољег интереса детета." *Зборник радова Правног факултета Универзитета у Крагујевцу*, књ. 2. Ур. Драган Вујисић. Крагујевац: Правни факултет Универзитета у Крагујевцу, 371–389. DOI: 10.46793/7623-154.371V.

Giddens 1990: Anthony Giddens. *The Consequences of Modernity.* Stanford, CA: Stanford University Press.

Đorđević, Brkić 2024: Violeta Đorđević, Miroslav Brkić. „Najbolji interes dece roditelja na izvršenju kazne zatvora." *Crimen*, 15, 2, 207-219. DOI: 10.5937/crimen2402207D.

Đorđević, Hrnčić 2023: Violeta Đorđević, Jasna Hrnčić. „Problemi dece roditelja u zatvoru i njihova pozicija u sistemu socijalne zaštite." *Temida*, 26, 3, 365–387. DOI: 10.2298/TEM2303365D.

Ibreck et al. 2026: Rachel Ibreck, Alice Robinson, Onyango Galdine Lodya, Ajang Mabior Ajang, Benjamin Dut Dut Tong. „Teachers as Everyday Peacebuilders in Conflict Settings: Lessons from South Sudan". *Global Studies Quarterly*, 6, 2, 1-11. DOI: 10.1093/isagsq/ksag080.

Cummings et al. 2010: E. Mark Cummings, Christine E. Merrilees, Alice C. Schermerhorn, Marcie C. Goeke-Morey, Peter Shirlow, Ed Cairns. „Testing a Social Ecological Model for Relations between Political Violence and Child Adjustment in Northern Ireland". *Development and Psychopathology*, 22, 2, 405–418. DOI: 10.1017/S0954579410000143.

Landgren 2005: Karin Landgren. „The Protective Environment: Development Support for Child Protection". *Human Rights Quarterly,* 27, 1, 214–248. DOI: 10.1353/hrq.2005.0007.

Lansdown 2011: Gerison Lansdown. *Every Child's Right to be Heard: A Resource Guide on the UN Committee on the Rights of the Child General Comment No. 12*. UNICEF/Save the Children.

McAlister, Scraton, Haydon 2009: Siobhán McAlister, Phil Scraton, Deena Haydon. *Childhood in Transition: Experiencing Marginalisation and Conflict in Northern Ireland*. Belfast: Queen's University Belfast, Save the Children and The Prince's Trust.

Münger, Markström 2019: Ann-Charlotte Münger, Ann-Marie Markström. „School and Child Protection Services Professionals' Views on the School's Mission and Responsibilities for Children Living with Domestic Violence – Tensions and Gaps". *Journal of Family Violence*, 34, 385–398. DOI: 10.1007/s10896-019-00035-5.

Нешић 2025: Невена Б. Нешић. „Приступ заснован на способностима (CA) у инклузивном образовању: Интеграција културних фактора у образовање особа са сметњама у развоју." *Баштина*, св. 67, 411–427. DOI: 10.5937/bastina35-60988.

Нешић, Марковић 2024: Невена Б. Нешић, Ања Д. Марковић. „Лични и породични фактори као предиктори етноцентризма и расизма код појединаца." *Баштина*, св. 64, 205–219. DOI: 10.5937/bastina34-53965.

Нешић, Мијатовић 2026: Невена Нешић, Марина Мијатовић. „Инклузивност у образовању као инструмент превенције друштвених ризика." *Национална безбедност: научни часопис за безбедносне науке*, 22, 171–190.

Пољавић, Влашковић 2021: Зоран Пољавић, Вељко Влашковић. „Најбољи интерес детета и интерес породице." *30 година примене Конвенције Уједињених нација о правима детета: савремени аспекти*. Зборник радова. Ур. Тибор Варади и Гордана Ковачек Станић. Београд: САНУ, 89–107.

Salem, Dryden-Peterson 2023: Hiba Salem, Sarah Dryden-Peterson. „Protection in Refugee Education: Teachers' Socio-Political Practices in Classrooms in Jordan". *Anthropology & Education Quarterly*, 54, 1, 75–95. DOI: 10.1111/aeq.12436.

Stel, van der Borgh 2017: Nora Stel, Chris van der Borgh. „Political Parties and Minority Governance in Hybrid Political Orders: Reflections from Lebanon's Palestinian Settlements and Kosovo's Serbian Enclaves". *Journal of Intervention and Statebuilding*, 11, 4, 490–510. DOI: 10.1080/17502977.2017.1376948.

UNICEF 2019: UNICEF Education Strategy 2019–2030. New York: United Nations Children's Fund.

Howe, Covell 2013: Brian R. Howe, Katherine Covell. *Education in the best interests of the child: A children's rights perspective on closing the achievement gap*. Toronto: University of Toronto Press. DOI: 10.3138/9781442666108.

Child Protection AoR 2019: Child Protection Area of Responsibility. *Rapid Appraisal of Vulnerabilities, Resilience, Coping Mechanisms and Service Delivery Gaps for Children in Hebron Governorate, State of Palestine*. Research Report, November 2019. <https://www.unicef.org/sop/media/1036/file>. [22. 7. 2026].

Nevena NEŠIĆ
Violeta ĐORĐEVIĆ DANILOVIĆ

THE BEST INTERESTS OF THE CHILD IN THE EDUCATIONAL CONTEXT OF SOCIAL INSTABILITY: THE CASE OF NORTHERN KOSOVO AND METOHIJA

Summary

The principle of the best interests of the child is one of the fundamental principles of children's rights protection, yet its application in conditions of social instability remains insufficiently researched. Although it is a universal normative principle, its application is shaped by the specific social, political, and institutional context. This paper aims to examine how teachers and professional associates in northern Kosovo and Metohija (KiM)

understand and describe the realization of this principle. The study employed a qualitative approach and involved four focus groups with 23 teachers and professional associates from primary and secondary schools in northern KiM. The data were analyzed using reflexive thematic analysis. The findings indicate that, from the perspective of teachers and professional associates, safety and protection take practical precedence over other dimensions of the best interests of the child in conditions of social instability. Safety thus emerges as a prerequisite for the realization of the developmental, educational, participatory, identity-related, and family-social dimensions, while protective measures may simultaneously constrain the child's autonomy, participation, and free expression of identity. In conditions of institutional fragmentation, participants describe the school as an important setting for protection and support.

Keywords: best interests of the child, Kosovo and Metohija, school, teachers, safety.

ИСТОРИЈА И КУЛТУРОЛОГИЈА

УДК 323.15(=411.16)(497.115)"04/19"
94(=411.16)(497.115)"04/19"

Review paper

*Gideon GREIF**
Ono Academic College, Israel
The "Shem Olam" Holocaust Institute, Israel

*Nikola MARKOVIĆ***
Institute for Serbian Culture Priština – Leposavić

THE JEWS OF KOSOVO: FROM MEDIEVAL PRESENCE TO CONTEMPORARY MEMORY***

Abstract: This article traces the history of Kosovo's Jews from the late Middle Ages to the end of the twentieth century. It uses medieval Ragusan and Ottoman records, Serbian and Yugoslav material, wartime documentation, and modern scholarship to examine the development of Jewish life, predominantly Sephardic in character, its adaptation to Serbian and Yugoslav institutions, and the disruptions caused by the Holocaust and later migrations. The evidence indicates a small Jewish presence that became more firmly established under Ottoman rule in Novo Brdo and was later concentrated chiefly in Priština and Kosovska Mitrovica. During the interwar period, organized Jewish life developed alongside the preservation of Sephardic traditions, multilingual everyday life, participation in Yugoslav civic institutions, and Zionist activity. During the Second World War, conditions markedly differed between occupation zones, especially the German and Italian spheres. German-controlled areas were subjected to early anti-Jewish persecution, whereas the Italian-administered zone offered some refugees temporary protection from German custody despite restrictions and internment. Post-war emigration sharply reduced the surviving community, and the conflict of 1998–1999 brought organized Jewish life in Priština, and effectively, the entire region, to an end. Taken together, the evidence suggests recurrent local Jewish presence rather than uninterrupted institutional continuity, shaped by migration, political change, persecution, and wider Balkan and Sephardic networks.

Keywords: Jews, Sephardim, Kosovo, Yugoslavia, Holocaust, Jewish history.

* ORCID 0000-0002-5272-8429, dr.gideon.greif@gmail.com
** ORCID 0009-0001-7219-5703, nidzamarkovic@hotmail.com
*** This paper was written as part of the scientific research activity of the Research Organization, in accordance with the Contract with the Ministry of Science, Technological Development and Innovation of the Republic of Serbia No. 451-03-33/2026-03 from 29. 1. 2026.

This article examines the history of Jews in Kosovo from the late Middle Ages to the end of the twentieth century, drawing on historical documents, population records, contemporary accounts, and personal testimonies. Given the fragmentary nature of the surviving evidence, particularly for the earlier periods, it does not attempt to trace an uninterrupted history of a single Jewish community. Instead, it follows the development of Jewish communities in Kosovo and the changes they experienced under successive political authorities.

The earliest evidence of a Jewish presence in Kosovo predates the later Sephardic community and belongs to a different historical context. Medieval references are few and generally concern individuals. Kosovo's mining settlements, above all Novo Brdo, connected the interior with the Adriatic and Mediterranean markets and attracted merchants from a variety of backgrounds (Rizaj 1968: 153; Sindik 2013: 16). The economic importance of Novo Brdo was also noted by contemporary observers. Travelling through Serbia in 1433, Bertrandon de la Broquière reported that the town possessed mines producing both gold and silver, whose annual revenues were said to be substantial (De la Broquière 1892: 214–215).

A more concrete, although geographically ambiguous, reference survives in a Dubrovnik document of 16 July 1442. The Ragusan authorities reported that the customs on *argento di glama*, the auriferous silver produced in the Serbian mining regions, had been leased from the Ottoman authorities by several Genoese merchants together with an unnamed Jew. The notice was addressed to Dubrovnik merchants in Priština, which led to the Jewish lessee being associated with that town. However, the document does not explicitly state that the lessees themselves were in Priština; a letter of similar content was sent to Novo Brdo on the same day. The evidence therefore establishes the participation of a Jewish merchant in the fiscal organization of the glama-silver trade, but does not permit his activity to be attributed with certainty to either Priština or Novo Brdo (Kovačević Kojić 1975: 68; Sindik 2013: 16). Jewish participation in the fiscal organization of the region's mining economy is also documented in an Ottoman register concerning the leasing of imperial mints. On 2 March 1481, a concession covering the mints of Novo Brdo, Skopje, and Serres was held by a partnership that included Afsolom, son of Elija, and Haskija, son of Semerja, identified as Jewish contractors. The arrangement provides further evidence of Jewish involvement in the financial networks associated with Novo Brdo under Ottoman rule. However, because the concession encompassed several towns, the document does not establish that these individuals resided in Novo Brdo (Rizaj 1968: 87–88).

More substantial evidence appears at the end of the fifteenth century: an Ottoman register from 1498/99 records six Jewish households at Novo Brdo (Rizaj 1968: 158). A larger Jewish presence is documented only after the arrival of Sephardic migrants. Following the expulsions from Castile in 1492 and Portugal in 1497, Sephardic migrants moved eastward in large numbers, particularly into the Ottoman Empire. Major communities developed in Istanbul, Salonica, Edirne, Sofia, Monastir, Sarajevo, and other centers (Bürki 2013: 335–336).

Documentation for the sixteenth century remains limited. The Novo Brdo register of 1544 again lists six Jewish households (Rizaj 1968: 158). Within the Ottoman legal order, Jews lived as dhimmis: they enjoyed recognized autonomy in internal affairs and in certain judicial matters, particularly in family and succession law, while paying jizya (Yaman 2014: 214–216).

As Novo Brdo declined, Priština became more prominent in later records of Jewish settlement. The first Jews settled in Priština in the late 17th century, after the failed Austrian offensive on the Ottoman Empire during which Novo Brdo lost all economic importance. Subsequent sources record Jewish arrivals in Priština from Sarajevo, Skopje, Bitola, Leskovac, Salonica, and Kastoria. Jews also moved from Priština to Kosovska Mitrovica as that town expanded after the arrival of the railway in 1873 (Urošević 1951: 25).

The available late-Ottoman demographic figures are isolated snapshots rather than a continuous series. Priština's 1844 temettüat census listed six Jewish households; the Prizren vilayet yearbook for 1874 recorded a synagogue; and the 1896 yearbook counted 305 Jews (Kiel 2007: 346–347). By the interwar period, the Jewish population was predominantly Sephardic and concentrated chiefly in Priština and Kosovska Mitrovica (Damjanović 2020: 122–123, 132). The small size of Priština's Jewish population did not mean that Jews occupied a marginal place in the town's urban economy. In the late Ottoman and early twentieth-century city, the čaršija formed the center of trade and craft activity, surrounded by shops, houses, inns, and the covered market. Later reconstruction of this urban landscape places houses and shops owned by prosperous Jewish families in the central bazaar, close to the synagogue, and describes Jews as a visible and economically influential group despite their limited numbers. The synagogue recorded in the 1874 yearbook likewise formed part of this same commercial and residential environment (Urošević 1951: 25–26; Ermolin 2021: 5).

Available figures also suggest that the size of Priština's Jewish population fluctuated considerably across the transition from Ottoman to Yugoslav rule. Ottoman statistics for 1911 recorded 547 Jews in the town (Ermolin 2015: 117). The first Yugoslav censuses subsequently registered 322 Jews in Priština in 1921 and 373 in 1931 (Rezultati popisa 1932: 97; Rezultati popisa 1938: 100). These figures should be treated as demographic snapshots rather than as a continuous statistical series, particularly because they span war, displacement, and a change of state administration. Nevertheless, they confirm that Priština retained a small but established Jewish population after the end of Ottoman rule and remained the principal center of Jewish life in Kosovo during the interwar period.

Following the First Balkan War, Ottoman administration in Kosovo was replaced by Serbian rule, which introduced a new administrative and political structure from late 1912 (Jagodić 2010: 14–16). The change created uncertainty among the local Jewish population. Some Jews emigrated to Ottoman territory. In 1913 Isak Alkalaj, Chief Rabbi of the Sephardic Jews of Belgrade, visited Priština and urged local Jews not to leave, assuring them that they would enjoy full civic rights under the new state (Malcolm 1998: 213).

Responses to the new state varied. Damjanović notes that the wealthy Priština family of Jehuda Josifović placed its family kitchen at the disposal of the Serbian army (Damjanović 2015: 122). Cultural connections with the former Ottoman world nevertheless persisted. Belgrade Jewish representatives, including Isak Alkalaj and David Albala, worked to strengthen links between the newly incorporated southern communities and Serbian Jewish institutions (Malcolm 1998: 213; Damjanović 2015: 115).

Population figures from the Balkan War years must be read in the context of considerable wartime displacement. A contemporary report published in the *American Jewish Year Book* records that Jews from Kosovska Mitrovica and Priština were among the refugees who sought safety in Skopje during the fighting, many arriving there without adequate means of support. Their movement formed part of a wider refugee crisis that prompted Jewish organizations in Europe and the United States to coordinate relief work across the Balkans. The *Union des Associations Israélites* sent representatives to the region in early 1913, while central relief committees were established in cities including Belgrade and local committees operated in affected centers such as Skopje. By 1914 the same publication listed 450 Jews in Priština, 80 in Uroševac, and 50 in Kosovska Mitrovica, figures that therefore belong to a period immediately following substantial wartime movement rather than to an undisturbed demographic sequence (Jewish Year Book 1914: 192, 194–195, 200).

Kosovo had only recently come under Serbian rule when the First World War began. Serbian authorities mobilized Jewish recruits from Kosovo, and by July 1915 six Jews from the Priština command had been sent to operational units. After the collapse of the Serbian military position, Kosovo was divided between Austro-Hungarian and Bulgarian occupation zones. An Austro-Hungarian district record from April 1917 counted 70 Jews in Kosovska Mitrovica (Damjanović 2015: 124–125). After 1918, Kosovo's small Sephardic communities became part of the institutional structure of Yugoslav Jewry. The Union of Jewish Religious Communities of Yugoslavia, founded in 1919, represented Jewish communities and defended their rights, while the legal status of the Jewish religious community was defined within the Yugoslav constitutional and legislative framework. The institutional position of Yugoslav Jewry was further consolidated during the following decade. The constitutions of the new state recognized Judaism within its confessional framework, while the Law on the Religious Community of Jews of 14 December 1929 provided the first uniform regulation of Jewish communal organization throughout Yugoslavia. The law formally recognized the organizational structure of the Jewish community, regulated the position of local religious communities and their central bodies, and provided for state financial support (Службене новине 1929: 2283–2286). It thus helped standardize the legal position of communities that before 1918 had developed under different Serbian, Austro-Hungarian, and Ottoman administrative traditions (Freidenreich 1979: 71–72). Thus, the continued existence of an independent religious community was not determined by the presence of Jewish residents alone, but also depended upon its ability to support the institutions and personnel required for religious life.

The interwar decades marked the high point of organized Jewish life in Kosovo. The predominantly Sephardic communities of Priština and Kosovska Mitrovica developed closer ties with Yugoslav Jewish organizations, while a small number of Ashkenazi Jews also came to Kosovo for professional reasons (Damjanović 2013: 61–63; Damjanović 2020: 123–124). Zionist activity expanded within this broader Yugoslav setting; in Kosovska Mitrovica, the community maintained the association Bene Zion during the 1920s. The activity of Bene Zion illustrates how Zionist organization could operate within the established structures of a small local Jewish community. Its leadership overlapped with that of the Jewish religious community in Kosovska Mitrovica: Mois Adižes served as president of Bene Zion, Josef Ruben as vice-president, and Buki Ruben as secretary. The community also organized lectures on Theodor Herzl and on the significance of the Hebrew University, indicating that local Zionist activity included an educational and cultural component rather than being confined to political organization. Bene Zion remained active during the following years, with largely the same leadership recorded in 1925 and 1926 (Damjanović 2022: 181). Such activity fitted the broader Yugoslav Jewish context in which attachment to the Yugoslav state and Zionism could coexist rather than functioning as mutually exclusive forms of identification (Koljanin 2020: 142).

Despite the development of organized Jewish life, the Jewish population remained small. Available estimates place the interwar Jewish population below 1,000. For 1941, roughly 550 Jews are cited, including 394 affiliated with the Priština community and 90 with Kosovska Mitrovica, although membership rolls did not necessarily include every Jewish resident. Priština and Kosovska Mitrovica were the two principal centers, but Jewish families and professionals also lived elsewhere. In Prizren, the Teitelbaums were reportedly the town's only Jewish family, and their everyday life consequently involved close contact with Serbian, Turkish, Albanian, Gorani, and other neighbors. Nisim Navon's recollections of interwar Priština illustrate the multilingual character of family and school life: Ladino was the household language, while Serbo-Croatian was used at school (Damjanović 2020: 122–124).

Religious life was centered on the Jewish communities and synagogues of Priština and Kosovska Mitrovica. Rabbis and religious instruction continued to sustain religious practice, although resources were limited and secularization was becoming more visible (Damjanović 2013: 63–64; Damjanović 2020: 123). Everyday life also brought Jews into frequent contact with non-Jewish neighbors, including Serbs, Muslims, Albanians, and Roma. These sorts of interactions also took place in commercial settings and through schools, hospitals, courts, and municipal institutions (Damjanović 2020: 129).

During the final years of the Kingdom of Yugoslavia, the deterioration of Jewish population's position became increasingly apparent. Jewish communal representatives were already protesting the growing frequency of antisemitic attacks, even before formal discriminatory measures were introduced (Freidenreich 1979: 186). In Kosovo, this wider development also found a local

expression: the short-lived Kosovska Mitrovica newspaper *Zbor sa Kosova* published antisemitic material in 1940 (Damjanović 2020: 128–129). On 5 October 1940, the Yugoslav government promulgated two regulations that formally restricted the rights of Jewish citizens. The first one subjected Jewish-owned businesses engaged in the wholesale trade of foodstuffs to administrative review and possible closure, while prohibiting the issuance of new licenses to Jewish traders in that sector. The second regulation introduced restrictions on the admission of students of Jewish origin to universities, secondary schools, and other educational institutions, establishing quotas proportional to the Jewish population and making provision for certain exemptions (Службене новине 1940: 1858–1859). Together, these measures marked a significant departure from the legal equality previously guaranteed to Yugoslavia's Jewish citizens.

On the eve of the Axis invasion, Kosovo's Jews remained few in number but had an established religious and institutional life. The Axis invasion and destruction of Yugoslavia in April 1941 abruptly ended the institutional framework in which that life had developed. Kosovo was then divided among several occupation regimes. Most of the territory, including Priština, Prizren, Peć, and Gjakova, was incorporated into Italian-controlled Albania (Sarfatti 2010: 223). Northern Kosovo, including Kosovska Mitrovica and the strategically important Trepča mining complex, remained in the German occupation zone connected to occupied Serbia, while eastern and southeastern areas came under Bulgarian control (Janjetović 2012: 103–105).

In German-controlled territory, dispossession, forced labor, internment, and murder began quickly. Italian rule was also discriminatory and authoritarian, but before September 1943 it did not implement anti-Jewish persecution with the same scope or intensity as the German authorities. Priština became an important transit point for Jewish refugees seeking to leave German-occupied Serbia for Albania. Wartime records therefore contain a shifting population of local Jews, refugees, and people transferred through Kosovo rather than a simple continuation of the pre-war resident Jewish population (Sarfatti 2010: 224–226).

The persecution of Jews in German-controlled Kosovska Mitrovica is described in a postwar report compiled for the Yugoslav State Commission for Determining the Crimes of the Occupiers and Their Collaborators. The report records the confiscation of Jewish property, the marking of Jewish businesses, and the internment of Jewish men during the second half of 1941. It also states that twenty-three Jewish families, comprising eighty-eight individuals, were deported in March 1942 and had not returned when the report was compiled. Six other families, comprising twenty-five people, escaped to Italian-controlled Priština and were subsequently interned in Albania[1]. The different experiences of these families demonstrate the importance of occupation boundaries in determining individual opportunities for survival.

1 Jevrejski istorijski muzej, Fond Holokaust, K–22, 1a–3/9, reg. no. 3728, 1–3

For Jews transferred into the Albanian interior, removal from immediate German custody could be consequential. Refugees later described life in Italian-occupied Albania before September 1943 as somewhat safe (Nidam-Orvieto, Steinfeldt 2008: 5; Sarfatti 2010: 239–240). Jews were moved from Kosovo to Albania during 1942, although the surviving records do not consistently distinguish members of Kosovo's pre-war communities from refugees who had arrived from Serbia and elsewhere, making precise totals difficult to compare. These transfers should not simply be described as "rescue," since many of those sent to Albania were interned rather than freely evacuated (Sarfatti 2010: 238–240). Even so, transfer out of German-controlled territory could increase the chance of survival. Albanian government intervention prevented a further planned handover of refugees to the Germans, while individual civilians hid Jews, moved them to safer locations, or provided false papers (Nidam-Orvieto, Steinfeldt 2008: 7; Sarfatti 2010: 239–240). Several of these rescuers were later recognized by Yad Vashem as Righteous Among the Nations (Nidam-Orvieto, Steinfeldt 2008: 3).

The documented rescue cases do not support a generalization about Albanian behavior as a whole (Nidam-Orvieto, Steinfeldt 2008: 1–2). Other Albanian actors entered German-sponsored political and military organizations and participated in arrests (Fischer 1999: 187; Sarfatti 2010: 239–240).

The Italian armistice on 8 September 1943 altered the situation sharply. German forces soon occupied Albania and the former Italian zone in Kosovo, entering Priština and Prizren during the first days of the takeover (Fischer 1999: 161–162). The limited security available under Italian rule largely disappeared. In Albania proper, many Jews continued to evade arrest, often with civilian assistance. In Kosovo, by contrast, German authorities deported Jews to the Reich in 1944 with the participation of Albanian SS personnel (Perez 2013: 27–29).

German rule also relied on Albanian political structures willing to collaborate with the occupation authorities. In September 1943 Xhafer Deva and other Kosovo Albanian leaders helped establish the Second League of Prizren within the German occupation order. The League sought to preserve an enlarged Albanian state that included Kosovo. German officials initially saw it as a useful political partner, although relations later deteriorated over the conduct of its leadership. Deva became an important link between the occupation authorities and Albanian political and security structures (Fischer 1999: 238).

In May 1944, Jews in Priština were subjected to a mass arrest. The SS 'Skanderbeg' Division, created that spring under German command, ultimately recruited slightly more than six thousand men, many of whom were from Kosovo (Fischer 1999: 185–186). On 14 May, at least one company of the division arrested 281 local and foreign Jews in Priština (Perez 2013: 27).

The figure of 281 refers to those arrested, not to the number who later died at Bergen-Belsen. Malcolm likewise gives 281 as the number rounded up for deportation in May 1944 (Malcolm 1998: 310). Perez, using transport records, identifies 249 people associated with Priština among the 437 Jews who arrived at Bergen-Belsen from Sajmište on 23 June 1944. The death toll is likewise difficult

to establish. Perez records at least 177 Jews from the wartime Albanian state, almost all from Kosovo, who died at Bergen-Belsen (Perez 2013: 27). Malcolm, by contrast, states that more than 200 of the 281 Jews arrested in Priština in May 1944 died there (Malcolm 1998: 213). Since these figures derive from different reconstructions, neither provides a precise count of victims who belonged to Kosovo's pre-war Jewish communities. A substantial proportion of those deported from Kosovo did not survive, but the exact number of pre-war local residents among the victims remains uncertain.

Later interpretations of these events became part of Serbian and Albanian memory politics. For the period beginning in 1991 there is a tendency in Serbia to connect Holocaust remembrance with the genocides suffered by the Serbs and Roma (Радојковић 2024: 91). In postsocialist Albania, Perez identifies a strong national narrative centered on rescue, besa, and moral virtue, one that gave less attention to the different wartime experience of Jews in Kosovo and to the role of the Albanian SS (Perez 2013: 41–42). Such narratives cannot substitute for reconstruction of the events themselves. Rescue and collaboration therefore have to be attributed to specific actors and institutions rather than to populations as a whole.

Estimates of the wartime death toll also depend on who is counted as a Kosovo Jew. Malcolm gives 210 deaths among 551 Jews living in Kosovo before April 1941 (Malcolm 1998: 213–214). The baseline figure of 551 is itself approximate, since official community membership did not necessarily encompass every Jewish resident and estimates for 1941 vary according to the criteria used (Damjanović 2020: 122–123). Wartime records further complicate the count by including local residents together with refugees and displaced Jews who entered or passed through Kosovo (Sarfatti 2010: 224). Totals will therefore differ depending on whether they are based on birthplace, pre-war community affiliation, place of arrest, or temporary wartime presence.

Persecution dismantled much of the institutional basis of pre-war Jewish life. In Priština, registration, internment, transfers, and finally the mass arrests of May 1944 dispersed local families alongside refugees (Perez 2013: 26–27). After Italian rule ended, Jews survived in hiding or with civilian assistance, trying to blend in (Malcolm 1998: 310; Nidam-Orvieto, Steinfeldt 2008: 7–8).

Liberation did not recreate the pre-war institutional structure. Across Yugoslavia, Jews returned from camps, captivity, and internment to towns where the pre-war Jewish population had often been drastically reduced, making the re-establishment of organized Jewish life difficult. In Kosovo and Metohija, Jewish community records counted 329 Jews on 27 November 1946, 273 on 5 April 1947, and 269 on 22 July 1948. Post-war Jewish organization also developed within the new legal and political framework of socialist Yugoslavia. Ivanković notes that Jewish representatives emphasized their position as equal citizens. The Federation gradually moved away from treating the community chiefly as a religious body: cultural and humanitarian work became central, while religious activity remained one component of Jewish organizational life (Ivanković 2007: 132–133). The institutions that re-emerged therefore differed

from their pre-war predecessors. For Kosovo's Jews, the next major demographic change came with organized emigration to Israel.

After the establishment of Israel in May 1948, emigration from Yugoslavia proceeded on a large, organized scale across five organized waves between December 1948 and October 1952 (Radovanović 2015: 54). During this time, 7,739 Yugoslav Jews left for Israel; Radovanović calculates that these departures reduced the post-war Yugoslav Jewish community by 61.9 percent. In the organizational structure created before the first wave, Kosovo and Metohija fell under the Skopje regional commission together with Macedonia. By the end of 1948, responsibility for the territory had shifted to the Belgrade commission, whose jurisdiction then included Serbia, Macedonia, Montenegro, Kosovo and Metohija (Radovanović 2019: 122–125). By 20 December 1952, only 17 Jews were recorded in Kosovo (Ivanković 2007: 132).

The organized departures were administered through a hierarchical network created within the Federation of Jewish Religious Communities. A Central Emigration Commission was established in Belgrade in March 1948 to coordinate preparations, while regional and local commissions implemented its instructions. Information concerning each wave passed from the central body through the regional commissions to commissions attached to individual Jewish communities. Prospective emigrants were expected to address problems initially at the local level; matters that could not be resolved there were referred to the regional commission and, when necessary, to the central body. Emigration was therefore not simply a series of individual departures, but a centrally coordinated process in which local Jewish communities served as the principal point of contact for prospective migrants (Radovanović 2019: 124–125).

The post-war decline of Ladino is documented more broadly among Sephardic Jews in Serbia and Yugoslavia. Holocaust losses, emigration, intermarriage, and cultural assimilation greatly reduced the number of speakers (Pons 2025: 144–145). These observations concern the wider Serbian and Yugoslav Sephardic setting and should not be treated as a Kosovo-specific measure of language loss.

The material infrastructure of Jewish life in Priština also diminished after the war. The Havra synagogue was demolished in the 1950s during the period of post-war urban modernization associated with the General Urban Plan of 1953, which also saw the removal of several other religious buildings (Sadiki, Mako 2019: 99–102). Jewish cemeteries consequently remain among the clearest physical traces of the older community. There was also a newer Jewish cemetery in Priština, in use from the 1920s, in addition to the older burial ground at Tauk Bashte, where the earliest graves date from the mid-nineteenth century. The older cemetery was entered in the register of cultural monuments in 1967 but remained neglected for decades. The history of the old Jewish cemetery also illustrates the distinction between institutional preservation and local memory. Although formally protected as a cultural monument, the site remained neglected for decades and was not marked on Priština's urban maps. Yet oral-history interviews indicate that it had not disappeared from the mental geography of the surrounding population.

Local residents referred to it as Vorret e Ja(h)udive ("Graves of Jews") and remembered the cemetery as a familiar landmark of the neighborhood. The preservation work of the cemetery was undertaken in 2009 by the Czech Embassy in Kosovo and the Kosovo Ministry of Culture, Youth and Sports, with additional work being done in 2011 by local university students (Osmani 2011: 22). Consequently, this effort did more than restore a burial ground: by transforming the site into an explicit memorial, it returned the largely vanished Jewish community to the symbolic landscape of the city as a *lieu de mémoire* (Ermolin 2015: 118). Yet the cemetery remained a contested site of memory. In December 2011, the OSCE Mission in Kosovo condemned its desecration with antisemitic graffiti, demonstrating that formal commemoration and preservation did not necessarily ensure respect for the historical monument (OSCE 2011: 1).

A small Jewish population was still recorded in Kosovo on the eve of the Yugoslav wars. The 1991 census treated national affiliation and religious affiliation separately: 65 people in Kosovo and Metohija declared Jewish national affiliation, while 112 were recorded under the Judaic faith in the table on religion (Savezni zavod za statistiku 1993a: 1; Savezni zavod za statistiku 1993b: 1).

By the end of the Yugoslav period, the Jewish population was very small, and the surviving evidence does not allow all Kosovo Jews to be placed into fixed social or linguistic categories. A later case study states that about fifty members of the remaining Jewish population left Kosovo for Serbia during the conflict of 1998–1999, linking that destination to existing cultural and linguistic connections (Përteshi 2021: 96–97). By 1998, the confrontation between Serbian and Yugoslav security forces and the armed Kosovo Liberation Army (KLA) had developed into an armed conflict. Human Rights Watch treats 28 February 1998 as the point by which the hostilities had reached the level of an internal armed conflict and documents their subsequent escalation (Human Rights Watch 2001: 38–39). NATO began bombing the Federal Republic of Yugoslavia on 24 March 1999. After KFOR entered Kosovo on 12 June and Yugoslav forces withdrew, serious violence and displacement were directed against Serbs, Roma, and other minorities. The OSCE recorded killings, abductions, harassment, intimidation, house-burning, and expulsions, and noted that many victims were targeted because of actual or alleged involvement with, or assistance to, Yugoslav and Serbian security forces (OSCE 1999: 10–12, 150).

Kosovo's remaining Jewish communities experienced the displacement of 1998–1999 in different ways. Contemporary reporting from Prizren states that Votim Demiri, then president of the town's Jewish community, fled with his wife and three children during a Serbian offensive together with Kosovo Albanian refugees. The family later returned and remained in hiding until Serbian forces withdrew (Jordan 1999: 33). The departure of Priština's Jews can be reconstructed more precisely through contemporary reports. On 28 June 1999, the Jewish Telegraphic Agency reported that armed men claiming to represent the Kosovo Liberation Army had threatened Čedomir Prlinčević, president of the local Jewish community, and ordered him to leave his home. Two days later, the agency confirmed that Prlinčević, his wife, and his mother had been escorted to

Skopje with the assistance of representatives of Jewish organizations. Prlinčević subsequently described his assailants as apparently independent paramilitaries rather than regular KLA personnel. At the time, representatives of the American Jewish Joint Distribution Committee estimated that only seven of approximately forty Jews who had lived in Priština before the conflict remained there (Gruber 1999: 2). These reports document the rapid dispersal of the community while also illustrating the importance of Jewish relief networks in facilitating departure.

The disappearance of organized Jewish life in Priština did not mean the complete disappearance of a Jewish presence from Kosovo. In 2001 the International Crisis Group reported an Albanian-speaking Jewish group in Prizren headed by Nexhat Fetah. Representatives of the American Jewish Joint Distribution Committee had established contact with the group, which the report numbered at 38 people, and subsequently treated it as a Jewish community distinct from the former Priština organization that had relocated to Belgrade (International Crisis Group 2001: 13). Later estimates likewise identify Prizren as the principal center of the remaining Jewish population. A paper from 2021, gives an approximate figure of fifty Jews living there, while simultaneously cautioning that reliable official data on the size of the Jewish population were lacking (Përteshi 2021: 97). The figures of 38 and approximately 50 should therefore not be read as demonstrating demographic growth, since they derive from different dates, sources, and criteria of identification.

Family circumstances also influenced decisions to remain in Kosovo during earlier periods of emigration. In an oral-history interview conducted in 2017, Votim Demiri recalled that his Jewish mother, originally from Priština, settled in Prizren after marrying an Albanian who had served in the Yugoslav partisan movement. While her sisters emigrated to Israel during the organized departures beginning in 1948, she chose to remain because she already had children and was reluctant to undertake the risks associated with relocation. Demiri also emphasized the family's attachment to Prizren and its established neighborhood relationships (Demiri 2017: 3). The testimony provides a concrete example of how marriage, family responsibilities, and local attachments could influence decisions to remain despite opportunities for emigration.

CONCLUSION

The history of Kosovo's Jews cannot be reconstructed as the uninterrupted development of a single community. Medieval sources contain scattered references to Jewish individuals connected with mining centers such as Novo Brdo or commercial centers like Priština. Ottoman records later attest Jewish households in Novo Brdo, while subsequent sources identify Priština and Kosovska Mitrovica as the principal centers of Jewish life (Urošević 1951: 25; Rizaj 1968: 157; Sindik 2013: 13–16).

The transition from Ottoman to Serbian and subsequently Yugoslav administration changed the political and institutional conditions under which these

communities operated. Their members maintained Sephardic religious and cultural traditions while participating in the economic, educational, and civic life of their surroundings. The development of Jewish organizations during the interwar period demonstrates that the small size of these communities did not necessarily prevent the maintenance of religious institutions and connections with wider Yugoslav Jewish networks (Damjanović 2020: 122–124; Koljanin 2020: 142).

The Holocaust dismantled much of this pre-war Jewish world, although persecution differed according to occupation zone. Anti-Jewish measures were introduced immediately in German-controlled territory. In the Italian sphere, some refugees were able to avoid German custody, even though Italian authorities also restricted and interned Jews (Sarfatti 2010: 224). Albanian institutions and individuals did not act uniformly: some officials intervened against further handovers and individuals took part in rescue, while other officials and Waffen-SS personnel participated in persecution and arrests (Fischer 1999: 187; Sarfatti 2010: 239–240; Perez 2013: 27–29).

Post-war Jewish community records show the scale of the demographic decline: 329 Jews were recorded in 1946, 269 in July 1948, and only 17 by December 1952. This fall coincided with organized Yugoslav aliyah, although the sources used here do not provide a Kosovo-specific total for emigrants (Ivanković 2007: 132; Radovanović 2019: 122–125). Evidence concerning intermarriage and the decline of Ladino applies to Serbia and the wider Yugoslav Sephardic setting rather than to a Kosovo-specific rate or chronology (Pons 2025: 144–145). By 1999 organized Jewish life in Priština had ceased to function locally, while a small Jewish presence remained in Prizren (Jordan 1999: 33; International Crisis Group 2001: 13).

Over the six centuries covered here, Kosovo's Jewish population remained small and was repeatedly reshaped by political change and migration. Its history intersected with medieval commerce, Ottoman Sephardic migration, Serbian and Yugoslav integration, wartime persecution, post-war emigration, the breakup of Yugoslavia, and the conflict of 1998–1999 (Urošević 1951: 25; Sahara 2001: 140–141; Perez 2013: 27; Radovanović 2019: 122, 124–125). Taken together, the evidence suggests that the persistence of Jewish life in Kosovo cannot be attributed to a single political, economic or cultural factor. Different circumstances mattered in different periods, and the available documentation is insufficient to establish their relative importance for the population as a whole. What emerges instead is a history of small communities repeatedly transformed by migration, changing political authority, and persecution, whose members maintained connections beyond Kosovo while developing different forms of attachment to the towns in which they lived.

SOURCES

De La Broquière 1892: Bertrandon de La Broquière. *Le voyage d'outremer de Bertrandon de La Broquière.* Paris: Ernest Leroux.

Demiri 2017: Votim Demiri. "Interview with Votim Demiri". *Oral History Kosovo,* 5 May 2017. https://oralhistorykosovo.org/votim-demiri/. [15 Oct. 2026.].

Gruber 1999: Ruth Gruber. "KLA Reportedly Forced Kosovar Jewish Leader from Pristina Home." *Jewish Telegraphic Agency*, 29 June, 2.

Human Rights Watch 2001: Human Rights Watch. *Under Orders: War Crimes in Kosovo*. New York: Human Rights Watch.

International Crisis Group 2001: International Crisis Group. *Religion in Kosovo*. ICG Balkans Report No. 105. Pristina/Brussels: International Crisis Group.

Jevrejski istorijski muzej, Fond Holokaust, K–22, 1a–3/9, reg. no. 3728.

Jewish Year Book 1914: American Jewish Year Book. "The Balkan Wars and the Jews." In American Jewish Year Book 15 (1913–1914), edited by Herbert Friedenwald and H. G. Friedman, 188–206. Philadelphia: The Jewish Publication Society of America.

Jordan 1999: Michael Jordan. "Kosovo's Jews Battle for Survival." Jewish Voice, December 3, 33.

OSCE 1999: Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE). *Kosovo/Kosova: As Seen, As Told, Part II: A Report on the Human Rights Findings of the OSCE Mission in Kosovo, June to October 1999*. Pristina: OSCE Mission in Kosovo.

OSCE 2011: Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE). *OSCE Mission in Kosovo condemns desecration of Jewish cemetery*. Pristina: OSCE Mission in Kosovo.

Osmani 2011: Shengjyl Osmani. "US and AUK Students restore Jewish Cemetery in Prishtina." *Prishtina Insight*, no. 67, 1–14 July 2011, 22.

Rezultati popisa 1932: *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921 god*. Sarajevo: Državna štamparija.

Rezultati popisa 1938: *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931 godine*. Knj. 2, Prisutno stanovništvo po veroispovesti. Beograd: Državna štamparija.

Savezni zavod za statistiku 1993a: Savezni zavod za statistiku. *Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava u 1991*. godini: Stanovništvo, knj. 3, Nacionalna pripadnost: detaljna klasifikacija. Beograd: Savezni zavod za statistiku.

Savezni zavod za statistiku 1993b: Savezni zavod za statistiku. *Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava u 1991*. godini: Stanovništvo, knj. 2, Veroispovest: podaci po naseljima i opštinama. Beograd: Savezni zavod za statistiku.

Службене новине 1929: *Службене новине Краљевине Југославије*, 24-12-1929, 301, 2283–2286.

Службене новине 1940: *Службене новине Краљевине Југославије*, 5-10-1940, 229, 1858–1859.

LITERATURE

Bürki 2013: Yvette Bürki. "The Status of Judeo-Spanish in the Ottoman Empire." In A Political History of Spanish: The Making of a Language, edited by José del Valle, 335–349. Cambridge: Cambridge University Press.

Damjanović 2013: Miloš Damjanović. „Rabini na Kosovu i Metohiji i duhovni život Židova Kosova i Metohije." *ESSEHIST – časopis studenata povijesti i drugih društveno-humanističkih znanosti*, 5 (5): 60–74.

Damjanović 2015: Miloš Damjanović. „Jevreji na Kosovu i Metohiji tokom balkanskih i Prvog svetskog rata." In Državnost, demokratizacija i kultura mira, edited by Bojana Dimitrijević, 109–129. Niš: Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu.

Damjanović 2020: Miloš Damjanović. "Relations among Jews and Gentiles in Kosovo and Metohija between the Two World Wars: From Autocentrism to Assimilation." *Colloquia Humanistica*, 9: 121–138. https://doi.org/10.11649/ch.2020.009.

Damjanović 2022: Miloš Damjanović. *Jevreji na Kosovu i Metohiji 1918–1941*. Doctoral dissertation. Kosovska Mitrovica: University of Priština, Faculty of Philosophy.

Ermolin 2015: Denis Ermolin. "Urban Cemeteries in Kosovo as Battlefields for Identity." *Revista de Etnologie şi Culturologie*, 18: 116–121.

Ermolin 2021: Denis Ermolin. "Multiple Voices of the Past: (Hi)stories and Memories from the Ethnically Mixed Neighbourhoods in Pristina." *Colloquia Humanistica*, 10: 1–29. https://doi.org/10.11649/ch.2538.

Fischer 1999: Bernd Fischer. *Albania at War, 1939–1945*. West Lafayette: Purdue University Press.

Freidenreich 1979: Harriet Pass Freidenreich. *The Jews of Yugoslavia: A Quest for Community*. Philadelphia: The Jewish Publication Society of America.

Ivanković 2007: Mladenka Ivanković. „Jevreji u Jugoslaviji 1918–1952." In Pisati istoriju Jugoslavije: viđenje srpskog faktora, 119–139. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.

Jagodić 2010: Miloš Jagodić. *Uređenje oslobođenih oblasti Srbije 1912–1914: pravni okvir*. Beograd: Istorijski institut.

Janjetović 2012: Zoran Janjetović. "Borders of the German Occupation Zone in Serbia 1941–1944." *Journal of the Geographical Institute Jovan Cvijić*, 62 (2): 93–115. https://doi.org/10.2298/IJGI1202093J.

Kiel 2007: Machiel Kiel. "Priştine." TDV İslâm Ansiklopedisi 34: 346–348. Istanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Koljanin 2020: Milan Koljanin. "The Jewish Community and Antisemitism in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes/Yugoslavia 1918–1941." *Colloquia Humanistica*, 9: 139–152. https://doi.org/10.11649/ch.2020.010.

Kovačević Kojić 1975: Desanka Kovačević Kojić. „Priština u srednjem vijeku." *Istorijski časopis*, 22: 45–74.

Malcolm 1998: Noel Malcolm. *Kosovo: A Short History*. London: Macmillan.

Nidam-Orvieto, Steinfeldt 2008: Iael Nidam-Orvieto, Irena Steinfeldt. "The Rescue of Jews in Albania Through the Perspective of the Yad Vashem Files of the Righteous Among the Nations." Paper presented at the conference "Albania, the Albanians, and the Holocaust: An Extraordinary Mini-Case in Context," Tirana, 19–20 May 2008. Yad Vashem.

Perez 2013: Daniel Perez. "Our Conscience Is Clean: Albanian Elites and the Memory of the Holocaust in Postsocialist Albania." In Bringing the Dark Past to Light: The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe, edited by John-Paul Himka and Joanna Beata Michlic, 25–58. Lincoln: University of Nebraska Press.

Përteshi 2021: Skënder Përteshi. "Kosovo." In Antisemitic Discourse in the Western Balkans: A Collection of Case Studies, 93–111. Washington, DC: International Republican Institute.

Pons 2025: Neda Pons. "Exploring the Sociolinguistic Landscape of Ladino in Contemporary Serbia." In Vulnerable and Endangered Languages in Europe, edited by Annemarie Sorescu-Marinković, Mirjana Ćorković, and Mirjana Mirić, 139–176. Belgrade: Institute for Balkan Studies, Serbian Academy of Sciences and Arts; University of Belgrade—Faculty of Philology. https://doi.org/10.18485/vlings_vele.2025.ch5.

Радојковић 2024: Стефан Радојковић. „Генеза политике историје Холокауста – историја случаја: Република Србија 1945–2020." *Српска политичка мисао*, 87 (5): 71–98.
Radovanović 2015: Milan Radovanović. „Pojedini statistički aspekti organizovanog iseljavanja Jevreja iz Jugoslavije u Izrael (1948–1952)." *Godišnjak za društvenu istoriju*, 2: 53–81.
Radovanović 2019: Milan Radovanović. "The Internal Framework of Organized Jewish Migration from Yugoslavia to Israel (1948–1952)." *Istorija 20. Veka*, 37 (1): 121–138. https://doi.org/10.29362/ist20veka.2019.1.rad.121-138.
Rizaj 1968: Skënder Rizaj. *Rudarstvo Kosova i susednih krajeva od XV do XVII veka*. Priština: Zajednica naučnih ustanova Kosova i Metohije.
Sadiki, Mako 2019: Arber Sadiki, Vladimir Mako. "Sociological Dimension of Urban Plans: General Urban Plan of Priština from 1953, Arch. Dragutin Partonić." Facta Universitatis, Series: Architecture and Civil Engineering 17 (1): 93–104. https://doi.org/10.2298/FUACE190130003S.
Sahara 2001: Tetsuya Sahara. "Balkan Nationalism after 1989." *Acta Slavica Iaponica*, 18: 117–144.
Sarfatti 2010: Michele Sarfatti. "Tra uccisione e protezione. I rifugiati ebrei in Kosovo nel marzo 1942 e le autorità tedesche, italiane e albanesi." *La Rassegna Mensile di Israel*, 77 (3): 223–242.
Sindik 2013: Dušan Sindik. "Jews in Serbian Medieval Written Sources." *El Prezente: Studies in Sephardic Culture 7 / Menorah: Collection of Papers*, 3: 13–26.
Urošević 1951: Atanasije Urošević. „Priština – Antropogeografska ispitivanja." *Zbornik radova Etnografskog instituta,* 2: 1–35.
Yaman 2014: Ahmet Yaman. "Jews in the Ottoman Millet System and Their Judicial Status: A Family Law Review." *Ilahiyat Studies*, 4 (2): 209–238.

Гидеон М. ГРАЈФ
Никола А. МАРКОВИЋ

ЈЕВРЕЈИ СА КОСОВА: ОД СРЕДЊОВЕКОВНОГ ПРИСУСТВА ДО САВРЕМЕНОГ СЕЋАЊА

Резиме

Рад прати историју Јевреја на Косову од позног средњег века до краја XX века на основу различитих врста извора, тумачених у политичком и друштвеном контексту у којем су настали. Средњовековни подаци углавном се односе на појединце повезане са трговином и рударским местима. Османски извори с краја XV и из XVI века бележе малобројно јеврејско становништво у Новом Брду. Касније се Приштина, а потом и Косовска Митровица, издвајају као главна средишта јеврејског живота. После 1912. године локалне јеврејске заједнице постепено су се прилагођавале српском, а затим југословенском државном оквиру. Међуратни период обележили су очување сефардских традиција и јудеошпанског језика, све већа употреба српског језика у јавном животу као и развој ционистичких организација.

Током Другог светског рата положај Јевреја на Косову разликовао се у зависности од окупационе зоне. У немачкој зони прогон, конфискација имовине и принудни рад започели су рано. У италијанској зони изгледи за преживљавање били су извесно време већи, иако су Јевреји и тамо били хапшени и интернирани. После немачког преузимања дотадашње италијанске зоне 1943. године прогон је појачан. У мају 1944. припадници СС дивизије „Скендербег" учествовали су у масовном хапшењу Јевреја у Приштини, након чега су многи депортовани преко Сајмишта у Берген-Белзен.

После рата, организовано исељавање у Израел нагло је смањило ионако малобројну јеврејску заједницу на Косову и Метохији. Сукоб 1998–1999. довео је до расељавања готово целе приштинске заједнице. До краја 1999. организовани јеврејски живот у Приштини практично је престао, док је мало јеврејско присуство опстало у Призрену. Посматрана у целини, историја Јевреја Косова обухвата више малих локалних заједница које су у различитим раздобљима биле повезане са ширим балканским, медитеранским и сефардским мрежама; извори не потврђују непрекинут институционални континуитет једне стабилне заједнице.

Кључне речи: Јевреји, Сефарди, Косово, Југославија, Холокауст, јеврејска историја.

УДК 94(497.11)"1916"
908:001.891(497.11)"1916"

Оригинални научни рад

*Росица Жечкова АНГЕЛОВА**

Шуменски универзитет „Епископ Константин Преславски”
Филозофско-историјски факултет
Катедра за историју и археологију
Регионални историјски музеј у Разграду
Одељење за модерну и савремену историју

БУГАРСКА НАУЧНА ЕКСПЕДИЦИЈА У МАКЕДОНИЈИ И ПОМОРАВЉУ (1916): ИЗМЕЂУ ТЕРЕНСКОГ ИСТРАЖИВАЊА И ПОЛИТИЧКОГ И ИСТОРИЈСКОГ КОНТЕКСТА ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

Апстракт: Овај чланак разматра организацију и активности бугарске научне експедиције у Македонији и Поморављу 1916. године, која је спроведена под војноадминистративном влашћу током Првог светског рата. У том контексту, бугарска држава и Бугарска академија наука организовале су обимне теренске мисије у којима су учествовали истакнути научници са Софијског универзитета и других академских институција. Главни циљ експедиције био је систематско проучавање етнодемографских, језичких, историјских, географских и економских карактеристика новоуправљених територија. Посебну пажњу чланови експедиције посветили су документовању етничког састава становништва и очувању културног и историјског наслеђа, укључујући средњовековне рукописе и црквене споменике. Угледни научници Јордан Иванов, Стефан Младенов, Васил Златарски и Анастас Иширков спровели су теренска истраживања и израдили детаљне извештаје, мапе и статистичке анализе. Ови подаци коришћени су како у академске сврхе тако и у ширем политичком и дипломатском контексту послератних територијалних преговора. У чланку се приказује интеракција између науке, државне политике и војне администрације у ратно доба, као и значај ових експедиција за развој бугарских хуманистичких и друштвених наука у раном 20. веку.

Кључне речи: научна експедиција, 1916, Македонија, Поморавље, Први светски рат, наука, државна политика, војна администрација.

* ORCID 0000-0002-2287-0950, r.angelova@shu.bg

ИСТОРИЈСКИ И ВОЈНО-ПОЛИТИЧКИ КОНТЕКСТ ЕКСПЕДИЦИЈЕ

Први светски рат почео је као сукоб између две земље, Аустроугарске и Србије, али се убрзо претворио у европски, а потом и у светски рат. У року од неколико година увукао је у сукоб бројне нације и државе и трансформисао политички и друштвени пејзаж света. Бугарска, Србија и Грчка – балкански суседи који су и даље осећали последице Балканских ратова – поново су се нашле увучене у конфликт, укорењен у нерешеним националним питањима (Гиза 2001).

Када су два ратна блока – Антанта и Централне силе – покушала да привуку Бугарску на своју страну, бугарска влада се определила за Централне силе, које су обећале да ће прихватити територијалне претензије Бугарске у Македонији (Илчев 1990; Станков 2020; Марков, Косев 2006; Лалков 1983; Христов 1984; Дамянов 1986; Марков 2017). Услов је био да Бугарска уђе у рат против Србије.

Бугарска је 14. октобра 1915. године (1. октобра по старом календару) ушла у рат против Србије. У пракси је то извршено три дана касније него што је било планирано из два разлога. С једне стране, цар Фердинанд и влада су чекали да процене поступке аустроугарских и немачких снага; с друге стране, били су свесни слабости у мобилизацији војске. Напредовање се одвијало на широком фронту и, иако су српске трупе пружиле снажан отпор, јединице Прве бугарске армије су их у више сектора на фронту нагнале у бекство. 5. новембра 1915. године (23. октобра по старом календару) бугарске трупе су заузеле Ниш, који је у том периоду био привремена престоница Србије и напале десни бок српских снага, које су се успешно бориле од немачких и аустроугарских трупа. Окупирањем Ниша настављен је продор Прве армије дуж долине реке Мораве, с намером да се пут српске војске пресече ка југу. Истовремено, Друга армија је стигла до долине реке Вардар, чиме је спречила српску војску да се уједини са савезничким јединицама које су напредовале с југа. Српска војска је у септембру 1915. године заузела одбрамбене положаје дуж линије коју су чиниле реке Западна и Јужна Морава, Црни врх код Скопља и Шар-планина. Након почетка офанзиве, напредовање Прве и Друге бугарске армије ставило ју је у тежак положај.

Уследила је успешна офанзива, и у новембру су бугарске трупе напредовале на Косово поље, пресецајући Качанички превој. Међутим, нису успеле да у потпуности опколе и разбију српску војску. Значајан део војске успео је да се повуче преко Албаније и Црне Горе ка Јадранском мору, одакле су француски и италијански бродови превезли српске војнике на острво Крф. Ово је означило крај бугарске офанзиве у рату против Србије. До краја 1915. године велики део Македоније такође је потпао под бугарску контролу. Непотпуни успех војних операција против Србије може се приписати плановима Централних сила. Упркос томе, на подручјима Тимока,

Поморавља и Вардарске Македоније, бугарске власти формирају два инспекцијска региона: Поморавски округ, са седиштем у Нишу, и Вардарски округ, са седиштем у Скопљу (Митровић 1984; Стивънсън 2008; Димитров 2001: 85–99; Радославов 1993: 130–137; Вълков 2015: 70–110; Mladenović 2020: 11–26).

Статус ових територија и процена војних операција из 1915. и 1916. године предмет су различитих тумачења у бугарској и српској историографији (Митев 2010). Појам „нове земље", који се користио у бугарским званичним документима и у контексту организовања експедиције, треба посматрати управо у оквирима тадашње војнополитичке ситуације. Исти догађаји се, природно, другачије процењују у српској историографији, која говори о бугарској окупацији српских и спорних територија. Разлика у процени очекивана је у историјском памћењу држава које су се нашле на супротним странама војног сукоба. Ова студија нема за циљ да реши овај историографски спор, већ да прикаже порекло, организацију и научне циљеве експедиције, као и њено место у специфичном историјском контексту 1916. године.

Без обзира на разлике у процени статуса територија које су биле предмет истраге, сама експедиција има своју унутрашњу научну логику. Замишљена је као свеобухватно теренско истраживање у ком су различити стручњаци испитивали исти регион из перспективе својих академских дисциплина. Резултати њиховог рада такође имају посебну вредност. Сваки учесник подносио је детаљан извештај о спроведеним истраживањима, уоченим појавама и прикупљеним подацима, што је експедицију чинило не само једнократним научним подухватом већ и вредном базом примарних научних података. Управо ови материјали представљају вредан извор за будуће истраживаче, јер у одређеном историјском тренутку бележе језичке, етнографске, географске, археолошке, економске и природнонаучне карактеристике територија које се проучавају.

Управо ова двострука природа експедиције – као производа специфичне војнополитичке ситуације и, истовремено, као независног научног подухвата – одређује њен историјски значај. Научна експедиција спроведена 1916. године у Македонији и Поморављу треба да се оцени не само у светлу околности у којима је организована већ и према природи спроведених истраживања, стручним квалификацијама учесника и значају њихових налаза за унапређење научног знања.

Нема сумње да је експедиција настала у оквиру специфичног војног и политичког контекста и била повезана с интересима бугарске државе током Првог светског рата. Њена организациона веза с војним командовањем, међутим, није довољан разлог да се њене истраживачке активности дефинишу искључиво као испуњење војног или административног задатка. Мора се направити разлика између институције која је иницирала и олакшала експедицију, и научног садржаја рада који су обавили њени учесници.

Кључни аргумент у прилог научној природи експедиције јесте њен састав. Она обухвата угледне чланове бугарске научне заједнице, стручњаке из различитих области, чије академско знање и професионално искуство омогућавају систематско проучавање подручја која су предмет истраживања. Њихову обуку, укључујући и ону стечену на престижним европским универзитетима, треба сматрати важним предусловом за примену утврђених научних приступа и метода. Експедиција је обухватала историјске, лингвистичке, етнографске, географске и економске студије; њена међупредметна природа додатно сведочи о посвећености свеобухватном истраживању региона.

Војна команда обезбеђује организациони и логистички оквир за спровођење истраживања и захтева подношење извештаја о налазима. Међутим, стварни истраживачки рад обављали су научници чија је стручна експертиза одређивала приступе прикупљању, систематизацији и тумачењу материјала у оквиру њихових академских дисциплина. Због тога институционалну зависност експедиције не би требало аутоматски поистовећивати с недостатком академске независности. У којој су мери војне власти интервенисале у појединачним одлукама о истраживању треба утврдити анализом расположиве документације, а не претпостављати искључиво на основу организационе потчињености.

Накнадни рад учесника посебно указује на научну природу експедиције. Резултати истраживања нису били ограничени на извештаје намењене војној администрацији, већ су даље развијани у научним чланцима, студијама и монографијама. Прикупљене информације у овим публикацијама постају део академског дискурса и стичу значај који превазилази непосредне циљеве експедиције. Објављивање таквих студија омогућава да налази буду искоришћени, проверени и реинтерпретирани од стране наредних генерација истраживача.

Трајно интересовање за материјале с експедиције, укључујући и објављивање научних извештаја у зборнику *Научна експедиција у Македонију и Поморавље 1916*. (1993), додатни је доказ њиховог значаја као документарне и истраживачке основе за проучавање региона. Њихова вредност не подразумева безусловно прихватање свих изведених закључака, већ пружа могућност да се они критички анализирају, у контексту времена и у поређењу с другим историјским изворима.

Сходно томе, војни и политички контекст експедиције и њен научноистраживачки карактер нису међусобно искључиве карактеристике. Док прво објашњава историјски контекст и практичне циљеве иницијативе, друго се открива у квалификацијама учесника, специфичној природи истраживања, прикупљеним материјалима и њиховој накнадној научној анализи и објављивању. Управо ове околности пружају основу да се експедиција сматра значајним интердисциплинарним истраживачким подухватом, чији резултати превазилазе непосредни војнополитички контекст у ком је спроведена.

ОРГАНИЗАЦИЈА И ЦИЉЕВИ ЕКСПЕДИЦИЈЕ

Године 1916. јавила се могућност потенцијалног засебног уређивања односа са Србијом, што је с посебном хитношћу поставило питање прецизне демаркације западне бугарске границе – од Албаније до Поморавља и реке Дунав. Ово питање није било само територијално. Било је неопходно прикупити аргументе који би образложили карактер спорних земаља и с етнографске тачке гледишта. Управо у том контексту Штаб оперативне војске организовао је научне експедиције у „новим земљама", уз ангажовање стручњака из различитих области науке који би извршили теренска истраживања у складу са својом научном стручношћу.

Почеле су прелиминарне припреме за овај подухват великих размера. План је био да се проуче географске и економске карактеристике територија, као и етнографске особености и дијалекти становништва. Предмет истраживања нису били само Бугари, већ и остале етничке заједнице – Албанци, Грци, Цинцари и Турци. Тако је експедиција замишљена и као средство за проширење знања о овим територијама и као извор информација које могу бити релевантне за будуће административно и политичко уређење.

Овај истраживачки рад поверен је угледним бугарским научницима школованим на европским универзитетима, универзитетским предавачима и ауторима бројних академских публикација.

У ту сврху начелник Штаба оперативне војске, генерал-мајор Константин Жостов (Алексиев 2019: 1–89) шаље циркуларно писмо дванаесторици бугарских научника с позивом да учествују у експедицији. То су били: проф. Бењо Цонев, проф. Михаил Арнаудов, проф. Стојан Романски, проф. Стефан Младенов, др Димитар Гаџанов, професор Анастас Иширков, проф. Јордан Иванов, проф. Васил Златарски, проф. Георги Данаилов, проф. Георги Бончев, Кирил Г. Попов, др Б. Филов, директор Националног музеја (Експедиция 1993: 16, 18). Обезбеђена су неопходна средства, логистичка подршка и помоћ за теренски рад, а задаци су одређени у складу с научном специјализацијом сваког учесника.

Први састанак истраживача одржан је 1. јуна 1916. године у Министарству рата, њиме је лично председавао генерал Жостов (1867–1916), начелник Штаба бугарске војске, док је др П. Орешков водио записник. Позвани научници прихватили су предлог генерала Жостова и изразили спремност да учествују у експедицији. Разлике међу њима су се углавном односиле на организацију теренског рада и на обим појединих истраживања (Експедиция 1993: 20–23).

Други састанак одржан је 3. јула 1916. године, поново у Министарству рата. На овом састанку проф. Бењо Цонев прочитао је извештај у коме је сажето изложио ставове које су учесници изнели на састанку одржаном 2. јула 1916. године у просторијама Бугарске академије наука. Након дугих расправа, како је наведено у извештају, истраживачки рад

је организован у четири секције, при чему је свакој додељен специфичан задатак у складу са стручношћу учесника.

Тако су припреме у почетној фази постепено прешле из општег концепта у конкретан план теренског истраживања – дефинисане су области истраживања, учесници, руте и задаци. Четири секције обухватају главне области неопходне за комплексно проучавање окупиране српске територије: дијалектолошко-етнографску, историјско-археолошку и географску, социјално-економску и секцију за природна богатства.

Прва секција експедиције, дијалектолошко-етнографска, окупља неке од најистакнутијих стручњака у области лингвистике, славистике, етнографије и фолклористике: проф. Б. Цонев, проф. М. Арнаудов, проф. С. Романски, проф. С. Младенов и др Д. Гацанов. Састав секције показује тежњу да се истраживање становништва и културне средине спроведе свеобухватно, комбиновањем лингвистичких, етнографских, фолклористичких и статистичких истраживања. Сваком од учесника поверени су конкретни научни задаци, усклађени с његовом области специјализације, а предвиђене руте су одабране тако да обухвате широк географски простор – од Поморавља и Тимочке Крајине до Македоније и пограничних области с Албанијом и Грчком.

Према извештају о организацији Научне експедиције утврђене су и конкретне руте за поједине истраживаче. Професор А. Иширков, на пример, требало је да прати руту Ниш– Књажевац–Зајечар–Неготин–Пожаревац, одакле је требало да настави на југ кроз села у долини Мораве до Сталаћа. Одатле су предвиђене две могуће варијанте: преко Куршумлије, Приштине и Призрена или преко Алексинца, Ниша, Лесковца, Врања, Куманова, Скопља, Тетова и Дебра. У извештају се бележи да проф. Михаил Арнаудов изражава спремност да прошири своје истраживање и на регију Љума ако буде обезбеђен филолог који би га пратио.

Усклађујући руту с постављеним научним задацима, проф. Стефан Романски бира два правца. Први је правац Зајечар – Неготин – Кладово – Текија – Доњи Милановац – Пожаревац – Свилајнац, а други прати пограничне територије дуж грчке границе, од Меглена преко Битоља, Охрида и Прилепа. Своју руту одређује и проф. Стефан Младенов: Ниш–Књажевац–Зајечар–Неготин–Пожаревац, а затим на југ ободом истраживаног ареала. Специфичност научних задатака др Димитра Гацанова усмерава и његов правац: Горња Џумаја (данас Благоевград) – Куманово – Скопље – Феризовић – Призрен – Тетово – Дебар – Битољ – Прилеп – долина Вардара (Експедиция 1993: 24–25).

Распоред поменутих рута није случајан. Он омогућава да се истовремено обухвате различите етничке и језичке заједнице и да се изврше упоредна запажања о становништву с обе стране политичких и административних граница. Управо је то једна од карактеристичних одлика експедиције – географско подручје не посматра се као збир одвојених регија, већ као међусобно повезана културна и језичка територија у којој се могу уочити сличности, разлике, контакти и узајамни утицаји.

Као што је већ поменуто, сваки од научника има своје конкретне задатке, одређене у складу с његовом ужом специјалношћу и професионалним интересовањима.

Професор Бењо Цонев (1863–1926) истакнути је бугарски лингвиста и слависта, ректор Универзитета у Софији у периоду од 1910. до 1911. године, аутор бројних научних публикација и редовни члан Бугарске академије наука. Значајан је његов допринос проучавању бугарских дијалеката и историје бугарског језика. Он је и састављач првог описа словенских рукописа у Народној библиотеци „Св. Ћирило и Методије". Њему је поверен задатак да проучи језик бугарског становништва у Моравском региону и у Тимочкој Крајини, као и језик Бугара у Македонији. Истраживање говора у овим областима од посебне је важности за утврђивање језичких особености, граница и унутрашње разноликости бугарског језичког ареала (Пиринска, Иванова 2008).

Професор Михаил Арнаудов (1878–1978) ангажован је са задатком да истражи фолклор Македоније и да прати границе бугарских насеља у Призренском, Тетовском, Дебарском и Охридском региону. Његов рад допуњује лингвистичка истраживања осталих чланова секције, усмеравајући пажњу на духовну културу становништва – народне песме, предања, обичаје и друге облике традиционалне културе. Посебно је важно то што се кроз фолклорну грађу траже и сведочанства о културном идентитету и историјском сећању локалног становништва (Арнаудова 1977).

Професор Стојан Романски (1882–1959), стручњак за словенску лингвистику и етнографију, усмерава своја истраживања на влашко становништво у Македонији и у Тимочкој Крајини, које је требало проучити из етнографске и статистичке перспективе. Поред тога, био је задужен за проучавање бугарских колонија у Србији. На тај начин његов рад је проширио обим експедиције изван непосредног проучавања бугарске популације и ставио акценат на етничке заједнице, њихов бројни састав, начин живота и односе с осталим становништвом.

Професор лингвистике и дијалектологије Стефан Младенов (1880–1963) задужен је за истраживање Албанаца у Македонији с лингвистичког и етнографског становишта. Међу постављеним задацима проф. Младенова јесте утврђивање утицаја бугарског језика на албански, као и проучавање пограничних говора у Македонији и Поморављу. Његово учешће посебно је важно за компаративно лингвистичко истраживање, будући да су пограничні региони природни простор интензивних језичких и културних контаката. Проучавање ових говора могло би пружити информације не само о језичким особеностима становништва већ и о правцима и карактеру међусобних утицаја различитих заједница.

Димитар Г. Гаџанов (1874–1935), лектор за турски језик на Универзитету у Софији, има другачији задатак, који значајно допуњује остале. Његова пажња је усмерена на муслиманско становништво, које треба проучити у културном, лингвистичком и етнографском погледу, при чему се истраживање

доводи у везу с Турцима у Бугарској и Малој Азији (Йорданова 2014: 566–573; Гаджанов 1914; Гаджанов б.д.). На тај начин његов рад проширује етнографски обухват експедиције и омогућава праћење културних и језичких веза између различитих муслиманских заједница на Балкану.

Тако се још у фази припремног планирања Научна експедиција показала као интердисциплинарни подухват великих размера. Руте су биле прилагођене специфичним истраживачким циљевима научникā, а прикупљени подаци (лингвистички, етнографски, фолклорни и статистички) били су осмишљени да се међусобно допуњују. Управо ова комбинација различитих научних приступа омогућава да се добије потпунија слика о становништву и културним процесима у Моравској области, Поморављу и Македонији у време када су политичке границе и промене у региону имале све јачи утицај на традиционалне заједнице и њихове културне карактеристике.

У каснијој фази експедицији је прикључен и проф. др Љубомир Милетић (1863–1937) (Райчевски 2020), коме је предложено да истражи српско становништво, српске утицаје на Бугаре и резултате тих утицаја (Експедиция 1993: 31). Укључивање једног од најистакнутијих бугарских лингвиста, етнографа и историчара даје експедицији још јаснији научноистраживачки карактер и проширује њен првобитни програм. За проф. Милетића се питање српских утицаја не исцрпљује утврђивањем политичких или административних утицаја, већ подразумева проучавање њиховог одраза на становништво, његов језик, културу, обичаје и историјску свест.

Милетић је срдачно прихватио позив и предложио сопствени концепт теренског рада. По његовом мишљењу, путовање би требало да почне у најзападнијем делу Македоније – на потезу Охрид–Дебар – и да се постепено креће према истоку и северу. Таква рута би му омогућила да кроз компаративну анализу прати облике српских утицаја и њихово ширење у различитим областима, као и да идентификује локалне карактеристике и степен њиховог утицаја на бугарско становништво. На тај начин је географско кретање експедиције истовремено постало и метод упоредног научног посматрања.

Милетић је посебну пажњу посвећивао потреби за стварањем обиља визуелног материјала. Наглашавао је значај добрих фотографија локалитета, споменика, појединаца и жанр-сцена историјског и етнографског значаја. За њега фотографија није била само илустрација налаза експедиције, већ јединствен документ намењен очувању слике историјског и културног света који се брзо мењао. Фотографски материјал прикупљен на овај начин могли би у будућности користити и бугарски и страни истраживачи. У том смислу, Милетић је експедицију такође видео као прилику за стварање трајног ресурса чији би се научни допринос пружао изван непосредних циљева истраживања.

Имајући то у виду, Милетић је предложио да му се у раду придружи Георги Трајчев из Народног археолошког музеја у Софији. Присуство стручњака способног да фотографски документује локалитете, споменике

и људе употпунило би Милетићева теренска запажања и обезбедило свеобухватније очување прикупљених информација. Тако Милетићево учешће истиче једну од најзначајнијих карактеристика експедиције – циљ изградње свеобухватне слике становништва и културног окружења на територијама које су предмет истраживања комбиновањем историјских, етнографских, језичких и визуелних доказа.

Историјско-археолошка и географска секција окупила је научнике чији су истраживачки интереси и стручна спрема омогућили да се проучаване територије сагледају из различитих, али међусобно комплементарних перспектива. Међу њеним члановима јесу проф. Васил Златарски, проф. Анастас Иширков, проф. Јордан Иванов и др Богдан Филов. Док се дијалектолошки и етнографски сегмент експедиције углавном фокусира на становништво, његов језик, фолклор и етнографске карактеристике, ова секција ставља нагласак на пејзаж, његову историјску географију и материјалне доказе из прошлости. На тај начин се ова два приступа међусобно допуњују и постављају темеље за свеобухватно проучавање разматраних региона.

Сваком учеснику додељени су специфични задаци у складу с његовим стручним пољем.

Професор Анастас Т. Иширков (1868–1937) био је истакнути бугарски географ, професор на Софијском универзитету и његов ректор од 1915. до 1916. године, оснивач и председник Бугарског географског друштва и аутор стотина научних радова на бугарском и страним језицима (Михайлов 2018; Пенков 1987). Као члан експедиције, његов задатак је био да из географске перспективе проучи неке од важнијих, али још увек недовољно истражених територија. Планирана су два главна подручја: долине и региони Дрима, Косова и Мораве, као и Кладово, Неготин и Пожаревац. Његово истраживање требало је да обухвати карактеристике рељефа, обрасце насељавања, природну средину и географске карактеристике појединачних региона, а истовремено да пружи могућност за боље разумевање веза између природне средине и историјског развоја становништва.

Др Богдан Филов (1883–1945), директор Народног археолошког музеја у Софији (Златкова 2007) и већ признати археолог, добио је задатак да из археолошке перспективе проучи Македонију и Косово. Посебну пажњу је требало посветити постојећим археолошким и историјским споменицима, њиховом стању и степену проучености. Др Филов није само документовао споменике већ је и утврђивао конкретне мере њихове заштите. Ово показује да експедиција има и јасно дефинисан карактер научног пописа културног наслеђа – задатак који је постао посебно релевантан у контексту политичких и територијалних промена на Балкану.

Професор Јордан Иванов (1872–1947), фолклориста, археолог, редовни члан Бугарске академије наука и један од оснивача Македонског научног института, усмерио је своја истраживања на древне црквене и књижевне споменике. У његовом раду посебан нагласак је стављен на артефакте повезане с грчким становништвом у Македонији. Тако су његова истраживања

повезивала археолошке, историјске и културолошке студије, што је омогућило истовремено сагледавање и материјалних и књижевних доказа о прошлости овог региона.

Професор Васил Н. Златарски (1866–1935) био је један од најугледнијих бугарских медијевиста, професор на Софијском универзитету и његов ректор у периоду од 1913. до 1914. и од 1924. до 1925. године, као и дугогодишњи председник Бугарског историјског друштва. Његов задатак био је да истражи стару бугарску границу посвећујући посебну пажњу историјским местима и споменицима повезаним с њом. На овај начин историјско-географска студија добила је посебан значај, јер су теренска запажања имала за циљ да помогну у идентификацији конкретних локалитета и материјалних доказа повезаних с историјским развојем и територијалним обимом средњовековне бугарске државе.

Посебно индикативан за тежњу ка прецизности и што обухватнијем теренском истраживању јесте предлог проф. А. Иширкова да и његов асистент Жеко Радев (1875–1934) буде укључен у експедицију. Овај предлог сведочи не само о потреби за додатном научном помоћи у обимном теренском раду већ и о жељи да се искористи стручност млађе генерације географа, која се постепено афирмисала у бугарској научној заједници.

Састав историјско-археолошке и географске секције и расподела задатака показују да су организатори експедицију посматрали као прилику за систематско проучавање територије комбиновањем историјских, археолошких и географских метода. Истраживање природног окружења, старих граница, насеља, историјских локалитета и споменика није циљ само по себи – оно мора допринети дубљем разумевању историјског развоја региона и очувању његове културне баштине.

Успостављена је и трећа истраживачка секција, социоекономска, уз учешће проф. др Георгија Т. Данаилова (1872–1939), економисте и политичара из Демократске партије (Найденова 1997: 5–23), Димитра Мишајкова (1883–1945), начелника одељења у Генералној дирекцији за статистику, као и Петра Стојанова и Андреја Цанкова. Из здравствених разлога оснивач статистике у Бугарској, проф. Кирил Г. Попов (1870–1927), није могао лично да учествује у експедицији, али се обавезао да ће прегледати расположиву литературу и пружити смернице за економска истраживања. У међувремену, организација ове секције наишла је на додатне потешкоће – Данаилов и Цанков били су на службеном путовању у Европи, док је Стојанов био заузет и није могао да одсуствује. Сходно томе, Попов је предложио да се за експедицију ангажују Стефан Димитров Недев, шеф одељења у статистичком заводу, и др Иван Каросеров, секретар Привредне коморе у Варни (Експедиция 1993: 24–25, 29).

У својим белешкама од 7. и 14. јула 1916. године Кирил Г. Попов и ванредни професор Д. Мишајков навели су суштински сличне циљеве економског прегледа. Планирали су истраживање производних и економских ресурса, с фокусом на пољопривреду, индустрију и минерално богатство; трговину

и тржишта, укључујући увоз, извоз и могућности спољне трговине; као и комуникационе и транспортне везе, потребе становништва и изгледе за економски развој. Посебан нагласак је стављен на прикупљање специфичних и упоредивих података како би се омогућило утврђивање економских карактеристика и потенцијала појединачних региона. Мишајков допуњује ове задатке проценом стратешког положаја Балканског полуострва као моста између Европе и Азије (Експедиция 1993: 26–27, 30).

Разлике у предлозима ова два научника односе се првенствено на територијални обим истраживања. Попов идентификује три региона: области између река Струме и Месте и јужно од њих; крајеве јужно од Бистрице; Скопље и територије на северу. Мишајков предлаже Моравску област, територије између Поморавља и Вардара, као и крајеве јужно и југозападно од Вардара. Тако ова два пројекта обухватају широк и међусобно повезан географски простор, пружајући могућност за компаративну студију области које се разликују по природним ресурсима, производњи, трговинским везама и саобраћају.

Мишајков је предложио да се агроном и педолог Иван Странски (1886–1959) ангажује да помогне у теренском раду, јер би његово професионално знање и практично искуство били нарочито корисни у проучавању пољопривреде. Планирано је да рад ове секције буде завршен у року од два месеца (Експедиция 1993: 30; Груев 2009: 270).

На овај начин социјално-економска секција допуњује историјске, археолошке, географске и етнографске студије, усмеравајући пажњу на материјалну основу егзистенције становништва и економски потенцијал проучаваних територија.

Истраживање природних ресурса поверено је четвртој секцији, коју чине професори Георги Бончев (1866–1955), минералог, геолог и оснивач петрографије у Бугарској (Костов 1988), и Љубомир Ванков, редовни професор геологије и палеонтологије на Софијском универзитету, којима је пружена могућност да именују своје сараднике. У меморандуму од 3. јула 1916. године проф. Г. Бончев изложио је своје виђење организације рада и предложио да подручје истраживања подели с колегом Ванковим.

Проф. др Георги Бончев преузео је проучавање македонског региона, који је, по његовом мишљењу, био недовољно истражен из перспективе природних наука. За теренски рад било је планирано да му помаже његов асистент, др Илија Стојанов, и овај простор подељен је на четири области: долину Вардара и њене северне косовске долине; призренску област, укључујући делове Доњег Дрима и западне падине Шар-планине; тетовско-кичевску котлину, укључујући источне падине Шар-планине; погранична подручја Дебра с горњим токовима Црног Дрима и суседним областима у Албанији.

Проф. др Л. Ванков имао је задатак да истражи српску област, фокусирајући се првенствено на рударски потенцијал подручја између Мораве, Дунава и бугарске границе. С обзиром на специфичну природу задатка,

Бончев је сматрао да је неопходно да Ванкову помаже рударски инжењер и предложио је да Ниш буде изабран за истраживачку базу.

Планирано трајање експедиције било је три месеца. Ово продужено време трајања последица је обимног географског обухвата и специфичне природе теренског рада, који захтева путовање кроз тешко приступачна подручја. Из тог разлога проф. Бончев инсистира на обезбеђивању коња за јахање и товарних коња за пртљаг, јер су они неопходни за несметано спровођење истраживања (Експедиция 1993: 28).

Расподела задатака одражава посвећеност да се природни ресурси проучаваних територија истраже систематски и уз ангажовање стручњака с одговарајућим квалификацијама. Поред географских, историјско-археолошких и социјално-економских проучавања, ова секција треба да обезбеди информације о геолошкој структури, рудним лежиштима и природним ресурсима који су значајни како за науку тако и за економски потенцијал региона.

Припремне активности за Научну експедицију показују висок степен организације и посвећеност прецизном планирању теренског рада. Истраживачи су подељени у одвојене научне секције према свом професионалном усмерењу, а свакој секцији су додељена одређена подручја и руте. То је омогућило истовремено проучавање различитих територија и прикупљање међусобно комплементарних података.

Организација је такође узимала у обзир специфичне околности учесника. Уколико одређени стручњаци нису могли да учествују због службених путовања, радних обавеза или здравствених разлога, тражени су заменици и додатни сарадници. Планирано је да се у појединачне тимове регрутују стручњаци с практичним знањем – филолози, агрономи, статистичари, рударски инжењери и др. У том смислу, индикативан је предлог проф. Иширкова да се његов асистент, Жеко Радев, укључи у експедицију, као и предлог проф. Бончева да ради са својим асистентом, др Илијом Стојановим (Експедиция 1993: 28).

Кључни елемент практичне организације било је прелиминарно одређивање рута и трајања истраживања. Оне су биле прилагођене географском обиму и природи конкретних задатака. За социјално-економску секцију издвојена су два месеца, док је за природнонаучна истраживања проф. Бончев предвидео три месеца. Ово указује на то да је трајање рада било унапред планирано, те да није било препуштено искључиво току теренског рада. Посебна пажња посвећена је и методологији истраживања.

Прелиминарне белешке Кирила Попова и Димитра Мишајкова откривају посвећеност спровођењу систематског економског истраживања и прикупљању специфичних, упоредивих података. Теренски рад је стога морао да се заснива не само на личним запажањима већ и на унапред формулисаним питањима и показатељима.

Једнако важна је и логистичка подршка експедицији. Огромна географска пространства и неприступачност одређених подручја налажу обезбеђивање

одговарајућег превоза. Практична организација такође подразумева прелиминарни преглед литературе, идентификацију централних база и процену опција за снабдевање и координацију. Такве одлуке олакшале су путовања истраживача и омогућиле ефикасније распоређивање времена и ресурса.

Све ово показује да Научна експедиција није осмишљена као спонтано научно путовање, већ као унапред планирана теренска студија с јасно дефинисаним задацима, рутама, роковима, стручњацима и логистичком подршком. Научни програм прилагођен је стварним условима рада, а када су се појавиле потешкоће, организатори су тражили практична решења. Управо је та комбинација научног планирања и оперативне организације једна од карактеристичних одлика експедиције.

ЗАКЉУЧАК

Бугарска научна експедиција спроведена 1916. године у Македонији и Поморављу показала се као јединствени пресек науке, ратних и националних интереса. Њена организација била је директно повезана с војном и политичком ситуацијом и с потребом бугарске државе да прикупи свеобухватније и систематичније информације о територијама над којима је успостављена бугарска војна и административна власт. У том смислу, избор регија и неки од постављених задатака не могу се посматрати изван контекста Првог светског рата и нерешеног националног питања на Балкану.

Истовремено, међутим, експедиција је ишла и даље од непосредних војних и политичких потреба. У њој су учествовали признати научници који су радили у складу са својом академском стручношћу и примењивали методе својих дисциплина. Четири секције – дијалектолошко-етнографска, историјско-археолошка, социјално-економска и секција за природне ресурсе – одредиле су широк обим планираних истраживања. Она нису обухватала само бугарско становништво већ и друге етничке заједнице, природну средину, економске ресурсе, саобраћај, историјске споменике и језичке карактеристике региона. Ово пружа свеобухватан приказ подручја које се проучава, какав појединачне академске дисциплине не би могле пружити.

Практична организација експедиције нарочито је поучна. Научни циљеви, руте, области истраживања, временски рокови, као и потребни стручњаци и сарадници били су унапред одређени. Такође су разматрани специфични услови за теренски рад – транспорт, истраживачке базе, логистичка подршка и могућност рада у тешко доступним подручјима. Ово показује да експедиција није била спонтано научно путовање, већ добро испланирана теренска студија, прилагођена како научним циљевима тако и ратним околностима.

Статус проучаваних територија и поступци бугарске војске у периоду између 1915. и 1916. године другачије се процењују у бугарској и српској историографији. То је разлика која је очекивана имајући у виду супротстављене

позиције две државе у сукобу и њихова различита национална историјска памћења. Међутим, то не умањује научну вредност самог подухвата. Његов историјски значај треба тражити не само у политичким циљевима који су стајали иза његове организације већ и у научном материјалу насталом као резултат теренског рада.

Сваки учесник је поднео детаљан извештај о спроведеном истраживању, запажањима и прикупљеним информацијама. Управо ти материјали претварају експедицију у вредну збирку примарних научних података, коју су у одређеном историјском тренутку саставили висококвалификовани стручњаци. Материјали омогућавају праћење лингвистичких, етнографских, географских, археолошких, економских и природнонаучних карактеристика територија које су предмет проучавања, истовремено пружајући могућност за поређење с каснијим истраживањима.

У крајњем исходу, Научна експедиција у Македонији и Поморављу из 1916. године мора се посматрати у два међусобно повезана контекста: с једне стране, у контексту рата и државне политике, а с друге, у контексту развоја науке. Управо та тензија дефинише њен јединствен карактер. Настала је из специфичне војне и политичке потребе, а ипак је оставила научну грађу и документацију чији значај превазилази непосредан историјски тренутак. Управо ова комбинација историјског контекста, теренског рада и научне документације чини експедицију значајном темом како за историју бугарске науке тако и за проучавање Македоније и Поморавља у једном од најбурнијих периода 20. века.

ЛИТЕРАТУРА

Алексиев 2019: Кирил Алексиев. *Генерал Константин Жостов: един достоен български офицер*. Благоевград: РИК Ирин-Пирин.

Арнаудова 1977: Искра Арнаудова. *Михаил Арнаудов. Човекът и ученият. Литературна анкета и характеристика*. София: Наука и изкуство.

Батаклиев 1934: Иван Батаклиев. „Професор. Жеко Радев (Живот и научно дело)". *Известия на Българското географско дружество*, 2, 5–14.

Вълков 2015: Мартин Вълков. „Война, окупация и международно право в края на XIX и началото на XX в". *Анамнеза*, кн. 10, 70–110. http://anamnesis.info/node/646 [15. 10. 2026].

Вълков 2015а: Мартин Веселинов Вълков. *Българското военноадминистративно управление в Поморавието, Косово и Вардарска Македония 1915–1918 г.* Докторска дисертација. София: Исторически факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски".

Гаджанов 1914: Димитър Гаджанов. *Турски източници за новата ни история*. София: Издателство на БАН.

Гаджанов б.д.: Димитър Гаджанов. *Мюсюлманското население в новоосвободените земи: препис*. [София]: б.м., б.д.

Гиза 2001: Антони Гиза. *Балканските държави и македонският въпрос.* София: Македонски научен институт.

Груев 2009: Михаил Груев. *Преорани слогове. Колективизация и социална промяна в Българския северозапад 40-те – 50-те години на XX век.* София: Сиела.

Дамянов 1986: Симеон Дамянов. *България и балканските страни по време на войните 1912–1918*. София: Военно издателство.

Джонев 2017: Ангел Джонев. *Кюстендил – военната столица на България през Първата световна война. Кюстендилци и Кюстендилският край във въоръжения конфликт (1915–1918).* Кюстендил: Фабер.

Димитров 2001: Божидар Димитров. *Войните за национално обединение 1912–1913, 1915–1918*. София: УИ „Св. Кл. Охридски".

Експедиция 1993: *Научна експедиция в Македония и Поморавието 1916*. София: Военноиздателски комплекс „Св. Георги победоносец"; Университетско издателство „Св. Климент Охридски".

Златкова 2007: Мария Златкова. *Богдан Филов: живот между науката и политиката*. София: Алтея.

Илчев 1990: Иван Илчев. *България и Антантата през Първата световна война*. София: Наука и изкуство.

Йорданова 2014: Милена Йорданова. „Димитър Г. Гаджанов – първият дългогодишен лектор по турски език в Софийския университет 'Св. Климент Охридски'". *Чуждоезиково обучение*, год. 41, 5, 566–573.

Костов 1988: Иван Костов. Георги Бончев. София: УИ „Климент Охридски".

Лалков 1983: Милчо Лалков. *Балканската политика на Австро-Унгария 1914–1917: австро-унгарската дипломация в борба за съюзници през Първата световна война*. София: Наука и изкуство.

Марков 2017: Георги Марков. *Голямата война и българският меч над балканския възел 1914–1919*. София: Военна академия.

Марков, Косев 2006: Георги Марков, Константин Косев. *Голямата война и Българската стража между Средна Европа и Ориента 1916–1919 г.* София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов".

Митев 2010: Лозан Митев. *Дългия път до Ньой*. https://sitebulgarizaedno.com/index.php?option=com_content&view=article&id=1004:im&catid=29:2010-04-24-09-14-13&Itemid=61. [15. 10. 2026].

Митровић 1984: Андреј Митровић. *Србија у Првом светском рату*. Београд: Српска књижевна задруга.

Михайлов 2018: Пело Михайлов. *Непознатият и неразпознатият Анастас Иширков*. Пловдив: „Интелексперт-94".

Mladenović 2020: Božica B. Mladenović. „The Bulgarian Occupation Regime in Serbia 1915–1918 in the Light of Austro-Hungarian Documents". *Токови историје*, 3, 11–26.

Найденова 1997: Пенка Найденова. „Видни представители на демографските изследвания [Кирил Г. Попов, Георги Т. Данаилов]". *Население*, 1–2, 5–23.

Пенков 1987: Игнат Пенков. *Анастас Иширков*. София: УИ „Климент Охридски".

Петров 1993: Петър Петров. „Предговор". *Научна експедиция в Македония и Поморавието 1916.* София: Военноиздателски комплекс „Св. Георги победоносец": УИ „Св. Климент Охридски".

Пиринска, Иванова 2008: Лиляна Пиринска, Мариана Иванова. *Проф. Беню Цонев (12. 1. 1863 – 5. 10. 1926): Биобиблиография*. Ловеч: Инфовижън.

Радославов 1993: Васил Радославов. *България и световната криза*. София: издателство на БАН.

Райчевски 2020: Стоян Райчевски. *Академик Любомир Милетич*. София: Захарий Стоянов.

Станков 2020: Борис Станков. *История на Първата световна война (1914–1918) и участието на България в нея.* София: Десипар.

Стивънсън 2008: Дейвид Стивънсън. *Историята на Първата световна война 1914–1918*. София: Рива.

Христов 1984: Христо Христов. *България, Балканите и мирът 1919*. София: Наука и изкуство.

Rositsa Zhechkova ANGELOVA

THE BULGARIAN SCIENTIFIC EXPEDITION TO MACEDONIA AND THE POMORAVLJE REGION (1916): BETWEEN FIELD RESEARCH AND THE POLITICAL AND HISTORICAL CONTEXT OF THE FIRST WORLD WAR

Summary

This article examines the organization and activities of the Bulgarian scientific expedition to Macedonia and the Pomoravlje region in 1916, which took place under military-administrative rule during World War I. Within this framework, the Bulgarian state and the Bulgarian Academy of Sciences organized large-scale field missions involving prominent scholars from Sofia University and other scientific institutions. The main objective of the expedition was the systematic study of the ethno-demographic, linguistic, historical, geographical, and socio-economic characteristics of the newly administered territories. Special attention is given to documenting the ethnic composition of the population and preserving the cultural and historical heritage, including medieval manuscripts and church monuments. The expedition involved leading scholars such as Yordan Ivanov, Stefan Mladenov, Vasil Zlatarski, and Anastas Ishirkov, who conducted field research and prepared detailed reports, maps, and statistical analyses. These materials were used both for scientific purposes and within the broader political and diplomatic context of postwar territorial negotiations. The article highlights the interaction between science, state policy, and military administration in wartime, as well as the significance of these expeditions for the development of Bulgarian humanities and social sciences in the early 20th century.

Keywords: scientific expedition, 1916, Macedonia, Pomoravlje, World War I, science, state policy, military administration.

УДК 791.071.1 Митровић Ж.

Оригинални научни рад

*Петар Б. ДРАГИШИЋ**
Институт за новију историју Србије, Београд

*Оливера С. ДРАГИШИЋ***
Институт за новију историју Србије, Београд

„КОСОВСКИ ВЕСТЕРН": ФИЛМОВИ ЖИКЕ МИТРОВИЋА О КОСОВУ И МЕТОХИЈИ – ПРОБЛЕМАТИЗАЦИЈА ОДНОСА УМЕТНОСТИ И ИСТОРИЈЕ

Апстракт: У раду су анализирани филмови Живорада Жике Митровића посвећени Косову и Метохији, са посебним освртом на однос филмске уметности, историјске стварности и идеолошког контекста социјалистичке Југославије. У средишту истраживања налазе се четири играна филма – *Ешалон доктора М.* (1955), *Капетан Леши* (1960), *Обрачун* (1962) и *Брат доктора Хомера* (1968), који као корпус тзв. „косовског вестерна", тематизују балистичку побуну на Косову и Метохији крајем 1944. и током 1945. године. Анализом наративних, жанровских и идеолошких образаца ових филмова, као и њиховим поређењем са историографским сазнањима о политичким, националним и друштвеним приликама на Косову и Метохији у завршној фази Другог светског рата и непосредном послератном периоду, утврђен је степен подударности, односно одступања филмске репрезентације од историјске стварности.

Кључне речи: „косовски вестерн", Жика Митровић, историја, балисти, Срби, Косово и Метохија.

УВОД

Живорад Жика Митровић (1921–2005) био је познати филмски режисер у време социјалистичке Југославије, о чијем је делу написан немали број критика, импресија, осврта, а у последње време и известан број научних радова. Један од разлога сталне актуелизације његовог лика и дела у домаћој

* ORCID 0000-0002-3011-3132, petar.dragisic@gmail.com
** ORCID 0000-0002-2407-2389, nowrunlolarun@gmail.com

култури је тај што је Митровић био мајстор филмског заната, истичући се посебно у жанру који се данас најчешће описује као „партизански вестерн", али и у жанру крими-филмова. Други разлог, онај због којег хуманистика све чешће обраћа пажњу на његово филмско наслеђе, долази из чињенице да је Жика Митровић у СФРЈ имао неформални статус државног режисера, што имплицира снажну идеолошку везу између његовог дела са једне стране, и политичког и идеолошког система у којем су његови филмови настајали, са друге стране. А систем у којем је Митровић живео и радио био је социјалистички, југословенски, заснован на идеологији братства и јединства, привремено и само делимично политички отргнут од СССР-а после сукоба Тита и Стаљина 1948. године и, услед тога, изложен снажном процесу вестернизације, односно американизације, превасходно, кроз економске аранжмане са западним земљама и кроз популарну културу. Отуда његови филмови, као и многа друга уметничка дела хладноратовске епохе, истовремено баштине како социјалистичке, тако и елементе увезене из западне поп-културе, пре свега из филмске уметности и стрипа. Економски аспект сарадње са Западом у филмској индустрији огледао се кроз прве копродукције, најчешће са немачким или италијанским продуцентским фирмама почетком педесетих година (Милорадовић 2012: 353–365), па је и Митровић улазио у такве међународне сарадње. Трећи елемент, који је присутан у свим његовим филмовима, уједно је и онај који нас највише занима – југословенски политички, друштвени, ратни и културни оквир, посебно уколико имамо у виду чињеницу да је Митровић био једини режисер који је до пада Александра Ранковића могао да снима филмове о Косову и Метохији, под пуном контролом система (Радојевић 2004: 73). Отуда једно од питања које у овом раду разматрамо јесте: Какав је био садржај Митровићевих „косовских филмова" и да ли смо кроз њих добили реалну слику тог дела српске и југословенске земље?

Митровић је, у распону од педесетих до деведесетих година прошлог века, снимио двадесет дугометражних играних филмова, од чега је четири филма (петину свог дела) посветио простору Косова и Метохије. Овом темату његових филмова, који се још назива и „косовски вестерн" (Kaser 2018: 254–255), припадају следећи филмови: *Ешалон доктора М.* (1955), *Капетан Леши* (1960), *Обрачун* (1962) и *Брат доктора Хомера* (1968). Сва четири филма тематизују простор Косова и Метохије у време балистичке побуне против социјалистичког система који је тек био успостављен на простору Југославије, непосредно по окончању Другог светског рата. Радња наведених филмова, хронолошки је смештена у крај 1944. године или у 1945. годину, са екскурсима и у раније ратне године, као што је случај у филму *Обрачун*.

Каријеру режисера дугометражних играних филмова, Митровић је почео филмом *Капетан Леши*, али то није био први филм у којем је тематизовао простор Косова и Метохије. У ту тему уведен је кроз партијске задатке, односно кроз неколико краткометражних документарних филмова

о Косову и Метохији. Већ 1946. године снимио је први документарни филм о слету ЈНА – *Нове победе*, а затим низ краткометражних филмова о електрификацији и индустријализацији Косова: *Прве светлости* (1949), *Земља је чекала трактор* (1951), *Призренски мотиви* (1952) и *Пожари у граду* (1953) (Kovačić 2023: 20). Тиме се проценат филмова које је снимио о Косову и Метохији у оквиру његовог филмског опуса значајно увећава, те постаје интересантнији и важнији за истраживаче. Ипак, то није једини разлог интересовања науке за овакве теме. Део истраживачке пажње привлачи и чињеница да је у прве две послератне деценије филм био најважнија уметност у социјалистичкој Југославији, те да се само филмска публика могла бројати у милионима и то: 23 милиона 1945, 97 милиона 1955, до чак 123 милиона 1964. године (*Југославија 1945–1964* 1965: 328). То даље значи да је могућност дисеминације политичких и идеолошких порука путем филма била огромна, а пошто је Жика Митровић правио филмове који су пунили биоскопске сале, питање шта његови „косовски филмови" приказују тиме постаје важније.

„Косовски вестерн" Жике Митровића, за разлику од осталих филмских остварења која се појединачно или рубно баве овим простором,[1] на известан начин представља целину, тим пре што је филм *Капетан Леши* добио и свој филмски наставак (сиквел) у филму *Обрачун*, а назнаке феномена који би се могао упоредити са савременим франшизама, налазимо и у чињеници да је управо тај филм имао потоње референце у популарној култури кроз стрип и музику. Наравно, Митровић није био једини режисер који је снимио филмове о Косову и Метохији. Са постепеним процесом децентрализације државе, децентрализована је и контрола тумачења ратне и социјалистичке прошлости Косова и Метохије кроз поп-културу, у овом случају кроз филм, а и народноослободилачка борба више није била обавезујућа тема када је у питању био овај простор. На талас филмова Жике Митровића, албански режисери су, после уставне промене 1974. године, одговорили својим верзијама филмова као што су филм *Прока* из 1984. године и *Чувари маїле* из 1988. године, а које је режирао Иса Ћосја, док је Екрем Крезију, екранизовао аутобиографски роман партизанског хероја Фадиља Хоџе 1978. године (Radojević 2025: 7).

Осим простора Косова и Метохије, у српском филму из времена југословенске кинематографије, третирани су и други српски простори, као што су „аркадијски војвођански светови" у филмовима Соје Јовановић, Источна Србија углавном у филмовима Живојина Павловића и Драгослава

1 Предраг Голубовић снимио је *Црвени удар* 1974. године у стилу шпагети-вестерна на тему Другог светског рата чија се радња одвија око рудника Трепча; Мики Стаменковић је снимио *Опасни траї* 1984. године о криминализацији политике у оквиру иредентистичких идеја; Срђан Карановић је 1988. године снимио *За сада без доброї наслова*; Зоран Чалић је свој дебитантски филм *Прва љубав* снимио на Косову 1970. године, а *Свемирци су криви за све* 1990. године; Жарко Драгојевић је 1988. године снимио *Кућа поред пруїе*.

Лазића, док је Западна Србија тематизована кроз филм *Први грађанин мале вароши* чија се радња одвија у Чачку (али је сниман у Ужицу, те гледаоци имају погрешну слику о Чачку) (Radojević 2025: 29, 70, 110, 117). Упечатљив је изостанак шумадијског простора, али Косову и Метохији је, пре свега кроз филмове Жике Митровића, дат значајан простор. Овде је важно скренути пажњу на једну могућу, али погрешну аналогију: када се говори о филмовима Жике Митровића онда се увек говори о вестерн филму у југословенској варијанти, а једна од одлика вестерн филмова којима је Митровић био надахнут је скривени империјалистички порив Источне (културне, модерне, технолошки доминантне) Америке ка њеним домороцима насељеним на западним просторима америчког континента. У случају Југославије, у филмовима Жике Митровића, није реч о српском империјализму на Косову и Метохији или ка албанским просторима, већ о покушају новоуспостављене социјалистичке власти да тај простор задржи у својим границама, под својом контролом, путем потенцијалне интеграције одметнутих балиста, Албанаца. Посматрано из српске перспективе, Косово и Метохија није био простор српског империјализма, већ је, и у митској и у историјској перспективи, био кључна, средишња локација националног идентитета, односно део простора који је у 19. веку назван „Стара Србија" према сећању на средњовековне земље које су, у приближним границама, некада припадале Милутиновој држави (Јагодић 2022: 456).

Пишући о „партизанском вестерну" Жике Митровића, Недељко Ковачић је употребио низ апозиција за његово ближе и што тачније описивање: „партизански вестерн", „партизански поп", "box office film" (капиталистички филм), „холивудска студио-системска производња филма", "stock company" (сет глумаца који континуирано играју у филмовима једног режисера), „пионир блок-бастер филма", „сиквел садржај", „пример pop-corn успеха", „партизански каубојац", „први косовски редитељ", "hit-maker", "YU spaghetti western" и др. (Kovačić 2023: 9, 10, 28, 33, 40, 54, 60, 61). Сви поменути називи су оправдани и тачни, чак и уколико неки од њих провоцирају полемике на теоријском нивоу, али за потребе овог рада најважнија је одредница „косовски вестерн". Отуда је, у овом уводном делу, важно указати на елементе које је простор Косова и Метохије могао да позајми, а које је Жика Митровић могао да угради у жанр југословенског вестерна.

Пре свега, ваља напоменути да се сам Жика Митровић клонио жанровског одређења својих филмова. Више пута је наглашавао да он није снимао вестерн филмове, а узрок томе (иако је у питању очигледно копирање вестерн жанра) могло би бити избегавање кодификације (јасног усмерења, предодређености радње, елиминисање спонтаности) садржаја његових филмова који су, у југословенским околностима, кодификовали борбу НОБ-а и успостављање новог социјалистичког система. Признати постојање жанра значило би признати постојање устаљеног исхода и клишеизираних ликова и наратива. У том смислу, простор Косова и Метохије захтевао је посебан третман у процесу кодификације, јер је тај простор,

с обзиром на балистичку, албанску побуну, мотивисану стварањем Велике Албаније и албанским запоседањем Косова и Метохије, крајње проблематично и само условно био пацификован.

Друго, у целом Источном блоку су били снимани филмови по узору на америчке вестерн филмове: у Источној Немачкој су имали предзнак антиимперијализма (Vučetić 2010: 130–131), у СССР-у су обрађивали теме револуције 1917–1922 – „црвени вестерн" или „остерн филмови" (Daković 2020: 60–64). У том смислу, југословенски вестерн филмови, у које спадају и такозвани филмови офанзиве (Zvijer 2010; Vranješ 2024: 89–107), представљали су нешто другачију варијанту „остерна", јер су кроз форму вестерна тематизовали чисто југословенске теме у којима није било ни империјализма (својственог америчком вестерну), ни антиимперијализма (својственог источнонемачком вестерну), нити је тематизован СССР и његова револуција (већ југословенска).

Треће, сама чињеница да и југословенски филм припада „остерну", као и да се у географском смислу простор Југославије делимично налазио на традиционалном „оријенту" (балкански део Османског царства), југословенску варијанту вестерна увезује са појмовима „оријент" и „исток" тако што кроз слику „неподобних балиста" потенцира идеју дивљаштва, док, с друге стране, кроз костим, ентеријер и екстеријер „косовског вестерна" потенцира егзотику простора која одувек прати вестерн жанр. Наравно, није Жика Митровић био једини који је успешно спајао „оријент" и „вестерн" кроз национални дискурс и етничке сукобе у осетљиво време заокрета Југославије ка Западу после 1948. године. Сличне трендове, у слично време, налазимо код Војислава Нановића у филму *Циīанка* (1953), у којем је градска кафана у Врању представљена као салун, граница игра важну улогу, камера опонаша кадрове из вестерн филмова и сл. (Драгишић 2025: 143–160; Драгишић 2023: 371–386).

Четврто, у вестерн филмовима је граница један од најважнијих мотива, па су и филмови „косовског вестерна", посебно ако се посматрају из центра државе, смештени на простор уз јужну државну границу, а понекад и тик уз саму (албанску) границу коју балисти желе да пређу и да се тако склоне од Капетана Лешија у Албанију. Пето, поред границе, још један важан наративни мотив вестерна је успостављање реда у заједници, који обично успоставља усамљени појединац који однекуд долази, што је случај и у филмовима Жике Митровића. Даље, Косово и Метохија је пружило захвалне пејзаже за визуелно приближавање америчком вестерну, изражена је манихејска борба добра и зла, пажња главног јунака је подељена на две жене од којих је она друга „сумњивог морала али чистог срца" итд.

Оно што, међутим, „косовски вестерн" чини веома проблематичним са становишта историјске перспективе, не само из перспективе српске стајне тачке, већ пре свега социјалистичке Југославије, јесте чињеница да у тим филмовима, Косово и Метохија није тачно приказано, те да су ондашњи, али и савремени гледаоци, нужно морали стећи нетачну,

замагљену, конфузну, тенденциозну и идеолошки обојену слику националних, друштвених, политичких и других односа снага на Косову и Метохији. Овај рад има намеру да рашчивија управо нејасне и идеологизоване аспекте филмова из „косовског вестерна", те да тако пружи још једну могућност гледања и разумевања ових филмова с обзиром на контекст у којем су настајали. Пошто је балистичка побуна (не каже се ни у једном филму које су националности балисти) главна тема посматраних филмова, потребно је укратко и у најширим оквирима контекстуализовати балисте и њихове акције крајем рата на простору Југославије, о чему ће више речи бити у наредном поглављу (Тимофеев, Тасич, Драгишич 2019: 71–210).

ИСТОРИЈСКИ КОНТЕКСТ И ОДСТУПАЊЕ „КОСОВСКОГ ВЕСТЕРНА" ЖИКЕ МИТРОВИЋА ОД РЕАЛНОСТИ НА ПРОСТОРУ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ

Крајем Другог светског рата, Косово и Метохија представљало је поприште драматичних процеса и догађаја. Сам рат омогућио је албанском фактору на Балкану привремено реализовање амбициозних великоалбанских идеја под окриљем, најпре италијанске, а затим и немачке окупације. Српско становништво нашло се под великим притиском албанских квислинга. У избеглиштво је натерано око 100 хиљада Срба, док је око 10 хиљада косовских Срба убијено од стране албанских квислиншких снага. Према оцени Ненада Антонијевића, у оквиру целокупног југословенског простора, управо је албанска сарадња са окупатором представљала „најмасовнију колаборацију", јер је, пише Антонијевић, „обухватала највећи део становништва" (Антонијевић 2017: 549–551).

Финале борбе против немачког окупатора одиграло се у другој половини новембра 1944. у контексту опште офанзиве НОВЈ на југословенском ратишту. Један за другим падали су Пећ, Призрен, Приштина, Вучитрн, Митровица, Звечан (Антонијевић 2017: 485–486). Пораз немачког окупатора и ослобођење косовскометохијског простора Косову није донело мир. Уследили су нови преокрети, који су најавили тренд касније историје Косова и Метохије.

Нове комунистичке власти су се определиле за подршку поступној еманципацији Косова од централне Србије. Радило се о процесу који је текао поступно, али је био утемељен непосредно по окончању Другог светског рата. Већ 1. септембра 1945. године Народна скупштина Србије усвојила је Закон о административној подели Србије, у којој је, као посебна целина, дефинисана Аутономна косовско-метохијска област. Исто тело је затим донело и Закон о установљењу и устројству Аутономне косовско-метохијске области (Вукадиновић 2021: 163; Бојковић 2022: 212).

Овим је учињен први корак ка даљем одвајању Косова и Метохије од Србије и тај процес се посебно убрзао крајем шездесетих година. Врх партије

је тиме делимично изашао у сусрет општем расположењу Албанаца (укључујући и албанске комунисте) према будућности тог простора. Такво расположење је било највидљивије у закључцима Бујанске конференције, одржане крајем 1943. и почетком 1944. године у сврху конституисања Народноослободилачког одбора Косова и Дукађина. Том приликом је изнета жеља да се Косово и Метохија присаједини Албанији. Руководство КПЈ није било спремно на такав радикални корак, па је одбацило идеје Бујанске конференције (Петрановић 1991: 88–96). Ипак, успостава Аутономне косовско-метохијске области сигнализирала је опредељење Јосипа Броза Тита и остатка руководства КПЈ да се покрене процес сепарације Косова и Метохије од остатка Србије. У том контексту треба тумачити и ометање повратка протераних Срба са Косова, чиме је, уз досељавање Албанаца током ратних година, дат приметан допринос албанизацији покрајине (Вукадиновић 2021: 214–260; Бојковић 2022: 214–260).

Прилике на Косову и Метохији у финалној фази Другог светског рата и непосредном поратном периоду у великој мери је дестабилизовала масовна албанска побуна. Радило се о више герилских војних операција одметнутих Албанаца које су се одвијале на ширем простору Косова и Метохије и биле посебно интензивне од краја 1944. до почетка 1945. године. У питању је био покрет албанских квислиншких формација, које су се после немачког пораза на простору Косова и Метохије определиле за наставак оружаних акција и отпор новим југословенским властима. Према Бранку Петрановићу, ова балистичка побуна била је „инспирисана од стране Друге призренске лиге у име одбране етнички чисте и велике Албаније". Петрановић констатује да се радило о масовној побуни, односно да је у сврху одбране граница Велике Албаније и спречавања, како се сматрало, „поновне српске окупације Косова" „…на ноге устало цело албанско становништво" (Петрановић 1992: 691, 701). Одлуку о покретању побуне донео је крајем новембра 1944. године део руководства Друге призренске лиге, чији је лидер, Џафер Дева, напустио Косово са немачким јединицама. Тада је договорено да центри побуне буду на просторима Дренице, Шаље, Шар планине и Карадага (Борозан 1995: 63–64).

Побуна је почела нападом балиста на Урошевац почетком децембра 1944. године, а затим су, у току истог месеца, нападнути Јањево и Гњилане. На удару балиста нашли су се и рудник Стари Трг и Косовска Митровица. Распламсавање побуне у Дреници уследило је јануара 1945. године, под руководством Шабана Полуже, чија је јединица претходно формирана као део трупа НОВЈ, односно прикључена је Седмој косметској бригади у Липљану. Полужине трупе, у којима је био и велики број бивших балиста, су се, међутим, крајем јануара одметнуле и упутиле ка Дреници. Процењивано је да је крајем јануара Полужина армија у Дреници имала око 10 хиљада бораца (Вукадиновић 2021: 36–38).

Распламсавање балистичке побуне на Косову и Метохији приморало је југословенске власти на енергичну реакцију. Већ у првој половини фебруара

на Косову и Метохији уведена је војна управа, под командом пуковника Саве Дрљевића. У наредних десетак дана, трупе НОВЈ водиле су интензивне операције у Дреници током којих су уништиле Полужине снаге, при чему је страдао и сам Полужа. Тиме је задат снажан ударац балистичком покрету, од којег се није опоравио. Ипак, побуна је у смањеном обиму настављена и у наредном периоду. Југословенске безбедносне службе процењивале су број припадника балиста-одметника после гушења побуне у Дреници на око три хиљаде (Борозан 1995: 68–69; Вукадиновић 2021: 134–137; Бојковић 2022: 134–137).

До спорадичних сукоба између југословенских безбедносних снага долазило је и каснијих година. Ови обрачуни нису, међутим, ни приближно достизали обим оних операција које су вођене крајем 1944. и почетком 1945. године (Николић, Цветковић 2014: 273–282; Hasani 1968: 138, 144). У сузбијању балистичке побуне учествовало је чак 40 хиљада припадника југословенских безбедносних снага, што најбоље сведочи о размерама овог герилског покрета косовских Албанаца (Антонијевић 2017: 506; Вукадиновић 2021: 717).

Идеолошка основа албанског балистичког покрета била је, несумњиво, националистичка и заснована на програму Друге призренске лиге, чији је циљ био стварање велике Албаније (Hasani 1968: 115). У предвечерје одлучујућег сукоба НОВЈ са немачким и квислиншким снагама на Косову, међу Албанцима су растурани леци у којима је позивано на „одбрану етничких граница" Албанаца. У пролеће 1945. године, према Синану Хасанију, кључне поруке балиста биле су: „За албанско национално ослобођење", „За уједињење са Албанијом", „Борба против српског и црногорског терора" (Hasani 1968: 123, 130). Према Рајку Видачићу, „балистички покрет никао је на профашистичкој идеологији и нацистичко-шовинистичком програму Друге призренске лиге, са чврстим опредељењем борбе за одржање етнички чисте Албаније" (Видачић 1990: 23). Ненад Антонијевић истиче да је балистичка побуна имала „сепаратистички карактер", односно да је за циљ имала издвајање Косова и Метохије из Југославије (Антонијевић 2017: 514). У јесен 1945. године, балистичка пропаганда изједначавала је нови југословенски режим са режимом прве Југославије, с обзиром на то да су оба режима била противна уједињењу косовских Албанаца са Албанијом (Целетовић Иванов 2001: 309). Карактеристично за албански покрет 1945. године било је и ширење организације Албанског националнодемократског комитета (НДШ). Циљ ове мреже био је, како истиче Синан Хасани, уједињење Косова и Метохије са Албанијом (Hasani 1968: 140). Према Спасоју Ђаковићу, „контрареволуција" на Косову 1944–1945. година имала је, поред осталог, за циљ „да скрене пажњу савезницима и да их ангажује око опстанка Велике Албаније, каква је била у току окупације". Победу „контрареволуције" на Косову и припајање Косова Албанији прижељкивали су, истиче Ђаковић, и комунистичке и антикомунистичке снаге у Албанији (Đaković 1984: 261).

Балисти су се брзо прилагођавали новој међународној реалности крајем Другог светског рата и непосредно по његовом окончању. Најбољи показатељ

тога су везе ових одметника са Британцима. Југословенске власти су идентификовале присуство појединих британских официра у балистичким јединицама. Те везе се у литератури, између осталог, објашњавају британским тежњама да се слабљењем комунистичке моћи у том делу Балкана олакша сузбијање грчких комуниста у тамошњем грађанском рату. Душан Бојковић, притом, не искључује ни „британске далекосежне интересе на Балкану" (Бојковић 2022: 56–57). Ђорђе Борозан је у британској улози у албанској побуни видео покушај да се „Косово претвори у неуралгичну тачку која би се могла искористити за јачи британски утицај и помоћ националистичким и монархистичким покретима у Албанији и Југославији" (Борозан 1995: 73). Бранко Петрановић је истицао да су побуну подстакли Немци, при чему је циљ гериле требало да буде обезбеђивање повлачења немачких снага. Он, међутим, износи и претпоставку да је за побуну био заинтересован и Лондон, који је већ интервенисао у грађанском рату у Грчкој (Петрановић 1991: 99).

Ово је резиме косовске стварности 1944/1945. године, хронолошког оквира у који су смештени филмови Жике Митровића. У којој мери се ова сложена слика косовских прилика подудара са филмским обрадама прилика на Косову и Метохији у његовим филмовима? Митровић је, како смо већ приметили, добар познавалац Косова, још од својих раних стваралачких година. Његови рани документарни радови показали су његово велико интересовање за косовске теме. Затим су уследила поменута четири косовска вестерна. Упадљиво је да је од низа филмски атрактивних тема тадашње косовске историје (крај окупације и успостава нове власти, проблем српских колониста, завршне операције НОВЈ против Вермахта...), Митровић у сва четири филма приступа једној теми: балистичкој побуни на Косову. Ту сложену тему аутор види и приказује као чудну фикцију, у којој су елементи стварности проткани домаштаним чињеницама. Историчар овде стоји пред два задатка: најпре да у овим филмским колажима издвоји стварно од нереалног, односно наглашено од прећутаног, а затим да установи мотиве који се крију иза оваквих конструкција.

У Митровићевим филмовима проналазимо тезе о узроцима балистичке побуне, које одступају од историографски утврђене реалности. Већ у свом првом косовском вестерну *Ешалон доктора М*, Митровић износи своју верзију генезе велике албанске побуне 1944/1945. Албанског одметника, вођу балистичке групе, како наратор саопштава на самом почетку филма, у побуну воде два мотива: немачка наређења и економски резон. Он, наиме, потиче из беговске породице и огорчен је због аграрне реформе нових власти. Осим тога, истиче даље наратор, многи балисти чинили су злочине током рата, па им је повратак Вермахта нудио једину наду у избегавање одговорности.

У филму *Обрачун* вођа одметничке групе, Шабан Муртези, током рата најпре пружа отпор окупатору, а затим за новац улази у колаборацију. После рата наставља своју борбу. Хасан бегу нове власти одузимају земљу, што њега подстиче на кокетирање са балистичком групом.

Сличан мотив за отпор новим властима наилазимо у филму *Капетан Леши*. И ту се чује да бегови мрзе партизане из страха да ће им бити одузета земља и бити подељена сиромашним сељацима. Приликом ислеђивања, један заробљени балиста каже да га је у балисте послао бег.

У Митровићевим филмовима, дакле, одметање балиста има превасходно материјалне мотиве. Нигде се не види национализам као мотив, односно великоалбански пројекат, који иначе видимо у историографској литератури. Митровићеви балистички јунаци одмећу се из чисто социјалних или других личних мотива. У питању су користољубиви команданти и бестијални башибозук. Суштински се сукоб балиста са новим властима своди на варијанту класне борбе. Управо ту видимо приметно одступање од реалности коју нам саопштавају извори. У филму *Брат доктора Хомера*, последњем Митровићевом косовском вестерну, слика побуне је додатно разводњена чињеницом да банду чине и Албанци и Срби.

Националне одреднице изостају у свим филмовима.[2] Албанце препознајемо само по одећи (кече). Речи *Албанац* или *Србин* и одговарајући придеви упадљиво недостају. Тако се од гледаоца пажљиво скрива суштина косовске кризе – континуитет српско-албанског ривалства на том простору. Српска имена су упадљиво ретка. Србин се као главни протагониста појављује тек у последњем Митровићевом вестерну *Брат доктора Хомера*. Реч је о Симону Петровићу чији лик тумачи Бата Живојиновић. Необавештени гледалац стиче утисак да је Косово после Другог светског рата готово у потпуности албански простор, те да је и сама побуна суштински албанско-албански диспут, при чему се Срби појављују више као споредни актери. Сцена најмасовнијег покоља приказана је у филму *Обрачун*, у којој албански балисти немилосрдно убијају становнике једног албанског села, укључујући и децу. На место злочина пристиже представник нове власти, такође Албанац, официр КНОЈ-а, Рамиз Леши.

Непотпуна је и слика међународног контекста балистичке побуне. Она је највидљивија у *Капетану Лешију*. Ту нас већ на почетку Митровић уводи у тему албанске колаборације са немачким окупатором. Осим тога, у балистичкој групи стално је присутан немачки официр, који додуше игра тек периферну улогу, односно ни најмање не доприноси планирању операција. Британски утицај на ток побуне, о чему историчари, како смо напоменули, већ имају солидна сазнања, Митровићеви вестерни не тематизују. Ипак, то можемо приписати и чињеници да у време када Митровић снима своја косовска дела, то и није било широко распрострањена информација.

2 Ово је један од најважнијих спинова „косовског вестерна" Жике Митровића. По стилу се може упоредити са поемом *Јама*, Ивана Горана Ковачића, у којој је описан геноцид који су у НДХ Хрвати починили над Србима, али тако да се у тексту поеме ни једном не помињу ни Срби, ни Хрвати. Тако су „они" (Хрвати) џелати, а „ми" (Срби) жртве. Иако веома потресна, поема звучи као да се злочин о којем је у њој реч могао одиграти било где на планети, а не нужно на југословенском простору током Другог светског рата.

Слика Косова и Метохије, а пре свега побуна балиста 1944–1945. године, у косовским вестернима Жике Митровића, како видимо, значајно је одступала од ондашње косовске стварности, онакве какву нам приказују извори и секундарна литература. Историчар ће свакако поставити питања мотива који се крију иза овакве дисторзије политичке и друштвене стварности. Она је свакако одговарала косовској стратегији југословенског режима, чији су темељи постављени непосредно по окончању немачке окупације. У средишту те стратегије налазила се склоност режима да се у значајној мери иде у сусрет интересима косовских Албанаца. Српски фактор се тада неизбежно ставља у други план и то видимо већ на примеру третмана српских колониста. Таква линија према косовском питању кулминира после Брионског пленума, убрзаним јачањем косовске аутономије и последичном албанизацијом Покрајине. То је и наметало потребу за модификовањем представа о историји косовског простора, односно за камуфлирањем кључних циљева албанског фактора на Косову и генерално за улепшавањем косовске стварности. Отуда је и балистичка побуна, која је у значајној мери имала сецесионистичко обележје, била непожељна историјска тема, односно пожељна само у интерпретацијама, попут оних у Митровићевим косовским вестернима.

Како другачије разумети да је и сам Тито у својим наступима ову тему пажљиво заобилазио. Августа 1945. године, у свом говору на Првом конгресу Народног фронта Југославије, Броз је поменуо различите одметничке групације на југословенским просторима, али је притом игнорисао албанске балисте, чија је побуна 1944–1945. године представљала најважнији безбедносни изазов југословенским властима: „Тачно је да постоје различите терористичке групице у неким крајевима наше земље… У Србији су те терористичке бандице састављене од четника Драже Михаиловића и љотићеваца, у Босни од четника Драже Михаиловића и усташа Павелића, у Хрватској од усташа, у Словенији од Рупникових домобрана, а њихови главни шефови, све до Павелића, Рупника, Недића и тако даље, сједе у иностранству (…)" (Broz Tito 1959: 360).

Средином новембра исте године, лидер југословенских комуниста је у разговору са домаћим и страним новинарима поменуо „мање појаве бандитизма извјесних мањих четничких и усташких групица". Поново је, дакле, прећутано постојање, тада већ малобројнијих, али још увек активних балистичких група на Косову (Broz Tito 1959: 112).

Две деценије касније, Јосип Броз је у разговору са политичким активом Ђаковице (марта 1967. године) евоцирао успомене на рат и подвукао борбу југословенских комуниста са окупатором, али и „разним четничким и усташким злочинцима, са белогардејцима у Словенији, итд". Балисти су, видимо, поново изостављени (Броз Тито 1967: 47).[3]

3 Упадљива је у овим Титовим иступима и чињеница да се у набрајању домаћих антикомунистичких група четници увек наводе испред усташа.

Митровићеви косовски вестерни се, дакле, уклапају у општу линију политике југословенског послератног режима према Косову и Метохији, односно према албанском питању у Југославији. Због своје деформисане слике догађаја које тематизује, они свакако не доприносе бољој спознаји историје косовског простора тог доба. С друге стране, они су сасвим употребљив извор за разумевање косовске политике југословенског режима после Другог светског рата и праксе концепта *братства и јединства*.

ЗАКЉУЧАК

Анализа филмова Жике Митровића који тематизују Косово и Метохију, показала је да његов „косовски вестерн" представља сложен спој жанровских конвенција, историјских мотива и идеолошких образаца карактеристичних за социјалистичку Југославију. *Ешалон доктора М.*, *Капетан Леши*, *Обрачун* и *Брат доктора Хомера* несумњиво припадају корпусу филмова који су значајно допринели популаризацији представе о послератном Косову, али се њихова вредност као историјског сведочанства мора разликовати од њихове вредности као извора за проучавање начина на који су партија и филмска индустрија обликовали представу о недавној, послератној прошлости Косова и Метохије.

У сва четири филма централно место заузима балистичка побуна, али је њен историјски карактер битно измењен и поједностављен. Док историјски извори и историографија указују на снажну националистичку, сепаратистичку и великоалбанску димензију овог покрета, Митровићеви филмови његове узроке, углавном, проналазе у социјалним, имовинским, криминалним и личним мотивима. На тај начин национални карактер сукоба остаје потиснут, а балисти су преображени у жанровски препознатљиве негативце – одметнике, криминалце и припаднике локалних група чије деловање није представљено као део ширег политичког и националног пројекта. Посебно је значајно одсуство јасних етничких одредница, јер се речи „Србин" и „Албанац" готово систематски избегавају, чиме се гледаоцу ускраћује један од кључних елемената разумевања косовскометохијске стварности.

Овакав поступак не може се објаснити искључиво захтевима жанра. Иако је „косовски вестерн" заснован на препознатљивим мотивима вестерна – граници, усамљеном јунаку, успостављању реда, егзотичном простору, јасној подели на добро и зло и сукобу цивилизације и „дивљаштва", жанровска форма је у Митровићевим филмовима истовремено служила и за идеолошко обликовање прошлости. Комплексни политички и национални односи своде се на једноставан морални и социјални сукоб, док се нова југословенска власт појављује као носилац реда, модернизације и интеграције. На тај начин, филмска нарација успоставља јасну вредносну

хијерархију, у којој је легитимитет новог система неспоран, док се отпор његовој власти објашњава, пре свега, као последица себичних интереса и криминалних склоности.

Истовремено, начин на који је Косово и Метохија представљено у овим филмовима открива једну од важних противречности југословенске политике према овом простору. С једне стране, Косово је у Митровићевом опусу присутно више него у значајном делу српске и југословенске кинематографије, што сведочи о његовом специфичном месту у културној производњи социјалистичке Југославије. С друге стране, управо онда када постаје предмет филмске репрезентације, његова сложена историјска и национална структура бива делимично прикривена. Уместо да се прикаже као простор на којем се укрштају различити национални, политички и историјски интереси, Косово се конструише као удаљена, егзотична и конфликтна периферија државе коју је потребно пацификовати и интегрисати.

У том смислу, „косовски вестерн" Жике Митровића није могуће посматрати само као популарни жанровски феномен или као један од успешних облика југословенског филмског вестерна. Он представља и специфичан облик културног посредовања историје. Његова популарност и велика гледаност давале су филмској слици прошлости изузетан потенцијал за обликовање колективних представа. Управо због тога одступања од историјске стварности нису безначајна: она показују да филм није само одражавао прошлост, већ је активно учествовао у одабиру, поједностављивању и интерпретацији прошлости.

Митровићеви филмови, стога, имају двоструку вредност за историјско истраживање. Као извори о догађајима на Косову и Метохији 1944–1945. године, они су ограничени и непоуздани, јер историјску стварност преобликују у складу са жанровским и идеолошким захтевима. Као извори о култури сећања и политичкој култури социјалистичке Југославије, међутим, они су изузетно значајни. Они сведоче о границама дозвољеног историјског говора, о начину на који је концепт братства и јединства утицао на представљање националних односа, као и о настојању да се осетљиви аспекти косовске прошлости представе у облику прихватљивом за званични југословенски политички и идеолошки оквир.

На крају, управо у тој разлици између историјске стварности и њене филмске репрезентације лежи највећи истраживачки значај „косовског вестерна". Митровићеви филмови не говоре само о томе како је изгледало Косово и Метохија у непосредном послератном периоду, већ још значајније, о томе како је било пожељно да се тај простор и његова прошлост виде у социјалистичкој Југославији. Због тога их треба читати истовремено као производ филмске уметности, жанровске културе и политичко-идеолошког система. Тек таквим читањем могуће је разумети њихово место у југословенској кинематографији, али и њихов шири значај за проучавање односа уметности, историје, идеологије и колективног памћења.

ЛИТЕРАТУРА

Антонијевић 2017: Ненад Антонијевић. *Косово и Метохија 1941–1945. година. Ратни злочини*. Београд: Музеј жртава геноцида.

Бојковић 2022: Душан Бојковић. *Албанско питање и стварање социјалистичке Југославије 1945.* Београд: Фондација „Александар Невски": Принцип.

Борозан 1995: Ђорђе Борозан. „Сецесионистичка побуна на Косову и Метохији 1944–1945". *Историја 20. века*, 2/1995, 63–76.

Видачић 1990: Рајко Видачић. *Обрачун са балистима 1944–1952*. Београд: Стручна књига.

Vranješ 2024: Aleksandar Vranješ. *Umivanje prevratnika. Partizanski film*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije; HERAedu.

Вукадиновић 2021: Игор Вукадиновић. *Аутономија Косова и Метохије у Србији (1945–1969)*. Београд: Балканолошки институт САНУ.

Vučetić 2010: Radina Vučetić. „Kauboji u partizanskoj uniformi (američki vestern i partizanski vesterni u Jugoslaviji šezdesetih godina 20. veka)". *Tokovi istorije,* 2/2010, 130–151.

Daković 2020: Nevena Daković. „Klišei ratnog filma ili ratni film kao kliše". *Kinoteka,* 41/2020, 60–64.

Драгишић 2023: Оливера Драгишић. „Субверзивни потенцијал филма Циганка (1953) у режији Војислава Нановића". *Лесковачки зборник,* LXIII 2023, 371–386.

Драгишић 2025: Оливера Драгишић. „Одакле нам долази Коштана?". *Лесковачки зборник,* LXV/2025, 143–160.

Đaković 1984: Spasoje Đaković. *Sukobi na Kosovu*. Beograd: Narodna knjiga.

Zvijer 2010: Nemanja Zvijer. *Ideologija filmske slike. Sociološka analiza partizanskog ratnog spektakla*. Beograd: Filozofski fakultet.

Јагодић 2022: Милош Јагодић. *Историја српског народа у Црној Гори, Хабсбуршкој монархији и Османском царству у 19. и почетком 20. века*. Београд: Завод за уџбенике.

Југославија 1945–1964 1965*: Југославија 1945–1964. Статистички преглед*. Београд: Савезни завод за статистику.

Kaser 2018: Karl Kaser. *Hollywood auf dem Balkan. Die visuelle Moderne an der europäischen Peripherie 1900–1970*. Wien–Köln–Weimar: Böhlau Verlag.

Kovačić 2023: Nedeljko Kovačić. *Partizanski vestern Žike Mitrovića*. Beograd: Filmski centar Srbije.

Милорадовић 2012: Горан Милорадовић. *Лепота под надзором. Совјетски културни утицаји у Југославији 1945–1955*. Београд: Институт за савремену историју.

Николић, Цветковић 2014: Коста Николић, Срђан Цветковић. *Срби и Албанци на Косову и Метохији у 20. веку (1912–1990)*. Београд: Институт за савремену историју.

Петрановић 1991: Бранко Петрановић. *Балканска федерација 1943–1948*. Београд: Zaslon.

Петрановић 1992: Бранко Петрановић. *Србија у Другом светском рату 1939–1945*. Београд: Војноиздавачки и новински центар Београд.

Радојевић 2004: Саша Радојевић. „Косово и механизми популарне културе". *Повеља*, 3, 209–214.

Radojević 2023: Saša Radojević. *Srpski film: pedesete*. Beograd: Filmski centar Srbije.

Radojević 2025: Saša Radojević. *Srpski film: šezdesete*. Beograd: Filmski centar Srbije.

Тимофеев, Тасич, Драгишич 2019: Алексей Юрьевич Тимофеев, Димитар Тасич, Оливера Драгишич. *Война после войны. Движение сопротивления на Балканах 1945–1953. гг*. Москва: Вече.

Тито 1967: Јосип Броз Тито. *Разговори и говори на Косову и Метохији*. Београд: Komunist.

Tito 1959: Josip Broz Tito. *Govori i članci*. I, Zagreb: Naprijed.

Hasani 1968: Sinan Hasani. *Kosovo. Istine i zablude*. Zagreb: Centar za informacije i publicitet.

Целетовић Иванов 2001: Павле Целетовић Иванов. *Балистички покрет 1939–1952. Масовност, сарадња са италијанским и немачким окупатором и злочини над Србима*. Београд: Архив Србије.

Petar DRAGIŠIĆ
Olivera DRAGIŠIĆ

"THE KOSOVO WESTERN": ŽIKA MITROVIĆ'S FILMS ON KOSOVO AND METOHIJA – PROBLEMATIZING THE RELATIONSHIP BETWEEN ART AND HISTORY

Summary

The article examines the films of Živorad Žika Mitrović devoted to Kosovo and Metohija, with particular attention to the relationship between cinematic art, historical reality, and the ideological context of socialist Yugoslavia. At the center of the study are four feature films – *Echelon of Dr. M.* (1955), *Captain Leši* (1960), *Showdown* (1962), and *Brother of Dr. Homer* (1968) – which, as a corpus of the so-called "Kosovo Western," thematize the Ballist uprising in Kosovo and Metohija in late 1944 and throughout 1945. By analyzing the narrative, generic, and ideological patterns of these films, and by comparing them with historiographical findings concerning the political, national, and social circumstances in Kosovo and Metohija during the final phase of the Second World War and the immediate postwar period, the study seeks to determine the degree of correspondence between cinematic representation and historical reality.

Particular attention is devoted to the ways in which Mitrović's films construct the causes and character of the Ballist uprising, portray relations between the Serbian and Albanian populations, and represent the role of the Yugoslav authorities and foreign actors. The research demonstrates that the cinematic representation of the Ballist movement is to a considerable extent depoliticized and delegitimized, as the national and separatist motivations underlying the uprising are suppressed, while its causes are predominantly explained in terms of the social, property-related, criminal, and personal interests of individuals. At the same time, the characters' national identities and the ethnic dimension of the conflict largely remain unarticulated, reducing the complex structure of the reality of Kosovo and Metohija to a genre-simplified conflict between the new socialist authorities and outlaw groups.

The article argues that this mode of representation was not merely a consequence of the genre conventions of the "Partisan Western," but also formed part of the broader ideological and political framework of Yugoslav policy toward Kosovo and Metohija. In this regard, Mitrović's films do not constitute a reliable source for reconstructing the historical reality of Kosovo and Metohija in 1944–1945; they nevertheless represent a significant source for studying the ways in which socialist Yugoslavia shaped, selected, and mediated representations of the past of Kosovo and Metohija through mass culture. The "Kosovo Western" thus emerges as a distinctive example of the intersection of film genre, historical interpretation, and the ideological construction of the past.

Keywords: "Kosovo western", Žika Mitrović, history, Ballists, Serbs, Kosovo and Metohija.

УДК 323(497.11)"1886/1905"

Оригинални научни рад

*Весна С. ЗАРКОВИЋ**

Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ДИПЛОМАТСКА АКТИВНОСТ СТОЈАНА НОВАКОВИЋА И ПОЛИТИКА КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ ПРЕМА КОСОВСКОМ ВИЛАЈЕТУ (1886–1905)**

Апстракт: У раду се анализира дипломатска активност Стојана Новаковића и политика Краљевине Србије према Косовском вилајету у периоду од 1886. до 1905. године. Истраживање је усмерено на сагледавање Новаковићеве улоге у обликовању и спровођењу политике Србије према српском становништву под османском влашћу. Посебна пажња је посвећена његовом посланичком деловању у Цариграду, затим раду на успостављању и ширењу конзуларне мреже, дипломатским интервенцијама због насиља над српским становништвом, као и настојањима да се питање положаја Срба интернационализује. Анализиран је и Новаковићев став по питању улоге Османског царства, Русије и Аустроугарске у политичким приликама на простору Косовског вилајета. Такође, разматрана су његова упозорења на све већи аустроугарски утицај и значај руске дипломатске подршке српским интересима. Новаковићево дипломатско ангажовање је представљало важан сегмент политике Краљевине Србије према Косовском вилајету, чије је деловање било ограничено сложеним односима великих сила, слабошћу османске управе и све неповољнијим положајем српског становништва.

Кључне речи: Стојан Новаковић, Краљевина Србија, Косовски вилајет, Срби, дипломатија, Османско царство, Русија, Аустроугарска.

Стојан Новаковић, крштено име Коста, рођен је 1. октобра 1842. године у Шапцу. Одрастао је у сиромашној породици, али га такав живот у младости није спречио да стекне високо образовање и постане један од најзначајнијих научника, књижевника и државника Србије у XIX и на почетку XX века. Основну школу и прва четири разреда гимназије похађао је

* ORCID 0000-0003-3206-4992, vesna.zarkovic07@gmail.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеном са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број 451-03-33/2026-03 од 29. 1. 2026. године.

у родном Шапцу, а затим је школовање наставио у Београду, где је завршио гимназију и Лицеј, претечу Велике школе. Током школовања изучавао је неколико језика, међу којима су латински, грчки, немачки и француски. Познавање страних језика чинило је важну основу и многоструко му је користило за његов научни, књижевни, али и рад у дипломатији. Након завршеног Лицеја кратко је радио као писар у Државној штампарији, а од 1865, па до 1872. године као професор Београдске гимназије. Након тога је постављен за библиотекара Народне библиотеке и „чувара" Народног музеја. На том послу се задржао до 2. априла 1873. године, када је постао министар просвете. Важну прекретницу у његовом животу имао је рад са младим кнезом Миланом, који је касније, као будући краљ, био нарочито свестан његових способности и знања. На предлог кнеза Милана Обреновића нашао се на челу Министарства просвете. Био је то почетак његове државничке каријере, која је и касније настављена кроз обављање високих политичких функција, укључујући министарске положаје и место председника Владе Краљевине Србије. Важно је истаћи да је Стојан Новаковић припадао плејади знаменитих српских дипломата свог доба (*Нова искра*, 1. 1. 1899: 2–4). Поред бројних научних и државних обавеза, у лето 1894. године изабран је за члана Одбора за српска национална питања у крајевима под османском влашћу (Петровић 1997: 321, док. 209).

Био је представник Србије у Цариграду, Паризу и Петрограду, у једном надасве тешком времену, обележеном сложеним међународним односима. Иако оптерећен обављањем државних послова, Новаковић није запоставио свој научни рад. Бавио се историјом, језиком и књижевношћу, а био је и члан Српске краљевске академије, чији је председник постао 1906. године (*Нова искра*, 1. 1. 1899: 2–4). Новаковићев научни рад био је запажен и ван граница Србије, међу Французима, Немцима и Енглезима. Поједина његова дела су превођена на француски и друге језике. О значају његовог научног рада говорио је, поред осталих, и познати немачки византолог Карл Крумбахер у скоро сваком свом раду. Новаковићев рад био је пропраћен и у немачкој штампи. Часопис *Byzantinische Zeitschrift* је објавио неколико расправа на немачком језику, за које је Крумбахер наводио „да његовом листу и немачкој науци служи на част" (*Правда*, 5. 2. 1915: 1).

Вредно пажње је напоменути да је Новаковић био и путописац. Читалачкој публици је оставио три путописа: *С Мораве на Вардар* (1886), *Под зидинама Цариīграда* (1887) и *Бруса* (1893), које је 1894. године обједињо у једну књигу. Новаковићеви путописи представљају драгоцено штиво не само за историчаре и књижевнике него и за ширу јавност (Ђиласовић 1942: 617; Растовић 2017: 140).

О Стојану Новаковићу и неким његовим особинама постоји записано занимљиво сведочење дипломате Мирослава Спалајковића, тадашњег секретара Посланства Краљевине Србије у Петрограду, који га описује као високог и мршавог човека, озбиљног, али не и строгог изгледа. Истиче његову љубазност, спремност да помогне другима, поштење, доследност

и верност, како у ономе што је говорио, тако и у поступцима. Наводи да је у приватном животу био скроман и привржен традиционалним вредностима, попут правог домаћина. Веома је ценио народне обичаје и традицију. Спалајковић је био мишљења да је на Новаковићеве ставове у том погледу у знатној мери утицала његова супруга Јела, за коју каже: „Много је држала на старе друштвене народне обичаје и на ред њихов, ни свеколико вејање нових скептичких мисли… Искрено је љубила свој народ одушевљеном оданошћу до краја, па је жалила што сувише безобзирно утркивање и борба не могу народ подићи на ону висину која би одговарала истинитом и искреном родољубу. У ову карактеристику отмене српске госпође старинскога типа улази и оданост вери и цркви" (Спалајковић 1942: 516). Стварајући слику о Новаковићу, посебно је истицао његову љубав према српском народу и чињеницу да је сматрао да међусобни сукоби и борба за личне интересе не могу допринети напретку државе. Тврдио је да су за њега праве вредности биле оданост, поштење и спремност да се ради за добробит српског народа и јачање Краљевине Србије.

Овакве особине, упоредо са напорним радом, утицале су да се Стојан Новаковић, у веома тешком времену за српски народ, нађе на значајним позицијама. Као историчар, проучавао је развој српске државе и друштвене мисли. Имао је способност да, као државник, из историјских искустава извлачи закључке и примени их у политици (Војводић 2018: 16).

Период у којем је стварао и радио Стојан Новаковић обележила је тежња српске Владе ка побољшању положаја Срба и њиховом уједињењу, нарочито оних изван државних граница. Део српског становништва је остао да живи у Босни и Херцеговини, окупираној од стране Аустроугарске након 1878. године. Други део је живео у Црној Гори, која је, као и Србија, стекла независност на Берлинском конгресу. У веома тешкој ситуацији се налазило српско становништво на простору Старе и Јужне Србије, које је, према одлукама Берлинског конгреса, и даље остало у склопу Османског царства.

Велики значај у развоју политичких прилика на Балкану имао је Берлински конгрес, чије су одлуке оставиле бројне последице. На њих је, поред осталих, указивао и Стојан Новаковић. Сагледавајући даљи ток догађаја, није се устручавао да критикује одлуке Конгреса, упркос чињеници да је припадао странци која је била наклоњена Аустроугарској. Према његовом мишљењу, намера је била да се Османско царство, захваљујући одредбама Берлинског конгреса, одржи на Балкану успостављањем равнотеже између балканских држава. Међутим, постигнут је супротан ефекат, јер су државе почеле све више да испољавају своје интересе, али и да се због њих сукобљавају. Политику повезивања балканских држава, коју је раније заступао кнез Михаило, потиснули су сукоби, неслога и нетрпељивост. Србија је због настале ситуације била приморана да промени правац у спољној политици и своју пажњу усмери више према Старој Србији и Македонији. Осим ње, аспирације за овај простор испољавале су и друге балканске земље,

у првом реду Бугарска и Грчка, али и велике силе. Стојан Новаковић је, анализирајући одлуке Берлинског конгреса, заступао мишљење да су сва збивања на Балкану, па и у Косовском вилајету, управо последица ових одлука (Војводић 2012: 139–140).

Увиђајући намере појединих великих сила, Србија је крајем XIX века настојала да, користећи расположива дипломатска средства, заштити своје интересе и помогне српском становништву које је и даље живело под османском влашћу. С обзиром на чињеницу да није постојала јака подршка неке велике европске државе, била је приморана да пронађе неко одрживо решење. Зато је од 1885. године организованије и континуирано деловала на територији Османског царства. Тадашњи председник српске владе, Милутин Гарашанин, сматрао је да се не би постигли неки значајнији резултати уколико би постојао сукоб између Краљевине Србије и Османског царства. На основу његовог, али и мишљења појединих других политичара у Србији, заузет је став да се односи са Турском побољшају и да се према тој земљи води умеренија и мирољубива политика. У ту сврху је направљен план према којем је Србија требало да делује на тим просторима. Као приоритет у пружању помоћи српском народу наметали су се задаци који су предвиђали ширење и јачање црквено-школских установа. Поред тога, планови су подразумевали да се из Србије растурају књиге и новине, али и отварају књижаре и штампарије на османској територији на којој су се налазили Срби. На тај начин не само да би код њих јачала национална свест него и утицај Србије (Војводић 2000: 79).

У последњим деценијама XIX века је било евидентно јачање српског присуства и утицаја у европском делу Османског царства. Овај процес је био уско повезан са развојем дипломатске мреже, али и са изградњом саобраћајне инфраструктуре. У Београду су ужурбано радили на реализацији ових важних питања која су имала примат у спољној политици. Посао на њиховом решавању био је поверен веома способним политичарима, међу којима је предњачио Стојан Новаковић. Као изванредан познавалац тадашњих прилика на Балкану, упућен је 1886. године на место посланика у Цариграду. Његово дипломатско деловање значајно је допринело остваривању политичких и стратешких интереса Краљевине Србије на простору европске Турске, чија је реализација била отежана услед спољних утицаја. По преузимању посланичких дужности и током боравка у османској престоници, Новаковић је посветио већу пажњу Арбанасима и њиховим акцијама, усмереним против Срба. Није могао да не примети да су арбанашке активности биле подстицане и подржаване споља. Своје мишљење је изнео речима: „да се плански ради на уништењу српског елемента у Старој Србији с циљем да се тамо остави само албански живаљ". Главне кривце и подстрекаче видео је у Турцима, чије је намере протумачио као замисао о стварању „гвозденог муслиманског обруча око Србије" (Терзић 2018: 28).

Имајући у виду овакву ситуацију, један од важних задатака било је стварање одговарајућег правног оквира за рад српских конзула. Рад на

решавању овог питања је започео још 1879. године, али је тек Новаковићевим ангажовањем дошло до конкретног помака. Две земље су 4. септембра 1886. године закључиле привремену конзуларну конвенцију, захваљујући којој је Србија почела да организовано успоставља своја конзуларна представништва. Усаглашавање око овог питања је уследило касније, када је 30. марта 1896. године потписана коначна Конзуларна конвенција (Војводић 2007: 119).

Ширење конзуларне мреже је започело још почетком 1887. године. Србија је у јануару те исте године добила берате, чиме су створени услови за отварање конзулата у Скопљу и Солуну. Мрежа представништава није остала ограничена на ова два града, већ је 1889. године проширена на Битољ и Приштину. На тај начин је Србија добила могућност да своје интересе на простору Османског царства заступа непосредно и преко сталних дипломатско-конзуларних представника (Vojvodić 2014: 232).

Срби су отварање конзулата прихватили с одушевљењем, док су Арбанаси њихово оснивање доживљавали као израз јачања и институционализације присуства Србије на том простору. Из тог разлога су настојали да различитим средствима осујете активности које су потицале са српске стране. Међу жртвама таквих настојања нашао се и први српски конзул у Приштини, Лука Маринковић, који је убијен 1890. године, свега неколико месеци након ступања на дужност. Убиство Маринковића је имало снажан одјек у српским дипломатским круговима, а Стојан Новаковић је због овог догађаја био веома забринут, свестан његових могућих последица по положај и деловање Србије на том простору. На основу сачуване преписке може се закључити да је Новаковић имао значајну улогу у расветљавању околности под којима је извршен овај злочин, као и у утврђивању одговорности за убиство конзула (Зарковић 2017: 105–120).

Расветљавање убиства конзула је додатно усмерило и интензивирало Новаковићево ангажовање и истовремено допринело јачању поверења српског становништва у рад конзулата у Косовском вилајету. За Новаковића су конзулати представљали важне центре из којих је требало усмеравати свеобухватни програм културног, просветног и политичког деловања.

Остваривање ових циљева није се, међутим, ограничавало само на дипломатско конзуларно деловање, већ је подразумевало и успостављање боље саобраћајне повезаности Србије са јужним крајевима. Паралелно са развојем дипломатских односа се одвијала и изградња железничких веза. Ово питање је за Србију било од великог значаја, јер је представљало једну од обавеза прихваћених на Берлинском конгресу. План је предвиђао повезивање Београда и Ниша, након чега би пруга била продужена према Пироту, односно Врању. Први део ове трасе, од Београда до Ниша, завршен је 1884. године, док је железничка веза између Ниша и Врања успостављена 1886. године (Војводић 2007б: 145).

Поред српске, и османска страна је имала одређене обавезе на изградњи железничке инфраструктуре. Порта је била у обавези да изгради пругу

од Скопља до Ристовца, где би се она повезала са српском железничком мрежом. Основ за реализацију овог плана је представљала Железничка конвенција, потписана 24. децембра 1880. године. Након што су железничке везе изграђене, уследило је и њихово повезивање у ширу саобраћајну целину. Железничка линија Београд–Солун је свечано пуштена у саобраћај 19. маја 1888. године. Иако је имао архитектонску улогу у развоју конзуларних представништава и железничке инфраструктуре, Стојан Новаковић није присуствовао свечаном чину пуштања у рад ове пруге (Војводић 2007б: 152–153).

Дипломатски ангажман Стојана Новаковића у Цариграду поклапа се са политиком приближавања Србије Османском царству. Као српски посланик у престоници Царевине непосредно је био укључен у настојања Србије да уреди односе са њом и обезбеди повољније услове за остваривање замишљених планова. Његов дипломатски рад је подразумевао решавање бројних питања и тицао се положаја српског становништва у европском делу Османског царства. Новаковић је посебан акценат ставио на односе са Арбанасима, важним због политичког утицаја у пограничним областима и на простору Косовског вилајета. Зато је настојао да путем дипломатских канала обезбеди што поузданија сазнања о збивањима на том простору. Значајно је било његово ангажовање у вези с догађајем у Пећкој кази након постављења Алил-паше Махмудбеговића за мутесарифа 1889. године. Османске власти су покушавале да учврсте управу и обезбеде поштовање закона, али су наилазиле на отпор арбанашких главара, који су, на све могуће начине, покушавали да задрже своје привилегије и дотадашњи утицај. Алил-паша је имао породичне и пријатељске везе са Србима и Србија га је, преко Стојана Новаковића, подржала за место мутесарифа. Новопостављени мутесариф је по доласку у Пећ покушао да закон примењује једнако на све становнике, али је наишао на отпор појединих арбанашких првака, нарочито оних из Пећи, Ђаковице, Гусиња, Плава и Рожаја. Њихово упорно противљење успостављању реда у овом делу Косовског вилајета убрзало је протеривање Алил-паше исте године (Микић 1985: 147). Именовање Алил-паше Махмудбеговића за мутесарифа у Пећи није било само тежња Стојана Новаковића да овакви људи управљају у мешовитим и небезбедним срединама, већ и да се преко њих створе бољи односи са локалним муслиманским становништвом, али и да Србија ојача политички утицај у овим крајевима. За српског посланика су односи са Арбанасима били део ширег питања политике Краљевине Србије према Османском царству, о чему сведочи његова активност да путем дипломатских контаката боље упозна прилике на терену које би му послужиле у проналажењу решења, али и могућности за заштиту српског становништва.

Стојан Новаковић је, као посланик у Цариграду, активно пратио дешавања на терену и одржавао контакте са конзулима, од којих је добијао информације о збивањима у Косовском вилајету. На основу конзулских извештаја, 1889. године је закључио да се Арбанаси, у односу на Србе,

налазе у повлашћеном положају, не само у Косовском вилајету већ и на простору читаве Старе Србије, нарочито након Берлинског конгреса. Тврдио је да турске власти немају никакав ауторитет међу Арбанасима, што је поткрепио примером увођења монопола дувана у држави, који нису поштовали. Чињенично стање је било да су дуван слободно и наочиглед власти у Приштини и осталим местима Старе Србије продавали, као и пре увођења монопола. Такво поступање турских власти према Арбанасима је било само једно у низу привилегија које су уживали. Осим тога, Новаковић је скренуо пажњу и на изостанак реакције турских органа када се радило о бројним жалбама на арбанашка насиља, које су упућивале српске дипломате. Решавање таквих случајева је било препуштено сеоским кметовима који у Арбанасима нису видели кривце. Резултати таквог рада и мишљења сеоских кметова представљали су Портин одговор на жалбе Новаковића. Арбанаси су уживали заштиту не само цивилних већ и војних власти, које су на њих гледали као на пријатеље Царства (Перуничић 1988: 6).

Повлашћен положај и подршка османских власти додатно су охрабривали арбанашко становништво да настави са притисцима и различитим облицима насиља над Србима у Косовском вилајету. Срби су се деведесетих година XIX налазили у тешкој ситуацији, која је утицала на став Краљевине Србије да појача дипломатске активности. О збивањима на терену је писала српска, али и руска штампа, што је допринело да информације изађу из локалних оквира. Османске власти су на писање штампе одговориле слањем једне комисије у Косовски вилајет у мају 1891. године. Овај поступак није водио ка решавању проблема, јер је заправо задатак комисије био да оповргне наводе из штампе.[1]

Истовремено са писањем српске и руске штампе, из Посланства Краљевине Србије у Цариграду су упућиване усмене представке Порти. Међутим, ни напори српске дипломатије нису допринели да се стање у Косовском вилајету поправи. Посебан проблем је представљала чињеница да протести нису доносили конкретне резултате, а добијени одговори од Порте су се сводили на негирање изнетих тврдњи. Ипак, овакво поступање турских власти није поколебало посланика Стојана Новаковића, који је упорно настојао да привуче њихову пажњу. Он је почетком октобра 1891. године великом везиру Мехмед Саид-паши предао мемоар о злочинима Арбанаса над српским становништвом у Старој Србији (Јагодић 2009: 312). Овакво поступање Новаковића представља један од конкретних примера дипломатског деловања српског посланика.

Представници Краљевине Србије у Цариграду су у својим дипломатским настојањима имали и подршку Русије и њеног амбасадора Александра Ивановича Нелидова, који је прилике у Косовском вилајету доводио

1 Државни архив Србије (=ДАС), Министарство иностраних дела (=МИД), Политичко одељење (=ПО), 1891, ролна 116, Пов. Бр. 521, Министар иностраних дела М. Кр. Ђорђевић – Конзулатима у Приштини, Скопљу, Солуну и посланику у Цариграду, Београд 6/18. мај 1891.

у непосредну везу с постојањем османске власти, а указивао је и на ограничене могућности за промену постојећег стања (Петровић 1997: 162–164, док. 64). И поред тога, питање положаја Срба је и даље остало присутно у дипломатским односима Србије са Портом, а Новаковићев мемоар је представљао важан документ у том процесу.

Значајан утицај на политичко деловање Стојана Новаковића оставило је искуство стечено током вишегодишњег дипломатског ангажмана у Цариграду. Ни након преузимања дужности министра иностраних дела није престао да посвећује пажњу положају српског становништва у Косовском вилајету, у којем се ситуација додатно погоршавала. Настало стање је утицало на представнике Краљевине Србије да преиспитају дотадашње облике деловања у овом делу Османског царства. Посебну забринутост изазивала је несигурност у пећком и призренском крају, где су претње према српском становништву, али и према његовим истакнутијим представницима, постајале израженије. Сигурност није била загарантована ни црквеним великодостојницима, о чему сведочи и покушај атентата на митрополита Дионисија. Имајући у виду ове податке, српске дипломате су тражиле одговор на насталу ситуацију. Тим поводом се Михаило Ристић, конзул Краљевине Србије у Скопљу, јуна месеца 1896. године обратио Стојану Новаковићу. Преносећи захтеве Срба из Призренске казе, конзул је предложио да Србија српском становништву у Пећкој и Призренској кази обезбеди финансијска средства за набавку оружја, чија би основна намена била заштита од арбанашких напада. Замишљено је да се оружје набавља на територији Османског царства. Новаковић је идеју о обезбеђивању оружја подржао, али је његова одлука подразумевала другачије решење овог питања. Водећи рачуна о буџету, дошао је на идеју да се за потребе својих сународника искористе пушке заплењене током рата 1877–1878, које су се налазиле у Нишу. Зато је у новембру 1896. године наложио да се, у зависности од потреба, пушке из нишког депоа тајним путем пребацују на османску територију.[2] Неки месец раније, тачније почетком јула исте године, Влада Краљевине Србије, на чијем челу се тада налазио Стојан Новаковић, донела је одлуку о забрани шверца оружја из Србије на територију Османског царства. С једне стране, шверц оружја и муниције је држави и трговцима доносио материјалну корист, а с друге, наносио велику штету српском становништву под османском влашћу. Најчешће је то кријумчарено оружје завршавало у рукама Арбанаса и било је уперено против Срба. Увиђајући да таква акција умногоме штети српском становништву, Влада је 1896. године донела поменуту одлуку, иако јој је на штетност такве политике указано још 1889. године.[3]

2 Државни архив Србије (=ДАС), Министарство иностраних дела (=МИД), Политичко-просветно одељење (=ППО), 1896, ред 172, ПП Бр. 338, Конзул М. Ристић – С. Новаковићу, министру иностраних дела, Скопље 19. јун / 1. јули 1896.

3 ДАС, МИД ППО, 1896, ред 257, Министар иностраних дела С. Новаковић – Министрима унутрашњих дела и финансија, Београд 18/30. јун 1896; (Јагодић 2009: 318).

Период који је након тога наступио донео је нове невоље Србима у Косовском вилајету. Османско царство је захватила криза, проузрокована новим ратом са Грчком, који је непосредно утицао на погоршање ситуације (Зарковић 2014: 123–135). Током ратних дешавања појачана је лична и имовинска несигурност која, према извештајима конзула, није мимоишла ни представнике страних држава на том простору. О тежини прилика сведоче извештаји страних конзуларних представника из Скопља, који су своје владе и представништва у Цариграду обавештавали о угрожености услед деловања локалних наоружаних група и појединаца. Њихови извештаји су у неку руку представљали апел да се преко Порте и даље, посредством валије, предузму одређене мере за побољшање положаја у целом Косовском вилајету.[4]

На погоршање ситуације утицала је и одлука османских власти о повлачењу великог броја турских војника према југу. Војска је током фебруара 1897. године из скоро свих већих градова Косовског вилајета била упућена према Солуну.[5] Измештање османских трупа је довело до смањења броја војника и слабљења гарнизона на простору Косовског вилајета,[6] што је условило промене у распореду официра и нова кадровска решења.[7] Приступило се мобилизацији и променама у војној организацији. Арбанашки прваци у Косовском вилајету су настојали да искористе такво стање за јачање сопственог положаја, док су многи добровољци приступали војсци очекујући за себе веће привилегије. Истовремено, мобилизација је подстакла арбанашко организовање, које је довело до измирења појединаца и група. Измирење до тада супротстављених страна и њихово заједничко деловање, као и остале ратне околности, додатно су доприносили анархији у Косовском вилајету. Над војском није постојала довољна контрола, што је, такође, погодовало ширењу изгреда, пљачки и насиља над српским становништвом. Лоше прилике су забележене у Гњиланској кази, о чему су извештавали српски конзули из Приштине и Скопља. Арбанаси су у том крају током летњих месеци 1897. године починили велики број зулума.[8] Влада Краљевине Србије је дипломатским путем захтевала од Порте да предузме мере и заштити Србе, али ни то није донело конкретне резултате. Из Цариграда је изостала одлучнија реакција, а на терену је била

4 ДАС, МИД ПО, 1897, ролна 172, Пов. Бр. 612, Министар иностраних дела Ђ. Симић – В. Ђорђевићу, посланику у Цариграду, Београд 1/13. март 1897.

5 ДАС, МИД ПО, 1897, ролна 172, ПП № 143, Конзул М. Ристић – Ђ. Симићу, министру иностраних дела, Скопље 26. фебруар / 10. март 1897; Исто, ПП № 174, Конзул М. Ристић – Ђ. Симићу, министру иностраних дела, Скопље 9/21. март 1897.

6 ДАС, МИД ПО, 1897, ролна 172, Пов. Бр. 184, Конзул М. Ристић – Ђ. Симићу, министру иностраних дела, Скопље 11/23. март 1897.

7 ДАС, МИД ПО, 1897, ролна 172, Пов. 88, Конзул М. Ристић – М. Миловановићу, заступнику министра иностраних дела, Скопље 3/15. фебруар 1897. Исто, ПП № 210, Конзул М. Ристић – Ђ. Симићу, министру иностраних дела, Скопље 20. март / 1. април 1897.

8 ДАС, МИД ПО, 1897, ролна 174, Пов. № 84, Конзул Т. П. Станковић – Ђ. С. Симићу, министру иностраних дела, Приштина 19. јун / 1. јули 1897.

све израженија политика попустљивости према арбанашким првацима. Таква политика је омогућавала њихово све самосталније деловање, што је током јесени 1897. године довело и до нових међусобних сукоба и додатног слабљења положаја локалних османских власти. Наведене околности указују да је Порта имала ограничене могућности да успостави ефикаснију контролу и да стабилизује прилике у овом делу државе (Зарковић 2014: 132–133).

Немоћ османских власти да успоставе ред и заштите српско становништво је доприносила да питање прилика у Косовском вилајету све више добија међународни значај. Настала криза је привлачила пажњу појединих великих сила, пре свега Русије и Аустроугарске, које су настојале да остваре и учврсте своје политичке и стратешке интересе на овом простору. Обе силе су постепено интензивирале своје дипломатско и пропагандно деловање на Балкану. Залагале су се да прошире сопствени утицај и обезбеде повољнији положај у односу на Османско царство. У том контексту Русија и Аустроугарска су 1897. године постигле споразум о одржавању постојећег стања на Балкану, заснован на принципу *status quo*. Међутим, овај договор није дугорочно отклонио супротстављене интересе двеју сила. Аустроугарска је у наредном периоду наставила да води активнију и агресивнију политику, са циљем да учврсти свој политички и економски утицај у областима које су за њу имале важан стратешки значај (Историја српског народа 1983: 277; Војводић 1999: 107–118). Нова основа за сарадњу Русије и Аустроугарске у решавању балканских питања постављена је 1903. године на састанку двојице царева у Мирцштегу (Зарковић 2019: 299–320).

У таквим околностима, положај српског становништва у Косовском вилајету више није зависио само од немоћи османских власти да успоставе ред и обуздају Арбанасе у вршењу свакодневних злодела, већ и од реакције великих сила. Стојан Новаковић је, осврнувши се неколико година касније на споразум из 1897. године, своје мишљење о овом питању образложио речима: „Наше колебање међу Аустро-Угарском и Русијом у последњој деценији Русима и Аустријанцима служи само као разлог њихова споразумевања, а нама би могло служити као упутство да таку политику треба да у будуће свом снагом избегавамо" (Дипломатска преписка 1933: 5–6, док. 3).

Ограничени резултати дипломатског настојања Краљевине Србије су показали да се питање заштите српског становништва није могло решавати искључиво посредством Порте, већ и уз ослањање на ставове и подршку великих сила. Имајући у виду те чињенице, Стојан Новаковић се залагао да у Цариграду изврши снажнији притисак на османске власти и истовремено придобије подршку представника Русије и Аустроугарске. Међутим, упркос дипломатским напорима и настојањима да се обезбеди подршка великих сила, положај српског становништва на терену се свакодневно погоршавао. Зулуми почињени над њима током кризе били су немерљиви. Арбанаси су након завршетка грчко-турског рата и даље остали наоружани, а заостало оружје су употребљавали против Срба. У приштински и скопски конзулат Краљевине Србије су свакодневно стизале вести о тешкој ситуацији.

Српски конзули су уредно пописивали арбанашке злочине захваљујући којима је Стојан Новаковић прикупио опсежну документацију и допунио своје белешке намењене османској власти, али и представницима великих сила у Цариграду. Он је маја и јула 1898. године упутио Порти две ноте којима је указао на несагледиве последице арбанашког терора над Србима и на нестабилност српско-турске границе (Преписка о арбанаским насиљима 1899: 2–39). Поред тога, направио је и српској Влади проследио план активности, чија би реализација, по њему, допринела заштити српског живља. Такође, у Цариграду је за своје акције тражио подршку руског и аустроугарског посланика. Међутим, султан и Порта су, као и увек до тада, каснили у испуњавању својих обавеза и обећања. У Цариграду је уследила још енергичнија акција Стојана Новаковића, али према његовом мишљењу, турске власти су, уместо да смире ситуацију, постале иницијатор нових збивања у Косовском вилајету. Он је био уверен да је у престоници постојала подршка Арбанасима и да се радило на продубљивању непријатељства према Србима. У његовој интерпретацији и скуп Арбанаса у Пећи 1899. године је одржан уз подршку османских власти у Цариграду (Зарковић 2015: 79–92). Новаковић је арбанашко питање доводио у тесну везу са османском политиком према Србији и био неповерљив према антиосманским изјавама арбанашких вођа. Зазирао је од могућег успостављања арбанашке аутономије јужно од српске границе, коју је превасходно посматрао из перспективе српских територијалних интереса. По његовом уверењу, она не би ослабила османски положај, већ би учврстила постојеће границе, додатно ограничила српске тежње ка југу и погоршала ионако тешко стање у којем се налазио српски народ у Старој Србији. Такав страх је повезивао и са последицама ранијих миграција српског становништва, закључујући: „Нова албанска аутономија задала би последњи ударац свим нашим тежњама ка југу и бившим српским земљама, већ оштећеним миграцијама крајем XVII и у XVIII веку" (Vojvodić 2014: 246).

Претпоставке Стојана Новаковића о све већој угрожености и неизвесности српског народа у Косовском вилајету су се показале оправданим. Број арбанашких злодела у Пећкој, Приштинској, Гњиланској, Вучитрнској, Призренској, Новопазарској кази, као и у Ибарском Колашину и Новој Вароши достигао је врхунац. Несигурност за сопствени живот нагнала је бројне породице да напусте своје домове и иселе се. Из једног списка добијеног од Владана Ђорђевића, маја 1899. године, Новаковић је сазнао да се у периоду од 1880. године из Косовског вилајета у Србију иселило око 60.000 Срба (Богдановић 1985: 153). Имајући на уму ову чињеницу, Новаковић се из Цариграда обратио министру иностраних дела Владану Ђорђевићу и апеловао на интервенцију српске Владе код великих сила. Међутим, ниједна од њих није била спремна да се позабави стањем у европском делу османске државе, јер су биле усмерене на мировну конференцију у Хагу, чије је одржавање било заказано за 18. мај 1899. године. И сам Новаковић је полагао наду у конференцију и интернационализацију питања положаја

српског становништва, али до тога није дошло. У ту сврху је штампана и збирка докумената о арбанашким злочинима над Србима у Старој Србији од маја 1898. до јуна 1899. године, названа Плава књига. Основу Плаве књиге чине Новаковићеве белешке. Иако је наменски спремана за Хашку конференцију, на њој није представљена, већ је остала закључана у Министарству иностраних дела (Војводић 2007а: 265–274).

Као посланик Краљевине Србије, Новаковић је у два наврата боравио у Цариграду. Током свог дипломатског ангажмана у османској престоници стекао је непосредан увид у њихову политику, али и значај и домете руског утицаја на Босфору. Његов боравак у Цариграду је окончан у фебруару 1900. године, када је упућен на нову дужност у Париз. У француској престоници се задржао свега неколико месеци, да би већ у новембру исте године отишао у Петроград. За разлику од послова у Цариграду, његов ангажман у Француској био је знатно мање динамичан, што потврђује каснији осврт на прилике у Паризу и, како је навео: „могао је само да се увери да се тамо, осим домаћих послова и неких комерцијалних питања, не води никаква политика" (Војводић 1999а: 194).

Стојан Новаковић је током боравка у Цариграду наилазио на бројне препреке, међу којима је била и неспремност султана да српског посланика прими у аудијенцију. Ипак, након извесног одлагања, до пријема је дошло. На Новаковићево изненађење, не само да је примљен у аудијенцију већ је био и одликован орденом Османлија I реда (Петровић 1997: 557–559, док. 458). Без обзира на одликовање, српски посланик није уживао наклоност на турском двору. Иако се о томе није јавно говорило, према мишљењу српске стране, постојало је неколико разлога за такав однос. Један од њих је била Новаковићева проруска оријентација, као и његова тесна повезаност са руским послаником Нелидовим, захваљујући којем су покренуте бројне акције у циљу заштите српског становништва. Нерасположење султана према српском посланику нарочито је дошло до изражаја непосредно пре одласка из Цариграда у Париз. И сам Новаковић је једном приликом изнео виђење овог питања, приписујући султану заслуге за своје премештање. Наиме, султан није скривао нерасположење према њему, па га није примио ни у опроштајну посету. Новаковић је био уверен да је прави разлог за такву султанову реакцију лежао у његовој упорности и истрајности, јер се, како је говорио, „[у]пињао [...] да дипломатским путем" заштити српско становништво у Старој Србији од арбанашких насиља (Војводић 2012а: 245–247).

Одлазак Новаковића из Париза у Петроград представљао је нову етапу у његовој дипломатској каријери и пред њега поставио нове политичке задатке. Упућивање у престоницу Царске Русије није било случајно, већ је представљало избор краља Александра, који је посредством искусног дипломате настојао да обезбеди подршку и наклоност ове велике силе, али и да припреми посету краљевског пара. Србију је у том периоду потресала династичка криза, а унутрашњи политички живот је био додатно оптерећен поделама између русофила и аустрофила. Новаковић је, насупрот

таквим поделама, заступао становиште да је њихово превазилажење од непосредног значаја за спољну политику Краљевине Србије. При томе је полазио од уверења да би Србија своје интересе у највећој мери могла остварити ослањањем на Русију. Такав став је представљао његово значајно полазиште уочи одласка у Петроград. Дипломатски рад у Петрограду се у извесној мери разликовао од претходног ангажмана у Цариграду. Док је боравак у османској престоници подразумевао непосредније праћење политичких прилика, рад у Петрограду се у већој мери заснивао на проценама, анализама и разматрању политичких решења. Ипак, као и током претходног дипломатског ангажмана, једно од средишњих питања његовог интересовања и даље су биле прилике у европском делу Османског царства, као и положај српског становништва у тим областима. Стога је с посебном пажњом пратио ставове и деловање званичних и незваничних руских кругова и настојао да стекне што потпунији увид у политику великих сила према Османском царству, у чијем се фокусу нашло реформско питање.

Решавање овог питања се непосредно тицало српског становништва, које су Арбанаси доживљавали као узрок за деловање великих сила. У Србима су видели главне кривце, сматрајући да би спровођење предвиђених мера довело до губитка дотадашњих привилегија. Зато је њихова акција била усмерена против српског живља.[9] Бројне арбанашке побуне и покрете с почетка XX века подржавале су турске војне и цивилне власти, али је иза њих врло често стајала Аустроугарска, чије деловање није промакло Стојану Новаковићу. Анализирајући ситуацију на основу писања руске штампе, Новаковић је јануара 1902. године у једном свом извештају упућеном Михаилу Вујићу, министру иностраних дела, написао: „Постоје две Аустрије: једна службена, која пише ноте, меморандуме, држи се потпуно коректно и с чистом савешћу исповеда 'немешање'; а друга, тако исто службена, која се, на против, меша, шиље агенте, поступа врло често нелојално, и. т. д. Та је друга Аустрија и довела 'бѣдное славянцкое королевство' до његовог садашњег жалосног положаја" (Дипломатска преписка 1933: 11, док. 6).

У Србији је почетком XX века све више јачала свест о аустроугарској политици на Балкану и њеном настојању да прошири утицај и међу Арбанасима. Такав развој догађаја подстакао је појаву бројних јавних и научних расправа у којима су разматране могуће последице политике Беча. Међу таквим прилозима посебно место заузима расправа Светислава Симића *Питање о Старој Србији*, у којој је аустроугарско деловање међу Арбанасима представљено као посебан изазов српским интересима. Такође, он је сматрао да би дешавања на Косову и Метохији могла имати озбиљне далекосежне последице по Србију и словенски елемент на Балкану (Косово и Метохија у српској историји 1989: 263).

9 У Државном архиву Србије постоји велики број извештаја српских конзула о арбанашким зулумима над српским становништвом с почетка XX века. Мали број тих извештаја објавио је Бранко Перуничић (Перуничић 1988: 5–144).

О значају, али и све већем интересовању за овај простор сведочи и чињеница да је у Митровици 1903. године отворен руски конзулат. Његово постојање је, осим што је требало да допринесе заштити српског становништва, имало за циљ јачање руског присуства на простору на којем је Аустроугарска све снажније ширила свој утицај. Заслуге за отварање руског конзулата великим делом припадају и Стојану Новаковићу, који је својим залагањем у Петрограду успео да руским званичним круговима скрене пажњу на положај Срба и значај руске подршке српским интересима, не само у Косовском вилајету већ и на простору целе Старе и Јужне Србије. [10]

Новаковић је у својим извештајима Влади у Београду често указивао на нескривене намере Аустроугарске и упозоравао на последице њеног продора на Балкан. Његов став посебно је дошао до изражаја током реформне акције, када су Аустроугари, приликом поделе жандармеријских области, успели да за себе обезбеде Скопље. О размерама забринутости коју је код Новаковића изазивало ширење аустроугарског утицаја сведочи и његова изјава пред руским министром иностраних дела Владимиром Ламздорфом 1904. године: „Ширење аустријског утицаја у Турској у ма каквој форми у нас изазива панички страх" (Ћоровић 1992: 52).

Аустроугарска је постепено почела да реализује своје планове везане за Балкан. Новаковић је посебан значај придавао чињеници да је из реформи изузет западни део Косовског вилајета, простор у којем је, поред арбанашког, било присутно и српско становништво. Такав поступак је, по повратку из Петрограда 1905. године, тумачио као јасан показатељ аустроугарске политике, односно као „континуитет политике која је демонстрирана на Берлинском конгресу" (Војводић 2007в: 66).

Новаковићева запажања о ситуацији у Косовском вилајету, као и о све израженијем аустроугарском продору на Балкан, добила су своју историјску потврду у догађајима који су уследили 1914. године, избијањем Првог светског рата, годину дана пре његове смрти.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Државни архив Србије (ДАС)
Министарство иностраних дела, Политичко одељење (МИД ПО)
Министарство иностраних дела, Политичко-просветно одељење (МИД ППО)

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Петровић 1997: Милић Ф. Петровић. *Документа о Рашкој области 1890–1899*. Београд: Историјски музеј Србије.

Перуничић 1988: Бранко Перуничић. *Сведочанство о Косову 1901–1913*. Београд: Научна књига.

10 Опширније о значају отварања руског конзулата у Митровици: (Секулић 2005: 139–153).

Преписка о арбанаским насиљима 1899: *Преписка о арбанаским насиљима у Старој Србији 1898–1899*. Београд: Министарство иностраних дела Краљевине Србије.
Дипломатска преписка 1933: Дипломатска преписка Краљевине Србије. Књ. I: 1. јануар 1902 – 1. јун 1903. Прир. Владимир Ћоровић. Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије.

ШТАМПА

Нова искра 1899: „Стојан Новаковић". *Нова искра*, 1. јануар 1899, 2–4.
Правда 1915: „Стојан Новаковић". *Правда*, 5. фебруар 1915, 1.

ЛИТЕРАТУРА

Богдановић 1985: Димитрије Богдановић. *Књига о Косову*. Београд: Српска академија наука и уметности.
Војводић 1999: Михаило Војводић. „Аустро-руски споразум 1897. године". *Путеви српске дипломатије*. Београд: Clio, 107–118.
Војводић 1999а: Михаило Војводић. „Стојан Новаковић у спољној политици Србије". *Путеви српске дипломатије*. Београд: Clio, 172–216.
Војводић 2000: Михаило Војводић. „Србија и Албанско питање крајем XIX века". *Србија и Балканско питање (1875–1914)*. Нови Сад: Матица српска, 74–104.
Војводић 2007: Михаило Војводић. „Конзуларна Конвенција између Србије и Турске". *Изазови српске спољне политике (1791–1918). Огледи и расправе*, Београд: Историјски институт, 111–143.
Војводић 2007а: Михаило Војводић. „'Плава књига' о страдањима Срба у Старој Србији". *Изазови српске спољне политике (1791–1918). Огледи и расправе*, Београд: Историјски институт, 265–274.
Војводић 2007б: Михаило Војводић. „Рад Стојана Новаковића на закључењу железничке конвенције између Србије и Турске (1887–1888)". *Изазови српске спољне политике (1791–1918). Огледи и расправе*, Београд: Историјски институт, 143–157.
Војводић 2007в: Михаило Војводић. „Стојан Новаковић о Берлинском конгресу". *Изазови српске спољне политике (1791–1918). Огледи и расправе*, Београд: Историјски институт, 59–71.
Војводић 2012: Михаило Војводић. „Опомене Берлинског конгреса". *Стојан Новаковић у служби државних и националних интереса.* Београд: Српска књижевна задруга, 139–156.
Војводић 2012а: Михаило Војводић. „Посланик у Паризу 1900". *Стојан Новаковић у служби државних и националних интереса*. Београд: Српска књижевна задруга, 243–267.
Vojvodić 2014: Mihailo Vojvodić. „Stojan Novaković et la politique étrangère de la Serbie". *Balcanica*, XLV, 229–266.
Војводић 2018: Михаило Војводић. „Стојан Новаковић, Анексиона криза и Српско питање". *Стојан Новаковић – поводом сто седамдесет пет година од рођења*, Београд: Српска академија наука и уметности, 15–21.
Ђиласовић 1942: Р. В. Ђиласовић. „Стојан Новаковић као путописац". *Просветни гласник*, бр. 11, новембар, 615–628.

Зарковић 2014: Весна Зарковић. „Критско питање и прилике у Косовском вилајету". *Баштина*, св. 37, 123–135.

Зарковић 2015: Весна Зарковић. „Збор Арбанаса у Пећи 1899. године и његове последице". *Баштина*, св. 38, 79–92.

Зарковић 2017: Весна Зарковић. „Улога Стојана Новаковића у расветљавању убиства конзула Луке Маринковића". *Баштина*, св. 42, 105–120.

Зарковић 2019: Весна Зарковић. „Велике силе, Стара Србија и споразум у Мирцштегу 1903. године". *Српска политичка мисао*, бр. 1, св. 63, 299–320.

Историја српског народа 1983: Историја српског народа. Књ. VI–1: Од Берлинског конгреса до уједињења 1878–1918. Ур. Андреј Митровић. Београд: Српска књижевна задруга.

Јагодић 2009: Милош Јагодић. *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*. Београд: Завод за уџбенике.

Косово и Метохија у српској историји 1989: Косово и Метохија у српској историји. Београд: Српска књижевна задруга.

Косово и Метохија у српској историји 1989. Београд: Српска књижевна задруга.

Микић 1985: Ђорђе Микић. „Албанско питање и албанско-српске везе у XIX веку (до 1912)". *Марксистичка мисао*, бр. 3, 137–156.

Растовић 2017: Александар Растовић. „Стојан Новаковић као историчар". *Стојан Новаковић, живот, дело, време*. Београд: Српска академија наука и уметности, 127–168.

Секулић 2005: Весна Секулић. „Отварање руског конзулата у Митровици". *Баштина*, св. 19, 139–153.

Спалајковић 1942: Мирослав Спалајковић. „Стојан Новаковић као државник и дипломат". *Просветни гласник*, бр. 10. октобар, 515–525.

Терзић 2018: Славенко Терзић. „Балканске студије Стојана Новаковића". *Стојан Новаковић – поводом сто седамдесет пет година од рођења*. Београд: Српска академија наука и уметности, 23–35.

Ћоровић 1992: Владимир Ћоровић. *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*. Београд: Библиотека града Београда.

Vesna ZARKOVIĆ

THE DIPLOMATIC ACTIVITY OF STOJAN NOVAKOVIĆ AND THE POLICY OF THE KINGDOM OF SERBIA TOWARD THE KOSOVO VILAYET (1886–1905)

Summary

The diplomatic activity of Stojan Novaković between 1886 and 1905 unfolded against a backdrop of deteriorating conditions for the Serbian population in the European provinces of the Ottoman Empire and intensifying rivalry among the Great Powers in the Balkans. As envoy of the Kingdom of Serbia in Constantinople and St. Petersburg, Novaković devoted particular attention to conditions in the Kosovo Vilayet, seeking

through diplomatic means to contribute to the protection of the Serbian population. His efforts were directed toward strengthening the Serbian consular network, monitoring local conditions, and submitting representations and notes to the Ottoman authorities. He advocated bringing the question of the Serbs' position before the Great Powers, while also drawing attention to the consequences of Ottoman policy toward the Albanians and to growing Austro-Hungarian influence in the region, and sought to secure stronger Russian support. The analysis concludes that the Kingdom of Serbia, through a combination of diplomatic, political, and cultural-educational means, sought to preserve its influence and protect the Serbian population in the Kosovo Vilayet, though the reach of this policy remained constrained by the complex relations among the Great Powers and by the weakness of Ottoman administration.

Keywords: Stojan Novaković, Kingdom of Serbia, Kosovo Vilayet, Serbs, diplomacy, Ottoman Empire, Russia, Austria-Hungary.

УДК 726:27-523.4(497.115)
351.853:316.7(=163.41)(497.115)

Прегледни рад

*Звездана М. ЕЛЕЗОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

*Митар С. ГАЉАК***
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

СРПСКО СРЕДЊОВЕКОВНО НАСЛЕЂЕ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ НА УНЕСКОВОЈ ЛИСТИ СВЕТСКЕ БАШТИНЕ: ПЕЋКА ПАТРИЈАРШИЈА, БОГОРОДИЦА ЉЕВИШКА, ГРАЧАНИЦА, ДЕЧАНИ***

Апстракт: Рад разматра четири српска средњовековна споменика Косова и Метохије која чине Унескову целину „Средњовековни споменици на Косову" – Пећку патријаршију, Богородицу Љевишку, Грачаницу и Дечане – као материјалне носиоце културног памћења. После сажетог теоријског оквира, за сваки споменик излажу се основни подаци о ктиторима и историји, архитектури и зидном сликарству. Упоредни поглед указује на различите ктиторске, градитељске и сликарске традиције, али и на њихове комплементарне улоге у култу, писмености и историјском памћењу. Завршни део разматра њихов положај у савременом друштву, угроженост, заштиту, културни туризам и дигитализацију. Рад је заснован на дескриптивној и упоредној методи, релевантној научној литератури и Унесковим документима.

Кључне речи: Пећка патријаршија, Богородица Љевишка, Грачаница, Дечани, средњовековна архитектура, културно наслеђе, културно памћење, Унеско.

Културни идентитет и очување културног наслеђа добијају посебан значај у свету који се мења под утицајем глобализације, дигиталних технологија и миграција. Култура се у овом раду схвата као сложен систем знања, симбола, навика и вредности кроз који заједница обликује смисао,

* ORCID 0000-0002-6317-6551, zvezdana.el@gmail.com
** ORCID 0009-0000-5527-9617, mitargaljak@gmail.com
*** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеном са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број 451-03-33/2026-03 од 29. 1. 2026. године.

преноси искуство и гради представу о себи. Културно наслеђе представља спону између историјске свести и савремене културне праксе, јер се кроз њега прошлост преноси у садашњост и учествује у обликовању идентитета.

Та веза посебно је изражена на простору Косова и Метохије, где средњовековни споменици нису само сведочанства историје и уметности, већ и места сећања чија је савремена судбина повезана са политичким и безбедносним приликама. Због тога њихово очување превазилази заштиту материјалних објеката и обухвата очување историјског памћења, културног идентитета и континуитета заједнице.

Предмет рада су Пећка патријаршија, Богородица Љевишка у Призрену, Грачаница и Дечани, четири споменика који чине целину уписану на Унескову Листу светске баштине под називом „Средњовековни споменици на Косову". Дечани су уписани 2004. године, а 2006. године целина је проширена на преостала три споменика и истовремено уписана на Листу светске баштине у опасности због небезбедних услова и неизвесности у погледу заштите и управљања (Nikolić et al. 2021: 91–92). Њихов значај превазилази појединачне архитектонске и уметничке вредности, будући да су повезани са историјским, духовним и културним континуитетом српског народа и са савременим питањима заштите и тумачења наслеђа.

Циљ рада је да, кроз теоријски оквир и анализу четири споменика, покаже везу културе, културног наслеђа и колективног памћења. Посебна пажња посвећена је ктиторима, историји, архитектури и зидном сликарству, док упоредни део издваја њихове сличности и разлике. Завршни део разматра њихов положај у савременом друштву. Рад се ослања на дескриптивну и упоредну методу и на историјско-уметничку и историографску литературу.

КУЛТУРА, КУЛТУРНО НАСЛЕЂЕ И ПАМЋЕЊЕ

Култура је сложен појам који обухвата знања, веровања, уметност, морал, обичаје и друге облике живота у заједници (Williams 1985: 87; Tylor 2010: 15). Према Клифорду Герцу, култура је „мрежа значења" коју човек сам ствара, па њено проучавање подразумева тумачење симболичких слојева које праксе носе (Geertz 1973: 5). Култура се истовремено може посматрати као простор борбе за значење и моћ (Storey 2018: 5) и као систем знакова организован кроз одређене структуре (Lévi-Strauss 1963: 61), док Саид указује на њену повезаност са односима моћи и стварањем представа о „другом" (Said 1979: 2). Ови приступи омогућавају да се средњовековни српски манастири посматрају као сложени системи религијских, политичких и културних значења.

Културно наслеђе представља део културе који се чува и преноси наредним генерацијама. UNESCO под културном баштином подразумева споменике, групе грађевина и локалитете од изузетне универзалне

вредности (UNESCO 1972, чл. 1), док нематеријално културно наслеђе обухвата праксе, знања, вештине и изразе које заједнице препознају као своје наслеђе (UNESCO 2003, чл. 2). Међутим, наслеђе није само по себи дато, већ је друштвено конструисано и повезано са вредностима, културном политиком, моћи и колективним памћењем (Škorić, Sekeruš 2017: 18). Смит га зато одређује као културну праксу у којој се материјалним остацима прошлости приписује значење (Smith 2006: 11–13), док Ловентал указује на то да се прошлост кроз наслеђе присваја и тумачи у складу са потребама садашњости (Lowenthal 1998: 3–15).

Ово је посебно значајно за средњовековне споменике Косова и Метохије, чији значај не произлази само из материјалних карактеристика, већ и из значења која им заједнице приписују. Манастири попут Грачанице и Пећке патријаршије представљају места у којима се преплићу религијски, историјски, национални идентитет и колективно памћење (Vojvodić, Marković 2017: 507–514).

Колективно памћење је, према Морису Албвашу, условљено друштвеним оквирима и везано за простор и предмете (Halbwachs 1992: 38, 52–53). Пјер Нора те просторе и симболе назива „местима сећања", односно тачкама у којима се памћење кристалише (Nora 1989: 7–12). Јан Асман разликује комуникативно памћење, које се преноси кроз ограничен број генерација, од културног памћења, које се учвршћује у текстовима, сликама, обредима и грађевинама (Assmann 1995: 126–130). Ентони Смит истиче значај заједничког историјског сећања, митова и симбола у изградњи националног идентитета (Smith 1991: 14).

У том смислу, средњовековни храмови Косова и Метохије могу се посматрати као „места сећања" и носиоци културног памћења. Гробови ктитора и архијереја, портрети владара, родослови, повеље и записи, као и култови, литургија, ходочашћа и епска поезија, доприносили су очувању њиховог значења кроз векове. Даница Поповић показује да су култови косовско-метохијских светитеља допринели томе да ове светиње постану део култног памћења и националне свести Срба (Popović 2017: 81–98).

Материјално и нематеријално наслеђе притом чине повезану целину: поред споменика и локалитета, оно обухвата традиције, обичаје, језик, уметничке изразе и обреде (UNESCO 2003, чл. 2). На Косову и Метохији сачувано је преко 1.500 српских светиња, манастира, цркава, старих гробаља и других споменика који сведоче о историјском присуству српског народа и православне вере на овом простору (Nikolić et al. 2021: 90). Четири споменика обрађена у овом раду представљају значајан део те целине, јер њихова историја и уметност сведоче о развоју српске средњовековне културе.

Значај ових споменика, стога, превазилази њихову архитектонску и уметничку вредност. Они су истовремено носиоци историјских, духовних и симболичких значења, а њихово очување подразумева не само заштиту материјалне структуре већ и очување памћења и значења која се преносе будућим генерацијама.

ЧЕТИРИ СПОМЕНИКА: ИСТОРИЈА, АРХИТЕКТУРА И ЖИВОПИС

Споменици су у наставку описани хронолошким редом, према времену настанка њихових главних грађевина. Такав редослед није само практичан, он открива да се у мање од једног столећа, од тридесетих година XIII до тридесетих година XIV века, на релативно малом простору смењују три различита градитељска идиома: рашки, византијски и романичко-готички, и да су сва четири споменика, сваки на свој начин, повезани с личношћу краља Милутина и његових наследника.

ПЕЋКА ПАТРИЈАРШИЈА

Манастирски комплекс Пећке патријаршије настао је на метоху Жичке архиепископије. Најстарију цркву, посвећену Светим апостолима, подигао је архиепископ Арсеније I у трећој деценији XIII века, а осликана је око 1260. године. Око 1320. архиепископ Никодим подигао је цркву Светог Димитрија, док је Данило II око 1330. саградио Богородицу Одигитрију, храм Светог Николе, заједничку припрату и пирг с капелом Светог Данила Столпника. Тако је током XIII и XIV века формирана јединствена целина од четири повезана храма, која је служила и као место сахрањивања српских архиепископа и патријараха (Ђурић и др. 1990: 204–205; Данило Други 1988: 194–212).

Свети апостоли припадају рашкој архитектонској традицији, а њихов живопис из око 1260. године, са Вазнесењем у куполи и Деизисом у олтарској апсиди, спада међу најзначајнија остварења српског сликарства XIII века (Кораћ, Шупут 1998: 202–208; Ђурић 1974: 37–39). У црквама Светог Димитрија и Богородице Одигитрије, као и у припрати, сачуван је вредан живопис из XIV и XVI века, укључујући лозу Немањића и слој из 1565. године настао по налогу патријарха Макарија Соколовића (Суботић 1964: 15–28; Ђурић и др. 1990: 238–261). Приказ светог Саве са сигнатуром патријарха, настао пре 1375. године, сведочи о прилагођавању представе о прошлости новом рангу српске цркве. Данило II је кроз архитектуру и живопис Пећке патријаршије обликовао памћење о Немањићима и континуитету српских архијереја, чиме је комплекс постао важно место колективног памћења.

Историјски значај Пећке патријаршије посебно је везан за развој Српске цркве: архиепископија је 1346. уздигнута на ранг патријаршије, која је 1557. обновљена под Макаријем Соколовићем и постојала до 1766. године. Из Патријаршије је 1690. године, под патријархом Арсенијем III Чарнојевићем, започела Велика сеоба, док су ризница и библиотека чувале рукописе, иконе и предмете примењене уметности од XIV до XIX века (Ђурић и др. 1990: 254–312).

После уједињења српских црквених области, у Пећи је 1924. устоличен први патријарх обновљене Српске патријаршије, чиме је настављена симболичка веза између средњовековног црквеног средишта и савремене Српске православне цркве.

БОГОРОДИЦА ЉЕВИШКА

Црква Богородица Љевишка у Призрену једини је од четири споменика који није манастир, већ градска саборна црква призренских епископа, а потом митрополита. Њено данашње здање подигао је краљ Милутин 1306–1307. године, уз учешће призренских епископа Дамјана и Саве, на остацима старије тробродне базилике из XIII века, испод које су откривени и трагови ранохришћанске цркве. Градњом је руководио протомајстор Никола, чије име је сачувано у ктиторском натпису, док је живопис извео сликар Михаило Астрапа са помоћницима. Љевишка тако представља један од ретких српских средњовековних споменика у којима су именом забележени и градитељ и сликар владарског подухвата (Панић, Бабић 1975: 18–19, 58–63).

Протомајстор Никола је стару базилику уклопио у нову архитектонску целину, чије језгро има облик уписаног крста са пет купола. Са западне стране додата је припрата са спратом и звоником са бочним капелама, чиме је наглашена улога цркве у градској средини. Грађена је наизменичним редовима камена и опеке, са декоративним опекарским мотивима на фасадама, што је чини значајним примером византијског начина зидања у Милутиновој Србији (Кораћ, Шупут 1998: 202–208; Тодић 1998: 87–96).

Од живописа старије цркве сачувани су фрагменти из треће деценије XIII века, међу којима се издваја Богородица Елеуса с Христом хранитељем. Главни слој живописа, настао између 1307. и 1313. године, обухвата циклусе Великих празника, Христових чуда и страдања, Васељенске саборе и Страшни суд, као и ређе тематске целине, попут Лествице Јаковљеве и илустрација химни Јована Дамаскина. У припрати су представљени Немањићи, међу којима и краљ Милутин са ктиторским записом (Панић, Бабић 1975: 47–93; Тодић 1998: 87–96).

Судбина Љевишке показује рањивост материјалног културног памћења. У XVIII веку црква је претворена у џамију, а фреске су прекривене малтером. Њихове површине су претходно обијене ударцима чекића како би малтер боље прионуо, због чега су многе композиције до данас сачуване само у обрисима. После Балканских ратова црква је враћена богослужењу, а систематски је истражена и конзервирана током педесетих година XX века. У мартовском погрому 2004. године запаљена је, при чему су уништени иконостас и делови живописа, укључујући и најстарије фреске. Иако се налази под Унесковом заштитом, обнова цркве напредује споро и до данас није у потпуности завршена (Nikolić et al. 2021: 90–91).

ГРАЧАНИЦА

Манастир Грачаница код Приштине, посвећен Успењу Богородице, задужбина је краља Милутина, подигнута на месту старијег храма и седишта Липљанске епископије око 1315. године, а довршена 1321. године (Ћурчић 1988: 131–135). Црква има сложену основу уписаног крста са пет купола, са два уклопљена крста и степенастим уздизањем маса ка средишњој куполи, што јој даје препознатљив пирамидални изглед. Слободан Ћурчић је сматра најзрелијим остварењем позновизантијског градитељства (Ћурчић 1988: 53). Фасаде комбинују камен и опеку, док је средином XIV века дозидана спољна припрата, која је у XVI веку зазидана и осликана (Ћурчић 1988: 53).

Живопис, довршен до 1321. године, дело је солунских сликара Михаила и Евтихија и њихове радионице, а Бранислав Тодић га сматра богословски најуздигнутијим сликарским програмом Милутиновог доба (Тодић 1988: 170–175; Тодић 1998: 87–96). Поред сложених црквених циклуса, посебан значај имају ктиторски портрети Милутина и Симониде и лоза Немањића, најстарији сачувани сликани родослов српске династије, којим се владарска власт представља као наставак свете лозе Симеона Немање (Тодић 1988: 129, 170–175; Марјановић Душанић 1997: 75–78). На тај начин Грачаница повезује религиозну и владарску идеологију са обликовањем колективног памћења.

После пада Новог Брда и Приштине под османску власт, Грачаница је постала седиште новобрдских митрополита, а 1539. године у њој је основана једна од најстаријих српских штампарија (Ћурчић 1988: 53). У народном предању, епској поезији и потоњој уметности манастир је постао препознатљиви симбол српског присуства на Косову и део визуелног репертоара националног памћења (Popović 2017: 81–98).

ДЕЧАНИ

Манастир Дечани, у подножју Проклетија код Пећи, задужбина је краља Стефана Уроша III Дечанског и његовог сина Стефана Душана. Оснивачку хрисовуљу краљ је издао 1330. године, обдаривши манастир великим властелинством, због чега Дечанске хрисовуље представљају важан извор за друштвену и привредну историју средњовековне Србије (Ивић, Грковић 1976: 69). Градња цркве, посвећене Христу Пантократору, започела је 1327. године, а завршена 1335. године. Краљ Стефан Дечански сахрањен је у цркви, а његов гроб убрзо је постао средиште светитељског култа (Тодић, Чанак Медић 2005: 17; Popović 2017: 81–97).

Дечане је градио Фра Вита, протомајстор из Котора, што објашњава снажно присуство западних, романичких и готичких елемената у рашкој архитектонској традицији. Црква је петобродна, са тробродним наосом, куполом, бочним параклисима и пространом припратом, а најупечатљивије

су полихромне мермерне фасаде, романички портали и богата скулптурална декорација, уз готичке елементе у луковима и сводовима (Тодић, Чанак Медић 2005: 16–31; Кораћ, Шупут 1998: 338–342). Високи тамбур и издужене пропорције допринели су називу Високи Дечани. У унутрашњости се архитектура, скулптура, живопис и гроб светог краља повезују у јединствену литургијску и меморијалну целину (Тодић, Чанак Медић 2005: 134–323).

Дечански живопис, настао после 1335. и завршен око 1347/1348. године, представља највећу сачувану целину византијског зидног сликарства, са више од хиљаду композиција и фигура распоређених у бројне циклусе (Поповић 1989: 230–231; Тодић, Чанак Медић 2005: 502–511). За културно памћење посебно су значајни лоза Немањића, портрети Душана, Јелене и Уроша, као и представе везане за ктитора и његов гроб. Дечани тако повезују источну и западну уметничку традицију и истовремено чувају сећање на српску владарску династију.

После средњег века манастир је, захваљујући угледу светог краља и заштитним повељама османских владара, очувао континуитет монашког живота. Његова ризница чува бројне иконе, рукописе и литургијске предмете, док су мошти Стефана Дечанског и данас предмет поштовања и ходочашћа. Управо непрекинута духовна функција, уз изузетну уметничку вредност, допринела је томе да Дечани 2004. године буду уписани на Унескову листу (Nikolić et al. 2021: 92–93).

УПОРЕДНИ ПОГЛЕД: КТИТОРИ, ГРАДИТЕЉСКИ ИДИОМИ И ФУНКЦИЈЕ ПАМЋЕЊА

Кад се четири споменика посматрају упоредо, постаје јасно да их је немогуће свести на један образац. По ктиторству се разликују владарске задужбине, Љевишка, Грачаница и Дечани, задужбине краљева Милутина, Стефана Дечанског и Душана, од Пећке патријаршије, коју су градили архиепископи Арсеније, Никодим и Данило II. Та разлика није формална. Владарске цркве замишљане су као гробне или репрезентативне, у зидном сликарству истичу лозу Немањића и портрете ктитора и представљају власт династије као богомдану (Марјановић Душанић 1997: 111–113). Пећка патријаршија грађена је као седиште црквене власти и заједничка гробница поглавара цркве, због чега су у њеном програму наглашени култови архиепископа и континуитет архијерејског трона.

По градитељском идиому споменици такође припадају различитим традицијама. Свети апостоли у Пећи припадају рашкој школи XIII века: једнобродна поткуполна црква с малтерисаним фасадама, у непосредној је вези са Жичом. Љевишка и Грачаница припадају византијском начину грађења Милутиновог доба, уписани крст, пет купола, фасаде од камена и опеке, с тим што Љевишка представља вешту адаптацију наслеђене базилике, а Грачаница слободну и најсмелију разраду типа. Дечани, најзад,

спајају византијски просторни склоп с романичко-готичком обрадом фасада приморских градитеља. Сликарство показује сличан образац. Пећка патријаршија чува слојеве од XIII до XVII века, Љевишка и Грачаница дела су исте солунске радионице Михаила и Евтихија, а Дечани рад више радионица Душанове државе. Уметничку вредност, дакле, свака од грађевина носи на свој начин, и управо та разноликост, а не само појединачна изузетност, чини их целином од универзалног значаја.

Разлике у настанку нису, међутим, спречиле да споменици у потоњим вековима стекну комплементарне улоге у културном памћењу. Манастир Патријаршије постао је оличење институционалног континуитета, седиште патријараха, место њихових гробова и устоличења, полазиште Велике сеобе. Дечани су постали средиште светитељског култа и највећа ризница, а њихово преживљавање под османском влашћу симбол трајања. Грачаница је, захваљујући штампарији, те томе што је била митрополитско седиште и епској поезији, постала визуелни знак српског Косова, док је Љевишка, претворена у џамију и спаљена 2004. године, постала мера рањивости тог наслеђа. Ниједна од ових симболичких улога није била подразумевана самим настанком ових споменика, све су настале накнадно, кроз праксе памћења о којима говоре Нора и Асман. У томе је и разлог што се о „моделима идентитета" не може говорити на основу самих грађевина. Идентитетска улога споменика није својство његове архитектуре, већ резултат историје његовог коришћења, чувања и угрожавања.

СПОМЕНИЦИ У САВРЕМЕНОМ ДРУШТВУ: УГРОЖЕНОСТ, ЗАШТИТА И КУЛТУРНО ПАМЋЕЊЕ

Грачаница и Пећка патријаршија данас се налазе на Унесковој листи светске културне баштине у оквиру целине „Средњовековни споменици на Косову", али и на Листи угрожене светске баштине. Упис на Листу светске баштине у опасности 2006. године указао је на небезбедне услове, недостатак правне заштите и неизвесност у погледу управљања споменицима (Nikolić et al. 2021: 91–92). Њихова вредност тиме превазилази националне оквире и припада ширем корпусу европске и светске културне баштине (UNESCO 1972).

Положај ових споменика истовремено се може сагледати у оквиру концепта спорног наслеђа, који обухвата супротстављена тумачења и захтеве различитих заједница у погледу значења, припадности и употребе културног наслеђа (Silverman 2011: 1–17). Догађаји из 1999, а посебно марта 2004. године, када је оштећено или разорено више од тридесет православних цркава, међу њима и Богородица Љевишка, показали су да међународни статус сам по себи не обезбеђује физичку заштиту. Дечани су такође у више наврата били мета оружаних напада, док безбедност појединих манастира и даље обезбеђују међународне снаге. Значај српског културног наслеђа

на Косову и Метохији за историју и културни идентитет српског народа објашњава и потребу за његовом континуираном заштитом (Vojvodić, Marković 2017: 507–514).

Грачаница и Пећка патријаршија током векова нису биле само верска средишта, већ и простори очувања писмености, традиције, историјског памћења и културног идентитета. Њихов значај се зато не исцрпљује у религијској функцији. Грачаница је кроз народну традицију, епску поезију и историјско памћење постала један од препознатљивих симбола српског присуства на Косову и Метохији, док Пећка патријаршија представља институционални и духовни континуитет Српске православне цркве. Према Даници Поповић, косовско-метохијске светиње представљају „места колективног памћења" кроз која се обликују национална свест и духовни континуитет српског народа (Popović 2017: 81–83).

У том смислу, Грачаница и Пећка патријаршија могу се посматрати као два повезана, али различита модела културног памћења. Грачаница својим архитектонским и сликарским програмом повезује државну власт, династичку традицију и духовност, док Пећка патријаршија представља континуитет црквене организације, духовне власти и писмености. Њихова заједничка вредност произлази из тога што материјално наслеђе повезују са живим историјским и духовним памћењем.

Заштита оваквог наслеђа подразумева правну и институционалну, конзерваторско-стручну и социоедукативну раван. Прва обухвата међународне конвенције и националне законе, друга ангажовање стручњака и примену одговарајућих стандарда и технологија, а трећа укључивање локалних заједница, образовних програма и партнерстава јавних и невладиних установа (UNESCO 2015). На Косову и Метохији све три равни додатно усложњавају спорови око надлежности, па заштиту у пракси спроводе Српска православна црква, установе Републике Србије и међународни актери, често без јединствених стандарда и трајног финансирања (Nikolić et al. 2021: 91–96). Спорост обнове Богородице Љевишке након пожара 2004. године представља јасан пример овог проблема.

Додатну сложеност представља чињеница да три од четири споменика нису музејски објекти, већ живи манастири са монашким заједницама. У Дечанима братство, а у Пећкој патријаршији и Грачаници сестринства одржавају свакодневни богослужбени живот. Због тога се конзерваторске интервенције и туристичке посете морају ускладити са њиховом литургијском наменом. Заштита се, према томе, не односи само на материјалну структуру објеката, већ и на њихову живу функцију, духовну традицију и континуитет употребе.

Културно наслеђе истовремено представља и ресурс за развој културног туризма. Посете Дечанима, Грачаници и Пећкој патријаршији могу допринети очувању везе између споменика и јавности, али туристичка употреба ствара и комерцијални притисак, па се улагања у конзервацију не смеју свести на подстицање туристичке економије (Bilinović Rajačić

2019: 18). Код живих манастира потребе посетилаца морају се ускладити са монашким животом и литургијском функцијом простора. Одрживи приступ, какав заговара UNESCO, подразумева равнотежу између користи од наслеђа, његовог очувања и интереса заједница које са њим живе (UNESCO 2015: 1–10).

Дигитализација представља још један значајан инструмент очувања културног памћења. Доступност културних садржаја у дигиталном облику важан је задатак културне политике (Трифуновић 2020: 215–220), док дигитални записи могу истовремено бити доступни великом броју корисника и смањити притисак на оригинале (Стојић 2014: 232). За споменике у зонама политичке и безбедносне нестабилности посебно је значајно систематско фотографско и тродимензионално документовање архитектуре и живописа. Виртуелне туре и онлајн збирке омогућавају ширу доступност овог наслеђа, али дигитализација не може заменити конзервацију нити надокнадити губитак оригинала.

Споменици учествују и у савременим процесима изградње идентитета. За српску заједницу они функционишу као *места сећања* како их дефинише Пјер Нора, односно као простори у којима се историјско памћење учвршћује обредом, ходочашћем и визуелним представама и преко којих се идентитет повезује са одређеним простором (Nora 1989: 7, 12; Popović 2017: 81–97). Њихово присуство у јавном говору, уметности и образовању чини их активним носиоцима памћења, а не само историјским споменицима.

Очување ових споменика зато подразумева више од физичке заштите архитектуре и уметничких дела. Оно обухвата и очување њихових историјских, духовних и симболичких значења, као и услова у којима могу наставити да функционишу као жива места културног памћења. Њихова савремена улога показује сложеност односа између културног наслеђа, идентитета, политичких околности и међународне заштите. Истовремено, њихов статус светске баштине потврђује да њихова вредност превазилази оквире једне заједнице: они су део српске културе која их је створила, али и светске културне баштине у којој су препознати као вредност од ширег значаја.

УЛОГА У САВРЕМЕНОМ ДРУШТВУ И НЕМАТЕРИЈАЛНО КУЛТУРНО НАСЛЕЂЕ

Поред материјалних споменика, културно наслеђе обухвата и нематеријалне облике традиције, попут народне медицине, заната, епских песама, језичких варијетета и обичаја које заједнице развијају и преносе кроз генерације. Његова посебна вредност огледа се у томе што се не преноси само као информација, већ кроз учешће појединаца у животу заједнице, чиме се одржава континуитет културних пракси.

Нематеријално наслеђе може допринети социјалној кохезији и међукултурном дијалогу, нарочито у мултиетничким и културно разноликим срединама. Упознавање различитих традиција може подстаћи размену искустава и међусобно разумевање (UNESCO 2003). У том смислу, регионална сарадња на пројектима који се односе на конзервацију, промоцију и очување заједничког културног наслеђа може имати шири друштвени значај, јер повезује заштиту културне разноликости са дијалогом и процесима помирења.

Значај очувања културног наслеђа превазилази савремене државне границе. Историјски процеси, миграције и ширење културних утицаја довели су до тога да се елементи српског културног наслеђа налазе и на просторима других балканских земаља. Српско средњовековно културно наслеђе на простору Босне и Херцеговине, осим историјске вредности, представља и значајан фактор очувања националног идентитета (Petrović 2018: 270). Због тога се очување овог наслеђа може посматрати шире од оквира савремених државних граница.

Материјално и нематеријално наслеђе притом чине повезану целину. Споменици нису само физички објекти, већ носиоци знања, традиција, верских пракси, језика и колективних сећања која им дају значење. Њихово очување зато подразумева и очување нематеријалних облика културе повезаних са њима. Ово је посебно значајно када се наслеђе налази изван матичног државног простора или у срединама у којима постоје различита тумачења његовог историјског и културног значаја (Petrović 2018: 272–273).

ЗАКЉУЧАК

Четири споменика обухваћена Унесковом целином „Средњовековни споменици на Косову" не могу се разумети ни као случајни избор, ни као два супротстављена модела, већ као целина у којој се, у распону од једног столећа, огледа развој српске средњовековне уметности и државности. Свети апостоли у Пећи носе рашко наслеђе XIII века. Богородица Љевишка и Грачаница врхунска су остварења византијског градитељства и сликарства у доба краља Милутина. Дечани су највећа сакрална грађевина средњовековне Србије и највећа сачувана целина византијског зидног сликарства, у којој се византијски просторни склоп спаја с романичко-готичком обрадом приморских мајстора. Оно што их повезује није јединствен стил, већ заједничка функција. Све четири грађевине замишљене су као места у којима се власт, светост и памћење заједнице стављају пред очи верника, а њихови ктиторски портрети, родослови, гробови и повеље учинили су их трајним носиоцима културног памћења.

Улоге које данас имају у српском идентитету, Пећ као оличење црквеног континуитета, Дечани као средиште култа и ризница, Грачаница као визуелни

знак Косова, Љевишка као мера рањивости, нису уписане у њихову архитектуру, већ су настале кроз векове постојања, чувања и страдања. Управо зато је њихова заштита у савременом друштву више од конзерваторског задатка. Она подразумева правни и институционални оквир, стручни рад, укључивање заједница и дигитално документовање, али и спремност да се о споменицима говори на основу научног знања. Ови споменици уједно су и део европске и светске баштине, па њихово очување није само одговорност према прошлости, већ и предуслов да културни континуитет који они оличавају остане жив за будуће генерације.

ИЗВОРИ

Данило Други 1988: Данило Други. *Животи краљева и архиепископа српских. Службе*. Прир. Гордон Мак Данијел, Дамњан Петровић. Београд: Просвета; Српска књижевна задруга.

Ивић, Грковић 1976: Павле Ивић, Милица Грковић. *Дечанске хрисовуље*. Нови Сад: Институт за лингвистику.

UNESCO 1972: UNESCO. *Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage*.

UNESCO 2003: UNESCO. *Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage*.

UNESCO 2015: UNESCO. *Policy for the Integration of a Sustainable Development Perspective into the Processes of the World Heritage Convention.* World Heritage Centre.

ЛИТЕРАТУРА

Assmann 1995: Jan Assmann. „Collective Memory and Cultural Identity". *New German Critique*, no. 65, 125–133.

Bilinović Rajačić 2019: Ana Bilinović Rajačić. „Planiranje, konzervacija i (održivi) turizam u kontekstu kulturnog nasleđa". *Kulturno nasleđe, kultura sećanja i tradicionalizam*, Zbornik radova, Ur. Marko Škorić, Pavle Sekeruš. Novi Sad: Filozofski fakultet, 11–30.

Vojvodić, Marković 2017: Dragan Vojvodić, Miodrag Marković. „Editors' Afterword." *Artistic Heritage of the Serbian People in Kosovo and Metohija: History, Identity, Vulnerability, Protection*, Ur. Dragan Vojvodić, Miodrag Marković. Belgrade: SASA, 507–514.

Geertz 1973: Clifford Geertz. *The Interpretation of Cultures*. New York: Basic Books.

Ђурић 1974: Војислав Ј. Ђурић. Византијске фреске у Југославији. Београд: „Југославија".

Ђурић и др. 1990: Војислав Ј. Ђурић, Сима Ћирковић, Војислав Корać. *Пећка патријаршија.* Београд: Југословенска ревија; Приштина: Јединство.

Корać, Шупут 1998: Војислав Корać, Марица Шупут. *Архитектура византијског света.* Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Lévi-Strauss 1963: Claude Lévi-Strauss. *Structural Anthropology*. New York: Basic Books.

Lowenthal 1998: David Lowenthal. *The Heritage Crusade and the Spoils of History*. Cambridge: Cambridge University Press.

Марјановић Душанић 1997: Смиља Марјановић Душанић. *Владарска идеологија Немањића: дипломатичка студија*. Београд: Српска књижевна задруга; Clio.

Nikolić et al. 2021: Marko Nikolić, Marta Vukotić Lazar, Mirjana Roter Blagojević. „Spomenici svetske kulturne baštine na Kosovu i Metohiji – problemi i perspektive zaštite". *Arhitektura i urbanizam*, br. 53, 89–99.

Nora 1989: Pierre Nora. „Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire". *Representations*, no. 26, 7–24.

Панић, Бабић 1975: Драга Панић, Гордана Бабић. *Богородица Љевишка*. Београд: Српска књижевна задруга.

Petrović 2018: Rajko Petrović. „Srednjovekovno srpsko kulturno nasleđe u Bosni i Hercegovini". *Komunikacije, mediji, kultura,* god. 10, br. 10, 269–288.

Поповић 1989: Даница Поповић. „Средњовековни надгробни споменици у Дечанима". *Дечани и византијска уметност средином XIV века- научни скупови Српске академије наука и уметности, књ. XLIX, Оделење историјских наука, књ. 13,* Зборник радова, Ур. Војислав Ј. Ђурић. Београд: Српска академија наука и уметности; Приштина: НИРО „Јединство", 225–237.

Popović 2017: Danica Popović. „The Shrines and Saints of Kosovo and Metohija in the Cultic Memory and National Consciousness of the Serbs." *Artistic Heritage of the Serbian People in Kosovo and Metohija: History, Identity, Vulnerability, Protection*. Ur. Dragan Vojvodić, Miodrag Marković. Belgrade: SASA, 81–98.

Said 1979: Edward Said. *Orientalism*. New York: Vintage Books.

Silverman 2011: Helaine Silverman. „Contested Cultural Heritage: A Selective Historiography". *Contested Cultural Heritage: Religion, Nationalism, Erasure, and Exclusion in a Global World*, Ed. Helaine Silverman. Springer, 1– 49.

Smith 1991: Anthony D. Smith. *National Identity*. London: Penguin Books.

Smith 2006: Laurajane Smith. *Uses of Heritage*. London – New York: Routledge.

Стојић 2014: Гордана Стојић. „Културно наслеђе у дигиталном свету". *Култура*, бр. 143, 230–250.

Storey 2018: John Storey. *Cultural Theory and Popular Culture: An Introduction*. London: Routledge.

Суботић 1964: Гојко Суботић. *Црква Светог Димитрија у Пећкој патријаршији*. Београд: Југославија.

Tylor 2010: Edward Tylor. *Primitive Culture: Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Art, and Custom*. Cambridge: University Press.

Тодић 1988: Бранислав Тодић. *Грачаница: сликарство*. Београд: Просвета; Приштина: Јединство.

Тодић 1998: Бранислав Тодић. *Српско сликарство у доба краља Милутина*. Београд: Драганић.

Тодић, Чанак Медић 2005: Бранислав Тодић, Милка Чанак Медић. *Манастир Дечани*. Београд: Центар за очување наслеђа Косова и Метохије – Mnemosyne; Музеј у Приштини; Манастир Високи Дечани.

Трифуновић 2020: Богдан Трифуновић. „Дигитално културно наслеђе: Прилике, препреке и стварност (Будућност прошлости: културно наслеђе у дигиталном свету, приређивачи Паул Климпел, Елен Ојлер)". *Гласник Народне библиотеке Србије,* год. 19, бр. 22, 215–220.

Halbwachs 1992: Maurice Halbwachs. *On Collective Memory*. Chicago: University of Chicago Press.

Williams 1985: Raymond Williams. *Keywords: A Vocabulary of Culture and Society*. Oxford: University Press.

Ћурчић 1988: Слободан Ћурчић. *Грачаница: историја и архитектура*. Београд: Просвета; Приштина: Јединство.

Škorić, Sekeruš 2017: Marko Škorić, Pavle Sekeruš. „Problem određenja (kulturnog) nasleđa". *Kulturno nasleđe: teorija, percepcija i participacija*. Ur. Marko Škorić, Pavle Sekeruš. Novi Sad: Filozofski fakultet, 9–20.

Zvezdana ELEZOVIĆ
Mitar GALJAK

SERBIAN MEDIEVAL HERITAGE OF KOSOVO AND METOHIJA ON THE UNESCO WORLD HERITAGE LIST: THE PATRIARCHATE OF PEĆ, OUR LADY OF LJEVIŠ, GRAČANICA, AND DEČANI

Summary

This paper examines four Serbian medieval monuments in Kosovo and Metohija—the Patriarchate of Peć, Our Lady of Ljeviš, Gračanica, and Dečani—which constitute the UNESCO World Heritage site "Medieval Monuments in Kosovo," viewing them as material bearers of cultural memory. Following a brief theoretical framework that links the concepts of culture, cultural heritage, and collective memory to the question of identity, the paper presents essential information regarding the patrons, architectural features, and wall paintings of each monument, drawing upon fundamental art-historical literature. A comparative analysis reveals that the four monuments belong to distinct traditions of patronage, architecture, and painting, yet have acquired complementary roles in religious practice, literacy, and historical memory over the centuries. The concluding section addresses their status in contemporary society: the threats that led to their inscription on the List of World Heritage in Danger, as well as principles of conservation, cultural tourism, and digitization. The study employs descriptive and comparative methods, drawing upon relevant scholarly literature and UNESCO documents.

Keywords: Patriarchate of Peć, Our Lady of Ljeviš, Gračanica, Dečani, medieval architecture, cultural heritage, cultural memory, UNESCO.

УДК 355.311.5(497.1)"1918/1941"
355.1(497.1)"1918/1941"

Оригинални научни рад

*Далибор З. ВЕЛОЈИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ОРГАНИЗАЦИЈА И ФОРМАЦИЈА КОСОВСКЕ ДИВИЗИЈСКЕ ОБЛАСТИ 1918–1941.**

Апстракт: Рад разматра организацију, формацију и функционисање Косовске дивизијске области у периоду између два светска рата. С обзиром на то да је ова дивизијска област обезбеђивала део границе према Албанији, обрађени су ратни планови и стратегијске замисли војног врха које се односе на простор Косова и Метохије. Рад је написан првенствено на основу грађе похрањене у Војном архиву, у фонду Војске Краљевине Југославије, као и на основу релевантне литературе.

Кључне речи: Војска Краљевине Југославије, Косовска дивизијска област, Косово и Метохија, Албанија, ратни планови.

УВОД

Након завршетка Првог светског рата, новоформирана Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца суочила се са проблемом разграничења са суседним државама, што је и одредило њихове односе кроз читав међуратни период. Територију Косова и Метохије, уз Македонију и Рашку област, Краљевина Србија ослободила је и присајединила након балканских ратова. Ова територија се у саставу српске државе налазила свега неколико година, углавном ратних година, што није представљало довољно времена за њену потпуну интеграцију. У новој југословенској држави територије Косова и Метохије и Македоније биле су углавном у сенци приоритетнијих проблема на северним и западним границама.

На југозападу Краљевине СХС налазила се Албанија, формирана након балканских ратова, која је у почетку била под аустријским утицајем, а касније под италијанским протекторатом. Узимајући у обзир

* ORCID 0000-0002-2896-275X, d.velojic@yahoo.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеном са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број 451-03-33/2026-03 од 29. 1. 2026. године.

чињеницу да је Италија током међуратног периода представљала најјачег и најопаснијег југословенског суседа, реално се претпостављало да ће с албанске територије усмерити своје акције на простор Косова и Метохије и Македоније. Стога је југословенска војска своју организацију прилагодила тако да омогући заштиту комуникација у залеђу, пре свега најважнију Моравско-вардарску долину од угрожавања са југозапада. Албанија је свакако била главни експонент Италије на Балкану, што је и касније озваничено потписивањем тиранских пактова 1926. и 1927. године, а заокружено италијанском анексијом 1939. године. С обзиром на намеру Италије да продре у Подунавље и заокружи Јадран, јака војна организација постала је императив за југословенску државу. Након рата, на граници са Албанијом вођен је оружани сукоб који је показао неопходност заштите границе и комуникација у залеђу. Снага албанске војске није изазивала забринутост код југословенског војног врха, али би она дејствовала у савезу са италијанским снагама, тако да је пажња била усмерена на одбрану границе.

Почетак Првог светског рата прекинуо је успостављање команди и формирање јединица на овој територији, тако да су 1915. године образоване Трупе Нових области, као ратна команда, са штабом у Скопљу. Ова команда имала је у свом саставу Вардарску и Брегалничку дивизију, док су трупе Косовске и Битољске дивизијске области служиле као посаде у стратешки важним градовима (Bjelajac 2004: 330). Након рата установљена је нова формација образовањем команде III армијске области (Скопље), која је обухватала Моравску, Косовску, Вардарску и Брегалничку дивизијску област (Bjelajac 1988: 71–72; Тасић 2008: 55, 73–74).

ОРГАНИЗАЦИЈА И ФОРМАЦИЈА КОСОВСКЕ ДИВИЗИЈСКЕ ОБЛАСТИ

Косовска дивизијска област стварана је у условима ратног стања (побуна Албанаца). Са штабом у Приштини, била је потчињена команди III армијске области у Скопљу. Успостављањем нове војнотериторијалне поделе јединице Косовске дивизијске области распоређене су у три војна округа: Приштински, Косовскомитровачки и Призренски округ, који су и формирали пешадијске пукове (Велојић 2013: 504). Пуковски окрузи делили су се на по четири батаљонска среза, из којих је мобилисано људство за састав батаљона. У следећој табели приказаћемо списак војних округа (пуковских округа са батаљонским срезовима):[1]

1 Војни архив (ВА), П 17, 619, ф. 1, д. 5. Преглед војнотериторијалне поделе Косовске дивизијске области.

Пуковски округ Косовска Митровица	Батаљонски срез Косовска Митровица (обухвата бановинске срезове Косовскомитровачки и Дренички)
	Батаљонски срез Пећ (обухвата бановинске срезове Пећки и Источки)
	Батаљонски срез Рожаје (обухвата бановинске срезове Штавички и Берански – среска испостава полиције Рожаје)
	Батаљонски срез Нови Пазар (обухвата бановински срез Дежевски)
Пуковски округ Призрен	Батаљонски срез Призрен–Драгаш (обухвата бановинске срезове Горски и Шарпланински)
	Батаљонски срез Урошевац – Сува Река (обухвата бановинске срезове Неродимски и Подгорски)
	Батаљонски срез Ораховац (обухвата бановински срез Подримски)
	Батаљонски срез Ђаковица (обухвата бановински срез Ђаковички)
Пуковски округ Приштина	Батаљонски срез Приштина (обухвата бановински срез Грачанички)
	Батаљонски срез Бабин Мост (обухвата бановинске срезове Лапски и Вучитрнски)
	Батаљонски срез Ропотово (обухвата бановински срез Гњилански)
	Батаљонски срез Гњилане (обухвата бановински срез Гњилански)

Из табеле видимо да се територија дивизијске области углавном поклапала са територијом Косова и Метохије, уз проширење на Нови Пазар, у ком је био стациониран један пешадијски батаљон.

Дивизијска област састојала се од пешадијске бригаде (три пешадијска пука) са штабом у Призрену и артиљеријске (два артиљеријска пука) са штабом у Косовској Митровици. Штабови ових бригада имали су формалну функцију, обједињавали су родове унутар дивизија, тако да се њихов стварни значај у рату није примећивао, а пешадијски и артиљеријски пукови директно су били потчињени команди дивизије. Касније су штабови бригада трансформисани у штабове пешадије и артиљерије, чиме престаје њихов значај у систему субординације (Велојић 2014: 91).

Формацију дивизијске области и поделу на пешадијске и артиљеријске пукове из двадесетих година можемо приказати следећом табелом (Bjelajac 2004: 337):

Пешадијски пукови Косовске дивизијске области (1928. година)		
24. пеш. пук (К. Митровица) митраљеска чета	*30. пеш. пук (Призрен)* митраљеска чета	*31. пеш. пук (Приштина)* митраљеска чета
1. батаљон (К. Митровица)	1. батаљон (Призрен)	1. батаљон (Урошевац)
2. батаљон (Пећ)	2. батаљон (Призрен)	2. батаљон (Приштина)
3. батаљон (Нови Пазар)	3. батаљон (Ђаковица)	3. батаљон (Приштина)
4. батаљон (К. Митровица)	4. батаљон (Ђаковица)	4. батаљон (Вучитрн)

Артиљеријски пукови Косовске дивизијске области (1928. година)			
12. арт. пук (К. Митровица)		*28. арт. пук (Приштина)*	
1. пол. дивизион (К. Митровица)	*1. пол. дивизион* (Приштина)	*4. хауб. дивизион* (Приштина)	*5. брд. дивизион* (Призрен)
1. бтр. (К. Митровица)	1. бтр. Приштина	1. бтр. Приштина	1. бтр. Ђаковица
2. бтр. (К. Митровица)	2. бтр. Приштина	2. бтр. Приштина	2. бтр. Призрен
3. бтр. (К. Митровица)		3. бтр. Приштина	3. бтр. Призрен

У артиљерији је, након промене формације, 12. артиљеријски пук преименован у самостални артиљеријски дивизион, с тим што је задржао пуковски ранг. Формација дивизијске области мењана је током година, пре свега формирањем додатног, четвртог пука. Наиме, намера југословенског војног врха да извуче по један или два батаљона из постојећих пешадијских пукова представљала је последицу прихваћеног принципа увећања формације без повећања редовних ефектива (Bjelajac 1994: 83). У току 1930. године формиран је 56. пешадијски пук у Ђаковици повлачењем по једног батаљона из остала три пука. Иако овим није остварено никакво повећање мирнодопског састава војске, формирање четвртог пука указује на забринутост Југославије због италијанске активности на територији Албаније. Узимајући у обзир податке да Италија гради пут од обале према северној граници код Кукса, Ђаковица је попримила велики стратегијски значај на овој територији (Avramovski 1986: 688). Формација пешадијских батаљона предвиђала је 3–4 чете, да би од 1931. године биле уведене и митраљеске чете, које су до тада имали само пукови. Постепеним уједначавањем формације дошло се до тога да се пукови сведу на

два батаљона са три стрељачке и једном митраљеском четом, уз један допунски батаљон. Мирнодопски састав пешадијског пука разликовао се од ратног, пре свега, по већем бројном стању. У следећој табели можемо упоредити разлику у формацији и броју војника и старешина (Велојић 2014: 105–106):[2]

Мирнодопски састав пешадијског пука

	Бр. официра	Бр. подофицира	Бр. каплара и редова
Штаб пука	5		
Командна чета			
– особље	1	4	20
– занатлије		1	10
– неборци		1	20
Техничка чета			
– 1. пионирски вод	1	1	25
– 2. вод за везу	1	1	25
– 3. вод за „О" службу	1	1	10
Чета тешких пеш. оруђа			
– 1. вод брд. топова	1	1	20
– 2. вод 37 мм топова	1	1	20
– 3. вод бацача мина	1	1	20
Штаб 1. батаљона	1		
1. стрељачка чета	3	4	100
2. стрељачка чета	3	4	100
3. стрељачка чета	3	4	100
1. митраљеска чета	3	3	75
Штаб 2. батаљона	1		
4. стрељачка чета	3	4	100
5. стрељачка чета	3	4	100
6. стрељачка чета	3	4	100
2. митраљеска чета	3	3	75
Штаб допунског батаљона	2	2	
Укупан број	40	44	920

2 Табеле урађене на основу: ВА, П 17, к. 103, ф. 1, 2/173. Формација пешадијског пука.

Ратни састав пешадијског пука

	Људи
Штаб пука	8
Командна чета	
– вод за извиђање и обавештавање	60
– помоћни вод	40
– бојна комора	18
– трупна комора	40
Болничарска чета	200
Техничка чета	165
– вод за везу	
– четири пион. вода од којих: један за „О" сл. и један за „П" сл.	
Чета пратећих брдских топова	100
Чета 37 мм топова	80
Чета бацача мина	180
1. батаљон	10
1. стрељачка чета	200
2. стрељачка чета	200
3. стрељачка чета	200
1. митраљеска чета	200
2. батаљон	10
4. стрељачка чета	200
5. стрељачка чета	200
6. стрељачка чета	200
2. митраљеска чета	200
3. батаљон	10
7. стрељачка чета	200
8. стрељачка чета	200
9. стрељачка чета	200
3. митраљеска чета	200
4. батаљон	10
10. стрељачка чета	200
11. стрељачка чета	200
12. стрељачка чета	200
4. митраљеска чета	200
1. допунски маршбатаљон у позадини корпуса	800
2. допунски батаљон за обуку у месту сталног становања	800
Укупан број људи у оперативном пуку	4.226
Укупан број људи са 1. допунским батаљоном	5.006
Укупан број људи са 2. допунским батаљоном	5.812

Примећује се, на основу табеле, да се број батаљона у рату удвостручио, али и број војника пешадијских чета. Свака чета добијала је у рату своју трупну комору, а пук је формирао и болничарску чету.

Поред наведених јединица, у саставу Косовске дивизијске области налазиле су се установе и мање јединице логистике које ћемо такође приказати табеларно (Bjelajac 2004: 337):

Команда војног Митровачког округа	Косовска Митровица
Команда војног Призренског округа	Призрен
Команда војног Приштинског округа	Приштина
Неборачка чета	Приштина
Болничарска чета	Косовска Митровица
Возарски ескадрон	Урошевац
Пекарска чета	Приштина
Стална војна болница	Косовска Митровица
Марвена болница	Приштина
Артиљеријска радионица	Приштина
Убојно слагалиште	Косовска Митровица
Инжињеријско слагалиште	Приштина
Интендантско слагалиште	Приштина
Гарнизона интендантска слагалишта	Пећ, Призрен, Косовска Митровица
Мање команде места	Урошевац, Ђаковица
Косовска војна музика	Приштина
Гарнизона музика	Призрен

Након пријема регрута обука је трајала шест месеци, након чега су војници често употребљавани за обављање стражарске службе и радове у гарнизонима. Пример пријема и обуке детаљно можемо приказати на основу извештаја из 1930. године достављеног команди Косовске дивизијске области. Према извештају, у априлу 1930. године 24. пешадијски пук је из 15 војних округа примио 1.094 регрута, 30. пук из 13 војних округа 1.127, 31. пук из 21 округа примио је 1.199 регрута и 56. пук из 14 војних округа примио је 1.115 регрута.[3] Пријемна лекарска комисија је након прегледа одмах отпустила из 24. пука 23 регрута, из 30. пука 49, из 31. пука 53 и из 56. пука 17 регрута.[4] Након шест месеци обуке у четним, батаљонским

3 ВА, П 17, к. 881, ф. 9, д. 1. Извештај команде пешадије команданту Косовске дивизијске области пов. бр. 2439 од 1930.

4 ВА, П 17, к. 881, ф. 9, д. 1. Извештај команде пешадије команданту Косовске дивизијске области пов. бр. 2439 од 1930.

и пуковским школама општи успех је био врло добар.[5] Занимљиво је да су јединице увек оцењиване оценом „врло добар", што је начин да се избегне сумња код надређених команди. Наиме, одлична оцена давана је у изузетним случајевима и скоро увек изазивала сумњу код виших команди и потребу за поновном контролом. Ниске оцене повлачиле су за собом казне и ниже службене оцене официрима, што се одражавало на читаву јединицу. Поставља се питање колико су команданти батаљона и пукова заиста били објективни у оцењивању, али и колико су извештаји о оспособљености јединица реални. У сваком случају, примедбе су изнете на рачун услова рада и недостатка средстава. Главни узрок који је ометао извођење наставе јесу лоша егзерцишта, због чега је са аграрном комисијом вођен разговор о уступању новог земљишта за извођење вежби. Као недостаци су затим наведени недовољан број официра и подофицира и лоше снабдевање муницијом потребном за извођење гађања. Занимљив је опис услова у појединим гарнизонима, који ћемо навести у целини:

> Слабе смештајне прилике у призренском гарнизону. Овај узрок је уклоњен изласком у логор, но и ово под старим и дотрајалим шаторима због чега се није могао створити потребан удобан живот. Предузете су мере да се удобнији смештај постигне, но замена шаторских крила новим није одобрена.
>
> Слабе смештајне прилике нарочито у приштинском гарнизону, где три чете станују у закупљеним старим турским нехигијенским кућама по вароши, те је слаби утицај и контрола старешина над редом и дисциплином. Ово није било могуће отклонити, пошто 31. пешадијски пук у Приштини не располаже са довољним бројем војно-државних локала.
>
> Слабе хигијенске прилике у призренском гарнизону, где је маларично и где у вароши влада трбушни тифус. Често разбољевање ишло је на штету правилно извођене наставе. За отклањање ових узрока предузете су мере асанацијом земљишта и успело се да се ипак за 50% умањи но што је било код прошлогодишњег разболевања од маларије. За сузбијање трбушног тифуса код војника и грађански санитетски органи помогнути властима непрекидно су радили и зараза је умањена, али не и сасвим отклоњена, јер то месно отежавају прљаво муслиманско становништво и рђава канализација.
>
> Немање воде у кругу касарне у Ђаковици и Косовској Митровици изазива замор стоке и људства, који се узрок није могао отклонити, јер ово прелази моју надлежност.[6]

Примедбе од стране команданта пешадије Косовске дивизијске области које се тичу услова у гарнизонима биле су оправдане јер су се подударале се извештајима санитетских референата, неколико година раније.

5 ВА, П 17, к. 881, ф. 9, д. 1. Извештај команде пешадије команданту Косовске дивизијске области пов. бр. 2439 од 1930.

6 ВА, П 17, к. 881, ф. 9, д. 1. Извештај команде пешадије команданту Косовске дивизијске области пов. бр. 2439 од 1930.

Иако су у појединим касарнама, као на пример код 12. артиљеријског пука у Приштини, услови побољшани, и даље је било недостатака које је требало отклонити. У приштинском гарнизону објекти за становање били су од тврдог материјала, са довољно кревета и постељина за војнике. Сваки регрут добијао је по три пара веша, а радила су и два купатила, у пешадијској и артиљеријској касарни. Такође су постојала и два дезинфекциона апарата, по један у свакој касарни, а амбуланта је располагала свим потребним инструментима и лековима. Лична хигијена код војника била је на задовољавајућем нивоу, а радило се и на одвикавању од „нездравих навика" (*Војно-санитетски статистички годишњак* 1928: 149–150). У гарнизону Косовска Митровица хигијенске прилике поправиле су се у односу на претходни период. Јављали су се случајеви оболевања од трбушног тифуса, али су успешно излечени. Здравствено просвећивање војника вршили су санитетски референти и официри из самих пукова. Предавања из личне и опште хигијене, као и предавања о заразним болестима држана су сваке недеље (*Војно-санитетски статистички годишњак* 1928: 149–153). Касарна 30. пешадијског пука у Призрену била је од чврстог материјала, комплетно реновирана. У Призрену није било купатила, тако да су војници једном недељно одвођени на купање у Дом народног здравља. Лети је купање обављано на свака три до четири дана у реци Бистрици. Амбуланта је смештена у старој турској згради, а намештај је стар и делимично неупотребљив. Собе за изолацију и собе за лекарски рад није било. У касарни 5. брдског дивизиона није било довољно места, а у приземљу смештајног објекта налазиле су се коњушнице. За смештај војника митраљеске чете коришћена је стара штала (*Војно-санитетски статистички годишњак* 1928: 154–155). У Ђаковици су постојале три касарне павиљонског типа и стара турска, која је реновирана. Сваки војник имао је свој кревет, а намештај је био у исправном стању. Просторије су чишћене једном недељно, а паразита није било. Купање је вршено два пута месечно, а војници су сами обезбеђивали сапуне. Сваки батаљон имао је своју берберницу, а вашљивост није забележена. Војницима су држана предавања из хигијене и на тему заразних болести попут маларије, венеричних болести и туберкулозе. У овом гарнизону здравствено стање је, међутим, оцењено као одлично, имајући у виду маларичне крајеве и нехигијенске услове у граду (*Војно-санитетски статистички годишњак* 1928: 156–158). Касарна 2. батаљона 24. пешадијског пука у Пећи наслеђена је од Турака. Објекат је био стар, са оронулим зидовима, а прозори и врата нису били исправни. Под и таван били су од дрвета, пропуштали су прашину и нису задржавали топлоту. Трпезарија није постојала, а војници су лети обедовали у дворишту, док су преко зиме користили помоћне просторије. Воду за пиће војници су доносили са градских чесми. Вода је претходно анализирана у хемијском заводу у Скопљу и утврђено је да је исправна, осим оне са главне градске чесме, коју је требало прокувати

(*Војно-санитетски статистички годишњак* 1928: 158–159). У Новом Пазару касарна није задовољавала елементарне услове за становање. Објекти су наслеђени од Турака и делимично срушени. Део јединица био је смештен у граду, у приватној згради која такође није испуњавала стандарде. Паразита и пацова било је у великом броју и поред детаљне дезинфекције. Пошто није било купатила, војници су се преко лета купали у реци, а у хладнијем периоду једном месечно у сумпорној бањи. Није било ни озиданих нужника, већ су на сваке две године грађени нови од дасака (*Војно-санитетски статистички годишњак* 1928: 160). У Вучитрну су објекти задовољавали стандарде, купање је вршено једном недељно, као и пресвлачење. Епидемије нису забележене, изузев случајева чији је извор заразе увек био ван касарне (*Војно-санитетски статистички годишњак* 1928: 162–163). У Урошевачком гарнизону војници су, у недостатку трпезарије, обедовали лети напољу, а зими у собама. Једном недељно вршен је лекарски преглед, а предавања о хигијени редовно су одржавана (*Војно-санитетски статистички годишњак* 1928: 163–164). Из свега наведеног очигледно је да су наслеђени услови за живот и рад у касарнама унапређивани ангажовањем гарнизонских власти и самих трупних официра. С обзиром на низак ниво културе локалног становништва јасно је да су гарнизони функционисали у веома неповољној околини.

РАТНИ ПЛАНОВИ И УЧЕШЋЕ У АПРИЛСКОМ РАТУ

Главни задатак јединица Косовске дивизијске области, с обзиром на положај уз границу, био је одбрана граничне линије из правца Албаније. Граница у зони одговорности ове дивизијске области простирала се од планине Богићевице југоисточно преко Ћафа Морине, Ћафа Чобана, Ћафа Ђонита, Ћафа Прушита, планине Паштрика и нагло се спуштала на Бели Дрим. Одатле се пела на Коритник, а затим се јужно преко Пантелевца, Црног Врха, Ак Бунара спуштала у долину реке Чајлаке. Одатле се преко Корабских врата пела на планину Кораб (*Стратегијско-географска процена* 1922: 28). С обзиром на важне географско-стратегијске и политичко-економске објекте у овој пограничној зони, Призрен и Ђаковицу, гранична линија подељена је на два одсека – северно и јужно од Паштрика.[7] Неправилности за које је генералштаб сматрао да ће штетити југословенској страни односиле су се на граничну линију коју је требало повући гребеном Проклетија[8] (*Стратегијско-географска процена* 1922: 28). Гранични одсек, одређен географским и топографским објектима, имао је четири пододсека:

7 ВА, П 17, к. 619, ф. 3, д. 4/1. Пројекат плана за затварање границе Косовске дивизијске области.

8 ВА, П 17, к. 16, ф. 1, д. 46.

1. Пећки пододсек, од Маја Спатита до изворног дела реке Ереник, закључно са Јунићком планином.

2. Ђаковички пододсек, од Јунићке планине до Паштрика (искључно).

Ова два пододсека стратегијски су природни, јер иду главном вододелницом. Неповољност лежи у томе што иза граничног фронта југословенска страна није имала погодних баријера.

3. Призренски пододсек, од Паштрика до Коритника. Овај пододсек је правилан јер поменута два масива затварају отвор реке Дрим.

4. Вранишки пододсек, од Коритника до Калабака. На самом граничном фронту делује неповољан за југословенску страну, али с обзиром на Коритник и Шар-планину, он је веома јак (*Стратегијско-географска процена* 1922: 27; Велојић 2019: 264–265).

На основу наведеног оформљено је Косовско-подримско војиште, које је обухватало зону од Белог Дрима до ушћа реке Мађе (Велојић 2019: 265). Југословенској страни у прилог је ишла оцена генералштаба о стању комуникација у позадини војишта. С албанске стране комуникација је било недовољно. Осим четири оспособљена друма за колски саобраћај, остало су чиниле планинске стазе. Што се југословенске стране тиче, мрежа комуникација била је далеко боља, нарочито након изградње железничких кракова од Скопља према Косовској Митровици и Охриду. Сходно томе, предност југословенске војске могли бисмо на следећи начин објаснити (Велојић 2016: 91):

1. Напад са албанске територије не би имао погодних услова за брзу концентрацију, маневрисање и снабдевање јачих снага, тако да за тај напад не би постојали подесни ослонци.

2. Земљиште је подесно за одбрану (постоји више планинских ланаца који се могу бранити, а на њима погодних бранилачких положаја који се могу утврдити), а постоји и доста комуникација.

3. Трупе се могу успешно снабдевати.

Лоше стране овог фронта, које су доносиле предност албанским снагама, чинили су (Велојић 2016: 91):

1. Велика ширина фронта (285 км), што захтева веће снаге за одбрану.

2. Гранична линија која се мора упорно бранити, јер би се њеним напуштањем становништво у пограничним крајевима нападачу оставило на милост и немилост, тако да би се изгубила већа места близу границе (Пећ, Ђаковица, Призрен, Дебар, Струга, Охрид). Затим, изгубиле би се значајне области попут Метохије, долине Белог и Црног Дрима. У одбрани линије јављају се важни недостаци: предњи нагиб планинских ланаца налазио се на територији Албаније, па се његово утврђивање не би могло извршити унапред, већ по почетку дејстава.

Ратне планове против Албаније сагледаћемо у оквиру планова против Италије. Наиме, италијанска доминација у Албанији карактеристична

је за читав међуратни период, што се огледало у економској, а затим и у политичкој и војној помоћи потписивањем тиранских пактова 1926. и 1927. године. Савезништво две земље – или, тачније речено, италијански протекторат над Албанијом – резултирало је анексијом 1939. године, након чега су италијанске снаге константно присутне на територији Албаније.

Случај рата против Италије предвиђао је више верзија ратних планова, с обзиром на међународне околности и став суседних земаља, али и великих сила према евентуалном сукобу. Детаљну дефиницију вођења оваквог сукоба предвидео је план „$И_2$" из 1925. године, према ком би се против Италије на западном, главном војишту водила дефанзива, да би се у погодном моменту прешло у напад и напредовало до реке Соче.[9] Албанија је посматрана као италијански експонент, и самим тим ће послужити као база нерегуларним трупама за напад на југословенску територију. Поред тога, реално је било очекивати италијанско искрцавање на албанску територију, обезбеђење лука на мору и заузимање стратешких тачака унутар земље. Основна идеја свих ратних планова рађених до италијанске анексије предвиђала је тзв. превентивни упад у Албанију, како би се на почетку сукоба неутралисале албанске снаге и заузимањем стратешких тачака претекли Италијани, чиме би се у старту обезбедила предност.[10] Задатак ратних јединица формираних из Косовске дивизијске области био је напредовање преко Ћафа Морине према Дриму, одакле би продужили севером Албаније до спајања са трупама Зетске дивизијске области. Овладавање северном Албанијом представљало би одскочну даску за напредовање према Тирани.[11]

Анексијом Албаније 1939. године италијански притисак на Југославију појачан је и са југа. Према обавештајним подацима из 1940. године, од четири италијанске дивизије на територији Албаније, три су биле концентрисане према Југославији, а једна према Грчкој.[12] Измене у југословенским ратним плановима у овом периоду биле су условљене многим факторима. Пре свега, аншлусом је Немачка дошла до југословенских граница, што је изазвало забринутост на читавом Балкану. Поред тога, сукоб Италије и Грчке показао је да претња са албанске територије може бити озбиљна. Ратне планове из овог периода карактерише строга дефанзива и обезбеђење граница, на читавом фронту, самим тим и према Албанији (Tešić 1991: 49). Варијанте планова „Д", „О", „П", „С" предвиђале су затварање границе оперативним дивизијама у првој линији,[13] као и повећање броја дивизија увођењем тројне формације.[14] Ратни план „Р-40" из априла 1940. године предвиђао

9 ВА, П 17, к. 17, ф. 1, д. 4. Ратни план према Италији „$И_2$" из 1925.
10 Исто, 6. Ратни план „$И_3$" из 1926.
11 Исто, д. 7. Ратни план „$И_4Ар$" из 1928.
12 ВА, П 17, к. 31, ф. 4, д. 34. Извештај команде III армијске области пов. ђ. об. бр. 1732 од 13. јуна 1940.
13 ВА, П 17, к. 102, ф. 1, д. 1. Ратни план „$НМ_8И_9Ар_2Б_9$"–„Д", к. 103, ф. 1, д. 1. План „ИНМАрБ"–„О", ф. 1, д. 2. План „$И_2Н_2М_2Б_2$"–„П".
14 ВА, П 16, к. 8, ф. 1, д. 2. Мемоари генерала Душана Симовића.

је одбрану на свим фронтовима, у прво време с наслоном на утврђене границе, а касније на узастопне речне и планинске линије и повлачење војске на југ према Грчкој. Идеја је била да се сачувају комуникације у долинама Мораве и Вардара и спречи цепање снага (Tešić 1991: 49). Последњи ратни план с којим је југословенска војска ушла у Априлски рат био је план „Р-41", израђен фебруара 1941. године. Идеја плана било је повлачење читаве војске на југ и спајање са грчким и британским снагама. Упркос томе, већи део снага концентрисан је на северним и западним границама ради кордонске одбране. Снаге које би оперисале против Албаније имале су задатак да дођу у додир са грчким трупама које су се бориле против Италијана и омогуће безбедно повлачење југословенске војске. Косовска дивизија имала је задатак да из рејона између Ђаковице и Призрена изврши продор кроз север Албаније и споји се са јединицама које су наступале из Црне Горе. Друга оперативна дивизија, Ибарска, служила је као резерва групе армија, а базирана је у рејону Урошевца, да би касније била пребачена на простор Скопље–Куманово, са задатком могућег дејства према Албанији или Бугарској.[15]

Југословенски војни врх нарочиту је пажњу поклањао уређењу граничне линије према Албанији подизањем караула на удаљености до 2 км. С обзиром на то да карауле нису јаче утврђене, нису представљале значајније фортификацијске објекте. Југословенско-албанска граница била је углавном сувоземна, осим реке Бојане и Преспанског језера. Терен је био планински, неподесан за извођење већих војних операција, једино су се дејства могла ограничити на природне пролазе. Гранична линија била је подесна за утврђивање, односно давала је могућност да се уз мању фортификацију запречи читав правац напредовања и да се зауставе веће непријатељске снаге. Од 1937. године, међутим, отпочело је утврђивање западних и северних праваца као приоритетних (Терзић 1963: 303–309; Милетић 2017: 71–91). Тако је југословенска војска отпочела утврђивање албанске границе тек након анексије, 1939. године. Према плану утврђивања предвиђена је израда препрека против борних кола, као и израда сигурних прилаза за поседање објеката. Овим су карактеристике земљишта прилагођене одбрани како би се једноставније извршило запречавање.[16] Приоритетни гранични фронтови, према Немачкој и Италији, предвиђали су посадне јединице ранга чета и батаљона, с потребном опремом и наоружањем. Према Албанији, где није постојала јача фортификација, посадне јединице нису формиране, већ су ту функцију вршиле јединице за заштиту граница, као и јединице предвиђене планом за одбрану тих одсека. На тим местима није постојало ни наоружање у објектима, већ је коришћено наоружање јединица одређених за њихово поседање у датом моменту (Велојић 2019: 266).

15 ВА, П 17, к. 3а, ф. 1, д. 1. Објашњење ратног плана „Р-41".

16 ВА, П 16, к. 8, ф. 1, д. 2/207. Изјава генерала Душана Симовића.

> Утврђивање дела границе под контролом Косовске дивизијске области спроведено је на два најважнија правца: Ђаковичком и Призренском. Оваква подела извршена је с обзиром на географске карактеристике терена, као и на стратешки значај. Наиме, продором овим правцима са територије Албаније угрозиле би се у тактичком смислу комуникације на територији Метохије, као и само Косово поље. Тиме би био онемогућен маневар југословенским снагама по дубини иза линије фронта. Међутим, проблем стратегијског значаја наступио би након избијања непријатељских снага на Косово, пошто би се тиме угрозила комуникација у долини Мораве и Вардара, што би имало за последицу спречавање повлачења југословенске војске на југ, у Грчку (Велојић 2019: 266–267).

С утврђивањем се отпочело крајем 1939. године (Trgo 1969: 327–329). Ђаковички правац утврђивао је 36. раднички батаљон, као и две чете 35. батаљона, док је одсек Призренског правца обезбеђивао непотпун 35. батаљон.[17] Утврђивањем по дубини омогућила се узастопна одбрана на више тачака. У првих неколико месеци утврђена је прва линија, а забетонирани и маскирани објекти предати су на употребу. Комисија која је у лето 1940. године извршила инспекцију радова дала је позитивну оцену, а једина примедба односила се на допуну положаја артиљеријом како би се успешно фланкирала река Дрим.[18] Већи број положаја није предвиђен за обимније утврђивање, већ су опремљени митраљеским гнездима, противтенковским рововима и препрекама на путевима. С обзиром на идеју ратног плана, који је предвиђао упад на територију Албаније, утврђивање ових праваца свело се на објекте лакшег типа.

Активирање јединица до пуног ратног састава предвиђало је да Косовска дивизијска област у рату формира две оперативне дивизије: Косовску и Ибарску. Предвиђене реформе којима би се бројно стање дивизија смањило (тројна формација) и тиме олакшало командовање нису спроведене, тако да су јединице и даље биле прегломазне за покрет, маневар, мобилизацију и концентрацију. Оперативна дивизија југословенске војске бројала је 28.500 људи и 13.200 грла, са товарном комором. Команда дивизије обухватала је штаб пешадије са 3–4 пешадијска пука, артиљеријски пук, коњички ескадрон, пионирски батаљон, јединице везе, противваздушне одбране, болничарску чету и команду позадине (Stambolić, Trifunović 1972: 119). Прво активирање оперативних јединица изведено је 1939. године, да би веће активирање уследило наредне године.[19] Косовску дивизију чинила су три пешадијска пука: 30, 31. и 56, док је Ибарска била састављена из 24. активног и 4. и 58. резервног пука (Stambolić, Trifunović 1972: 122).

17 ВА, П 17, к. 441, ф. 1, д. 33. Извештај штаба главног руковаоца радова бр. 6 Сталној комисији за утврђивање стр. пов. бр. 981 од 19. априла 1940. *Исто*, д. 31. Извештај штаба главног руковаоца радова бр. 6 штабу III армијске области стр. пов. бр. 980 од 18. априла 1940.

18 ВА, П 17, к. 450, 2, д. 42. Извештај Сталне комисије за утврђивање стр. пов. бр. 1975 од 9. јуна 1940.

19 ВА, П 17, к. 620, ф. 3, д. 6. Наређење штаба Косовске дивизијске области за активирање јединица стр. пов. бр. 1664 од 18. априла 1940.

Према сличном обрасцу активиране су и јединице позадине, које су добиле три возарска батаљона, допунски пук, а сама болница Косовске дивизијске области формирала је две болничке чете и резервну болницу у Косовској Митровици.[20]

Према ратном плану јединице Косовске дивизијске области биле су размештене на територији Косова и Метохије и Македоније како би извршиле упад у Албанију и омогућиле југословенској војсци безбедно повлачење у случају немачког угрожавања Моравско-вардарског правца. Косовска дивизијска област налазила се у саставу III армије, заједно са Вардарском и Зетском дивизијом и Комским одредом, у првој линији и Херцеговачком дивизијом, као армијском резервом (Терзић 1963: 382–383). Ибарска дивизија налазила се у рејону Урошевца, као резерва III групе армија, да би убрзо била пребачена на правац од Скопља према Куманову. Имајући у виду критично стање на граници с Албанијом, јединице Косовске и Ибарске дивизије активиране су и пре почетка опште мобилизације. Ове јединице су, поред основног, имале и задатак обезбеђивања неометане мобилизације и концентрације дивизија на јужном фронту.[21]

С обзиром на то да је људство ових дивизија позвано на војну вежбу још 1939. године, активирање је схваћено врло неозбиљно, тако да је попуна дивизија људством износила 75%.[22] Попуна стоком била је слабија, тако да су борбене јединице биле попуњене 30–50%, а позадинске 5–10%, што значи да дивизија није имала никаквих возова за превоз хране и муниције.[23]

У току 6. априла, Косовска дивизија овладала је деловима граничног фронта, да би наредног дана, у три нападне колоне, прешла границу и у налету избила на реку Дрим.[24] Набујала река представљала је препреку ширине 60–70 метара и дубине 5–7 метара. Пошто је понтонски материјал у покрету уништен од стране немачких оклопних јединица, приступило се импровизацији, тако да су делови дивизије прешли реку. Додатни проблем јединицама представљала је, у позадини, побуна Арнаута у рејону Суве Реке, тако да су у околини Дрима остале и наредних дана.[25] Након немачког брзог продора и пресецања Моравско-вардарске комуникације била је угрожена територија Косова и Метохије. Део јединица Косовске дивизије наставио је напредовање према Скадру, док је део формирао тзв. Метохијске трупе,

20 ВА, П 17, к. 620, ф. 3, д. 1. Наређење штаба Косовске дивизијске области управнику Косовске сталне војне болнице стр. пов. бр. 2307 од 30. новембра 1939.

21 ВА, П 17, к. 66, ф. 8, д. 387. Изјава Жарка Верића, начелника оперативног одељења у штабу III групе армија.

22 ВА, П 17, к. 66, ф. 9, д. 488. Изјава Стјепана Миклечића, начелника штаба Косовске дивизијске области, а у рату начелника штаба Косовске дивизије.

23 ВА, П 17, к. 66, ф. 9, д. 488. Изјава Стјепана Миклечића, начелника штаба Косовске дивизијске области, а у рату начелника штаба Косовске дивизије.

24 ВА, П 17, к. 66, ф. 9, д. 488. Препис заповести Косовске дивизије О. бр. 1 од 6. априла 1941.

25 ВА, П 17, к. 66, ф. 9, д. 489. Изјава Павла Беговића.

са задатком спречавања продора Немаца. Борбена дејства јединице окончана су 15. априла, а предаја је обављена у наредних неколико дана.[26]

Ибарска дивизија, формирана већим делом од обвезника из среза Косовска Митровица (Алексић 2015: 145), чинила је стратегијску резерву III групе армија. До почетка рата била је базирана у Урошевцу, да би 3. априла била пребачена у рејон Скопља и Куманова (Алексић 2015: 145). Због брзог немачког продирања њене јединице пребачене су према реци Пчињи како би садејствовале Моравској дивизији. Већ другог дана рата, међутим, немачке снаге ушле су у Куманово, тако да је дивизија заробљена (Терзић 1963: 442).

ЗАКЉУЧАК

Косовска дивизијска област, са штабом у Приштини, формирана је на територији Косова и Метохије, као и Новопазарског округа, а налазила се под командом III армијске области. По мирнодопској формацији, у свом саставу имала је четири пешадијска пука (24. у Косовској Митровици, 30. у Призрену, 31. у Приштини и 56. у Ђаковици) и два артиљеријска (12. у Косовској Митровици и 28. у Приштини). Намена јединица ове дивизијске области била је заштита границе према Албанији на простору од планине Богићевице до планине Кораб. Поред тога, јединице су се суочавале са константном тензијом на територији Косова и Метохије, с обзиром на изражено незадовољство албанског становништва. Обезбеђење границе према Албанији било је резултат интензивне италијанске пропаганде у овој земљи, која је прерасла у протекторат, да би се окончала анексијом. То је био повод да југословенски војни врх планира превентиван упад на територију Албаније, како би се спречило дејство италијанско-албанских снага у случају евентуалног сукоба. Италијанска анексија Албаније убрзала је осигурање граница и до почетка Априлског рата утврђени су главни правци на фронту ове дивизијске области. Ратна формација ових јединица предвиђала је формирање две оперативне дивизије: Косовске и Ибарске. Прва је дејствовала у нападу на Албанију, а друга као резерва групе армија. Стање на осталим деловима југословенског ратишта и брз продор Немаца условили су распад и предају снага на Косову и Метохији и у Македонији, тако да су се и ове јединице, једна за другом, предавале.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Војни архив (ВА)
Пописник 16 фонд откупљене и поклоњене грађе
Пописник 17 фонд Војске Краљевине Југославије

26 ВА, П 17, к. 66, ф. 9, д. 489. Изјава Павла Беговића.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Trgo 1969: Fabijan Trgo (ur.). *Aprilski rat 1941*. Zbornik dokumenata. Knj. 1. Beograd: Vojnoistorijski institut.

Avramovski 1986: Živko Avramovski (prir.). *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, knj. 1. Beograd: Arhiv Jugoslavije.

Војно-санитетски статистички годишњак 1928: *Војно-санитетски статистички годишњак Краљевине СХС 1926. и 1927*. Књ. II. Београд: Министарство војске и морнарице.

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine. Knj. 1, Prisutno stanovništvo, broj kuća i domaćinstava. Beograd: Opšta državna statistika.

Стратегијско-географска процена наших фронтова и праваца 1922. Београд: Министарство војске и морнарице.

ЛИТЕРАТУРА

Алексић 2015: Јован Алексић. „Косовскомитровачки срез у Априлском рату". *Баштина*, св. 38, 143–157.

Bjelajac 1988: Mile Bjelajac. *Vojska Kraljevine SHS 1918–1921*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.

Bjelajac 1994: Mile Bjelajac. *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922–1935*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.

Bjelajac 2004: Mile Bjelajac. *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.

Велојић 2013: Далибор Велојић. „Здравствено стање регрута на територији Косовске дивизијске области 1920–1934". *Културно наслеђе Косова и Метохије. Историјске тековине Србије на Косову и Метохији и изазови будућности*, књ. 2. Зборник радова. Ур. Урош Шуваковић и др. Косовска Митровица: Филозофски факултет у Приштини, Универзитет у Приштини; Београд: Канцеларија за Косово и Метохију Владе Републике Србије, 503–522.

Велојић 2014: Далибор Велојић. *Војска у Нишу 1918–1941*. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.

Велојић 2016: Далибор Велојић. „Гледишта Војске Краљевине СХС у погледу Албаније 1919–1926". *Баштина*, св. 40, 85–95.

Велојић 2019: Далибор Велојић. „Утврђивање границе са Албанијом на територији Косовске дивизијске области". *Баштина*, св. 49, 263–273.

Милетић 2017: Марко Милетић. „Утврђивање граница Краљевине Југославије 1935–1941". *Војноисторијски гласник,* год. 67, бр. 1, 71–91.

Stambolić, Trifunović 1972: Slobodan Stambolić, Dimitrije Trifunović. „Jugoslavija – Jugoslovenska vojska". *Vojna enciklopedija*, 4. Ur. Nikola Gažević. Beograd: Vojnoizdavački zavod.

Тасић 2008: Дмитар Тасић. *Рат после рата. Војска Краљевине СХС на Косову и Метохији и у Македонији 1918–1920.* Београд: Институт за стратегијска истраживања.

Терзић 1963: Велимир Терзић. *Југославија у Априлском рату 1941*. Титоград: Графички завод.

Tešić 1991: Dragan Tešić. „Ratni planovi Vojske Kraljevine Jugoslavije 1938–1941". *Vojnoistorijski glasnik*, god. 42, br. 1, 27–55.

Dalibor VELOJIĆ

ORGANIZATION AND STRUCTURE OF THE KOSOVO DIVISIONAL AREA 1918–1941

Summary

The Kosovo Divisional Area was established under wartime conditions (during the Albanian uprising). With headquarters in Priština, it was subordinated to the command of the III Army Area in Skoplje. With the establishment of a new military-territorial division, the units of the Kosovo Divisional Area were distributed into three military districts: Priština, Kosovska Mitrovica and Prizren Districts, which formed infantry regiments. Regimental districts were divided into four battalion districts, from which personnel were mobilized to form battalions. The divisional area consisted of an infantry brigade (three infantry regiments) with headquarters in Prizren and an artillery brigade (two artillery regiments) with headquarters in Kosovska Mitrovica.

The paper deals with the organization, formation and functioning of the Kosovo Divisional Area in the period between the two world wars. Given that this divisional area secured part of the border with Albania, the war plans and strategic ideas of the military leadership relating to the area of Kosovo and Metohija are discussed.

Keywords: Army of the Kingdom of Yugoslavia, Kosovo Divisional Area, Kosovo and Metohija, Albania, war plans.

УДК 94:550.34(497.115)"1980"

Прегледни рад

*Сава Д. ЂУРЂЕВИЋ**

Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ЛЕПОСАВИЋ 1980-ИХ: ПОСЛЕДИЦЕ И СЕЋАЊА НА КОПАОНИЧКИ ПОТРЕС**

Апстракт: Мај 1980. године, у историји југословенске државе означио је крај једне епохе и почетак последње, турбулентне деценије њеног постојања. Истовремено, најсевернију општину САП Косово, Лепосавић, 18. маја 1980. године погодио је снажан земљотрес са епицентром на Копаонику. Поред овог најјачег удара, шири регион Копаоника у првој половини осамдесетих година погодило је још неколико снажних потреса. Ова серија земљотреса оставила је далекосежне последице на целокупни живот у најсевернијој косовској општини. Циљ овог рада јесте да, на основу релевантних извора и литературе, укаже на политичке, друштвене и привредне последице кризе изазване овим потресима, сагледане у ширем контексту кризе у Југославији, као и на Косову и Метохији тог периода. Применом метода усмене историје, у раду ће бити представљена сећања становника Лепосавића, савременика ових догађаја.

Кључне речи: земљотрес, Копаоник, Лепосавић, обнова, солидарност, потрес, САП Косово.

> *„И тако благо речено у лепосавићком поткопаоничју владају сумњичавост и неизвесност. Као да се неким чудним сплетом околности овај крај нашао на ветрометини коју заобилазе солидарност и заинтересованост. А мука је, вјерујте, кад јаук планине која задрхти истера одојче из кревета, мука је и кад се оно враћа у исти кревет изнад којег зјапи пукотина."* (*Јединство*, 13. 9. 1984: 3)

Кроз историју југословенске државе, земљотрес, једна од најразорнијих и највећих природних катастрофа, није био само ретка појава, већ елементарна непогода која је у неколико наврата погодила различите делове ове државе. У колективном сећању народа и народности на постјугословенском простору најдубље су остали урезани земљотреси у Скопљу (1963) (Андонов 2025),

* ORCID 0000-0002-9947-4016, sava.djurdjevic@iskp.ac.rs

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеном са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број 451-03-33/2026-03 од 29. 1. 2026. године.

Бањалуци (1969) и Црној Гори (1979) (Mujanović 2019). Неколико недеља након смрти доживотног председника СФРЈ Јосипа Броза Тита,[1] на једној од највећих планина у Србији, Копаоник, 18. маја 1980. године, десио се снажан земљотрес. Разорно дејство земљотреса осетило се у неколико општина уже Србије, а захватило је и јужне и југозападне падине Копаоника, односно најсевернију општину тадашње САП Косово – Лепосавић. Мајски земљотрес 1980. године био је увод у серију потреса која је затресла тло ширег региона Копаоника у првој половини осамдесетих година XX века.[2]

Потрес у лепосавићкој општини маја 1980. године имао је снажно и разорно дејство. Већ према првим вестима, било је јасно да је земљотрес оставио дубоке последице. Удар од 18. маја имао је снагу од 6,5 Мераклијевих степени (*Политика*, 20. 5. 1980: 4). Земљотрес се осетио широм Косова,[3] док се његово разорно дејство најбоље показало у Лепосавићу. Прве информације говориле су да је било оштећено преко 50% стамбених зграда у друштвеном и приватном власништву: школске зграде, зграде јавних институција попут општине, зграде СУП-а. Људских жртава није било, мада је седам особа било повређено (*Борба*, 20. 5. 1980: 20).

Серије потреса на Копаонику осамдесетих година у Лепосавићу су се јаче осетиле током 1983. и 1984. године.[4] Земљотрес на Копаонику од 10. септембра 1983. године у Лепосавићу је изазвао само мању материјалну штету (*Политика*, 13. 10. 1983: 5). Сличан сценарио био је забележен и у марту наредне године (*Политика*, 4. 3. 1984: 6). Последњи јачи удар у односу на претходна два, интензитета 8 степени по Мераклијевој скали, лепосавићко тло затресао је 7. септембра 1984. године (*Политика*, 8. 9. 1984: 5).

ПОСЛЕДИЦЕ И НЕДОВРШЕНА ОБНОВА

У тренутку мајског потреса Лепосавић је као општина постојао нешто више од двадесет година. Живот ове младе косовске општине био је обележен бројним процесима у погледу урбанизације, индустријализације

1 Један од савременика догађаја рекао је да му је у сећању остало да је непосредно након земљотреса магистралним путем Лепосавић – Косовска Митровица прошао аутобус који је превозио делегацију из Лепосавића, која је била у посети Кући цвећа у Београду. Интервју са Д. К. вођен 1. септембра 2026. године.

2 На ширем подручју Копаоника од 1977. године до 1984. године забележено је преко 4.350 подрхтавања тла јачих од три степена Мераклијеве скале, односно оних које су људи могли да осете. Резултати мерења сеизмолошких апарата забележили су преко 38 хиљада потреса. Најјачи потрес био је онај из 1980. године са епицентром у Блажеву у општини Брус, јачине преко девет степени Мераклијеве скале (*Политика*, 5. 3. 1984: 5).

3 На Косову се земљотрес, поред Лепосавића, осетио и на подручју Косовске Митровице, затим Подујева, месних заједница Звечан и Бањска, Србице, Истока. У Косовској Митровици било је оштећено око 270 кућа, од којих је за рушење било предвиђено око 30 (*Јединство*, 11. 9. 1980: 3).

4 Земљотрес који је 2. јуна 1982. године погодио Копаоник у Лепосавићу није довео до веће материјалне штете, али је изазвао велико узнемирење код становника, који су из страха напустили своје домове (*Политика*, 3. 6. 1982: 7).

и модернизације. Од античких времена познат као богат рударски крај, развој Лепосавића био је обележен са нагласком на рудној и прерађивачкој индустрији (Ђурђевић, Зарковић 2024: 185). Уколико посматрамо краткорочност постојања и претходно стање, може се изнети претпоставка да је ова општина до 1980. године доживела огромну трансформацију. Истовремено, све већа друштвена и економска криза у Југославији од седамдесетих година одражавала се на успорене тенденције развоја у Лепосавићу.

Првих неколико дана по земљотресу, општинска комисија за утврђивање штете настале од последица земљотреса показала је да само на основу прелиминарних испитивања и прегледане трећине треба срушити око 111 објеката.[5] Први земљотрес, али и они каснији, доводили су до квара на водоводној мрежи (*Политика*, 21. 5. 1980: 8). С временом су се оцртавале размере штете проузроковане земљотресом – прве процене говориле су о томе да је земљотресом било захваћено 2.100 домаћинстава, да је 1.309 домаћинстава претрпело знатне материјалне штете, да је након прегледаних 818 објеката, 140 било неупотребљиво, а срушено је било 11 кућа (*Јединство*, 24. 5. 1980: 1). Отежавајућа околност за отпочињање темељнијег рада на санацији показала се кроз обилне падавине које су довеле до појаве подземних вода у рудницима Бело Брдо и Жута Прла, чиме је била угрожена и производња. Такође, кише су доводиле и до активације клизишта у појединим планинским селима ове општине (*Јединство*, 26. 5. 1980: 3).

Утицај земљотреса на свакодневицу Лепосавића био је видљив кроз страдање више јавних институција.[6] Међу оштећеним зградама били су зграда Радничког клуба и читаонице, зграда железничке станице, СУП-а и још неколико општинских зграда (*Јединство*, 25. 6. 1980: 8). Штета до које је земљотрес довео најуочљивија је била на примеру оштећења школских објеката. Од укупно 21 школске зграде, на територији општине готово 17 је било неупотребљиво и небезбедно за даљи наставак школске године (*Јединство*, 24. 5. 1980: 1). До краја текуће школске године, настава се одржавала под шаторима (*Јединство*, 25. 6. 1980: 8).

Настојања да се убрзано ради на обнови Лепосавића од последица земљотреса врло брзо су се приказала кроз административне, материјалне

5 Југословенска искуства са претходним земљотресима и традиција солидарности показали су се на примеру лепосавићког земљотреса. Првих неколико дана по земљотресу, у Лепосавић је стизала помоћ која је била најпотребнија у виду ћебади и шатора за смештај угроженог становништва. Из Котора и Улциња било је послато око 170 шатора, из Македоније је послато 120 шатора и 200 ћебића, док је ЦК СКЈ упутио 50 великих шатора (*Политика*, 21. 5. 1980: 8).

6 Месец дана након земљотреса на рачун солидарности општине Лепосавић било је уплаћено 1. 486. 286 динара помоћи. Највећи део средстава уплатило је Извршно веће САП Косова, које је донирало милион динара, а преостали део новца послат је од стране неколико општина са Косова и других делова Југославије, синдикалних организација и појединаца. (*Јединство*, 25. 6. 1980: 8)

и техничке препреке. Такве околности биле су видљиве кроз рад општинских комисија, чији задатак је био да на терену, на објектима, процењују штету од земљотреса. Комисија која је првобитно ангажована није до краја обавила свој посао, па готово ни месец дана након земљотреса није било целовите слике о проузрокованој штети. Крајем јуна 1980. године осам комисија на територији целе општине радило је на истом задатку (*Јединство*, 25. 6. 1980: 8). Успорени рад комисија доводио је до конкретних импликација на терену, па тако ни два месеца након земљотреса није се приступило реновирању ниједног објекта који је страдао у земљотресу (*Борба*, 14. 7. 1980: 3). Рад на утврђивању штете завршен је у првој половини јула, процене су говориле да је на подручју Лепосавића било оштећено око 4.000 објеката, од којих 500 делимично, док је 175 објеката било потпуно уништено и неупотребљиво. У јулу месецу 1980. године почело се показивати да је изостала солидарност већих општина у погледу новчаних средстава за обнову Лепосавића, пошто сама општина за то није имала могућности (*Политика*, 17. 7. 1980: 10).

Приоритетност у отклањању штете на објектима погођеним земљотресом током лета 1980. године била је усмерена на санацију школских зграда, имајући у виду да је постојала могућност да више хиљада ученика следећу школску годину започне под шаторима (*Политика*, 29. 7. 1980: 6). У том циљу Покрајинска заједница за образовање потписала је уговор са извођачима радова на санацији школа, а који је требало да отпочну почетком августа. Закаснела реакција на санацији школских и других објеката била је проузрокована недостатком грађевинског материјала.[7] Оквирни план за отпочињање веће акције на објектима био је уобличен на састанку Координационог одбора за отклањање последица земљотреса у Лепосавићу. На поменутом састанку договорено је да грађевинска оперативa повећањем броја радника и уз дозволу рада суботом и недељом до краја октобра 1980. године заврши радове на санирању шест школских објеката. Самоуправна заједница образовања, науке и културе Косова, Извршно веће Скупштине Косова и Извршно веће Лепосавића требало је да обезбеде техничку документацију и сачине програм санирања штета за преостале школске зграде. У договору са Покрајинским секретаријатом за привреду и Привредном комором Косова требало је донети програм снабдевања Лепосавића грађевинским материјалом. Разматрана је могућност да се уз помоћ покрајинске администрације пронађе модалитет за обезбеђивање кредита код банака за санирање друштвених и стамбених објеката, што се испостављало као нужност за решавање питања око 260 породица које су живеле под шаторима, а чији су домови у потпуности били уништени (*Јединство*, 30. 8. 1980: 3). У сарадњи са Сеизмолошким институтом из Скопља[8] били су урађени

7 Током лета 1980. године општинске власти имале су велике потешкоће у набавци грађевинског материјала. Слато је више захтева релевантним институцијама за добијање помоћи, али на њих није било одговора. Извесне количине цемента набављење су од цементаре „Шар" из Ђенерал Јанковића (*Борба*, 9. 9. 1980: 4).

8 Сеизмолошки институт у Скопљу основан је 1965. године уз подршку УНЕСК-а, а помоћ при оснивању овог института пружиле су и бројне друге земље (Andonov 2025: 443).

типски пројекти за санирање штете на зградама у приватној својини, а за све објекте била је рађена и сеизмика (*Јединство*, 22. 8. 1980: 2).

Неутврђеност коначног оквира за обнову Лепосавића од последица земљотреса, уз недостатак материјалних средстава, изостанак шире помоћи и несташицу грађевинског материјала током лета 1980. године, представљали су увод у зачарани круг неуспешне и недовршене обнове лепосавићке општине након мајског потреса. Ситуација се врло брзо показала на почетку школске године у септембру 1980. године, када је више од 3.000 ученика на подручју лепосавићке општине наставу започело под шаторима, док је око 600 ученика у селима наставу пратило у приватним сеоским кућама. Током септембра радило се на санацији шест школских зграда, а била је предвиђена изградња једне монтажне школе. Из буџета САП Косово за обнову школских зграда у виду бесповратне помоћи предато је 90 милиона динара (*Борба*, 9. 9. 1980: 4). Санација школских објеката била је поверена грађевинским предузећима „Рамиз Садику" из Приштине, „Изградња" из Пећи и „Брвеник" из Рашке. Настава за највећи део ученичке популације одвијала се до почетка новембра 1980. године под шаторима, када је донета одлука да се настава прекине. Прекид је трајао до почетка децембра, када је завршена санација седам школских зграда оштећених у земљотресу. За осталих десетак зграда било је предвиђено да буду санаране током 1981. године (*Борба*, 15. 11. 1980: 5).

Непотпуну и недовршену обнову након мајских потреса додатно су отежавали земљотреси током наредних година. Током 1980. године постало је јасно да ће обнова и санација Лепосавића бити отежана и ометена низом фактора. Можемо претпоставити да је у ланцу фактора који су отежавали обнову поред изражене економске кризе на савезном нивоу, битну улогу играо географско-административни положај Лепосавића у односу на остале општине ширег копаоничког региона које су биле погођене земљотресом.[9] Међу лепосавићким становништвом су се током 1980. године почела развијати уверења да се у другим поткопаоничким општинама спроводе ефикасније мере у пружању помоћи (*Политика*, 18. 8. 1980: 6).

Током 1983. године са временском дистанцом у односу на мајски потрес, почели су се показивати јасни обриси да обнова није довела до одговарајућих резултата. Председништво САП Косова је априла 1983. године констатовало да мере које су биле предузете за санирање стања након мајског потреса нису биле примерене сложености ситуације у којој се Лепосавић нашао након земљотреса. Од стране Председништва препоручено је да се учини додатан напор да се у одговарајућим покрајинским и локалним органима сачини конкретан програм санације (*Политика*, 5. 4. 1983: 5). Уз то, лепосавићко тло у октобру исте године поново се затресло.[10]

9 То су биле општине Александровац, Брус, Блаце, Куршумлија и Рашка, које су припадале ужој Србији, док је Лепосавић био део САП Косово.

10 Одлуком Извршног већа Скупштине САП Косова Лепосавићу је била додељена једнократна помоћ од 2,5 милиона динара ради санирања штета у индивидуалном сектору,

Октобарски потрес је у поређењу с мајским донео занемарљиве штете, мада је дошло до оштећења локалних путева, појаве штете у рудницима и замућења воде за пиће. Још једном се потврдило да је увид у штету од потреса пристизао са доста закашњења (*Политика*, 13. 10. 1983: 5). Заостајање шире акције за обнову крајева пострадалих од копаоничких потреса, протоком времена све се више разматрало на републичком и савезном нивоу. Након октобарског потреса 1983. године, Координациони одбор Председништва СК ССРНЈ[11] заложио се за најширу југословенску акцију за прикупљање помоћи за Копаоник, уз напомену да ту буде укључен и Лепосавић. Од стране истог органа дат је предлог за формирање једног радног тела у Србији преко којег би на једном месту била договарана и усмеравана помоћ за Копаоник из осталих крајева Југославије (*Борба*, 27. 10. 1983: 12).

Несрачунатост размера штете од земљотреса у првој половини осамдесетих година најбоље се показала на примеру два јача потреса у марту[12] и септембру 1984. године. На седници Председништва ССРН Косова одржаној у Приштини неколико недеља након мартовског потреса расправљало се о његовим последицама. Закључено је да је потрес од 3. марта 1984. године био разорнији од претходних, констатовано је, затим, да је у Лепосавићу од последица земљотреса од 1980. до 1984. године било оштећено око 178 објеката у друштвеној и 4.111 у приватној својини, док је за рушење било 125 објеката. Укупна штета процењивала се на око 300 милиона динара. Подвучена је потреба да се акција помоћи лепосавићком крају води континуирано од општинског до савезног нивоа (*Борба*, 23. 3. 1984: 12).

Учесталост потреса и кашњење у санацији довели су до потребе да се питање обнове Копаоника отвори на широј југословенској и републичкој платформи. Од званичника и институција Србије указивало се на потребу неопходности укључивања Лепосавића у програм обнове на нивоу Југославије. На то је међу првима указао председник Председништва СР Србије Никола Љубичић (*Политика*, 8. 3. 1984: 5). Убрзо након тога сличан предлог стигао је од Извршног већа Скупштине Србије, које је констатовало да је неопходно да се у тај програм Лепосавић укључи у сарадњи са Извршним већем САП Косова. У циљу исправљања грешака априла 1984. године пред делегатима Скупштине Србије требало је да

а насталих од последица земљотреса од маја 1980. и октобра 1983. На истој седници на којој је донета одлука о додели помоћи Лепосавићу, констатовано је да мере које је Покрајина предузела на отклањању штете на објектима привреде и на индивидуалном сектору нису биле довољне. Посебно тешка ситуација била је у Белом Брду, где је у самом руднику дошло до оштећења бројних помоћних објеката. Било је оштећено око 120 кућа на територији целе општине, а штета је настала и на зградама санираним након 1980. године.

11 Председништво Савезне конференције Социјалистичког савеза радног народа Југославије.

12 Земљотрес из марта 1984. године највеће штете изазвао је у удаљеним планинским селима лепосавићке општине. Радило се о селима Базићи, Бело Брдо, Ђурићи, Црњатово, Врачево, Борчане.

се нађе Програм санације подручја погођених земљотресом. Подручја погођена земљотресом захватала су површину од око 2.916 квадратних километара, а укупна штета од последица земљотреса на овим подручјима процењивала се на око 23 милијарде динара. Идеја овог закона била је да посао организовања помоћи за подручја погођена земљотресом преузме једна комисија, пошто је пракса показала да су дотадашњи механизми организовања помоћи били расцепкани и разводњени од републичког до општинског и месног нивоа (*Политика*, 10. 4. 1984: 5). На савезном нивоу је септембра те године био донет нацрт закона о давању бескаматне позајмице СР Србији. Позајмица је требало да буде дата из буџетских резерви Федерације, с обавезом враћања до краја 1984. године, односно до доношења буџета Федерације за наредну годину. Имајући у виду да је штета од копаоничких потреса била процењена на 23 милијарде динара, што је отприлике представљало 3,5% друштвеног производа СР Србије, стечено је право на добијање помоћи из средстава солидарности република и покрајина (*Јединство*, 29. 9. 1984: 1). Унутрашња криза југословенске државе се одражавала и на обнови Копаоника. Републике и покрајине и годину дана након поменутог предлога закона нису успевале да донесу и потпишу договор око солидарне помоћи Копаонику. Рачунало се на средства солидарности од око 10 милијарди динара, на које је Србија, у складу са тада важећим критеријумима, полагала право, а која је требало да буду распоређена на седам година. Договор република и покрајина око коришћења средстава солидарности федерације за обнову Копаоника заснивао се на договорима из 1983. године, а тада је одређена сума штете износила око 24,5 милијарди динара. Земљотреси који су наступили током 1984. године, уз тадашњи раст инфлације од 100%, доводили су до процена да је стварна сума начињене штете чак и за 50% већа (*Борба*, 4. 6. 1985: 4).[13]

У позадини свих договора на који начин и са којим средствима започети опсежније акције на обнови, земљотреси су један за другим и даље потресали копаоничко тло. Потрес који је избио у септембру 1984. године био је слика и прилика недовршене обнове, оголио је мане и недостатке окошталог бирократског система. Прве процене говориле су да је септембарски потрес изазвао веће штете него сви претходни, чак и у односу на мајски из 1980. године. Парадоксална ситуација била је у томе да су оштећења претрпели и они објекти чија изградња је била извршена након мајског потреса. Први подаци говорили су о томе да је било оштећено око 4.430 објеката, а да је у око 270 кућа у поткопаоничким селима немогуће живети. Дошло је до двоструког прилива подземних вода у неколико рудника, што је довело до једнодневне обуставе производње

13 До 1985. године Социјалистичка Република Србија је за обнову пострадалих подручја издвојила суму од 1,32 милијарде динара. Истовремено, до марта 1985. је од новца који је уплаћиван од стране радних организација и донација грађана за пет општина у ужој Србији и општину Лепосавић било прикупљено око 473 милиона динара (*Борба*, 4. 6. 1985: 4).

(*Јединство*, 10. 9. 1984: 1). Јачина септембарског потреса износила је око осам степени Мераклијеве скале (*Политика*, 8. 9. 1984: 5). Неке процене су говориле да је штета од септембарског потреса за седам пута премашивала износ годишњег националног дохотка општине (*Јединство*, 13. 9. 1984: 3). Поводом септембарског потреса на Копаонику, Председништво СФРЈ је на седници одржаној 12. септембра 1984. године било информисано о последицама истог. На седници је истакнута потреба појачаних напора и ангажовања свих одговорних чинилаца на хитном збрињавању становништва тог краја. Закључено је да се од СИВ-а, Председништва СР Србије и САП Косова затраже целовите информације о стању на подручју захваћеном земљотресом, предузетим мерама за отклањање последица и нормализовању стања на подручју Копаоника.[14]

Огледан пример стања појединих објеката оштећених од земљотреса најбоље се могао видети на примеру обнове и санације школских објеката. У предвечерје септембарског земљотреса и почетка нове школске године, у оквиру ОК ССРН[15] за образовање, културу и физичку културу расправљало се о стању школских зграда. Већина школских зграда на територији општине била је спремна, осим Основне школе „Предраг Вилимоновић" у Белом Брду и Школског центра „Никола Тесла" у Лепосавићу. Покрајинска грађевинска предузећа „Рамиз Садику" из Приштине, „Изградња" из Пећи и „Косово" из Вучитрна нису ни четири године након 'главног' земљотреса завршили санационе радове. Од стране овог тела била је затражена интервенција од стране надлежних органа, како би поменута грађевинска предузећа завршила преостале санационе радове (*Јединство*, 31. 8. 1984: 6). Стара зграда основне школе у Белом Брду „Предраг Вилимоновић" (Ђурђевић, Зарковић 2024: 191) била је одређена за рушење након мајског потреса. Нова школска зграда била је изграђена на подручју захваћеном клизиштем, у близини рударског магацина експлозива, додатно оштећена потресима из 1983. и 1984. године (*Јединство*, 28. 9. 1984: 8). Имајући у виду такву ситуацију, ученици у овој месној заједници лепосавићке општине наставу су до септембарског потреса 1984. године похађали у старој школској згради. Након тога била је договорена изградња нове школске зграде, која је овог пута била поверена грађевинској организацији из Лесковца (*Јединство*, 18. 9. 1984: 1).

У изјави датој листу *Јединство* тадашњи председник општине Лепосавић, Добросав Радовић, констатовао је да се општина није опоравила од претходног земљотреса, а да ју је већ погодио нови – мислећи при томе на онај из септембра 1984. године (*Јединство*, 13. 9. 1984: 1). Изражена испреплетаност односа на нивоу федерације, републике и покрајине и кашњење средстава несумњиво су отежавали обнову Лепосавићу, а намеће се и питање одговорности тадашњих општинских структура.

14 АЈ, фонд 803, Председништво СФРЈ, фасцикла 186, Седница Председништва СФРЈ од 12. септембра 1984.

15 Општинска конференција Социјалистичког савеза радног народа.

Може се претпоставити да је мајски потрес 1980. године затекао локалне власти својим разорним дејствима, међутим, намеће се закључак да из њега нису извучене поуке и искуства како се сличне ситуације не би понављале у будућности. На састанцима различитих општинских комисија постављало се питање нечије одговорности, а та одговорност упорно је пребацивана на више нивое власти. Конкретан пример да нису извучене поуке из мајског потреса најбоље осликава чињеница да до 1984. године није донет прецизно утврђени план обнове (*Јединство*, 13. 9. 1984: 3).

Септембарски земљотрес показао се као аларм за бројне структуре и уједно као подсетник на зачарани круг никада довршене санације. У прилог томе говори чињеница да је до септембра 1984. године било застоја у пристизању средстава,[16] а у вези са тим и кашњења уплата које су означиле одлагање санације стамбених и других објеката. Једна од последица тог кашњења била је повећана миграција становништва (*Борба*, 27. 8. 1985: 4). Након септембарског потреса поновљени су позиви да Лепосавић у солидарној помоћи[17] из других југословенских република и Војводине буде изједначен у третману са осталим поткопаоничким општинама (*Политика*, 22. 9. 1984: 7). Из покрајинских органа власти подвлачено је да је Лепосавићу била неопходна помоћ Републике Србије и целе југословенске заједнице (*Политика*, 26. 9. 1984: 1). Позиви упућени за помоћ шире заједнице Лепосавићу након септембарског потреса били су видљиви кроз неколико конкретних примера. У таквој помоћи највише су предњачили градови на истоку Србије. Црвени крст и неколико радних организација из Зајечара упутиле су пошиљку коју је чинило осам хиљада килограма прехрамбених производа, одеће, обуће и школског прибора (*Политика*, 29. 10. 1984: 6). Рудари Бора и Мајданпека градили су десет двособних станова у месним заједницама Лешак и Сочаница, за шта је било обезбеђено више од 25 милиона динара.[18] Општина Тиват је Лепосавићу упутила пет камп-приколица, које је требало да послуже за привремени смештај породица чији су домови највише страдали у земљотресу (*Јединство*, 27. 9. 1984: 1).

Лепосавић је у погледу економске и привредне развијености спадао у ред средње развијених општина на Косову (Ђурђевић, Зарковић 2024: 188).

16 Извршно веће СР Србије доделило је Лепосавићу из средстава сталне резерве Републике 30 милиона динара за отклањање последица земљотреса од 7. септембра 1984 (*Политика*, 20. 9. 1984: 9).

17 Скупштина САП Косова је 26. септембра 1984. године по хитном поступку донела Закон о коришћењу средстава солидарности за отклањање последица земљотреса и других непогода у Покрајини. Законом је било омогућено да се из средстава Фонда солидарности, а која су припадала Косову, за санирање последица земљотреса Лепосавићу додели до краја 1984. године око 150 милиона динара. Иста сума била је предвиђена и за наредне две године (*Јединство*, 27. 9. 1984: 1).

18 Средствима солидарности која су пристигла од Црвеног крста и Извршног већа Скупштине Македоније било је изграђено око 14 станова (*Јединство*, 29. 7. 1985: 1; Ђурђевић, Зарковић 2024: 189).

Године 1980. народни доходак по становнику износио је 29.226 динара, а просек за цело Косово 19.022 динара. Лепосавић је заузимао друго место на Косову након Приштине по висини дохотка. На такав ранг није утицала само привредна моћ, већ читав низ фактора, а највише опадање броја становника (Витошевић 1986: 114). Парадокс оваквог економског, привредног и географско-административног положаја Лепосавића најбоље је био видљив на примеру земљотреса.[19] У ранијем делу рада наглашено је да је од различитих покрајинских политичких и друштвених органа још од 1983. године истицана потреба једнаког третмана Лепосавића у односу на осталих пет општина. Од стране општинских структура истицано је да је њиховим залагањем након потреса 1984. године омогућено да се Лепосавић третира подједнако (*Јединство*, 13. 9. 1984: 1). Чини се да поред бројних позива и покушаја у пракси није било великих промена. Остале општине спадале су у категорију неразвијених, а Лепосавић није. У реализацији програма обнове Копаоника све општине су се третирале као јединствено подручје; ипак, Лепосавић као косовска општина, услед низа административних, институционалних и бирократских процедура, није се третирао једнако, што је доводило до кашњења у пристизању помоћи за обнову (*Борба*, 1. 11. 1985: 12).

Снажни земљотреси, као и 7.000 мањих потреса, у првој половини осамдесетих година паралисали су живот и већ успорени привредни развој лепосавићке општине. Срећна околност у низу потреса била је та да ниједан од земљотреса није довео до људских жртава. Коначне процене дале су резултат о око 2.550 оштећених објеката у приватном и друштвеном власништву, односно о укупној материјалној штети од 4,8 милијарде динара, већој за 6,7 % од националног дохотка Лепосавића у 1985. години (Витошевић 1986: 121).

ПОТРЕСИ У СЕЋАЊИМА САВРЕМЕНИКА

Истраживање сведочанстава и сећања савременика ових догађаја послужило је као додатна врста историјског извора, како би се могла реконструисати и упоредити сећања на земљотрес са главним проблемима до којих је довео, а на које је указано у првом делу рада. Коришћењем метода усмене историје вођено је укупно шест разговора са савременицима ових догађаја. Две саговорнице су у тренутку земљотреса биле у дечјем узрасту, троје је било у одраслом животном добу, док је двоје испитаника било у статусу студената у Приштини, али су се у тренутку земљотреса

19 У прилог оваквој тези говори и чињеница да је електрификација најудаљенијих планинских села у лепосавићкој општини била завршена тек 1984. године. Радило се о селима Борчане, Црвени и Руцмане. Била су то последња три села у које је струја стигла тек 1984. године, у осталих 70 електрификација је била завршена раније (*Јединство*, 16. 8. 1984: 5).

налазили на територији општине. У односу на место становања, двоје саговорника живело је у селу Дрен,[20] једна саговорница живела је у селу Бело Брдо[21], један саговорник у селу Мошница,[22] док су три саговорнице у тренутку земљотреса биле у самом Лепосавићу. Код свих саговорника било је карактеристично то да је у њиховом сећању остао урезан само први велики земљотрес, од 18. маја 1980. године, док се осталих земљотреса готово и не сећају. Најјаче сећање на сам земљотрес можда је остало код саговорнице из села Бело Брдо, будући да се ради о селу које се налази најближе Копаонику и епицентру. У одговору на питање како памти земљотрес рекла је:

> [...] У том моменту ми смо у кући, пошто је било то неко вечерње доба, нас су окупали и при крају купања и облачења брата, када је све то почело, пошто је он био у близини ТВ-а, ТВ је пао и онако изварничио, док је још увек имало струје, онда је у кући настала паника, кренули су да нас изводе из куће. Пошто смо ми живели у заједници, па су ту били баба, деда, па други баба и деда, па је био стриц, па су били мама и тата, и нас двоје деце. Тако да смо гледали, односно они су гледали, што је мени тек касније постало јасно да нас изведу из куће, да још нешто не би пало и да ми ето као деца, као мали, не би били угрожени. Тако да смо једва дошли до тог дела дворишта где се налазила на опет неком ту брдашцу чесма. Ја сам се читаво време држала за бакину сукњу, овај, јер су то оне старинске сукње са каницама тешке и она се најпре ухватила за чесму. Брата су држали у рукама. Међутим, пошто се све љуљало, онда су нас те амплитуде одбациле до дрвета, до липе, тако да је баба читаво време уз кукњаву „прокукала сиња, изгинућемо" успела да се ухвати за ту липу, и ја сам негде рачунала да смо се, ето, као спасили, пошто смо се ухватили за то дрво. Међутим, и дрво се љуљало и ту почиње моја највећа траума, зато што тек у том моменту кад смо се држали за ту липу, држале ја и бака за ту липу, постајеш свестан шта се дешава око тебе, а дешава се један хаос, сви вичу, сви су у паници, али оно што је најјезивији део јесте стока.[23] Значи, та рика која се чула из штале, јер су моји имали седам штала преко 100 оваца се налазило у том тору, који је исто тако нешто „понавиш" и настала је општа паника, и, наравно, пси који су се налазили ту у дворишту су малтене кренули да покидају те ланце, и били су везани

20 Село Дрен налази се са леве и десне стране доњег тока Дренске реке, једне од десних притока Ибра, 6 километара северно од Лепосавића (Павловић 2003: 230).

21 Бело Брдо налази се 19 километара северно од Лепосавића и 4 километара јужно од Панчићевог врха (Павловић 2003: 180).

22 Мошница се налази 13 километара југоисточно од Лепосавића, уз Сочанску реку (Павловић 2003: 296).

23 Слично сећање у вези тога да је упамтио јауке животиња, имао је и саговорник из села Мошница: „У вечерњим сатима после купања задесио нас је јак потрес и онда смо сви излетели из куће ван. Било је доста језиво и стравично, сећам се пре тога неког подмуклог тутњања и чуле су се животиње које су риком или пси лајањем најавили неки догађај". Интервју са Д. Ђ., обављен 31. 8. 2026. године.

> уз стадо уз те неке кућице које су имали, и то је онако најјезивији део од тог дана, од те вечери је тај њихов арлаук, та рика која се чула, и то пошто је таква конфигурација. Како то разлеже, али буквално је цео тај планински део, како би они стари рекли се разглегала та рика, крава и говеда из штале и на крају су те овце на крају у том свом страху и гомилању с једне на другу страну пробиле тај тор, неке су поискакале, неке су се изломиле, а неке су нагнале на тај део ограде, то је испреплетано пруће обично, није то нека превише јака ограда, јер је ту била уз кућу, провалиле су и буквално су побегле из тог тора. То ми је онако најстрашније.[24]

У причама савременика могу се учитати општа места у сећању на земљотрес. Та општа места представљају симболе у колективном сећању становника лепосавићког краја на земљотрес. Саговорник из села Мошница, који је тада био у доби од 20 година, памти да је земљотрес уследио непосредно након недељног купања, а исти одговор пружиле су и две саговорнице које су биле дечјег узраста. Већина саговорника навела је да непосредно по завршетку главног потреса тог 18. маја, будући да се земљотрес десио у раним вечерњим сатима, ноћ провела ван својих домова, у страху од тога да ће наступити неки јачи потрес. Неколико њих данима је спавало у шаторима или у помоћним објектима.

> Наравно да се сећам, то се не може лако заборавити. Била сам у стану и било је стварно ужасно. Значи, тренутно сам се налазила у ходнику од стана, хтела сам да отворим врата од собе једне и онда је толико земљотрес био јак, да сам се ја фактички кретала од зида до зида и онда сам истрчала да узмем дете из комшилука, јер ми је тамо било код једне комшике и изашли смо напоље и даље је тресло.[25]

> Ја сам већ био отишао да легнем, јер је била недеља, колико се сећам, сутрадан је био радни дан, па смо ишли мало раније на спавање, како бисмо изјутра могли да се опремимо за посао. Знам да тек што сам легао у кревет, почело је да се љуља, и кућа и кревет у којем сам лежао. Ја сам се стварно уплашио, тај страх не може да се контролише, он наступа сам по себи. Изашао сам код супруге и деце, изашли смо напоље. У нашем комшилуку је такође била узбуна, сви су били у страху. Потрес је био доста јак и ми смо се одмах сместили, снашли смо се за нека шаторска крила, направили смо нешто мало склоништа и ту смо преноћили. Пре него што смо отишли да спавамо у то склониште, отишли смо, ту нам је близу пут асфалтни који иде за Бело Брдо, поред пута смо заложили ватру, ту смо се окупили. Сви смо причали то као сопствени доживљај.[26]

24 Интервју са В. М., обављен 1. 9. 2026.
25 Интервју са В. Ђ., обављен 2. 9. 2026.
26 Интервју са Д. К., обављен 1. 9. 2026.

> Ја се сећам одлично. Гледали смо филм „Бошко Буха" и деца су гледала, најмлађа ћерка ми није била рођена. Је л' тако беше, није? И таман су деца отишла у своју собу да спавају. Ја сам само викнула овога и зграбили децу и изашли. Ту је био крај. Знам само да нас је један комшија опоменуо, како је Драгиша сео у кола да кренемо, „да паркираш кола немој испод бандере, јер ту ће струја, може да се деси", и ми смо отишли код наше плевње и ту смо били хвала Богу, деца, ништа нам није фалило, разумеш. Е седели смо ту, разговарали, дружили и ујутру је дошао кризни штаб да нас обиђе.[27]

Размеру штете земљотреса саговорници памте на различите начине. Само је један од саговорника навео да се сећа да је у Лепосавићу страдала зграда железничке станице, као и зграда старе основне школе. У уводном делу рада истакнуто је да је на територији општине страдао велики број школских објеката. Саговорник из села Дрен нагласио је да је у овом селу страдала стара школа, а да је након земљотреса изграђена нова монтажна зграда.[28] Саговорница из села Бело Брдо навела је да је у Белом Брду сагрђена потпуно нова школа.[29] Настава која се неколико месеци након земљотреса изводила под шаторима најбоље је остала урезана у сећање испитанице из Лепосавића, тада дечјег узраста. Септембар 1980. године означио је њен полазак у основну школу, а настава је те школске године започела под шаторима. Настава под шаторима одвијала се код градског стадиона, са друге стране реке Ибар, док је у сећању ове саговорнице остало утиснуто то да су се ученици до тог дела Лепосавића кретали од центра у колонама, по двоје, како би стигли на наставу.[30] Саговорница из Лепосавића, тада у одраслом животном добу, била је запослена као професор хемије у средњошколском центру у Лепосавићу. Наставу под шаторима описала је следећим речима:

27 Интервју са Д. К., обављен 1. 9. 2026.

28 Интервју са Д. К., обављен 1. 9. 2026.

29 „Сећам се зато што је мама била учитељица. Постојала је стара школа у тој колонији са тим учитељским станом, где је живео учитељ са својом породицом. Све те зграде су биле напукле и наше куће су биле исто напукле. Нама су достављени шатори, читаво време су нас надлетали хеликоптери, није нам било дозвољено да се вратимо у куће. Људи су спавали у шаторима. Часови, настава се изводила у тим шаторима, знам да су били маскирно зелене боје и да су имали стакла у тим неким четвртастим квадратићима, да су имали стакла, да смо ми деца као вадили та стакла да би ми чули шта као се сад ту у некој импровизованој учионици дешава. Иза земљотреса је направљена нова школа, у Санџаку на равници, где је било школско игралиште. Деда је поклонио земљу за то из поштовања према томе што је мама била учитељица и, наравно, најважније да имате цркву и школу, било где да живите и због остале деце, наравно. У то време још увек је све било насељено и ту је била четворогодишња школа, дакле, нижи разреди су у тој школи били пуне учионице. Све се одвијало најнормалније. Због тога што је школа била прилично урушена, то су били они каратавани са трском и то се баш било осуло, и висило је, те светиљке су биле одваљене буквално. Из тог разлога је комисија донела одлуку да мора да се направи нова школа, а штету су пописивали и тога се исто сећам". Интервју са В. М., обављен 1. 9. 2026.

30 Интервју са В. З., обављен 31. 8. 2026.

> Не сећам се тачно временски, ми смо држали наставу преко Ибра под шаторима и то је било. Стварно су услови били ужасни. Ја се сећам себе да сам се једном онесвестила, била сам нешто и анемична и било је стварно тешко, мада су деца у целини била добра и стварно су имала разумевања за све те услове у којима смо радили, али није било лако држати наставу под шаторима. Зборница нам је била шатор, требало је пешачити до тамо. Имали смо пуно ђака путника који су требали да дођу аутобусом до аутобуске, па онда пешице тамо, требало је водити рачуна о њиховој безбедности, све је то било тако тешко, али и у тим условима смо се трудили да се не запостави настава, да се да максимум од себе, да се трудимо да остваримо максимум од програма који је предвиђен, а и деца су била добра. Сећам се имали смо нешто лепо што нам се тада десило, а то да су долазили песници. Долазили су један број песника, мислим да је био Моша Одаловић и Мира Алечковић, и још неколико њих. То нам је било као неко освежење, просто не знам као кад се нађете у некој провалији, па тако вас озари светлост. То је био неки знак да нас се неко сетио, а тамо је било тешко, мада били смо много млађи, па се све то некако издржавало, није ту нешто било, сада када се сетим како смо све то издржали, али издржали смо. Не могу да се сетим колико месеци, али доста смо дуго, мислим да смо целу школску годину завршили тамо, значи од маја 1980, па смо тек на јесен кренули овамо са наставом.

Иста саговорница дала је одговор који иде у прилог тези да санација школских објеката на простору лепосавићке општине након земљотреса није била урађена у потпуности, посебно на оним објектима где су извођачи радова била покрајинска грађевинска предузећа, конкретно, предузеће „Рамиз Садику" из Приштине. Према мишљењу ове саговорнице, средња школа „Никола Тесла" у Лепосавићу након земљотреса више никада није била иста:

> То је било споро, мислим да је извођач радова реновирања школе било предузеће „Рамиз Садику" из Вучитрна, колико се сећам, и они су то реновирали. Ја сам, рецимо, често ишла кад год сам могла до кабинета хемије и до лабораторије и упропастили су ми то тамо. Није мени, него нама школи. Ми смо те школске године 1975/1976, баш када сам ја почела да радим, и кабинет је баш био комплетиран, онако лепо је било за рад. И, овај, баш је био опремљен тако да је сваки час хемије могао да буде час очигледних средстава, да нешто покажем. Столови су били постављени тако да између столова је у сваком реду било по четири столице, са леве и десне стране, у средини су били лавабои са водом, сталак са епруветама, неке чаше, левак, основне неке тако посуде, тако да кад год бих ја имала нешто да одрадим на свом столу, деца су то гледала и да неко из те групе од четири ђака уради нешто, тако исто. После тога, значи, све су поскидане славине, однешене, воде више никад није било у лавабоима, рекли су да је нешто пукло тамо, што уопште није тачно

> и од тада ја више никад нисам имала у кабинету воду у тим лавабоима и дан-данас је тако. Не знам, додуше, сад шта је, али никад нису одрадили то како је требало и никад ми кабинет није био оно што је.[31]

Говорећи о раду комисија за процену штете од земљотреса, саговорници су имали различите одговоре. Један од испитаника пословно је био ангажован у једној од комисија, и њихов рад је описао као строго професионалан, као и рад тадашњег општинског руководства,[32] како би се урадила што тачнија процена штете.[33] Рад комисија је код готово свих испитаника у сећању остао трајно урезан кроз боје које су уцртаване на зидове објекта, а које су означавале степен оштећења објекта. Радило се о зеленој, жутој и црвеној боји.[34] У погледу помоћи која је пристизала у Лепосавић, добили смо различите одговоре. Саговорница из Лепосавића, тада у дечјем узрасту, сећа се да је помоћ пристизала посебно из Војводине и других делова Србије. Истовремено, сећа се прича појединаца који су били незадовољни расподелом помоћи.[35] Испитаник из села Мошница окарактерисао је помоћ коју је пристизала из Приштине као „веома мизрену и малу", и запостављеност Лепосавића у односу на друге копаоничке општине погођене земљотресом, попут Бруса.[36] С друге стране, готово сви испитаници памте да је било помоћи у основним животним намирницама, у ћебадима и шаторима. Саговорница из Белог Брда описала је да су их првих дана по земљотресу надлетали хеликоптери.[37] Саговорница из Лепосавића сетила се и велике појединачне донације коју је послао Жика Милојевић из Апатина, пореклом из Лепосавића. Та донација је дуго стајала на градској пијаци неупотребљена,[38]

---

31 Интервју са В. Ђ., обављен 2. 9. 2026.

32 Саговорник Д. К. је као пример запостављености Лепосавића навео посету Драгослава Марковића, једног од руководећих људи у Србији општини Брус, а не Лепосавићу, који је по оцени саговорника више страдао од Бруса.

33 Интервју са Д. К., обављен 1. 9. 2026.

34 „[...] Када се крене од рудника Бело Брдо, кроз Ђурићи, преко те горње реке, према Санџаку, баш у том засеоку Ђурићи, дуго су се виделе, можда се и сад баш виде те штрафте, комисије зелена, црвена боја. И преко тих камених, пошто је таква конфигурација терена, па се доле зидао онај подрум од камена, горе су се онда правиле куће, када се постигне ниво та равница, ту се, баш су се с пута, виделе су се те штрафте – цртице, штрафте хоризонталне, и онда ако је још нека друга боја, онда су се правиле вертикалне са неким бројевима, али шта је то по бојама значило, то не могу да кажем, не сећам се, била сам мала". Интервју са В. М., обављен 1. 9. 2026.

35 Интервју са В. З., обављен 31. 8. 2026.

36 Интервју са Д. Ђ., обављен 31. 8. 2026.

37 Интервју са В. М., обављен 1. 9. 2026.

38 „Колико се сећам, мислим да је каснила и да нисмо добили, према ономе што се писало о другим општинама, и сазнања која сам имала су била таква да нама није то стизало довољно. Сећам се, највише и то што сам могла да видим, наравно, нисам знала у том смислу колико је новчано стигло, помоћ за реновирање, за обнову, за помоћ грађанима, то не могу да кажем. Али највише се сећам помоћи коју је послао Милојевић Жико, огромна количина цигле била је на пијаци данашњој и не знам који део површине, дуго је стајала и то бела цигла, коју је наш човек одавде послао из Апатина да се нешто одради, дуго је то стајало. Мислим, причало се чак и да су се крале те цигле, да је

а долазило је и до краће те цигле.[39] У сећању саговорнице из Белог Брда остало је и то да су пролазиле бројне комисије, као и незадовољство дела становништва количином помоћи коју су добили.[40]

Земљотрес је неминовно проузроковао трауму и велики страх код становништва. Саговорник из села Мошница упамтио је да је током лета 1980. године био суочен са паничним страхом да ће се десити још јачи и страшнији земљотрес.[41] У Белом Брду је постојао страх од појаве вулкана, што је међу локалним становништвом изазвало додатно подозрење:

> [...] Тада су кренуле приче да ће ту прорадити вулкан, и како због тих, да је прилог и доказ томе су набрајани сви термални извори Јошаничка бања, и све остало, и да је то нешто ту вероватно близу површине, па ће да се догоди ерупција, па ћемо сви да будемо спаљени. Али то су биле приче које су доносили људи са стране, који су горе долазили, јер је било пуно људи који су по неким својим задацима долазили [...] Али се дуго живело у том страху од тих прича од ерупције вулкана, да је та ерупција неминовна и препричавале су се те приче где све има тих извора, те топле воде, вероватно са рачуницом да што је више тих извора, то је ближи моменат те ерупције и страха да може да дође до одрона. Рецимо, ја се сећам да су моји тада стално говорили, пошто су биле те четири куће, што нису те куће негде другде направљене или да су направљене бар са друге стране котлине, где је та конфигурација терена била више равничарска, него тај део, јер су куће биле буквално укопане у тај део брда. Знам да се бака стално жалила. Они имају те поштапалице „кукавице сиња" и „куку мени", тако се говорило „прокукала сиња", тај неки локализам њихов, говорили су што нисмо „сал да смо отишли се оне стран", него су ту, осећали би се безбедније.[42]

Једно од питања које је било постављено свим саговорницима тицало се мишљења да ли су земљотрес и обнова послужили као катализатор за даљи напредак или је земљотрес на дужи период успорио већ отежани и успорени развој општине. Одговори су били различити. У сећању једне од саговорница у Лепосавићу је након потреса изграђено још неколико стамбених зграда, попут дома здравља, зграде центра за социјални рад, дома пензионера.[43] С друге стране, један саговорник је истакао да је независно од земљотреса након њега настављен плански развој.[44]

већи део нестао, нажалост, и не знам после за шта је употребљена. Вероватно јесте, али мислим да се нису баш понели како треба према том човеку и нису испоштовали то што се трудио да се то употреби, а вероватно је имало за шта." Интервју са В. М., обављен 1. 9. 2026.

39 Интервју са В. Ђ., обављен 2. 9. 2026.

40 Интервју са В. М., обављен 1. 9. 2026.

41 Интервју са Д. Ђ., обављен 31. 8. 2026.

42 Интервју са В. М., обављен 1. 9. 2026.

43 Интервју са В. З., обављен 31. 8. 2026.

44 Интервју са Д. К., обављен 1. 9. 2026.

Према мишљењу саговорнице из села Бело Брдо, обнова од земљотреса допринела је појединачном бољитку људи и породица које су добиле средства за обнову својих кућа. Додаје да је у Белом Брду била изграђена амбуланта, обновљене су две школе, али да је гледано у целини земљотрес само убрзао миграцију становништва.[45]

* * *

Упоређивањем писања дневне штампе и применом метода усмене историје понуђен је приказ и осврт на једну од највећих природних катастрофа која је 80-их година минулог столећа погодила Лепосавић и шири регион Копаоника. Мајски земљотрес био је велика траума за становништво и за саму општину. Недовршена модернизација, успорени привредни развој, уз кризу у целој југословенској држави земљотрес је само додатно продубио. Учестали потреси у првој половини осамдесетих година, непостојање утврђеног плана обнове и санације општине од земљотреса довели су до трајне стагнације лепосавићке општине, која се никада у потпуности није опоравила од земљотреса, а догађаји у наредним деценијама били су само додатни прилог тој стагнацији. Обнова Лепосавића је на микро плану за појединце и породице могла и донети бољитак, али ако се посматра на макро нивоу, земљотрес је довео до даљег привредног посрнућа и увећане миграције становништва.

Имајући у виду да је овај рад написан на основу секундарних историјских извора, као што је штампа, његов примарни циљ јесте отварање питања у историографији о последицама серије земљотреса на Копаонику током осамдесетих година. Даље истраживање ове теме захтева коришћење примарних историјских извора и писање о земљотресу не само на примеру Лепосавића већ и других општина које су биле њиме погођене.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архив Југославије (АЈ), фонд 803, Председништво СФРЈ.
Интервју са Д. Ђ., обављен 31. августа 2026. године.
Интервју са Д. К., обављен 1. септембра 2026. године.
Интервју са В. Ђ., обављен 2. септембра 2026. године.
Интервју са В. З., обављен 31. августа 2026. године.
Интервју са В. М., обављен 1. септембра 2026. године.

ДНЕВНА ШТАМПА

Борба 1980а: „Оштећена половина кућа". *Борба*, 20. мај 1980, 20.
Борба 1980б: „Поправке још нису почеле". *Борба*, 14. јул 1980, 3.
Борба 1980в: М. Антић, „У домове пре снега". *Борба*, 9. септембар 1980, 4.

45 Интервју са В. М., обављен 1. 9. 2026.

Борба 1980г: „Ђаци поново у клупама". *Борба,* 15. новембар 1980, 5.
Борба 1983: „Све из једног центра". *Борба*, 27. октобар 1983, 12.
Борба 1984а: „Неопходна помоћ целе заједнице". *Борба*, 23. март 1984, 12.
Борба 1985а: М. Торов, „Потреси престижу договор". *Борба*, 4. јун 1985, 4.
Борба 1985б: „Новца тек за санацију". *Борба,* 27. август 1985, 4.
Борба 1985в: „Неједнак третман". *Борба*, 1. новембар 1985, 12.
Јединство 1980а: Мирослав Ђук. „Збрињавати људство – најпречи задатак". *Јединство*, 24. мај 1980, 1.
Јединство 1980б: М. Станисављевић, „Киша погоршава стање". *Јединство*, 26. мај 1980, 3.
Јединство 1980в: „Лепосавић месец дана после земљотреса". *Јединство*, 25. јун 1980, 8.
Јединство 1980г: М. Киковић, М. Станисављевић, „Санирање последица земљотреса у лепосавићкој општини". *Јединство*, 22. август 1980, 3.
Јединство 1980д: „Координациони одбор за отклањање последица земљотреса у Лепосавићу". *Јединство*, 30. август 1980, 3.
Јединство 1984а: М. Станисављевић, „Стиже струја у копаоничка беспућа". *Јединство*, 16. август 1984, 5.
Јединство 1984б: М. Станисављевић, „Ученици без сигурног крова". *Јединство*, 31. август 1984, 6.
Јединство 1984в: М. Станисављевић, „Лепосавићка општина после земљотреса". *Јединство*, 13. септембар 1984, 1.
Јединство 1984г: „Солидарност не може затајити". *Јединство*, 13. септембар 1984, 3.
Јединство 1984д: „Нове невоље стижу с кишом". *Јединство*, 18. септембар 1984, 1.
Јединство 1984ђ: „У Лепосавић стигле кампкућице". *Јединство*, 27. септембар 1984, 1.
Јединство 1984е: „Невоље белобрдских основаца". *Јединство*, 28. септембар 1984, 8.
Јединство 1984ж: „Две милијарде за Копаоник". *Јединство*, 29. септембар 1984, 7.
Јединство 1985: „Али Шукрија у Лепосавићу". *Јединство*, 29. јул 1985, 1.
Политика 1980а: З. Зејнели, Н. Селимановић, „На Косову најтеже погођена лепосавићка општина". *Политика*, 20. мај 1980, 6.
Политика 1980б: „Најпре кров над главом". *Политика,* 21. мај 1980, 8.
Политика 1980в: „Лепосавић чека помоћ". *Политика,* 17. јул 1980, 10.
Политика 1980г: „Недостаје грађевински материјал". *Политика*, 29. јул 1980, 8.
Политика 1980д: Нијаз Селмановић, „Ђаци, највећа брига". *Политика*, 18. август 1980, 6.
Политика 1982: „Сви становници напустили домове". *Политика*, 3. јун 1982, 7.
Политика 1983а: „Помоћ општини Лепосавић". *Политика*, 5. април 1983, 5.
Политика 1983б: С. Паповић, „Што пре помоћи Лепосавићу". *Политика*, 18. октобар 1983, 6.
Политика 1984а: „У лепосавићкој општини нове штете". *Политика*, 4. март 1984, 6.
Политика 1984б: Марија Петрић, „Загонетка за сеизмологе". *Политика*, 5. март 1984, 5.
Политика 1984в: „Почети од најпречег". *Политика*, 8. март 1984, 5.
Политика 1984г: Милорад Ћириловић, „Следе бољи потези". *Политика*, 10. април 1984, 5.
Политика 1984д: „Лепосавићу бесповратна помоћ 30 милиона". *Политика*, 20. септембар 1984, 9.

Политика 1984ђ: „Велике штете у лепосавићкој општини". *Политика*, 22. септембар 1984, 7.
Политика 1984е: „Лепосавићу потребна помоћ целе земље". *Политика*, 26. септембар 1984, 1.
Политика 1984ж: „Зајечар помаже Лепосавићу". *Политика*, 29. октобар 1984, 6.

ЛИТЕРАТУРА

Андонов 2025: Александар Андонов. „Станбеното прашање и скопскиот земјотрес". *Историја*, год. IX, 1–2, 165–189.
Andonov 2025: Aleksandar Andonov, „Jugoslavija i UNESCO (1960–1974)". *Nova istraživanja jugoslovenske prošlosti: perspektive istraživača sa postjugoslovenskog prostora.* Tematski zbornik. Ur. Natalija Dimić Lompar, Ognjen Tomić, Nikola Koneski. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 435–458.
Витошевић 1986: Крста Витошевић. „Лепосавић". *Социјалистичка Република Србија – Социјалистичка аутономна покрајина Косово V*. Ур. Михаило Малетић. Београд: НИРО Књижевне новине, 102–122.
Ђурђевић, Зарковић 2024: Сава Д. Ђурђевић, Весна С. Зарковић. „Развој општине Лепосавић у двадесетом веку и миграциона кретања становништва (случај Крагујевца)". *Ми и други кроз визуру Косова и Метохије књ. 3*. Тематски зборник. Ур. Далибор Велојић, Јован Симијановић. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, 181–201.
Mujanović 2019: Mihad Mujanović. *I zemlja se potrese: odjek zemljotresa u Skoplju 1963. godine i Bosanskoj Krajini 1969. godine*. Sarajevo: Udruženje za modernu historiju.
Павловић 2003: Благоје Павловић. *Насеља и миграције становништва општине Лепосавић*. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина.

Sava ĐURĐEVIĆ

LEPOSAVIĆ IN THE 1980S: THE AFTERMATH AND COLLECTIVE MEMORY OF THE KOPAONIK EARTHQUAKE

Summary

May 1980 marked a key turning point in the history of the Yugoslav state following the death of its lifetime president, Josip Broz Tito. Several weeks later, on May 18, 1980, a powerful earthquake struck Kopaonik, one of Serbia's largest mountains. This served as an introduction to a series of earthquakes that hit the wider Kopaonik region in the first half of the 1980s. One of the municipalities affected by these earthquakes was Leposavić, the northernmost municipality of the then Socialist Autonomous Province of Kosovo. Based on reports from three daily newspapers and using oral history methods, this paper provides a brief overview of the consequences of the earthquakes and the difficult reconstruction of this municipality. It demonstrates that, compared to other affected municipalities,

Leposavić faced numerous obstacles on its path to recovery, exacerbated by the fact that it was not treated equally relative to municipalities geographically belonging to Serbia proper. Simultaneously, by comparing the testimonies of contemporaries of these events, an insight is provided into the trauma left behind by the earthquakes. The earthquakes significantly slowed down the already difficult development of Leposavić for a long time.

Keywords: Earthquake, Leposavić, Kopaonik, solidarity, post-earthquake reconstruction, SAP Kosovo.

УДК 341.8(497.115)"1889/1912"
351.862(497.115)"1889/1912"

Оригинални научни рад

*Мирослав С. МИЛОШЕВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

БЕЗБЕДНОСНЕ ПРИЛИКЕ СЛУЖБЕНИКА СРПСКОГ КОНЗУЛАТА У ПРИШТИНИ**

Апстракт: У раду су представљене изузетно сложене безбедносне прилике у којима су деловали службеници Српског конзулата у Приштини, од његовог оснивања 1889. године до избијања Балканских ратова. Конзулат је представљао институцију која је настојала да кроз залагање код османских власти, обезбеди спровођење османских закона и над српским становништвом. Убиство првог српског конзула Луке Маринковића, недвосмислено је показало да ће се живот и рад српских конзула у Приштини одвијати у условима константне опасности. Безбедносни положај службеника био је директна последица њихове заштитничке улоге. Сваки покушај документовања насиља или дипломатске интервенције код локалних власти, доводио је до ескалације анимозитета према конзуларном особљу. Опасност и претње су долазиле највише од стране одметничких банди, такође састављених од Албанаца. Ауторитет централних власти био је слаб и толерантан према изгредницима, остављајући српске конзуларне службенике у процепу између формалне дипломатске заштите и сурове стварности на терену. Упркос безбедносним ризицима, особље конзулата је континуирано спроводило теренске активности, пружајући непосредну заштиту угроженом српском становништву и координишући рад на обнови и ширењу просветне и културне мреже у овом делу Косовског вилајета.

Кључне речи: Конзулат у Приштини, Османско царство, Краљевина Србија, дипломатија, безбедност.

УВОД

Положај српског народа у делу Старе Србије, северно од Шар-планине, након Берлинског конгреса био је катастрофалан. Омражени због пораза Османског царства у рату, Срби су били изложени освети Албанаца организованих у Призренску лигу. Ни после гушења овог покрета 1881.

* ORCID 0000-0002-5986-5194, miroslav.milosevic@iskp.ac.rs

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеном са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број 451-03-33/2026-03 од 29. 1. 2026. године.

године,[1] положај Срба се није поправљао, будући да су турске власти из државних разлога отворено фаворизовале албанско становништво. Мухаџири, који су почели да беже из ослобођених крајева још током рата 1877–1878. године, након завршетка сукоба су плански насељени у северни део Косовског вилајета. То је довело до промене бројчаног односа православног и муслиманског становништва на штету српског живља (Јагодић 2011: 438–439). За Србе су 1882. године били установљени преки судови. Многи виђенији Срби били су оптужени и осуђени за активности у току ратова 1876–1878. и за сарадњу са Србијом. Тиме су само сурово упозорени на то што их чека уколико не остану лојални османским властима (Војводић 1991: 163). Попустљивост централних власти према Албанцима нарочито се испољила приликом њихових побуна 1885. године у Ђаковичкој кази и 1888. године након збора код Муратовог турбета. Следеће 1889. године, Албанци су у Приштини, и поред званичне забране, опет слободно носили оружје (Јагодић 2009: 32–36). Све до краја осамдесетих година XIX века српском народу у Османском царству једину заштиту пружали су руски конзули из Призрена и Скопља. Међутим, осетно слабљење Русије на Балкану после Берлинског конгреса неповољно је утицало на положај Срба (Батаковић 2015: 178). После пораза у рату са Бугарском 1885. године, Краљевина Србија наставила је организовани културно-просветни рад у Старој Србији и Македонији. У томе се видео једини могући пут да се обезбеди њен утицај и пружи помоћ тамошњим Србима. Била је то легална активност која се одвијала уз дозволу и контролу турских власти (Војводић 2007: 87). Овим радом руководило је Министарство иностраних дела и његово Просветно-политичко одељење у Београду, док су у Османском царству такву дужност имали конзулати и посланство у Цариграду (Терзић 2012: 134). Србија се залагала да мирним и дипломатским путем према Порти придобије турску администрацију како би се поштовали и спроводили закони, а све у циљу заштите српског становништва. У складу са планом владе Милутина Гарашанина[2] и умећу српског посланика у Цариграду Стојана Новаковића,[3] склопљена је привремена конзуларна конвенција 1886. године. Да би заштитила свој народ у Османском царству, Краљевина Србија је отворила своја дипломатска представништва у Солуну, Скопљу, Битољу и Приштини (Зарковић 2011: 106). То је била порука тамошњим Србима да матица о њима води бригу и наговештава озбиљне мере у правцу заштите њихових права

1 Сви датуми наведени су по новом календару, док су по старом календару једино датуми у напоменама који у документима означавају време њиховог настанка.

2 Овај план подељен је на шест делова који носе наслове: „Средства", „Органи", „Хиландар", „Цариград", „Канцеларија у Београду" и „Општа посматрања". Последњи „Општа посматрања" је његов најопширнији и најинтересантнији део (Самарџић 2004: 119–120).

3 Стојан Новаковић (1842–1914), српски посланик у Цариграду био је у два мандата: 1886–1891. и 1897–1900. године. Користећи легална средства, организовао је снажну акцију за заштиту српских интереса у Старој Србији и Македонији. Отварањем српских конзулата створио је центре који су имали задатак да спроводе један свеобухватни програм културног, просветног и политичког рада. Поставио је темеље српске националне политике у Османском царству и окупио српски народ око српских установа које су тамо основане (Војводић 2018: 553–554).

и личности (Рајић, Леовац 2018: 267). Уз сталне осцилације у српско-турским односима, дипломатске активности српских конзулата учиниле су видљивијим присуство Србије међу њеним већ осетно проређеним и деморалисаним сународницима у Старој Србији (Батаковић 2015: 178).

Указом краљевих намесника од 19. јуна 1889. године, основан је конзулат Краљевине Србије у Приштини.[4] Рејон деловања конзулата обухватао је: Приштински санџак са митровачком, вучитрнском, гњиланском и прешевском казом. Конзулат је, такође, био надлежан за пљеваљски и новопазарски санџак, али су ове области биле под ингеренцијом царинарница на Јавору и Рашки. Призренска Богословија се старала о српским школама у Пећком (казе Пећ и Ђаковица) и Призренском санџаку (каза Призрен), редовно шаљући извештаје о приликама руским конзулатима у Скадру и Призрену, као и српском конзулату у Приштини (Гостовић 2021: 47; Јагодић 2009: 7–9).[5]

Отварање конзулата у Приштини означило је почетак званичног присуства Србије на простору северно од Шар-планине. Срби су отварање конзулата дочекали с одушевљењем. Они су у њему видели свог јединог правог заштитника, што је он и био, иако често није имао моћ да их заштити од страдања (Стијовић 2019: 333–334). Србија је преко конзулата плаћала учитеље, позајмљивала новац становништву, радила на његовој заштити. Какав је углед у народу уживао конзул, говори податак да је у приштинској цркви, поред столице за митрополита стајала и столица за конзула (Зарковић 2019: 43). Иако Приштина није била више седиште Косовског вилајета,[6] она је и даље задржала статус центра санџака и значајног административно-политичког средишта. Међутим, безбедносни положај српских дипломатских представника у њој био је изузетно нестабилан, будући да је град постао стециште бројних страних агената, али и упориште ага и бегова одметнутих од централне османске власти (Ђилас 1969: 130).

Српски конзулат у Приштини имао је на располагању две куће са зградама за помоћно особље. У службеној радио је и становао конзул. У другој живео је секретар конзулата. Зграда конзулата припадала је Српској православној општини и налазила се у главној улици Диван-Јол (Пејчић 2006: 100; Зарковић 2019: 42). Канцеларијско радно време било је од 8 до 12 часова пре подне и од 14 до 18 часова после подне.[7] Конзули су

4 Државни архив Србије (=ДАС), Посланство у Цариграду (=ПсЦ), Административно одељење (=А), фасцикла I, ред 122, бр. 6689, Министар иностраних дела С. Грујић – посланику у Цариграду С. Новаковићу, Београд 17. јун 1889; ДАС, Министарство иностраних дела (=МИД), Политичко одељење (=ПО), 1889, ролна 103, фасцикла V, досије I, Пов. № 204, посланик С. Новаковић – С. Грујићу, министру иностраних дела, Терапија 2. август 1889.

5 ДАС, МИД, Просветно-политичко одељење (=ППО), 1891, ред 333, ПП Бр. 971, Решење министра иностраних дела издато после конзулске конференције, Београд 22. јун 1891; Иако су Пећ и њена околина географски биле знатно ближе Приштини, овај простор се ипак налазио под надлежношћу Српског конзулата у Скопљу (Љушић 1987: 197).

6 Седиште вилајета је септембра 1888. године из Приштине премештено за Скопље (Јагодић 2009: 6).

7 ДАС, Конзулат у Приштини (=Кон, Пр), Административно одељење (=А), 1908, ред 1, № 1, Приштина 4. јануар 1908.

заједно становали са својим породицама, међутим, у тренуцима непосредне опасности, благовремено су их евакуисали из града (Перуничић 1985: 231). О њиховој безбедности старали су се гавази,[8] наоружани чувари и пратиоци конзула. У вилајетима прожетим безвлашћем, локалним анархијама и сталним безбедносним изазовима, излазак конзула из зграде представништва без пратње гаваза био је незамислив ризик (Перуничић 1985: 81). Најчешће су бирани међу локалним становништвом. Предност су имали стасити, сналажљиви и непоколебљиви људи који су одлично познавали терен, локалне обичаје и моћнике. С друге стране, гавази су били и својеврсно огледало угледа државе коју су служили. Одевени у чакшире,[9] џамадан,[10] гуњ (капут), силав[11] и наоружани револвером, својом појавом су уливали страхопоштовање локалном становништву и властима, јасно демонстрирајући моћ и суверенитет конзулата испред чијих су врата стајали. На глави су носили капу на којој се налазио краљевски грб са двоглавим белим орлом.[12] Гавази су примали годишњу плату од 720 динара или 60 динара месечно.[13]

Конзуларна служба у Османском царству била је најделикатнија дужност која се могла добити у државној служби Краљевине Србије. Српски конзули су били све: политичари, дипломате, школски и црквени људи, економисти и када је требало револуционари, курири и преносиоци оружја. Конзуларна служба у Старој Србији захтевала је онолику личну храброст колика је морала бити тактичност и трезвеност у односима с другом страном, али и способност предвиђања (Пејчић 2006: 91). У позном периоду Османског царства, дипломатски представници великих сила неретко су постајали жртве локалног анархизма и верског радикализама, превасходно због своје улоге у заштити хришћанског становништва. На простору Балкана овај тренд кулминирао је 1890. године убиством првог српског конзула у Приштини, Луке Маринковића.[14] Нешто касније,

8 Турска реч kavas – стрелац; стражар, пандур, телохранитељ код великодостојника, а нарочито код страних дипломатских представника у Османском царству (Škaljić 1966: 402).

9 Чакшире – мушке панталоне од чохе или сукна (Škaljić 1966: 160).

10 Џамадан – врста мушког затвореног прслука, преклапа се на грудима, прави се од чохе или кадифе, украшен гајтанима, срмом и др. (Škaljić 1966: 232).

11 Силав – широки кожни опасач, појас (Škaljić 1966: 137).

12 *Документи о спољној политици Краљевине Србије (=ДСПКС)*, књ. 1, св. 2, док. 506, 797.

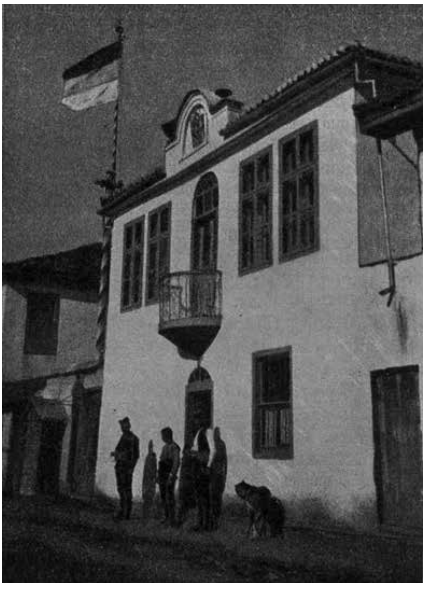
13 ДАС, МИД, ПО, 1890, ролна 108, фасцикла I, досије III, Пов. № 106, вицеконзул Т. Станковић – С. Грујићу, министру иностраних дела, Приштина 17. јул 1890.

14 Лука К. Маринковић (1851–1890), родом из села Јаребице у Подрињу. Након завршених студија права у Београду (1870), ступио је 1872. године у државну службу у оквиру Министарства финансија. Године 1873. изабран је за државног питомца за изучавање источних језика у Цариграду, где је за две године успешно овладао турским, персијским и арапским језиком. Додатну годину провео је на студијама оријенталних језика у Паризу, а по повратку у Србију постављен је за писара у Министарству иностраних дела. За вицеконзула III класе у Скопљу именован је 1888. године (*Правда*, 18. 2. 1941: 6; *Српске новине*, 4. 6. 1888: 1; *Календар са шематизмом Краљевине Србије за 1884. годину*, 85).

априла 1903. године, у Косовској Митровици је страдао руски конзул Григорије Степанович Шчербина, као и Александар Ростковски у Битољу (Зарковић 2012: 132). Да је реч о ширем безбедносном феномену, сведоче и ранији инциденти: Масакр у Џеди 15. јуна 1858. у којем су страдали британски и француски дипломатски представници, Чарлс Стефан Пејџ и Жозеф-Етјен Евејар (Bay 2026: 75), затим Солунски масакр од 6. маја 1876. године, када је руља линчовала немачког и француског конзула, Хенрија Абота и Жила Мулена (Ntisli 2022: 347) и убиство драгомана аустроугарског конзулата у Призрену, Балда Тарабулусија, 1880. године од стране албанског одметника Рамадана Заскока (Schmitt, Frantz 2020: 355–357). Тако је Српски конзулат у Приштини пред собом имао тежак задатак, јер се радило о средини у којој је српском народу претила озбиљна опасност од Албанаца. С посебном пажњом је одатле требало пратити и изучавати активности и тежње Албанаца и помагати остварење званичне српске политике, како би се заштитило српско становништво од њихових насиља. Убиство конзула Маринковића је само потврдило да се положај Срба у Старој Србији погоршавао и да српским конзулима у Османском царству предстоје тешки задаци (Војводић 2004: 20).

УБИСТВО ВИЦЕКОНЗУЛА ЛУКЕ МАРИНКОВИЋА

Први шеф српског конзулата у Приштини био је вицеконзул I класе Лука Маринковић.[15] Дужност је преузео крајем новембра 1889. године (Стијовић 2019: 335). Уочи доласка првог српског конзула, безбедносна ситуација није била нимало повољна. Одлука турских власти да формира нову Дреничку казу у Приштинском санџаку крајем 1889. године, дочекана је од стране Албанаца побуном и убиством једног заптије[16] из пратње кајмакама и кадије (Јагодић 2009: 36). На рад српског конзула координирано су мотрили и Турци и Албанци (Зарковић 2017: 107). Као једино страно дипломатско представништво у граду, Српски конзулат је сву пажњу привукао на себе одмах након отварања (Љушић 1987: 197).

Прилог 1: Српски конзулат у Приштини.[17]

15 ДАС, ПсЦ, А, фасцикла I, ред 122, бр. 6689, министар иностраних дела С. Грујић – посланику у Цариграду С. Новаковићу, Београд 17. јун 1889.

16 Редар, полицајац (Škaljić 1966: 647).

17 *Нова искра*, 1904, 207.

Посебно незадовољство међу албанским становништвом изазивала је српска застава на згради конзулата, коју је вицеконзул Лука Маринковић истицао сваког петка, као и поводом државних празника.[18] Иако га је мутесариф[19] Хафиз Мехмед-паша срдачно дочекао приликом доласка у Приштину, убрзо је његова почетна благонаклоност прешла у застрашивање сваког Србина који би посетио конзулат (Стијовић 2019: 335; Перуничић 1985: 57). Деловођа конзулата Бранислав Нушић[20] је још у фебруару 1890. године извештавао надлежно министарство о гласинама о припремама атентата на српског конзула (Перуничић 1985: 50). Ова упозорења су се обистинила 1. јула 1890. године, када је вицеконзул Маринковић убијен на улици. Расветљавање овог убиства пратиле су многе нелогичности, спорост и опструкција турских власти (Зарковић 2019: 54). Убиству вицеконзула претходили су учестали инциденти у којима је једно лице ромске националности у алкохолисаном стању, по инструкцијама драгомана мутесарифата Сали-ефендије, узнемиравало особље конзулата. Сукоб је додатно продубљен када је вицеконзул наредио изградњу ограде између конзулатског имања и куће драгомана, чиме је Сали-ефендија лишен могућности да надгледа и бележи доласке у српско представништво (Петровић 1997: 124). У Министарству иностраних дела у Београду нису имали поуздане податке да ли су локалне власти у Приштини имале удела у овом злочину, али су располагали податком да је приштински мутесариф преко тадашњег посланика у Београду, Махмуд Недим беја, захтевао да се конзул Лука Маринковић уклони из Приштине (Зарковић 2017: 109).

Према наводима скопског конзула Владимира Карића,[21] који је на лицу места пратио истражне радње поводом овог убиства, вицеконзул Маринковић понашао се веома неопрезно, с обзиром на то да је службовао на осетљивом месту. Заједно са својом супругом путовао је до Митровице без пратње и знања мутесарифа, а исто тако је поступао у Приштини и њеној околини.[22] Нешто касније, српски посланик у Цариграду,

18 ДАС, МИД, ПО, 1891, ролна 117, фасцикла II, досије II, Пов. № 123, вицеконзул Т. Станковић – Јовану Ђаји, заступнику министра иностраних дела, министру унутрашњих дела, Приштина 28. јун 1891.

19 Мутесариф – окружни начелник, управник санџака (Škaljić 1966: 479).

20 Бранислав Нушић (1864–1938), од 1889. године писар је IV класе у Министарству иностраних дела. Исте године, 31. децембра, постављен је за писара III класе Генералног конзулата Краљевине Србије у Скопљу где остаје до 1. јула 1890. За време службовања у Скопљу, извесно време је замењивао вицеконзула Луку Маринковића у Приштини. Указом од 1. јуна 1891, постављен је за писара I класе Конзулата Краљевине Србије у Битољу. У периоду од априла 1893. до јануара 1897. био је шеф конзулата у Приштини. Конзулатом у Серезу управљао је од 10. маја 1897. до 4. августа 1899. године (Рељић 2014: 11–13).

21 Владимир Карић (1848–1893), први шеф Политичко-просветног одељења при Министарству иностраних дела. У периоду од 1889. до 1892. био је шеф српског конзулата у Скопљу. Са овог места развио је снажну активност у корист српског живља у Османском царству и постигао значајне резултате. Редовно се дописивао са тадашњим послаником у Цариграду Стојаном Новаковићем (Војводић 2009: 878–879).

22 *Документа о рашкој области 1890–1899*, приредио Милић Ф. Петровић, док. бр. 19, 123.

Владан Ђорђевић, поводом једне депеше о припремама атентата на српске и руске конзуле у Османском царству, апеловао је на српске конзуле да буду опрезни и да се уздрже од неопрезних поступака, како не би доживели судбину покојног Маринковића.[23] Међутим, пропуст безбедносних органа локалних власти знатно је допринео да убице неометано изврше атентат. Уобичајену пратњу од стране заптијске патроле те вечери српски конзул није имао.[24] Попустљивост османских власти дошла је до изражаја и током судског поступка поводом убиства конзула Маринковића. Пресуда осуђеном атентатору преиначена је са смртне на казну затвора у трајању од 15 година, док су поједини саучесници ослобођени свих оптужби. Упркос томе, дипломатском интервенцијом српског посланика у Цариграду, Стојана Новаковића, од Порте је обезбеђено 3.000 лира за удовицу Смиљану Маринковић (Зарковић 2017: 117).

После убиства Луке Маринковића, ниједан српски конзул није се осећао слободним и рад им је у Приштини био знатно отежан (Ђилас 1969: 130). Смена на челу српског конзулата у Приштини уследила је веома брзо, свега шест дана након Маринковићеве смрти, дужност је преузео Тодор Станковић.[25] Као рођени Нишлија, некадашњи уредник листа *Призрен* (1871–1874) и ванредни познавалац турског и албанског језика, Станковић је представљао компетентан избор за ову ризичну позицију. Према његовим извештајима, брзина његовог ступања на дужност затекла је локалне османске власти које су очекивале да ће Србија оклевати са слањем новог представника.

Станковић је свесно настојао да спречи утисак дефетизма, те је демонстративно, у пратњи гаваза, свакодневно шетао улицама Приштине (Перуничић 1985: 81). Његову појаву у свечаној официрској униформи резервног капетана I класе забележио је и мемоариста Јанићије Поповић,[26] истичући његову висину, физичку снагу и репрезентативност (Поповић 2007: 92). Међутим, српски дипломата се убрзо нашао на мети локалних непријатељских испада. Инциденти су варирали од провокација деце на улици до озбиљнијих сигурносних претњи, попут напада на конзулатског гаваза и каменовања баште самог конзулата током Станковићевог боравка у њој.[27]

23 ДАС, МИД, ПО, 1894, ролна 103, фасцикла V, досије I, Пов. № 402, посланик у Цариграду В. Ђорђевић – М. М. Богићевићу, министру иностраних дела, Цариград 9. новембар 1894.

24 *Документа о рашкој области 1890–1899*, док. бр. 20, 124.

25 Тодор Станковић (1852–1925), у првом мандату као вицеконзул I класе управљао је конзулатом од 7. јула 1890. до јесени 1892. У Приштину се враћа априла 1897. у рангу конзула I класе и ту остаје до августа 1898. године (Стојанчевић 1999: 14, 19; *Шематизам Краљевине Србије са календаром за годину 1891*, 177).

26 Други део књиге под називом „Живот и рад Срба на Косову 1812–1912. године под Турцима", посвећен је свим бившим конзулима и њиховим помоћницима који су од 1889. до 1912, пожртвовано радили на очувању српског народа на простору Косова и Метохије. Поповић наводи све конзуле осим Милана Новичића који је управљао конзулатом након одласка Тодора Станковића у јесен 1892. па све до доласка Бранислава Нушића у мају 1893. године (Костић 1997: 31–32; *Шематизам Краљевине Србије са календаром за годину 1893*, 205).

27 ДАС, МИД, ПО, 1894, ролна 103, фасцикла V, досије I, Пов. № 402, посланик у Цариграду В. Ђорђевић – М. М. Богићевићу, министру иностраних дела, Цариград 9. новембар 1894.

АФЕРА ГАВАЗ

О комплексности безбедносне ситуације у којој су деловали српски дипломатски представници, сведочи и пријава о планираном атентату на гаваза Димитрија Филиповића током мандата вицеконзула Бранислава Нушића. Наручилац убиства био је Рака Димић, бивши председник општине Медвеђа у јабланичком срезу, који је због ранијих личних размирица у родној Пећи потплатио извесног Малића, мухацира из села Рафуне, да ликвидира Филиповића. Овај случај живописно илуструје прилике на терену, где су се личне освете могле реализовати за „јефтин новац". С обзиром на то да је извршилац већ био примећен у околини Приштине, а да је гаваз свакодневно чинио личну пратњу вицеконзулу, потенцијални напад представљао је директну животну опасност и за самог Нушића. Вицеконзул је о овим сазнањима благовремено обавестио локалне османске власти, док је од ресорног министарства у Београду затражено спровођење хитне истраге и санкционисање умешаних лица на територији Краљевине Србије.[28]

Иако је истрага Министарства унутрашњих дела Краљевине Србије показала да претходно осумњичена лица нису имала везе са претњама упућеним гавазу Димитрију, безбедносна ситуација око српског конзулата наставила је да се погоршава. Тензије су кулминирале 10. септембра 1894. директним физичким нападом на гаваза у самој Приштини. Док се враћао у конзулат, Филиповића је на улици пресрео старији Албанац по имену Ислам Куртишевић, родом из Ђаковице. Инцидент је био праћен тешким вербалним увредама. Нападач је Филиповићу стргао фес са главе у намери да са њега откине кићанку и државни грб. У метежу који је уследио, гаваз је сустигао нападача пред самом зградом конзулата. Током физичког кошкања, нападач је у налету беса ударио главом у капију конзулата и задобио повреде. Деловођа конзулата Иван Иванић[29] је овај инцидент протумачио као унапред инсцениран, изразивши сумњу да иза њега стоје исти локални кругови који су годинама уназад провоцирали особље, палили ограду и угрожавали безбедност конзулата. Реакција османских власти додатно је закомпликовала положај конзулата. Уместо да санкционише изгредника због крађе и напада, приштински мутесариф је, одговарајући на протестну ноту, најавио да ће

28 ДАС, МИД, ПО, 1894, ролна 143, фасцикла I, досије IV, Пов. № 11, вицеконзул Б. Нушић – С. Лозанићу, министру иностраних дела, Приштина 6. март 1894.

29 Иван Иванић (1867–1935), рођен у Бачком Градишту, ту је завршио основу школу, а гимназију у Врбасу и Новом Саду. Од своје ране младости Иван је имао буран, национални и политички живот. У новинским чланцима често се потписивао као „Дојчин", „Србин Србиновић" и „Војвођанин". За секретара II класе постављен је у Будимпешти 1890. године. Од 1894. Иванић се налази у Приштини као деловођа и писар при српском конзулату. Службовао је у Солуну, Битољу, Скопљу (вицеконзул), Цариграду (секретар). За време Првог балканског рата, радио је као секретар за страну преписку у штабу Треће армије, чиновник ратног Пресбироа за време Другог балканског рата и окружни начелни у Љешу, Медови и Драчу. Значајнији радови: „Маћедонија и Маћедонци", „Из црквене историје Срба у Турској у 18. и 19. веку", путопис „ На Косову", „О Буњевцима" (Иванић 2012: 315–317, 322; Опсеница 2009: 36).

турски суд процесуирати самог гаваза. Притисак је ескалирао већ наредне ноћи, када су османске заптије под изговором вођења истраге, пуних пола сата ударале на врата конзулата. Енергичним одбијањем да дозволи ноћни упад и испитивање, Иванић је успео да удаљи патролу, након чега се хитно обратио ресорном министру у Београду тражећи даље инструкције.[30]

Поводом новонастале ситуације, Министарство иностраних дела наредило је да се гаваз Филиповић удаљи из конзулата.[31] Против њега покренут је судски поступак због наводних тешких телесних повреда, док је нападач Ислам остао на слободи. Приштински мутесариф је отворено признао Иванићу да не сме да ухапси изгредника због претњи локалних Албанаца и Турака, отишавши толико далеко да је у писаној форми одбио да гарантује безбедност конзулату уколико се гаваз не уклони из града. Суочен са директним претњама отимањем гаваза, конзулат је пуна три дана био у стању опсаде, а особље се припремало за оружану одбрану. Увидевши да су локалне власти институционално „везале руке" српској дипломатији, Иванић је прибегао тактичком маневру. Димитрија је привремено евакуисао железницом за Скопље, извршивши замену за гаваза из тамошњег српског конзулата. Овај потез је тренутно смирио тензије и наишао на званично одобравање мутесарифа. Ипак, анализирајући претходне догађаје, Иванић је накнадно закључио да ноћни упад на конзулат нису извеле заптије, већ наоружана руља у покушају линча. Иако је физичка безбедност особља евакуацијом осигурана, српски конзул је пред Министарством инсистирао на неопходности кажњавања нападача, истичући то као нужан предуслов за очување нарушеног угледа конзулата.[32] Каснија преписка додатно је расветлила приштинске догађаје и разоткрила покушаје османских власти да манипулишу чињеницама. У свом извештају министру Сими Лозанићу од 12. октобра 1894, Бранислав Нушић је правно деконструисао мутесарифов изговор о ноћној полицијској истрази. Позивајући се на османско законодавство које је стриктно забрањивало полицијске претресе приватних објеката након 18 часова, Нушић је недвосмислено указао да су на врата конзулата заправо ударали наоружани Албанци у покушају да отму гаваза.[33] Са друге стране, локалне власти су покушале да кривицу пребаце на српско особље. Мутесариф је оптужио гаваза Димитрија да је револвером ранио Куртишевића и претио заптији. Деловођа Иван Иванић морао је да објашњава посланству у Цариграду да је пуцњава у конзулату заправо потекла од њега, када је пуцњем из пушке покушао да пробуди гаваза Вучету током ноћног напада на врата. Афера је коначно добила свој епилог на највишем нивоу у Цариграду, где су посланик Ђорђевић и секретар-драгоман Теркан

30 Исто, Пов. № 83, деловођа конзулата И. Иванић – С. Лозанићу, министру иностраних дела, Приштина 31. август 1894.

31 Исто, Пов. № 925, министар иностраних дела С. Лозанић – Конзулату у Приштини, Ниш 4. септембар 1894.

32 Исто, деловођа конзулата И. Иванић – С. Лозанићу, министру иностраних дела, Пов. № 84, Приштина 2. септембар 1894.

33 Исто, вицеконзул Б. Нушић – С. Лозанићу, министру иностраних дела, Пов. № 99. Приштина 30. септембар 1894.

интервенисали код османског министра иностраних дела, Саид-паше, издејствовавши званично обећање Високе Порте да ће приштински мутесариф бити приморан да осигура безбедност српског конзулата.[34]

Гаваз Димитрије Филиповић се након ових догађаја више није враћао у Приштину. Заједно са породицом преселио се прво у Скопље, а потом у Врање. Вицеконзул Бранислав Нушић, који је изузетно ценио Филиповића као честитог и лојалног сарадника, лично се ангажовао код ресорног министарства, захтевајући да му се хитно обезбеди ново запослење. Министарство је уважило Нушићеву молбу, ангажујући Филиповића на новом положају уз истовремену исплату помоћи од 60 динара његовој породици на име путних и селидбених трошкова.[35]

Прилог 2: Вицеконзул Бранислав Нушић (у средини) са гавазом Димитријем Филиповићем (лево) и водичем Албанцем Абдулрахманом (десно).[36]

34 Исто, посланик у Цариграду В. Ђорђевић – М. М. Богићевићу, министру иностраних дела, Пов. № 402, Цариград 9. новембар 1894.

35 ДАС, МИД, ППО, 1895, ред 72, ПП Бр. 1002, вицеконзул Б. Нушић – С. Лозанићу, министру иностраних дела, Приштина 20. октобар 1894.

36 ДАС, Збирка Поклони и откупи, 65–109.

КОНТИНУИТЕТ НАПАДА НА КОНЗУЛАТ И ЊЕГОВО ОСОБЉЕ

У својим извештајима вицеконзул Нушић је указивао на немогуће услове у којима је конзулат деловало, наглашавајући његову потпуну изолованост у непријатељској средини. Сумирајући безбедносну ситуацију октобра 1894. године, он је подсетио надлежно министарство да је конзулат за само четири године постојања претрпео седам или осам озбиљних напада, који су укључивали убиство конзула, каменовање, паљевину објеката, уличне нападе на особље и вређање државне заставе. Посебан облик притиска наступио је доласком новог приштинског мутесарифа, Мехмед Мухарем-ефендије, који је приводио и саслушавао свако лице које је тада крочило у конзулат. Крајем 1895. године, атмосфера у Приштини достигла је тачку кључања услед тајних договора локалног муслиманског становништва по џамијама о потпуном прекиду свих контаката са Србима. На мети је био и драгоман мутесарифата, који је морао да прикрива трагове свога боравака у конзулату. У таквом амбијенту, где се отворено заговарало убиство конзула и виђенијих Срба, Нушић се суочио са директном претњом по живот. На сред улице, пут му је препречио хоџа узвикујући: „Од тебе ћемо почети да кољемо!".[37] Према Нушићевој процени, до даље ескалације није дошло захваљујући присуству његове супруге. Као и у претходним случајевима напада на конзуларно особље, турске власти су прибегле заташкавању. Нападач је убрзо ослобођен уз званично оправдање да је реч о душевно оболелом лицу, након чега је наставио са провокацијама. Нушић је заиста важио за одважног чиновника, међутим, у извештају Стојану Новаковићу он наводи да сваки преживљени дан рачуна као добитак, те да због потенцијалне опасности озбиљно разматра хитну евакуацију[38] своје породице за Краљевину Србију (Перуничић 1985: 163, 187–188). У следећем извештају из 1896. године, Нушић моли министра да његове раније наводе о непроспаваним ноћима схвати потпуно буквално, детаљно описујући ситуације у којима је децу склањао подаље од прозора на безбедна места, док је он сам по целу ноћ проводио будан са оружјем при руци (Пејчић 2006: 72). Опсесивно праћење рада конзулата ишло је до те мере да је вицеконзулу, под велом пријатељског савета, сугерисано да не излази на балкон конзулата након затварања чаршије, јер се такав чин међу локалним становништвом тумачио као отворени пркос (Љушић 1987: 197–198).

37 Према другој верзији, хоџа је испред џамије одржао говор усмерен против Срба, док је Нушић са супругом тада пролазио и озбиљно посматрао дешавања. Приметивши га, хоџа је конзулу нешто добацио и прстом прешао преко гркљана. Затим је, Нушић пришао и упитао да ли се то односи на њега. Кад је хоџа то смело потврдио, Нушић је почео да га удара штапом. Даљи сукоб спречили су низами који су одмах одвели помахниталог хоџу; Архив Косова и Метохије, Збирка Varia, без потписа аутора, 3–267.

38 Нушић и деловођа конзулата Стеван Матијашић, заиста су, у октобру 1896. године, иселили своје породице из Приштине (Перуничић 1985: 222).

Степен угрожености српског конзулата у Приштини јасно илуструје криза из августа 1896. године, када је безбедност била директно угрожена локалним дезинформацијама. У околини Прешева је, у заседи намењеној локалном кајмакаму, случајно убијен турски конзул из Врања, Шерифедин-бej. Иако се злочин десио ван територије Краљевине Србије, Приштином се проширила лажна вест да је конзул убијен у самом Врању. Ова гласина изазвала је узнемирење муслиманског становништва, довевши Нушића у директну животну опасност од линча, што је спречено искључиво брзим пристизањем званичних и тачних информација (Перуничић 1989: 137–138). Извештаји које је Нушић слао конзулату у Скопљу и Влади у Београду, садржали су прегршт чињеница о веома отежаном раду конзулата у Приштини. Иако је на први поглед изгледало да субјективно приказује догађаје, његове тврдње није оповргао ни деловођа Матијашић.[39] Ситуација је постала веома сложена, а конзулат је у неку руку био изолован до те мере, да спољни достављачи и плаћени агенти нису смели да долазе. Зато је Бранислав Нушић предлагао да се поверљива архива измести у Београд. Међутим, до реализације овог предлога није дошло (Зарковић 2022: 304). Исцрпљен константним претњама и недостатком заштите, вицеконзул је при крају свог службовања поново сугерисао ресорном министарству да се конзулат у Приштини укине. Свој предлог је утемељио на чињеници која најбоље осликава локалну анархију, нагласивши да је за три и по године управљања конзулатом, већ седам пута на локалним скуповима осуђен на смрт (Перуничић 1985: 247). Нушић је 2. новембра 1896. предао дужност деловођи Матијашићу (Стијовић 2019: 339).

Конзул Сима Аврамовић[40] је за разлику од својих претходника[41] чешће напуштао зграду конзулата, слободно шетао градском чаршијом и обилазио српска села у пратњи гаваза Томе Крстића и Стојана Глигоријевића. Приликом једне посете селу Доња Гуштерица 30. јула 1902. године, дошло је до вербалног инцидента са локалним албанским пољацима. Међутим, њихово незадовољство се на томе није завршило. Наредног јутра испред куће

39 Стеван Матијашевић (1862–1938), потписивао се и као Матијашић, по оцу био је чешког порекла. Учествовао је у српско-бугарском рату 1885. и након тога се преселио у Београду. Бавио се новинарством. Био је писар I класе при српском конзулату у Будимпешти, док је од 1896. до 1898. радио као писар и деловођа конзулата у Приштини. Затим је службовао у Скопљу као вицеконзул III класе 1899. године. Говорио је немачки, француски, чешки и мађарски, а служио се и латинским. У балканским ратовима и Првом светском рату био је у служби ратном пресбироу. До пензионисања 1923. носио је чин интендантског мајора, а од 1924. унапређен је у резервног интендантског потпуковника (Пивнички Дринић 2014: 281; *Државни календар Краљевине Србије за годину 1899*, 140).

40 Сима Аврамовић (1869–1917), био је високи државни чиновник у унутрашњој и спољној политици Краљевине Србије. За секретара Српског конзулата у Приштини постављен је 1891, затим за вицеконзула у Битољу, а од 1897. за секретара Посланства у Цариграду. Од 1901. до 10. јула 1903. био је конзул у Приштини (Максимовић 2004: 57; ДАС, Кон, Пр, А, 1903, ред 3, Министарство иностраних дела – Конзулату у Приштини, №225, Београд 12. јул 1903; *Државни календар Краљевине Србије за годину 1901*, 154).

41 Пре Симе Аврамовића, дужност шефа Српског конзулата у Приштини поново је обављао Тодор Станковић (од априла 1897. до августа 1898. године), након чега је управу над овим представништвом преузео Светислав Симић (1898–1901) (Стојанчевић 1999: 18–19).

у којој је Аврамовић преноћио са пратњом, окупила се група Албанаца која је демонстративном пуцњавом из ватреног оружја настојала да застраши конзула и покаже да је његово присуство у селу непожељно (Поповић 2007: 304–306; Зарковић 2022: 308–309). Аврамовић се у извештајима жалио на деловање приштинског мутесарифа Џемал-беја, чији је примарни циљ био потпуна изолација српског дипломатског представника од локалног становништва. Под изговором осигурања конзулове безбедности, мутесариф је наметнуо сталну пратњу заптија, која се у пракси претворила у отворену полицијску шпијунажу. Заптије су имале наредбу да прате конзула не само на јавним местима, већ и да улазе за њим у приватне српске домове. Када је српски дипломата оштро протестовао против овакве праксе, мутесариф га је суочио са уцењивачком алтернативом: или ће прихватити да заптије буду присутне чак и у просторијама које посећује, или ће полицијска заштита бити у потпуности повучена уз скидање сваке одговорности локалних власти за његову безбедност. Одлука косовског валије да се проблематични мутесариф удаљи из Приштине, ипак није допринела побољшању безбедносне ситуације конзуларног особља. Незадовољни Албанци окупљени око локалног муфтије, претили су немирима уколико власт не преиначи своју одлуку у вези Џемал-беја. Према наводима конзула Аврамовића, припремана је његова депортација до Преполца. Уколико се супротстави, његов живот биће угрожен. Свестан новонастале ситуације, конзул је обавестио министра иностраних дела о даљим корацима свога деловања: приштински механџија Пота Аксентијевић ће шифрованом поруком: „Пошаљите ми одмах поручено вино", телеграфисати скопском механџији Јеврему Стерђевићу. Тако ће тамошњи конзул Куртовић знати шта се десило у Приштини и одмах ће обавестити надлежно министарство и посланство у Цариграду (Перуничић 1989: 189–192).

Опасност по особље конзулата представљали су и пожари који су избијали у околним објектима, као и непосредно уз саму зграду. Један такав инцидент у новембру 1904. године претио је да остави озбиљне последице по Српски конзулат, када је ватрена стихија захватила шталу која се налазила у конзуларном дворишту. Непознати починилац је, искористивши незаштићеност задњег дела конзуларног дворишта, запалио помоћне објекте са очигледном намером да се ватра преко наслаганих дрва прошири на главну зграду. Теже последице избегнуте су искључиво брзом интервенцијом окупљених Срба који су секирама срушили запаљену шталу и локализовали пламен. Присутни турски званичници нису пружили никакву помоћ при гашењу, док су општински ватрогасни шмркови допремљени тек након што је ватра угашена. Апсурдност ситуације кулминирала је потезом приштинског мутесарифа, који је усред стихије конзулу послао изасланика са „поздравима и жаљењем". Након што је оштро узвратио да се „ватра не гаси поздравима него шмрковима", шеф конзулата Мирослав Спалајковић[42] је од Министарства

42 Мирослав Спалајковић (1869–1951) – указом од 12. јула 1904. постављен је за конзула II класе. У Приштини је остао до 29. августа 1906. године; ДАС, Кон, Пр, А, 1904, р 2,

у Београду хитно затражио набавку сопствене ватрогасне опреме ради заштите од будућих напада.[43] Посебан безбедносни изазов за Српски конзулат представљало је Спалајковићево путовање у Пећ. Првобитни план предвиђао је да он обиђе Пећ и Дечане заједно са руским и аустроугарским конзулом из Призрена. Међутим, услед избијања немира у пећкој околини, стране дипломате су од својих претпостављених добиле инструкције да одустану од планираног пута. С обзиром на то да је депеша Владе Краљевине Србије о отказивању путовања стигла са закашњењем, конзул Спалајковић се на овај високоризичан подухват упутио самоиницијативно. Лишен званичне османске оружане пратње, он је у небезбедну зону отпутовао ослањајући се искључиво на друштво гаваза, конзуларног писара Милана Ракића[44] и бившег учитеља Бојка Мирковића (Peruničić 1988: 252–254). По доласку у Пећ, српски конзул се нашао у потпуној изолацији. Локалном српском становништву био је строго забрањен сваки контакт са њим, док су му османске власти изричито онемогућиле планирану посету Дечанима. Безбедносна криза убрзо је кулминирала трагичним исходом за његову пратњу. Наиме, учитељ Мирковић је непосредно по доласку приведен на саслушање, уз лажно обећање да ће након давања исказа бити ослобођен. Међутим, уместо пуштања на слободу, Мирковића су недуго затим ликвидирали управо они турски војници који су га и привели (Никшић 1988: 374–376). [45]

Након безбедног повратка у Приштину, Спалајковић је добио вест да се албански разбојници Рашид Дегела и Бислим из Андровца, крећу по околини с намером да га отму или убију. Ракић је сматрао да су то ипак само гласине, али конзул није могао остати спокојан сећајући се убиства једног свог претходника и двојице руских конзула. Из Београда је било затражено да се „конзул обезбеди", али су турске власти то хладно дочекале. Дегела је измицао турским потерама, а конзул је остао нетакнут (Бајин 2021: 57). Положај Конзулата могао је бити озбиљно компромитован, како пред османским властима, тако и пред локалним албанским становништвом, приликом прелазака српских чета преко територије Косова и Метохије. Ова опасност посебно је дошла до

№ 214, Министарство иностраних дела – Краљевском конзулату у Приштини, Београд 30. јун 1904; (Бајин 2021: 46, 64).

43 ДАС, МИД, ППО, 1904, ред 1245, ПП Бр. 992, конзул М. Спалајковић – Н. Пашићу, министру иностраних дела, Приштина 8. новембар 1904.

44 Милан Ракић (1876–1938) – у звању писара II класе дошао је у Приштину 1. маја 1905. године. После 6 месеци рада, премештен је у Скопље за вицеконзула III класе. У октобру 1906. поново се враћа у Приштину сада као отправник послова у конзулату. Затим је, у октобру 1907. премештен у Солун за вицеконзула II класе. Одлуком министра иностраних дела, Ракић је 25. децембра 1908. именован за отправника послова у Приштини у рангу вицеконзула I класе. Указом од 29. децембра 1910. Милан Ракић је унапређен за конзула II класе, тиме је и правно постао шеф Српског конзулата у Приштини. У октобру 1911. је указом премештен за секретара II класе при Министарству иностраних дела. По свему судећи, Ракић више није био у Приштини од 7. јануара 1912. године (Ракић 1985: 35, 67, 139, 155, 219–220).

45 *ДСПКС*, књ. 1, св. 3/2, док. 393, 947–949.

изражаја током сукоба у Великој Хочи и Пасјану. У борби код Велике Хоче погинуо је Саватије Милошевић,[46] који је претходно деловао под псеудонимом Сава Милићевић, ангажован као писар Битољског и Приштинског конзулата (Шешум 2019: 106, 178, 319–320; Шешум 2025: 98).

У предвечерје Првог балканског рата, Српски конзулат у Приштини одиграо је кључну улогу у прикупљању обавештајних података, кретањима османских трупа и политичком расположењу међу албанским првацима. Поред тога, конзулат је логистички обезбеђивао несметан пролаз српским официрима ангажованим на извиђању и топографском снимању терена. Услед прекида телеграфских веза, терет комуникације пао је на гавазе који су преузели изузетно ризичан задатак да пешице, преко планине Грмије, преносе поверљиве извештаје српским војним властима. Безбедносна ситуација драматично се погоршала када су локални Турци упозорили дугогодишњег гаваза Стојана на припрему завере османских официра, чији је циљ био оружани напад на представништво и ликвидација конзула Милана Ђ. Милојевића.[47] Суочен са директном претњом, Милојевић је прибегао низу тактичких маневара, како би прикрио скори почетак ратних дејстава. Гавазима је наложено да шире гласине како ће владе Краљевине Србије и Османског царства сва отворена питања решити мирним путем. Истовремено, набавка великих количина огрева требало је да послужи као доказ локалним властима да се конзулат припрема за зиму и не планира евакуацију. У циљу додатног заваравања становништва, конзул се приштинским улицама кретао без уобичајене оружане пратње, симулирајући редовно стање. Упркос овим дипломатским маневрима, претње нападом постајале су све извесније. Поштујући инструкције Министарства иностраних дела, Милојевић је сваке вечери превентивно спаљивао поверљиву архиву. Психолошку кризу додатно су продубиле вести о затварању српских конзулата у Скопљу и Битољу, као и повлачењу осталих страних дипломатских мисија.

46 Саватије Милошевић је пре средине октобра 1905. већ сигурно био писар конзулата у Приштини. Након формирања Битољског одбора српске четничке организације, Саватије је тражио од министра Пашића премештај за Приштину, истакавши потребу да се северно од Шар планине и Качаника, ради на организовању Срба. Пре него што је одлучио да самостално делује као четнички војвода, обавестио је конзула Спалајковића да подноси оставку, како би на тај начин спречио било какву компромитацију српског конзулата у Приштини пред турским властима. Конзул се с тим предлогом није сложио, нити је Министарство уважило оставку. О деловању Саватија Милошевића и његовом покушају да на простору северно од Шар планине и Качаника створи мрежу тајне одбрамбене организације, види више у: У. Шешум. „Стварање српске тајне самоодбрамбене организације у Метохији и на Косову 1904–1905. *Баштина*, св. 67, 93–107.

47 Милан Ђ. Милојевић (1874–1969), секретар Посланства у Софији био је од 1907. до 1911. године, а конзул у Приштини од новембра 1911. до октобра 1912. За конзула у Трсту именован је 1914, али због рата није ступио на дужност. Био је отправник послова у Хагу 1917, док је 1918. унапређен у опуномоћеног посланика у Холандији. Посланик у Бечу био је од 1924. до 1926. Док је био амбасадор у Белгији (1930–1931), усташе су на њега извршиле атентат. Након тога премештен је за посланика у Швајцарској (1931–1933). Пензионисан је 1934. године (Поповић 2014: 589).

Ипак, конзул је задржао присебност и наставио интензиван обавештајни рад, напустивши Приштину тек почетком октобра 1912. године, свега неколико дана пре уласка српске војске у град (Милојевић 1994: 121, 125–126).

ЗАКЉУЧАК

Деловање Српског конзулата у Приштини од његовог оснивања 1889. године до избијања Првог балканског рата 1912. године, представља јединствен пример дипломатске и националне борбе у изузетно сложеним политичко-безбедносним условима Османског царства. Извештаји српских дипломата показују да је ово представништво превазишло оквире класичне дипломатске мисије, поставши кључно национално упориште и институционални заштитник српског становништва на простору северно од Шар-планине и Качаника. Безбедносни изазови са којима су се суочавали конзули и њихово особље нису били спорадични инциденти, већ део континуираног и систематског притиска.

Извештаји и искуства српских конзула сведоче о простору у којем је дипломатски имунитет био тек мртво слово на папиру. Свакодневни рад одвијао се под константном претњом физичке ликвидације, уз покушаје атентата, паљевине помоћних објеката, вербалних увреда и слично. Локалне османске власти, превасходно приштински мутесарифи, испољиле су или потпуну немоћ или отворено саучесништво са албанским првацима, сводећи своју функцију на заташкавање инцидената, монтирање истрага и отворену полицијску шпијунажу над самим конзулатом. Конзули су у очима локалног становништва, посебно албанских првака и одметничких група, перципирани као директни заступници интереса Краљевине Србије и заштитници српског живља. То их је чинило примарним метама. Убиство конзула Луке Маринковића у Приштини 1890. године, представља најрадикалнији пример угрожености. Иако је Порта по међународном праву била дужна да гарантује безбедност дипломатским представницима, локални органи власти често су били немоћни или невољни да ту заштиту спроведу у дело. Лична безбедност зависила је од добре воље локалног мутесарифа, а највише од способности ангажованих гаваза у конзулату. Ни они нису били поштеђени увреди и физичких напада. Степен опасности којој је особље било изложено, најбоље илуструје чињеница да су Нушић и Матијашић били приморани да затраже опозив из Приштине. Њихове молбе за премештај биле су изнуђене управо несносним безбедносним приликама, непрекидним стресом и осећајем потпуне изолације у непријатељском окружењу. Упркос перманентној опасности, конзули нису подлегали паници, већ су реаговали крајње присебно. Захтевањем званичне дипломатске сатисфакције од Порте за сваки вид насиља којем су били изложени, они су бранили не само лично достојанство, већ пре свега ауторитет и углед Краљевине Србије.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архив Косова и Метохије, Збирка Varia
Државни архив Србије – Министарство иностраних дела, Политичко–просветно одељење
Државни архив Србије – Министарство иностраних дела, Политичко одељење
Државни архив Србије – Посланство у Цариграду, административно одељење
Државни архив Србије – Конзулат у Приштини, административно одељење
Државни архив Србије – Збирка Поклони и откупи

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

ДСПКС, књ. 1. св. 2: *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*. Прир. Андрија Раденић, Београд 1998: САНУ.
ДСПКС, књ. 1, св. 3/2: *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914.* Прир. Љиљана Алексић Пејковић, Београд 2014: САНУ.
Државни календар Краљевине Србије (излазио и под насловима: Календар са шематизмом Краљевине Србије, Шематизам Краљевине Србије са календаром), Београд (1884, 1891, 1893, 1899, 1901).
Перуничић 1985: Бранко Перуничић. *Писма српских конзула из Приштине (1890–1900).* Београд: Народна књига.
Перуничић 1989: Бранко Перуничић. *Зулуми аїа и беїова у Косовском вилајету (1878–1913).* Београд: Нова књига.
Петровић 1997: *Документа о рашкој области 1890–1899*. Прир. Милић Ф. Петровић. Београд 1997: Историјски музеј Србије.
Ракић 1985: Милан Ракић. *Конзулска писма 1905–1911*. Прир. Андреј Митровић. Београд: Просвета.
Peruničić 1988: Branko Peruničić. *Svedočanstvo o Kosovu 1901–1913.* Beograd: Naučna knjiga.
Рељић 2014: Јелица Рељић. *Бранислав Нушић у фондовима и збиркама Архива Србије*. Београд: Архив Србије.
Schmitt, Frantz 2020: Oliver Jens Schmitt, Eva Anne Frantz. *Politik und Gesellschaft im Vilayet Kosovo und im Serbisch beherrschten Kosovo 1870–1914*. Band 1. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften.

МЕМОАРСКА ГРАЂА

Иванић 2012: Делфа Иванић. *Успомене.* Прир. Јасмина Милановић. Београд: Институт за савремену историју.
Поповић 2007: Јанићије Поповић. *Живот Срба на Косову 1812–1912*. Грачаница: Никанор.
Милојевић 1994: Милан Ђ. Милојевић. *Балканска равнотежа. Сећања краљевог дипломате*. Прир. М. Павловић и М. Шећеровић. Београд: Signature.
Никшић 1988: Милан Никшић. „Стање у Турској на Косову и Метохији за време последње деценије њихове владавине". *Савременици о Косову и Метохији 1852–1912*. Прир. Душан Т. Батаковић. Београд: Српска књижевна задруга.

ШТАМПА

Нова искра, 1904.
Правда, 18. фебруар 1941.
Српске новине, 4. јун 1888.

ЛИТЕРАТУРА

Бајин 2021: Зоран Бајин. *Спалајковић: дипломата и контрареволуционар*. Нови Сад: Прометеј.

Bay 2026: Serdar Bay. „British Gunboat Diplomacy in the Red Sea: Captain Pullen and the Bombardment of Jeddah (1858)". *Turkish Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 13, No. 1, 72–100.

Батаковић 2015: Душан Т. Батаковић. „Стара Србија (Косовски вилајет) у српској дипломатији (1878–1912). (Верски, политички и регионални оквири у XIX веку)". *Два века модерне српске дипломатије*. Ур. Ч. Попов, Д. Живојиновић, С. Марковић. Београд: Балканолошки институт Српске академије наука и уметности, 175–191.

Војводић 2009: Михаило Војводић. „Карић Владимир". *Српски биографски речник*, књ. 4. Ур. Ч. Попов. Нови Сад: Матица српска, 878–879.

Војводић 2004: Михаило Војводић. „Конзуларна конвенција између Србије и Турске (1879–1896)". *Вардарски зборник*, књ. 3, 9–39.

Војводић 2018: Михаило Војводић. „Новаковић Стојан". *Српски биографски речник*, књ. 7. Ур. Б. Бешлин. Нови Сад: Матица српска, 553–557.

Војводић 1991: Михаило Војводић. „Прилике на Косову и Метохији и политика Србије 1881–1912". *Историјски часопис*, књ. XXXVIII, 163–192.

Војводић 2007: Михаило Војводић. „Србија и Срби на Косову и Метохији од Берлинског конгреса до Балканских ратова". *Косово и Метохија: прошлост, садашњост и будућност*. Ур. К. Михаиловић. Београд: Српска академија наука и уметности, 85–94.

Гостовић 2021: Мирјана Гостовић. *Косовски вилајет 1879–1900. Годишњи извештаји (салнаме)*. Нови Сад: Матица српска.

Ђилас 1969: Јагош Ђилас. *Српске школе на Косову од 1856. до 1912. године*. Приштина: Заједница научних установа Косова.

Зарковић 2022: Весна Зарковић. „Неки предлози конзула у Приштини за побољшање положаја српског становништва (1899–1905)". *Баштина*, св. 57, 299–313.

Зарковић 2019: Весна Зарковић. *Приштина на размеђи векова*. Приштина/Лепосавић: Институт за српску културу.

Зарковић 2011: Весна Зарковић. „Рад српске дипломатије на заштити Срба у Старој Србији у последњој деценији XIX века". *Баштина*, св. 30, 105–116.

Зарковић 2012: Весна Зарковић. „Руске дипломате на удару атентатора у Косовском и Битољском вилајету почетком XX века". *Баштина*, св. 32, 129–142.

Зарковић 2017: Весна Зарковић. „Улога Стојана Новаковића у расветљавању убиства конзула Луке Маринковић". *Баштина*, св. 42, 105–120.

Јагодић 2011: Милош Јагодић. „Планови о политици Србије према Старој Србији и Македонији (1878–1885)". *Историјски часопис*, књ. LX, 435–460.

Јагодић 2009: Милош Јагодић. *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912).* Београд: Завод за уџбенике.

Костић 1997: Драгомир Костић. „Конзули у делима Јанићија Поповића". *Баштина*, св. 8, 31–38.

Љушић 1987: Радош Љушић. „Извештај Слободана Јовановића о посети српским конзулатима у Турској из 1894. године". *Историјски гласник*, 1/2, 193–215.
Максимовић 2004: З. Максимовић. „Аврамовић Сима". *Српски биографски речник*, књ. 1. Ур. М. Лесковац, А. Форишковић, Ч. Попов. Нови Сад: Матица српска, 57.
Ntisli 2022: Maria Ntisli. „Thessaloniki incident: the girl case and the massacre of the consuls in Thessaloniki on May 6, 1876". *Kozmopolit Bir Osmanli Sehri Selanik*. Ed. M. K. Erdogan, M. B. Ferlibas. Eskişehir Osmangazi University, 347–411.
Опсеница 2009: Д. Опсеница. „Иванић Иван". *Српски биографски речник*, књ. 4. Ур. Ч. Попов. Нови Сад: Матица српска, 36.
Пејчић 2006: Јован Пејчић. *Милан Ракић на Косову: завет, песма, чин*. Београд: Конрас.
Пивнички Дринић 2014: Т. Пивнички Дринић. „Матијашевић М. Стеван". *Српски биографски речник*, књ. 6. Ур. Ч. Попов, Б. Бешлин. Нови Сад: Матица српска, 281.
Поповић 2014: Р. Ј. Поповић. „Милојевић Милан". *Српски биографски речник*, књ. 6. Ур. Ч. Попов, Б. Бешлин. Нови Сад: Матица српска, 589.
Рајић, Леовац 2018: Сузана Рајић, Данко Леовац. *Историја српског народа у XIX и почетком XX века*. Београд: Завод за уџбенике.
Самарџић 2004: Момир Самарџић. „Делатност Милутина Гарашанина на организовању српске пропаганде у Старој Србији и Македонији 1885. године; Корени и план". *Историјски часопис*, књ. LI, 109–127.
Стијовић 2019: Милун Стијовић. „Прилог односима српских конзула у Приштини са османским властима на Косову и Метохији". *Историјски часопис*, књ. LXVIII, 331–347.
Стојанчевић 1999: Владимир Стојанчевић. „Делатност Тодора Станковића конзула у Старој Србији (1890–1898)". *Братство*, бр. III–IV, 13–22.
Терзић 2012: Славенко Терзић. *Стара Србија (XIX-XX век): драма једне цивилизације: Рашка, Косово и Метохија, Скопско-тетовска област*. Нови Сад: Православна реч; Београд: Историјски институт.
Шешум 2019: Урош Шешум. *Српска четничка акција (1897–1908). Оружана дипломатија*. Нови Сад: Матица српска.
Шешум 2025: Урош Шешум. „Стварање српске тајне самоодбрамбене организације у Метохији и на Косову 1904–1905". *Баштина*, св. 67, 93–107.
Škaljić 1966: Abdulah Škaljić. *Turcizmi u srpsko-hrvatskom jeziku*. Sarajevo: Svjetlost.

Miroslav MILOŠEVIĆ

SECURITY CIRCUMSTANCES OF THE OFFICIALS OF THE SERBIAN CONSULATE IN PRIŠTINA

Summary

The operations of the Serbian Consulate in Priština, from its establishment in 1889 until the outbreak of the First Balkan War in 1912, represent a unique example of diplomatic and national struggle within the highly complex political and security environment of the Ottoman Empire. Reports from Serbian diplomats indicate that this representation transcended the boundaries of a conventional diplomatic mission,

emerging as a crucial national stronghold and an institutional protector of the Serbian population. The security challenges faced by the consuls and their staff were not sporadic incidents, but rather part of a continuous and systematic campaign of pressure. The reports and experiences of the Serbian consuls testify to an environment where diplomatic immunity was merely a dead letter. Daily operations were conducted under the constant threat of physical liquidation, accompanied by assassination attempts, the arson of auxiliary facilities, verbal abuse, and similar provocations. The assassination of Consul Luka Marinković in Priština in 1890 represents the most extreme manifestation of this vulnerability. Although the Sublime Porte was obliged under international law to guarantee the safety of diplomatic representatives, local authorities were frequently powerless or unwilling to enforce this protection. Personal security depended on the goodwill of the local mutasarrif, and, above all, on the capability of the consulate's armed guards (gavas). Even they were not spared from insults and physical assaults. Despite the permanent danger, the consuls did not succumb to panic; instead, they reacted with utmost composure. By consistently demanding official diplomatic satisfaction from the Porte for every act of violence to which they were subjected, they defended not only their personal dignity but also the authority and prestige of the Kingdom of Serbia.

Keywords: The Serbian Consulate in Priština, Ottoman Empire, Kingdom of Serbia, diplomacy, security.

УДК 94(497.1)"1966"
323(497.1)"1966/1975"

Оригинални научни рад

*Милош Д. ТИМОТИЈЕВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

РАЗГОВОРИ О КОСОВУ И МЕТОХИЈИ СА ТИТОМ (1966–1975)**

Апстракт: Косово и Метохија су као тема у југословенским оквирима актуелизовани у погледу привреде од друге половине педесетих година XX века, политички добијањем статуса покрајине 1963, а касније и уставним променама које су допринеле њеној већој аутономији. Дешавања након Брионског пленума донела су бројне промене у самој покрајини, али и њеном положају у оквиру Србије, закључно са Уставом из 1974. године. У то време председник СФРЈ, Јосип Броз, у неколико наврата разговарао је на тему Косова и Метохије са републичким, покрајинским и партијским руководствима. Такође, у два наврата је посетио Косово и Метохију, 1967. и 1975. године.

Кључне речи: Косово и Метохија, Јосип Броз Тито, Србија, Југославија, покрајина, привреда, политика.

УВОД

Четврти, Брионски пленум Централног комитета Савеза комуниста Југославије (ЦК СКЈ) одржан 1. јула 1966. године означио је крај политичке каријере потпредседника СФРЈ и члана председништва СФРЈ, као и номиналног лидера Управе државне безбедности (УДБ) – Александра Ранковића. Тиме је пораз доживела и „централистичка" струја у СКЈ, насупрот оне коју је предводио Едвард Кардељ, а која је заговарала промене у друштвено-политичким кретањима у федерацији, као и на Косову и Метохији.[1]

* ORCID 0009-0001-2328-1760, milos.timotijevic@iskp.ac.rs.

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеном са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број 451-03-33/2026-03 од 29. 1. 2026. године.

1 Александар Ранковић био је поборник идеје да треба развијати самоуправљање, али и да централна влада треба да буде снажна. Насупрот њему, Едвард Кардељ из словеначког и Владимир Бакарић из хрватског руководства, заговарали су већу аутономију република и покрајина кроз дубљу федерализацију Југославије. Сукоб две струје започео је 1958, а кулминирао 14. марта 1962. године на проширеној седници ЦК СКЈ. Иако је Броз на овој

Овај догађај представља прву у низу промена које су захватиле покрајину и државу у наредној деценији.

После Бриона су на АП Косово и Метохија, ионако већ нестабилни међуетнички односи, додатно почели да се нарушавају. У атмосфери у којој је безбедносни сектор, а преко њега посредно и Србија, оптуживан за лоше односе према Албанцима (Шиптарима)[2], почеле су промене у етничкој структури запослених у безбедносним органима у покрајини, али и у друштвеној привреди. Раст национализма и сепаратизма био је нарочито видљив. Срби и Црногорци су страховали за своју судбину, будући да су многи Албанци дискутабилне прошлости постављани на управљачке и друге значајне државне позиције. Овај период обележило је и приближавање другим републикама, пре свега Хрватској (Микетић 2024: 818–820; Вукадиновић 2021: 531–534).

Амбиције албанских представника у руководству Косова, иако су у педесетим и раним шездесетим годинама играле конструктивну улогу према руководству Србије, уз започету еманципацију Албанаца, биле су да преко Ранковићевих 'леђа' искомпромитују Управу државне безбедности и њен протекли рад на Косову и Метохији. У исто време, тежили су на томе да преузму кадровске позиције у покрајини, те да раде на њеној албанизацији и удаљавању од Београда као републичког центра (Пеликан 2014: 99). У широј временској перспективи, амбиције албанских представника тицале су се остваривања „великоалбанских" планова. Према речима Добрице Ћосића, Фадиљ Хоџа, који се од 1945. године налазио у највишим органима власти у АКМО/АП КиМ, а од 1963. и у Савезном извршном већу (СИВ), у једном разговору као тачну признао му је констатацију да албански комунисти имају план да, по индустријализацији и просвећивању Косова и Метохије, покрајина одигра улогу Пијемонта у уједињењу са Албанијом (Ћосић 2009: 201). У својој политици на Косову и Метохији, албански комунисти, припадници тзв. ђаковачке групе, имали су подршку дела српских и црногорских кадрова који су, из опортунистичких мотива, сарађивали без обзира на то каква је политика вођена (Petranović, Zečević 1987: 388–389). У АП КиМ је, према подацима Секретаријата за унутрашње послове (СУП) Србије, дошло и до ширења албанског иредентизма и шовинизма, а безбедносни органи идентификовали су осам група које су радиле на задатку припајања Косова и Метохије Албанији (Гаталовић 2018: 47).

седници критиковао предлог децентрализације, којом се, по његовим речима, ствара пут ка дезинтеграцији земље, од VIII конгреса СКЈ 1964. године званичан став председника СФРЈ поклапао се са Кардељовом визијом будућег државног уређења. Таквом уређењу је Брионским пленумом отворен пут и спроведено је Уставом из 1974. године (Димић 2001: 370–373; Вукадиновић 2021: 511–513; Пиљак 2010: 76–77).

2 Албанци за припадника свог народа користе термин „Shqiptar", одакле потиче и назив „Шиптар", којим Срби означавају Албанце са Косова и Метохије. Овај термин су за себе користили Албанци из покрајине све до 1968. године, када су почели да се називају Албанцима (Petranović, Zečević 1987: 390), док назив „Шиптар" сматрају увредљивим. Аутор ће користити термин „Албанац", „албански" и сличне изведенице.

Поред политичких дешавања, погоршавању међуетничких односа кумовала је и лоша економска ситуација. Привредна реформа из 1964/1965. године доживела је неуспех, привредни раст је успорен, а процес запошљавања преокренут је у корист Албанаца, тако да се због „националног кључа" запошљавало седам, а често и више Албанаца на једног Србина или Црногорца. Запошљавање Албанаца на одређене позиције није зауставила ни успорила ни чињеница да за многа радна места Албанци нису имали компетентне кадрове (Ристановић 2018: 79).

У то време увелико су трајали политички процеси који су ојачавали статус покрајина. Од августа 1968. године на Косову и Метохији започеле су дискусије на тему уставних промена, на којима се појавила парола да покрајина треба да узнапредује до нивоа републике. Такви захтеви истакнути су на састанку актива Социјалистичког савеза радног народа (ССРН) у Ђаковици, а затим и у Пећи и Косовској Митровици, чему су се Срби противили – неки су напуштали дискусије, а неки су говорили да ће се иселити са АП КиМ (Гаталовић 2018: 161–162). Већ у октобру заговорници „републике", састављени махом од студената и ученика, организовали су манифестације широм АП КиМ, где су тражили статус републике и устав (Вукадиновић 2021: 457).

Овакав развој догађаја је, уз жустру расправу о уставним променама, кулминирао насилним демонстрацијама организованим 27. новембра 1968. године у Гњилану, Приштини, Урошевцу и Подујеву, врло вероватно уз скривену подршку руководства покрајине. На њима су истицане пароле попут „Хоћемо републику", „Хоћемо самоопредељење и отцепљење", „Тражимо присаједињење Албанији", „Живео Енвер Хоџа" и друге (Ђаковић 1986: 259; Вукадиновић 2021: 667). Покрајински комитет Савеза комуниста Србије за Косово и Метохију (ПК СКС за КиМ) за демонстрације је окривио реакционарне снаге, стране агентуре и шовинисте унутар СК. На састанку ПК СКС за КиМ чланови албанске националности као узрок демонстрација истакли су социјалне немире (Гаталовић 2018: 169–170).

Затим, већ 12. децембра 1968. године усвојена је одлука да се промени назив АП Косово и Метохија у Социјалистичка аутономна покрајина Косово (САПК), чиме је, дакле, одредница „Метохија" уклоњена из назива (Вукадиновић 2022: 257). Такође, 26. децембра исте године донети су уставни амандмани СФРЈ. Тим уставним амандманима су покрајине, иако су биле у саставу СР Србије, добиле, између осталог, права да доносе сопствене уставне законе, права на делегацију у Већу народа, право на Народну банку, на Врховни суд, као и правну сигурност да се без сагласности Скупштине САП Косово не може променити територијални интегритет покрајине (Petranović, Zečević 1987: 408–416; Вукадиновић 2021: 701–702). Процес су потврдили промена Устава СР Србије и доношење уставног закона САП Косово у јануару и фебруару 1969. године.

Даље, усвајањем 23 амандмана године 1971. на Устав СФРЈ, створен је оквир за нови Устав. Њима су, како је представник хрватских комуниста

Мика Трипало изјавио 1971. године, Србији на одређен начин „одузете покрајине" и „она је сабијена између Ужица и Београда" (Ристановић 2018: 177). Амандманима су функције федерације додатно сужене: покрајине су добиле могућност да равноправно са републикама одлучују о пословима федерације и заступљеност у савезним органима, попут Већа народа, Председништва и других (Микетић 2024: 249).

Уставни амандмани су били увод за Устав који је проглашен 21. фебруара 1974, а њега су пратили Устави СР Србије и САП Косово, проглашени 25. и 27. фебруара. Овим актима покрајине су признате као конститутивни део федеративне Југославије, предвиђајући да приликом одлучивања Србија са њима треба да постигне консензус (Petranović, Zečević 1987: 530–531; Rajović 1985: 306–309; Гулић 2023: 697–698). У уставу је наглашено да покрајине немају карактер државе, али у пракси САП Косово и САП Војводина нису више имали републичке органе 'изнад себе' као посредника у односима са федерацијом. На тај начин оне су практично функционисале као републике, у свему осим у званичном називу. Руководство САП Косова је формално прихватило да је покрајина део Србије, али се трудило да у пракси то игнорише, наглашавајући улогу покрајине као градивног елемента федерације и могућност да има самосталност одлучивања (Ристановић 2018: 179). Овим је створена парадоксална ситуација, према којој су права Федерације у односу на републике била већа од права СР Србије у односу на своје покрајине, која је била формализована. То је, како примећује историчар Љубодраг Димић, „оставило простор да представници [...] и албанске самосталности, тумачећи произвољно чланове Устава, несметано раде на политичком, економском, културном, духовном одаљавању покрајина од Србије" (Димић 2001: 436–437). Последицу развоја југословенске федерације у овом периоду, са акцентом на Косово и Метохију, видимо и данас.

СА ТИТОМ О КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

Након Брионског пленума, своју офанзиву за јачање положаја Албанаца у покрајини преузели су кадрови покрајинског Савеза комуниста албанске националности. Тако већ 19. новембра 1966. године захтев за пријем код председника СФРЈ упућује политички секретар ПК СК Србије за Косово и Метохију, Вели Дева. Он у писму наводи да је СКС на Косову и Метохији развио широку активност на спровођењу одлука са Бриона, при чему је откривено мноштво проблема, деформација и задатака са којима се покрајинско руководство мора суочити.[3] Након припремних радњи, делегација са Косова и Метохије била је примљена у Београду 23. фебруара 1967. године.[4]

3 Arhiv Jugoslavije (AJ), fond 837, Kabinet predsednika Republike (KPR), II K-29 J: 272/1, Predsedniku Saveza komunista Jugoslavije drugu Josipu Brozu Titu, Beograd, broj 02-6/647, 19. XI 1966.

4 Састанку су присуствовали Вели Дева, председник ЦК СК КиМ, Али Шукрија, председник Извршног већа Косова и Метохије, Илија Вакић, секретар Извршног комитета

На састанку су чланови партије са Косова и Метохије истакли посвећеност одлукама Четвртог пленума који је, према њиховим речима, имао широк одјек у покрајини. Такође, истакли су да у решавању проблема друштва и развитка АП Косово и Метохија постоји „јединство маса". Томе је, према оцени Деве, допринело јединство унутар Покрајинског комитета, у општинским и колективним организацијама. Дева се осврнуо на период до 1966. године и истакао „злодела и деформације" сектора државне безбедности, које су „доводиле до схватања да је неравноправност шиптарског народа исправна". Оне су се огледале у физичком малтретирању грађана, поништавању основних грађанских права, понижавању и убиствима. Покрајинско руководство је формирало државну комисију која ће радити на реорганизацији СУП-а, као и на испитивању злоупотреба органа државне безбедности. Као пример неравноправности истакнуто је да је комисија примила 1.045 жалби, од којих је 995 било од стране грађана албанске националности. У њима се оптужује 382 лица, од чега је 143 припадника државне безбедности, а наводи се 96 убистава, 39 случајева где су тучени умрли од батина, седам самоубистава, 83 тешке телесне повреде, 591 туча итд.[5]

Дева није навео датуме извршења поменутих дела, али су одређени случајеви датирали више од 10 година раније. Акценат је стављен на акцију прикупљања оружја на Косову и Метохији 1956. године, која је, како је рекао на састанку, имала мотив да прикаже да се Албанци из покрајине припремају на устанак против Југославије.[6] У тој акцији је 'кроз руке' УДБ-е и милиције прошло око 30.000 људи. Титу је предочено да се у СУП-у Албанци нису налазили на руководећим местима, а да је реорганизација, односно уклањање српског и црногорског кадра из врха УДБ-е и полиције на АП Косово и Метохија, довело до одређених ексцеса јер се није пратила нова политика партије.[7]

У ствари, представници покрајинског руководства упознавали су Тита са процесом који су већ започели. У повратку са Бриона Фадиљ Хоџа је у свом стану у Београду угостио албанске представнике у покрајинској власти, где су разговарали о прилици за разрачунавање са српским „етатизмом, национализмом и шовинизмом", за шта би били окривљени они који су радили у секторима безбедности (Видачић 2000: 145–146). На деловање се није дуго чекало. Убрзо је на место секретара покрајинског СУП-а постављен Џевдет Хамза, а за руководиоца службе Мехмет Шоши (Микетић 2024: 171; Гаталовић 2018: 45). Већ у наредним недељама суспендовани су, а касније и смењени, челни људи покрајинског СУП-а: Мијушковић, Грковић, Кајтази

ЦК КиМ, Фадиљ Хоџа, члан Председништва ЦК СКЈ, Кадри Реуфи, председник Савеза синдиката КиМ, и Лука Влаховић, члан Председништва ПК СК за Косово и Метохију. AJ, 837, K-29 J: 272/1, Prijem kod druga predsednika u četvrtak, 23. februara 1967. u Užičkoj 15.

5 AJ, 837, KPR, II K-29 J: 272/2, 2. Zabeleška o prijemu, 4-19. III 1967, 4-10. III 1967.

6 О тзв. Призренском процесу видети: Вукадиновић 2022.

7 AJ, 837, KPR, II K-29 J: 272/2, 2. Zabeleška o prijemu, 4-19. III 1967, 4-10. III 1967.

и Видачић, а након тога и челници седам центара СУП-а у највећим градовима Косова и Метохије. Исто се десило и са оперативцима УДБ-е, који су проглашени кривим без представљених доказа (Видачић 2000: 134–135).

На састанку 23. фебруара покренута су и питања економског карактера, неравноправности у проценту запошљавања према националности, проблема школовања, као и истицање албанске националне заставе. Наведено је да је само 9,6% становништва запослено у друштвеном сектору, те да у њему ради више српског и црногорског кадра у односу на албански и турски, готово обрнуто пропорционално националној структури становништва АП Косово и Метохија. Додато је и да је порасло интересовање за школовање деце албанске националности, укључујући и женску децу. Иако је равноправност бивала све израженија, она није задовољавала потребе становништва, највише због високог природног прираштаја и привредних кретања, као и чињенице да се запошљавања и отпуштања често посматрају кроз националну призму.[8]

Даље, наведен је податак да 1966, тачније 28. новембра, није било истицања албанске националне заставе на Космету, што је био случај годинама уназад. То се тумачило као пораст поверења у политику СКЈ, док је с друге стране као проблем истакнута прослава „Српске нове године" у хотелу „Божур" у Приштини. Наводи се и да су се том приликом могле чути песме које су тумачене као националистичке и реакционарске. Покрајински представници истакли су и бојазан од „васкрсавања" снага Александра Ранковића на Косову и Метохији, будући да је он аболиран од стране Тита 19. децембра 1966, са још 17 бивших функционера службе.[9] Говор Вели Деве обиловао је дезинформацијама о малтретирањима и неравноправности грађана и функционера албанске националности, посебно у акцији прикупљања оружја. У тзв. Призренско-ђаковачкој истрази 1956. године откривено је да су бројни албански функционери са Косова и Метохије, од локалног до републичког нивоа, као и чланови УДБ-е, били повезани са албанском обавештајном службом Сигурими и екстремним, националистичким групама (Вукадиновић 2022: 130–139). Сличне информације у својој књизи изнео је и Рајко Видачић (Видачић 2000: 155–165).

Председник Тито закључио је да су корени проблема на Косову и Метохији у предратној Југославији: када су се на Косово и Метохију људи досељавали, они „нису схватили да ми мислимо на братство и јединство свих националности које живе у Југославији".[10] Што се тиче деформација УДБ-е, истакао је да је она морала да ради велики посао за време Коминформа, на неки начин оправдавши нека њена деловања. Ипак, рекао је и да је УДБ у покрајини водила политику коју Савез комуниста није надзирао, али је одбацио било какву могућност Ранковићевог повратка на неку

8 AJ, 837, KPR, II K-29 J: 272/2, Stenogram razgovora druga Tita sa delegacijom Kosova i Metohije, održanim u Beogradu 23. februara 1967, pov. 249/67, Beograd, 10. III 1967, 47–48.

9 AJ, 837, KPR, II K-29 J: 272/2, 2. Zabeleška o prijemu, 4-19. III 1967, 4-10. III 1967.

10 Исто.

од позиција моћи. С друге стране, истакао је да му пристиже велик број притужби бивших чланова УДБ-е, који кажу да се окривљују зато што су раније извршавали задатке, те је упозорио да се, у интересу унутрашњег развитка и смиривања ситуације, мора наћи мера у томе ко се гони.[11]

По питању развоја школства Тито је рекао да треба подстицати кадрове који након школовања лакше могу да дођу до запослења, потенцирајући ту, пре свих, индустријске школе. Као проблем је издвојио и да је висококвалификовани кадар у Југославији у суфициту, те да због немогућности да пронађе посао, тај кадар често одлази ван земље. Сем тога, обећао је да ће помоћ АП Косову и Метохији, као делу државе са најнижим националним дохотком по глави становника, бити приоритет у односу на остале области и републике.[12]

Броз је говорио и о задацима покрајинских комуниста на „очувању братства и јединства". Истакао је да у Савезу комуниста треба да буде више Албанаца него до сада, а говорио је и о односима са социјалистичким и неким западним земљама.[13] Последње наведеној теми посветио је највећи део излагања, тако што је на известан начин показао непотпуно разумевање за процесе који су почели да се одигравају. У суштини, председнику и врхушки СКЈ било је битно да албански руководиоци на Косову и Метохији, иако су несумњиво започели са процесима који су могли додатно да заоштре међунационалне односе у покрајини, остану на линији коју је партија заузела после Брионског пленума и да „слушају партију", за коју је сам Броз неколико пута изјавио да није одиграла своју улогу и да се варају сви који мисле да је њено време прошло. Заузврат, њима је дата велика, готово неограничена моћ да на Косову и Метохији спроводе сопствену политику. Индикативно је и то да су своја виђења ситуације на Косову и Метохији на овом састанку давали искључиво руководиоци албанске националности – Вели Дева, Фадиљ Хоџа и Али Шукрија, а да од присутних Срба нико није узео реч. Слично ће се догађати и на осталим састанцима. Дева је говорио и о томе да „српске и црногорске масе" стоје на линији Четвртог пленума, као и албанско становништво, иако је међу Србима и Црногорцима било недоумица у тумачењу одлука.[14] На самом крају састанка, договорено је да председник посети Косово и Метохију.[15]

Пред сам долазак у покрајину, Тито је 20. марта 1967. сазвао састанак са партијским и државним функционерима, како би се информисао о актуелним друштвено-политичким темама у покрајини. Председник ЦК СК Србије, Добривоје Радосављевић, рекао је да на Косову постоје тенденције и разговори да Косово постане република, како би равноправност Албанаца

11 Исто.
12 Исто.
13 Исто.
14 AJ, 837, KPR, II K-29 J: 272/2, Stenogram razgovora druga Tita sa delegacijom Kosova i Metohije, održanim u Beogradu 23. februara 1967, pov. 249/67, Beograd, 10. III 1967, 19.
15 Исто, 52–53.

у погледу запошљавања, инвестиција и школства порасла – по угледу на Македонију.[16] Рекао је да овладавају мишљења да Албанци треба да буду равномерно заступљени у предузећима, школама, администрацији и осталим местима, али да међу њима нема довољно квалификованог кадра. Председник СИВ-а, Петар Стамболић, сложио се са последњим, подсећајући да су људи са навршене четири године школе постајали учитељи. Стамболић је додао и да Косово и Метохија просечно имају више улагања него 70 општина у Србији, те да давање додатних средстава није могуће. Назначио је и да становништво Косова и Метохије чини углавном сељачка маса која, заједно са интелигенцијом, представља погодну основу за развијање шовинизма, а да је састав српских кадрова већ ослабљен, и да то није добро. Добривоје Радосављевић је рекао да су се после Четвртог пленума код Срба и Црногораца испољиле резерве, потиштеност и страх од доминације Албанаца. Председник Извршног већа Скупштине Србије, Драги Стаменковић, додао је да један део кадрова српске и црногорске националности жели да напусти покрајину, а навео је и неке примере претњи. Председник Савезног већа Савезне скупштине, Мијалко Тодоровић, упозорио је да су Срби, Црногорци и Албанци под притиском националистичке стихије, те да је стање горе него раније. Едвард Кардељ, председник Савезне скупштине, потврдно је говорио о афирмацији Албанаца, с оградом да се они морају борити против националистичких елемената у својим редовима. Сем тога, Радосављевић и Стаменковић су рекли да контакти покрајине и републике нису довољно развијени. Броз се у разговор укључио са идејом да процес развоја о коме се причало треба да се постави на класној, а не националној основи, што ће доћи до изражаја у његовим говорима приликом доласка у покрајину[17].

16 Захтеви да Косово постане република могли су се чути на састанцима актива Социјалистичког савеза радног народа (ССРН), најпре у Ђаковици, а затим и у Пећи и Косовској Митровици. Срби, учесници догађаја, томе су се противили, говорећи да ће се иселити са АП КиМ. Избор Социјалистичког савеза као места на ком се расправљало о уставним променама требало је да створи утисак да партија није део процеса, да у њему нема одлучујућ глас. У ствари, чланови партије су расправу усмеравали онако како је њима погодовало. Стога се може закључити да је покрајинско руководство врло вероватно дало 'зелено светло' да се у овим расправама укључи и идеја о узнапредовању Косова и Метохије у ранг републике (Гаталовић 2018: 161–162). О тенденцијама да Косово и Метохија постане република, као и начину на који би она могла да се имплементира, разговарало се и у партијским круговима у Србији, од којих је један и састанак Петра Стамболића, Коче Поповића и Добривоја Радосављевића у пролеће 1967. године. Радосављевић се отворено залагао да се суверенитет Србије ограничи на Косово и Метохију, истичући да се покрајини не даје довољно новчане помоћи, а био је чак и наклоњен идеји да Косово постане република. Колико је Радосављевић на челу ЦК СКС био значајан Албанцима за постизање њихових циљева говори и информација да су албански функционери били отворено против његове оставке, коју је он на место председника ЦК СКС дао у јануару 1968. године, убеђујући га да ту одлуку преиспита (Вукадиновић 2021: 537; Пеликан 2014: 101–102).

17 AJ, KPR, II k-11 J: 86/13, Beleška o razgovoru druga Predsednika u Užičkoj ulici 20. marta 1967. godine sa drugovima Edvardom Kardeljem, Kočom Popovićem, Mijalkom Todorovićem, Dobrivojem Radosavljevićem, Petrom Stambolićem, Dragim Stamenkovićem i Vladom Popovićem.

Очекивања од доласка председника била су различита. Албанци су били задовољни смером којим се ишло у покрајини након Бриона, па се очекивало да ће они Тита дочекати са одушевљењем. С друге стране, Срби и Црногорци су имали гласине према којима ће Тито доћи „да укроти шиптарске руководиоце и да им подвикне".[18] Ипак, гледајући шири контекст и претходне састанке, његов курс је постао видан. Броз је на Косову и Метохији последњи пут боравио 1950. године, а долазак 17 година касније свакако није био случајан. Након Брионског пленума, када је руководство АП КиМ започело бројне промене у покрајини, било је значајно дати им подршку да наставе у правцу у ком се кретала политика СКЈ након 1966. године. С друге стране, Тито је на овај начин уједно 'испитао стање на терену' и увидео да је руководство покрајине одано политици СКЈ, али и њему лично.

Посета Косову и Метохији организована је од 25. до 28. марта 1967. године. При доласку Броз се обратио окупљеним грађанима на железничкој станици у Косовској Митровици и разговарао са представницима комбината „Трепча" и комуне „Косовска Митровица". Приликом одласка у Приштину имао је прилику да поприча са културно-просветним радницима и одржи говор на митингу, а на крају посете и да се састане с покрајинским политичким активом.[19]

У обраћањима у Косовској Митровици и Звечану Тито је рекао да су Косово и Метохија најмање развијен крај још из доба предратне Југославије и да се сходно томе пружа подршка овом крају, која ће се и даље пружати, како би се Косово и Метохија економски приближили остатку државе. Истакао је да је покрајина богата пољопривредним земљиштем и индустријским потенцијалом, за које је потребно издвојити инвестиције. Развој ове области у првих десет година након рата није био могућ због решавања унутрашњих и спољашњих проблема, а када је база за развој Југославије постигнута, инвестиције су почеле да долазе на Косово и Метохију.[20]

На митингу у Приштини Тито је изнео и неке статистичке податке: Косово и Метохија учествују у југословенској производњи електроенергије са 6%, угља 8%, рафинисаног олова 80%, магнезита 76% и сребра 90%. Развојем индустрије дошло је и до смањења процента пољопривредног становништва – са 83,2% 1947. на 55,9% 1967. године. Од 36.500 запослених у друштвеном сектору привреде 1952, бројка је 1967. године порасла на 92.000. Ипак, ни такав развој није био у могућности да прати висок природни прираштај, преко 2,5 пута већи од просечног у Југославији. Према његовим речима,

18 AJ, 837, KPR, II k-11 J: 86/13, Beleška Jovana Šćekića, Beograd, 22. marta 1967. godine.

19 AJ, KPR, II-K11 K: 86/1, Pripremni materijal, 23. II – 22. III 1967, Program posete predsednika SFRJ i supruge AP Kosovu i Metohiji od 24. do 29. marta 1967.

20 AJ, KPR, II I-11 J: 86/3, Izlaganje predsednika Tita prilikom razgovora s predstavnicima kombinata „Trepča" i komune Kosovske Mitrovice u Zvečanu i snimak razgovora, 25. III 1967; AJ KPR, II K-11 J: 86/5, Govor predsednika Tita na mitingu u Prištini, Priština, 26. marta 1967.

то обавезује све да раде на побољшању животних услова за људе који живе на Косову и Метохији, али и у целој држави.[21]

Говорећи о привредној реформи, истакао је да је морало доћи и до стагнације у запошљавању, признавши да држава није у могућности да прима број радника као у годинама развитка. Да би фабрике могле да расту и успеју, морају се удруживати, боље организовати, смањити трошкове производње и повећати продуктивност рада.[22] С друге стране, апеловао је на поштовање принципа братства и јединства и равноправности грађана, као темеља социјализма, те на окупљањима око СКЈ, како би се држава одбранила од „непријатеља социјалистичког друштва" и оних који поспешују национализам.[23]

Већи део говора о „братству и јединству" Тито је одржао на другим састанцима. У Звечану је истицао значај „Трепче" као предузећа у ком заједничким радом све националности доприносе бољитку друштва и рекао да је она прави пример „који ће Косову и Метохији давати кадрове и нове импулсе за спречавање евентуалних девијација које би могле унети раздор".[24] У обраћању просветним радницима рекао је да је њихова улога да „свестрано оспособљавају и васпитавају младе нараштаје да више никада не дође до међусобних размирица".[25]

На састанку у Пећи, са политичким активом покрајине, Броз је казао да су комунисти многе ствари пропустили. Исто тако, нагласио је да су снаге које су проповедале либерализам, догматизам и шовинизам изгубиле значај, те да у СКЈ треба да буду само они који су се отарасили терета национализма. Председник је признао, према оном што је видео приликом посете, да су противречности у покрајини израженије него у другим крајевима Југославије. У вези са већим бројем запослених Срба у односу на Албанце, казао је да се тај проблем не може решити одједном, јер би том приликом сигурно дошло до проблема, огорчења и на крају шовинизма. Он се сложио да Албанце треба запошљавати у већем броју и, мада је поменуо чињеницу да највећи број квалификованог кадра чине Срби и Црногорци, дао је 'зелено светло' да се започне са „запошљавањем по националном кључу".[26] Такође, упркос томе што су националистичке тенденције биле видљиве, сматрао је да су оне превасходно

21 AJ KPR, II K-11 J: 86/5, Govor predsednika Tita na mitingu u Prištini, Priština, 26. marta 1967, 4–5.

22 Исто, 10–11.

23 Исто, 18–20; AJ, KPR, II I-11 J: 86/3, Izlaganje predsednika Tita prilikom razgovora s predstavnicima kombinata „Trepča" i komune Kosovske Mitrovice u Zvečanu i snimak razgovora, 25. III 1967.

24 AJ, KPR, II K-11 J: 86/4, Odgovor predsednika Tita na zdravicu generalnog direktora „Trepče" inž. Časlava Živkovića na ručku u Zvečanu, 25. III 1967, 2–3.

25 AJ, KPR, II K-11 J: 86/5, Izlaganje predsednika Tita prilikom razgovora s kulturno-prosvetnim radnicima Kosova u Prištini, 25. III 1967.

26 AJ, KPR, II K-11 J: 86/13, Izlaganje predsednika Tita prilikom razgovora s političkim aktivom Kosova i Metohije, održan u Pećі 28. III 1967, 2–12.

економског карактера, а да се то може решити привредним прогресом и 'подизањем' Косова и Метохије.[27]

Иако је дискусија о уставним променама била увелико у току, економија је била тема која је доминирала на састанку 24. октобра 1968. године, када је председник СФРЈ угостио делегацију ПК СК АП Косово и Метохија. Вели Дева је у разговору нагласио тешки положај Косова и Метохије – стопу привредног раста која је са 20% 1964. пала на само 2,8% у 1967. години, мали број запослених људи у друштвеном сектору, немогућност пријема нових радника, мањак висококвалификованих кадрова, недовољно повезивање радних организација из покрајине и оних из уже Србије и Југославије. Уз то, тражио је да помоћ АП Косово и Метохија добије посебан третман, како би се решили економски проблеми. Као пример навео је да је раније постојао „косметски додатак" за стручњаке у покрајини, док то тада није био случај. Због тога, како је рекао Дева, многи напуштају Косово и Метохију и иду у друге крајеве да раде, где ће имати добру зараду и боље услове рада.[28] Последњом констатацијом Дева је дезинформисао Тита, јер је притисак на српско и црногорско становништво, започет 1966. године, једним делом довео до исељавања кадрова тих националности.[29]

Уз тврдње да је клима створена после Брионског пленума довела до националног буђења Албанаца, који су почели да се укључују у управљање, казао је да је дошло и до јачања националног романтизма, који је створио крило реакционарних снага. Ипак, рекао је да такве снаге постоје и међу Србима и Црногорцима, који шире неповерење према Албанцима и тврде да је политика руководства покрајине уперена против њих. Истиче и да се прогресивне снаге боре против оваквих тенденција.[30]

Дева је даље рекао да постоји отпор и одбијање да се у оквиру предстојећих уставних промена називу покрајине дода одредница „социјалистичка", на шта је Тито одговорио: „А како друкчије да се зове ако не социјалистичка?". Ипак, Дева на овом састанку није поменуо настојање

27 Исто, 6–7.

28 AJ, KPR, II-2/364, k 55, Zabeleška o razgovoru predsednika Tita sa članovima delegacije Pokrajinskog komiteta SK Kosmeta, 24. X 1968, 1–9.

29 Приметно исељавање Срба са Косова и Метохије, услед активности националистичких албанских организација, започело је 1958. године. Према извештајима Епархије Рашко-призренске и органа СУП-а, безбедност Срба је била угрожена, што се огледало у физичким нападима, силовањима, пљачкама, отимањем и паљењем имовине, застрашивањима и претњама, са циљем исељавања Срба из покрајине. Већ 1962. године органи УДБ-е су исељавање Срба и Црногораца представили као озбиљан проблем. После Бриона исељавање је интензивирано, што показује и податак да је у школској 1968/1969. години број српских ученика у школама на Косову и Метохији први пут после Другог светског рата почео да се смањује. Ови подаци се нису износили на расправама на савезном нивоу, док су иступи Добрице Ћосића на Четрнаестој седници ЦК СК Србије, где је говорио о угрожености Срба и Црногораца на Косову и Метохији, били санкционисани и оповргавани, чак и од српских представника са Косова и Метохије, попут Катарине Патрногић (Микетић 2024: 412–413; Гаталовић 2018: 123–125).

30 Исто, 9–12.

да се из имена покрајине уклони реч „Метохија". Сем тога, октобарске демонстрације 1968. представио је као потпуно неуспеле и оградио је покрајинско руководство од чињенице да су истицани захтеви да покрајина постане република. Рекао је да су демонстрације изазвале страх код Срба, али да ће се комунисти борити против свих врста национализма и шовинизма.[31] Ипак, у политичком врху на Косову и Метохији идеја „Косова републике" и права на самоопредељење до отцепљења била је присутна и јасно исказана на састанцима партијских актива широм покрајине (Димић 2001: 397; Ђаковић 1986: 256–259).

Председник ЦК СК Србије, Петар Стамболић, такође је присуствовао састанку. Он је навео и примедбе да су одређени албански функционери, попут јавног тужиоца и председника одељења Врховног суда Србије на Косову и Метохији, испољили националистичке тенденције у последњим догађајима, али да они и даље нису уклоњени са утицајних позиција.[32]

Тито се укључио рекавши да покрајина не може сама да решава своје економске недаће и да се Србија и Југославија морају укључити. Поновио је ранији став да Србе и Црногорце не треба отпуштати са својих радних места, али да даље запошљавање треба вршити према саставу становништва. Што се тиче демонстрација, рекао је да се за њих не може окривљавати покрајинско руководство, али и да идеја да покрајина прерасте у републику не би донела бољитак, већ би могла бити преседан који би учинио да и други крајеви имају исте захтеве. Поновио је да се слаже да покрајина носи назив „социјалистичка" и уједно је тражио да му се промене које се предлажу у Уставу доставе, како би се са њима могао упознати.[33]

Већ у јануару 1969. године на Брионима Тито се састао са руководством СР Србије, а у разговорима је своје место 'пронашла' и АП Косово и Метохија. Дража Марковић, председник Скупштине СР Србије, реферисао је о томе шта покрајине добијају новим уставним променама – пуну самосталност у финансирању, самоорганизовању, посебне делегације у Већу народа, посебне врховне судове у покрајинама. Вели Дева је говорио о тенденцијама ка новим демонстрацијама, чију организацију је покрајинско руководство сасекло у корену, али да реакционарне снаге распирују међуетничке инциденте. Национализам су пробудили догађаји на Косову и Метохији, признаје Дева, али истиче да је утицај српског шовинизма непобитан, те да се због њега ствара неповерење према Албанцима.[34]

Иако је део разговора посветио тенденцијама покрајине ка њеном вишем статусу, Броз је овој теми дао секундарни карактер, сматрајући да су економске тешкоће те које преовладавају и које се морају савладати како би

31 Исто, 12–15.
32 Исто, 21.
33 Исто, 16–19.
34 AJ, KPR, II-2/379, k-60, Zabeleška o razgovorima Predsednika Republike i predsednika SKJ, Josipa Broza Tita, sa predstavnicima Socijalističke Republike Srbije na Brionima 24. januara 1969, 56–66.

друштво могло напредовати. С друге стране, националне нетрпељивости је класификовао као ситнице које комунисти могу лако савладати. Што се тиче привреде, закључио је да на Косову и даље треба улагати, али и повезати извоз са свим републикама.[35] Фадиљ Хоџа је додао да пропаганда да „у Албанији нема гладних" делује примамљиво за Албанце на Косову и Метохији, нарочито кад се обоји у националистичке боје. Додао је и да су национализми на Косову порасли на свим странама, нарочито око дискусија о уставним променама, али је нагласио и да руководство нема додирних тачака с њима. Хоџа је навео да се спремају суђења за организаторе демонстрација, промене одређених тужилаца, чиме се отклања бојазан и несигурност код Срба и Црногораца.[36]

Председник ЦК СК Србије, Марко Никезић, рекао је да су уставне промене разочарале како Србе и Црногорце, тако и Албанце. Навео је да се ситуација јесте смирила, али се није стабилизовала, те да постоје иредентистичке тенденције. Срби су, према његовим речима, очекивали да ће све проћи без промена, док су екстремни Албанци очекивали да је „чарапа почела да се пара" и да је започет политички процес који иде без ограничења, али да је изабрана „реална формула".[37] Учесници састанка су се сложили да, упркос „наслеђеним антагонизмима", ситуацију у покрајини треба решити даљим економским јачањем и планским улагањима у оквиру саме покрајине.[38]

Привреда и њени проблеми у покрајини били су доминанта тема састанка Тита са руководством СР Србије 24. септембра 1969. године. Вели Дева је истакао бојазан у вези с укидањем фонда за неразвијене крајеве, док је Марко Никезић напоменуо да за тај фонд гарантује Федерација, те да ће се радити на обезбеђивању других средстава и на могућностима за нове начине финансирања.[39] Проблематика економије имала је свој највећи удео у разговору Тита са представницима СР Србије 28. октобра 1970.[40] Имајући у виду да су теме национализма биле мање заступљене, стиче се утисак да је руководство СКЈ и СКК сматрало да се са овим проблемом у претходном периоду успешно изборило.

Ипак, Тито је у свом разговору са делегацијом САП Косова 1. јула 1971. истакао да у СКЈ постоје људи који не би требало да буду ту, чија је идеологија другачија и имају циљ да униште партију изнутра. Он је стајао на уверењу да је СК на Косову успео да се избори са албанским национализмом, који је, према његовим речима, увезен споља, али да сукоб националистичких

35 Исто, 70–71.
36 Исто, 73–74.
37 Исто, 78–80.
38 Исто, 87.
39 AJ, KPR, II-2/424, k-63, Razgovor predsednika Tita sa predstavnicima SR Srbije, Beograd, 24. septembra 1969, 99–100, 106–107.
40 AJ, KPR, II-2/424, k-66, Razgovor predsednika Tita sa predstavnicima SR Srbije, Beograd, 28. oktobra 1970, 2–5.

елемената и даље постоји. На крају је рекао да су све националности генерално посвећене стваралачком раду, а не сепаратизму.[41]

Након доношења Устава 1974. године, који је покрајинама дао много шира овлашћења и степен аутономије у односу на Србију, Тито је посетио САП Косова 1975. године. У поздравном говору председника ПК СК Косово, Махмута Бакалија, на Брезовици 3. априла, изнето је да је нови Устав на Косову примљен веома добро, какво је и стање међунационалних односа, што је, према његовој оцени, резултат борбе СК Косова за националну равноправност. Како каже Бакали, албански сепаратистички и иредентистички, али и српски унитаристичко-хегемонистички национализам, и даље су присутни у покрајини. Ипак, закључио је да непријатељске тенденције нису довољно снажне да би „пољуљале јединство и оријентацију" људи у покрајини.[42] Као и Вели Дева и Фадиљ Хоџа годинама уназад, ни Бакали није изоставио да помене и српски национализам као онај који је једнак албанском. Међутим, од Бакалијевог доласка на чело СК Косова, као уосталом и у периоду од Брионског пленума, бројни подаци показивали су да је албански национализам у порасту, док то није био случај са српским национализмом. У тим годинама Албанци који су пропагирали национализам и сепаратизам чак су и осуђивани на вишегодишње затворске казне. У 1975. години на своју трећу казну осуђен је и Адем Демачи,[43] лидер некадашњег „Револуционарног комитета за уједињење Албанаца" (Микетић 2024: 212–213).

Председник Председништва САП Косово, Џавид Нимани, дан касније је у Приштини говорио да се радни људи Косова боре за даљи развој самоуправљања и економије покрајине, за јачање братства и јединства и отклањање сопствених недостатака, међу којима је истакао национализам, иредентизам, бирократизам и либерализам.[44]

Економску ситуацију у покрајини представио је председник Извршног већа Скупштине САП Косово, Богољуб Недељковић. Подвукао је да се Косово за 36% брже развијало у односу на просек у Југославији, да је индустријска производња расла за 12,9%, што је 4,5% више него просечно у земљи, а да пољопривредна производња, од које живи 50% становника, има годишњи раст од 3%. Вредност извоза са Косова је, према његовим речима, порасла преко три пута у односу на 1970. годину, а остварено је и динамично запошљавање, па је у друштвеном сектору у том моменту радило 127.000 људи све боље квалификационе структуре. Ипак, тај број

41 AJ, KPR, II-2/532, k-68, 3-a-1, Razgovor pr. Sa delegacijom Kosova, 1. VII 1971, 2.

42 AJ, KPR, II-1/251, k-34, Uvodno izlaganje Mahmuta Bakalija u razgovoru druga Tita sa političkim aktivom pokrajine u Brezovici, 3. aprila 1975. godine, 3–13.

43 Правилна транскрипција презимена је Демачи, иако се у српској јавности углавном може чути и видети презиме Демаћи.

44 AJ, KPR II-1/251, k 34, Zdravica Džavida Nimanija na svečanoj večeri priredjena u čast predsednika Tita, njegove supruge i ostalih funkcionera iz njegove pratnje 4. aprila 1975. godine u hotelu „Kosovski božur" u Prištini.

запослених је мањи у односу на планирани. С друге стране, изнео је податак да свега 28,3% средстава за развој долази из покрајине, што приказује њену немогућност да се самостално одржи. Навео је и да један део организација удруженог рада послује са константним губицима, те изнео податке према којима Косово представља најзадуженију област у земљи. Сем тога, као кључне проблеме представио је незапосленост и аграрну пренасељеност, који не могу лако бити решени, а који су, имајући у виду и претходне састанке, остали перманентни.[45]

У својим кратким обраћањима у Ђенерал Јанковићу, 3. априла, те у Приштини 4. априла, председник је истакао да је задовољан напретком Косова, имајући у виду како му је Косово представљено. Рекао је да се нада да ће покрајина, уз заједничке напоре југословенских народа, да се подигне на ниво који ће јој омогућити да буде равноправна са осталим деловима земље.[46]

ЗАКЉУЧАК

Након завршетка Брионског пленума на Косову и Метохији створен је простор за већу афирмацију Албанаца, који је убрзо претворен у отворено исказивање националних тенденција. Док је покрајинско руководство, чију врхушку су чинили Албанци, истицало постојање национализма на свим странама, често наглашавајући српски национализам и шовинизам, унутар албанског националног корпуса на Косову и Метохији сазревала је идеја о 'уздизању' покрајине до статуса републике. Албански национализам је, у разговорима са Титом, често умањиван, уз ограђивање од иредентистичких и сецесионистичких догађаја у покрајини. Као последица тога, захтеви косовских Албанаца за јачање аутономије услишени су уставним амандманима и Уставом из 1974. године.

Лоша економска ситуација, стагнација привреде и генерално лош животни стандард у поређењу са остатком Југославије, могли су бити окидачи национализама, како је у разговорима који су тема рада примећено. Велики део разговора са Титом покрајинско руководство је посветило економији, често инсистирајући на повећању помоћи АП Косово и Метохија, односно САП Косову.

Тито је националне противречности, на начин на који су му представљене, тумачио кроз прошлост. Говорио је да су Албанци у предратној Југославији били потиснути, при чему је често наглашавао класне, а не националне проблеме. Инсистирајући на јачању „братства и јединства",

45 AJ, KPR II-1/251, k 34, Izlaganje pred drugom Titom na političkom aktivu Pokrajine, Brezovica 3. aprila 1975. godine o društveno-ekonomskom razvoju Socijalističke Autonomne Pokrajine Kosovo, Priština, 2. aprila 1975. godine.

46 AJ, KPR II-1/251, k-34, Reč predsednika Tita prilikom dolaska, Djeneral Janković, 3. aprila 1975; Reč predsednika Tita prilikom dolaska u Prištinu, Priština, 4. aprila 1975.

он је истовремено прихватао мере смењивања српских и црногорских кадрова у безбедносном сектору и запошљавање према проценту националне припадности, што је, једним делом, довело до одласка Срба и Црногораца из покрајине. Ипак, Тито је потценио албански национализам, исказан у више наврата, а као кључ за решавање проблема видео је оснаживање привреде у покрајини.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архив Југославије, фонд 837, Кабинет председника Републике.

ЛИТЕРАТУРА

Видачић 2000: Рајко Видачић. *О коренима сепаратизма и тероризма на Косову*. Београд: Службени лист СРЈ.

Вукадиновић 2021: Игор Вукадиновић. *Аутономија Косова и Метохије у Србији (1945–1969)*. Београд: Балканолошки институт САНУ.

Вукадиновић 2022: Игор Вукадиновић. „Призренски процес 1956. и његова ревизија 1968. године". *Токови историје*, бр. 2/2022, 125–152. https://doi.org/10.31212/tokovi.2022.2.vuk.125-152.

Гаталовић 2018: Миомир Гаталовић. *Бурна времена: Косово и Метохија у државној политици Југославије 1966–1969*. Београд: Службени гласник.

Гулић 2023: Милан Гулић. *Југословенска држава 1918–2006*. Београд: Институт за савремену историју.

Димић 2001: Љубодраг Димић. *Историја српске државности. Књ. 3, Србија у Југославији*. Нови Сад: Српска академија наука и уметности, Огранак: Друштво историчара Јужнобачког и Сремског округа: Беседа.

Ђаковић 1986: Спасоје Ђаковић. *Сукоби на Косову*. Београд: Народна књига.

Микетић 2024: Урош Микетић. *Исељавање Срба и Црногораца са Косова и Метохије 1966–1981: узроци, ток и последице*. Докторски рад. Косовска Митровица: Филозофски факултет.

Petranović, Zečević 1987: Branko Petranović, Momčilo Zečević. *Jugoslovenski federalizam: ideje i stvarnost, tematska zbirka dokumenata, drugi tom: 1943–1986*. Beograd: Prosveta.

Пеликан 2014: Јан Пеликан. „Косово у првим месецима 1968. године". *Токови историје*, бр. 2/2014, 99–131.

Пиљак 2010: Милан Пиљак. „Брионски пленум 1966. године. Покушај историографског тумачења догађаја". *Токови историје*, бр. 1/2010, 73–95.

Rajović 1985: Radošin Rajović. *Autonomija Kosova: istorijsko-pravna studija*. Beograd: Ekonomika.

Ристановић 2018: Петар Ристановић. *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974–1989*. Докторски рад. Београд: Филозофски факултет.

Ћосић 2009: Добрица Ћосић. *Лична историја једног доба (пишчеви записи). Књ. 1, Време искушења 1951–1968*. Београд: Службени гласник.

Miloš TIMOTIJEVIĆ

CONVERSATIONS ON KOSOVO AND METOHIJA WITH TITO (1966–1975)

Summary

The paper examines the political and economic developments in Kosovo and Metohija between 1966 and 1975, with particular attention to Tito's conversations with republican and provincial leaders. After the Brioni Plenum in 1966, the position of Kosovo and its Albanian population changed significantly, leading to greater political representation and increasing autonomy. At the same time, national tensions became more visible. While the provincial leadership often emphasized Serbian nationalism and discrimination against Albanians, the paper argues that Albanian nationalism was also becoming stronger, including demands for Kosovo to become a republic and for the right to self-determination. These tendencies were often downplayed in discussions with Tito.

Economic problems were closely connected to these political and national tensions. Kosovo remained the least developed part of Yugoslavia, despite considerable industrial growth and increased investment. High unemployment, rapid population growth, agricultural overpopulation and dependence on financial assistance remained major problems. Tito therefore saw economic development as one of the main ways to reduce national tensions. However, by 1975, many of these problems were still present. The paper concludes that Tito supported greater equality and autonomy for Kosovo while underestimating the strength of Albanian nationalism, believing that economic progress and the principle of "brotherhood and unity" could prevent deeper conflict.

Keywords: Kosovo and Metohija, Josip Broz Tito, Serbia, Yugoslavia, province, economy, politics.

УДК 930.25:77.03(497.115)
930.85(=163.41)(497.115)

Оригинални научни рад

*Евин Ф. ПЕШИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ПОРОДИЧНА АРХИВСКА ФОТОГРАФИЈА КАО ОСНОВА САВРЕМЕНЕ ВИЗУЕЛНЕ ИНТЕРПРЕТАЦИЈЕ КУЛТУРНОГ ПАМЋЕЊА ШАР-ПЛАНИНЕ**

Апстракт: Предмет истраживања у раду представља савремена визуелна интерпретација породичне архивске фотографије као основе културног памћења Шар-планине. У раду се полази од истраживања фотографске заоставштине Бардуља и Раде Зајми. Породична архива фотографија ових професора скијања, који су имали велике заслуге за развој зимских спортова на Косову и Метохији, посматра се као својеврстан визуелни документ једног карактеристичног историјског раздобља. Својим специфичностима фотографије сликовито сведоче о културном и друштвеном животу Шар-планине. Рад је утемељен на полазној основи која породичне архиве фотографија сматра веома важним чиниоцем када је у питању очување културно-просторног идентитета. Фокус истраживања усмерен је на однос између архивске фотографије и савремене уметничке интерпретације. Квалитативном методом и анализом архивске грађе рад настоји да проучи породичну архивску фотографију узимајући у обзир чињеницу да је она један од релевантних извора истраживања визуелне културе и културног наслеђа и да савремена визуелна интерпретација нуди вишеструке могућности када је реч о очувању културног памћења и локалног идентитета Шар-планине.

Кључне речи: архивска фотографија, визуелна интерпретација, културно памћење, Шар-планина, визуелна култура, породична архива.

УВОД

Породична архивска фотографија се сматра једним од најважнијих извора приликом проучавања локалне историје (Asman 2005: 35), будући да има способност да сачува визуелне фрагменте свакодневног, обичног

* ORCID 0009-0004-1346-6720, evinpesic@gmail.com

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеном са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број 451-03-33/2026-03 од 29. 1. 2026. године.

живота људи који се углавном не могу наћи у архивама институционалног карактера. Службене архиве темеље се на политичким и административним особеностима, а у породичним архивама могу се наћи индивидуална животна искуства која веродостојно илуструју начин живота и обичаје једне породице или локалне заједнице. У том смислу су незаобилазно полазиште за реконструисање културног идентитета и локалне историје.

Теоријски концепт културног памћења Јана Асмана нуди свеобухватно полазиште за проучавање у овом раду. Према њему се прошлост одређених заједница чува управо кроз материјалне и симболичке носиоце сећања, међу којима се фотографија намеће као водећи медиј, способан да повеже појединачна искуства са колективним сећањем (Asman 2005). Сличан став заузима и Пјер Нора, а његов концепт места памћења темељи се на културном значају који простор добија поставши носилац колективног памћења (в. Nora 1989). Такође, Ролан Барт наглашава вредност фотографије која сведочи о ономе што је прошло и потврђује да је „то заиста било" (Bart 2011: 42–50). У свом разматрању Барт истиче да фотографија има два значења, односно носи две поруке – денотирану и конотирану поруку. Под денотираном поруком Барт подразумева реалност коју фотографија дословно приказује. Конотирана порука посредством друштвених и културних референци, симболички преноси одређени код (Bart 1972: 6–7).

Породична фотографска архива Бардуља и Раде Зајми полазиште је овог истраживачког рада. Архива која је настајала у периоду од скоро четрдесет година (од 1947. до 1980. године) сведочи о развоју зимских спортова, свакодневном животу и култури на Шар-планини. Веродостојности фотографија нарочито доприносе сведочанства чланова породице. Захваљујући њима, стиче се потпунији увид у шири историјски и културни контекст, уз боље разумевање простора и ондашњих догађаја, те активности ових двају професора физичког васпитања чија је делатност директно утицала на развој Брезовице и почетак организованог скијања.

Главни предмет рада заснован је на анализи породичне архивске фотографије, која представља извор културног памћења. Истраживање се спроводи квалитативном методом, а циљ је утврдити у којој мери породичне архивске фотографије могу допринети реконструисању визуелног идентитета Шар-планине како би се њено културно наслеђе очувало. Поред анализе породичне фотографске архиве, у истраживању су коришћена и усмена сведочења чланова породице Зајми, прикупљена у разговорима са ауторком рада током 2025. и 2026. године. Разговори су вођени у форми полуструктурисаних интервјуа, са посебним осртом на живот и професионални рад Бардуља и Раде Зајми, почетке организованог скијања и развој спортске и образовне инфраструктуре на Шар-планини. Усмена сведочења коришћена су превасходно за идентификацију личности, простора и околности приказаних на фотографијама, као и за њихово смештање у шири историјски и друштвени контекст. Приликом тумачења усмених извора узета је у обзир њихова меморијска

и субјективна природа, те су подаци посматрани у вези са визуелним садржајем фотографија и осталом доступном архивском грађом.

ПОРОДИЧНА АРХИВСКА ФОТОГРАФИЈА КАО ИСТОРИЈСКИ ДОКУМЕНТ

Средином XIX века настаје фотографија и већ тада заузима важно место међу релевантним историјским изворима. Савремена истраживања која се баве фотографијом не сматрају је само механичким записом стварности, већ сложеним културним артефактом који обликује значење у зависности од начина настанка, чувања и касније интерпретације (Bart 2011; Sontag 1982). Ролан Барт је нарочито истицао референцијалне карактеристике фотографије у својој последњој књизи *Светла комора*. Између осталог, овај аутор је суштински желео да открије шта је фотографија по себи и која је то особина која је чини другачијом од осталих слика. Један од закључака до којих је дошао јесте да фотографија механички понавља оно што се више никада неће моћи поновити у животу. Временом значење фотографија надилази карактер појединачног и прераста у културно памћење, због чега и вредност анализиране породичне архиве у овом раду нарочито добија на значају и постаје историјско сведочанство културних дешавања на одређеном простору. Она тако омогућава документовање прошлости и постаје медиј преношења сећања. Посматрањем породичних фотографија може се реконструисати изглед насеља, пејзаж, архитектура, најзад и свакодневни живот људи – све оно што није забележено у писаним изворима. Процесом архивирања, дигитализације и научне интерпретације оне прерастају из приватних докумената у значајне историјске изворе.

Фотографска архива Бардуља и Раде Зајми настала је као породична збирка фотографија, али је њен значај огроман. Она је тематски разноврсна и обимна, а специфичношћу и детаљима указује на важне моменте у развоју физичке културе, почетку организованог скијања и оснивања Брезовице као зимског спортског центра, затим образовања наставника физичког васпитања и начина живота на Шар-планини у другој половини XX века. Ове чињенице нису занемарљиве, јер је „физичка култура била један од инструмената изградње новог друштва и новог југословенског идентитета" (Петров 2014: 95) и зато су подаци које породична архива фотографија овде нуди важан и релевантан извор истраживања који има историјску вредност.

БАРДУЉ И РАДА ЗАЈМИ – ПИОНИРИ СПОРТА И ЗИМСКОГ ТУРИЗМА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

Период Југославије после Другог светског рата обележен је као напредак у многим пољима па и на пољу физичке културе, које је посматрано тада не само са становишта рекреације и такмичења, већ и као средство

образовања, васпитања и напретка друштва. Развој високошколског образовања на Косову започео је 1958. године оснивањем Више педагошке школе у Приштини (Микетић 2024: 251). За развој организованог спорта и физичке културе на простору Косова и Метохије прва генерација професора физичког васпитања има немерљиве заслуге. Важан допринос том развоју несумњиво су дали и Бардуљ и Рада Зајми. Својим вишедеценијским радом и залагањем утицали су на развој зимских спортова и физичке културе на том подручју.

Бардуљ Зајми (1924–1998) био је учесник Народноослободилачке борбе, а након рата успео да заврши Државни институт за физичку културу (ДИФ) у Београду, где је упознао Раду Радосављевић (1922–1998), студенткињу из Шапца. Након завршених студија 1947. године као чланови тадашње Комунистичке партије, добијају задатак од управних органа да као млади брачни пар и професори спорта, развију спорт на Косову који готово да није постојао, осим спортског друштва СОКОЈ, које је основано пре Другог светског рата. Њих двоје након завршетка студија долазе у Приштину као једни од првих школованих професора физичког васпитања.[1] Услови за бављење спортом и развој спорта уопште били су тада врло неповољни на Косову и Метохији. Спортска инфраструктура готово да није постојала, али су они организовали бројне спортске активности и указивали су на важност физичког васпитања као неодвојивог дела школског образовања деце. Учествовали су у стварању институција на којима ће се касније темељити развој спорта на Косову и Метохији.

Бардуљ Зајми био је једна од значајних личности када је у питању физичка култура и спорт на Косову педесетих и шездесетих година. У Приштину је дошао 1947. године по директиви из Београда како би радио на организовању Покрајинског савета за физичку културу и развој спортова. Организовао је обуку и школовање стручних кадрова. Изузетно је важан његов допринос институционализацији физичке културе: организовао је педагошке курсеве за наставнике, а на његову иницијативу је 1956. године отворена прва Средња школа за физичку културу у Приштини. Истовремено је утицао на развој скијања, кошарке, одбојке, фудбала као и других спортова (Zaimi 1968: 12–14). Његов рад и допринос његове супруге Раде Зајми представљају кључни део процеса у којем се физичка култура у послератној Приштини развијала – од спорадичних спортских активности ка организованом систему образовања стручног кадра и институција.

Значајан догађај у целокупном развоју образовања наставника физичког васпитања представља оснивање Средње фискултурне школе у Приштини почетком педесетих година XX века. То је била једна од првих школа на тлу Косова и Метохије чији је основни задатак био да школује и образује стручни кадар који би предавао физичко васпитање у основним

1 Усмено сведочење [Фатимир Зајми, син] породице Зајми, прикупљено у разговору са ауторком рада, [2025, 2026].

и средњим школама (*Енциклопедија Југославије* 1971: 244–245). На Шар-планини је за ученике била организована и практична настава из зимских спортова. Тамо су стицали знања из скијања и планинарства, боравећи у зимским условима. Виша педагошка школа оснива се у Приштини 1958. године. Циљ њеног оснивања било је школовање наставног кадра у складу са захтевима тадашњег образовног система. У школи је постојала посебна група за физичко васпитање. Студенти те групе имали су теоријску наставу, као и практичну обуку која се из области зимских спортова одвијала на Шар-планини. Захваљујући оваквом начину образовања, прве генерације наставника касније су успешно развијале физичку културу на простору Косова и Метохије (Zaimi 1968: 8–12). Посебно поље деловања њиховог рада је свакако развој зимских спортова на Шар-планини. Недовољно развијена инфраструктура, скромна средства и недостатак опреме за рад представљали су потешкоће са којима су били суочени. Ипак, уз велики напор организовани су први курсеви скијања за ученике и студенте и тако је настала прва генерација скијаша на Косову и Метохији. Ученици су касније и сами постајали инструктори зимских спортова и створили погодно тло да се Брезовица развије у важан скијашки центар.

РАЗВОЈ СКИЈАЊА И СПОРТСКЕ КУЛТУРЕ НА ШАР-ПЛАНИНИ

Развој физичке културе и школског спорта на Косову и Метохији током педесетих година XX века је утицао и на развој организованог скијања на Шар-планини. Брезовица у послератном периоду није била туристички нити спортски центар. Није поседовала било какву инфраструктуру за зимске спортове, већ су се ту налазиле планинске ливаде, шуме и пастирске бачије, једном речју – природно окружење које ће касније бити реконструисано и прилагођено новонасталим потребама организованог скијања. На почетку су ученици у пратњи наставника одлазили на Шар-планину како би се упознали са основама скијања и планинским условима. Бардуљ и Рада Зајми имали су посебну улогу у организовању првих зимских курсева за ученике Средње фискултурне школе и касније Више педагошке школе у Приштини. Одлазак на планину није био туристичког, већ образовног карактера.

Иако је недостатак инфраструктуре био препрека за развој зимских спортова, повољно је утицао на наставу, образовање, заједништво и колективан рад. У тешким условима до изражаја су долазили сналажљивост, ентузијазам и међусобна сарадња. Знатан део опреме прибављен је од локалних занатских радионица – обућари су израђивали кожне скијашке ципеле, кројачи шили скијашку одећу, а користиле су се и војне скије. Ученици Средње фискултурне школе у Приштини били су прва организована група младих скијаша на Косову и Метохији. Практична настава која се

одржавала на Шар-планини постала је неизоставни део школовања. Значајан број ученика је касније наставио професионално да се усавршава, да се бави наставом физичког васпитања или подучавањем скијања. Резултат ових активности било је формирање кадровске основе за унапређење и развој зимских спортова широм покрајине.

Брезовица се као спортски центар развијала постепено, уз пораст интересовања за зимске спортове. Након пастирских бачија које су представљале примарно уточиште посетиоцима, изграђен је Камени дом, као први озбиљнији смештајни објекат. Касније су грађени и дрвени планинарски домови који су могли прихватити одређени број полазника курсева и такмичара. Природан след догађаја подразумевао је изградњу првих жичара и ски-лифтова, као и већи број адекватних смештајних објеката. Дакле, није реч о једном поступку изградње инфраструктуре, већ о низу постепених процеса који су се морали одвити како би Брезовица постала спортски центар.

Значај поменутих курсева није био само спортски, већ су они представљали и важно васпитно-образовно поље. Боравак на планини у несвакидашњим условима био је одличан пример на коме се могло научити како се одвија колективни живот, шта он подразумева и на чему је заснован. Ученици су сарађивали, стицали радне навике, помагали другима. Они су се бавили одржавањем опреме и смештајних објеката, учили основе зимских спортова и савладавали технике кретања у зимским условима, учили основе планинарске културе. Бардуљ и Рада Зајми били су међу најзаслужнијима за успешно одвијање овог процеса. Деловали су не само као инструктори и професори, већ и као идејни творци читавог система рада, његовог начина функционисања.[2]

Уколико фотографије настале током ових година сагледамо из савремене перспективе, оне имају велики документарни значај. Бележећи обуку скијања, пионирске активности у овој области, развој инфраструктуре и смештајних објеката, оне су истовремено постале верно сведочанство духа једног минулог времена у коме је спорт био друштвени покретач. Стога породична фотографска архива Бардуља и Раде Зајми представља аутентичан визуелни извор који доприноси реконструисању самих почетака зимског туризма и спортске културе на Шар-планини.

ПОРОДИЧНА АРХИВА КАО ВИЗУЕЛНО ПАМЋЕЊЕ ШАР-ПЛАНИНЕ

Породична фотографска архива Бардуља и Раде Зајми није само збирка породичних успомена. Она чува сећања на вишедеценијску делатност усмерену ка развоју спорта, образовања и зимског туризма на Косову

2 Усмена сведочења чланова породице Зајми, прикупљена у разговорима са ауторком рада [2025, 2026].

и Метохији. Овај јединствени визуелни извор у коме су забележени значајни моменти из професионалног и приватног живота Бардуља и Раде Зајми омогућава реконструисање једног важног културног раздобља у локалној историји Шар-планине и Брезовице.

Породична архива представља део колективног памћења. Архива о којој је реч у овом раду садржи фотографије првих курсева скијања, одржаних спортских такмичења, изградње планинарских домова, али и рада професора физичког васпитања. Она заправо обухвата свакодневни живот на планини, док паралелно открива постепен процес мењања кроз који је Брезовица пролазила током времена. Осим документарног карактера, ова збирка има и културно-историјски значај јер сликовито представља промене до којих је долазило – од пастирских бачија и импровизованих објеката до изградње Каменог дома, Стојкове куће, првих жичара, ски-лифтова и спортске инфраструктуре.

Ову збирку вреднијом чине усмена сведочанства чланова породице. Захваљујући њима могу се идентификовати личности, утврдити околности и простор настанка фотографија. Фотографије студената на снегу нису само приказ зимског пејзажа, већ део колективног сећања на прве генерације наставника физичког васпитања и организовање практичне наставе на Шар-планини. Фотографије Каменог дома су уједно и сведочанство о његовој изградњи као једној од кључних фаза у развоју зимских спортова. Када се повежу фотографије и усмена историја, могуће је пружити потпунију визуелну реконструкцију културног памћења. Архива не бележи само спортске активности, већ и породична окупљања, дружења студената, специфичности живота у планинарским домовима – свакодневни живот. Тако документује и друштвену и културну атмосферу једног времена, постајући истовремено место сећања.

АНАЛИЗА ОДАБРАНИХ АРХИВСКИХ ФОТОГРАФИЈА

Породична фотографска архива Бардуља и Раде Зајми обимна је и тематски разноврсна. Обухвата фотографије различитих мотива које су настајале у периоду дугом четири деценије и које су повезане како са њиховим професионалним деловањем, тако и са приватним животом. За корпус истраживања изабране су оне фотографије које имају документарну вредност и које представљају извор за боље разумевање развоја спорта, образовања и зимског туризма на Косову и Метохији. Њихова анализа не бави се само оним што се у кадру може уочити, већ обухвата шири контекст (историјски, друштвени и просторни) који затим настоји да интерпретира узимајући у обзир и усмена сведочанства.

Сл. 1. Рада Зајми са студенткињама

На овој фотографији налази се једна од првих генерација ученица физичког васпитања. Настала је током одвијања зимске практичне наставе на Брезовици. Фотографија документује процес постепене институционализације физичког васпитања на Косову и Метохији. Она уједно нуди и приказ положаја жена у развоју спорта током педесетих и шездесетих година XX века. Период из кога слика датира представља доба када је женско бављење спортом тек било у зачетку и означава једну нову друштвену праксу. Фотографија сведочи и о Брезовици која је првобитно била простор образовања и практичне наставе, да би тек касније постала значајан туристички центар.

Сл. 2. Камени дом

Камени дом као један од првих организованих смештаја на Брезовици незаобилазан је ступањ у развоју зимских спортова на Шар-планини. Фотографија Каменог дома не истиче само архитектуру објекта, већ индиректно упућује на нов начин живота на планини. Камени дом је био место окупљања првих генерација које ће знатно допринети развоју зимских спортова и физичког васпитања. Документарност и историјски значај фотографије огледају се управо у томе што бележи тренутак почетка организованог зимског спорта на Шар-планини. У овом простору биле су смештане прве генерације ученика, студената и професора током курсева скијања. Усмена сведочења откривају да је Камени дом био место окупљања, наставе и дружења, чиме фотографија добија вредност историјског извора који документује почетке организованог зимског спорта.

Сл. 3. Бардуљ Зајми и чика Стојко испред Стојкове куће

Попут Каменог дома, и Стојкова кућа један је од најраније сграђених смештајних објеката на Брезовици. Била је скромна, али је веома важна као један од симбола почетака организованог боравка на Шар-планини. Захваљујући усменим сведочењима, остали су забележени подаци о њеној намени – окупљању и смештају студената и скијаша. Чика Стојко је био повратник из Америке, који је за време Другог светског рата боравио као пастир у кућици,

у исто време када и Италијани на Шари[3]. На овом месту ће се касније изградити и кућа која је добила име по њему као чувару који се бринуо о овом дому.

Сл. 4. Први курсеви скијања на обронцима северне Шаре

Веома су значајне фотографије настале за време првих курсева јер приказују прве генерације оних ученика и студената који су на Шар-планини стицали практична знања. Архивске фотографије нуде сведочанство о једној епохи у којој се, уз потпуно одсуство технологије и механизације, у тешким условима, без модерних жичара, уређених стаза и савремене опреме развијао зимски спорт.

Сл. 5. Изградња објеката

Фотографије на којима је забележена изградња првих планинарских домова, смештајних објеката, стаза и жичара изузетно су драгоцене. Захваљујући њима може се визуелно сагледати процес трансформације – од природног планинског амбијента све до савременог и организованог спортског и туристичког центра.

3 Присуство италијанских војника на Шар-планини треба посматрати у контексту Другог светског рата и италијанске окупације делова Косова и Метохије. Након напада сила Осовине на Југославију у априлу 1941. године, већи део Косова нашао се под италијанском управом, у оквиру територије прикључене тадашњој Албанији. Италијанска окупациона власт на том простору трајала је до капитулације Италије у септембру 1943. године, када су контролу над некадашњом италијанском зоном преузеле немачке снаге.

Посматране као целина, ове фотографије чине визуелну хронику настајања Брезовице и представљају све значајне фазе кроз које је она пролазила.

Сл. 6. Породица Зајми на Шар-планини

Последња целина садржи породичне фотографије. Оне нису службеног карактера, већ представљају породичне успомене настале током боравка и одмора на Шар-планини. Ипак, и те фотографије су временом добиле ново значење када је реч о колективном памћењу и културном сећању – представљају спој приватног и јавног памћења. Простор на коме су настале такође добија једну нову димензију и прераста у документ о једном времену, о развоју једне професије и културе.

Узете као целина, фотографије које припадају породичној архиви Бардуља и Раде Зајми никако нису само сведочанство о животу једне породице. Представљају својеврсну визуелну хронику која приказује процес настанка спортске културе на тлу Косова и Метохије, посебно дајући увид у развој спортског центра Брезовица и постепене промене на Шар-планини до којих је дошло у другој половини XX века. Мотиви приказани на фотографијама нису једино што им даје документарни значај. То су превасходно односи који се могу успоставити између саме фотографије, простора и усмених сведочанстава. На основу тог односа могу се реконструисати догађаји или боље схватити различити процеси који званичне архиве нису забележиле.

САВРЕМЕНА ВИЗУЕЛНА ИНТЕРПРЕТАЦИЈА

Архивске фотографије које су из овог периода сачуване заправо нам приказују читаву послератну генерацију младих која је схватила важност развоја физичког васпитања и културе у Југославији. Ако бисмо их

посматрали са савременог гледишта, оне су визуелна хроника једног важног историјског тренутка. Визуелна структура колажа приказује студентске портрете Бардуља и Раде постављајући их у својеврстан дијалог са оним фотографијама које су забележене за време одржавања првих курсева скијања на Шар-планини. Са композиционог аспекта посматрано, могуће је уочити извесну симболику: почетак њиховог заједничког живота и деловања повезан је са простором где ће се касније професионално развијати. Зато овај циклус колажа не нуди само биографски приказ, већ једну ширу перспективу и прелаз од образовања и школовања ка делатностима усмереним на стварање нове спортске културе на тлу Косова и Метохије.

Колаж I – Почетак заједничког пута: од ДИФ-а до Шар-планине

Колаж приказан у овом одељку рада приказује почетак животног и професионалног пута Бардуља и Раде Зајми. Период у коме су се упознали припада њиховим студентским данима проведеним на ДИФ-у у Београду. Архивске фотографије из тог времена осликавају почетак њиховог заједничког рада који је био пресудан за развој физичке културе и зимских спортова на Косову и Метохији.

У послератном периоду студије на ДИФ-у у Београду нису представљале само место стицања образовања, већ и могућност сусрета нове генерације наставника физичког васпитања. Такво окружење створило је могућности

да Бардуљ Зајми и Рада размене мишљења и да заједничким снагама дођу до циља. Имали су сличне идеје и визије будућег развоја спорта и физичког васпитања, чврсто верујући да оно има изузетно важну васпитну, образовну и друштвену улогу.

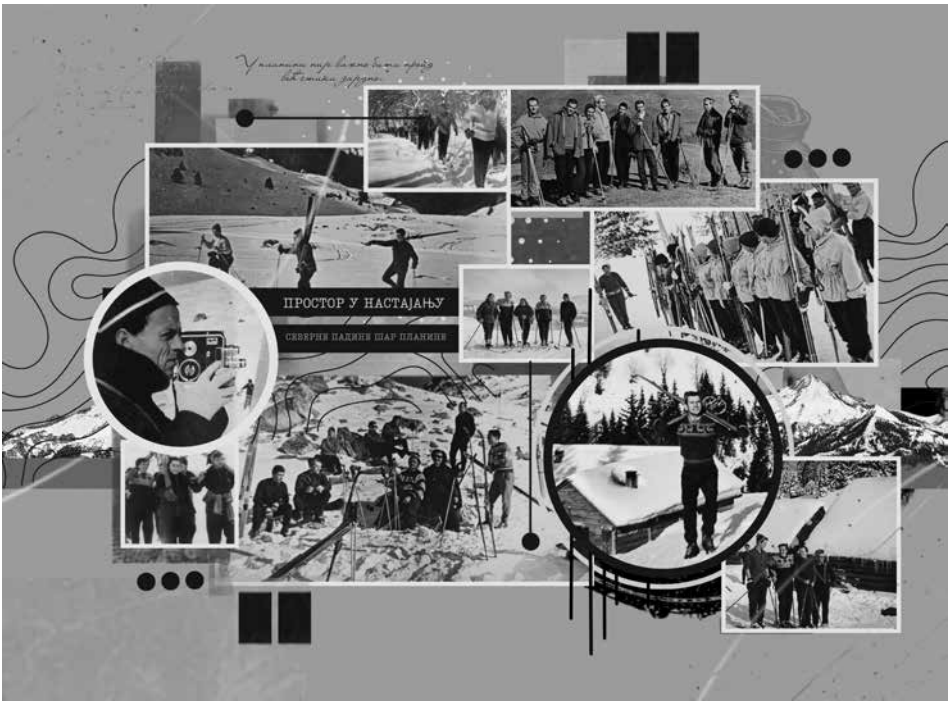

Колаж II – Од бачије до Каменог дома

Други колаж за главну тему има почетак организованог скијања на Шар-планини. Он је практично неодвојив од процеса изградње инфраструктуре, те приказује како се од првих пастирских бачија касније формирају објекти који ће постати основа за даљи развој зимског туризма Брезовице. Док је први колаж био личног, биографског карактера, овај се темељи на феномену простора и чину његове постепене трансформације, што чини и композиционо тежиште колажа.

Посматрајући овај колаж, имамо могућност да пратимо постепени развој простора. Композиционо се колаж и заснива на таквој организацији – он истиче једноставне дрвене бачије као почетак планинске инфраструктуре, затим се приказује Камени дом као наставак трансформације и развоја, а онда и организоване групе скијаша. Бардуљ Зајми је учествовао у развоју смучања као спортске и образовне активности, залажући се за његово увођење у школе и рад смучарских организација. Овакав приступ доприносио је ширењу скијашке културе, обучавању нових генерација и успостављању основа за систематски развој зимских спортова на Косову и Метохији.

Визуелна структура прати и хронолошки след догађаја, те свака фотографија истовремено представља један од важних момената у процесу развоја Брезовице. У целини гледано, колаж се успоставља као специфичан визуелни наратив који говори о Брезовици и њеном развоју у центар зимских спортова. Показује да су први смештајни објекти, наставници, студенти и сви који су учествовали у процесу трансформације неодвојиви чиниоци измене простора Шар-планине и његовог развојног пута од природног амбијента до културног и спортског средишта. Архива фотографија породице Зајми зато омогућава реконструкцију тог развоја и представља визуелно сведочанство једног важног периода.

Колаж III – Простор у настајању

Трећи колаж тематски је усмерен на приказ постепене трансформације простора Шар-планине. Како се развијала инфраструктура и усавршавали архитектонски облици, тако се и мењао начин њихове употребе прилагођавајући се потребама. Разлика у односу на претходне колаже је у томе што је овде фокус усмерен на простор који верно дочарава све настале промене, док је у претходним колажима у средишту било приказивање људи и њихових активности и заслуга у развоју зимских спортова.

Да је простор сведок историјских промена, можемо уочити већ посматрањем фотографије којом колаж и почиње. То је фотографија пастирске

бачије, привременог објекта који се користио за боравак на Шар-планини на самом почетку, када још није било другог смештаја. Снежни наноси и кретање скијама до пастирских бачија симболички представљају тешке услове боравка на планини. Она је тада била животни и радни простор локалног становништва којем су скије биле средство кретања, а не спортска опрема као касније.

Централни део колажа тематизује градњу Стојкове куће. Ово се може означити као пресудан тренутак и одлучујући искорак ка организацији живота и боравка на планини. Стојкова кућа представља преломну тачку на развојној линији и додељивање нове функције простору. Од пастирског живота у скромним објектима прелази се на сложеније облике архитектуре и иде ка развоју планинарства и зимског туризма.

Камени дом је последњи део овог колажа. Он означава нову етапу у развоју Брезовице. Након бачије која настаје како би се омогућио живот у тешким планинским условима или бар привремени боравак тамо, Камени дом је простор грађен са унапред одређеном функцијом, да постане место окупљања планинара и скијаша. Његова изградња означава почетак организоване туристичке инфраструктуре.

Фотографије својим распоредом чине једну визуелну хронику – почев од једноставних пастирских бачија, до изградње Стојкове куће и Каменог дома као центра окупљања оних који се баве зимским спортовима и активностима. Треба нагласити да низ ових фотографија не можемо посматрати само у смислу архитектонске модернизације, већ промена које човек уноси у одређени простор да га прилагоди својим животним потребама. Простор се постепено мења и прелази из места рада и преживљавања у место које служи људима за рекреацију, спорт, дружење.

Визуелно, колаж посредством архивских фотографија које датирају из различитих периода указује на слојевитост времена. Супротстављањем слика планинских пејзажа, градилишта, објеката и окупљених људи наглашава се вишедеценијски процес промена које су постепено довеле до формирања културног идентитета Брезовице.

Колаж је у целини замишљен као визуелна прича о настанку новог простора. У историју Брезовице остаје уткана и историја изградње места које ће временом добити своју препознатљивост и постати симбол Шар-планине. Управо из тог разлога ни Стојкову кућу ни Камени дом не треба посматрати само као грађевине, већ као носиоце културног памћења које сведоче о прошлим раздобљима и развоју овог простора.

Четврти колаж тематско тежиште усмерава од индивидуалних личности и спортских активности ка Шар-планини као простору културног памћења. Планина овде није представљена само као природно окружење и специфичан амбијент са одређеним условима живота. То је место међусобног прожимања спорта, дружења и свакодневних активности. Приказивање зимских кампова, скијаша, изградње Стојкове куће, пешачких тура и заједничких

тренутака и активности заправо представља колективни живот на планини. То је најбоље и највернији сведочанство о томе да је Шар-планина много више од места за спортске активности. Она је била простор где се учило, где су се генерације образовале и усвајале праве вредности.

Колаж IV – Културно памћење Шар-планине

Композицијом колажа преовладавају панорамски прикази Шар-планине. Они чине визуелну основу на коју се надовезују архивске фотографије различитог типа. На тај начин остварена је успешна синтеза природног планинског окружења са индивидуалним доживљајима и искуством људи. Атмосферу сећања и документарност посебно истичу текстура старог папира, рукописни натписи и архивски графички елементи, док сепија тонови додатно појачавају утисак сећања и документарне вредности.

Колаж је начињен тако да нагласи вредност планине као носиоца нематеријалног културног наслеђа које се огледа у сећањима бројних генерација. Стварање пријатељстава, преношење знања и усвајање вредности заједништва, упорности и очувања природе – све су то фактори који су утицали да људи који су се овде затекли обликују свој идентитет на одређени начин.

Колаж као завршни део има задатак да симболично повеже све претходне тематске целине у јединствену визуелну представу.[4] Људи, спорт,

4 Савремена музеолошка пракса све више користи дигиталне колаже и архивску фотографију као средство интерпретације културног наслеђа (видети: Pearce 1992).

образовање, простор – сви елементи повезани у складну целину доказују да је Шар-планина много више од географског локалитета. Она је место колективног памћења и део културног наслеђа на Косову и Метохији.

Колаж V – Физичка култура Приштине 50-их

Колаж „Физичка култура Приштине" обележава снагу заједнице у периоду након Другог светског рата и приказује један сегмент приче о развоју саме Приштине и Косова. У послератном периоду, након великих разарања изазваних ратом, постепено се постављају темељи развоја физичке културе, спорта и образовних институција. Управо тај процес представља једно од тематских тежишта колажа.

Полазну тачку композиције чине елементи који су сачињавали свакодневни живот Приштине почетком педесетих година. Старе породичне фотографије и графички елементи граде визуелну причу и симболички дочаравају фрагменте тадашњег урбаног простора и живота.

Композиција „Физичка култура Приштине" замишљена је у виду визуелног водича у којем се преплићу различити временски слојеви градећи својствену причу. Фотографије породице Зајми имају улогу не само личног сведочанства, већ и актера времена и развоја културног живота Приштине. Колаж при том остварује везу са посматрачем, кроз коју приповеда о историји развоја физичке културе на Косову. Ове фотографије не служе само као лични документ, већ као документ једног периода и начина живота, дружења, спорта, школовања, планинарења и одрастања у Приштини.

Централни део колажа је заправо кошарка. Ту су и фотографије са дефилеа ученица гимнастике, планинарења и других спортских окупљања. Главно урбано место звано „Мали стадион", у композицији добија значење једног од централних простора сусрета и заједништва педесетих. Он представља више од спортског терена: постаје симбол места на којем се формирају нове навике, обликује колективни дух и постепено ствара култура спорта у граду. Уз њега се појављују мотиви гимназије, спортских друштава и спортске школе, чиме се приказује постепени прелаз од неформалног бављења спортом ка његовој институционализацији.

Посебно место и улогу тадашњег развоја физичке културе има фотографија прве Спортске гимназије, која је била смештена у објекту заједно са Гимназијом „Иво Лола Рибар". Постављена је да прати причу једне визуелне целине. Њено присуство у том периоду представља не само почетак образовног процеса: од развоја физичке културе и школства, преко формирања стручног кадра, до стварања институционалних основа као што је прва високообразовна институција – Виша педагошка школа у Приштини представљала је једну од првих високошколских установа на Косову и Метохији, постављајући темеље развоја високог образовања, из којег ће се у наредним деценијама развијати нове факултетске установе и постепено формирати Универзитет у Приштини.

Ликовни језик колажа представља микс традиционалног и савременог комбиновања стилова. Колажи представљају спој традиционалног и савременог визуелног израза. Заснивају се на употреби старих фотографија, које се комбинују са једноставним графичким елементима, попут линија, квадрата и кругова. Посебан визуелни слој чине елементи инспирисани естетиком старих докумената, новинских исечака, печата, рукописних бележака и друге архивске грађе, чиме се успоставља дијалог између историјског наслеђа и савремене уметничке интерпретације.

Сепија и пригушени земљани тонови призивају носталгичну атмосферу прошлог времена, док црне вертикалне линије и једноставни геометријски елементи дају минималистички модерни ритам. На тај начин повезују се различити фотографски елементи, дочаравајући при том енергију тог времена. Преклапањем фотографија, текстова и графичких елемената ствара се осећај повезаности, док се пред посматрачем постепено откривају културна историја и стил живота Приштине, обојени извесном чежњом за прошлим временом.

Колаж је конципиран без строго дефинисане централне тачке. Поглед путује од спортских активности, фотографија, преко „Малог стадиона" и градских мотива, до зграде Спортске Гимназије. Такав распоред осликава идеју развоја: од самог појединца и породице, преко заједнице и спортске културе, ка институцији и високом образовању. Из тог разлога, колаж не представља само приказ физичке културе педесетих година, већ причу, визуелну верзију како се један начин живота постепено развијао у институционални развој. Школа, заједница, спорт и образовање овде су представљени као компактни елементи који су међусобно незамисливи један без другог, представљајући

процес у којем су се из малих, свакодневних места и активности постепено стварали темељи новог друштва и културног и образовног живота Приштине.

ЗАКЉУЧАК

Истраживање спроведено у овом раду потврдило је изнету хипотезу да породична архивска фотографија као важан историјски извор даје могућности за реконструкцију развоја физичке културе, зимских спортова и туристичке инфраструктуре на Шар-планини у другој половини XX века. Фотографије сачуване у породичној архиви Бардуља и Раде Зајми доносе драгоцена сведочанства о њиховом животу и професионалном путу, али откривају и шири друштвени, културни и историјски контекст и приказују све оне промене које су утицале на обликовање простора Косова и Метохије.

Упознавањем са биографским чињеницама и квалитативном анализом архивске грађе долази се до закључка да су Бардуљ и Рада Зајми имали веома значајну улогу у развоју наставе физичког васпитања, школовања будућих генерација наставника и организовању првих курсева скијања на Шар-планини. Својом делатношћу и иницијативом непосредно су допринели развоју спорта и његовом укључивању у сфере образовања и друштвеног живота. Бројне генерације наставника и ученика наставиле су да следе њихове идеје и усвајају вредности које су и сами неговали.

Овај рад пружа посебан поглед у контексту савремене визуелне интерпретације породичне архивске фотографије. Тематске фотографије и колажи архивском материјалу дају један сасвим нови контекст и повезују прошлост и садашњост, показујући да је очување културног памћења могуће остварити савременим визуелним језиком.

ИЗВОРИ

Фотографска збирка породице Зајми, приватна архива ауторке.

Енциклопедија Југославије 1971. Ур. Мирослав Крлежа. Загреб: Југославенски лексикографски завод, књ. 8. 244–245.

Zaimi 1968: Bardulj Zaimi (ur.). *Deset godina rada Više pedagoške škole u Prištini 1958–1968*. Priština: Viša pedagoška škola.

Историјат Педагошког факултета Универзитета у Приштини. <https://pr.ac.rs/univerzitet/o-univerzitetu/istorijat/>. [8. 8. 2026].

ЛИТЕРАТУРА

Asman 2005: Jan Asman. *Kulturno pamćenje. Pismo, sećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama.* Beograd: Prosveta.

Bart 1972: Rolan Bart. „Iz mitologije". *Polja*. Br. 166. 6–7.

Bart 2011: Rolan Bart. *Svetla komora: beleška o fotografiji*. Beograd: Kulturni centar Beograda.

Микетић 2024: Урош Д. Микетић. „Развој Универзитета у Приштини у периоду 1969–1974. године на основу писања студентског листа Нови свет". *Зборник радова Филозофског факултета*. LIV (4). 249–270.
Nora 1989: Pierre Nora. Between Memory and History: Les Lieux de Memoire. *Representations No. 26, Special Issue: Memory and Counter-Memory* (Spring). 7–24.
Pearce 1992: Susan M. Pearce. *Museums, Objects and Collections: A Cultural Study*. Leicester: Leicester University Press.
Петров 2014: Ана Петров. „Телесни пројекти и регулација нормативног тела: улога физичке културе у Југославији". *Народна умјетност*, 51(2). 95–115.
Sontag 1982: Susan Sontag. *Eseji o fotografiji.* Beograd: Kultura.

Evin PEŠIĆ

FAMILY ARCHIVAL PHOTOGRAPHY AS A BASIS FOR THE CONTEMPORARY VISUAL INTERPRETATION OF THE CULTURAL MEMORY OF ŠAR MOUNTAIN

Summary

The subject of the research in the paper is the contemporary visual interpretation of family archival photography as the basis of the cultural memory of Šar Mountain. The paper starts from the research of the photographic legacy of Bardulj and Rada Zajmi. The family archive of photographs of these skiing teachers, who made great contributions to the development of winter sports in Kosovo and Metohija, is viewed as a kind of visual document of a characteristic historical period. With their specific features, the photographs vividly testify to the cultural and social life of Šar Mountain. The paper is based on the starting point that considers family photo archives to be a very important factor when it comes to preserving cultural and spatial identity. The focus of the research is directed at the relationship between archival photography and contemporary artistic interpretation. Using a qualitative method and analysis of archival material, the paper seeks to study family archival photography, taking into account the fact that it is one of the relevant sources for researching visual culture and cultural heritage, and that contemporary visual interpretation offers multiple possibilities when it comes to preserving cultural memory and local identity of Šar Mountain.

Keywords: archival photography, Šar Mountain, cultural memory, visual culture, family archive, contemporary visual interpretation.

УДК 316.73:004.774(497.115)
316.774:004.738.5

Стручни рад

*Маја М. ФИЋОВИЋ**
Универзитет у Београду
Факултет политичких наука
ДАС Медији и комуникације

КУЛТУРА И МЕДИЈИ У ДОБА ДИГИТАЛИЗАЦИЈЕ: ИСКУСТВА И ИЗАЗОВИ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

Апстракт: Рад анализира утицај дигитализације на медије и културу са посебним освртом на простор Косова и Метохије. Циљ истраживања јесте сагледавање начина на који су дигиталне технологије промениле функционисање медија, културних институција и комуникацију са публиком, као и утврђивање њихових позитивних и негативних последица. Истраживање је спроведено методом структурисаног писменог интервјуа са четири саговорника из области медија и културе. Резултати показују да је дигитализација допринела већој доступности културних садржаја, видљивости локалних иницијатива и развоју нових модела медијског деловања. Истовремено, уочени су проблеми повезани са слабљењем традиционалних медија, порастом информационог шума, оптерећењем новинара новим професионалним захтевима и све израженијим облицима друштвене отуђености. Истраживање потврђује да је медијска конвергенција неизбежан процес савременог друштва, али и да непосредни сусрет публике са културним садржајима остаје незаменљив упркос развоју дигиталних платформи.

Кључне речи: дигитализација, медији, култура, институције културе, трансформација медија, традиционални медији, дигиталне платформе, конвергенција медија, новинарство.

УВОД

Дигитална трансформација постала је једно од кључних обележја савременог друштва, мењајући начине комуникације, информисања, производње и дистрибуције садржаја. Развој дигиталних технологија снажно је утицао на медије и културу, области које су традиционално почивале на непосредном контакту са публиком и прецизно дефинисаним начинима производње и пласирања садржаја. Дигитална комуникација постала је примарна у ери савременог доба (интернета 2.0), у контексту информисања

* ORCID 0009-0001-0708-1320, majaficovic@gmail.com

често и алтернатива у односу на традиционалне канале информисања (Дојчиновић, Новковић 2025: 21). Развојем нових медија, процесом који је пратио појаву интернета, нису се развили само нови комуникациони канали, већ се променио и начин на који публика прима поруку. Данас, некада пасивни прималац постаје често не само корисник, већ и учесник, често и креатор. Истовремено, дигитализација је отворила нове могућности за доступност и ширење медијских и културних садржаја, али и наметнула питања о будућности традиционалних медија, професионалним стандардима, квалитету садржаја и положају културних институција. Глобални интернет, дигитални медији и револуција мобилних медија драматично су изменили животе чак и оних људи који не проводе толико времена онлајн (или га не проводе уопште) или не користе друштвене медије (Čejko 2018: 14).

Брзина технолошких промена захтевала је од медија и запослених у институцијама културе брзо и континуирано прилагођавање новим начинима комуникације са корисницима садржаја. То је отворило питање да ли технолошки напредак представља могућност за њихов развој или истовремено мења или потискује традиционалне облике њиховог деловања. Са појавом дигитализације постојеће форме и поделе медија из темеља су промењене. Интернет нуди неограничене просторе и поље информисања, који су у исто време ничији и свачији, и као такви немају довољно јасну законску регулативу (Драгановић, Перић 2025: 61). У том контексту, посебно значајним постаје питање односа између дигиталног и традиционалног, односно да ли нови облици могу у потпуности заменити постојеће или се њихова будућност налази у заједничком деловању. Ово питање добија додатни значај у области културе, у којој непосредни сусрет уметничког дела, стваоца и публике представља једну од њених основних вредности, али и у новинарству, где промена не би требало да доведе у питање професионалне стандарде. Медији и култура развојем дигиталних технологија несумњиво су пред великим изазовима и требало је брзо да се прилагоде, како би успели да испрате трендове промена, а с друге стране да сачувају изграђени интегритет и сачувају радна места.

ПРЕДМЕТ, ЦИЉ И МЕТОДЕ ИСТРАЖИВАЊА

Дигитализација је захватила све области друштва, а посебно медије. Предмет истраживања овог рада су култура и медији који се развијају у садашњем дигиталном добу. Распрострањена употреба интернета и паметних уређаја диктира тренд да сваки медиј мора постојати на интернету и да мора имати креирану страницу на друштвеним мрежама будући да се глобално интернет популација увећава за 600.000 корисника сваким даном (Дојчиновић, Новковић 2025: 21). Дигитална трансформација подразумева примену дигиталних технологија и у овим аспектима, што доводи и до промене у начину рада и приступа у култури и у медијима. У раду се

полази од истраживачког питања у којој мери је дигитализација помогла развој медија и на који начин су медији исказали спремност за процесе дигитализације, али и како је све то утицало на садржаје из области културе. Пандемија Ковида је за неколико лествица убрзала промене и на пољу културе, тако да су у једном периоду виртуелни садржаји били једини начин да се прате културни догађаји. Методолошки поступак у овом раду заснован је на методу структурисаног писменог интервјуа са медијским и културним делатницима.

Полазна хипотеза јесте да је дигитално доба донело веће могућности за медијске и културне делатнике, омогућивши бржу дистрибуцију, већу видљивост и доступност медијских и културних садржаја ширим друштвеним масама. Пажња је усредсређена и на промене које су дигиталне технологије донеле представницима медијског и културног сектора. Помоћна хипотеза полази од претпоставке да је дигитализација осим нових могућности донела и значајне изазове за медијске и културне професионалце који се огледају у притиску брзине, повећаном обиму посла, финансијским изазовима, ширењу непроверених информација и потреби за очувањем професионалних стандарда и да је за будућност мултимедијалне редакције неопходна конвергенција.

ТЕОРИЈСКИ ОКВИР

> Промене до којих је у новинарству дошло у последњих сто година исто су толико вртоглаве колико и промене настале у другим сферама живота. Новинари данас извештавају користећи технике и средства која су почетком XX века била незамислива, а онлајн новинари обављају посао који је до само пре 15 година био потпуно непознат (Krejg 2005: 19).

Културу у дигиталном добу можемо метафорично одредити као бујицу коју покреће комплексни глобални медијски систем, па ју је изузетно тешко усмерити (Дојчиновић, Ристић Костовска 2025: 101). Према овим ауторима могуће је указивати на њен ток, последице и понудити културни концепт заснован на традиционалним, изворним вредностима које стабилизују друштво и одвајају га од културе пролазних и константно нових трендова. Моћ овог потенцијала проналазимо управо у онлајн порталима. Нови медији као интерактивни и мултимедијални представљају идеалне алате за културну едукацију друштва (Дојчиновић, Ристић Костовска 2025: 101). Период деловања медија може се поделити на време традиционалних и „нових" (Nikolić 2021: 225). Лев Манович запажа да су медији идентитетски доживели трансформацију. Указује на принципе нових медија наводећи нумеричку представу и објашњавајући да се сви медијски садржаји, било да су створени дигиталним или аналогним путем, сачињени од дигиталних кодова и нумерички се представљају. Иако је дигитални простор на себи својствен начин такође патријархално устројен, отварају се нове могућности

и нови потенцијали за јачање позиције младих уметника, који преузимају или креирају дискурс (Nikolić 2021: 225). Ипак, ширење интернета и његов утицај на медије и друштво засад је непредвидив, чак и хаотичнији него што то многи мисле (Ruk 2011: 233). Из тог разлога се говори о томе да је тешко предвидети у ком смеру ће се развијати процес дигитализације у медијима. Према Мановичевом опису нови медији састоје се од два одвојена слоја: „културни слој" и „рачунарски слој". Будући да се нови медији стварају на рачунарима и уз помоћ њих дистрибуирају, похрањују и архивирају, могло би се очекивати да ће логика рачунара снажно утицати на традиционалну културну логику медија; то значи да ће рачунарски слој утицати на културни слој (Manovič 2015: 88). Многи теоретичари медија, међу њима и Ричард Рук, сматрају да је тешко дати дугорочна предвиђања и устројства будућих медија. „Нови модели медија заснивају се на дигитализацији и њихова најупечатљивија карактеристика је способност мешања, сједињавања и представљања текстова, графичких и аудиовизуелних приказа у оквиру једног медија" (Ruk 2011: 234). Релевантни истраживачки резултати показују да у нашој земљи телевизија и даље има улогу моћног центра дистрибуције порука, али да је све више потискују друштвене мреже и портали. Како у гледаности, тако и кредибилности (Јевтовић, Милашиновић 2025: 38). Простор је у потпуности без ограничења, дозвољава исцрпније извештавање и може се у сваком тренутку допуњавати. Причама можете да додате аудио, видео или неки други садржај својствен онлајну (Krejg 2005: 133). Пракса показује да се садржаји на телевизијама брзо мењају, па уколико остане овакав тренд претпоставка је да ће долазити до наглих и великих промена и преокрета. Дигитални 21. век мења динамику 20. века (Ruk 2011: 449). Један од приоритетних задатака за будућност журнализма биће истраживање перспективе информативно-интерпретативног новинарства на порталима, јер стварање квалитетних садржаја у добу нових дигиталних алатки и вештачке интелигенције неће бити нимало лак, нити једноставан посао (Јевтовић, Милашиновић 2025: 46). Према Руку могуће је да један снабдевач у оквиру медијске мреже нуди више врста услуга: телефонске комуникације, телевизијски програм, радио програм, преузимање музике и све нове уређаје на које се ми као потрошачи веома брзо навикавамо. Дигитално доба подразумева и знатно мања ограничења у погледу исporуке, што у пракси значи већи број канала и велики избор емисија (Ruk 2011: 446). Телевизија и радио увели су културални модел масовног конзумизма. Дигитализација доводи до мирнијег облика конзумизма и до особног уживања, а према некима и до истинске и стварне дигиталне културе (Pasqualetti, Nanni 2005: 256). Дигитална култура представља нови животни оквир у склопу виртуелног света, а програмирање постаје кључна радња новог доба која доноси изазове човечанству на свим пољима (Дојчиновић, Ристић Костовска 2025: 103). Међутим, Дојчиновић и Ристић Костовска наводе да су дигиталном културом потиснуте традиционалне и националне културне вредности, услед налета глобалне културе која се

кристалише све више у онлајн сфери и да ће од спремности појединца да критички проматра, али и портала онлајн медија да одговорно пласирају медијске садржаје у функцији оснаживања националне културе (попут књижевних, уметничких, верских вредности...) и идентитета, зависити будући ток напретка или стагнације нашег народа.

АНАЛИЗА

Мултимедији данас пружају толики број могућности и користе се на толико много нових начина, да је то изазвало промену у традиционалном начину извештавања. На који начин је дошло до промене и како су дигитализација и нови стандарди у информисању и култури утицали на медије и културу ауторка овог рада истраживала је методом структурисаног писменог интервјуа са четворо професионалаца из света медија и културе, на основу њиховог дугогодишњег професионалног искуства у овим областима, као и непосредног познавања медијског и културног простора Косова и Метохије. Саговорници су били Александар Дунђерин, писац, књижевни критичар и новинар, Ивана Вановац, новинарка Радио Косовске Митровице и уредница културног програма, која је и ауторка књиге „Књижевни џем сешн", Иван Вучковић, новинар и уредник културног програма у Дому културе „Сава Дечанац" у Лепосавићу и Живојин Ракочевић, новинар, књижевник, председник Удружења новинара Србије и директор Дома културе у Грачаници. Њихова релевантност за тему истраживања произлази из различитих, али међусобно допуњујућих професионалних искустава, од новинарства и уређивачког рада, извештавања о култури, до непосредног рада у области културе и организације културних садржаја. Интервјуи су обављени током маја 2024. године, путем унапред припремљених питања на које је одговорено писмено. Инструмент је био структурисан, при чему су питања била усмерена на промене које је дигитализација донела у производњи, дистрибуцији и доступности медијских и културних садржаја, као и на њене утицаје на професионални рад, квалитет садржаја и однос са публиком. Одговори саговорника потом су анализирани упоредним и тематским приступом, издвајањем заједничких ставова, разлика и кључних тема релевантних за постављене хипотезе.

Александар Дунђерин указује на пресудни утицај дигиталног доба на трансформацију медија и културе. Према његовом мишљењу, савремене медијске куће, као и културне институције и организације, готово да не могу успешно да функционишу без присуства на интернету, дигиталним платформама и друштвеним мрежама. Готово целокупни медијски и уметнички садржај, као и активности институција и организација, доступни су у дигиталном простору. Истовремено, дигитализација доводи до значајних промена у самој уметничкој продукцији и начину дистрибуције културних садржаја. Дунђерин као илустрацију наводи прелазак са традиционалних

на дигиталне форме стваралаштва, као и чињеницу да штампане књиге, часописи и новине све више уступају место својим електронским издањима.

Он констатује и да традиционални медији, пре свега штампа и радио, у значајној мери губе трку са технолошким променама и да њихов опстанак данас у великој мери зависи од присуства на порталима. Принуђени су да се прилагођавају доминантним обрасцима савремене медијске комуникације, што подразумева визуелно атрактивне садржаје, већи број фотографија и кратких видео-записа, брзину објављивања и сажетост информација, често праћену сензационализмом. У савременом медијском простору све је израженија тенденција смањивања обима текстуалног садржаја у корист визуелних и мултимедијалних форми, објашњава Дунђерин. Мишљења је да се већина медија прилагодила новом технолошком и комуникацијском окружењу, будући да би у супротном њихов опстанак био доведен у питање. Упркос развоју дигитализације традиционалне форме новинарства и даље имају значај и функцију, а Дунђерин посебно истиче потребу за ауторским и аналитичким текстовима, критичким односом према уметничком садржају, потписаним именом и презименом аутора. Према његовим речима анализе структуре читалаца штампаних медија показују да их углавном купују припадници средње и старије генерације, односно особе старије од 40 година. Са друге стране, старије генерације новинара суочавају се са тешкоћама у прилагођавању новом технолошком окружењу. Од уредника у штампаним медијима данас се, између осталог, захтева технолошка писменост, што подразумева оспособљеност за ажурирање интернет странице, управљање вордпресом, објављивање садржаја на Фејсбуку и фотографија на Инстаграму, као и контролу рада преламача и дизајнера штампаних издања. Према Дунђерину, знања и вештине које су новинари стицали током прошлог века више нису довољне, па је често компјутерска писменост траженија од језичке.

Анализом интервјуа утврђено је да се прилози на порталима углавном не потписују, чиме редакција замењује појединца, а ауторски приступ теми је потиснут. Од новинара се захтева продукција велике количине текстова за штампане медије, односно прилога за електронске, због чега нема довољно времена за посвећивање истраживачком раду. Као пример Дунђерин наводи промене у начину представљања филмске критике на телевизији. Некада су се на телевизијама емитовале филмске вечери, чија је структура подразумевала да критичар најпре анализира филм који ће бити емитован, пружи стручни критички осврт и образложи због чега заслужује да буде приказан на реномираној телевизији, док је данас филмски критичар потиснут са телевизије. Дигитализација је допринела десоцијализацији, пре свега омладине. Друштвене мреже, у том смислу, не могу да помогну младима, већ, напротив, могу допринети манипулацији омладином. Све јесте доступно, али није све квалитетно, здраво и корисно. Ивана Вановац, дугогодишња новинарка Радија Косовска Митровица која прати област културе, ауторка је и књиге „Књижевни џем сешн", збирке есеја о уметности, насталој на основу прерађених и допуњених радијских извештаја

о уметничким програмима у Косовској Митровици током друге деценије XXI века. Мишљења је да ера дигиталних записа има своје предности и недостатке. Предност се огледа у брзини пласирања информације и могућности њеног приступа. Недостатак представља условљеност квалитетом интернет протока, као и неопходност техничке опремљености корисника, при чему оба фактора подразумевају његову материјалну могућност да користи информације. Предност види у изузетно високом квалитету визуелних и аудио-записа, док је, с друге стране, недостатак у томе што је запис „без душе". Она констатује да је технолошки напредак човеку одузео део активности које је раније сам обављао. Аналогни медији, било да је реч о уметности или медијима у конвенционалном смислу, подразумевали су веће учешће човека у процесу производње и пласмана. Дигитализацију Вановац сликовито описује као „хладног професионалца", бездушну службеницу, али истовремено и савршеног асистента који сложене послове поједностављује. Медији су показали способност прилагођавања процесу дигитализације. Телевизијски канали су дигитализовани, као и радио станице, па данас, како наводи Вановац, чак и корисници који слушају радио то често чине посредством телевизијских пријемника или телефона. Радио-пријемници се све ређе користе за слушање радијског програма, чиме се, према њеном мишљењу, потврђују истраживања бројних теоретичара медија о променама у доба дигитализације.

> За разлику од старих медија, где је редослед представљања био непроменљив, корисник сада може да ступа у међудејство са медијским стварима. У том поступку корисник може да бира који ће елемент приказати, или коју ће путању следити, стварајући тако сваки пут јединствено дело. На тај начин корисник постаје коаутор дела (Manovič 2015: 91).

Када је реч о развоју феномена интернет информисања, традиционални медији показали су се релативно отпорним, тако што комплетни садржај свог основног медијског израза, било да је реч о телевизији, радију или новинама, чине доступним и путем интернет портала. Осим тога, доступност емисија, репортажа, извештаја и других видео и аудио садржаја омогућава јавности одложено гледање и слушање, што праћење медија у реалном времену не омогућава. И поред наведених предности, поставља се питање интереса медија да одржавају своје основне медијске форме, које су релативно масивне, непрактичне и скупе. Слушаоци, гледаоци и читаоци новина углавном припадају тзв. зрелим генерацијама, које ове медије прате из навике. Праћење традиционалних медија део је свакодневне рутине и представља својеврсни психолошки образац који човеку пружа осећај да је „све у реду". Поред тога, припадници тих генерација имају перцепцију да телевизијски, радијски и новински медији „говоре истину", будући да непосредна експонираност новинара ликом, гласом или именом и презименом подразумева одговорнији приступ информисању. Међутим, дигитализација

је малим редакцијама задала бројне потешкоће. Вановац то објашњава чињеницом да великим медијским кућама није проблем да, поред редовне, финансирају још једну редакцију која би се бавила искључиво пласирањем информација путем интернета, али да то није случај са малим медијима. Мале редакције најчешће нису у финансијској могућности да ангажују чак ни једну особу која би се искључиво бавила ажурирањем портала и интернет страница, због чега тај посао преузимају већ запослени новинари, који су истовремено оптерећени редовним радним задацима. Таква додатна обавеза смањује време које новинари могу посветити основном послу – прикупљању информација. Стога Вановац дигитализацију представља као нарочит изазов за новинаре малих и локалних медија. Да је тако потврђују Остојић и Мисковић, наводећи да већина портала функционише без стабилног пословног модела што доводи до нестабилности и ограничава могућности за дугорочно улагање у квалитет садржаја. Традиционални приходи од реклама често нису довољни да покрију трошкове продукције, док примена система плаћеног приступа још увек није заживела у Србији (Остојић, Мисковић 2025: 33). Вановац указује на то да је дигитални простор отворио могућност појаве великог броја анонимних извора информација чија је поузданост често упитна. Недовољни степен медијске писмености јавности отежава препознавање и одбацивање манипулативног садржаја, што је нарочито изражено током кризних ситуација. Према мишљењу Иване Вановац, озбиљни медији, поред ресурса које улажу у прикупљање информација, значајне ресурсе морају да издвоје и за проверу информација објављених на сумњивим порталима и друштвеним мрежама, посебно када због њихове важности такве информације не могу бити занемарене. Савремени дигитални свет, уместо квалитета, све више наглашава брзину, констатује Вановац, док би, према њеном мишљењу, прогресивни развој подразумевао комбинацију дигиталног квалитета и аналогне мудрости која подразумева спорији рад. Поједина достигнућа, сматра она, представљају заокружене вредности којима дигитализација не би требало да приступа. Као пример наводи „Мирослављево јеванђеље" постављајући питање да ли дигитални запис икада може имати исту вредност као оригинални рукопис. Такав однос, према њеном мишљењу, требало би успоставити и према медијима. Иван Вучковић, дугогодишњи новинар документарних програма и организатор бројних филмских фестивала и културних догађаја, оцењује да је дигитализација у значајној мери изменила досадашњи начин функционисања медија и културе, будући да савремени медији и културне манифестације више не могу да функционишу без примене технолошких иновација. Објашњава да је при сагледавању тих промена потребно узети у обзир и чињеницу да је дигитализација утицала на промену перцепције света код читалаца и посетилаца културних догађаја. Иако је њен утицај најпре био изражен у области медија, Вучковић указује на то да дигитализација све интензивније утиче и на област културе, која је своје деловање традиционално заснивала на конвенционалним методама.

Технолошки развој постао је предуслов опстанка савремених медија који не могу одржати континуитет деловања уколико не прате технолошки напредак и не примењују нове форме комуникације, попут интернет портала, различитих интернет платформи и друштвених мрежа, уз истовремено очување традиционалних начина деловања, констатује Вучковић. Технолошке иновације, како наводи, убрзале су процесе производње и дистрибуције информација, чиме су наметнуле знатно динамичнији темпо рада у складу са захтевом правовременог информисања. Значај традиционалног новинарства и његових основних професионалних постулата за развој савремених облика новинарског деловања истиче и Вучковић, тврдећи да интернет новинарство не може бити засновано без темеља које чине теренски рад и квалитетно припремљен новинарски прилог. Истовремено, процес прилагођавања новим облицима новинарства поставља пред новинаре захтев за континуираним усавршавањем и усвајањем нових знања и вештина. „Мултимедији или помешани медији обично се дефинишу као било који медиј у коме су интегрисана два или више облика комуникације и појављују се као чедо конвергенције медијских индустрија и дигиталних технологија" (Јевтовић и др. 2014: 346).

Говорећи о култури, Вановац истиче да интернет простор, као простор презентације културе и уметности, такође има своје предности и недостатке. Дигитализација је посебно током пандемије омогућила широку и готово непосредну доступност културних садржаја, укључујући виртуелне галерије, библиотеке, концерте, представе и књижевна издања. Међутим, указује да виртуелни садржаји не могу у потпуности заменити непосредан сусрет уметника, уметничког дела и публике, због чега дигитални простор остаје допуна, а не замена традиционалним облицима културног деловања. Дигитална сфера је у области уметности корисна као депо резервних копија и као извор информација, укључујући доступну стручну литературу, али у погледу непосредног представљања уметности треба да остане резервни план, указује Вановац

> Када је о култури реч, ово је тренутак када културне политике и институционални апарат државе имају мањи значај од алгоритама који прате укус и понашање публике као потрошача, па онда даље намећу, подстичу, „наговарају" оне још увек неопредељене да се и сами укључе и постану део глобалног тренда (Dragićević Šešić, Nikolić 2021: 15).

Као важан сегмент она издваја и потребу разматрања промена у области лингвистике и језичких образаца који се свакодневно испољавају на друштвеним мрежама, јер је дошло до деградације језика. Генерације младих људи све мање придају значај правописним правилима, сматрајући их непотребним оптерећењем које одузима време. Питање да ли је реч о културном назадовању човечанства или о новој реалности обликованој у складу са убрзаним темпом савременог живота остаје отворено.

Ипак, Вановац оцењује да се лингвистички стандарди крећу силазном путањом. Употреба великог слова, знакова интерпункције, скраћеница и сложеница све чешће се доживљава као непотребна и неважна. Истовремено, писана комуникација постаје све заступљенија, док ниво писмености опада. Писана реч има историјски, уметнички и комуникацијски значај. Међутим, из психолошког и комуниколошког угла, комуникација лицем у лице остаје ненадмашна у погледу непосредности, блискости и недвосмислености, за разлику од преписке путем рачунара, указују резултати анализе интервјуа са Иваном Вановац. Виртуелно дигитално окружење може се посматрати као готово савршен систем, али управо због тога и као простор који није у потпуности прилагођен несавршеном људском бићу. Како наводи Ивана Вановац, оно истовремено представља и предност и ограничење за човека, као и за уметност и медије. На тај начин сагледава положај културе у ери дигитализације. Свако цивилизацијско раздобље карактеришу различити облици комуникације, знакова и друштвених промена. Током двадесетог, као и двадесет првог века, медији су се у толикој мери приближили култури, односно постали њен саставни део, да их је тешко посматрати одвојено. „Маркес је говорио да је новинарство књижевност двадесетог века" подсећа новинар и књижевник Живојин Ракочевић. Промене и прогрес, са својим позитивним и негативним странама, неизбежно утичу на живот, при чему медији често представљају њихове гласнике и носиоце. Самим тим, медији су принуђени да се мењају и прилагођавају, због чега су страхови од последица тих процеса природна реакција традиционалних медија. У том контексту Ракочевић подсећа на дијалог Карела Чапека из дела „Р.У.Р" (Росумови универзални роботи) о садржају молитвеника: „Има ли у том вашем молитвенику молитва против прогреса? Нема. Е то је заиста штета".

Традиционални медији, што је и очекивано, настоје да очувају своје устаљене облике функционисања или да се прилагоде новим околностима. Према Ракочевићевом мишљењу, дигитално доба ће у веома кратком периоду укинути велики број данас познатих занимања или ће их свести на минимум. Од возача до лекара. Новинарска професија, како наводи, неће нестати, али ће се послови новинара умножавати, уз истовремену потребу да своје садржаје прилагођавају публици и тржишту. „Веб је, како се наводи, јефтинији од било које класичне публикације, при чему се елиминише и проблем физичке дистрибуције. Доступан је свима под једнаким условима и самим тим свима подједнако прихватљив" (Кљајић 2016: 193). Шире посматрано, више од пет векова друштво је живело у цивилизацији књиге, док савремено доба све више карактерише цивилизација слике. Штампани медији деле судбину књиге и налазе се између та два света. Њихова будућност не би требало да се заснива на сентименту, већ на квалитету и дубини читања, која се, према Ракочевићевом мишљењу, не могу упоређивати са конзумирањем садржаја путем мобилних телефона. Као пример он наводи младог човека који чита „Политику", иако је савремен и активно укључен у област нових технологија, којом се и професионално бави.

„У Србији већина домаћих медија одлучила је да публику привуче тако што ће своје садржаје понудити бесплатно и неограничено. Дневници се у Србији ретко одлучују за наплату садржаја, јер постоји реална свест да таква замисао није економски исплатива код нас" (Кљајић 2016: 204).

Ракочевић сматра да проблем настаје онда када брзину личних промена почне да одређује алгоритам дигиталног доба. Алгоритам поседује бројне могућности обликовања „сопствене" стварности, истовремено стварајући илузију да појединац има „сопствено" мишљење и да самостално истражује и долази до резултата. Према његовом мишљењу, недовољна свест о брзини тих промена подједнако је опасна као и уверење да је све под апсолутном контролом. Због тога је важно традиционално наслеђе и искуство, које указује на то да се у класичним образовним институцијама не усвајају непотребна знања и вештине. Технолошка демократизација довела је појединца у позицију да се самостално прогласи за медиј, односно да постане извор и произвођач вести и других садржаја, као и да формира публику, тржиште, приходе и мрежу следбеника. Такав индивидуални „медиј", као и њихово међусобно умрежавање, може имати озбиљне последице по јавно мњење и друштвене потребе. Као пример Ракочевић наводи почетак пандемије и појаву различитих „медија" и „експерата" и група које су заступале сопствене визије и концепте борбе против званичног здравственог програма. Салмон наводи да се у чланку објављеном у Њујорк тајмсу у новембру 2008. године, који најављује оснивање нове лабораторије у Институту за технологију у Масачусетсу (MIT) посвећене нарацији будућности (Центар за сторителинг будућности – Centre for Future Storytelling) тврди да је „време Хомера, Шекспира и Спилберга прошло". Циљ је да се класични облици нарације прилагоде нарацији нових медија од интернета до хиперкомуникације (Salmon 2011: 97). Када је реч о медијима у Србији, Ракочевић оцењује да технолошка револуција и дигитално доба доводе до повећања обима послова уз истовремено смањење броја запослених. Према његовом мишљењу, такав модел, који представља „идеалну" формулацију из перспективе капитала, нарочито је изражен у локалним медијима, где је довео до готово потпуног урушавања капацитета и оставио незадовољену трајну потребу за стабилним локалним садржајима. Према Ракочевићу, култура представља другачији случај, будући да у њеном стварању у већини случајева непосредно учествује човек, док уметничко дело омогућава непосредан сусрет са емоцијом писца, сликара, глумца или мултимедијалног уметника и његовом визијом, која код примаоца може оставити вредносни траг.

Новинар Иван Вучковић истиче да брзина може угрозити тачност и поузданост информација, док иновације обликују профил конзумената медијских садржаја. Због свог динамичног развоја и брзине која је императив опстанка, портали су постали медиј у коме има највише дезинформација, нетачних садржаја, при чему је доминантно низак квалитет језичке и стручне обраде текстова (Остојић, Мисковић 2025: 33). Технолошке промене

и другачији приступ новинарству истовремено захтевају од новинара обављање већег броја различитих послова и таква мултифункционалност представља начин опстанка и прилагођавања у ери дигиталног и убрзаног новинарства. Према Вучковићу, значај традиционалних новинарских знања и вештина је императив, јер без основне професионалне основе новинарског заната, која се изграђује годинама и поштовања темељних професионалних постулата, нема новинарства. Управо у том сегменту, према његовом мишљењу, новинар остаје препознатљив у односу на такозване „дигиталне новинаре". Према мишљењу Неде Тодоровић, нове форме изражавања у онлајн новинарству, условљене медијским потенцијалима и напредним технолошким могућностима, почивају у основи на елементарним правилима писања оних класичних. „Обрнута пирамида је идеалан метод писања у сајбер простору. Речи су и даље само један, иако и даље најзначајнији, међу елементима који чине укупну понуду вести са екрана" (Todorović 2013: 24). Масовност може представљати показатељ популарности, али не подразумева и поузданост. Према Вучковићу медији и институције културе, нажалост, настоје да се прилагоде публици, чиме се ствара привид успешног обављања посла, док се у трци за бројкама квалитет губи, а Вучковић посебно указује на смањење интересовања за културу. Мишљења је да би преовлађивање виртуелних садржаја могло додатно допринети отуђењу младих и да традиционални облици културног деловања, који подразумевају непосредни контакт и повезивање људи, морају опстати, јер историјско искуство показује да је култура, упркос бројним изазовима, опстајала кроз векове. Он констатује да не би требало доносити једнострано негативне закључке, будући да су иновације у областима медија и културе донеле и бројне погодности. Вучковић указује да када је реч о медијима, дигитално доба је омогућило брзину рада, олакшало раније тешке послове, допринело лакшем приступу информацијама, обезбедило већу видљивост и унапређење квалитета одређених садржаја. У области културе, технолошке иновације такође су допринеле напретку, посебно у техничком смислу, али и разноврсности приступа креирању културних манифестација и њиховом прилагођавању савременим генерацијама.

ЗАКЉУЧАК

На основу спроведеног истраживања може се закључити да дигитализација није довела до нестанка традиционалних медија, већ до њихове трансформације и прилагођавања новом технолошком окружењу. Интервјуи са професионалцима из медијског и културног сектора показали су да су брзина дистрибуције информација, доступност садржаја, већа видљивост и могућност комуникације са широм публиком најзначајније предности дигитализације. Убрзање рада, повећан обим послова, смањење броја запослених, притисак на квалитет садржаја, потреба за сталним усвајањем

нових технолошких знања и економска одрживост представљају значајне изазове, посебно за мале и локалне медије.

Резултати истраживања указују да традиционални медији, упркос променама које је донело дигитално доба, нису изгубили своју функцију. Саговорници су посебно истакли значај професионалних стандарда, рада на терену, провере информација, ауторског приступа и новинарских знања која остају основа професије, без обзира на дигиталну платформу на којој се садржај објављује. У том смислу, дигитализација је променила начин рада новинара, али није променила основну потребу за професионалним и одговорним новинарством. Када је реч о култури, истраживање је показало да је дигитализација значајно проширила доступност културних и уметничких садржаја. Ипак, искази саговорника указују на то да виртуелни садржаји не могу у потпуности да замене непосредан сусрет уметника, уметничког дела и публике. Дигитални простор зато може имати важну допунску функцију, али не може у потпуности преузети улогу традиционалних облика културног деловања. На основу резултата истраживања може се закључити да је основна хипотеза потврђена, будући да је дигитализација отворила нове могућности за медијске и културне делатнике и учинила различите садржаје доступнијим широј публици, дистрибуција је бржа и видљивост медијских и културних садржаја шира.

Анализом интервјуа са културним и медијским посленицима на Косову и Метохији потврђено је да је дигитализација поред нових могућности донела и значајне изазове за медијске и културне професионалце у смислу кратких рокова, већег обима посла, суочавању са великим бројем дезинформација и нетачних вести, као и потребом за очувањем професионалних стандарда и непосредног контакта са публиком у култури. Мале редакције суочавају се и са финансијским потешкоћама, јер развојем дигитализације расту и трошкови, који укључују и нове алате, али и нове визуелне садржаје које традиционални медији, осим телевизије нису користили. Истраживање показује да однос дигиталног и традиционалног не треба посматрати као однос међусобног искључивања. Будућност и медија и културе, према налазима овог истраживања, пре се може сагледати у њиховом међусобном допуњавању.

> Суштински предуслов за мултимедијалну редакцију представља конвергенција. Конвергенција се појављује као одговор на кризу новинарства узроковану, с једне стране, подређеношћу политичком и економском систему, а с друге агресивном налету нове технологије. Све то гура новинарство у неизвесност, а у свакодневној пракси намеће нове моделе (Јевтовић и др. 2014: 346).

Дигиталне технологије доносе нове могућности, али очување професионалних стандарда новинарства, непосредног контакта у култури и вредности традиционалних облика комуникације остаје неопходно, сматра Џозеф Тјуроу. Према овом аутору, управо у успостављању равнотеже између

брзог технолошког напретка и очувања тих вредности налази се један од кључних изазова за медије и културу у дигиталном добу (Tjurou 2012: 461).

> Од настанка човечанства до Холивуда писани наратив доживео је бројне преображаје услед техничких иновација у штампи и репродукцији. Међутим, пренос се вршио кроз мање-више стабилан формат, књигу и филм у којима се у завршеној форми приповедала прича о току људског живота или етапама путовања јунака. Овај модел писања и преноса наратива који се заснива на томе да писање претходи читању наћи ће се у озбиљној опасности, угрожен експанзијом дигиталне комуникације, појавом интерактивних медија и појавом нових наративних формата (Salmon 2011: 97).

Суштински предуслов за мултимедијалну редакцију представља конвергенција, која се појављује као одговор на кризу новинарства узроковану, с једне стране, подређеношћу политичком и економском систему, а с друге стране агресивним налетом нове технологије (Јевтовић и др. 2014: 346). Према Јевтовићу, новинарство постаје неизвесно, а у свакодневној пракси намеће нове моделе. Традиционални медији будућност имају само у садржајима компресованим са порталима и дигиталним платформама (Јевтовић, Милашиновић 2025: 39). Према овим ауторима на пољу новинарства почиње тржишно прекомпоновање након којег ће остати само медији спремни да се прилагоде стратешким трансформацијама, које подразумевају примену нових дигиталних алатки и квалитет програмске понуде. Без обзира на свеприсутну хибридизацију жанрова у онлајн медијима, ауторка овог рада сматра да модел обрнуте пирамиде остаје неприкосновен модел начина израде вести. Овај метод, као начин писања вести и принцип новинарског изражавања, постоји од Америчког грађанског рата, шездесетих година XIX века (Тодоровић 2002: 65). Лоша страна нових технологија, по мишљењу руководилаца филмске индустрије, јесте чињеница да је данас веома лако производити фалсификоване копије холивудских филмова (Tjurou 2013: 146). Мали број људи успева да критички размишља. Постоји веома опасна тенденција да се прихвати све оно што се чује све оно што се прочита и то све без икаквог преиспитивања. Само они који су у стању да имају критички однос и самостално размишљају, доћи ће до истине (Foa 2017: 9). У сваком друштву, посебно оним са смањеним демократским капацитетима, важно је градити и штитити кредибилитет медија – традиционалних и дигиталних, као залога прогреса и друштва и медија (Nikolić 2021: 241).

ИЗВОРИ

Дунђерин, Александар. Писмени интервју са аутором, мај 2024.
Вановац, Ивана. Писмени интервју са ауторком, мај 2024.
Вучковић, Иван. Писмени интервју са аутором, мај 2024.
Ракочевић, Живојин. Писмени интервју са аутором, мај 2024.

ЛИТЕРАТУРА

Дојчиновић, Новковић 2025: Милан Дојчиновић, Горан Новковић. „Онлајн портали као алтернативна сфера информисања". *Социолошки и комуниколошки аспекти комуникације на порталима у Србији у дигиталном окружењу*. Тематски зборник радова. Ур. Љубиша Митровић и Ненад Перић. Београд: Висока школа за комуникације, 20–29.

Дојчиновић, Ристић Костовска 2025: Никола Дојчиновић, Нена Ристић Костовска. „Потенцијал онлајн портала у области културе". *Социолошки и комуниколошки аспекти комуникације на порталима у Србији у дигиталном окружењу*. Тематски зборник радова. Ур. Љубиша Митровић и Ненад Перић. Београд: Висока школа за комуникације, 101–111.

Драгановић, Перић 2025: Миле Драгановић, Ненад Перић. „Улога портала на информисање и друштво на локалном нивоу". *Социолошки и комуниколошки аспекти комуникације на порталима у Србији у дигиталном окружењу*. Тематски зборник радова. Ур. Љубиша Митровић, Ненад Перић. Београд: Висока школа за комуникације, 60–67.

Dragićević Šešić, Nikolić 2021: Milena Dragićević Šešić, Tatjana Nikolić. „Kultura u digitalnoj sferi". *Digitalni horizonti kulture, umetnosti i medija*. Ur. Milena Dragićević Šešić, Tatjana Nikolić. Beograd: Institut za pozorište, film, radio i televiziju; Fakultet dramskih umetnosti; Clio, 15–30. DOI 10.18485/fdu_dhkum.2021.ch1.

Јевтовић и др. 2014: Зоран Јевтовић, Радивоје Петровић, Зоран Арацки. *Жанрови у савременом новинарству*. Београд: Јасен.

Јевтовић, Милашиновић 2025: Зоран Јевтовић, Мираш Милашиновић. „Уређивачка политика и структура садржаја на порталима". *Социолошки и комуниколошки аспекти комуникације на порталима у Србији у дигиталном окружењу*. Тематски зборник радова. Ур. Љубиша Митровић, Ненад Перић. Београд: Висока школа за комуникације, 38–48.

Кљајић 2016: Веселин Кљајић. *Интервју у штампи и онлајн магазинима на интернету*. Београд: Факултет политичких наука; Чигоја штампа.

Krejg 2005: Richard Krejg. *Onlajn novinarstvo*. Beograd: Clio.

Manovič 2015: Lev Manovič. *Jezik novih medija*. Beograd: Clio.

Nikolić 2021: Mirjana Nikolić. „Poverenje u medije u digitalnom okruženju". *Digitalni horizonti kulture, umetnosti i medija*. Ur. Milena Dragićević Šešić, Tatjana Nikolić. Beograd: Institut za pozorište, film i televiziju, Fakultet dramskih umetnosti, Clio, 225–243. https://doi.org/10.18485/fdu_dhkum.2021.ch11

Остојић, Мисковић 2025: Слађана Остојић, Небојша Мисковић. „Снага дигиталних портала: медиј који расте". *Социолошки и комуниколошки аспекти комуникације на порталима у Србији у дигиталном окружењу*. Тематски зборник радова. Ур. Љубиша Митровић, Ненад Перић. Београд: Висока школа за комуникације, 30–37.

Pasqualetti, Nanni 2005: Fabio Pasqualetti, Carlo Nanni. „Novi mediji i digitalna kultura. Izazov odgoju". *Kateheza*, god. 27, br. 3, 244–265.

Ruk 2011: Ričard Ruk. *Evropski mediji u digitalnom dobu*. Beograd: Clio.

Salmon 2011: Kristijan Salmon. *Strategija Šeherezade*. Beograd: Clio.

Tjurou 2012: Džozef Tjurou. *Mediji danas Uvod u masovne komunikacije I*. Beograd: Clio.

Tjurou 2013: Džozef Tjurou. *Mediji danas Uvod u masovne komunikacije II.* Beograd: Clio.

Тодоровић 2002: Неда Тодоровић. *Новинарство: интерпретативно и истраживачко*. Београд: Факултет политичких наука, Чигоја штампа.
Todorović 2013: Neda Todorović. „Prilog teoriji žanrova u postnovinarstvu". *Medijski dijalozi*. Podgorica: IVPE-Cetinje, Istraživački medijski centar, 14-45.
Foa 2017: Marčelo Foa. *Gospodari medija.* Beograd: Klio.
Čejko 2018: Meri Čejko. *Superpovezani.* Beograd: Klio.

Maja FIĆOVIĆ

CULTURE AND MEDIA IN THE AGE OF DIGITALIZATION: EXPERIENCES AND CHALLENGES IN KOSOVO AND METOHIJA

Summary

Digitalization has significantly transformed the media and cultural landscape, changing the ways in which information and cultural content are produced, distributed and consumed. This paper examines the impact of digitalization on media and culture, with particular emphasis on the transformation of traditional forms and their adaptation to the digital environment. The research aims to determine whether digital technologies have primarily created new opportunities or generated new challenges for media and cultural actors, as well as to examine their impact on audiences and social interaction. The research was conducted using a structured written interview method with four respondents from the fields of media and culture. The findings indicate that digitalization has increased the speed, accessibility and visibility of media and cultural content, while also enabling their distribution to wider audiences and creating new forms of communication and participation. At the same time, the results point to challenges related to the reduction of professional resources, the increased workload of journalists, the pressure for speed, the spread of unreliable information and the weakening of direct social and cultural interaction. The pandemic further accelerated the digitalization of culture and demonstrated the importance of virtual platforms, but also confirmed their limitations as a substitute for direct contact between artists, cultural content and audiences. The research therefore suggests that digital and traditional forms should not be seen as mutually exclusive, but rather that media convergence is important for the future development of media and culture.

Keywords: digitalization, digital media, traditional media, journalism, culture, cultural institutions, digital transformation, media convergence.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

821.163.41.09(082)
323.1(=163.41)(497.115)(082)
316.752(=163.41)(497.115)(082)

(НЕ)ЗАБОРАВЉЕНИ корени: Косово и Метохија у историјским, уметничким, политичким и безбедносним оквирима : тематски зборник научних радова од међународног значаја / [уредили и приредили Ена Мирковић, Тамара Љујић]. - Лепосавић : Институт за српску културу "Приштина" ; Београд : Академија за националну безбедност ; [Бања Лука] : АНУРС, Одјељење за књижевност и умјетност ; [Подгорица] : Матица српска, Друштво чланова у Црној Гори, 2026 (Пирот : Pi-press). - 818 стр. : илустр. ; 24 cm

Радови на срп., мак. и енгл. језику. - Део текста упоредо на срп. и енгл. језику. - Тираж 150. - Стр. 19-22: Предговор / Уреднице. - Стр. 23-25: Поздравна реч / Марија Јефтимијевић Михајловић. - Напомене и библиографске референце уз радове. - Библиографија уз сваки рад. - Summaries.

ISBN 978-86-82736-21-9 (ИСКП)

a) Српска књижевност - Зборници b) Национални идентитет - Културни аспект - Косово и Метохија v) Косовско питање - Зборници g) Косово и Метохија - Историја - Зборници

COBISS.SR-ID 204677897